

LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI

13. sējums

**TOTALITĀRIE OKUPĀCIJAS REŽĪMI
LATVIJĀ
1940.–1964. GADĀ**

LVI

The image shows the Roman numeral 'LVI' centered at the top of the page. The numeral is rendered in a classic, bold, serif font. It is positioned above a decorative ribbon that curves upwards at both ends, creating a banner-like effect. The entire graphic is black and white.

Latvijas Vēsturnieku komisijas
raksti

13. sējums

Symposium of the Commission
of the Historians of Latvia

Volume 13

Latvijas Vēsturnieku komisija

TOTALITĀRIE OKUPĀCIJAS REŽĪMI LATVIJĀ 1940.–1964. GADĀ

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2003. gada pētījumi

TOTALITARIAN OCCUPATION REGIMES IN LATVIA IN 1940–1964

Research of the Commission of the Historians of Latvia
2003

Latvijas vēstures institūta apgāds
Rīga 2004

UDK 94(474.3)"1940/1964"
To 780

Redakcijas kolēģija

Dr. habil. hist. prof. ANDRIS CAUNE (atbildīgais redaktors)

Dr. habil. hist. prof. INESIS FELDMANIS

Dr. habil. hist. prof. emeritus HEINRIHS STRODS

Dr. hist. IRĒNE ŠNEIDERE

Sastādītājs

Dr. hist. DZINTARS ĒRGLIS

Literārās redaktore
MARGITA GŪTMANE
RITA KĻAVIŅA
VIJA STABULNIECE

Korektore
BRIGITA VĀRPA

Māksliniece
INĀRA JĒGERE

Datormaketētāja
MARGARITA STOKA

Grāmata izdota

par Latvijas Vēsturnieku komisijas finansiālajiem līdzekļiem

SATURS

Priekšvārds	9
-----------------------	---

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ 1940.–1941. GADĀ

<i>Irēne Šneidere</i> Padomju pirmā okupācija Latvijā: daži aspekti	13
<i>Heinrihs Strods</i> Padomju okupācijas otrais posms Latvijā (1940. gada sākums – 1941. gads)	26
<i>Dzintars Ērglis, Irēne Šneidere, Rudīte Vīksne, Arturs Žvinklis</i> Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā–augustā: struktūranalīze	99
<i>Jānis Stradiņš</i> Totalitāro okupācijas režīmu represijas pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām (1940–1945)	130
<i>Valters Ščerbinskis</i> Latvijas akadēmiskās mūža organizācijas un to biedru liktenis (1940–1945)	165

NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ (1941–1945)

<i>Antonijs Zunda</i> Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā	189
<i>Juris Pavlovičs</i> Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā	210
<i>Uldis Neiburgs</i> Nacistu okupētā Latvija Rietumu sabiedroto skatījumā (1941–1945)	257
<i>Edvīns Everts</i> Reprivatizācija vācu okupācijas laikā Latvijā (1941–1944)	287
<i>Ēriks Jēkabsons</i> Baltkrievu sabiedriski politiskā darbība Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941.–1945. gadā	306
<i>Kārlis Kangeris</i> Latviešu policijas bataljoni lielajās partizānu apkarošanas akcijās 1942. un 1943. gadā	332
<i>Bjērns Mihaels Felders</i> Operācija “Mežakaķis”. SS-Jagdverband Ost un pretpadomju partizānu sagatavošana Latvijā (1944–1945)	358

PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ, 1944. GADS – 60. GADU VIDUS

<i>Aleksandrs Ivanovs</i> Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijas skatījumā	389
--	-----

<i>Ilgvars Butulis</i>	
Padomju kultūrpoltikas aspekti dažos latviešu padomju preses izdevumos (1945–1949)	427
<i>Ritvars Jansons</i>	
Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959)	442
<i>Daina Bleiere</i>	
Tautas tiesnešu un prokuroru darbība apriņķos/lauku rajonos (1944–1953)	489
<i>Jānis Riekstiņš</i>	
Deportēto Latvijas pilsoņu centieni atgūt zaudēto īpašumu (1953–1959)	510
<i>Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte</i>	
Latvijas PSR Valsts drošības komitejas nozīmīgākie darbības virzieni (1960–1964)	537
Krājumā ievietoto rakstu autori	580

CONTENTS

Preface	9
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA (1940–1941)	
<i>Irēne Šneidere</i>	
The First Soviet Occupation Period in Latvia: A few aspects	13
<i>Heinrihs Strods</i>	
The Second Phase of the Soviet Occupation of Latvia (early 1940 – mid-1941)	26
<i>Dzintars Ērglis, Irēne Šneidere, Rudīte Vīksne, Arturs Žvinklis</i>	
Soviet Repressions in Latvia in June–August 1940: Structural Analysis	99
<i>Jānis Stradiņš</i>	
Reprisals of Totalitarian Occupation Regimes Against Science and Academic Circles in Latvia (1940–1945)	130
<i>Valters Ščerbinskis</i>	
Destinies of Academic Life Organisations of Latvia and Their Members during World War II (1940–1945)	165
NAZI GERMANY OCCUPATION IN LATVIA (1941–1945)	
<i>Antonijs Zunda</i>	
Nazi German Occupation Policy in Latvia from the Perspective of the Soviet Historiography	189

<i>Juris Pavlovičs</i>	
The Change of Occupying Powers in Latgale during Summer 1941	210
<i>Uldis Neiburgs</i>	
Nazi-Occupied Latvia as Perceived by the Western Allies (1941–1945)	257
<i>Edvīns Everts</i>	
Die Reprivatisierungsfrage während der deutschen Okkupation 1941–1944	287
<i>Ēriks Jēkabsons</i>	
The Social and Political Activities of Ethnic Belorussians in Latvia under the Nazi German Occupation in 1941–1945	306
<i>Kārlis Kangeris</i>	
Die Teilnahme von lettischen Schutzmannschafts-Bataillonen an den grossen Partisanen Bekämpfungsaktionen 1942 und 1943	332
<i>Björn Michael Felder</i>	
Das Unternehmen "Wildkatze". Der SS-Jagdverband Ost und die Vorbereitung von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945)	358
SOVIET OCCUPATION IN LATVIA FROM 1944 TILL THE MID-60s	
<i>Aleksandrs Ivanovs</i>	
Soviet Latvian Historiography on Sovietisation of Latvia in 1944–1956	389
<i>Ilgvars Butulis</i>	
Einige Aspekte der sowjetischen Kulturpolitik in sowjetlettischen Presseausgaben (1945–1949)	427
<i>Ritvars Jansons</i>	
Interrelation of Totalitarian Repressive Institutions and Their Role in the Local Government of the Latvian SSR (1945–1959)	442
<i>Daina Bleiere</i>	
People's Judges' and Prosecutors' Offices Functioning in the Rural Districts of Latvia (1944–1953)	489
<i>Jānis Riekstiņš</i>	
Erstrebungen der deportierten Bürger Lettlands nach Zurückgewinnung des verlorenen Eigentums	510
<i>Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte</i>	
Most Important Directions of Activities of the KGB of the Latvian SSR during 1960–1964	537
The Authors of the Articles Published in this Symposium	580

PRIEKŠVārds

1998. gadā tika izveidota Latvijas Vēsturnieku komisija, kuras sagatavotais pirmais rakstu sējums nāca klajā 2000. gadā. Tagad tiek izdots jau 13. sējums, kurā apkopoti vēsturnieku 2003. gada pētījumi par padomju un nacistu totalitārajiem okupācijas režīmiem mūsu valstī laikposmā no 1940. gada līdz 1964. gadam.

Raksti sagrupēti nodaļās pēc hronoloģiskā principa, kas atbilst trīs Latvijas Vēsturnieku komisijas pētniecisko grupu darba ietviem (padomju okupācija 1940.–1941. gadā, nacistiskās Vācijas okupācijas periods un pēckara padomju režīms), bet 2003. gadā tapušie pētījumi par holokaustu publicēti atsevišķi Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 12. sējumā.

13. sējuma pirmajā nodaļā “Padomju okupācija Latvijā 1940.–1941. gadā” ievietoti pieci darbi.

Dr. hist. Irēnes Šneideres rakstā vispārējos vilcienos ieskicēts, kā līdz šim emigrācijas, padomju un atjaunotās Latvijas Republikas historiogrāfijā atspoguļots padomju okupācijas posms 1940.–1941. gadā, un uzsvērts, ka tā pētniecībā vēl daudz kas darāms.

Dr. habil. hist. Heinrihs Strods aplūko notikumus Latvijā, kas risinājās PSRS un nacistiskās Vācijas ciešas sadarbības apstākļos no 1940. gada sākuma līdz 1941. gada vidum.

Dr. hist. Dzintars Ērglis, Dr. hist. I. Šneidere, Dr. hist. Rudīte Vīksne un Arturs Žvinklis savā kopdarbā “Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā–augustā: struktūranalīze”, balstoties uz Latvijas Valsts arhīvā esošajām krimināllietām (bijušā Latvijas PSR Ministru Padomes Valsts drošības komitejas arhīva materiāli), analizē padomju režīma represijas pret Latvijas iedzīvotājiem laikposmā no 1940. gada 17. jūnija līdz 1940. gada augusta beigām, atsevišķi izdalot arestēto tautību, vecumu, izglītību u.c. datus. Pētījuma hronoloģiskos ietvarus nosaka Latvijas okupācijas diena un Latvijas PSR Konstitūcijas pieņemšana 1940. gada 25. augustā, kad mūsu valstī oficiāli sāka veidoties PSRS pieņemtā valsts pārvaldes struktūra.

Dr. habil. chem., Dr. hist. h.c. Jānis Stradiņš analizē abu totalitāro okupācijas režīmu represijas pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām laikposmā no 1940. gada līdz 1945. gadam, kādēļ Latvija zaudēja daudzas izcilas personības un neatkarības gados izveidoto valsts interesēm atbilstošu zinātnes un augstākās izglītības struktūru.

Dr. hist. Valters Ščerbinskis izseko Latvijas akadēmisko mūža organizāciju un to biedru liktenim Otrā pasaules kara laikā. V. Ščerbinskis uzsver, ka kara noziegumos un kolaboracionismā bijušas iesaistītas tikai atsevišķas personas, nevis akadēmiskās mūža organizācijas, kuras spēja pārdzīvot okupācijas varu aizliegumus un vēlāk emigrācijā atjaunot savu darbību.

Krājuma otrajā nodaļā “Nacistiskās Vācijas okupācija Latvijā (1941–1945)” ievietoti septiņi raksti.

Dr. habil. hist. Antonijs Zunda, turpinot agrāk iesāktos pētījumus, savā rakstā pievēršas nacistu okupācijas politikai Latvijā padomju historiogrāfijas atspoguļojumā. Autora iepriekšējie darbi par šo tēmu publicēti Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 3., 7., 10. un 11. sējumā.

Juris Pavlovičs informē lasītājus par notikumiem 1941. gada vasarā Latgalē, kad padomju okupāciju nomainīja nacisti. J. Pavloviča pētījumi par okupācijas varu maiņu Vidzemē un Kurzemē lasāmi Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 8., 10. un 11. sējumā.

Uldis Neiburgs iepazīstina ar Rietumu sabiedroto priekšstatiem par nacistiskās Vācijas īstenoto okupācijas politiku Latvijā. Edvīns Evarts iztirzā reprivatizāciju vācu okupācijas gados, bet Dr. hist. Ēriks Jēkabsons izvērtē baltkrievu sabiedriski politisko darbību nacistiskās Vācijas okupācijas laikā Latvijā.

Dr. hist. Kārlis Kangeris turpina pētīt latviešu policijas bataljonu vēsturi (sk. Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 2. un 10. sējumu). Krājumā ievietotajā rakstā autors ir pievērsies nacistu pakļautībā esošo policijas bataljonu līdzdalībai akcijās pret padomju partizāniem 1942. un 1943. gadā.

Vācu vēsturnieks Bjerns Mihaels Felders rakstā “Operācija “Mežakaķis”. SS-*Jagdverband Ost* un pretpadomju partizānu sagatavošana Latvijā (1944–1945)” ir iedziļinājies nacistu veiktajos militārajos pasākumos Otrā pasaules kara beigās Kurzemē un konstatē, ka SS-*Jagdverband Ost* dalībnieki nebija nacistiski, bet gan antikomunistiski un nacionālistiski noskaņoti.

Trešajā nodaļā “Padomju okupācija Latvijā, 1944. gads – 60. gadu vidus” publicēti seši pētījumi.

Dr. hist. Aleksandrs Ivanovs, aplūkojot Latvijas sovetizāciju no 1944. līdz 1956. gadam Latvijas padomju historiogrāfijas atainojumā, parāda, kā vēstures aspektu un problēmu saturu noteica marksisma neelastīgā metodoloģija un abstraktās sociālisma koncepcijas, kādēļ neizbēgama kļuva šī Latvijas vēstures posma ideoloģizēšana.

Dr. hist. Ilgvars Butulis izseko padomju okupācijas režīma kultūrpolitikai Latvijā latviešu padomju preses atspoguļojumā 20. gadsimta 40. gadu otrajā pusē.

Ritvars Jansons rakstā “Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959)” parāda, kā padomju režīma apstākļos Latvijas Komunistiskā partija, LPSR drošības iestādes un Ministru Padome ar PSRS centrālās varas tiešiem norādījumiem tika izveidotas par represīvām institūcijām.

Dr. hist. Daina Bleiere analizē tautas tiesnešu un prokuroru darbību Latvijas laukos no 1944. līdz 1953. gadam, bet Jānis Riekstiņš – deportēto Latvijas iedzīvotāju centienus pēc atgriešanās dzimtenē 50. gadu otrajā pusē atgūt zaudētos īpašumus.

Aldis Bergmanis un Indulis Zālīte pētījumā “Latvijas PSR Valsts drošības komitejas nozīmīgākie darbības virzieni (1960–1964)” turpina pētīt ļoti aktuālu problēmu – padomju represīvās sistēmas attīstību Latvijā kopš 1944. gada (šis ir turpinājums Latvijas Vēsturnieku komisijas rakstu 3. un 10. sējumā publicētajiem rakstiem).

13. sējumā publicētie darbi ir vēl viens solis Latvijas nesenās pagātnes vēstures pētniecībā, jaunu pētījumu tēmu apzināšanā un ir pamats turpmākām zinātniskām diskusijām par dažādi vērtējamām vēstures problēmām.

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ
1940.–1941. GADĀ**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
(1940–1941)**

Irēne Šneidere

Padomju pirmā okupācija Latvijā: daži aspekti

Katrs vēstures posms saglabājas tautas atmiņā un ar laiku iegūst savu apzīmējumu. Tāds ir arī padomju okupācijas pirmajam periodam – 1940.–1941. gads – Baigais gads.¹ Gada laikā Latvijai tika varmācīgi uzspiests Padomju Savienībā jau pilnībā nostiprinājies totalitārais režīms, balstīts uz masveida teroru pret iedzīvotājiem. Atklāta militāra agresija pret Baltijas valstīm – Latviju, Lietuvu un Igauniju ir Otrā pasaules kara sastāvdaļa, tomēr trīs Baltijas valstu okupācija un padomju režīma Latvijas teritorijā pastrādātie noziegumi pret cilvēci joprojām paliek Otrā pasaules kara norišu Eiropā ēnā. Savukārt Krievijas Federācija vēl aizvien nevēlas atzīt ne okupācijas faktu, ne arī padomju režīma pret cilvēci pastrādātos noziegumus, kuriem, kā zināms, nav noilguma termiņa – Latvijas Republikā saskaņā ar 1998. gadā pieņemto Krimināllikumu saucamas pie atbildības tās personas, kas apsūdzētas nevainīgu civiliedzīvotāju nogalināšanā un masu deportāciju organizēšanā un īstenošanā.²

Padomju Savienība, uzsvērdama savu vadošo lomu antihitleriskajā koalīcijā, noliedza savus noziegumus pret cilvēci, vēl vairāk – tos piedēvēja citiem un cilvēkus, kas uzdrošinājās par tiem runāt, nomelnoja par dzimtenes nodevējiem vai nacistu kolaborantiem. To spilgti apliecina Padomju Savienības vadības centieni vairāk nekā piecdesmit gadu noliegt savu vainu aptuveni 22 000 poļu virsnieku un policistu nošaušanā 1940. gada aprīlī–maijā Katiņā, Harkovā un Mednoje.³ Šo masu slepkavību, kā kļuvis zināms, īstenoja saskaņā ar Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) Centrālās komitejas 1940. gada 5. marta lēmumu.⁴

Šī traģēdija atbalsojās arī Latvijā, kur 1939. gada rudenī nonāca aptuveni 1000 poļu virsnieku un kareivju. Saskaņā ar PSRS leikšlietu tautas komisariāta (leTK) 1940. gada 15. augusta pavēli nr. 001011 bija paredzēts internētos poļus no Latvijas nosūtīt uz specnometnēm.⁵ Vēl pirms Baltijas valstu okupācijas 1940. gada pavasarī bija pieņemts lēmums, kurā bija noteikts, ka no Polijas pilsoņiem “atbrīvotās” nometnes jāgatavo aptuveni 60 000 karagūstekņu uzņemšanai no Latvijas, Lietuvas un Igaunijas.⁶ Tātad Padomju Savienība bija gatavojusies tam, ka trīs Baltijas valstis varētu pretoties tās militārajai agresijai. Taču tas nenotika.

Būtiski ir tas, ka Padomju Savienībā tikai 1990. gadā tika oficiāli atzīts poļu karagūstekņu nošaušanas fakts un leTK atbildība par šo noziegumu. Vēl vairāk – pēc Mihaila Gorbačova iniciatīvas PSRS Galvenā kara prokuratūra ierosināja krimināllietu par masu slepkavībām. Joprojām lieta nav slēgta, taču izmeklēšana arī nav notikusi. Tas lieku reizi apliecina, ka Padomju Savienības mantiniece – Krievijas Federācija joprojām nav pārvērtējusi savu neseno pagātņi, nosodījusi staļinismu un šā režīma pastrādātos noziegumus. Vērtējot Krievijas attieksmi pret Latviju, Lietuvu un Igauniju, Jurijs Afanasjevs 20. gadsimta 90. gadu vidū rakstīja, ka “Baltijas valstu neatkarība krieviem joprojām paliek kā kaut kas ārējs un svešs. Baltijas neatkarība kā noticis fakts pagaidām vēl neveicina pašas Krievijas identitātes atgūšanu.”⁷

Divas pasaules – divas historiogrāfijas

Starp diviem pasaules kariem Latvija, tāpat kā Igaunija un Lietuva, bija neatkarīga, neitrāla valsts, Tautu Savienības locekle. 1922. gadā Latvijā pieņēma demokrātisku konstitūciju (Satversme). Tā garantēja personas brīvību, plašas etnisko minoritāšu tiesības, darbojās daudzpartiju sistēma, proporcionāla pārstāvniecība parlamentā (Saeima). Līdz 1934. gada maijam Latvija bija parlamentāra republika. Pēc 1934. gada 15. maija valsts apvērsuma, ko organizēja un vadīja Ministru prezidents Kārlis Ulmanis, Latvijā, līdzīgi kā citās Austrumeiropas valstīs, izveidojās autoritārais režīms. Profesors Inesis Feldmanis, autoresprāt, pamatoti norādot, uz kādiem sociāliem un politiskiem spēkiem šis autoritārais režīms balstījās, definē to kā “nacionāli konservatīvu diktatūru”⁸. Savukārt profesors Aivars Stranga vērs uzmanību uz “prototalitārām tendencēm”, kas piemīt 15. maija diktatūrai.⁹ Lai gan šim režīmam bija izteikts antidemokrātisks raksturs, tomēr tas nebija represīvs. Var teikt, ka diktatūra Latvijā bija “maiga”.¹⁰ Tās pastāvēšanas laikā netika izpildīts neviens nāvessods politisku iemeslu dēļ. Turklāt Latvija neapdraudēja nevienu kaimiņvalsti. Tieši otrādi, savā ārpolitikā 30. gados tā bija spiesta lavierēt starp divām Eiropu un visu pasauli apdraudošām valstīm – Padomju Savienību un nacistisko Vāciju. Latvijai ar PSRS neuzbrukšanas līgums tika parakstīts vēl 1932. gadā, ar Vāciju līdzīgu dokumentu izdevās parakstīt 1939. gada 7. jūnijā. Drīz pēc tam – 1939. gada 23. augustā neuzbrukšanas līgumu parakstīja Hitlers un Staļins. Taču attiecībā uz Latviju turpmāko notikumu gaitu noticeica nevis līgums, bet gan tam pievienotais slepenais protokols, tā saucamais Molotova–Ribentropa pakts, kurš pavēra ceļu pasaules karam un Latvijas iznīcināšanai. Tā nacistiskās Vācijas un Padomju Savienības slepenie līgumi par interešu sfēru sadali Austrumeiropā un Baltijā izšķīra suverēnas valsts likteni. Otrā pasaules kara laika apstākļos pret šo divu lielvaru tīkojumiem Latvija bija bezspēcīga.

1940. gada 17. jūnijā Padomju Savienības armija – Strādnieku un zemnieku Sarkanā armija – okupēja Latviju. Pirmā padomju okupācija turpinājās gadu, līdz to nomainīja nacistiskās Vācijas okupācijas režīms 1941. gada jūlija sākumā.

Dažādiem pirmā padomju okupācijas gada aspektiem pēc Otrā pasaules kara pievērsušies Rietumu, to skaitā Baltijas izcelsmes zinātnieki.¹¹

Raksturojot Rietumos publicētos darbus par Baltijas valstu likteni 1940.–1941. gadā, var atzīmēt, ka izteikti politizēto skatījumu uz padomju okupācijas pirmo posmu pagājušā gadsimta 60.–70. gados nomainīja analītisks vērtējums.¹² Plašāks kļuva arī aplūkojamo problēmu loks. Jautājumā par Latvijas (arī Lietuvas un Igaunijas) neatkarības zaudēšanu izkristalizējās divi viedokļi. Vieni uzskatīja, ka Baltijas valstu likteni 1940. gadā noteica to ģeopolitiskais stāvoklis Eiropā – tās atrodas starp Vāciju un Padomju Savienību –, līdz ar to tam, vai trīs nelielās valstis pie Baltijas jūras uz radušos situāciju reaģētu vai arī ne, nebūtu nekādas nozīmes.¹³ Savukārt citi pētnieki uzsvēra, ka Baltijas valstis darījušas pārāk maz, lai sev palīdzētu. Tām neizdevās izveidot efektīvu aizsardzības sistēmu. Šo viedokli aizstāvēja arī Latvijas izcelsmes ASV vēsturnieks Edgars Andersons, piekriždams, ka “Baltijas valstīm būtu velti pretendēt uz to, ka tās bija svarīgākais faktors Eiropas lietās”, E. Andersons oponentē – “un tomēr, atrodoties, kur tās bija, – starp Krieviju, Poliju un Vāciju, ja tās (Baltijas valstis) būtu vienotas, tās varētu spēlēt ievērojamu lomu ziemeļaustrumu Eiropā. Šo valstu liktenis turpmākajos mēnešos droši vien varētu būt citāds.”¹⁴

Protams, latviešu trimdas vēsturnieku uzmanības centrā bija padomju režīma terors pret Latvijas iedzīvotājiem, kurš sākās uzreiz pēc okupācijas, turpinājās visu padomju varas pastāvēšanas pirmo posmu, sasniedzot kulmināciju 1941. gada 14. jūnijā prettiesiskā masu deportācijas akcijā. Jau 1952. gadā tika publicēts 1940.–1941. gadā represēto saraksts.¹⁵ Balstoties uz informāciju, ko sniedza pēc Otrā pasaules kara no padomju gūsta atbrīvotie vācu karagūstekņi, Ādolfs Šilde sagatavoja grāmatu par deportēto latviešu likteni Gulaga nometnēs.¹⁶ Kopumā, adekvāti atspoguļojot padomju represiju formas, represīvā orgāna – Latvijas PSR Iekšlietu tautas komisariāta (no 1941. gada marta – Valsts drošības tautas komisariāts) darbības metodes, autori tomēr pārspīlēja terora apjomus. Tika apgalvots, ka kopējais padomju represiju upuru skaits 1940.–1941. gadā bijis 35 000 cilvēku.¹⁷ Tas galvenokārt izskaidrojams ar avotu trūkumu. Jāmin vēl viena šo darbu nepilnība. Tajos bija aplūkotas vienīgi pret latviešiem vērstās represijas, kaut gan upuru vidū bija visu Latvijā dzīvojošo nacionālo minoritāšu pārstāvji (krievi, ebreji, baltkrievi u.c.).

Līdz pat 1990. gadam Latvijā 1940.–1941. gada norises tika falsificētas padomju ideoloģijas garā. Publikācijās valdīja vienīgā – oficiāli akceptētā koncepcija par sociālistisko revolūciju un sociālistiskajiem pārkārtojumiem. Tās ietvaros bija spiesti strādāt vēsturnieki, juristi, ekonomisti, demogrāfi u.c.

Padomju historiogrāfijas oficiālā koncepcija balstījās uz sekojošiem apgalvojumiem: 1940. gada vasarā Latvijā izveidojās revolucionāra situācija; Latvijas Komunistiskās partijas vadībā notika sociālistiskā revolūcija; uz revolūcijas viļņa atkāpās vecā (“buržuāziskā”) valdība; demokrātiski ievēlētā Saeima, izpildot darbaļaužu prasības, mainīja valsts iekārtu, pasludinot padomju varu un izveidojot Latvijas PSR; pieņēma lēmumu par banku, rūpniecības uzņēmumu un namīpašumu nacionalizāciju, zemes reformu. Neviena no šīm tēzēm neraksturoja patieso situāciju Latvijā. Tā bija sava veida mākslīgi izstrādāta “variācija” Vladimira Ļeņina sociālistiskās revolūcijas teorijas garā (darbaļaužu nevēlēšanās dzīvot pa vecam, valdošo slāņu krīze, darbaļaužu aktivitātes pieaugums).

Savukārt, mazinot Sarkanās armijas nozīmi Latvijas valsts iznīcināšanā, tika uzsvērts, ka padomju karaspēks ieradies, lai izpildītu 1939. gada 5. oktobrī noslēgto tā saucamo bāzu līgumu, ko Latvijas valdība it kā ļaunprātīgi pārkāpusi. Vēl vairāk – tika apgalvots, ka *“liela nozīme bija nesavtīgajai Padomju Savienības tautu palīdzībai Latvijas darbaļaudīm. Padomju karaspēka klātbūtne Latvijas teritorijā un PSRS tālredzīgā ārpolitika glāba Latvijas darbaļaudis no imperiālistiskās intervences draudiem un izjauca kontrevolucionārās buržuāzijas aprēķinus izraisīt pilsoņu karu.”*¹⁸

Padomju historiogrāfijā atsevišķi izdalāmi apkopojoši darbi, kuros paustas ne vien oficiāli akceptētas atziņas, bet arī notikumu, personu un skaitļu atlases principi. Tādā veidā pētniekiem tika *a priori* uzspiesti ne vien tēmas izpētes pieejas, bet pat fakti atlases rāmji. Padomju historiogrāfijā par 1940.–1941. gadu vērojama interesanta parādība: jo garāka laika distance šķīta no tālaika notikumiem, jo vairāk nostiprinājās sociālistiskās revolūcijas koncepcija. 1948. gadā plaši pazīstamajā Padomju valdības oficiālajā izdevumā “Vēstures falsifikatori” teikts, ka padomju karaspēku Latvijā, Lietuvā un Igaunijā 1940. gada jūnijā ievada tāpēc, “lai šīs valstis nekļūtu par hitleriskās Vācijas beztiesīgu koloniju [...] Vienīgi demokrātijas ienaidnieki vai āprātīgie šo Padomju valdības rīcību varēja kvalificēt kā agresiju.”¹⁹ Neviena vārda tur nav par “sociālistiskajām revolūcijām” Baltijas valstīs. Arī 1955. gadā izdotajā “Latvijas PSR vēsturē” nav nodaļas par sociālistisko revolūciju, runa ir par padomju varas atjaunošanu un sociālisma celtniecības pirmajiem soļiem.²⁰ Tikai 1958. gadā izdotajā “Latvijas vēstures” 3. sējumā ir nodaļa par sociālistiskās revolūcijas uzvaru un sociālisma celtniecības sākumu.²¹ Gandrīz pēc trīsdesmit gadiem kārtējā “Latvijas PSR vēstures” izdevumā iepriekšējā “sociālistiskās revolūcijas” koncepcija netika kaut cik būtiski papildināta vai pilnveidota. Vienīgais, ar ko šis izdevums atšķīrās, bija bailīga (bez traģiskās akcijas datuma un represēto skaita norādes), aizplīvurota 1941. gada 14. jūnija deportācijas pieminēšana. Sniegtais vērtējums skaidri apliecina dominējošo “šķirisko pieeju”: *“.. no Latvijas tika izsūtīts zināms skaits bijušo lielrūpnieku, bijušo buržuāzisko politisko partiju vadošo darbinieku, krievu baltgvardu, aizsargu koman-*

dieru, policistu, politiskās pārvaldes darbinieku un viņu ģimenes locekļu, kā arī pilsētu deklasēto elementu. Represijas skāra arī zināmu daļu no bijušās buržuāziskās Latvijas armijas virsniekiem.”²²

Situācija mainās

Attieksme pret 1940.–1941. gada izpēti Latvijā strauji mainījās pagājušā gadsimta 80. gadu nogalē un 90. gadu sākumā. To noteica pirmām kārtām PSRS sabrukums un Baltijas valstu neatkarības atgūšana. Savukārt Rietumos šie procesi krasi palielināja interesi par Otrā pasaules kara problemātiku kopumā un Baltijas valstu likteni, respektīvi, norises Latvijā, Lietuvā un Igaunijā pakāpeniski sāka ieņemt savu vietu Eiropas kontekstā.²³

Tieši šinī laikā, kad beidzās aukstais karš, sāka veidoties vienota historiogrāfijas plūsma, kurā veiksmīgi iekļāvās arī Latvijas vēsturnieki, galu galā kļūdami vadošie pirmā padomju okupācijas posma Latvijā pētniecībā, kā tam arī vajadzēja būt.

Taču ir nepareizi domāt, ka atbrīvošanās no vecās koncepcijas stereotipiem bija viegla un ātra. 1940.–1941. gada interpretāciju neapšaubāmi noteica politiskās norises valstī. 1988.–1990. gadā, kad pie varas vēl bija Latvijas Kompartija un spēkā lozungs “Par sociālismu ar cilvēcisku seju”, publikācijās dominēja ideja par staļinisma laikā pieļautām kļūdām sociālisma celtniecības gaitā. Un tikai pēc neatkarības atgūšanas 1991. gadā padomju okupācijas pirmā posma norises tika vērtētas caur Latvijas valstiskās neatkarības iznīcināšanas, PSRS militārās agresijas un padomju režīma varmācības prizmu. Kopš tā laika Latvijas vēsturnieki ir nogājuši garu ceļu – no publikācijām, kuras drīzāk bija atmaskojošas, līdz analītiskiem pētījumiem.

Nozīmīgs pētniecisks darbs Latvijā tika veikts līdz 1998. gadam, kad darbu sāka Latvijas Vēsturnieku komisija. Pirmām kārtām jāmin dokumentu krājumi par Latvijas okupāciju un okupācijas varas politiku.²⁴

Liels solis sperts tādas sarežģītas un daudzšķautņainas problēmas pētniecībā kā Latvijas starptautiskais stāvoklis un valsts ārpolitika 30. gadu otrajā pusē.²⁵ Autori analizē norises, līdzīgi “sadalot atbildību” starp visām iesaistītajām pusēm (Padomju Savienība, nacistiskā Vācija, Lielbritānija, Latvija). Kopumā piekritot I. Feldmaņa, A. Strangas un Mārtiņa Virša pētījumā izteiktajiem pārmetumiem Latvijas valstsvīriem par viņu nespēju rīkoties Latvijas valstiskās neatkarības saglabāšanas interesēs tik sarežģītos starptautiskos apstākļos, tomēr jājautā autoriem – cik lielā mērā bija gatavi adekvāti rīkoties citu Eiropas valstu vadītāji?

Laikā, kad Eiropas lielās valstis nepretojās viena agresora – nacistiskās Vācijas – izvirzītajām prasībām, Latvija bija spiesta balansēt starp PSRS un Vāciju, bet šo valstu spēku apvienošanas apstākļos, Otrajam pasaules karam sākoties, bija galu galā spiesta piekāpties Padomju Savienībai.

Attiecībā uz padomju okupācijas pirmo posmu pagājušā gadsimta 90. gadu pirmajā pusē Latvijas vēsturnieku uzmanība tika pievērsta sākumposmam – 1940. gada vasarai. Šo periodu raksturoja šādi nozīmīgākie notikumi: Latvijas teritorijas okupācija; kolaborācijas valdības izveidošana un darbība profesora Augusta Kirhenšteina vadībā; t.s. Tautas saeimas vēlēšanu farss; nelikumīgi pieņemtie lēmumi par valsts varas maiņu un, visbeidzot, aneksijas formālais noslēgums – Latvijas PSR uzņemšana PSRS sastāvā 1940. gada 5. augustā.²⁶

Padomju okupācijas pirmā posma pētniecību Latvijā veicināja 90. gadu pirmajā pusē Krievijā demokratizācijas apstākļos izdotie dokumentu krājumi, kuros adekvāti atspoguļota Padomju Savienības ārpolitika Otrā pasaules kara sākumposmā, bet publicētie dokumenti, kā arī komentāri no cita viedokļa parāda norises Latvijā un saistībā ar to.²⁷

Latvijas vēsturnieki pievērsās arī padomju režīma izvērstā terora pētniecībai. Šeit izveidojās unikāla situācija, jo zinātniekiem ir pieejamas 1940.–1941. gadā un pēc Otrā pasaules kara PSRS un Latvijas PSR represīvo iestāžu arestēto valsts iedzīvotāju krimināllietas labā stāvoklī. No tām iespējams uzzināt ne vien terora apjomu, bet arī izsekot represēto liktenim. Šīs problemātikas izpēti rosināja padomju varas represēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs, kurā apkopotas ziņas par vairāk nekā 49 000 personām.²⁸ Protams, šie dokumenti vēl nav pilnībā apgūti, tomēr pēdējos gados ir gūti panākumi šo unikālo materiālu apzināšanā un analizē.

Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem

Viens no galvenajiem Latvijas Vēsturnieku komisijas pētniecības virzieniem ir represijas – to apjoms, īpatnības un likumsakarības – pret dažādām Latvijas iedzīvotāju grupām: etniskām minoritātēm,²⁹ atsevišķu profesiju pārstāvjiem,³⁰ reģionu iedzīvotājiem.³¹ Vēsturnieki analizējuši arī tādas īpašas problēmas kā pret sievietēm vērstās represijas.³² Šie pētījumi pirmām kārtām atšķiras ar to, ka galvenais ir cilvēks un viņa liktenis padomju totalitārā režīma apstākļos. Autori ne tikai konstatē, ka tā vai cita persona tikusi represēta, bet, balstoties uz krimināllietas materiāliem, kā arī citiem avotiem (to skaitā atmiņas), analizē izmeklēšanas gaitu, izvirzītās apsūdzības, tiesas vai ārpus tiesas iestādes spriedumu, notiesātā gaitas koncentrācijas nometnēs, kā arī pēc soda izciešanas, ja vien represētais ir izdzīvojis.

Kā atzīmēts, padomju represijas sasniedza kulmināciju 1941. gada 14. jūnijā Latvijas iedzīvotāju masu deportācijas akcijā. Latvijas Valsts arhīvs ir veicis milzīgu darbu, sagatavojot izsūtīto sarakstu.³³ Taču grāmata "Aizvestie .." nav arestēto un administratīvi izsūtīto saraksts, tā ir piemiņas grāmata cietušajiem un bojāgājušajiem. Autori ir apzinājuši un analizējuši šīs prettiesiskās akcijas sagatavošanu, norisi, apjomus, kā arī sekas –

demogrāfiskās, sociālās, ekonomiskās. Jānis Riekstiņš grāmatas ievadrakstā uzsver, ka "Latvijas iedzīvotāju deportācija kā PSRS īstenotā valsts terora sastāvdaļa bija iecerēta vienlaikus ar Latvijas okupāciju"³⁴. Uzreiz pēc tās sākās iedzīvotājus kompromitējošu faktu vākšana, izmantoja privātīpašuma nacionalizācijas un PSRS pasu izsniegšanas gaitā iegūtos materiālus,³⁵ dažādu Latvijas Republikas valsts un nevalstisko organizāciju likvidācijas dokumentus, arī leTK un VDTK slepeno aģentu un brīvprātīgo palīgu ziņojumus. Iedzīvotājus izsūtīja, neierosinot apsūdzību, bez tiesas un aizstāvības iespējas.

Zināms, ka ģimenes galvam (parasti vīrietis) dzelzceļa stacijā, kur pulcināja deportācijai pakļautos, paziņoja par arestu un viņu varmācīgi atšķīra no ģimenes, soda izciešanai izsūtot uz Gulaga nometnēm – Vjatlagu, Noriļlagu, Sevurallagu, Usoļlagu u.c. Simtiem deportēto piesprieda nāvessodu. Ārkārtīgi smagā darba un dzīves apstākļu, niecīgo pārtikas devu un slimību dēļ koncentrācijas nometnēs (oficiāli tās dēvēja par labošanas darbu nometnēm) mira vairāk nekā 3400 ieslodzīto Latvijas iedzīvotāju.

Arī izsūtīto ģimenes locekļu dzīves apstākļi bija ļoti smagi. Viņus nogādāja uz Krasnojarskas novadu un Novosibirskas apgabalu. Tikai pēc Staļina nāves ieslodzīto un nometinājumā esošo stāvoklis tika pamazām uzlabots. Nedaudzām ģimenēm izdevās apvienoties.

1941. gada 14. jūnija deportācijas pētnieki – vēsturnieki, juristi, demogrāfi – ir vienprātis, ka šī deportācija ir noziegums pret cilvēci. Starptautiskajās tiesībās to atzīst par genocīdu – un atbildībai par to nav noilguma.³⁶

Veiktie pētījumi par 1940.–1941. gada represijām palīdzēja kļiedēt vairākus mītus, kas gadu gaitā bija dziļi iesakņojušies sabiedrības apziņā un tika uztverti kā vēsturiskā realitāte. Atbildi uz jautājumu, kāpēc šie mīti joprojām pastāv, Kārlis Kangeris meklē Latvijas vēstures līkločos:

[...] lielas daļas Latvijas iedzīvotāju negatīvo pieredzi ar "reāli eksistējošo sociālismu", resp., komunismu, boļševismu, jaunā okupācijas vara – nacionālsociālistiskā Vācija – mēģināja izmantot savā labā, notikumiem un dzīves realitātei dodot savu specifisko skaidrojumu. Pēc Vācijas sakāves karalaukā kārta valdīt Latvijā atkal pienāca padomju varai, kuras propagandisti iepriekšējam "vācu laikam" savukārt deva savu specifisko sovetisko iztulkojumu. Tā triju okupācijas laiku notikumi un norises, kas ir savā veidā savstarpēji saistītas, Latvijas tautas vēstures apziņā ar propagandas palīdzību ir tikušas tā samudžinātas, ka šodien nav viegli izšķirt, kas ir patiesība un kas ir propagandas radīts priekšstats, kas ar laiku var kļūt pat par mītu.³⁷

Vienam no šādiem mītiem – it kā tieši ebreji visvairāk priedājušies, sagaidot 1940. gada jūnijā Sarkanu armiju ("bučoja tankus"), – bija liela nozīme Latvijas Komunistiskajā partijā, Latvijas PSR represīvajā sistēmā un pārvaldes aparātā.

Ne jau ar prieku ebreji sagaidīja Sarkanu armiju, pārsvarā valdīja noskaņojums, ka tā spēs pasargāt no nacistiskās Vācijas iebrukuma. Šīs cerības izrādījās veltīgas.

Kas attiecas uz ebreju dominanci Latvijas Kompartijas struktūrās, šāds apgalvojums ir pilnīgi bez pamata. Līdz galam vēl nenoskaidrots dokumentu trūkuma dēļ ir Latvijas PSR represīvo iestāžu darbinieku nacionālais sastāvs. Skaidrs ir tas, ka leTK aparāts tika komplektēts kā no vietējiem kadriem, tā arī no iesūtītiem. Zināms, ka līdz pat 1937. gadam tieši latvieši ieņēma nozīmīgu vietu represīvajos orgānos Padomju Savienībā. Diemžēl publikācijās ir apkopotas ziņas tikai par PSRS leTK (kā arī čekas) centrālā aparāta nacionālo sastāvu. Tā 1918. gada septembrī čekas centrālajā aparātā Maskavā strādāja 781 cilvēks, no tiem latviešu bija gandrīz 36%, bet ebreju – aptuveni četri procenti.³⁸ Kā atzīmē A. Stranga, “stāvoklis tomēr sāka neatgriezeniski mainīties jau ar 1920. gadu: latviešu skaits samazinājās, ebreju – auga, taču galvenā un neapurtama tendence bija krievu skaita pieaugums”³⁹. Šī tendence īpaši spilgti parādījās pēc 1937. gada. Divu gadu laikā – no 1938. gada sākuma līdz 1940. gada sākumam – krievu īpatsvars PSRS leTK Valsts drošības galvenajā pārvaldē pieauga no 64% līdz 80%, ebreju īpatsvars krasi samazinājās – no gandrīz 27% līdz nedaudz vairāk par 6%, bet jau tā nelielais latviešu īpatsvars – nedaudz vairāk par 3% – saruka līdz 0,1 procentam.⁴⁰

Tāpat var pamatoti pieņemt, ka uz Latvijas valsts drošības iestādēm tika sūtīti galvenokārt krievi. Taču bez vietējiem kadriem – pārsvarā latviešiem, protams, nevarēja iztikt. To, ka tieši krievi un latvieši bija represīvo iestāžu darbinieku vairākums, apstiprina arī izmeklētāju uzvārdi. Nenoliedzami, no vienas puses, 1941. gada 14. jūnijā deportēto vidū, salīdzinot procentuāli no kopējā iedzīvotāju skaita, visvairāk bija ebreju – 11,7 procenti, bet, no otras puses, ebreji, ieņemdami augstus amatus Latvijas PSR Iekšlietu un Valsts drošības tautas komisariatā, apstiprināja lielāko daļu lēmumu par Latvijas iedzīvotāju deportēšanu.⁴¹ Tieši šie daži augsta ranga represīvo iestāžu darbinieki sabiedrības acīs personificēja režīma veiktās represijas. Varbūt ar to var skaidrot, kāpēc 1940.–1941. gadā atsevišķu pretošanās kustības grupu uzsaukumos līdzās pretpadomju lozungiem parādās arī antisemitiski.⁴² Taču šī problēma vēl nav guvusi atspoguļojumu zinātniskajā literatūrā.

Diemžēl joprojām nav zināms 1941. gada 14. jūnijā deportēto iedzīvotāju skaits.⁴³ Pēc Otrā pasaules kara Rietumos izdotajā literatūrā parasti norādīts, ka deportēts vairāk nekā 20 000 cilvēku.⁴⁴ Latvijā pirmoreiz atklāti deportēto skaits minēts tikai 1988. gadā. Balstoties uz Latvijas PSR Valsts drošības komitejas sniegtajām ziņām, tika konstatēts, ka “akcija aptvēra 14 476 personas”⁴⁵.

Jāatzīmē, ka ziņas par deportētajiem pēc Staļina nāves tika apkopotas arī Latvijas PSR Valsts drošības komitejas un Latvijas Kompartijas Centrālās komitejas dokumentos, taču to skaits svārstījās no gandrīz 15 000 līdz pat 18 000–19 000 personu.⁴⁶ Deportēto piemiņas grāmatā “Aizvestie ..” minēti 15 424 cilvēki,⁴⁷ bet, kā atzīmē autori, sarakstā iekļautas arī ģimenes galvas, arestētas pirms vai pēc 14. jūnija.⁴⁸ Taču nav norādīts, cik tieši šādu personu ir sarakstā.

Līdzīgi ir ar padomju režīma terora upuru kopējo skaitu. Kā jau atzīmēts, 35 000 ir pārspīlēti liels skaitlis. 90. gadu sākumā profesors Heinrihs Strods nosauca citu skaitli – 28 370.⁴⁹ Taču tad vēl pētniekiem nebija pieejami bijušās Valsts drošības komitejas arhīva dokumenti. Pašlaik, balstoties uz veikto pētījumu rezultātiem, var teikt, ka 1940.–1941. gadā represēja 20 000–21 000 cilvēku. Tomēr jāatzīmē, ka tas ir minimālais skaits, tas varētu būt arī nedaudz lielāks, jo aprēķini veikti vienīgi pēc tiem dokumentiem, kas glabājas Latvijā. Pētniekiem nav pieejamas Latvijas augstāko amatpersonu krimināllietas, tāpat nezinām, cik cilvēku arestēja milicija (piemēram, par ieroču nelikumīgu glabāšanu, ko konkrētos apstākļos nevar uzskatīt par kriminālnoziedzumu), kā arī nevar apgalvot, ka Krievijā nav palikušas atsevišķas 1940.–1941. gadā arestēto lietas. Turklāt, kā rāda pētījumi, 1941. gada jūnija beigās – jūlija sākumā atsevišķi Latvijas civiliedzīvotāji tika nošauti, pat neierosinot pret viņiem krimināllietu. Par juridisku pamatu civiliedzīvotāju nošaušanai nevar uzskatīt arī atkāpjošās Sarkanās armijas karaspēka daļas komandiera mutisku vai pat rakstisku pavēli. Tomēr ir saglabājušies arī atsevišķi PSRS karaspēka vienību tribunālu spriedumi par nāvessodu Latvijas civiliedzīvotājiem.

Tāpat ilgus gadus pastāvēja viedoklis, ka padomju represiju pirmie upuri bija Latvijas Republikas ievērojami politiskie un valsts darbinieki. Tā varētu likties, jo viņus tiešām sāka arestēt jau 1940. gada jūlija otrajā pusē. Tikai pēdējos Vēsturnieku komisijas atbalstītajos pētījumos noskaidrotas jau 1940. gada jūnija nogalē un jūlija pirmajās dienās represētās Latvijas iedzīvotāju grupas. Pirmie represiju upuri bija tie, kuri 20.–30. gados bija vērsušies pret komunistisko kustību Latvijā (Politpārvaldes aģenti), kā arī tie, kas iestājās pret PSRS pastāvošo iekārtu (galvenokārt krievu emigrantu organizāciju biedri). Šķiet, ka tā ir bijusi primitīva valsts sankcionēta atribība.

Pētījumi par 1940.–1941. gada represijām apliecina, ka tām nav bijis izteikti šķiriska rakstura, kā to apgalvo padomju historiogrāfija. Represijas aptvēra visdažādākās iedzīvotāju sociālās grupas. Tādējādi tika darīts viss, lai pretošanās nebūtu iespējama. Represīvajām iestādēm lielā mērā tas arī izdevās. Pretošanās grupas Latvijā sāka veidoties 1940. gada rudenī. Taču drīz vien to lielākā daļa tika atklāta, bet dalībnieki arestēti. Pētniecībā par pretošanās kustību padomju okupācijas režīmam, tās apjomu un pausto ideju izplatību sabiedrībā pagaidām ir sperti tikai pirmie soļi.⁵⁰ Padomju okupācijas režīma adekvāta vērtējuma analīzes kontekstā ir svarīgi noskaidrot, kā šo režīmu izprata un uztvēra sabiedrība.

Sarkano armiju Latvijā sagaidīja ar dažādām izjūtām: piesardzīgi, naidīgi, priecīgi un – vienaldzīgi. Taču var apgalvot, ka iedzīvotāju vairākums no padomju varas 1941. gada jūnijā atvadījās ar atvieglojumu, bet nacistiskās Vācijas okupāciju uztvēra kā atbrīvošanu no komunisma jūga, ko veiksmīgi savā propagandā izmantoja nacisti.

Būtu pārāgi teikt, ka, vērtējot padomju okupācijas pirmo posmu, Latvijas sabiedrība ir atbrīvojusies no iepriekšējo gadu uzslāņojumiem. Joprojām Latvijā dažādi viedokļi

tiek izmantoti politiskajā cīņā, savstarpējo rēķinu kārtošanā, starpetniskā saspīlējuma uzturēšanā. Piemēram, kāds Saeimas kreisā spārna deputāts apgalvo, ka “nebija [padomju] okupācijas. Šo viedokli atbalsta krievu kopienas vairākums.”⁵¹ Tieši tāpēc jāturpina padomju režīma represiju izpēte, jo tās smagi skāra arī Latvijas Republikas krievu etnisko minoritāti.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Baigā gada nosaukums ieviesies no latviešu rakstnieka Edvarta Virzas vēl pirms padomju okupācijas uzrakstītā dzejoļa “Baiga vasara”, ko uzskatīja kā pravietojumu 1940.–1941. gada traģiskajiem notikumiem.
- 2 Par šiem noziegumiem paredzēta atbildība saskaņā ar Krimināllikuma pantiem, kas iekļauti 9. nodaļā “Noziegumi pret cilvēci, mieru, kara noziegumi, genocīds”. – Krimināllikums. Par Krimināllikuma spēkā stāšanos un piemērošanas kārtību. – Rīga, 2003, 25., 26. lpp.
- 3 *Љебедева Н.* Четвјортј разгел Појши и Катињскаја трагедја // Другаја воина / Red. J. Afanasjev. – Moskva, 1996, s. 237–295.
- 4 Katiņ. Mart 1940 g. – sentjabrj 2000 g.: Rasstrel. Suģbi živih. Eho Katiņi. Dokumenti. – Moskva, 2001, s. 43, 44.
- 5 Turpat, 231.–233. lpp.
- 6 Turpat, 180.–182. lpp.
- 7 *Afanasjev J.* Vvedenije // Другаја воина, s. 18.
- 8 *Feldmanis I.* 15. maija Latvija un autoritārie režīmi Austrumeiropā (1926–1940): salīdzinošs raksturojums // Kārlim Ulmanim 120. – Rīga, 1998, 84. lpp.
- 9 Valsts apvērsums Latvijā notika 1934. gada 15. maijā, tāpēc laikposmu pēc apvērsuma līdz padomju okupācijai dēvē arī par 15. maija Latviju vai 15. maija diktatūru. – *Stranga A.* Liberālisms, demokrātija un autoritārisms Eiropā un Latvijā (20.–30. gadi) // Kārlim Ulmanim 120, 56. lpp.
- 10 Turpat, 91. lpp.
- 11 Kā pirmais pētījums gan būtu jāmin nacistiskās Vācijas okupētajā Latvijā izdotā apjomīgā grāmata: *Ceihners A.* Latvijas boļševizācija. – Rīga, 1944, 595 lpp. – Grāmata vācu valodā iznāca 1942. gadā. Izmantojot padomju iestāžu pamesto dokumentāciju, avižu materiālus, atmiņas, kā arī balstoties uz savām ekonomista zināšanām, autors parāda “sociālistiskos pārkātojumus” Latvijas PSR un to sekas, veic nozīmīgus aprēķinus par zaudējumiem, ko nesa valstij padomju vara. Tieši tāpēc grāmatu izdeva atkārtoti 1986. gadā.
- 12 Pilnībā var piekrist Dāvida Hofmaņa (*David Hoffmann*) viedoklim, ka visiem aukstā kara laika pētījumiem par stalinismu tomēr ir politizēts raksturs. – *Hoffmann D. L.* Introduction: Interpretation of Stalinism // Stalinism: The Essential Reading / Ed. by D. L. Hoffmann. – [S. I.], 2003, p. 2.
- 13 *Stephen L. J.* The European Dictatorships, 1918–1945. – London; New York, 1987, p. 271.
- 14 *Anderson E.* The Baltic Entente: Phantom or Reality // The Baltic States in Peace and War, 1917–1945 / Eds. by V. V. Stanley, R. Misiunas. – Pennsylvania, 1978, p. 131.
- 15 These Names Accuse: Nominal List of Latvians Deported to Soviet Russia in 1940–41. – Stockholm, 1952, p. 547. – Grāmata atkārtoti izdota 1982. gadā.
- 16 *Šilde Ā.* Pa deportēto pēdām: Latvieši padomju vergu darbā. – Stokholma, 1956, 304. lpp.

- 17 Pirmoreiz šis skaitlis parādījās izdevuma "*These Names Accuse ..*" vēsturiskā ievadā (33. lpp.), tas arī visbiežāk figurē trimdas latviešu publikācijās.
- 18 Istorija Latvijasokij SSR (s dreņņeiših vremjon do 1953 g.): Sokraščennij kurs. – Riga, 1955, s. 490.
- 19 Falsifikatori istorii: Istoričeskaja spravka. – Moskva, 1948, s. 64, 65.
- 20 Istorija Latvijasokij SSR. – Riga, 1955, s. 481–498.
- 21 Istorija Latvijasokij SSR, III. – Riga, 1958, s. 463–514.
- 22 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. – Rīga, 1986, 2. sēj., 172. lpp.
- 23 Read A., Fisher D. *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin and the Nazi-Soviet Pact. 1939–1941.* – New Yourk, 1988; Hiden J., Solmon P. *The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia and Lithuania in the Twentieth Century.* – London; New York, 1991; Misiunas R., Taagepera R. *The Baltic States: Years of Dependence, 1940–1980 (expended and apdated edition).* – Berkley, 1993; *From Peace to War: Germany, Soviet Russia and the World, 1939–1941 / Ed. by B. Wegner.* – Oxford, 1997; etc.
- 24 Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli: 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs // Red. I. Šneidere, A. Žvinklis. – Rīga, 1991; Latvijas okupācija un aneksija: 1939–1940: Dokumenti un materiāli / Red. I. Grava-Kreituse, I. Feldmanis, J. Goldmanis, A. Stranga. – Rīga, 1995; Okupācijas varu politika Latvijā: 1939–1991: Dokumentu krājums / Red. E. Pelkaus. – Rīga, 1999.
- 25 Feldmanis I., Stranga A., Virsis M. *Latvijas ārpolitika un starptautiskais stāvoklis (30. gadu otrā puse).* – Rīga, 1993.
- 26 Kā pirmais monogrāfiskais pētījums jāmin: Gore I., Stranga A. *Latvija: neatkarības mijkrēslis. Okupācija: 1939. gada septembris – 1940. gada jūnijs.* – Rīga, 1992.
- 27 Sk.: Polpredi soobščajut... Sbornik dokumentov ob otnošenijah SSSR s Latvijei, Litvoi i Estonijei: Avgust 1939 g. – avgust 1940 g. – Moskva, 1990; Dokumenti vnešņej politiki, 1939, XXII, kn. 1, 2. – Moskva, 1992.
- 28 No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999.
- 29 Jēkabsons Ē. *Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.).* – Rīga, 2001, 51.–70. lpp.; Žvinklis A. *Latvijas valsts darbinieku – ebreju liktenis Otrā pasaules kara laikā // Holokausta izpētes problēmas Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.).* – Rīga, 2001, 248.–257. lpp.
- 30 Lerhis A. *Padomju režīma represijas pret neatkarīgās Latvijas valsts diplomātiem // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā, 71.–119. lpp.; Lerhis A. Latvijas Republikas ārlietu darbinieku likteņi padomju noietnēs // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.).* – Rīga, 2002, 191.–200. lpp.; Jēkabsons Ē., Bambals A. *Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // Turpat, 120.–170. lpp.*
- 31 Lasmanis U. *1941. gada represijas Jēkabpils apriņķī // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci, 261.–268. lpp.; Ērglis Dz. 1941. gada 14. jūnijs Ventspils apriņķa Dundagas pagastā // Turpat, 269.–330. lpp.; Šneidere I. Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā – jūlija sākumā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā, 15.–50. lpp.; Šneidere I. Arestēti 1941. gada jūnijā – jūlija sākumā: Latgales civiliedzīvotāju liktenis Gulaga noietnēs // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.).* – Rīga, 2002, 15.–34. lpp.
- 32 Šķinķe I. *1941. gada 14. jūnija deportācijā arestētās un izsūtītās sievietes. Ieskats problēmā // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci, 331.–342. lpp.*

- ³³ Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001.
- ³⁴ Turpat, 11. lpp.
- ³⁵ Saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1940. gada 7. septembra dekrētu Latvijas PSR iedzīvotājiem bija piešķirta PSRS pavalstniecība un sākās pasu apmaiņa // LPSR Augstākās Padomes Prezidija Ziņotājs, 1940, 11. sept.
- ³⁶ Lepse A. 1941. gada 14. jūnija deportācijas starptautiski tiesiskie aspekti // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci, 98. lpp.
- ³⁷ Kangeris K. Padomju okupācija un 14. jūnija deportācija nākamās okupācijas varas – nacionālsociālistiskās Vācijas propagandā Latvijā (1941.–1942. gads) // Turpat, 154. lpp.
- ³⁸ Sk.: *Stranga A.* Ebreji un diktatūras Baltijā (1926–1940). Otrais papildinātais izdevums. – Rīga, 2002, 241. lpp.
- ³⁹ Turpat.
- ⁴⁰ *Ivanova G.* GULAG v sisteme totalitārā gosudarstva. – Moskva, 1997, s. 153, 154, 159, 160.
- ⁴¹ *Zāļīte I., Eglīte S.* 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranāle // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci, 41., 43. lpp.
- ⁴² Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 2. apr., 10462. l. (uzraudzības lieta).
- ⁴³ Pirmo reizi deportēto skaits – 14 693 cilvēki – parādījās nacistiskās Vācijas okupācijas laika propagandas izdevumā: Baigais gads: Attēlu un dokumentu krājums par boļševiku laiku Latvijā no 14.VI.1940 līdz 1.VII.1941 / Red. P. Kovaļevskis, O. Norītis, M. Goppers. – Rīga, 1942, 96. lpp.
- ⁴⁴ *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā, 1940–1985 // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. Zinātniskās konferences materiāli. – Rīga, 1992, 20. lpp.
- ⁴⁵ *Karaļūns V.* Par Padomju varas pretinieku, kapitālistisko un deklasēto elementu pārvietošanu 1941. gada 14. jūnijā // Latvijas likteņgadi, II. – Rīga, 1988, 77. lpp.
- ⁴⁶ Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums. – Rīga, 2001, 96., 102., 111. lpp.
- ⁴⁷ Aizvestie ..., 14. lpp.
- ⁴⁸ Turpat, 112. lpp.
- ⁴⁹ *Strods H.* Op. cit., 24. lpp.
- ⁵⁰ *Dūra D., Gundare I., Zujeva Dz.* Okupācijas vara un Latvijas sabiedrība “Nacionālās sardzes” dokumentos // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā, 80.–104. lpp.
- ⁵¹ Vesti segodnja, 2004, 20 fev.

Irēne Šneidere

The First Soviet Occupation Period in Latvia: A few aspects

Summary

The paper gives a general survey of the assessments of the aggression by the Soviet Union against Latvia and the other Baltic States in June 1940 and the dramatic events during the first year of the Soviet occupation (primarily repressions against civilians) existing in historical literature.

It is emphasised in the paper that after World War II the broadest range of topics pertaining to this period was addressed by Western scholars, including those of the Baltic origin. For understandable reasons Latvian exile historians have focused their attention on the terror against civilians (mostly ethnic Latvians) that the Soviet regime launched right after the occupation as early as June 1940 and pursued through the entire first phase of the existence of “the Soviet rule,” with climax in unlawful operation of mass deportation on 14 June 1941.

The official concept of the Soviet historiography is based on the assumption that, as the revolutionary situation developed in Latvia, socialist revolution took place in June 1940 with all the ensuing consequences: the promulgation of the Soviet rule, establishment of the Latvian SSR (as a republic within the USSR) and the decision on overall nationalisation and land reform.

While before the regaining of Latvia’s independence the two branches of historiography had been isolated from each other, after 1991 the situation gradually changed. A single mainstream of historiography began to develop and Latvian historians successfully integrated into it, eventually winning the leading role in the research into the first Soviet occupation period, as they should. The establishment of the Historians’ Commission of Latvia in 1998, no doubt, stimulated the work on different topics of the respective period. Repressions – their scale, peculiarities and regularities – against different groups of Latvian population: ethnic minorities, particular professional groups, concrete regions, emerged as one of the main directions of research by the Commission.

It must be remarked that considerable work had been done in Latvia already before the foundation of the Commission. At the time historians had investigated mostly international and domestic policy aspects of the occupation of Latvia. Research into the Soviet system of terror was fostered by the fact that files of criminal cases against persons arrested by the USSR and Latvian SSR repressive institutions had survived in Latvia in good condition. These documents allow not only disclosing the scope of terror but even tracking the fate of the repressed. However, in spite of considerable achievements, much still remains to be done in the research into the first Soviet occupation period. Historians increasingly focus their attention on issues related to the study of the mechanism of functioning of the Soviet regime and public attitude towards the imposed rule and changes in it.

Heinrihs Strods

Padomju okupācijas otrais posms Latvijā (1940. gada sākums – 1941. gads)¹

Sarkanās armijas okupācijas spēki Latvijā (1940. gada janvāris – 1941. gada 22. jūnijs)

Latvijas okupācijas otrā posma īstenošanai 1940.–1941. gadā PSRS rūpīgi gatavojās. Šī darba pirmā joma bija informācijas vākšana. Pašlaik pieejamie avoti liecina par centieniem iegūt oficiālu informāciju, pirmkārt, pa diplomātiskajiem kanāliem; otrkārt, informāciju par Latviju vāca no PSRS uz īsāku vai garāku laiku kāda uzdevuma veikšanai ieradušās amatpersonas; treškārt, PSRS sūtniecības atbildīgie darbinieki (Rīgā – Ivans Čičajevs, Igaunijā – Kuzma Ņikitins) rakstīja dienasgrāmatu; ceturtkārt, tika vākta sabiedriskā informācija par Latviju kā vietējā, tā ārzemju presē, regulāri publicējot speciālus TASS ziņojumus dienesta vajadzībām ar grifu “Publicēt nav atļauts”; piektkārt, informāciju par Latviju sniedza Latvijas nelegālās boļševiku partijas biedri vai tās atbalstītāji, kuri 1939. gada otrajā pusē, spriežot pēc PSRS Ārlietu ministrijas Konsulārās daļas materiāliem, pastiprināja “tūrisma braucienus” uz PSRS.

Okupācijas otrā – pēdējā posma sagatavošanas joma bija Vissavienības Kultūras sakaru biedrības (VOKS) Latvijas nodaļas aktivizēšana, paplašināšana un kultūras apmaiņas pastiprināšana ar PSRS – grāmatu, skaņuplašu, nošu, rakstu iespiešana (ieskaitot speciālu Rēriha biedrības izdoto žurnālu “*Mis!*”, ko finansēja Maskava), izstāžu organizēšana.

Trešā joma bija Latvijas kreisi noskaņoto – tā saukto sarkankrūtīšu aktivizēšana un boļševiku politiskās aģitācijas izplatīšana, sniedzot deformētu informāciju par PSRS un Latvijas politisko iekārtu.

Ceturta joma bija kara apstākļos Latvijai nepieciešamās ekonomiskās sadarbības ar PSRS tēlošana.

Piektā – Latvijas okupācijas pastiprināšana un Latvijas armijas iznīcināšana.

PSRS piespieda Latviju parakstīt galvenos papildprotokolus pie 1939. gada 5. oktobra PSRS un Latvijas savstarpējās palīdzības līguma, kas faktiski likvidēja Latvijas neatkarību. Taču šos protokolus parakstīja cerībā uz kara apstākļos izdevīgo PSRS

un Latvijas tirdzniecības līgumu. Atšķirībā no analogiska līguma ar Vāciju, kas tai sniedza lielu saimniecisku atbalstu cīņā pret "Rietumu imperiālistiem", savstarpējās palīdzības līgums Latvijai praktiski nekā nedeļa. Latvijas valdībā vilšanos izraisīja arī tas, ka uz Latvijas kara ministra ģenerāļa Jāņa Baloža (1881–1965) 1939. gada 20. oktobra līgumu, pamatota uz līgumu ar PSRS, kā savstarpējo palīdzību piešķirt Latvijai 18 smagos 42. kalibra lauka lielgabalus, deviņas haubices, 27 zenītliekgabalus, 96 prettanku lielgabalus, četrus krasta lielgabalus un 26 vieglos tankus PSRS nereaģēja.² Arī bruņojuma iepirkšanas lūgums netika īstenots, un tas vēl vairāk sarežģīja Latvijas un PSRS attiecības.

Bijušā PSRS leTK Izlūkošanas, terora un diversiju 4. pārvaldes priekšnieka valsts drošības vecākā majora Pāvela Sudoplatova (1907–1996) 1997. gadā publicētajā darbā rakstīts, ka Baltijas valstīs jau pirms to okupācijas 1939. gadā aktivizēja "mūsu politisko, ekonomisko, militāro un izlūkošanas darbību, lai, atbalstot strādnieku kustību, gāztu marionešu režīmus"³. Latvijas okupācijas pirmais posms sākās 1939. gada 5. oktobrī, kad parakstīja PSRS uzspiesto "savstarpējās neuzbrukšanas" līgumu. "Parakstīt līgumu un ielaist savā zemē Staļina sarkanarmijas vienības," rakstīja Alfrēds Bērziņš (1889–1977), "nozīmēja drīzu neatkarības un tautas brīvības zaudējumu."⁴ Politiski negatīvi orientētu informāciju par t.s. Latvijas fašistiskajām organizācijām – aizsargiem, jaunsargiem un mazpulkiem jau 1939. gada 21. jūlijā PSRS vēstniecības Latvijā pirmais sekretārs Mihails Vetrovs bija nosūtījis PSRS ārlietu tautas komisāra Vjačeslava Molotova (1890–1986) sekretariātam.⁵

Drīz pēc PSRS un Latvijas savstarpējās palīdzības līguma noslēgšanas atklājās arvien jaunas PSRS un Latvijas pretrunas līguma izpildē. Bez jau 1939. gada 13. oktobrī noslēgtajām PSRS prasīja noslēgt arvien jaunas papildvienošanās.

1939. gada 3. novembrī PSRS Ārlietu tautas komisariāta Baltijas nodaļas vadītājs Vasjukovs ziņoja Strādnieku un zemnieku Sarkanās armijas ģenerālštābam, ka Latvijas ārlietu ministrs Vilhelms Munters (1898–1967) lūdz samaksāt Latvijai gan par Sarkanajai armijai nodotajām materiālajām vērtībām, gan segt izdevumus par karavīru izmitināšanu.⁶ Turpretī PSRS ārlietu tautas komisāra vietnieks Vladimirs Potjomkins (1878–1946) lūdza atvieglojumus PSRS Bruņotajiem spēkiem telefona, telegrāfa un pasta sakariem un atļaut Sarkanās armijas un jūras kara flotes komandieriem uzsākt sarunas šajos jautājumos ar vietējo varu.⁷

1939. gada 26. novembrī PSRS Ārlietu tautas komisariāta Baltijas nodaļas vadītājs Vasjukovs lūdza PSRS ārlietu tautas komisāram V. Molotovam papildu jau noslēgtajām divpadsmit noslēgt vēl desmit papildvienošanās ar Latviju, Lietuvu un Igauniju par zemes un ēku īri, telefona un telegrāfa sakariem, strādnieku nolīgšanu, PSRS transportvilcienu kustību, pārtikas iegādi, PSRS *Vojentorg* darbību, sarkanarmiešu atrašanos ārpus garnizona, Sarkanās armijas virsnieku ģimenes stāvokli u.c.⁸

PSRS Aizsardzības tautas komisariāta ģenerālštābs 1939. gada 22. novembrī PSRS ārlietu tautas komisāra vietniekam lūdza atļaut katru mēnesi nosūtīt uz Latviju, Lietuvu un Igauniju 220 vagonu (apmēram 11 vilcienu sastāvus) kravas.⁹ Baltijas valstu okupācija strauji paplašinājās.

Bez tam Sarkanā armija aizņēma 13 920 m² dzīvojamās platības un 10 078 m² saimniecības ēku, par kurām bija jāmaksā īre. Pamatojoties uz PSRS un Latvijas valdības līgumu par zemes un telpu īri, par telpām caurmērā mēnesī bija jāmaksā no Ls 2,10 līdz 7,50 par kvadrātmētru, bet par hektāru zemes – lats.¹⁰

1. tabula

Sarkanās armijas aizņemtās ēkas (m²) 1939. gada 20. decembrī¹¹

Vieta	Dzīvojamās ēkas	Saimniecības ēkas	Kopā
Bunka	787	738	1 525
Izriede	835	240	1 075
Cīrava	1 584	1 097	2 681
Līguti	906	990	1 896
Krusātdroga	2 450	128	2 578
Paplaka	606	500	1 106
Priekule	603	542	1 145
Ezere	1 971	5 276	7 247
Vaiņode	2 178	743	2 921
Ēdole	2 000	–	2 000
Kopā	13 920	10 254	24 174

Jau 1939. gada 20. decembrī PSRS tirdzniecības pārstāvis Latvijā rakstīja PSRS ārējās tirdzniecības tautas komisāra vietniekam Stepanovam, ka Liepājas Kara pilsētiņas īre maksātu 18 000 000 latu, bet pārējās PSRS izmantotās ēkas un zeme vēl 200 000 latu gadā. PSRS karabāze Liepājas Kara pilsētiņā jau aizņēma 166 235 m², par 364% pārsniedzot 1939. gada 11. novembrī aizņemtos 45 660 m² dzīvojamo un noliktavu telpu platības.

1940. gada 4. aprīlī PSRS Ārlietu tautas komisariāta Baltijas valstu nodaļas vadītājs A. Lisjaks slepeni ziņoja PSRS ārlietu tautas komisāram V. Molotovam un viņa vietniekam Vladimiram Dekanozovam (1898–1953), ka Latvijas valdošās aprindas uzskatot PSRS un Latvijas 1939. gada 5. oktobra savstarpējās palīdzības līgumu kā piekāpšanos spēkam un kā “uzspiestu pārejas posmu”. Latvijas armijā, aizsargos un

iedzīvotājos notiekot pretpadomju aģitācija. Tika izteikts pieņēmums, ka starp Igauniju, Latviju un Lietuvu tiek veidota slepena aizsardzības savienība un ka šī savienība vērsta pret PSRS. Ziņu par Baltijas valstu militārās savienības veidošanos, kaut arī tā varēja būt Maskavas inspirēta, PSRS Ārlietu tautas komisariāts uztvēra nopietni. V. Dekanozovs A. Lisjakam uzdeva: “Sastādiet vēstuļu projektus visiem [PSRS] vēstniekiem. Lai viņi izseko šīs savienības rīcībai.”¹³ Iespējams, ka vēstule bija domāta, lai orientētu labvēlīgi ārzemju vēstniecības PSRS agresijas gadījumā pret Baltijas valstīm.

2. tabula

**PSRS Bruņoto spēku Liepājas Kara pilsētiņā un Liepājas pilsētā
1939. gada 20. decembrī aizņemtās platības (m²)¹²**

Izmantošanas veids	Liepājas Kara pilsētiņa	Liepājas pilsēta
Dzīvokļi	63 287	19 245
Kazarmas	60 406	–
Noliktavas	22 507	–
Šķūņi un garāžas	20 034	–

1940. gada 9. janvārī PSRS pilnvarotais lietvedis Latvijā Ivans Zotovs PSRS ārlietu tautas komisāra vietniekam V. Potjomkinam un PSRS Ārlietu tautas komisariāta Baltijas valstu nodaļai nosūtīja pilnīgi slepenu ziņojumu “Par PSRS un Latvijas Republikas savstarpējās palīdzības pakta izpildes gaitu”¹⁴. I. Zotovs atzina, ka Latvijas valdība uzskata, ka pie šī līguma novedusi “kara laika politika” un “draudošās briesmas no PSRS, kura savilkusi pie Latvijas robežas savu karaspēku”. Kārlis Ulmanis (1877–1942) esot devis rīkojumu vadošajam aparātam būt draudzīgākam pret PSRS nekā pirms līguma noslēgšanas. “Latvieši uzskata,” rakstīja I. Zotovs, “ka viņi piekrituši lieliem upuriem,” – jo grūti paciest svešu karaspēku savā zemē. 1939. gada 13. oktobrī Latvijā ieradās PSRS militārā delegācija ar PSRS Jūras kara flotes komisāra vietnieku un Strādnieku un zemnieku Sarkanās armijas korpusa komandieri Budiku priekšgalā, lai noslēgtu papildvienošanās minētā pakta īstenošanai. Latvijas komisiju vadīja ģenerālis Mārtiņš Hartmanis (1882–1941). “Visā sarunu laikā,” rakstīja I. Zotovs, “latvieši ar visiem līdzekļiem centās ierobežot [PSRS kara] bāzu ierīkošanu [Latvijas] valsts iekšienē, piešķirot to izvietojumam šauru joslu Baltijas jūras krastā.”¹⁵

PSRS komisija panāca, ka bāzes izvietos 5–25 km zemes iekšienē. Apvienotā komisija parakstīja divpadsmit papildvienošanās.¹⁶ Vēstnieks ziņoja, ka jau 1939. gada oktobrī Liepājā ieradās PSRS kreiseris “*Kirov*” un divi iznīcinātāji – “*Smetļivij*” un “*Stremiteļnij*.” Karakuģus svinīgi sagaidīja PSRS vēstniecības darbinieks Čičajevs un

ģenerālis Oskars Dankers (1883–1965). Vēlāk pieņemšanā sakarā ar karakuģu ierašanos O. Dankers uzsaucis tostū par godu biedram Staļinam. 1939. gada 29. oktobrī pulksten 11 pirmais sarkanarmiešu vilciena ešelons ieradās Zilupes stacijā. Karaspēku stacijā sagaidīja PSRS vēstnieks I. Zotovs, vēstniecības pirmais sekretārs M. Vetrovs un militārais atašejs pulkvedis Vasiļjevs. No Latvijas puses vilciena sastāvu sagaidīja ģenerālis Rūdolfs Klinsons (1889–1941). Vēstnieks I. Zotovs rakstīja, ka PSRS garnizoni un bāzes Latvijā kopā aizņem 2722 ha, bet dzīvojamā platība – 230 000 kvadrātmetru.¹⁷ Kontaktus ar Strādnieku un zemnieku Sarkanarmiju Liepājā uzturot ģenerālis Jānis Lavenieks (1880–1969), bet Rīgā – ģenerālis M. Hartmanis. Zotovs atzina, ka oficiāli Latvijas valsts izturas lojāli pret PSRS karabāzēm, bet K. Ulmanis uzskatot, ka PSRS Latviju aizsargā, taču faktiski bāzu ierīkošanu atzīst par Latvijas okupāciju. Latvijā notiekot aģitācija pret Sarkanarmiju, tiekot izplatītas baumas, ka sarkanarmieši nēsā šautenes striķos, Latvijas armijas pārstāvji nesveicinot sarkanarmiešus. “Latvijas valdība savstarpējās palīdzības paktu pilda ar lielu nepatiku,” secināja I. Zotovs. “Tā vilcina ļoti svarīgu jautājumu risināšanu.”¹⁸

Sava nozīme, kādēļ Latvijas okupācija tika pieļauta bez pretošanās un Latvijas valsts starptautiska protesta, bija Latvijas politikajai elitei ar K. Ulmani priekšgalā. PSRS okupācijas pirmais posms Latvijā ilga no 1939. gada oktobra līdz 1940. gada pirmajai pusei, *de iure* saglabājoties Latvijas valstij. Šajā laikā aizgājušā koloniālisma laikmeta veidojums – komunistiskā PSRS ar nacistiskās Vācijas atbalstu ieguva militāru kundzību savās bijušajās kolonijās. “Komunistiskās revolūcijas propaganda no augšas visā pasaulē bija ideoloģisks dūmu aizsegs, lai nodibinātu PSRS kā supervalsti, kas ietekmē visus pasaules notikumus.”¹⁹

Pētīt jautājumu par okupācijas armijas lielumu un koncentrēšanos Latvijā un Baltijā kopumā no 1940. gada sākuma līdz 1941. gada 22. jūnijam ir visai grūti, jo Latvijas vēsturniekiem nav pieejami visi dati par PSRS Bruņotajiem spēkiem un to grupējumu Baltijā. Tas, šķiet, skaidrojams lielā mērā ar to, ka okupācijas militārvienību arhīvos nav saglabājušies materiāli ne tikai par šo vienību sastāvu, bet arī to politikajiem uzdevumiem Baltijas aneksijā. Grūti pat noskaidrot armijas vienību lielumu, jo PSRS Bruņotajos spēkos 1939.–1941. gadā armiju bieži vien reorganizēja atšķirībā no Vācijas, kur pamatvienību štati tika retāk mainīti. Vācijā Otrā pasaules kara laikā vienā armijā kā operatīvajā vienībā ietilpa no trijiem līdz pieciem korpusiem un no divām līdz astoņām tanku vai motorizētajām divīzijām, kopskaitā 120 000–250 000 cilvēku. Sarkanajā armijā šajā laikā parasti vienas armijas sastāvā bija no trijiem līdz pieciem strēlnieku korpusiem un viens vai divi tanku vai mehanizētie korpusi, kopā apmēram 60 000–100 000 cilvēku.²⁰ Sarkanās armijas divīziju personālsastāvs 1940.–1941. gadā palielinājās vairāk nekā divas reizes – 1940. gadā strēlnieku divīzijā štātā bija 6000 vīru, bet 1941. gada janvārī – 10 291 vīrs. 1941. gada aprīlī pilnīgi sakomplektētā divīzijā

bija 12 000 vīru, bet 1941. gada 1. jūlijā strēlnieku divīzijā – 14 976 karavīri. Strēlnieku divīzijā bija 144 lielgabali, 150 mīnmetēju, 150 balsta ložmetēju, 1204 zenītliekgabali, 558 automašīnas, 13 bruņumašīnu, 16 vieglo tanku un 300 zirgu.²¹ Tā Latvijas pierobežā pirms konsultācijām un “draudzības un savstarpējās palīdzības” līguma noslēgšanas bija koncentrēts ap 200 000 sarkanarmiešu ar aviāciju un tankiem, kas gandrīz desmit reīzu pārsniedza Latvijas armijas karavīru skaitu un bruņojumu.

Spriežot pēc Vācijas armijas izlūkošanas dienesta (abvēra) IIID referāta vadītāja (*Referatleiter*) 1940. gada 10. janvāra ziņojuma Vācijas Valsts drošības Galvenajai pārvaldei, vācu aģenti Latvijā bija saņēmuši no latviešu virsniekiem un ierēdņiem par Sarkano armiju pilnīgi nepareizus datus, kurus bija sagatavojis PSRS izlūkdienests ar nolūku maldināt Vāciju.²² Tāpēc arī Vācijas ģenerālštāba arhīvā Freiburgā var būt nepareizi dati, jo sarkano pretizlūkošanas sniegtās ziņas par Sarkanās armijas izvietojumu un sastāvu netika pārbaudītas.

Protams, ticamāki ir PSRS militāro iestāžu dienesta vajadzībām izmantotie dati, to skaitā PSRS Kara vēstures institūta rīcībā 80. gados bijušie skaitļi, kurus norakstījis pulkvedis-leitnants Aivars Pētersons.

3. tabula

PSRS sauszemes un gaisa spēki un to bruņojums okupētajās Baltijas valstīs 1940. gada 1. janvārī

	65. sevišķais strēlnieku korpuss (Lietuva)	2. sevišķais strēlnieku korpuss (Latvija)	16. sevišķais strēlnieku korpuss (Igaunija)	Kopā
Personālsastāvs:				
pēc štatiem	24 664	19 913	17 929	62 506
faktiski	20 932	17 105	15 880	53 917
Šautenes	13 571	12 932	12 488	38 991
Ložmetēji	817	742	738	2 297
Liekgabali (76 mm un lielāki)	100	94	102	296
Tanki	386	369	313	1 068
Bruņumašīnas	106	57	38	201
Lidmašīnas	378	120	61	559
Automašīnas	2 069	1 545	1 347	4 961
Zirgi	3 647	3 062	3 188	9 897

3. tabulā redzam, ka Baltijas valstīs no 62 506 štata vietām 53 917 ir kājnieki (86,3%).

2. sevišķā strēlnieku korpusa sastāvā Latvijā bija 67. strēlnieku divīzija, 6. vieglo tanku brigāde, 10. smago tanku pulks, 86. zenīartilērijas divīzijs. Bez tam Latvijā atradās 18. aviācijas brigāde ar trim aviācijas pulkiem. Aviācijas pulki novietojās aerodromos. 15. iznīcinātāju pulks atradās Ventspilī, 21. iznīcinātāju pulks Liepājā (divi eskadroni) un 39. jauktais aviopulks (divas eskadriļas) Vaiņodē. Bez tam Latvijā vēl nebija ieradies viens smago bumbvedēju pulks (64 lidmašīnas), Lietuvā – viens smago bumbvedēju pulks (54 lidmašīnas). 2. sevišķā strēlnieku korpusa štābs atradās Liepājā, viens bataljons – Ventspilī, bet 6. tanku brigāde – Vaiņodē. Kaujas komplekts 67. strēlnieku divīzijai bija 1,5; 6. tanku brigādei – 2; 18. aviācijas brigādei – 5; kā arī septiņi kaujas komplekti patronu. Degviela tankiem – 1,5, automobiļiem – 0,75, iznīcinātājiem – 3, bet smagajiem bumbvedējiem – 0,5 tilpnes.

1940. gada 17. jūnijā Latvijas armijas aviācijas pulkam bija 60 lidmašīnu, no kurām kaujai bija piemēroti 25 *Gloster Gladiator* iznīcinātāji, iedalīti divās eskadriļās.²³ Tātad Latvijas aviācijas pulkā bija tikai 10,1% no okupācijas armijas lidmašīnām. Kara gadījumā ar PSRS vienam Latvijas iznīcinātājam būtu jācīnās ar desmit Sarkanās armijas lidmašīnām. Padomju aviācijas pārsvars bija desmitkārtējs.

Patieso padomju armijas spēku skaitlisko sastāvu un militāro tehniku Latvijā neviens nezināja. Taču tika izteiktas domas, ka Igaunijā ievests 20 000, nevis 40 000 sarkanarmiešu.²⁴ Bez tam visās Baltijas valstīs ieradās tūkstošiem “tehniķu” un “apkalpojošā personāla”.²⁵

Izpildot PSRS un Vācijas 1939. gada 11. februāra tirdzniecības vienošanos par piegādātajām izejvielām, PSRS no Vācijas saņēma tūkstošiem augstas militārās tehnoloģijas darbagaldu bruņošanās rūpniecībai, firmas “*Carl Zeiss*” optiku artilērijai, tankiem un zemūdenēm, kā arī apmēram 30 Vācijas jaunāko modeļu lidmašīnu.²⁶

4. tabula

PSRS Kaļiņinas kara apgabala sauszemes karaspēka dislokācija Latvijā 1940. gada 7. jūnijā²⁷

Nr. p.k.	Vienības nosaukums	Dislokācijas vieta	Cilvēku skaits	Piezīmes
	2. sevišķais strēlnieku korpus (SSK)	Liepāja		
1.	Korpusa pārvalde	Kara osta	53	
2.	2. SSK Kara prokuratūra	Kara osta		

Nr. p.k.	Vienības nosaukums	Dislokācijas vieta	Cilvēku skaits	Piezīmes
3.	2. SSK Kara tribunāls	Kara osta		
4.	2. SSK Sevišķā nodaļa	Kara osta		leTK štati
5.	2. SSK avīzes "Krasnoarmeiskaja gazeta" redakcija un tipogrāfija	Kara osta		
6.	Sarkanās armijas nams	Kara osta		
7.	Valsts Bankas 12. lauku kantoris	Kara osta		
8.	S tipa 3. grupas <i>Vojentorg</i>	Kara osta		
9.	Kara hospitālis nr. 2427	Kara osta	120 gultu	
10.	Pārvietojamā sanitārā laboratorija	Kara osta		
11.	Karalauka pasta stacija nr. 3	Kara osta		Kodētais nosaukums 7. pasta nodaļa
12.	86. atsevišķais zenīrtartilērijas pulks	Kara osta	400	
13.	10. atsevišķais sakaru bataljons	Kara osta		
14.	40. korpusa atsevišķais autobataljons	Kara osta		
15.	Korpusa aviācijas sakaru 105. posms	Kara osta		Šifrētais telegrāfs nr. 4/334
16.	Dzīvokļu celtniecības daļa	Kara osta		
17.	Apgādes stacijas 70. darba rota	Kara osta		
	Korpusa atsevišķās vienības		457	
18.	40. atsevišķais tanku pulks	Ezere	150	
19.	Atsevišķā motostrēlnieku rota	Ezere		
20.	834. pārtikas noliktava	Liepāja		
21.	67. strēlnieku divīzija Divīzijas pārvalde	Liepāja Kara osta		6000
22.	56. strēlnieku pulks	Kara osta		1410
23.	114. strēlnieku pulks	Ventspils		1410
24.	281. strēlnieku pulks	Liepāja, Kara osta		281. pulka bataljons Ēdolē
25.	Valsts Bankas karalauka 128. kase	Ventspils		

Nr. p.k.	Vienības nosaukums	Dislokācijas vieta	Cilvēku skaits	Piezīmes
26.	94. vieglās artilērijas pulks	Kara osta	436	3. vieglās artilērijas divīzions Ventspilī
27.	242. haubiču artilērijas pulks	Kara osta	673	
28.	11. atsevišķais izlūkbataljons	Kara osta	95	
29.	12. atsevišķais zenīrtartilērijas divīzions	Kara osta	94	
30.	86. atsevišķais sakaru bataljons	Kara osta	130	
31.	93. atsevišķais sapieru bataljons	Kara osta	148	
32.	806. atsevišķais tanku bataljons	Kara osta		
33.	99. atsevišķais prettanku aizsardzības divīzions	Kara osta	92	
34.	Artilērijas pārvaldes priekšnieka vads	Kara osta		
35.	84. divīzijas artilērijas parks	Kara osta		
36.	24. atsevišķā degazācijas rota	Kara osta		
37.	275. kara lazarete	Ventspils		50 gultu
38.	276. kara lazarete	Paplaka		50 gultu
39.	Divīzijas artilērijas remontdarbnīca	Kara osta		
40.	64. atsevišķā auto rota	Kara osta		
41.	92. veterinārā laboratorija	Kara osta		
42.	83. atsevišķā remontu un atjaunošanas rota	Kara osta		
43.	56. lauka maizes fabrika	Kara osta		
44.	189. kara pasta stacija	Kara osta		Oficiāli Liepājas 8. pasta nodaļa
45.	leTK sevišķā nodaļa	Kara osta		leTK štati
46.	101. divīzijas aviācijas sakaru posms	Kara osta		
47.	6. vieglo tanku brigāde Brigādes pārvalde	Līguti		
48.	Valsts Bankas karalauka 818. kase	Līguti		

Nr. p.k.	Vienības nosaukums	Dislokācijas vieta	Cilvēku skaits	Piezīmes
49.	5. IeTK vads			
50.	19. sakaru rota	Līguti		
51.	27. tanku bataljons	Izriede		
52.	19. tanku bataljons	Cīrava		
53.	28. tanku bataljons	Cīrava		
54.	25. tanku bataljons	Priekule		
55.	88. motorizēto strēlnieku bataljons	Paplaka		
56.	13. izlūkbataljons	Bunkas		
57.	20. atsevišķā sapieru rota	Krusātdroga		
58.	69. remontu un atjaunošanas bataljons	Liepāja, Kara osta		
59.	815. autotransporta bataljons	Kara osta		
60.	Medicīniski sanitārā rota	Kara osta		
61.	Karagājiena mašīnas, tehnika	Izriede		
	2. sevišķā strēlnieku korpusa gaisa spēku daļas			
62.	18. aviobrigādes pārvalde	Liepāja		
63.	81. stratēģisko bumbvedēju pulks	Vaiņode		
64.	5. stratēģisko bumbvedēju aviācijas eskadriļa	Vaiņode		
65.	21. iznīcinātāju aviācijas pulks	Ventspils		
66.	Četras aviācijas eskadriļas	Ventspils		
67.	148. iznīcinātāju aviācijas pulks	Liepāja		
68.	Četras iznīcinātāju aviācijas eskadriļas	Liepāja		
69.	116. aviobāze	Vaiņode		
70.	Sarkanās armijas aerodroms	Vaiņode		
71.	Aviācijas poligons	Vaiņode		
72.	Ugunsdrošības komanda	Vaiņode		
73.	119. aviobāze	Liepāja		
74.	Sarkanās armijas aerodroms	Liepāja		
75.	Aviācijas poligons	Liepāja		

Nr. p.k.	Vienības nosaukums	Dislokācijas vieta	Cilvēku skaits	Piezīmes
76.	Ugunsdrošības komanda	Liepāja		
77.	108. aviobāze	Ventspils		
78.	Sarkanās armijas aerodroms	Ventspils		
79.	Aviopoligons	Ventspils		
80.	Ugunsdrošības komanda	Ventspils		
81.	16. stacionārā aviodarbnīca	Vaiņode		
82.	5. inženieru aerodromu bataljons	Liepāja		
83.	15. aviobrigādes pārvalde	Liepāja		
84.	Valsts Bankas karalauka 16. kase	Liepāja		

Apstiprinu: Kaļiņinas kara apgabala pavēlnieks ģenerālleitnants Jakovļevs
Kara padomes loceklis korpusa komisārs Susaikovs
Pilnīgi slepeni, 1 eksemplārs.

4. tabulā redzam, ka 1940. gada 7. jūnijā Latvijā bijušas izvietotas Sarkanās armijas 84 dažādas sauszemes karaspēka daļas, karaspēka pārvaldes un iestādes. Šīs vienības bija kājnieki, artilērija un tanki. Galvenās karaspēka vienības bija 2. sevišķais strēlnieku korpus un 67. strēlnieku divīzija ar pārvaldes centriem Liepājas Kara ostā un 6. vieglo tanku brigāde ar pārvaldes centru Līgutos. Kā redzams tabulā, Sarkanās armijas vienības bija labi apgādātas ar kara tehniku – zenītartilēriju, tankiem, motorizētiem kājniekiem. Kaut arī mūsu rīcībā esošajā dokumentā, iespējams, nav uzskaitītas visas karaspēka vienības, kas neskaitījās Kaļiņinas apgabalā, redzam, ka tikai Liepājas Kara ostā vien bijušas sakoncentrētas 39 karaspēka vienības, pārvaldes un iestādes, turklāt vēl divas atradās Liepājā ārpus Kara ostas. Trijām vienībām centrs bija Ventspilī, tanku vienības atradās galvenokārt dienvidrietumu Kurzemē (Ezere, Līguti, Cīrava, Priekule).

5. tabula

Sarkanās armijas 27. armijas 67. strēlnieku divīzijas sastāvs Latvijā 1941. gada sākumā²⁸

Nr. p.k.	Vienība	Dislokācijas vieta	Ieroču kalibrs	Skaits
1.	281. strēlnieku pulks	Liepāja		
2.	56. strēlnieku pulks (divi bataljoni)	Pāvilosta		

Nr. p.k.	Vienība	Dislokācijas vieta	Ieroču kalibrs	Skaitis
3.	56. strēlnieku pulks (divi bataljoni)	Liepāja		
4.	114. strēlnieku pulks	Ventspils		
5.	94. vieglās artilērijas pulks			Artilērijas pulkā 3 (4) divizioni; divizionā 2–4 baterijas, katrā pa 12–24 lielgabaliem
6.	242. haubiču artilērijas pulks	Ventspils	122 mm	
7.	99. atsevišķais prettanku divizons		45 mm	
8.	389. atsevišķais zenīrtartilērijas divizons	Tosmare	85 mm	12–24 lielgabali
9.	111. atsevišķais izlūkbataljons		2 bataljoniem: 37 mm; 3 bataljoniem: 76 mm	
10.	83. sapieru bataljons	Paplaka (būvdarbi)		
11.	36. atsevišķais sakaru bataljons			
12.	64. atsevišķais auto bataljons			352 automašīnas (jābūt 588)
13.	23. krasta artilērijas baterija	Šķēde	130 mm	4 lielgabali
14.	27. krasta artilērijas baterija	Pērkone	130 mm	4 lielgabali
15.	84. atsevišķais flotes zenīrtartilērijas divizons: 841. baterija	sedz Tosmari		
	242. baterija	sedz 23. krasta bateriju Šķēdē		

Nr. p.k.	Vienība	Dislokācijas vieta	Ieroču kalibrs	Skaitis
16.	43. atsevišķais zenīartilērijas divizons: 501. baterija	Liepāja, Olimpijas stadions		
	502. baterija	sedz 27. krasta bateriju Pērkonē		
	503. baterija	sedz 148. iznīcinātāju pulku Batas lidlaukā Grobiņā		
17.	18. dzelzceļa baterija		180 mm	
18.	32. atsevišķais IeTK vietējās apsardzes bataljons (divas rotas)			
19.	1. atsevišķā dzelzceļšardzes rota			

Sarkanās armijas Latvijā izvietoto garnizonu un apmēram 5000 vīru lielās flotes spēku taktiskie un stratēģiskie plāni pašreiz nav zināmi gan vēstures avotu nepieejamības,²⁹ gan autora militārās neizglītības dēļ. Taču šeit varētu izteikt trīs apsvērumus. Pirmkārt, ievērojot Sarkanās armijas vadības paniskās bailes no iespējamā pretinieka desantiem, var būt, ka 67. divīzijai un jūras kara flotei bija paredzēta desanta atvairīšana, kā domā pulkvedis-leitnants A. Pētersons. Otrkārt, Ventspils–Pitraga rajonā esošajam karaspēkam kopā ar Igaunijā izvietotajām vienībām acīmredzot bija uzdots ieejas bloķēšana Rīgas līcī. Treškārt, Kurzemes dienvidrietumu daļā novietotais tanku karaspēks, liekas, bijis paredzēts mobilajām kara darbībām Latvijas rietumdaļā. Taču okupācijas karaspēka stratēģiskos mērķus varētu skaidrot militārvēsturnieki pēc arhīvu dokumentu izpētes.

Īstenībā okupācijas karaspēka faktiskais stāvoklis bija bēdīgs. 1939. gada beigās un 1940. gada pirmajās dienās PSRS karabāzes Latvijā, Lietuvā un Igaunijā ap-

meklēja PSRS Ārlietu tautas komisariāta Baltijas nodaļas vadītājs I. Maļevskis kopā ar šā paša komisariāta sekretāru Soboļevu, lai iepazītos ar PSRS un Baltijas valstu savstarpējās palīdzības līguma izpildi sakarā ar šo bāzu apgādi. Pārbaudes brauciena galvenie secinājumi apkopoti I. Maļevska 1940. gada 3. janvāra slepenajā ziņojumā,³⁰ kuru vēlāk nosūtīja arī VK(b)P CK Kadru daļas vadītājam Siļinam. I. Maļevskis pirmām kārtām ziņoja, ka par zemi un ēkām Latvija prasot aptuveni 800 000 latu gadā. Zemes un ēku īres cena esot augstāka – 2,2 miljoni latu, kas sastāda 10% amortizācijas no 22 miljoniem latu. Tā Latvija prasot no PSRS tikai 36% faktiskās īres maksas. Taču vietējās varas pārstāvji cenšoties bāzu īres maksas “uzpūst”. Sarkanā armija patērējot daudz preču, kādēļ baidoties no cenu krišanās. Tā kā *Vojentorg* nestrādā un nepiedāvā preces armijai par PSRS cenām, vietējā tirgus apgāde demoralizējot sarkanarmiešus. Apgādes kļūdu dēļ Hāpsalā ievesti četri vagoni ar degvīnu un 27 tonnas augu eļļas, bet sarkanarmieši prasot tabaku un lētus papirosus. Malka neesot sagādāta, un Liepājā un Ventpilī malkas pietikšot tikai desmit dienām. Virsniekiem trūkstot dzīvokļu, bet uz divām trim istabām ir tikai viena petrolejas lampa, tāpēc telpu apgaismošanai izmantojot konservu kārbas ar degvielu un degļiem. Ventpilī lidotāji dzīvojot četrus kilometrus no aerodroma. Virsnieku sadzīvi un morāli negatīvi ietekmējot viņu vientuļā dzīve bez ģimenes. Dzīvokļu jautājumu virsniekiem varētu risināt, dzīvokļus īrējot vai ceļot no jauna. Laba esot sarkanarmiešu kulturālā apkalpošana. Liepājā darbojoties pat klubs. Telegrāfa sakari esot neapmierinoši. I. Maļevskis ieteica līdžšinējo 25% vietā visu algu virsniekiem izmaksāt valūtā. No sarkanarmiešu garnizonu 253 veikaliem, kioskiem, ēdnīcām, bufetēm, fotogrāfu un citām remontdarbnīcām Lietuvā, Latvijā un Igaunijā 1940. gada 7. februārī darbojās tikai 86 (34%), to skaitā Latvijā – 24 (no 84). No 1255 apkalpojošā personāla štata vietām aizņemtas bija 500 vietas, turklāt 420 (84%) no tām bija militārpersonas. Atļauju izbraukt uz Baltijas valstīm Padomju Savienībā bija saņēmis 161 šīs kategorijas cilvēks, bet 322 darbinieki vēl tika meklēti.³¹ Taču Sarkanās armijas kvalitātes trūkumu jau 1940.–1941. gadā PSRS vadība centās kompensēt ar masu, kas arī kļuva par Vācijas un Krievijas kara svarīgu faktoru.

PSRS vēstnieks Latvijā I. Zotovs 1940. gada 16. martā rakstīja, ka saskaņā ar PSRS un Latvijas 1939. gada 5. oktobra līgumu Latvijas robežu var pāriet “karaspēka daļas, vienības, komandas vai atsevišķi Strādnieku un zemnieku Sarkanās armijas karavīri”. Atļaujas armijas vienību ienākšanai Latvijā izsniedza Ļeņingradas, Kaļiņinas un Baltkrievijas kara apgabals.³² Pēc V. Derevjanska iecelšanas par PSRS vēstnieku Latvijā I. Zotova vietā 1940. gada 29. aprīlī PSRS militārais spiediens pret Latviju acīmredzami pastiprinājās. 1940. gada 28. maijā PSRS paziņoja Latvijai, ka PSRS feldjēgeri Latvijas teritorijā var nēsāt ieročus, bet 1940. gada 18. jūnijā – ka Latvijā iavedīs 2700 militāro objektu celtniecības strādnieku un 400 inženieru.³³

6. tabula

**PSRS sauszemes un aviācijas spēki Baltijas sevišķajā kara apgabalā
(1940. gada 1. augusts – 1941. gada 22. jūnijs)³⁴**

Karaspēka vienības un tehnika	1940. gada 1. augustā	1940. gada 20. oktobrī	1941. gada 22. jūnijā	Pieaugums % salīdzinājumā ar 1941. gada 1. aug.
Korpusi	5	9	10	50
Divīzijas	15	23	25	60
Brigādes	3	4	4	75
Personālsastāvs	173 014	295 907	396 702	43,6
Lielgabali un mīnmetēji	3 242	6 345	7 019	46,2
Tanki	1 025	1 558	1 549	66,2
Bruņumašīnas	257	434	394	65,2
Automašīnas	8 883	16 202	19 111	46,4
Lidmašīnas	675	1 316	1 344	50,2

6. tabulā redzam, ka PSRS sauszemes un aviācijas karaspēks no 1940. gada 1. augusta līdz 1941. gada 22. jūnijam gandrīz 11 mēnešu laikā palielinājies par 43,6–75 procentiem. Sevišķi strauji pieaudzis tanku brigāžu (66,2%) un bruņumašīnu (65,2%) skaits. Karaspēka personālsastāvu arī pastiprināja par 43,6% salīdzinājumā ar 1940. gada 1. augustu, un tajā bija 396 702 cilvēki, t.i., apmēram tik karavīru, cik novietoja pie Baltijas robežām pirmajā un otrajā okupācijas posmā. Starptība bija tā, ka pirmajā okupācijas posmā Baltijā ienāca nepilni 10% karaspēka, bet tagad tika izvietots viss karaspēks. Izmantojot angļu un franču, un vācu pretrunas, PSRS bija ne tikai izdevies iegūt Eiropā stratēģiski svarīgu reģionu, bet arī sākt šī reģiona aneksiju, gatavojot uzbrukumu cīņai par Eiropu.

Bez Sarkanās armijas Centrālā arhīva un PSRS Jūras kara flotes arhīva dokumentu izpētes mūsu rīcībā ir visai maz datu par PSRS kara flotes atrašanos Baltijas jūrā, ko neierobežoja nekādi PSRS un Latvijas līgumi. Liepājas jūras karabāzē tās komandiera 2. ranga kapteiņa Kļavenika un šīs bāzes pulka komisāra Poručikova pārziņā 1940. gada sākumā bija deviņi PSRS karakuģi.³⁵ Liepājas Kara ostas pārbūvei bija izstrādāti daudzi plāni.³⁶

Sprīžot pēc PSRS Jūras kara flotes tautas komisāra vietnieka 1. ranga kapteiņa Gordeja Ļevčenko (1897–1981) 1940. gada 7. februāra pilnīgi slepenās izziņas, karakuģu skaits Baltijas valstu ostās nav bijis noteikts: “[Savstarpējās palīdzības] paktā un vieno-

šanās protokolā nav noteikts kara flotes vienību skaits katrā [Baltijas] valstī. Karakuģi ostās ierodas, lai papildinātu kravas, kā arī remontā.”³⁷ Ļeščenko norādīja, ka Igaunijā un Latvijā atrodas jūras krasta aizsardzības vienība, kara flotes apkalpojošais personāls un kara flotes militāro objektu celtniecības strādnieki, kopā 11 447 cilvēki.

7. tabula

PSRS Jūras kara flotes personāls Baltijas ostās 1940. gada 7. februārī

Vieta personāla izmantošanai	Cilvēku skaits
Krasta aizsardzībā, t.sk.:	4 450
Baltijiskā	879
Igaunijas salās	700
Liepājā	2 000
Ventspilī	192
Flotes apkalpošanā	679
Celtniecībā	6 318
Kopā	11 447

PSRS varenā Baltijas jūras flote un Baltijas krastu aizsardzība, kas varēja pārtraukt dzelzsrūdas un kokmateriālu transportu no Norvēģijas, Zviedrijas un Somijas pa Baltijas jūru uz Vāciju, bija viens no Molotova–Ribentropa un PSRS un Baltijas valstu savstarpējās palīdzības līgumu indikatoriem.

“Armija, kura nav audzināta uzbrukumam, bet pasīvai aizsardzībai [...] es nevaru tādu armiju nosaukt par armiju.”³⁸ VK(b)P CK ģenerāļsekretāra J. Staļina 1941. gada 5. maija runa Sarkanās armijas akadēmijas studentiem, kaut arī tās stenogramma nav saglabājusies, bija skaidra PSRS uzbrukuma kara apoloģētika.³⁹ Šis VK(b)P CK ģenerāļsekretāra J. Staļina runas, PSRS militārā teorija par pasaulē visuzbrūkošāko armiju – Sarkanu armiju un t.s. Žukova plāns, tāpat arī pavēles no Maskavas pierāda, ka PSRS gatavoja karu pret Vāciju.

Sarkanās armijas militārā celtniecība Latvijā

Sarkanās armijas militārā celtniecība Baltijā bija atbilstoša PSRS politikai 1940.–1941. gadā – strauji nostiprināt Bruņotos spēkus, nocietināties Baltijā un izmantot šo ģeopolitiski svarīgo teritoriju uzbrukumam Eiropai.

Iepazīstoties ar VK(b)P CK Politbiroja protokoliem, izrādās, ka 1940. gadā – 1941. gada pavasarī Politbirojs pieņēmis vairākus slepenus lēmumus par bruņošanās

pastiprināšanu (lidmašīnu būve, tanku tērauda ražošana, tanku un lielgabalu būve, kā arī par ierobežojumu atcelšanu valsts stratēģisko rezervju izmantošanā), kas iekļauti Politbiroja slepenās sevišķās mapes jautājumos.⁴⁰ Taču daži Politbiroja lēmumi, kas PSRS bija visaugstākie likumi, ir pieejami.

Otrā pasaules kara labākais mūsdienu speciālists Krievijā M. Meļtjuhovs secinājis, ka VK(b)P CK Politbiroja uzdevumā PSRS “sociālisma frontes paplašināšanai” munīcijas ražošana 1938.–1939. gadā dienā palielinājusies par 39 procentiem. Kopējie PSRS budžeta izdevumi armijai bija 32,6% no visiem izdevumiem.

8. tabula

**PSRS izdevumi armijas un tās bruņojuma palielināšanai
1939.–1941. gadā⁴¹**

Izdevumi un bruņojuma veids	1939. gads	1941. gada 22. jūnijs	%
Bruņošanās izdevumi (rbl.)	1 943 000	5 710 000	293
Divīzijas	136	303	222
Lielgabali un mīnmetēji	55 800	115 900	207
Tanki	18 400	22 300	121
Kaujas lidmašīnas	17 500	22 400	128

8. tabulā redzam, ka PSRS militārais budžets 1941. gadā bija palielināts trīs reizes, divīziju un lielgabalu un mīnmetēju skaits – divas reizes. Taču sevišķu vērību Politbirojs pievērsa kara aviācijas palielināšanai, vispirms – alumīnija ražošanai.

9. tabula

Alumīnija ražošana PSRS 1940.–1944. gadā (tonnās)⁴²

Gads	Tonnas	% (1940=100%)
1940	67 000	100
1941	100 000	149
1942	175 000	261
1943	255 000	300
1944	318 000	474

9. tabulā redzam, ka VK(b)P CK Politbirojs piecu gadu laikā – no 1940. līdz 1944. gadam plānoja paplašināt alumīnija ražošanu piecas reizes. Alumīnija ražošanas

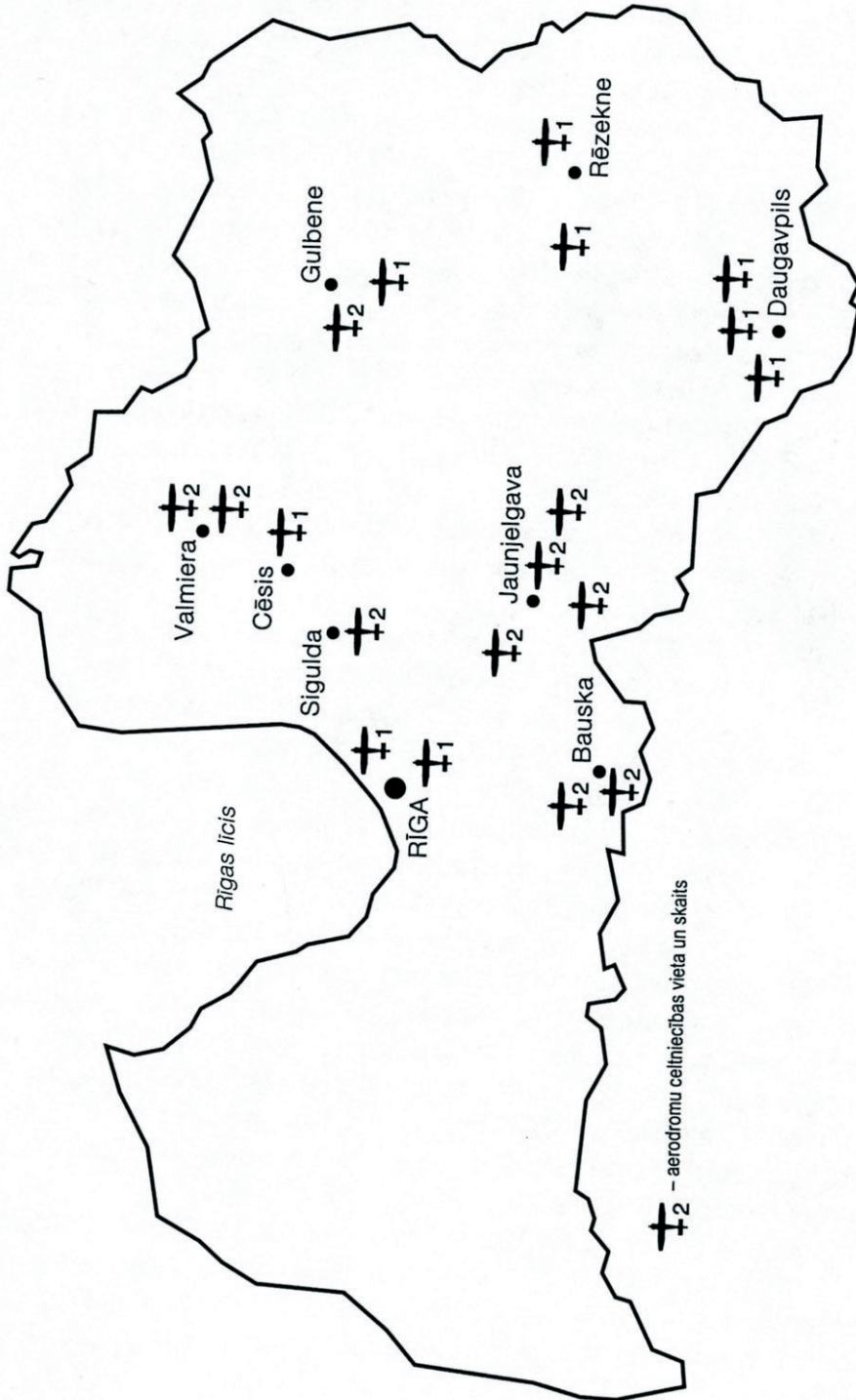
paplašināšanai Politbirojs nolēma atļaut izmantot "IeTK darbaspēku", taču Lavrentijs Berija (1899–1953) lūdza Kandalakšas rūpnīcas celtniecības termiņu pagarināt, jo trūka darbaspēka katordznieku lielās mirstības dēļ.

PSRS okupācijas karaspēks 1940. gada septembrī uzsāka plašu Latvijas dzelzceļa, noliktavu un rezerves sliežu būvi. Pirmkārt, Sarkanās armijas apgādei bija paredzēts paplašināt un jaunbūvēt noliktavas un sliežu pievedceļus 28 dzelzceļa stacijās, mainot dzelzceļa sliedes no Eiropas standarta platuma uz Krievijas. Otrkārt, galvenokārt Kurzemē 14 stacijas bija paredzēts pārvērst par preču iekraušanas un izkraušanas stacijām.⁴³ Staciju izvietojums, pievedceļi un karaspēka apgādes plāni liecina, ka Sarkanā armija plānoja pa sauszemi un jūru doties uz rietumiem un dienvidiem.⁴⁴

Lai sasniegtu VK(b)P CK Politbiroja sociālistiskās revolūcijas izplatīšanas mērķus un pretinieka uzbrukuma gadījumā tūlīt pārnestu karadarbību pretinieka teritorijā, PSRS militārās doktrīnas īstenošanu sagatavojot, PSRS Bruņotie spēki plānoja plašus aviācijas triecienuzbrukumus un desantus. Šinī nolūkā PSRS robežapgabalos līdz pat 200 km pretinieka teritorijā tika izvietots biezs pamat- un palīgaerodromu (operatīvie aerodromi) tīkls. Forsēta militāro aerodromu masveida celtniecība skaidri liecināja par triecienuzbrukuma gatavošanas vietu un laiku.

No 1940. gada 23. līdz 31. decembrim Sarkanās armijas ģenerālštābā Maskavā notika VK(b)P CK Politbiroja un 276 armijas maršalu, ģenerāļu un admirāļu sļepena apspriede. Apspriedes galvenais jautājums bija Kijevas kara apgabala pavēlnieka armijas ģenerāļa Georgija Žukova (1896–1974) referāts "Uzbrukuma operācijas raksturs mūsdienās". Referātu bija sagatavojis pulkvedis Ivans Bagramjans (1897–1982). Referātā un apspriedes debatēs tika runāts par jaunākajiem paņēmieniem pēkšņā uzbrukumā. Otro referātu "Gaisa karaspēki cīņā par hegemoniju gaisa uzbrukuma operācijā" nolasīja Gaisa karaspēku Galvenās pārvaldes priekšnieks aviācijas ģenerālleitnants P. Ričagovs. Rietumu sevišķā kara apgabala pavēlnieks tanku karaspēka ģenerālpulkvedis Dmitrijs Pavlovs (1897–1941) referēja par mehanizēto vienību izmantošanu uzbrukumā un mehanizētā korpusa ieviešanu pārrāvumā.⁴⁵ Kā rakstīja G. Žukovs, 1941. gada sākumā pie robežas bija "tanku masa"⁴⁶, milzīgs daudzums autotransporta un daudz citu līdzekļu. Jau G. Žukova referātā bija noteikts, ka iznīcinātāju aviācija jāizvieto 30–50 km no frontes pirmās līnijas, bet bumbvedēju – 75–100 km no tās. 1941. gada pavasarī G. Žukovs norādīja, ka iznīcinātāji jāizvieto pat 20–30 km, bet bumbvedēji 50–70 km no robežas. Izpildot šīs pavēles, Latvijā sākās plaša aerodromu būve.

Uz PSRS aizsardzības tautas komisāra Semjona Timošenko (1895–1970) lūgumu VK(b)P CK Politbirojs 1941. gada 25. janvārī par Baltijas kara apgabala pavēlnieka vietnieku iecēla PSRS Aizsardzības tautas komisariāta (ATK) Sarkanās armijas augstāko militāro mācības iestāžu Galvenās pārvaldes priekšnieku Georgiju Sofonovu – aviācijas speciālistu.⁴⁷

PSRS okupācijas karaspēka aerodromu celtniecības plāns Latvijā 1941. gada janvārī

Baltijas kara apgabals bija izstrādājis aerodromu celtniecības plānu 34 vietās Latvijā. Aerodromu celtniecības izvietojuma plānu iesniedza Baltijas kara apgabala aviācijas priekšnieks pulkvedis Tereščenko. Viņš rakstīja, ka zemes gabali aerodromu celtniecībai ir orientējoši. Ja militārā komisija uzskatīs tos par nepiemērotiem aerodromu celtniecībai konkrētā vietā, tad komisijai ir tiesības šajā rajonā izvēlēties citus zemes gabalus, taču ne tālāk kā četrus piecus kilometrus no norādītās vietas.⁴⁸

10. tabula

**Sarkanās armijas 34 operatīvo aerodromu celtniecības plāns Latvijā
(1940. gada jūnijs – septembris)⁴⁹**

Apriņķis	Aerodromu skaits	Aerodroma platība (ha)
Rīgas	2	225
Jaunjelgavas	8	470
Valmieras	8	460
Siguldas	3	250
Bauskas	5	370
Gulbenes	3	210
Daugavpils	3	325
Rēzeknes	2	220
Kopā	34	2530

Tāpat Latvijā astoņos apriņķos bija paredzēts uzbūvēt 34 operatīvos aerodromus 2530 ha platībā, katrs vidēji 75 ha liels.

Operatīvo aerodromu celtniecības izvietojums un plāns un tā īstenošana liecina, ka Sarkanā armija 1940. gadā gatavojās nevis Baltiju aizsargāt no uzbrukumiem, bet gan tam, kā Baltijas jūrai tuvākos rajonus izmantot triecieniem un izlūklidojumiem uz dienvidiem, rietumiem un ziemeļiem no Baltijas.

Lielas rūpes PSRS ATK sagādāja Sarkanās armijas okupācijas spēku izmitināšana. 1940. gada 7. janvārī PSRS ATK rakstīja PSRS Tautas Komisāru Padomes (TKP) priekšsēdētājam V. Molotovam, ka pašreiz Lietuvā, Latvijā un Igaunijā ar dzīvojamām telpām apgādāti 40–50% sarkanarmiešu, turklāt viņu dzīvojamās telpas atrodas tālu cita no citas. 1940. gada plānā paredzēts nodot ekspluatācijā 54 kazarmas ar divstāvu gultām 25732 karavīriem. Jāuzbūvē 184 dzīvojamās ēkas ar 4305 istabām komandējošam sastāvam, 36 virtuves, kas izsniegtu pusdienas 25450 personām. Iepļānots 1940. gadā uzbūvēt 34 zirgu stallus ar 25450 steliņģiem. Līgumi par ēku celtniecību noslēgti ar

11. tabula

**PSRS karaspēka militāro aerodromu dislokācija Latvijā
1940. gada 10. janvārī⁵⁰**

Aprīņķis	Skaits	Atrašanās vieta	Platība (ha)
Rīgas	1	Baltezera ziemeļu krastā, 1 km uz ziemeļrietumiem no apdzīvotās vietas Alderi	120
	1	Pie Sigas [Siguļiem] uz dienvidrietumiem no Doles salas, ⁵¹ 17 km uz rietumiem no Rīgas	105
Jaunjelgavas	2	Bagu muižas ziemeļaustrumos, 19 km uz dienvidiem no Jaunjelgavas	120
	2	Zalānu muižas austrumu malā, 2 km uz ziemeļaustrumiem no Jaunjelgavas	110
	2	Tenču apdzīvotās vietas dienvidos, 11 km uz dienvidaustrumiem no Jaunjelgavas Ābeļu pagastā	120
	2	Seces muižas dienvidrietumos, 18 km no Jaunjelgavas	120
Valmieras	2	Valmieras–Rūjienas un Valmieras–Strenču ⁵² ceļa sazarojumā, 3 km uz ziemeļaustrumiem no Valmieras, Valmieras pagastā un pilsētā	100
	2	Skangaļu muižas dienvidaustrumos, 16 km no Valmieras, Liepas un Mārsnēnu pagastā	120
	2	Jaunzemju apdzīvotās vietas nomalē, 2 km uz austrumiem no Cēsīm, Priekuļu pag.	120
	2	Līderis (?) apdzīvotās vietas dienvidos, 4 km uz ziemeļrietumiem no Smiltenes	120
Siguldas	1	Peltas un Jaunkomas apdzīvotās vietas rietumos, 1 km uz dienvidiem no Siguldas	150
	2	Vanagu apdzīvotās vietas ziemeļos, 26 km uz dienvidaustrumiem no Siguldas, Siguldas pag.	100
Bauskas	1	Starp Kaktiņu, Skalderu un Klimanu mājām, 4 km uz dienvidiem no Bauskas, Īslīces un Ceraukstes pag.	150
	2	Mazsvirlaukas ziemeļos, 7 km uz dienvidaustrumiem no Bauskas, Codes pag.	100

Aprīķis	Skaitis	Atrašanās vieta	Platība (ha)
Gulbenes	2	Jaunmuižas apdzīvotās vietas dienvidos, 19 km uz dienvidrietumiem no Gulbenes	105
	1	Puskilometru uz ziemeļiem no Daukstes mājām, 12 km uz dienvidiem no Gulbenes, Vecgulbenes pag.	105
Daugavpils ⁵³	1	Daugavas ⁵⁴ labajā krastā pie Ribakovas, 13 km uz ziemeļiem no Daugavpils	120
	1	Kalvišķu apdzīvotās vietas ziemeļos, 19 km uz ziemeļiem no Daugavpils	100
	1	Zastenku apdzīvotās vietas rietumos, 15 km uz ziemeļiem no Daugavpils, Naujenes pag.	105
Rēzeknes	1	Greivūļu apdzīvotās vietas ziemeļos, 4 km uz ziemeļrietumiem no Rēzeknes	100
	1	Taukuļu apdzīvotās vietas dienvidos, 20 km uz rietumiem no Rēzeknes, Viļānos	120

Lietuvas, Latvijas un Igaunijas valdību. Celtniecības darbu vajadzībām, ieskaitot astoņus angārus 362 lidmašīnām un 19 aerodromus, nepieciešami 230 482 000 rubļu, bet 1940. gadā – 144 559 000 rubļu. Daļu naudas varētu iegūt no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas, tām pārdojot ieročus, celtniecības tehniku un citas PSRS preces.⁵⁵ Šo celtniecības plānu 1940. gada 14. janvārī apstiprināja PSRS Aizsardzības komiteja.⁵⁶ Kontrole pār militāro celtniecību tika uzdots Klimentam Vorošilovam (1881–1969). Jau 1940. gada 7. janvārī militārās celtniecības vadīšanai Baltijas valstīs PSRS ATK rīcībā PSRS TKP priekšsēdētājs A. Vozņesenskis nosūtīja 40 speciālistus.⁵⁷

12. tabula

**PSRS Aizsardzības tautas komisariāta celtniecības plāns
Igaunijā, Latvijā un Lietuvā⁵⁸**

Valsts	Celtniecībai kopā		T.sk. operatīvajiem aerodromiem		Piešķirtā valūta	
	tūkst. rbļ.	%	tūkst. rbļ.	%	tūkst. rbļ.	%
Igaunija	52 185	36,2	3 542	13,4	36 000	40,0
Latvija	52 047	35,9	3 935	14,9	29 000	32,2
Lietuva	40 427	27,9	18 876	71,7	25 000	27,8
Kopā	144 659	100	26 353	100	90 000	100

12. tabulā redzam, ka PSRS militārajai celtniecībai Baltijas valstīs bija paredzēti 144,6 miljoni rubļu, no tiem 26,3 miljoni (18,2%) aerodromu un angāru celtniecībai, kopumā celtniecības finansēšanai bija paredzēts nekavējoši piešķirt 5 milj. rubļu un 90 milj. rubļu valūtā. Igaunijā militārajai celtniecībai bija ielānoti 36,2%, Latvijā – 35,9%, bet Lietuvā – 27,9% līdzekļu. PSRS militāros plānus atklāja aerodromu būve Lietuvā, kurai bija ielānoti 71,7% militārās celtniecības izdevumu 1940. gadā. Taču stāvoklis mainījās, kad Kremļī tika pieņemts politisks lēmums par Baltijas valstu pilnīgu okupāciju. 1940. gada 7. jūnijā PSRS TKP Aizsardzības komiteja pieņēma lēmumu, kurš noteica “militāro aerodromu celtniecību veikt nekavējoši pēc izpētes un zemes gabalu piešķiršanas”⁵⁹. Turklāt, izpildot PSRS Aizsardzības komitejas 1940. gada 14. janvāra lēmumu, bija jāuzbūvē deviņi aerodromi: Igaunijā – četri, Latvijā – trīs, bet Lietuvā – divi. Kā 1940. gada 5. jūnijā PSRS ATK ziņoja Baltijas kara apgabala pavēlniekam, Aizsardzības komiteja tomēr neatrada par iespējamu uzbūvēt šos aerodromus.⁶⁰

PSRS militārajai celtniecībai 1939. gada 15. novembrī paredzēja uz Latviju un Igauniju līdz 1940. gada 1. maijam no PSRS nosūtīt 12 000 strādnieku un 1200 kalpotāju, no tiem uz Latviju – 3000 strādnieku un 300 kalpotāju.⁶¹ Lai šiem cilvēkiem nebūtu jāpilda anketas un jāizsniedz vīzas iebraukšanai Latvijā un Igaunijā, PSRS jūras spēku tautas komisāra vietnieks Ļevčenko 1939. gada 15./16. decembrī lūdza PSRS ārlietu tautas komisāra vietniekam V. Dekanozovam rūpēties, lai grupu vīzas izsniegtu “lielām strādnieku grupām”, kaut arī to neparedzēja PSRS un Baltijas valstu papildvienošanās par savstarpējās palīdzības līgumu izpildi.

1940. gada 26. martā PSRS vēstniekam Latvijā I. Zotovam nosūtīja PSRS Jūras kara flotes tautas komisāra vietnieka Ļevčenko apstiprināto sarakstu par Ventspils apkārtnē un Liepājā galvenokārt PSRS kara aerodromu celtniecībai nepieciešamajiem 20 zemes gabaliem 2857 ha platībā.⁶²

PSRS Sarkanā armija tik strauji gribēja paplašināt bāzes Latvijā, ka PSRS vēstnieks Latvijā Vladimirs Derevjanskis 1940. gada 23. martā ziņojumā PSRS ārlietu tautas komisāram V. Molotovam un viņa vietniekam V. Dekanozovam lūdza piespiest Latviju, lai tā atļauj Strādnieku un zemnieku Sarkanās armijas bāzu celtniecības paplašināšanu Latvijā bez PSRS un Latvijas komisijas piekrišanas.⁶³ Taču PSRS Ārlietu tautas komisariāts tam nepiekrita, kaut arī faktiski tas bija iespējams.

1940. gada 27. martā bez jau piešķirtajiem 2722 ha zemes Irbenē un Liepājā PSRS pieprasīja vēl 20 zemes gabalus 2857 ha platībā. Kaut arī PSRS puse veda sarunas ar ģenerāli M. Hartmani, Latvijas puse vilcinājās palielināt PSRS bāzu teritoriju līdz 5579 ha (204,9%) un necentās tik strauji piešķirt būvmateriālus un darbaspēku. Par Latvijas nepiekāpību 1940. gada 22. aprīlī PSRS Ārlietu tautas komisariāta Baltijas nodaļas vadītājs A. Lisjaks ziņoja PSRS ārlietu tautas komisāram V. Molotovam un viņa vietniekam V. Dekanozovam, raksturodams Latvijas rīcību kā traucējošu.⁶⁴

Arī Lietuvas valdība pretojās PSRS karabāzu celtniecības straujai paplašināšanai, tāpēc PSRS puse izstrādāja un iesniedza pretprojektu PSRS, Latvijas un Lietuvas nolīgumam par nekustamo īpašumu izmantošanu Latvijā un Lietuvā.⁶⁵ Ar šo priekšlikumu PSRS karabāzēm tiktu piešķirtas neierobežotas tiesības paplašināties un bez maksas izmantot Latvijas un Lietuvas tehniskos un darbaspēka resursus. Taču, vai šis pretprojekts, kurš tika iesniegts 1940. gada 25. aprīlī, tika īstenots, pagaidām trūkst ziņu. Visdrīzāk, ka to atrisināja VK(b)P CK Politbiroja organizētā un vadītā "sociālistiskā revolūcija" 1940. gada vasarā. PSRS militāristu apetīte auga visai strauji. PSRS Jūras kara flote lūdza, lai Latvijas puse nodod tās rīcībā piecas bākas – Miķeļbākā, Ovišos, Ventspilī, Liepājā un Akmensragā. 1940. gada 23. maijā PSRS ārlietu tautas komisāra vietnieks V. Dekanozovs paziņoja, ka PSRS feldjēgeri, kuri pavada pastu, drīkst nēsāt ieročus arī Latvijas teritorijā.⁶⁶

Stāvoklis mainījās tūlīt pēc Baltijas valstu pilnīgas okupācijas 1940. gada jūnijā – jau 1940. gada 20. jūnijā šāda celtniecība tika paredzēta PSRS ATK (S. Timošenko) vēstulē PSRS TKP (V. Molotovam).⁶⁷ Līdz 1940. gada 4. jūlijam uzdeva Baltijas kara apgabalam sagatavot tehnisko dokumentāciju un to iesniegt PSRS Aizsardzības tautas komisariātam.⁶⁸ Ja PSRS negatavotos uzbrukt Vācijai, necenstos savu karaspēku un aerodromus pievirzīt tuvāk Vācijas robežai, tad, lietojot Viktora Suvorova terminoloģiju, Baltijas "atbrīvošanas karagājieni" (*освободительные походы*)⁶⁹ ar pusmiljona sarkanarmiešu 1939. gada beigās un 1940. gada vidū Padomju Savienībai nebūtu vajadzīgi.

Bez aerodromu būves 1940. gada septembrī jau bija izstrādāts Sarkanās armijas kabeļsakarų plāns Latvijā. No Rīgas telegrāfa kabelim bija jāiet uz Baltijas kara apgabala štābu. Bija paredzēts ar kabeli savienot štābu ar Jelgavu (8. armijas štābs), Jonišķiem un Radvilišķiem (11. armijas štābs). Šiem celtniecības darbiem plānoja 4,5 miljonus latu. Bez tam Baltijas kara apgabalam dažādu militāro iekārtu iegādei paredzēja 13 239 latus.⁷⁰ Tagad PSRS vadība atcerējās arī PSRS TKP Aizsardzības komitejas 1940. gada 14. janvāra lēmumu par militārās celtniecības izvēršanu Baltijas valstīs. PSRS TKP priekšsēdētāja vietnieks Nikolajs Bulgaņins (1895–1975) un PSRS aizsardzības tautas komisārs S. Timošenko 1940. gada 7. septembrī piešķīra papildu finansējumu militārajai celtniecībai Baltijas valstīs.

Militārā celtniecība Baltijas republikās bija tik svarīga, ka to 1940. gada 12. septembrī apsprieda PSRS TKP Aizsardzības komiteja. Komitejas lēmumā nr. 375-ss precizētā plāna īstenošanai militāro aerodromu celtniecībai pavisam paredzēja 151 353 400 rubļu, tā palielinot 1940. gada 7. janvāra plānu par 4,6 procentiem.⁷² Maršals S. Timošenko 1940. gada 20. septembrī ziņoja PSRS TKP Aizsardzības komitejas priekšsēdētājam maršalam K. Vorošilovam, ka operatīvo aerodromu celtniecība Baltijā notiek sekmīgi, tā, lai tos pabeigtu 1940. gada decembrī.⁷³

13. tabula

**PSRS papildfinansējums militārajai celtniecībai Baltijas republikās
1940. gada 7. septembrī⁷¹**

Republika	Naudas vienība	Papildfinansējums
Igaunija	Kronas	5 500 000
Latvija	Lati	10 000 000
Lietuva	Liti	6 500 000

Aerodromu celtniecību Sarkanās armijas virsnieku vadībā 1940.–1941. gada pavasarī veica ar karavīru un iesūtīto celtnieku spēkiem. Taču 1941. gada pavasarī celtniecības darbos, ieskaitot grunts pārvietošanu, iesaistīja arī vietējos zemniekus, uzdodot pildīt obligātās klaušas ar savu transportu.⁷⁴ Latvijā šis jautājums nav pētīts. Aerodromu un citu militāro objektu celtniecībai ievada tūkstošiem celtnieku, kas papildinātu vietējo celtnieku spēkus (Igaunijā ap 10 000).⁷⁵ Vairāku desmitu aerodromu izbūves plānošana un izbūve Latvijā 1939. gada beigās un 1940. gada pirmajā pusē liecināja, ka, izmantojot tās ģeopolitisko stāvokli, Latvijas teritorija tika sagatavota PSRS triecienuzbrukumam, nevis aizstāvēšanās kaujām.

Sarkanās armijas karavīru morāle

Vēl mazāk nekā par okupācijas karaspēka lielumu un bruņojumu, kā arī militāro celtniecību mūsdienās pieejamie arhīvu materiāli sniedz ziņas par šī karaspēka morāli un uzvedību. Krievijas objektīvāko vēsturnieku pētījumi pierādījuši, ka PSRS valdības ultimātā minētie Lietuvā “nolaupītie” Sarkanās armijas karavīri bija dezertējuši.⁷⁶ Bija novērojami arī citi sarkanarmiešu dezertēšanas gadījumi. Ieskatu par viņu uzvedību Baltijā sniedz PSRS ATK Lietu pārvaldes dokumenti.

Čeka rūpīgi sekoja okupācijas karaspēka stāvoklim visos sīkumos, sevišķi tas attiecas uz sakariem ar Baltijas iedzīvotājiem. Tā leTK Valsts drošības pārvaldes Sevišķās nodaļas priekšnieks Viktors Bočkovs (1900–1981) 1939. gada 4. novembrī ziņoja Klimentam Vorošilovam, ka Sarkanās armijas 65. speciālais strēlnieku korpuss izvietots Igaunijā Hāpsalā atsevišķās telpās, tomēr stāvoklis nav apmierinošs. “Apkalpojošajā personālā (sētnieki, kurinātāji u.c.) šajās telpās igauņu varas iestādes atstāja savējos.” Tas liek domāt, ka apkalpojošās personas izpilda Igaunijas izlūkdienesta uzdevumus. Pēc Bočkova domām, igauņu tautības personas jānomaina ar padomju pilsoņiem. Uz dokumenta K. Vorošilovs uzrakstīja rezolūciju: “b. Ogņevam. Vai tas tā ir? Visas telpas jāapkalpo tikai padomju cilvēkiem.”⁷⁷

Vēsturnieku rīcībā pašreiz nav materiālu par okupācijas karaspēka iekšējo reglamentu Igaunijā, Latvijā un Lietuvā pēc Sarkanās armijas ienākšanas 1939. gada oktobrī, kā arī vēlāk. Priekšstatu par karavīru smagākajiem iekšējās kārtības noteikumu pārkāpumiem sniedz PSRS ATK Lietu pārvaldes arhīvā saglabājušās “ATK pavēles (protokoli) par Latvijas, Igaunijas un Lietuvas teritorijā izvietoto vienību morāli politisko stāvokli 1940. gada 15. janvārī – 1941. gada 21. jūnijā”⁷⁸. Jāpiebilst, ka šajā lietā saglabājušies tikai visaugstākā līmeņa – Aizsardzības tautas komisariātā nonākušie lielāko karaspēka daļu leTK sevišķo nodaļu Baltijas valstīs izvietotā izlūkdienesta, kā arī Kominternes algotņu ziņojumi. Tie vēsta, ka Baltijas valstīs dislocēto karaspēka vienību virsnieki, izkļuvuši no “padomju paradīzes”, nevienu brīdi nav centušies nest ārzemēs komunisma idejas, bet gan, kā slepeni ziņoja čeka, 60–70% komandieru uzdzīvojuši.⁷⁹ Parastie ārpusreglamenta pārkāpumi, kas minēti ziņojumos, bija virsnieku dzeršana, vieglas uzvedības sieviešu uzaicināšana savā dzīvoklī, satikšanās ar šādām sievietēm restorānos. Sarkanās armijas virsnieki pavadot laiku ar šādām sievietēm klubos, lasot nevis Ļeņina un Staļina darbus, bet gan dažkārt reliģisko literatūru, kas izdota krievu valodā Latvijā utt. Vārdu sakot, “komunisma morāles nesēji”, pēc čekas ziņām, pilniem malkiem baudījuši “buržuāziskās izlaidības”. Lai stāvokli uzlabotu, uz šo ziņojumu pamata Baltijas kara apgabalam tika adresēta PSRS aizsardzības tautas komisāra maršala K. Vorošilova pavēle, kuras projektā bija rakstīts, ka sevišķi izvirts dzīvesveids ir raksturīgs Baltijas jūras kara flotes virsniekiem, kuri brauc uz Liepājas karabāzi, nevis lai nestu komunisma idejas Eiropai, bet lai uzdzīvotu. Pavēles projektā bija rakstīts, ka Sarkanās armijas virsnieki rīko “večerinkas”. Vairāki virsnieki tās pat “sarīkojuši savā dzīvoklī, uzaicinot latviešu sievietes”⁸⁰. Taču K. Vorošilovs acīmredzot, tādēļ lai pats nesuflētu, kas virsniekiem brīvajā laikā darāms, atteicās šo pavēli parakstīt, un tā atgriezta arhīvā bez norādījuma, vai pavēle noraidīta pēc būtības vai redakcionālu iebildumu dēļ.

1940. gada 15. janvārī ar L. Berijas un Aleksandra Loktionova (1893–1941) parakstu vienā eksemplārā (otrs eksemplārs iznīcināts) iesniegts ATK maršala K. Vorošilova nākamais pavēles projekts. Tajā atšķirībā no minētā vairāk uzsvērtā ideoloģiskā un starptautiski politiskā Sarkanās armijas nozīme Baltijas valstīs. Projektā atzīmēts, ka pārkāptas PSRS ATK pavēles nr. 0162, 0163 un 0164 “*par mūsu Igaunijas, Latvijas un Lietuvas teritorijā izvietotā karaspēka personālsastāva uzvedību, jo komandējošā sastāva atsevišķas personas pakļaujas ārzemju izlūkošanai, pacienāšanai, sieviešu sūtīšanai pie viņiem, ievilinošā viņus kopējās iedzeršanās, kuru laikā tiek izplāpāti kara noslēpumi un diskreditēts Sarkanās armijas karavīra vārds. Tā daži 94. vieglās artilērijas pulka komandieri uzdzīvoja restorānos kopā ar latviešu virsniekiem un sievietēm, bet 5. s[trēlnieku] d[ivīzijas] artilērijas apgādes priekšnieks pļēguroja kopā ar nepazīstamiem Lietuvas pilsoņiem un piedzēries savā dzīvoklī kara pilsētīņā ievada nepazīstamu sievieti.*”⁸¹ Tālāk seko septiņu mašīnraksta rindiņu garš Staļina citāts, ka nepieciešams

“atcerēties un nekad neaizmirst, kamēr pastāv kaitnieki, diversanti, spiegi un teroristi, kurus ārzemju izlūkošanas dienesti iesūtīs Padomju Savienības aizmugurē, tikmēr nepieciešams **atcerēties un cīnīties pret tiem biedriem, kuri nenovērtē kapitālistiskā ielenkuma nozīmi, kuri nenovērtē kaitniecības spēkus un nozīmi**”⁸². “Kategoriski brīdinu,” rakstījis PSRS aizsardzības ministra pavēlē, “ka nav pieļaujami jebkādi sakari un sarunas ar ārzemniekiem par dzīvi un kārtību Padomju Savienībā un Sarkanajā armijā, jo sevišķi kopējas iedzeršanas ar viņiem. Katram komandierim un sarkanarmietim jāatceras Sarkanās armijas karavīra pienākums, kad, nododot zvērestu, viņš apsolīja būt par modru karavīru, stingri glabāt kara un valsts noslēpumus.” Visi, kuri pārkāps 0162., 0163., 0164. pavēli, “tiks aizsūtīti mājās kā partijas un valdības uzticību zaudējuši un saukti pie stingras atbildības”⁸³.

1940. gada 9. februārī A. Loktionovs sagatavoja nākamo slepeno PSRS ATK pavēles projektu.⁸⁴ Tajā bija teikts: “Ar ATK pavēlēm nr. 0162, 0163, 0164 sīki noteikts, kā 2., 16. un 65. sevišķā korpusa personālsastāvam jāizturas Igaunijā, Latvijā un Lietuvā, taču sastopami šo pavēļu rupji pārkāpumi.”⁸⁵ Pavēlē bija paredzēti trīs soda veidi. 242. artilērijas pulka kara tehniķi Nikolajevu, sarkanarmieti Zavadski un 94. artilērijas pulka jaunāko leitnantu par Sarkanās armijas diskreditāciju nodeva Kara tribunālam, kas parasti piesprieda nāvessodu. 67. strēlnieku divīzijas 94. artilērijas pulka bataljona komisāru Merzļakovu, šī pulka štāba priekšnieku kapteini Titovu un Finanšu daļas priekšnieku 2. ranga tehniķi intendantu Demidovu, un leitnantu Fesenko “par sistemātisku plēgurošanu un sakariem ar ārzemniekiem atcelt no amatiem” un atbrīvot no dienesta Sarkanajā armijā. 114. strēlnieku pulka komandiera vietnieku kapteini Artamonovu, Finanšu daļas priekšnieku Požilihu, Tehniskās daļas vadītāju Bukinu, darbnīcu priekšnieku Kišeņu, 67. strēlnieku divīzijas atsevišķā tanku bataljona komandiera vietnieku vecāko leitnantu Komorovski “par plēgurošanu atcelt no ieņemamajiem amatiem, pazemināt dienesta pakāpē par vienu pakāpi un norīkot citā amatā ārpus Baltijas. 94. artilērijas pulka komandieri pulkvedi Miņinu par to, ka viņš nenovērsa savu padoto patvaļīgu dienesta vietas atstāšanu, un par plēgurošanu atstādināt no amata, pazemināt dienestā par vienu pakāpi un pārcelt dienestā ārpus Baltijas.”⁸⁶ Šajā pavēles projektā tika uzdots stingri ievērot iepriekšējās trīs pavēles, bet “personas, kas pārkāpj minētās pavēles, tiks uzskatītas par tādām, kas apzināti nostājušās uz Dzimtenes nodevības ceļā”⁸⁷. Politorgāniem uzdeva paplašināt politiskās izglītības darbu. Pavēle atgādināja 2., 16. un 65. sevišķā korpusa personālsastāvam, ka “līdz ar pirmo dienu Baltijas valstīs viņi nonākuši tiešā saskarsmē ar kapitālistisko ielenkumu, kurā mudž no izlūkošanas aģentiem un dažāda tipa provokatoriem”⁸⁸. K. Vorošilovs uzdeva visam personālsastāvam “trūdošās apkārtējās vides ietekmei uz mūsu cilvēkiem pretoties ar boļševistisku principialitāti”. Kaut arī K. Vorošilovs šo pavēli 1940. gada 4. martā atdeva atpakaļ neparakstītu, taču acīmredzot ar uzdevumu to paplašināt un iesniegt jaunā variantā. Tas tika nekavējoši izdarīts, un to parakstīja 1940. gada 13. martā.

Jaunajā pavēles variantā bija teikts, ka *“daži maznoturīgi elementi aiz muļķības, citi savas izlaidības dēļ pakļaujas apkārtējai videi un rupji pārkāpj minētās pavēles. Noskaidrots, ka šādus cilvēkus uzmana un izmanto ārzemju aģenti. Mūsu militārpersonām vilcienos piesēžas klāt, pacienā, apdzirda restorānos, ievēd savās mājās, atsūta sievietes. Sievietes visādā veidā cenšas, cik vien iespējams, satikties ar mūsu militārpersonām, raksta vēstules, zīmītes, piesūta reliģisko literatūru, uzaicina uz klubiem un mājām.”*⁸⁹ Jaunajā pavēles variantā atšķirtībā no neparakstītā variantā, kur visa vaina uzvelta sarkanarmiešiem, atbildība galvenokārt gulstas uz ārzemju izlūkiem un sievietēm, kuru kārdinājumiem “trūdošajā ārzemju vidē” pakļaujas atsevišķas militārpersonas. Taču tajā minēti arī jauni fakti. Tā 5. strēlnieku divīzijas 336. strēlnieku pulka jaunākais leitnants Ivanovs 1940. gada 5. janvārī Viļņā “patvaļīgi atstāja dienesta vietu, iegāja viesnīcas numurā, kur uzaicināja nepazīstamu sievieti un piedzēries ar šāvienu no pistoles viņu ievainoja”⁹⁰. 1939. gada 9. decembrī iepriekšējā pavēlē minētais leitnants Fesenko un jaunākais leitnants Gordejevs, “piedzērušies patvaļīgi izgājuši no kara pilsētiņas, plēģuroja restorānā, vēlāk noīrēja automašīnu un aizbrauca uz publisko namu (*дом мепрумочму*), kur arī plēģuroja, un karaspēka daļā ieradās tikai 10. decembrī pulksten 16.00”⁹¹.

1939. gada 9. decembrī 94. artilērijas pulka Finanšu daļas priekšnieks Frenkins un lietvedis Demidovs “patvaļīgi devās uz Liepāju un klīda pa restorāniem, vēlāk noīrēja automašīnu un aizbrauca pie prostitutām”. 67. strēlnieku divīzijas 94. artilērijas pulka komandieris pulkvedis Miņins, bataljona komisārs Merzļakovs un štāba priekšnieks kapteinis Titovs “ne tikai nav novērsuši nekārtības, bet paši piedalījušies plēģurošanā un ar savu uzvedību veicinājuši dzeršanu un atsevišķu komandieru morāles trūdēšanu”⁹². Tālāk pavēlē K. Vorošilovs rakstīja: *“Pirms braukšanas uz Latviju komandieris un komisārs piekomandēja sev “par adjutantu” Finanšu daļas priekšnieku 2. ranga tehniķi intendantu Frenkinu, kuram ar pirmajām dienām Latvijā komisārs Merzļakovs sistemātiski uzdeva piegādāt degvīnu. Pēc Merzļakova iniciatīvas viņa dzīvoklī notika “večerinkas” ar uzaicinātām sievietēm un Titova un Frenkina piedalīšanos. Kapteinis Titovs un Frenkins sistemātiski apmeklēja Liepājas klubus un restorānus, kur plēģuroja kopā ar latviešu virsniekiem, nepazīstamām sievietēm un vīriešiem civilapģērbā.”*⁹³

Visus K. Vorošilova pavēles konstatējošajā daļā minētos sarkanarmiešu “trūdēšanas” faktus nav iespējams uzskaitīt, taču var minēt dažus. *“Sarkanarmietis Zvedskis 1939. gada 5. decembrī patvaļīgi devās uz Liepājas pilsētu, kur plēģuroja restorānā ar sievietēm, un atgriezās karaspēka daļā tikai 7. decembrī.”*⁹⁴ – *“5. decembrī 114. pulka Tehniskās daļas priekšnieks Buņins, Finanšu daļas priekšnieks Požilihs un darbnīcu priekšnieks Kišeņa patvaļīgi aizgāja uz Ventspili, noīrēja restorānā numuru ar sievietēm un visu nakti plēģuroja.”* 1939. gada 25. novembrī 114. strēlnieku pulka komandiera vietnieks kapteinis Atamanovs un Finanšu nodaļas vadītājs Požilihs esot Ventspilī dzēris degvīnu, bet pēc tam abi nonākuši sakaros ar prostitutām. Ja klubu un restorānu apmeklēšana, satikšanās ar

sievietēm un viņu uzaicināšana mājās normālā sabiedrībā bija pašsaprotama virsnieku un kareivju uzvedības norma, tad totalitārajā komunistiskās diktatūras valstī tas bija politisks noziegums. Tāpēc K. Vorošilovs pavēlē rakstīja: “Vēlreiz atgādinu, ka nav pieļaujamas nekādas satikšanās un sarunas ar ārzemniekiem par dzīvi un kārtību Padomju Savienībā un Sarkanajā armijā, vēl jo vairāk kopējas iedzeršanas un necienīga uzvedība.”⁹⁵ K. Vorošilovs, totalitārās komunistiskās ideoloģijas un PSRS valdošās spiegu mānijas ietekmēts, uzdeva “visus, kuriem novērota necienīga uzvedība, karavīra pienākumu nepildīšana, kā arī zvēresta pārkāpšana, nestabilos un spējīgos izplāpāt kara noslēpumus bargi sodīt nekavējoties komandēt uz PSRS”. Pavēles beigās zem K. Vorošilova paraksta acīmredzot ar K. Vorošilova roku vai viņa uzdevumā pierakstītas piecas piezīmes, kuras kopijā grūti salasāmas. Teksts ir apmēram šāds: 1. Brīdināt visus izlūkus un leTK sastāvu. 2. Ģimenes. 3. Personālsastāvam atgādināt visas pavēles un bez tam vienu reizi divos mēnešos veikt tīrīšanas (*проеectu чистки*). 4. Visiem komandētajiem sniegt norādījumus, pieprasot parakstu. 5. Saglabāt piemēru.⁹⁶ Šīs piezīmes liecina, ka no nedisciplinēto sarkanarmiešu atskaitīšanas Sarkanās armijas vadība pārgāja uz preventīvu okupācijas karaspēka tīrīšanu ik pa diviem mēnešiem. Taču armijas regulārās tīrīšanas arī nedeļa gaidīto rezultātu, un ATK bija spiests atgriezties pie atsevišķu sakaros ar ārzemniekiem sakompromitēto un “buržuāziskā trūdēšanā” pieķerto virsnieku sodīšanas. Tā ar K. Vorošilova pavēli vēl 1940. gada jūnijā sodīja 30 Sarkanās armijas komandierus: 14 atcēla no amata un pazemināja dienesta pakāpē, 11 atbrīvoja no dienesta armijā, četrus pazemināja darbā, uzdodot galvenajam kara prokuroram saukt pie atbildības četras personas.⁹⁷

Šeit minētie fakti, kas bija nonākuši līdz PSRS Bruņoto spēku vadībai, liecina, ka okupācijas karaspēka politisko un morālo pārkāpumu atsevišķās karaspēka vienībās bija daudz vairāk. Vai šie pārkāpumu konstatējumi izskaidrojami ar čēkas stingrāku uzraudzību vai ar sarkanarmiešu “vilinājumiem” kapitālistiskajās zemēs, jāskaidro atsevišķi. Taču katrā ziņā jānoraida komunistu propagandistu apgalvojumi, ka sarkanarmieši par savu uzdevumu komunisma uzvaras idejas vārdā uzskatīja PSRS Bruņoto spēku kaujas gatavību.

14. tabula

**Sarkanās armijas personālsastāva bērnu skaits Igaunijā, Latvijā un Lietuvā
(1940. gada 7. februāris)**

Valsts	Līdz skolas vecumam	Skolas vecumā	Kopā
Igaunija	2913	533	3446
Latvija	1420	439	1859
Lietuva	1292	339	1631
Kopā	5625	1311	6936

Lai novērstu Sarkanās armijas virsnieku izklaidēšanos, plēgurojot un apmeklējot dāmas, kas varot novest pie kara noslēpumu izpaušanas, Baltijas kara apgabala štābs lūdza atļaut okupācijas karaspēka karavīru ģimenes locekļus pārvietot uz Igauniju, Latviju un Lietuvu. Kaut arī ar dzīvojamām telpām varēja nodrošināt tikai 20–30% ģimenes locekļu, K. Vorošilovs 1940. gada 28. janvārī lūdza PSRS TKP priekšsēdētājam V. Molotovam atļaut pārcelt uz Igauniju, Latviju un Lietuvu Sarkanās armijas virsnieku ģimenes locekļus. Projektā bija paredzēts Igaunijā novietot 65. strēlnieku korpusa, Latvijā 2. strēlnieku korpusa un Lietuvā 16. strēlnieku korpusa karavīru ģimenes locekļus.⁹⁸ 1940. gada 28. janvārī PSRS TKP pieņēma pilnīgi slepenu lēmumu “Par pasākumiem, kas saistīti ar padomju karaspēka izvietošānu Igaunijas, Latvijas un Lietuvas teritorijā”⁹⁹.

Lēmuma 8. paragrāfs noteica, ka okupācijas karaspēka virsnieku ģimenes locekļus ir atļauts nosūtīt uz Igauniju, Latviju un Lietuvu bez PSRS TKP lēmuma.¹⁰⁰

Latvijas armijas personālsastāva sagūstīšana un deportācijas plāns 1940. gada jūnijā

Zinot boļševiku attieksmi pret Krievijas impērijas armiju un tās virsniekiem (*золото-погощику*) 1917.–1920. gadā, kā arī šīs armijas komandējošā sastāva gandrīz pilnīgu iznīcināšanu, varam izskaidrot PSRS okupācijas varas attieksmi pret 1939.–1940. gadā okupēto valstu nacionālo armiju likteni. Taču Latvijas nacionālās armijas liktenis nav saprotams, nepētot to kopsakarā ar PSRS “galvenā trieciēna virzienā” impērijas rietumos, ziemeļrietumos un ziemeļos esošo galvenajās operācijās iesaistīto armiju likteni. Polijas, Baltijas valstu un Somijas armijas bija paredzēts iznīcināt, vispirms nocērtot to “galvu” – iznīcinot virsnieku korpusus neatkarīgi no šo valstu attieksmes pret PSRS agresiju un tās rezultātiem – Polijas sakāvi, Baltijas valstu kapitulāciju, Somijas kara iznākumu. Pirmajos divos gadījumos bija atšķirības tikai armiju iznīcināšanas termiņā. Ojārs Niedre pirmais jau 1994. gadā konstatēja vairākus posmus Latvijas armijas iznīcināšanā.¹⁰¹

Šī pētījuma ietvaros paredzēts analizēt tikai Latvijas nacionālajai armijai PSRS okupācijas varas plānoto likteni 1939.–1941. gada sākumā. Jautājums acīmredzot jāskata kopsakarā ar PSRS plāniem karagūstekņu jautājumā un kontekstā ar Sarkanās armijas sakautās Polijas armijas likteni. Pretēji komunistu propagandistu apgalvojumiem, ka karagūstekņu problēma PSRS radusies tikai 1941. gadā pēc Vācijas uzbrukuma PSRS, patiesībā šī valsts, plānojot savu cīņu par Eiropu, karagūstekņu jautājumu sāka organizatoriski kārtot jau tūlīt pēc Hitlera–Stalīna nolīguma parakstīšanas 1939. gada 23. augustā. PSRS IeTK karagūstekņu un internēto pārvaldi nodibināja PSRS IeTK ar 1939. gada 19. septembra pavēli nr. 0308 “Par karagūstekņu noņemšanu organizēšanu”,

par pārvaldes priekšnieku ieceļot majoru P. Supruņenko (1939. gada 19. septembris – 1943. gada 12. februāris). Karagūstekņu pārvaldes uzraudzību uzdeva PSRS IeTK tautas komisāra vietniekam divīzijas komandierim V. Čerņišovam (1896–1952), kas vienlaikus bija arī Gulaga priekšnieks.¹⁰² Tāpēc saprotams, ka karagūstekņu noņemšanu iekārtošanā izmantoja Gulaga kadrus, kuriem šajā jautājumā bija liela pieredze. Līdz 1939. gada 1. oktobrim lielā steigā iekārtoja astoņas karagūstekņu nometnes ar 68 000 vietām. 1939. gada 1. oktobrī tajās bija paredzēts uzņemt 65 000 karagūstekņu. Nometnē ar 10 000 gūstekņu bija 134 štata vietas: sevišķajā nodaļā – deviņi cilvēki, politiskajā – septiņi, uzskaites – 13, apgādes – 19, finanšu – pieci, iekšējās apsardzes – 46.¹⁰³ 1939. gada 23. septembrī V. Čerņišovs apstiprināja “Nolikumu par karagūstekņu noņemšanu”, un uz tām varēja nosūtīt ar PSRS karojošo valsti karaspēka gūstekņus. Kaut arī ne PSRS, ne Polija karu nebija pieteikusi, jau 1939. gada 19. septembrī karagūstekņu pieņemšanas punktos Polijā ievada karagūstekņus. Kopā tika sagūstīti 130 242 karavīri, kurus nebija iespējams izvietot, tāpēc steidzami iekārtoja Arjazoveckas un Vologdas nometni (Vologdas apgabals). 1939. gada 3. oktobrī PSRS TKP apstiprinātais “Nolikums par karagūstekņiem” paredzēja arī civilpersonu internēšanu Sarkanās armijas ieņemtajās teritorijās.¹⁰⁴

Pirms uzbrukuma Somijai PSRS IeTK sagatavoja nometināšanas vietas arī Somijas armijas karagūstekņiem. 1939. gada 1. decembrī PSRS IeTK priekšnieks L. Berija uzdeva ierīkot uzņemšanas punktus un sešas nometnes Somijas karagūstekņiem – Južnij, Juhnovlag, Putivļlag, Temņakovlag, Grjazoveclag un Karlag.¹⁰⁵ 1939. gada 29. decembrī šīs nometnes bija gatavas uzņemt 27 000 somu karagūstekņu.¹⁰⁶

Pēc L. Berijas 1940. gada 5. marta lūguma J. Staļinam tika nošauti PSRS Sevišķās apspriedes (*Особое совещание НКВД СССР*) notiesātie poļu virsnieki.¹⁰⁷ Kozeļskas nometnē izvietotos 4403 poļu virsniekus, izpildot VK(b)P CK Politbiroja 1940. gada 5. marta lēmumu, no 1940. gada 3. aprīļa līdz 11. maijam čekisti nošāva turpat Katiņas mežā – ik dienas pa 100–400 cilvēku.¹⁰⁸ Par labu darbu PSRS IeTK konvoju karaspēka 136. konvoju bataljonam 1940. gada 21. maijā ar pavēli nr. 119a izteica pateicību, izmaksājot labākajiem šāvējiem 50–70 rubļu lielu prēmiju vai piešķirot desmit dienas ārpuskārtas atvaļinājuma.¹⁰⁹ Starobeļskas specnometne “atbrīvota” laikā no 1940. gada 3. aprīļa līdz 12. maijam, nošaujot 3891 poļu virsnieku,¹¹⁰ Ostaškovas specnometne “atbrīvota” līdz 1940. gada 19. maijam, nošaujot 3811 virsnieku.¹¹¹ Pavisam tika nošauti 14 587 karagūstekņi.¹¹²

“Atbrīvojot” trīs specnometnes, VK(b)P CK Politbirojs plānoja Baltijas valstu pievienošanu PSRS. Jūnijā – gandrīz divas nedēļas pirms ultimāta iesniegšanas Lietuvai, Latvijai un Igaunijai tika veikti pasākumi, lai pieņemtu karagūstekņus no Baltijas valstīm. Tikai jūlija sākumā pēc šo valstu “brīvprātīgas” pievienošanās PSRS uz laiku tika atlikta šo valstu militārpersonu un policistu internēšana.

Jau 1940. gada sākumā bija izstrādāts detalizēts plāns Baltijas valstu armiju izvešanai, vilcienu sastāvu eskortēšanai un izvietošanai vergu darba nometnēs. 1940. gada 9. jūnijā PSRS iekšlietu tautas komisāra vietnieks V. Čerņišovs ziņoja VK(b)P CK Politbirojam, ka konvoju karaspēks ir sagatavots Baltijas valstu armijas izvešanai un uzņemšanai astoņās nometnēs. Baltijas gūstekņu konvojēšanas un transportēšanas plāns uz vergu darba nometnēm bija sīki izstrādāts. Konvoji bija paredzēti visiem desmit pieņemšanas punktiem, rēķinot vienā vilciena ešelonā 5000 kareivju. Ostaškovas nometnē bija paredzēts novietot 8000 cilvēku, Kozeļskas, Starobeļskas, Juhnovas, Oranskas – pa 5000 cilvēku, Karagandas un Baltijskas nometnē – pa 4000, Temņikovas nometnē – 2000 cilvēku. Konvojiem bija jāierodas minētajos pieņemšanas punktos 48 stundu laikā pēc rīkojuma saņemšanas. Konvoju karaspēks atradās paaugstinātā kaujas gatavībā. Južkovas un Grjazoveckas nometnē bija paredzēts novietot iznīcināšanai nolemtos virsniekus. “Pēc Južkovas un Grjazoveckas nometnes atbrīvošanas [no poļu virsniekiem. – H. S.] tajās nepieciešams pārvietot atpazītos virsniekus, policistus, žandarmus un viņiem līdzīgus,” izziņā rakstīja Karagūstekņu pārvaldes priekšnieks. 1940. gada 14.–16. jūnijā – PSRS ultimāta iesniegšanas priekšvakarā Igaunijas, Latvijas un Lietuvas valdībai PSRS leTK to apgabalu, kuros atradās minētās nometnes, priekšniekiem paziņoja, ka viņiem jāpieņem jauns liels karagūstekņu skaits. Izpildot šo rīkojumu, nometņu priekšnieki lūdza vadītību precizēt Baltijas valstu armiju gūstekņu ierašanās vietas un iedalīt papildspēkus un izstrādāt papildnoteikumus šo gūstekņu uzskaitēi.

15. tabula

1940. gada 9. jūnija plāns Baltijas valstu armiju izvešanai un izvietošanai darba nometnēs¹¹³

Nometne	Rēķinot trijās armijās 56 000 vīru (V. Čerņišovs)	Rēķinot trijās armijās vairāk nekā 70 000 vīru (P. Suprunenko)
Ostaškova	8 000	9 000
Kozeļska	5 000	8 500
Starobeļska	5 000	8 500
Juhnova	5 000	8 500
Oranska	5 000	5 000
Karaganda–Putivļa	4 000	6 000
Temņikova	2 000	3 000
Belomoro–Baltijskij	20 000	20 000
Veļikijustjug	–	2 000
Dažādas Gulaga nometnes	–	8 000
Kopā	54 000	78 500

Tajā pašā laikā Baltijas valstu austrumu pierobežas rajonos tika izveidoti pieņemšanas punkti Baltijas valstu karagūstekņu "uztveršanai", lai tos nosūtītu uz darba nometnēm.

16. tabula

**Baltijas valstu armiju karagūstekņu pieņemšanas punkti
1940. gada sākumā**

Nr. p.k.	Vieta	Nometnes priekšnieks	Darbinieku skaits
1.	Grodņa	Karagūstekņu pārvaldes priekšnieks komisārs Ņehroševs	2
2.	Ostrova	Bijušais Dzeržinskruvas nometnes komisārs Revjajins	2
3.	Kingisepa	Bijušais Jeļenovskas nometnes priekšnieks Vasiļjevs	2
4.	Pleskava	Bijušais Karakubas nometnes priekšnieks Kabanovs	2
5.	Svonučika	Gulaga Transporta daļas priekšnieka vietnieks Svičņikovs	2
6.	Sebeža	Gulaga Mobilizācijas daļas priekšnieks Fiļins	2
7.	Bigosova	Karagūstekņu pārvaldes 1. daļas vecākais inspektors kapteinis Bunakovs	2
8.	Soniči	Dzeržinskruvas nometnes priekšnieks Vtorovs	2

16. tabulā redzam, ka astoņos Baltijas valstu armiju gūstekņu pieņemšanas punktos bija izveidotas astoņas leTK tā sauktās troikas, kurām bija tiesības pieņemt jebkuru lēmumu, arī piespriest ārpustiesas nāvessodu. "Iekraušanas vietās," rakstīja PSRS leTK tautas komisāra vietnieks V. Čerņišovs, "izbrauks [PSRS] leTK dzelzceļa pārvaldījumu daļas darbinieku grupa priekšnieka vietnieka biedra Karaseva vadībā."

1940. gada 16. jūnijā Ostaškovas nometnes priekšnieks rakstīja PSRS vergu darba nometņu priekšniekam P. Supruņenko: "Lai ekonomētu līdzekļus un izdevīgāk uz nometni etapētu [Baltijas karavīru] kontingentu, lūdzu dot rīkojumu kontingenta nosūtīšanai uz Ostaškovas staciju Kaļiņinas dzelzceļa Kazino sliežu ceļu šķirtnē. Jūsu rīkojumu lūdzu man paziņot." 1940. gada 17. jūnijā PSRS leTK Karagūstekņu pārvalde ziņoja leTK Vorošilovgradas apgabala pārvaldes priekšniekam valsts drošības kapteinim Červatenko, ka "pēc PSR Savienības iekšlietu tautas komisāra norādījuma Starobeļskas nometne no

jauna tiek paplašināta kontingenta uzņemšanai”. Karagūstekņu pārvalde lūdza steidzami iecelt nometnes Uzskaites nodaļas vadītāju, jo viņa darba augstā kvalitātē ieinteresētas valsts drošības iestādes. Uz visām nometnēm baltiešu karagūstekņu uzņemšanai tika nosūtītas PSRS leTK karaspēka vienības, bet uz dažām arī PSRS leTK skolu kursanti.

Pēc pēdējiem PSRS leTK Gulaga pārvaldes aprēķiniem, nometnēs bija jāiesloga nevis vairs agrāk plānotie 56 000 vīru (V. Čerņišova plāns), kad PSRS vadība paredzēja Baltijas valstu armiju pretošanos un kādi 9000–20 000 kristu kaujās pret Sarkano armiju vai tiktu ievainoti. Pēc Baltijas valstu valdības bezierunu kapitulācijas nacionālās armijas izrādījās ielenktas starp 66 000 sarkanarmiešu “savstarpējās palīdzības bāzēs” un armiju pie austrumu robežas. Tā kā kaujās pret iebrucēju armijām zaudējumu nebija, PSRS leTK Karagūstekņu pārvalde bija spiesta “kontingentu palielināt” līdz 70 000 vīru (P. Supruņenko plāns), acīmredzot ieskaitot arī policistus, aktīvākos aizsargus u.c.

Pēc V. Čerņišova plāna 18 000 (33,3%) un 26 000 (33,9%) pēc P. Supruņenko plāna Baltijas valstu karagūstekņu bija paredzēts nosūtīt uz PSRS leTK speciālajām nāves nometnēm – Kozeļsku, Ostaškovu un Starobeļsku.

Sprīžot pēc arhīvu materiāliem, vēl 1940. gada 27. jūnijā Gulagā notika gatavošanās Baltijas valstu karagūstekņu uzņemšanai. 1940. gada 27. jūnijā leTK Smoļenskas apgabala pārvaldes priekšnieks valsts drošības kapteinis J. Kuprijanovs rakstīja P. Supruņenko: “6,5 tūkstoš karagūstekņu uzņemšanai Juhnovas nometnē ir daudzi trūkumi, no kuriem šodien ir šādi:

Septiņās ēkās cietumnieku guļvietas iekārtotas 4850 cilvēkiem, 1650 guļvietas nav sagatavotas dzīvojamās platības trūkuma dēļ.”

Starp citiem trūkumiem J. Kuprijanovs minēja ar salmiem (sienu) piebāztu guļam- maisu un veļas trūkumu, katlu trūkumu pārtikas gatavošanai, kā arī citus.

1940. gada 14. jūnijā Baltkrievijas sevišķā kara apgabala komandieris ģenerāl- leitnants Dmitrijs Pavlovs (1897–1941) izdeva pavēli par to, kā jāizturas pret Baltijas nacionālo armiju karagūstekņiem. Izpildot šo pavēli, gūstekņi bija jāpieņem leTK uz PSRS un Baltijas valstu robežas. 3. armijas sagūstītie karavīri bija jānodod PSRS leTK Bigosovas un Svencjani dzelzceļa stacijā, bet 11. armijas gūstekņi – Solu un Marcinkancu dzelzceļa stacijā. Noteica karagūstekņu ēdināšanas normas, aizliedza atņemt karavīru personiskās mantas, izņemot ieročus.¹¹⁴

Visas vergu nometnes tika brīdinātas par gaidāmo kontingentu. Nometņu apsardzībai papildus nosūtīja PSRS leTK konvoja vienības, pat ieskaitot PSRS leTK skolu kadetus. Šis Baltijas valstu militārpersonu arestēšanas plāns bija spēkā arī pēc Baltijas valstu pilnīgas okupācijas 1941. gada 15.–17. jūnijā. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas armiju sagūstīšana bija iecerēta kā Polijas armijas sagūstīšanas miniatūra.

1941. gada jūnija deportācija, kas skāra lielu skaitu Baltijas valstu armiju militār- personu, tika rūpīgi plānota un organizēta jau tūlīt pēc VK(b)P CK Politbiroja un PSRS

TKP 1941. gada 16. maija lēmuma.¹¹⁵ Par to liecina daži pagaidām apzinātie dokumenti. Tā 1941. gada 2. jūnijā P. Supruņenko ziņoja PSRS IeTK konvoju karaspēka pārvaldes priekšniekam ģenerālmajoram Vladimiram Šarapovam (1894–1972), ka uz PSRS IeTK internēto karavīru nometnēm no Baltijas nosūtīts 23 000 arestēto. 6000 personu bija paredzēts novietot Juhnovas nometnē, 3500 – Putivļā, 3500 – Kozeļskas un 8000 – Starobeļskas nometnē. P. Supruņenko lūdza uz šīm nometnēm nosūtīt militāro apsardzi. Bija paredzēts, ka arestētie Putivļas un Kozeļskas nometnē ieradīsies 1941. gada 15. jūnijā, bet Juhnovā un Starobeļskā – 18. jūnijā. 1941. gada 13. jūnijā Juhnovas nometnē saņēma pavēli palikušos poļu karagūstekņus pārsūtīt uz Kozeļsku.

Baltijas valstu okupācijas otrais posms

No pašreiz pieejamiem vēstures avotiem uzzinām par PSRS visai rūpīgo gatavošanos Baltijas valstu okupācijai un norisēm politiskajā, militārajā un ideoloģiskajā jomā, turklāt katra no tām bija visai ilgstoša un saturiski daudzslāņaina. Vēstures avotu pētījumi sniedz iespēju par šīm jomām runāt tikai vispārējās līnijās, jo svarīgākie lēmumi – kā jau totalitārā valstī – netika atspoguļoti vēsturiskajos dokumentos, kaut arī šie lēmumi dažkārt tika pieņemti PSRS vadības augstākajā līmenī – VK(b)P CK Politbirojā un tam pakļauto centrālo izpildiestāžu vadībā.

Politiskie lēmumi par Baltijas valstu okupāciju acīmredzot pieņemti 1938. gada otrajā pusē un 1939. gada pirmajā pusē līdz ar Versaļas miera līguma radītās sistēmas ekonomisko un militāro sagraušanu Pirmā pasaules kara zaudētājvalstīs, pirmām kārtām Vācijā un PSRS. Bijušo uzvarētājvalstu Francijas un Anglijas “noslīdēšana” no lielvalstu statusa uz reģionālo valstu statusu noveda pie “samierināšanās politikas”, Minhenes nolīguma un zaudētājvalstu centieniem atjaunot savas teritoriālās robežas un varu, gan oficiāli sludinot rasu teoriju vai proletariāta revolūciju. Pirmais politiskais solis Baltijas valstu okupācijā bija Hitlera–Stalīna 1939. gada 23. augusta pakts un tā slepenais protokols, bet otrais – 1939. gada septembrī–oktobrī PSRS un Baltijas valstu noslēgtie savstarpējās palīdzības līgumi un tiem sekojošie izpilddokumenti.

Līdzšinējā vēstures literatūrā attiecībā uz PSRS aneksijas sākumu vēl pirms Latvijas “ieklaušanas” PSRS uzsvērtā 1939. gadā izdotā PSRS ģeopolitiskā karte, kurā Baltija uzrādīta kā PSRS sastāvdaļa un iekrāsota tās apzīmēšanai izmantotajā sarkanajā krāsā. Taču šis arguments ir visai neprecīzs, jo, kā rakstīts kartes pasē, 25. un 26. lappuse apstiprināta iespēšanai 1941. gada 14. janvārī, kad šīs valstis jau bija pievienotas PSRS.¹¹⁶ Taču Latvijas aneksijas sākums vēl pirms pievienošanas PSRS pašreiz pieejamo avotu ietvaros analizējams vismaz četrās jomās – PSRS privātpersonu infiltrācija Latvijā, nelegālās LKP un citu PSRS “sabiedrisko” organizāciju darba aktivizēšana, izlūkošanas darbības pastiprināšana un militāri politiskie plāni un pasākumi.

Pievērsīsimies militāri politiskajiem pasākumiem Latvijas okupācijas otrajā posmā, jo pārējās jomas ir aplūkotas, analizējot Latvijas okupācijas pirmo posmu – 1939. gada beigas un 1940. gada sākums.

Latvijas okupācijas otrais posms nebija vienreizējs akts. Profesora Aivara Strangas pētījums “PSRS un Latvija 1939.–1940. gadā”¹¹⁷ pierāda, ka pēc Molotova–Ribentropa pakta noslēgšanas, sevišķi pēc tam sekojošās PSRS Bruņoto spēku izvietojuma Latvijā, PSRS īstenoja plašu, arvien pieaugošu Latvijas subversijas plānu. Šī graužoša darbība bija jau pēc 1920. gada uzsāktās darbības turpinājums. To bagātināja ar jauniem elementiem, kurus izmantoja arī citu Padomju Savienībai nodoto “pakta zonas” valstu subversijā. Pirmkārt, jau 1939. gada decembrī PSRS organizēja komunistu un sociāldemokrātu t.s. kreisā bloka memoranda publicēšanu, kurā aicināja Sarkano armiju gāzt K. Ulmaņa valdību. Otrkārt, tika mēģināts organizēt Stokholmā t.s. Anša Rudevica grupas alternatīvo valdību, kas ieņemtu dažas iestādes Ventspilī un Liepājā un ar Sarkanās armijas atbalstu kā “tautas valdība” vērstos pret “Ulmaņa fašistisko režīmu”. Treškārt, PSRS, veicot komunistisku aģitāciju dažās fabrikās, mēģināja organizēt “Maskavas valdību”, kas lūgtu PSRS militāro intervenciju Latvijā. Šo virzienu pārtrauca Latvijas Politiskā policija, 1940. gada 9.–13. aprīlī Rīgā arestējot 67 komunistu aktīvistus. Ceturtkārt, tika organizēta Latvijā patvaļīgā atvaļinājumā esošu Sarkanās armijas karavīru un jūrnīeku it kā nolauptšana. Piektkārt, tika projektēta Terioki Kūsinena tipa valdība Rēzeknē. Sestkārt, 1940. gada 15. jūnijā īstenoja ap 80 vīru lielas specvienības uzbrukumu Mašļenku robežpunktam.¹¹⁸

Gatavošanās Baltijas valstu militārajai okupācijai Padomju Savienībā notika bijušās Krievijas impērijas varenības un robežu atjaunošanas ietvaros uz Eiropas ziemeļiem, ziemeļrietumiem un rietumiem no Maskavas. Karaspēka sagatavošana, izvietošana un nocietinājumu būve sākās jau 30. gadu otrajā pusē, bet minēto mērķu īstenošana – pēc minētā Hitlera–Stalīna 1939. gada 23. augusta pakta ar tā slepenajiem pielikumiem. Uz rietumiem PSRS savus mērķus sasniedza kā nacistiskās Vācijas sabiedrotā, piedaloties Polijas Republikas sagraušanā 1939. gada septembrī, bet Baltijā šie impēriskie mērķi tika īstenoti, veicot triju Baltijas valstu okupācijas pirmo posmu pēc PSRS un Baltijas valstu neuzbrukšanas līguma noslēgšanas 1939. gada septembra beigās un oktobra sākumā.

Taču acīmredzot VK(b)P CK Politbirojs vēl nebija pieņēmis lēmumus par Baltijas valstu okupācijas otro posmu. Tāpēc 1939. gada beigās un 1940. gada sākumā turpinājās okupācijas karaspēka nostiprināšanās ieņemtajās teritorijās. Stāvoklis sāka mainīties jau 1940. gada sākumā – K. Ulmaņa valdības krīze bija pazīme, ka PSRS politiskais un militārais spiediens pret Latviju pieaug. 1940. gada 2. februārī Vācijas sūtniecība Latvijā rakstīja Berlīnei, ka atkāpies Latvijas armijas virspavēlnieks ģenerālis J. Balodis, jo to pieprasījusi Bernharda Einberga (1893–1945) nacionālseparātistu grupa, bet krievu

vēstniecība Latvijā nožēloja Baloža atkāpšanos.¹¹⁹ Ģenerāļa Baloža vietā nākot ģenerālis Krišjānis Berķis (1884–1941), kuram kontakts ar Angliju. Atšķirībā no Latvijā valdošajiem uzskatiem, ka Latvijas iedzīvotāju attieksme pret komunistiem mainījies pēc 1941. gada masu deportācijas, Vācijas sūtnis Latvijā Ulrihs fon Koce (1891–1941) jau 1940. gada 20. aprīlī rakstīja uz Berlīni: *“Vēstniecības darbinieki no dažādām pusēm apstiprina, ka atsevišķu latviešu iedzīvotāju grupu koķetēšana (nachglassen) ar Krieviju pēdējos astoņos mēnešos ir mazinājusies un notikusi novēršanās no komunistiskajiem ideāliem.”*¹²⁰ Taču vadonis līdz pēdējam brīdim turpināja koķetēt ar okupantiem. Uzticēties PSRS un draudzēties ar okupācijas spēku – Sarkano armiju K. Ulmanis aicināja arī savā pēdējā uzrunā ārpus Rīgas 1941. gada 6. jūnijā Gārsenes sešklasīgās pamatskolas izlaidumā: *“Vispirms ir jāsaprot, ka līgums ir izdevīgs abām pusēm, un tad arī Padomju Savienības šurpu atsūtītā karaspēka daļas jāuzņem ar uzticību un jārūpējas par labu sadzīvi, kā arī par to, lai viņu līgumā paredzētās prasības tiktu apmierinātas.”*¹²¹

1940. gada pavasarī Latvijā atradās Sarkanās armijas 2. sevišķā strēlnieku korpusa pārvalde, 10. atsevišķais sakaru bataljons, 86. korpusa zenītartilērijas divizons, 67. strēlnieku divīzija, 6. vieglo tanku brigāde, 10. tanku pulks, 18. aviobrigāde, kurā ietilpa 31. vidējo bumbvedēju, 21. un 148. iznīcinātāju aviopulks, 640. autotransporta bataljons un vēl citas karaspēka vienības.¹²² Izpildot PSRS aizsardzības ministra 1940. gada 23. aprīļa direktīvu, no 1940. gada 1. līdz 15. jūnijam bija paredzēts nomainīt kopš 1939. gada rudens Baltijas valstīs Sarkanās armijas dislocēto sauszemes karaspēku. 1940. gada 2. maijā PSRS aizsardzības komisārs PSRS maršals S. Timošenko ziņoja VK(b)P CK, ka karaspēka nomaīņa Latvijā pārcelta uz 1940. gada 1.–15. jūliju. PSRS Aizsardzības tautas komisariāts šai laikā paredzēja Latvijā novietot 48. strēlnieku divīziju, 1. tanku brigādi, 8. tanku pulku, 54. sevišķo sakaru bataljonu, 12. korpusa artilērijas divizionu un 633. autotransporta bataljonu. Sarkanās armijas dežūras nomaīņa pie Baltijas jūras attiecībā 1:1 notika ne jau bez VK(b)P CK Politbiroja norādījuma. Par to liecina arī armijas Galvenās politpārvaldes priekšnieka 1. ranga komisāra Ļeva Mehlisa (1889–1953) 1940. gada 5. maijā Ļeņingradas un Kaļiņinas kara apgabala un Baltkrievijas sevišķā kara apgabala priekšniekiem nosūtītais “Politnodarbību plāns ar sarkanarmiešiem un jaunāko komandējošo sastāvu karaspēka daļās, kas paredzētas nosūtīšanai uz Baltijas valstīm”. Ļ. Mehliiss uzdeva nekavējoši uzsākt sarkanarmiešu apmācības pēc šī plāna. Kā ziņoja Ļeņingradas kara apgabala Politpārvaldes priekšnieks divīzijas komisārs Gorohovs, 1940. gada 27. maijā mācības pēc šī plāna notika pilnā sparā un tās paredzēja pabeigt noteiktajā laikā līdz 1940. gada 1. jūlijam. Sarkanarmiešu specapmācība pirms nosūtīšanas uz Baltijas valstīm izrādījās pilnīgi nepieciešama, jo tie bēga no karaspēka daļām, pameta sargposteni ar visu šauteni, citi pārmērīgi lietoja alkoholiskos dzērienus. Taču PSRS vainu par šiem gadījumiem uzvēla Baltijas valstīm, PSRS ĀTK ziņojumā laikrakstā “Izvestija” 1940. gada 30. maijā to nosaucot par Lietuvas varas iestāžu provokāciju.

Baltijas valstu okupācijas otrā posma militārā sagatavošana sākās 1940. gada jūnija pirmajās dienās. Izpildot PSRS aizsardzības tautas komisāra PSRS maršala S. Timošenko 1940. gada 3. jūnija pavēli nr. 0028, Baltijas valstīs izvietotais karaspēks no 1940. gada 5. jūnija tika izslēgts no Ļeņingradas, Kaļiņinas un Baltkrievijas kara apgabala sastāva un pakļauts tieši PSRS aizsardzības tautas komisāram viņa vietnieka ģenerālleitnanta A. Loktionova personā. Tajā pašā dienā PSRS AP Prezidijs publicēja dekrētu, ar kuru “sarežģītās starptautiskās situācijas sakarā” uzdeva “paturēt Sarkanarmijas rindās 3. dienesta gada sarkanarmiešus līdz 1941. gada 1. janvārim” un “līdz sevišķam rīkojumam [...] iesaukto rezerves komandējošo un vadošo sastāvu”. 1940. gada 4.–7. jūnijā Ļeņingradas, Kaļiņinas un Baltkrievijas kara apgabala karaspēkam izsludināja trauksmi un it kā mācību nolūkā uzdeva koncentrēties pie Baltijas valstu robežām, bet Baltijas valstīs esošajiem Sarkanās armijas garnizoniem pasludināja kaujas gatavību. Tajā pašā laikā 1940. gada 5.–7. jūnijā Kremļī no pulksten 22.40 līdz 1.00 un no 19.20 līdz 22.20 ar Staļina, Molotova un Vorošilova, tāpat arī ar PSRS aizsardzības tautas komisāra S. Timošenko, ģenerālštāba priekšnieka PSRS maršala Borisa Sapožņikova, viņa vietnieku ģenerālleitnanta I. Smorodina un 2. ranga komandiera A. Loktionova, kā arī Baltijas kara apgabala komandiera ģenerālpulkveža D. Pavlova, Ļeņingradas kara apgabala 2. ranga armijas komandiera Kirilla Mereckova piedalīšanos notika apspriede.¹²³ 1940. gada 7. jūnijā tika pieņemts lēmums par Baltijas valstu okupācijas pabeigšanu. Acīmredzot šajā laikā tika norīkoti VK(b)P CK Politbiroja pārstāvji Baltijas valstu okupācijai.

17. tabula

**VK(b)P CK Politbiroja 1940. gada 27. jūnijā izveidotās
okupēto valstu Komunistiskās partijas centrālkomitejas¹²⁴**

	Atbildīgie darbinieki	Tehniskie darbinieki	Kopā
Moldāvija	75	24	99
Lietuva	50	23	73
Latvija	45	18	63
Igaunija	40	19	59
Kopā	210	84	294

Politiskos notikumus pēc Kremļa izstrādātā scenārija diriģēja augsti Kremļa vadības pārstāvji – V. Dekanozovs Lietuvā, Andrejs Višinskis (1883–1954) Latvijā un Aleksandrs Ždanovs (1896–1948) Igaunijā.

PSRS gatavošanās Baltijas militārās okupācijas otrajam posmam 1940. gada jūnija sākumā diplomātu un izlūku aprindās bija zināma. Tā 1940. gada 15. jūnijā Vācijas

sūtniecības kurjers Hiršbergs ziņoja, ka novērojama liela Sarkanās armijas spēku koncentrācija Latvijas pierobežā. Pie Vitebskas–Smolenskas stacijas stāvēt trīs vilciena sastāvi ar kājniekiem, divas vilciena platformas ar prettanku lielgabaliem, viens vilciena sastāvs ar haubicēm un viens ar lauka lielgabaliem. Vēl Hiršbergs saskatījis divus vilciena sastāvus ar sapieriem, vienu ar sapieriem un tiltu būves materiāliem, vienu ar zenīrtartilēriju un astoņus sastāvus ar munīciju. Ceļā atradušies trīs sastāvi ar kavalērijas apakšvienībām, vilcieniem pievienotas platformas ar zenītliegabaliem un pieci seši vagoni ar tankiem. Tātad Latvijas virzienā gatavībā doties ceļā uz rezerves sliedēm atradās 21 militāro transportvilcienu sastāvs. Daugavpilī jau trīs dienas Krievijas vilcieni ieradušies ar lielu nokavēšanos. Vācijas sūtnis par Sarkanās armijas armādas virzīšanos uz Latvijas robežu ziņoja gan Vācijas Ārlietu ministrijai, gan armijas virspavēlniecībai (OKW).¹²⁵

18. tabula

**PSRS sauszemes Bruņoto spēku iesaiste Baltijas valstu okupācijā
1939. gada 28. septembrī – 6. oktobrī un 1940. gada 15.–17. jūnijā**

	1939. gads	1940. gads	1940. gads salīdzinājumā ar 1939. gadu, %
Kara apgabali	3	3	100
Korpusi	10	6	60
Divīzijas, brigādes	39	28	71
Sarkanarmieši	437 235	360 117	82
Lielgabali un mīnmetēji	3 635	6 078	167
Tanki	3 052	2 073	67
Bruņumašīnas	421	411	97
Automašīnas	21 919	19 291	88

Tātad Baltijas valstu okupācijas otrajā posmā no PSRS teritorijas 1940. gadā tika iesaistīts mazāk sarkanarmiešu (82,3%) un tanku (67,9%) nekā pirmajā okupācijas posmā 1939. gadā. Taču okupētājarmijas tehniskais nodrošinājums ar artilēriju un mīnmetējiem bija lielāks (167,2%). Kopā ar Baltijas valstīs jau esošo sauszemes karaspēku Baltijas okupācijā 1940. gadā piedalījās 435 000 cilvēku ar šādu tehniku: 8000 lielgabalu un mīnmetēju, vairāk nekā 3000 tanku, vairāk nekā 500 bruņumašīnu. Bez tam vēl 2601 kaujas lidmašīna, to skaitā 18 vidējā attāluma bumbvedēju pulki, meseri, pieci smago, trīs vieglo bumbvedēju pulki, divi triecienu un 16 iznīcinātāju aviācijas pulki.¹²⁶

1940. gada 8. jūnijā Lidā notika BSKA karaspēkā izsludinātā trauksme sakarā ar šī karaspēka komandējošā sastāva slepeno apspriedi. Apspriedē BSKA pavēlnieka vietnieks ģenerālleitnants Fjodors Kuzņecovs (1898–1961), kurš komandēja arī 11. armiju, ziņoja par “iespējamām darbībām pret Lietuvu”. Turpat 1940. gada 11. jūnijā no pulksten 13 līdz 16 notika cita apspriede, piedaloties BSKA nupat ieceltajam pavēlniekam ģenerālleitnantam D. Pavlovam, kurš iepazīstināja ar kaujas plānu un karaspēka uzdevumiem. Karaspēkam bija jādod pēkšņs trieciens Lietuvas armijai, nepieļaujot tās atkāpšanos uz Austrumprūsiju, un jāieņem Lietuva trijās četrās dienās. 1940. gada 12. jūnija kaujas pavēlē nr. 002/op uzdeva 11. armijai kopā ar 16. sevišķā strēlnieku korpusa (SSK) vienībām aplenkt un iznīcināt pretinieku kaujas rajonā. Pēc izvietošanās Lietuvas teritorijā 16. SSK bija jānotur savi dislokācijas rajoni, jāieņem tilti pār Nemunas un Neres upi un jānodrošina 214. gaisa desanta brigādes 935 vīru desants piecus kilometrus uz dienvidiem no Gaižuku dzelzceļa stacijas. Kopā ar 16. sevišķā strēlnieku korpusa daļām desantniekiem bija jāieņem galvenie Kauņas objekti. Kauņas aerodromā vēl bija paredzēts izsēdināt 475 desantniekus. Operāciju plānoja pabeigt 1940. gada 15. jūnija rītā. Jau 1940. gada 13. jūnijā desantēšanas vietas sagatavošanai netālu no Gaižuku stacijas bija desantēti septiņi cilvēki. No 1940. gada 14. jūnija pulksten 21.30 Baltijas valstīs izvietotā karaspēka radiostacijām bija jāstrādā tikai uztveršanas režīmā, gaidot signālu operācijas sākšanai.¹²⁷

Pie Latvijas un Lietuvas dienvidaustrumu robežas sagrupējās 3. armija ar 4. un 24. strēlnieku korpusu un 3. kavalērijas korpusu. 3. armijas pārvalde 1940. gada 10. jūnijā tika pārvietota tuvāk Baltijai – no Molodečno uz Postaviem. 11. armija, kuras pārvalde atradās Lidā, ar 10. un 11. strēlnieku korpusu un 6. kavalērijas korpusu izvietojās pie Lietuvas robežas. Ļeņingradas un Kaļiņinas kara apgabala karaspēks, kurš tika iedalīts Baltijas operācijā, izvērās pie Igaunijas un Latvijas robežas. Starp Somu līci un Peipusa ezeru izejas pozīcijas ieņēma 11. strēlnieku divīzijas daļas. Uz dienvidiem no Peipusa ezera izvietojās 8. armijas karaspēks ar armijas pārvaldes centru Pleskavā. Šeit izejas pozīcijas ieņēma 1. un 19. strēlnieku korpuss, kā arī Sevišķais strēlnieku korpuss no Kaļiņinas kara apgabala. Šo kara apgabalu karaspēka daļu pastiprināšana sākās ar 1. motorizētās strēlnieku, 1. un 84. strēlnieku divīzijas, 39. un 55. vieglo tanku brigādes no Maskavas un 128. motostlēlnieku divīzijas pārvietošanu no Arhangeļskas un 55. strēlnieku divīzijas pārceļšanu no Orlas kara apgabala. Pie Lietuvas robežas Sarkanā armija pabeidza ieņemt izejas pozīcijas 15. jūnijā, bet pie Latvijas un Igaunijas robežas – 16. jūnijā. Kopā Baltijas operācijas veikšanai bija norīkotas trīs armijas, septiņi strēlnieku un divi kavalērijas korpusi, 20 strēlnieku, divas motostlēlnieku un četras kavalērijas divīzijas. Pie Baltijas valstu robežām kaujas gatavībā stāvēja deviņas tanku un viena gaisa desanta brigāde. Bez tā no PSRS leTK karaspēka, kas atradās Grodņā, Baltijas operācijai piešķīra vienu operatīvo pulku – 105., 106. un 107. robežapsardzes vienību.¹²⁸

3. armijas komandieris ziņoja BSKA kara padomei, ka pārgājienu laikā uz Baltijas valstu robežām apspriesti karaspēka organizācijas, izlūkošanas, pārvaldes un apsardzības jautājumi. “3. armijas daļu morāli politiskais stāvoklis ir veselīgs,” rakstīja 3. armijas komandieris. “Viss personālsastāvs ir apņēmības pilns izpildīt katru partijas un valdības lēmumu.”¹²⁹

Gatavošanās Baltijas operācijai 1940. gada jūnija sākumā paredzēja, ka kaujās Sarkanajai armijai būs arī zaudējumi. Tāpēc Ļeņingradas, Kaļiņinas un BSKA saņēma pavēles izveidot kara hospitāļu tīklu. 1940. gada 8. jūnijā PSRS ģenerālštāba priekšnieks maršals B. Sapožņikovs telegrammā nr. 16284/III uzdeva “līdz sevišķam rīkojumam evakuācijas punktos un hospitāļos nenoteikt miera laikam atbilstošus štatus. Hospitāļus saglabāt gatavības stāvoklī.” Sarkanā armija pārtrauca pēc Ziemas kara Somijā uzsāktu evakuācijas punktu un hospitāļu personālsastāva atvaļināšanu rezervē. Tā ne tikai tika pārtraukta – ar ģenerālštāba priekšnieka 1940. gada 14. jūnija pavēli uzdeva līdz 1940. gada 16. jūnija pulksten 24 mobilizēt evakuācijas hospitāļu un militāri sanitāro vilcienu personālsastāvu un sakārtot automašīnas līdz 1940. gada 17. un 20. jūnijam. Taču šī pavēle dokumentos tika attēlota kā parasto apmācību iesaukums.¹³⁰

PSRS Baltijas jūras kara flote Baltijas valstis no jūras puses bloķēja jau 1939. gada oktobra vidū. Taču, lai veiktu šo valstu okupācijas otro posmu, 1941. gada 14. jūnijā PSRS Bruņotie spēki bloķēja Baltijas valstu gaisa telpu un Baltijas jūru. Baltijas jūrā no Klaipēdas piekrastes dienvidos līdz Narvai ziemeļos Baltijas jūras kara flotes kuģi jūrā izveidoja kādas septiņas aizsprosta grupas. Šajā jūras blokādes operācijā piedalījās kreiseris “Kirov”, divi līderkuģi, trīs mīnukuģi, desmit zemūdenes, divi mīnu traleri un viena lielgaballaiva, kopā 18 karakuģu. Karaspēka daudzums un šo karakuģu bruņojums pagaidām nav zināms.

Okupācijas ideoloģiskās sagatavošanas pēdējie darbi veikti 1940. gada jūnijā. Šī nolūkā tika krievu valodā uzrakstītas un iespiestas propagandas brošūras par Igauniju, Latviju un Lietuvu, tās Sarkanās armijas Galvenā politiskā pārvalde 1940. gada 13. jūnijā izsūtīja Ļeņingradas, BSKA un Kaļiņinas kara apgabala karaspēkam.

19. tabula

Propagandas brošūras sarkanarmiešiem par Igauniju, Latviju un Lietuvu

Kara apgabals	Par Igauniju	Par Latviju	Par Lietuvu	Kopā
Ļeņingradas	20 000	20 000	2 000	42 000
BSKA	2 000	2 000	20 000	24 000
Kaļiņinas	4 000	4 000	4 000	12 000
Kopā	26 000	26 000	26 000	78 000

Uz Baltijas valstīm nosūtīto propagandas brošūru skaits atbilda apmēram šajās valstīs izvietoto okupācijas spēku skaitliskajam sastāvam. Iespējams, ka sākotnēji brošūras bija domātas okupācijas armijas karavīru ideoloģiskajai audzināšanai, taču tās kļuva par sarkanarmiešu ceļvedi okupētajās valstīs.

Ļeņingradas kara apgabala un BSKA Kara padomes un politpārvalžu priekšnieki saņēma Sarkanās armijas Galvenās politpārvaldes direktīvu nr. 5250-ss par politiskā darba veikšanu karagājiena laikā Baltijas valstīs. Direktīva puda VK(b)P CK uzskatus, kas vēl ilgi pēc Otrā pasaules kara bija Kompartijas propagandistu un šī perioda vēsturnieku galvenās tēzes par 1939.–1940. gada notikumiem. Tajā tika apgalvots, ka tikai PSRS 1939. gada septembra–oktobra savstarpējās palīdzības līgumi ar Baltijas valstīm glāba Igauniju, Latviju un Lietuvu no iekļūšanas kara virpulī. “Sarkanās armijas daļas,” teikts direktīvā, “izvietotas atsevišķos punktos.” Šajās zemēs tās bija “drošs sargs un labākā garantija brīvībai un neatkarībai” šīm tautām. Taču “Igaunijas, Latvijas valdību reakcionārās politikas mērķi ir savstarpējās palīdzības līgumu laušana ar PSRS”. Ideoloģiskai iedzīvotāju un Sarkanās armijas karavīru ietekmei bija sagatavotas lapaņas, kuras bija paredzēts izkaisīt Baltijas valstīs no lidmašīnām kara pirmajās dienās. Tajās bija teikts: “*PSRS nepieļaus, lai būtu sagrauta padomju un [Baltijas] tautu vēsturiskā draudzība, lai [Baltiju] imperiālisti nepārvērstu par placdarmu uzbrukumam Padomju Savienībai, bet [Baltijas] tautas nebūtu ierautas asiņainajā imperiālistu slaktiņa katlā.*” Tāpēc “*.. Sarkanā armija pārņem savā varenajā un uzticamajā aizsardzībā Baltijas tautu brīvību un neatkarību un atbrīvos jūs no kapitālistu un muižnieku jūga.*”¹³¹

Kamēr notika Baltijas valstu sarunas par PSRS ultimātiem, 11. un 3. armijas karaspēks 14. jūnijā turpināja gatavoties un 1940. gada 15. jūnija rītā “ieņēma izejas pozīcijas, gaidot signālu” uzbrukumam. Taču 1940. gada 15. jūnijā pulksten 7 ar BSKA komandiera pavēli gatavošanos uzbrukumam pārtrauca. 1940. gada 15. jūnijā no pulksten 8.00 līdz 23.10 Gudogai stacijā sākās BSKA komandiera ģenerālpulkveža D. Pavlova un Lietuvas ģenerāļa Vinca Vitkauskas (1890–1965) sarunas, kas beidzās ar “Nolīgumu par Sarkanās armijas papildu kontingenta izvietošanu” vienpadsmit vietās Lietuvā. 1940. gada 15.–16. jūnijā Sarkanā armija okupēja Lietuvu. 1940. gada 16. jūnijā pulksten 9.00 ģenerālis Johans Laidoners sastapās ar PSRS aizsardzības ministra vietnieku ģenerāli K. Mereckovu Narvā, bet ģenerālpulkvedis D. Pavlovs – ar ģenerāli Otto Ūdentiņu (1892–1988) Jonišķu stacijā. J. Laidoners un O. Ūdentiņš attiecīgi pulksten 15 un 13 parakstīja savu armiju kapitulācijas aktu. 8. armija, kas atradās “gatavībā uzbrukumam”, vienas – divu stundu laikā izvietojās gājienam un 17. jūnijā pulksten 5 iegāja Igaunijas un Latvijas teritorijā. 65. SSK kopā ar Baltijas kara flotes kuģiem ieņēma Tallinu. Pulksten 10.20 17. jūnijā 121. un 126. strēlnieku divīzija un tanku brigādes ienāca Latvijā, apmēram pulksten 13 tanki sasniedza Rīgu.

3. armija ieņēma Latvijas dienvidaustrumu daļu, bet 2. SSK vienības – Latvijas rietumdaļu. Baltijas valstu okupācijas otro posmu Sarkanā armija pabeidza 1940. gada 21. jūnijā. 8. armijas pārvalde novietojās Tartu, 3. armijas – Rīgā, bet 11. armijas pārvalde – Kauņā. Latvijā ienāca deviņas divīzijas ar 90 000 sarkanarmiešiem, bet Igaunijā – 12 divīzijas ar 120 000 sarkanarmiešiem.

1940. gada 15. jūnijā U. Koce telegrafēja Berlīnei, ka Latvijas robežapsardzības punkts nodedzināts, divi robežsargi nošauti, kritis viens civiliedzīvotājs un viena sieviete ievainota, vienpadsmit robežsargi un vairāki vietējie iedzīvotāji aizvesti. Ģenerāļa Ludviga Bolšteina (1889–1940) vadībā komisija notikušo pārbaudīs. U. Koce ziņo, ka V. Munters notikušo nosaucis par Krievijas provokāciju, – “Krievijas sūtnis pēc šī notikuma nav redzēts.”. Bet K. Ulmaņa atkāpšanās novestu pie pilnīga sajaukuma.¹³²

1940. gada 16. jūnijā pulksten 13.48 U. Koce slepeni un steidzami telegrafēja: “Lai gāztu Ulmani, var rēķināties ar krievu spiedienu. Viņa vietā paredz Balodi un Bērziņu. Abi būtu tīrās marionetes krievu rokās.”¹³³ Tajā pašā dienā U. Koce atkal telegrafēja uz Berlīni, ka krievu artilērija pie Zilupes izvietota pozīcijās.¹³⁴ Arī trešajā telegrammā U. Koce šajā dienā ziņoja par militāro un politisko situāciju Latvijā. “Izlūkošanas galva (*Haupt v. Mann*) no Kēnigsbergas ziņoja, ka pie latviešu un krievu robežas izvietojušās divas armijas grupas.”¹³⁵ Ceturtajā telegrammā Koce pavēstīja, ka Igaunijai un Latvijai Krievija izvirza ultimātu. Piekto telegrammu viņš Berlīnei nosūtīja 16. jūnijā pulksten 20, kurā ziņoja, ka Latvijas valdība pieņēmusi Krievijas ultimātu.¹³⁶ Jāpiekrīt, ka ultimātu iesniegšana Baltijas valstu valdībām bija tikai simbolisks žests, jo Sarkanā armija tajās pašās stundās pārgāja šo valstu robežas.¹³⁷

Latvijas Valsts prezidentam K. Ulmanim, Latvijas kara ministram un armijas virspavēlniekam K. Berķim (1884–1941) bija iespēja vēl 1940. gada 16. jūnija pēcpusdienā sekot Dānijas piemēram un deklarēt Sarkanu armiju kā okupācijas spēku. Taču to ne tikai nedarīja, bet apsprieda ģenerāļa Jāņa Ezeriņa (1894–1946) un vēlāk pulkveža-leitnanta Viktora Hasmaņa (1892–1984) paredzēto pretošanās plānu Rēzeknē un Liepājā.¹³⁸ Latvijas kara ministrs ģenerālis K. Berķis vēl savā 1940. gada 17. jūnija apkārtrakstā divīziju un pulku komandieriem uzdeva novērst “*iespēju mazāk nosvērtiem ar savu nepārdomāto rīcību vai izturēšanos ienest traucējumus mūsu un Padomju karavīru lojālā sadarbībā; šīm attiecībām jābūt noteikti korektām, atceroties vienmēr, ka abu armiju tuvā sadzīve izsaukta ar noslēgto savstarpējās palīdzības līgumu, kas pildāms precīzi un vislabākā saskaņā abām pusēm*”¹³⁹.

Visai tuvu īstenībai Latvijas okupācijas nobeiguma akciju 1940. gada 17. jūnijā atainoja Lielbritānijas vēstnieka Čarla Orda (*Orde*) ziņojumi Lielbritānijas ārlietu ministram lordam Edvardam Fredrikam Halifaksam. Tāpat kā vēstnieks Lietuvā Prenstons 1940. gada 16. jūnijā, arī Č. Ords 17. jūnijā ziņoja E. Halifaksam, ka “padomju karaspēka

vienības ienākušas Rīgā. Es neesmu dzirdējis par kādiem pretošanās incidentiem.”¹⁴⁰ 1940. gada 21. jūnijā Č. Ords telegrafēja E. Halifaksam: “Saprotams, ka jaunās valdības izveidošana nevar notikt uz Satversmes pamata, bet gan spiediena rezultātā no ārienes.” Starp 1934. gadā un pašreizējo valdības veidošanu esot maza starpība.¹⁴¹ Vēl atklātāka ir 1940. gada 27. jūnija Č. Orda telegramma: “Kopš notikumu gaita gandrīz pilnīgi ir atkarīga no Politbiroja lēmumiem, droši paredzēt nākotni no šejienes nav iespējams.”¹⁴²

Par Baltijas valstu aneksijas sākumu jau okupācijas otrā posma pirmajās dienās liecināja PSRS aizsardzības tautas komisāra maršala S. Timošenko 1940. gada 17. jūnija pilnīgi slepenais ziņojums nr. 390-ss VK(b)P CK Politbirojam: “*Lai ātrāk nodrošinātu Baltijas K[ara] D[arbības] T[eritoriju], uzskatu par nepieciešamu nekavējoši uzsākt ieņemto B[altijas] republiku teritorijā šādus pasākumus:*

1. *Lai novērstu spiegošanas un diversiju darbību no mūsu Rietumu kaimiņa puses, Austrumprūsijas un Baltijas pierobežu nekavējoši ieņemt mūsu robežapsardzības karaspēkam.*

2. *Katrā ieņemtajā republikā (pirmām kārtām) ievest pa vienam [PSRS] leTK karaspēka pulkam iekšējās kārtības uzturēšanai.*

3. *Iespējami ātrāk atrisināt jautājumu ar ieņemto republiku “valdībām”.*

4. *Uzsākt ieņemto republiku armiju atbrūošanu un izformēšanu. Atbrūot iedzīvotājus, policiju un nemilitārās organizācijas.*

5. *[Valsts] objektu apsardzību, sardžu un garnizonu dienestu uzdot mūsu [Sarkanās armijas] karaspēkam.*

6. *Uzsākt ieņemto republiku sovetizāciju.*

7. *Ieņemto republiku teritorijā izveidot Baltijas kara apgabalu ar štābu Rīgā. Par apgabala karaspēka pavēlnieku iecelt ģenerālpulkvedi Afanasenko. Apgabala štābu izveidot no 8. armijas štāba.*

8. *Apgabala teritoriju sagatavot karadarbībai (nocietinājumu izbūve, dzelzceļa sliežu platuma maiņa, ceļu un autoceļu izbūve, noliktavas, aizmugures rezervju veidošana un pārējais).*

K[ara] D[arbības] N[ovada] sagatavošanas plānu iesniegšu atsevišķi.”¹⁴³

1940. gada 14. jūnijā PSRS Baltijas jūras kara flote kontrolēja 231 kuģi (kontr-admirālis Vladimirs Tribucs (1900–1977)), kas iziet no Baltijas valstu ostām, un drīkstēja uz tiem šaut, ja tie nepakļaujas pavēlēm. Pašlaik mūsu rīcībā esošie avoti pierāda, ka 1940. gada 15.–17. jūnijā norisinājās Baltijas valstu okupācijas otrais posms. Raksturīgi, ka viens no lielākajiem ASV laikrakstiem “*Chicago Daily Tribune*” Baltijas pilnīgas okupācijas sakarā 1940. gada 17. jūnijā publicēja ievadrakstu ar virsrakstu “Krievija izvērs armijas koncentrāciju Baltijā”¹⁴⁴. “Latviju okupēja mūsu karaspēks,” rakstīja P. Sudoplatovs.¹⁴⁵

20. tabula

Sarkanās armijas sauszemes karaspēks Baltijas valstīs 1940. gada 21. jūnijā¹⁴⁶

Valsts	Armija, štāba atrašanās vieta	Korpusi	Divīzijas, brigādes	Personālsastāvs
Igaunija	8. armija Tartu	65. SK 1. SK 19. SK	11., 16., 90. SD; 13., 18. VTB 24., 56. SD 42., 49. SD	195 000
Latvija	3. armija Rīga	2. SK 4. SK 24. SK	67. SD; 128. MSD; 2., 6., 27., 39. VTB 23., 48., 126. SD; 25. VTB 10., 121. SD; 55. VTB	115 000
Lietuva	11. armija Kauņa	16. SK 11. SK 10. SK 6. KK 3. KK	29., 33., 84., 143. SD 5., 55., 185. SD; 22., 32. VTB 115., 125. SD; 29. VTB 4., 6. KD 7., 36. KD; 1. MSD	175 000
Kopā		11	31	485 000

Piezīme. Tabulā lietotie saīsinājumi: SK – strēlnieku korpusi; SD – strēlnieku divīzija; VTB – vieglo tanku brigāde; MSD – motorizētā strēlnieku divīzija; KK – kājnieku korpusi.

U. Koces ziņojumos Krievijas militārais iebrukums Latvijā un sagaidāmā ultimāta saturs atspoguļots daudz kompetentāk, nekā tas ir redzams Latvijas tālaika K. Ulmaņa režīma cenzētajā presē, nekā Latvijas Ārlietu ministrijas un pat prezidenta arhīva personiskajā fondā. Par nepatīkamām lietām diktatoriem parasti neviens neuzdrošinās ziņot, kaut arī K. Ulmanis un viņa kabinets, iespējams, situāciju izprata.

Jau 1940. gada 16. jūnija rītā Vācijas valdība informēja Vācijas sūtni Latvijā U. Koci par gaidāmo Padomju Savienības ultimātu Latvijai, kā arī norādīja neieļauties darīšanās ar Latvijas valstsvīriem un nedot vīzas nevienam politiskam bēglim.¹⁴⁷ Taču, lai mazinātu savus pārkāpumus, Joahims fon Ribentrops atzīmēja, ka Baltijas valstu okupācija 1940. gadā notikusi, iepriekš nebrīdinot Vācijas valdību.¹⁴⁸ Jozefs Gebelss savā dienasgrāmatā 1940. gada 23. jūlijā rakstīja: "Lietuva, Latvija un Igaunija pārgājušas Padomju Savienībā, vai labāk – pārrietinātas (*übergetreten worden*). Tā ir mūsu samaksa Krievijas neitralitātei."¹⁴⁹

Latvijas galīgās okupācijas dienā 1940. gada 17. jūnijā PSRS ārlietu tautas komisārs V. Molotovs Padomju Savienības vārdā apsveica Vāciju ar uzvaru Francijā, kā arī ziņoja J. fon Ribentropam, ka uz Latviju nosūta A. Višinski. Šajā pašā slepenajā telegrammā V. Molotovs rakstīja, ka “sen vajadzēja izbeigt visas intrigas, ko Anglija un Francija mēģināja veikt, lai sētu naidu un neuzticību Vācijas un Padomju Savienības starpā”¹⁵⁰.

1940. gada 17. jūnijā sakarā ar K. Ulmaņa valdības atkāpšanos U. Koce rakstīja: “.. *Ulmanis un viņa ministri vienmēr saprata, ka viņi kopā ar [15.] maijā ieviesto režīmu vai nu pastāvēs, vai kritīs. Viņi paliktu šai domai uzticīgi kā vienmēr – arī līdz viņu pašu nolemtajam galam.*”¹⁵¹

1940. gada 17. jūnijā Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs Rihards Veiczekers Vācijas diplomātiskajām misijām nosūtīja “Informāciju sarunu vešanai”. “*Krievu karaspēka pastiprināšana Lietuvā, Latvijā un Igaunijā bez kaujas,*” rakstīja Veiczekers, “*un Krievijas valdības pieprasītā Baltijas valstu valdību pārkārtošana tā, lai būtu uzticības pilna sadarbība ar Padomju Savienību, ir uzskatāma par Krievijas un Baltijas valstu darīšanu. [..] Lūdzu visās sarunās atturēties no spriedumiem, kas varētu tikt iztulkoti kā vienas puses aizstāvība.*”¹⁵² Veiczekers noteica, ka nav pamata sniegt komentārus šajā jautājumā.

Sarkanās armijas tanku ierašanās Rīgā 1941. gada 17. jūnijā vairākkārt attēlota zinātniskajā literatūrā un daļliteratūrā. Mums pazīstamie fotoattēli no māju jumtiem acīmredzot ir tikai daži dokumentālās kinofilmas kadri, kurus filmējuši okupētājvalsts iepriekš tur novietotie kinodokumentētāji. Viena šīs dokumentālās filmas kopija savlaik glabājusies Ļeņingradā, bet oriģināls, šķiet, atrodas Krievijas Kinoarhīvā Maskavā. Par 1940. gada 17. jūnija notikumiem stacijas laukumā – kādus 100 metrus no Vācijas sūtniecības ēkas – 1941. gada 18. jūnija ziņojumā pulksten 15.45 uz Berlīni rakstīja arī U. Koce. Šajā ziņojumā pirmām kārtām minētas nenotikušas sadursmes un šaušanas, “kuru rezultātā jāatzīmē liels skaits kritušo un ievainoto”¹⁵³, turklāt nekārtības organizējuši galvenokārt žīdu pusaudžu musinātāji,¹⁵⁴ bet Krievijas sūtniecības automašīna ar žīdu komisāriem bijusi notikumu tuvumā.

Zemgales divīzijas komandieris ģenerālis Žanis Bahs (1895–1941) 1940. gada 21. jūnijā ziņoja armijas komandierim ģenerālim Hartmanim, ka pēc politeslodzīto atbrīvošanas Daugavpils cietuma apsardzību uzņēmis PSRS karaspēks un Daugavpils garnizona karaspēka pārvietošanās nav notikusi bez PSRS karaspēka ziņas.¹⁵⁵ 1940. gada 19.–20. jūnijā Liepājā “darbaļaužu” demonstrācijām pa priekšu gāja sarkanarmieši ar durkļiem “kaujas gatavībā”, iebrauka pastā, Aizsargu namā atklāja uguni. Lejaskurzemes rajona garnizona priekšnieks pulkvedis-leitnants V. Hasmanis to uzskatīja par “PSRS karaspēka vadītām” demonstrācijām valsts iekārtas graušanai.¹⁵⁶

Baltijas valstu militārā aneksija pēc 1940. gada 15.–17. jūnija virzījās uz priekšu katru dienu. 1940. gada 20. jūnijā apstiprināja PSRS TKP Aizsardzības komitejas lēmumu

nr. 267/ss/ss "Par B[altijas] K[ara] F[lotes] organizācijas apstiprināšanu un pasākumiem Somu jūras līča rietumu rajonu aizsardzībai". Lēmums noteica, ka Baltijas kara flotes Kara padome atradīsies Paldiski ostā Igaunijā, uzdeva nodrošināt krastu aizsardzības celtniecību Sāremā un Dago salā, un "Irbes šauruma dienvidu daļā". Jau 1940. gada 21. jūnijā visu triju Baltijas valstu okupācijā iesaistīto armiju štābu no Krievijas teritorijas pārvietoja uz Baltiju: 8. armijas pārvaldi Tartu, 3. – Rīgā, bet 11. – Kauņā. 1940. gada 30. jūnijā Sarkanās armijas ģenerālštāba priekšnieks B. Sapožņikovs iesniedza PSRS aizsardzības ministram maršalam S. Timošenko Baltijas kara apgabala izveidošanas un Sarkanās armijas dislokācijas plānu. 1940. gada 4. jūlijā S. Timošenko un ģenerālštāba priekšnieks B. Sapožņikovs iesniedza VK(b)P CK Politbirojam Baltijas kara apgabala struktūru, paredzot šeit izvietot 11 strēlnieku, divas tanku un vienu motostrēlnieku divīziju, kā arī deviņus artilērijas pulkus. Pēc šī plāna apstiprināšanas 1940. gada 6. jūnijā 11. jūnijā sekoja PSRS aizsardzības tautas komisāra pavēle, kurā tika uzdots līdz 1940. gada 31. jūlijam izveidot Baltijas kara apgabalu ar centru Rīgā.

1940. gada 21. jūnijā notika U. Koces 45 minūšu ilga saruna ar PSRS vēstnieku Latvijā V. Derevjanski. Runājot par pašreizējo stāvokli, V. Derevjanskis paskaidrojis, ka PSRS jutusies apdraudēta un arī Vācija var tikt apdraudēta "ar slepenu militārīgumu starp nomales valstīm". Sūtnis apgalvojis, ka angļi izplatot baumas, it kā PSRS ieņemot Baltiju, lai ielenktu Angliju. Sarunā U. Koce un V. Derevjanskis izteikuši prieku, ka Eiropā palielinās Vācijas, PSRS un Itālijas ietekme (Berlīnes–Romas–Maskavas ass) un ka Anglijas mēģinājumi paplašināt ietekmi cietīs neveiksmi. V. Derevjanskis paziņojis, ka Latvijas 1922. gada Satversme nav atcelta un uz tās pamata būs jāizsludina vēlēšanas. "Padomju valdību interesē, lai jaunā [Latvijas] valdība būtu vairāk propadomju un neveiktu pretpadomju un pretvācu propagandu."¹⁵⁷

Pēc Latvijas galīgās okupācijas 1940. gada 17. jūnijā pastiprinājās K. Ulmaņa valstsvīru, tālaika ierēdņu un uzņēmēju mēģinājumi izkļūt no Latvijas, piesakoties Baltijas vāciešu repatriantu skaitā. Jau 1940. gada 25. jūnijā Vācijas vēstnieks U. Koce ziņoja Berlīnei, ka repatriācijai piesakās apšaubāmi vācieši, un jautāja, vai viņus vispār pieņemt repatriantu skaitā.¹⁵⁸ 1940. gada 1. jūlijā U. Koce ziņoja Berlīnei, ka starp repatriantiem gribējis iekļūt arī bijušais K. Ulmaņa iekšlietu ministrs A. Bērziņš. A. Bērziņš paskaidrojis U. Kocem, ka 1940. gada 28. jūnijā viņu Smilšu ielā 16 izsaucis PSRS sūtniecības sekretārs Mihails Vetrovs, kurš ir arī čekas aģents, un vairākkārt pieprasījis parakstīt dokumentu, ka Vācijas un Latvijas valdība vedusi pret PSRS vērstas sarunas. M. Vetrovs noteicis, ka šis dokuments jāparaksta septiņu dienu laikā, pretējā gadījumā tas beigsies bēdīgi. "Šī pasākuma mērķis," rakstīja U. Koce, "varētu būt politiska pierādījumu materiāla sagatavošana pret Valsts prezidentu un ārlietu ministru." – "A. Bērziņa neatlaidīgos lūgumus izsniegt viņam vācu pasi vai sniegt citu palīdzību bēgšanā es noraidīju."¹⁵⁹

1940. gada 3. jūlijā A. Hitlers rakstīja J. fon Ribentropam, ka Baltijā vēl palikuši kādi trīs četri tūkstoši vāciešu, kas gribot izceļot uz Vāciju.¹⁶⁰

Latvijas pilnīga okupācija 1940. gada 17. jūnijā paātrināja baltvācu izceļošanu, kā arī Vācijas valdības pasākto darbu. “Pamatojoties uz Baltijas valstu politikas pamatnoteikumiem,” 1940. gada 11. jūlijā vācu vēstniecībām Tallinā, Rīgā un Kauņā slepeni telegrafēja Vācijas Ārlietu ministrijas valsts sekretārs R. Veiczekers, “.. pēc 14. jūlija vēlēšanām jāērēkinās ar Baltijas valstu pievienošanu Padomju Savienībai. Tas apdraud mūsu intereses Baltijas valstīs.” Tomēr R. Veiczekers uzdeva paskaidrot tagadējām un nākamajām valdībām vācu saimniecisko interešu apjomu, lai Vācijas intereses Baltijā tiktu nodrošinātas. Padomju valdībai Maskavā par mūsu interesēm Baltijā paziņots.¹⁶¹ Tajā pašā dienā R. Veiczekers rakstīja Maskavai: “*Mēs neceļam nekādas iebildumus pret tādu Baltijas valstu politisko attīstību, kāda tā kopš 1939. gada septembra norisinājusies un tālāk var veidoties, taču ar 1939. gada septembra norunām būtu pretruna, ja šī attīstība apdraudētu mūsu iespējamās intereses Baltijas valstīs.*”¹⁶² Vācu izceļotājiem Baltijā pieder nekustamie īpašumi, mazākais, 50 miljonu reihsmarku vērtībā, kustamā manta – 30–35 miljoni reihsmarku, citi īpašumi ap 30 miljoniem reihsmarku, kopā 160–180 miljoni reihsmarku vērtībā. Vācijas tirdzniecība Baltijā varētu sasniegt 180–200 miljonu reihsmarku.¹⁶³

Nozīmīgi ir arī Vācijas vēstniecības novērojumi par 1940. gada jūlija demonstrācijām – 1940. gada 18. jūlijā U. Koce ziņoja, ka Latvijas Komunistiskā partija pēc Maskavas rīkojuma nolēmusi publiku “apstrādāt”, lai tā pie PSRS sūtniecības atbalstītu pievienošanos PSRS, bet 1940. gada 21. jūlijā Kompartija iesniedzot priekšlikumu veidot Latvijā padomju republiku. “Maskavas izturēšanās šeit nav zināma, taču, bez šaubām, runa ir par pasūtītu darbu.”¹⁶⁴ Par Rīgas demonstrantu “apstrādāšanu” U. Koce ziņoja arī 1940. gada 19. jūlijā: “Šejienes notikumu veidu un tempus nosaka tikai Maskava.”¹⁶⁵ 1940. gada 22. jūlijā Vācijas Ārlietu ministrijas Politiskās nodaļas vadītājs (1938–1943) Ernsts Vērmans ziņoja, ka Latvijas sūtnis Vācijā Edgars Krieviņš (1884–1971) “likumīgās Latvijas valdības vārdā” iesniedzis protestu pret Latvijas uzņemšanu PSRS. Vēstule Ārlietu ministrijā pieņemta, bet vēlāk uz J. fon Ribentropa rīkojumu atdota atpakaļ E. Krieviņam.¹⁶⁶

Pēc Latvijas okupācijas galvenie iniciatori fīrera aicinājuma izpildē bija vietējie nacionālsociālisti, Latvijas nacistu aktīvistu, kā arī Vācijas sūtniecības darbinieki.¹⁶⁷ Tā 1940. gada 24. jūlijā vietējās Nacionālsociālistiskās strādnieku partijas grupas vadītājs (*Ortsgruppenleiter*) prof. Makenzens (*Mackensen*) rakstīja Berlīnei: “*Pēc Latvijas okupācijas ar krievu karaspēku vairāki nevācieši griezās pie manis ar lūgumu ļaut viņiem izbraukt, jo viņu dzīvībai draudot briesmas. Tika nolemts: 1. Sūtni šajā nevācu izceļotāju darbā neiesaistīt. 2. Izceļotājiem piedāvāt jūrasceļu. 3. Izceļošanas pasākumi notiek ar izceļotāju ziņu un risku.*” Makenzens domāja, ka jāved uz Vāciju visi Vācijai labvēlīgi noskaņotie, no kuriem ir jau daudzas zināmas personas:

1. Valsts prezidenta Ulmaņa brāļadēli. “Jaunais Ulmanis ir saņēmis solījumu no valsts vāciešiem, ka viņš nopietnā gadījumā saņems palīdzību.”

2. Ulfe Stellmahers.

3. Krievi Iljuškini.

4. Policijas priekšnieks (*Rittermeister*) Čorzemskijs, kā arī

5. Tautvāciešu avīzes.

3. un 4. numurs ilgu laiku strādājuši nacionālsociālistu interesēs. Jautājums ir par “Pērkonkrusta” locekļu repatriēšanos.¹⁶⁸

1940. gada 24. augustā Vācijas vēstnieks Latvijā U. Koce telegrafēja Berlīnei par Maskavas 15. augusta paziņojumu, ka Vācijas sūtniecība Latvijā likvidēta, bet konsulāts vēl darbosies līdz 1940. gada 15. septembrim.¹⁶⁹

Blakus Vācijas un Padomju valdības nolīgumiem par robežām un draudzību¹⁷⁰ kā slepenas valsts lietas glabājas šo valstu militāri tehniskās sadarbības un savstarpējo piegāžu trīs līgumi. Kā pirmais bija “Saraksts par Padomju Savienības ieroču pasūtījumiem Vācijai”. Tas bija uz divām mašīnraksta lappusēm un sastāvēja no 15 paragrāfiem.¹⁷¹ Otrs dokuments – arī kā slepena valsts lieta – bija to ieroču saraksts, kurus vācu firmas no 1940. gada 11. februāra līdz 1941. gada 11. februārim piegādās PSRS.¹⁷² Tas bija 21 lappusi garš mašīnrakstā. Trešajā sarakstā bija minētas preces (labība, kokvilna, kokmateriāli, benzīns, kurināmā degviela, dzelzsrūda, dzelzs, platīns, niķelis u.c.), ko Padomju Savienība apsolīja laikā no 1940. gada 11. februāra līdz 1941. gada 11. februārim piegādāt Vācijai apmaiņai pret ieročiem.¹⁷³

Kā redzams Vācijas Ārlietu ministrijas arhīvā, pēc Latvijas galīgās okupācijas 1940. gada 17. jūnijā pieaudzis vācbaltiešu lūgumu skaits, lai atļauj viņiem izceļot no Latvijas. 1940. gada 25. oktobrī Vācijas un PSRS valdība parakstīja plašu vienošanos (21 lappuse, 27 paragrāfi) par valsts vāciešu un tautvāciešu izceļošanu no Latvijas un Igaunijas. 1940. gada 30. novembrī A. Višinskis pilnvaroja V. Bočkarjovu (1909–1941) par padomju delegācijas vadītāju vāciešu izceļošanas komisijā.¹⁷⁴

Sarkanās armijas “ierobežotais kontingents” Latvijā ieradās tādās masās, ka aizņēma ne tikai šim nolūkam atvēlētās telpas, sabiedriskās celtnes, bet pat kārtības uzturēšanai nepieciešamās telpas. 1940. gada 24. septembrī Latvijas PSR iekšlietu tautas komisārs Alfons Noviks pilnīgi slepeni rakstīja Baltijas kara apgabala pavēlniekam ģenerālim A. Loktionovam, ka ar PSRS iekšlietu tautas komisāra pavēli Latvijā organizējami cietumi, to skaitā Ventspils cietums ar 400 vietām. Taču visu bijušā cietuma teritoriju aizņem Sarkanā armija. A. Noviks lūdza A. Loktionovam atbrīvot cietuma ēku no sarkanarmiešiem.¹⁷⁵

Arī pēc Hitlera un Staļina 1939. gada augusta pakta un PSRS karabāzu ierīkošanas Latvijā bija iespējams saglabāt Latvijas neitralitāti Sarkanās armijas aizsardzībā. Tā bija izdevīgākā alternatīva Vācijas uzbrukuma gadījumā PSRS. “Jūlijā,” rakstīja krievu

vēsturnieks Jevgeņijs Žukovs, "Ždanovs Tallinā, Višinskis Rīgā un Dekanozovs Viļņā gatavoja vēlēšanas jaunajos Baltijas valstu likumdošanas orgānos. Veidoja valdības, kurām oficiāli savā vārdā bija jāpaziņo par tiem lēmumiem, kurus pieņem Kremlī."¹⁷⁶

Latvijas okupācijas otrais posms bija noslēdzies. Varēja pastiprināt Latvijas aneksiju.

Baltijas valstu nacionālo armiju demobilizācija un atbruņošana 1940.–1941. gadā

Baltijas valstu nacionālo armiju demobilizācija, atbruņošana un fiziskā iznīcināšana bija paredzēta pirms Baltijas valstu okupācijas otrā posma. Pavēle tās īstenošanai tika izdota jau 1941. gada 17. jūnijā, kad Sarkanās armijas kolonnas virzījās pa Baltijas valstīm.

1940. gada 17. jūnijā PSRS Baltkrievijas kara apgabala priekšnieks ģenerālpulkvedis D. Pavlovs PSRS aizsardzības tautas komisāram S. Timošenko rakstīja:

"[..]

3. *Cik iespējams ātri atrisināt okupēto republiku "valdību jautājumu".*

4. *Uzsākt okupēto republiku armiju atbruņošanu un izformēšanu. Atbruņot iedzīvotājus, policiju un pastāvošās militārās organizācijas.*

5. *Norīkot mūsu armijas vienības svarīgāko objektu apsardzībai.*

6. *Apņēmiģi uzsākt okupēto reģionu sovetizāciju.*

7. *Nodibināt Baltijas kara apgabalu okupētajās Baltijas republikās.*¹⁷⁷

Šis ziņojums pēc Baltijas valstu armijas kapitulācijas otrajā okupācijas posmā liecina par okupētājvalsts stratēģijas maiņu pret Baltijas valstu nacionālajām armijām. Tikai 1940. gada jūnija pēdējās dienās PSRS pieņēma lēmumu pagaidām neinternēt Igaunijas, Latvijas un Lietuvas karavīrus un virsniekus. Šī lēmuma pētnieku rīcībā pagaidām nav, bet 1940. gada 2. jūlijā no Kozeļskas ar PSRS leTK konvoju karaspēka brigādes komandiera pavēli noņemti paredzēto militāro papildapsardzi nosūtīja uz Smoļensku. Gulaga skolas kursanti, izpildot leTK Sumskas apgabala pārvaldes priekšnieka pavēli, atgriezās mācībās. Arī Putivļas noņemnes priekšnieks 1940. gada 6. jūlijā ziņoja, ka daļa konvoju karaspēka devusies uz Kijevu. Tā 1940. gada jūlija pirmajās dienās Gulaga gatavība karagūstekņu masveida uzņemšanai no Baltijas uz laiku tika atcelta, bet ne pārtraukta. Vispirms arestēja Latvijas armijas vadību un "bīstamākos" virsniekus.

Ar 1940. gada 10. jūlija VK(b)P CK Politbiroja lēmumu Baltijas valstu armijas tika iekļautas Sarkanās armijas sastāvā kā teritoriālie korpusi. To noteica VK(b)P CK Politbiroja 1940. gada 14. augusta lēmums un PSRS TKP aizsardzības tautas komisāra 1940. gada 17. augusta pavēle. 1940. gada jūlija sākumā atsauca rīkojumu par baltiešu "uztveršanu" lēģeros. Armijas iznīcināšanu organizēja "mierīgā ceļā", sākot ar vadību. 1940. gada 30. jūlijā A. Višinskis rakstīja V. Molotovam: *"Atļaujiet Jūs informēt par*

jautājumiem, ko pārrunājām vakardien. Es domāju, ka no Latvijas uz PSRS ir nepieciešams izsūtīt šādas personas:

1. Ģenerāli Balodi,
2. Agrāko iekšlietu ministru Veidenieku,
3. Agrāko aizsardzības ministru Berķi.¹⁷⁸

Jūnija beigās Juhnovas noietnē sāka ierasties arestētie Baltijas valstu armijas virsnieki un karavīri. Kaut arī Baltiju izdevās okupēt bez kara, paredzētā akcija šo valstu vadošo militārpersonu sagūstīšanā un deportācijā tika īstenota.

Kāpēc Latvijas nacionālo armiju neizsūtīja pilnībā? Mūsu rīcībā esošie arhīvu materiāli un krievu vēsturnieku M. Meļtjuhova un V. Suvorova (Rezuns) pētījumi ļauj izvirzīt divas hipotēzes.

Pirmā hipotēze. Latvijas armiju neizveda tāpēc, ka Latvijas valsts kopā ar armiju bez pretošanās padevās okupantiem 1939. gada 5. oktobrī un 1941. gada 17. jūnijā. Šīs hipotēzes aizstāvji varētu šajā bezierunu kapitulācijā saskatīt K. Ulmaņa gudro politiku. Polija pretojās austrumu okupantiem, tāpēc Polijas armiju izsūtīja un poļu virsniekus nošāva Katiņā. Latvijas armija nepretojās, tāpēc to uz PSRS nedeportēja.

Otrā hipotēze. PSRS sākotnējais uzbrukuma plāns Vācijai bija noteikts 1940. gada 18. septembrī, vēlāk – 1941. gada 15. maijā.¹⁷⁹ Šis plāns netika īstenots pilnībā, jo armija nespēja laikus pārvietot pie Vācijas robežas otro ešelonu. Daļēji šo plānu izpildīja, deportējot no iespējamās karadarbības aizmugures Baltijas valstu “šķiriski naidīgos elementus” 1941. gada jūnijā. Pēdējais pirmā Sarkanās armijas uzbrukuma plāna īstenojums no “pasaulē visuzbrūkošākās armijas” bija nepieciešams arī pēc pirmā plāna pārcelšanas uz 6., 12. vai 15. jūliju. Dzelzceļa tīklu aizņemtība ar milzīgajiem sarkanarmiešu, munīcijas un kara tehnikas transportiem spieda PSRS “vadošo un virzošo spēku” aprobežoties ar Baltijas valstu nacionālo armiju pakļaušanu pamatnācijas virspavēlniecībai, komandieriem, izolācijai trijās noietnēs un izvietošanai iespējami tuvāk impērijas robežām. Šīs armijas bija paredzēts izmantot ārpus šo valstu teritorijas. Autoram no pašreizējās informācijas šķiet ticama otrā hipotēze.

Lai Latvijas nacionālo armiju demobilizētu un atbruņotu, okupācijas vara armijas vadību pārveidoja atbilstoši okupētājvalsts modelim. Līdzšinējos pētījumos maz uzsvērti okupācijas varas centieni sadalīt agrākā kara ministra amatu – kara ministrs un armijas pavēlnieks. Par kara ministru okupanti iecēla atvaļināto ģenerāli Robertu Dambīti (1881–1957), bet par armijas komandieri – ģenerāli Robertu Kļaviņu (1885–1944). Viņi bija neatkarīgās Latvijas valdības opozicionāri. Blakus okupētājvarai uzticamiem vietējiem komandieriem armijas vadībā iecēla Sarkanās armijas komisāru, bez kura piekrišanas nebija iespējama nekāda komandieru darbība. Baltijas sevišķā kara apgabala 1940. gada 27. augusta pavēlē nr. 0010 uzdeva “atļaut 24. s[trēlnieku] k[orpusa] komandiera pienākumu izpildīšanu ģenerālim R. Kļaviņam, komisāra – brigādes komisāram S. N. Smirnovam

un štāba priekšnieka – korpusa ģenerālim [Mārtiņam] Jeskem”¹⁸⁰. Izpildot VK(b)P CK Politbiroja lēmumu, par Latvijas PSR kara komisāra vietas pagaidu izpildītāju iecēla ģenerālmajoru Malahovski.¹⁸¹ Ar Baltijas sevišķā kara apgabala štāba priekšnieka ģenerāļa P. Kļonova (1891–1956) pavēli noteica, ka 24. strēlnieku korpusa štābam jāatrodas Rīgā un Cēsīs, 20. kavalērijas pulkam – Bēnē. 181. strēlnieku divīzija dislocējama Tukumā, Saldū, Sabilē, bet 183. strēlnieku divīzija – Cēsīs, Limbažos, Siguldā un Valkā.¹⁸² Tika apstiprināts Latvijas Tautas armijas komplektēšanas plāns, kas paredzēja tās ievērojamu samazināšanu un patiesībā bija Latvijas armijas demobilizācijas plāns.¹⁸³

Tris nedēļas pēc okupācijas otrā posma arī Latvijas armijā pēc Sarkanās armijas parauga iecēla politvadītājus ar Bruno Kalniņu (1899–1990) priekšgalā. Armijas politvadītāja B. Kalniņa 1940. gada 10. jūlijā “Pagaidu norādījumi politiskajiem vadītājiem” noteica, ka karavīriem brīvajā laikā notiek programmā paredzētās nodarbības un pārrunas “politiskā vadītāja vai viņa vietnieka uzraudzībā”¹⁸⁴. “Politiskajiem vadītājiem katru dienu jāziņo armijas politiskajam vadītājam padotības kārtībā par karavīru morāli, politisko noskaņojumu, svarīgākiem notikumiem, paredzētajiem sarīkojumiem un sapulcēm.” Protams, šāda karavīru ikdienas izspiegošana bija Sarkanās armijas pieredzes ieviešana Latvijā, kam nebija nekāda sakara ar sludināto demokrātijas ievērošanu. “Pagaidu norādījumos politiskajiem vadītājiem armijā” B. Kalniņš 1940. gada 10. jūlijā rakstīja, ka sakarā ar “vecās valdības gāšanu” “notiek lielas pārmaiņas šo iestāžu un organizāciju personālā, tīrījot tās no jaunajai iekārtai naidīgiem un nederīgiem ļaudīm”¹⁸⁵. Tā B. Kalniņš patiesībā mēģināja samierināt armiju ar politikajām “tīrīšanām” un demobilizāciju.

Formāli Latvijas nacionālās armijas reorganizācija, demobilizācija un atbrūošana notika it kā Latvijas armijas likvidēšanas komisijas vadībā. Taču patiesībā komisijas darbību noteica okupētājarmijas vadība un LK(b)P CK pārstāvis Kārlis Pugo (1896–1955) šajā komisijā. Latvijas padomju enciklopēdijā rakstīts, ka K. Pugo 1931. gadā beidzis Komunistiskās audzināšanas akadēmiju Maskavā un no 1931. gada līdz 1940. gadam strādājis pedagoģiskajā un partijas darbā Maskavā, Maskavas un Kaļiņinas apgabalā.¹⁸⁶ Turpretī K. Pugo mazdēls Vadims Pugo raksta, ka vectēvs, tāpat kā visi Kominternes darbinieki, strādājis padomju izlūkdienestā, beidzis PSRS IeTK Augstāko skolu un strādājis izlūkošanā Kaļiņinā,¹⁸⁷ kur atradās Kaļiņinas kara apgabala štābs, kas Latviju okupēja 1939. gada beigās. 1940. gadā K. Pugo kopā ar Sarkanā armiju ieradās Latvijā un kļuva par LK(b)P CK pilnvaroto Latvijas nacionālās armijas likvidēšanā.

1940. gada 12. augustā Latvijas karavīriem no formas cepurēm bija jānoņem nozīme ar Latvijas valsts ģerboni un jāuzliek sarkanā zvaigzne, kā pavēlē teikts – “starveidīgā kokarde”.

Ar PSRS aizsardzības tautas komisāra maršala S. Timošenko 1940. gada 17. augusta pilnīgi slepeno pavēli Baltijas kara apgabala Kara padomei bija uzdots Igaunijas, Latvijas un Lietuvas armijas “reorganizēt” par Sarkanās armijas 22., 24. un 29. korpusu

līdz 1940. gada 20. septembrim.¹⁸⁸ Ar šo pavēli noteica Baltijas valstu armijās ieviest Sarkanās armijas štatus (korpūsā – 15 142, divīzijā – 6000, bet strēlnieku pulkā – 1410). Taču tanku un patiesībā arī aviācijas daļas neiekļāva jaunajos korpusos. S. Timošenko 1940. gada 17. augusta pavēles 5. paragrāfs noteica: “Kopā ar Savienoto Padomju Republiku valdībām pārbaudīt un iztīrīt no nevēlamiem elementiem Igaunijas, Lietuvas un Latvijas armiju. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas armiju komandējošā sastāva – kā tā, kuram jāpaliek armijā, tā arī neuzticamo, kuri jāatbrīvo no armijas, personālietas nosūtīt Sarkanās armijas kadru pārvaldei.”¹⁸⁹ 1940. gada 26. augustā ģenerāļa R. Kļaviņa pavēlē tika uzdots mācīties krievu valodu trīs stundas nedēļā.¹⁹⁰ 1940. gada 7. septembrī ar Latvijas PSR TKP 1940. gada 27. augusta likumu Latvijas armija tika iekļauta Sarkanās armijas sastāvā. Latvijas armijas formas tērpus atļāva valkāt līdz 1940. gada 12. septembrim pulksten 24.¹⁹¹ 19. septembrī bija pavēle noņemt uzplečus un valkāt Sarkanās armijas atšķirības zīmotnes. Par 17. augusta pavēles izpildīšanu Baltijas kara apgabala pavēlnieks ģenerālleitnants A. Loktionovs 1941. gada 21. septembrī pilnīgi slepeni ziņoja PSRS aizsardzības tautas komisāram maršalam S. Timošenko,¹⁹² ziņojumam pievienojot izziņas par Baltijas valstu armiju faktisko demobilizāciju un atbrūnošanu. Latvijas, Lietuvas un Igaunijas nacionālajās armijās bija 76 120 vīru, tautas armijās ieskaitīja 67 448, bet Sarkanajā armijā – 39 506 vīrus (51,9%). “Personāla skaitā, kas paliek ārpus [korpusu] štatiem, ietilpst Igaunijas bruņotā pulka (бронеполк) sastāvs, aviācijas vienību personālsastāvs, militāro pārvalžu priekšnieki, hospitāļu, darbnīcu speciālisti, kā arī virsdienesta jaunākie komandieri, bet Latvijas armijā arī ierindnieku virskomplekts,” rakstīja A. Loktionovs.¹⁹³ Redzam, ka “ārpus štata” palika tās Baltijas valstu armijas vienības, kurās bija ārzemju tehnika (bruņotais pulks, aviācija u.c.), ar kuru Sarkanās armijas speciālisti neprata rīkoties, nerunājot jau par vadību, kas viņiem bija jāpārņem.

21. tabula

Atbrīvotie vai Sarkanajā armijā neizmantojie Lietuvas, Latvijas un Igaunijas armijas karavīri (1940. gada 21. septembris)¹⁹⁴

	Skaitis	T.sk. neizmantoti 24. SK
Atbrīvoti dažādu iemeslu pēc (veselība, ģimenes apstākļi u.c.)	7 487	
Neizmantoti,	10 961	
t.sk.:		
a) virsnieki (нач. состав)	1 478	586
b) jaunākais komandējošais sastāvs	2 368	1 493
c) ierindnieki	7 115	1 882
Kopā	18 448	3 961

Baltijas kara apgabala pavēlnieks ģenerālleitnants A. Loktionovs 1940. gada 21. septembrī ziņoja PSRS aizsardzības tautas komisāram S. Timošenko: "Igaunijas, Latvijas un Lietuvas tautas armiju pārveidošana par strēlnieku teritoriālajiem korpusiem ir pabeigta." Korpusos pieņēma 57 672 cilvēkus, t.i., 75,76%, ģimenes apstākļu un fiziskās nepiemērotības dēļ no Igaunijas un Lietuvas armijas pēc kara ministriju rīkojuma atbrīvoti 7487 (9,8%), bet ārpus Sarkanās armijas korpusu štatiem paliek 10 961 (14,4%) karavīrs. Pavisam nav ieskaitīti Sarkanajā armijā 18 448 karavīri (24,23%), tātad katrs ceturtais (sk. 21. tab.). 24. strēlnieku korpusā netika ieskaitīts "štatu samazināšanas dēļ" 3961 karavīrs (21,47%) no Baltijas valstīs atvaļinātajiem un neieskaitītajiem vīriem. Ne to, kāpēc četri kaujas pulki pēkšņi kļuvuši fiziski nederīgi vai arī viņiem sarežģījušies ģimenes apstākļi, ne arī to, pēc kādiem kritērijiem deviņi pulki atvaļināti, ģenerālis ziņojumā nepaskaidroja. Turklāt, kā rakstīja ģenerālis, pēc astoņu mēnešu obligātā karadienesta jāatvaļina rezervē vēl 10 352 karavīri (Lietuvā – 1610, Latvijā – 4406, Igaunijā – 4336), t.i., 17,9% teritoriālo korpusu. Rezultātā Baltijas valstu armijas no 76 120 vīriem tiktu samazinātas par 28 800 (37,8%). Tādējādi Baltijas valstu armijās būtu tikai apmēram divas trešdaļas no oficiālā okupācijas sauszemes karaspēka sastāva. Tātad patiesībā tika īstenots sarunās Kremļī 1939. gada septembra beigās – oktobra sākumā pieprasītais okupācijas karaspēka īpatsvars.

22. tabula

**Igaunijas, Latvijas un Lietuvas teritoriālo strēlnieku korpusu štati
(1940. gada 21. septembris)¹⁹⁵**

	22. SK, %	24. SK, %	29. SK, %
Virsnieku sastāvs	78	79	67
Jaunākais komandējošais sastāvs	57	100	70
Ierindnieki	69	100	100
Kopā	67	96	89

Šāda strēlnieku korpusu samazināšana notika, par spīti tam, ka korpusos pat salīdzinājumā ar Sarkanās armijas vadības noteiktajiem štatiem visās militārpersonu kategorijās štati nebija nokomplektēti. Kā redzam 22. tabulā, Lietuvas 29. strēlnieku korpusā trūka 33% virsnieku, Igaunijas – 22% jaunāko komandieru.

23. tabula

**Sarkanajā armijā ieskaitītais Latvijas Tautas armijas personālsastāvs
(1940. gada 21. septembris)¹⁹⁶**

	Tautas armijā	Sarkanajā armijā	%
Virsnieku sastāvs	2 172	1 586	73
Jaunākais komandējošais sastāvs	4 924	3 431	69
Ierindnieki	17 521	10 503	59
Kopā	24 617	15 520	63

23. tabulā redzam, ka no Latvijas Tautas armijas Sarkanajā armijā ieskaitīja 15 520 vīru, kas bija puse no Latvijas nacionālās miera laika armijas. Pēc šīs reorganizācijas neizmantoti palika 9097 karavīri (36,9%). Reorganizācija faktiski bija Latvijas Tautas armijas demobilizācija.

Latvijas Karaskolas pēdējā – četrpadsmitā izlaiduma kadets 1940. gadā Voldemārs Veldre (dz. 1917. g.) savās atmiņās raksta: *“Rakstījām ziņojumu, ka, beidzot karaskolu, negribam dienēt kopā ar padomju armiju. Viena daļa – vecākais komandējošais sastāvs – tika atvaļināta, bet pārējiem virsniekiem demobilizēties neļāva, jo čekai nebija tik daudz spēka, lai izsekotu un uzmanītu katru atsevišķi, – izdevīgāk bija turēt visus kopā.”* 1941. gada 14. jūnijā Ostroviešu nometnē Voldemārs Veldre un vēl 564 Latvijas armijas virsnieki tika arestēti un izsūtīti uz Noriļskas nometni aiz Polārā loka. Tikai pēc 14 gadiem vergu darba nometnē V. Veldrem izdevās atgriezties Latvijā.¹⁹⁷

24. tabulā redzam, ka 1940. gada augustā–septembrī visvairāk tika atvaļināts komandējošais sastāvs – atstāti tikai 2,8% virsnieku. Virsnieku demobilizācija liecināja par tās politisko raksturu. Tātad virsniekus bija paredzēts ievest no “brālīgajām republikām”.

Vidējo un zemāko komandējošo sastāvu bija paredzēts veidot no “vietējiem resursiem”. *“Lai segtu vidējā komandējošā sastāva iztrūkumu,”* rakstīja A. Loktionovs, *“tiks izvirzīts virsdienesta jaunākais komandējošais sastāvs un kandidāti uz virsdienesta amatiem, bet uz jaunākā komandējošā sastāva amatiem – ilgi kalpojušie virsnieki un citu specialitāšu pārkvalificētie jaunākie komandieri. Daļa jaunākā komandējošā sastāva, kas palikusi ārpus štātiem, tiks izmantota nacionālo bataljonu formēšanā karaskolās, bet pārējā masa tiks atvaļināta rezervē.”*¹⁹⁹

Līdz 1941. gada 21. septembrim Baltijas valstu teritoriālajos strēlnieku korpusos par virsniekiem tika iecelti 800 Sarkanās armijas virsnieku no “vecajām republikām”, t.i., 11,5 procenti. 22. Igaunijas strēlnieku korpusā no 2259 komandējošā

24. tabula

**Lietuvas, Latvijas un Igaunijas Tautas armijas personālsastāva
atbrīvošana politisku iemeslu dēļ
1940. gada 17. augusts – 1940. gada 21. septembris¹⁹⁸**

	Lietuvas, Latvijas, Igaunijas armijā (skaits)	Pieņemti Sarkanajā armijā (skaits)	%
Komandējošais sastāvs	9 768	272	2,8
Vadošais sastāvs	5 584	4 106	73,5
Jaunākais komandējošais sastāvs	9 768	7 400	75,7
Ierindnieki	42 320	27 728	65,5
Kopā	57 672	39 506	68,5

sastāva štata vietām 271 vietu aizņēma Sarkanās armijas kadru virsnieki, 24. Latvijas strēlnieku korpusā attiecīgi 2337 un 257, 29. Lietuvas strēlnieku korpusā – 2473 un 272.²⁰⁰

Latvijas strēlnieku teritoriālā korpusa 195. strēlnieku pulka instruktors Auseklis Zeļinskis (dz. 1918),²⁰¹ kurš dienēja Alūksnē, raksta, ka *“krievu poļitruki bija līdzās latviešu virsniekiem un vēl katrā rotā pa krievu virsniekam”,* Litenē *“jūnija beigās pulka sastāvā bija palicis vairs rets latviešu virsnieks, bet kareivju un instruktoru masā bija saradies daudz krievu. [...] Pulka sastāvā vairs palika tikai 1940. gada februāra latviešu iesaukums ar vēlāk papildinātajiem krievu un aziātu jaunkareivjiem. Protams, tagad pulku komandēja krievu virsnieki un poļitruki.”*²⁰²

Šajos teritoriālajos korposos 1940. gada 21. septembrī trūka 227 zirgu, ko paredzēja segt “ar zirgu pārpalikumu pēc Lietuvas Tautas armijas izformēšanas”²⁰³.

Pēc demobilizācijas sākās Baltijas valstu armiju atbrūošana.

Pret kājnieku vieglajiem ieročiem A. Loktionovam nebija iebildumu, bet par smagajiem ieročiem ģenerālis rakstīja: *“Artilērijas un auto-bruņu-tanku apbruņojums visās armijās ir vecā parauga, visdažādāko tipu un marku, vairākums ievērojami nolietots. Tankus un traktorus var izmantot mācībām. Automašīnu rezerves daļu nemaz nav. Pārējā mantība ir labas kvalitātes. Kara inženieru un sakaru līdzekļi atrodami nelielā daudzumā, vairākumā novecojušu ārzemju marku. Munīcija ir senu gadu izlaidums, ārzemju ražojums. Pulverim nepieciešami fizikāli ķīmiski izmēģinājumi.”*²⁰⁴

25. tabula

**Sarkanās armijas 22., 24. un 29. teritoriālā strēlnieku korpusa artilērija
1940. gada 21. septembrī²⁰⁵**

Tabeļnoteikumi*		Faktiskais nodrošinājums		Munīcijas nodrošinājums, lādiņi
nosaukums un kalibrs	skaits	nosaukums un kalibrs	skaits	
45 mm prettanku lielgabali	272	PTL 36 mm lielgabali	44	15 000
		PTL 47 mm lielgabali	96	22 000
		PTL 20 mm lielgabali	92	150 000
		Kopā	232	
76 mm pulku un divizionu lielgabali	236	76 mm 1902. g. lielgabali	64	45 000
		75 mm franču lielgabali	92	81 000
		70 mm kājnieku lielgabali	18	10 000
		18 mārčiņu lielgabali	44	43 000
		Kopā	218	
122 un 127 mm lielgabali	72	107 mm Šneidera lielgabali	3	960
		107 mm Krezo lielgabali	14	11 300
		83,8 mm angļu lielgabali	23	–
		Kopā	40	
122 mm haubices	163	114 mm angļu haubices	28	4 600
		105 mm Šneidera haubices	34	35 000
		76 mm 1902. g. lielgabali	16	–
		115 mm haubices	56	15 000
		Kopā	134	
152 mm haubices	108	152 mm Šneidera haubices	25	4 400
		6 collu Vikersa lielgabali	9	4 200
		150 mm vācu haubices	8	3 700
		105 mm haubices	34	–
		Kopā	76	
Pavisam kopā			700	

* Sarkanās armijas karaspēka daļām reglamentā paredzētie ieroču veidi un daudzums kopā ar minimālo munīcijas daudzumu.

Tātad Baltijas valstu teritoriālajos korposos bija 700 lielgabalu un haubiču, bet pēc Sarkanās armijas tabeļnoteikumiem bija jābūt apmēram 851 lielgabalam un haubicei.

26. tabula

Sarkanās armijas 22., 24. un 29. teritoriālā strēlnieku korpusa artilērijas nokomplektējums pēc tabeļnoteikumiem 1940. gada 21. septembrī²⁰⁶

Korpuss	Lielgabali, %	Haubices, %	Mīnmetēji, %
22. SK	100	66	0
24. SK	75	70	31
29. SK	85	91	100

26. tabulā redzam, ka minētajiem korpusiem sevišķi trūka mīnmetēju (22. un 24. strēlnieku korpuss) un haubiču (22. strēlnieku korpuss), tomēr atbilstoši Sarkanās armijas tabeļnoteikumiem sākās šo korpusu atbruņošana, kas praktiski notika vienlaikus ar jau minēto demobilizāciju.

Baltijas kara apgabala pavēlnieks ģenerālleitnants A. Loktionovs 1940. gada 21. septembrī ziņoja PSRS aizsardzības tautas komisāram S. Timošenko: “*Mantu pieņemšana no bijušajām [Igaunijas, Latvijas, Lietuvas] tautas armijām pabeigta. NR [ne aizskaramās rezerves] mantas atrodas [armijas] noliktavās un bijušo armijas vienību noliktavās, kas izveidotas agrāko tautas armiju daļu dislokācijas punktos. [...] Mantas, kas palikušas pāri virs korpusu tabeļnoteikumiem, tuvākajā laikā tiks sakoncentrētas [Sarkanās armijas] ieroču noliktavās.*”²⁰⁷ 27. tabulā redzam, ka 22., 24. un 29. strēlnieku korpusam atstāja 7,4% šauteņu, 18,9% tanku, 1,9% velosipēdu, 12,9% lidmašīnu, 17,5% telefonaparātu, 5,7% telefonkabeļu. No tā varam secināt, ka bija notikusi Igaunijas, Latvijas un Lietuvas nacionālās armijas ieroču, bruņojuma un kara tehnikas nolaupišana un šo armiju atbruņošana.

Liela nozīme Baltijas valstu aneksijā bija šo valstu pilsoņu un paramilitāro organizāciju atbruņošanai. Vispirms okupācijas vara pievērsās pilsoņu un paramilitāro organizāciju (aizsargi, *omakaitse* u.c.) atbruņošanai. Tikai Latvijā un Lietuvā vien līdz 1940. gada 15. jūlijam izņēma 36 214 šautenes un karabīnes, 21 250 pistoļu, 433 vieglos un 17 balsta ložmetējus, 4654 aukstos ieročus, 2835 granātas, 608 tola pakas, vienu tanku un 5 510 013 patronu.

Visu trīs korpusu apbruņojumu un municiju nodrošināja tie ieroči, ko Sarkanā armija saņēma pēc triju Baltijas valstu atbruņošanas. “Ar kaujas piederumiem,” ziņoja A. Loktionovs, “korpusi nodrošināti ar to rīcībā esošiem pašreizējiem paraugiem un kalibriem.” Baltijas kara apgabals organizēja “ne aizskaramās rezerves veidošanu korpusos, rēķinoties ar karalaika štatiem un tabeļnoteikumiem”²⁰⁹. Taču šo ne aizskaramo municijas un bruņojuma rezervi “nodrošinās armijas noliktavās pieņemtie ieroči un municija”, t.i., Baltijas valstu nacionālās armijas atbruņošanas rezultātā iegūtās trofejas.

27. tabula

Sarkanajai armijai nodotie Igaunijas, Lietuvas un Latvijas Tautas armijas ieroči, bruņojums un militārie sakaru līdzekļi (1940. gada 21. septembris)²⁰⁸

Bruņojuma nosaukums	Saņemts, gab.	No tiem nodots		22., 24., 29. SK, %
		22., 24. un 29. SK	Sarkanajai armijai	
Artilērijas bruņojums				
Šautenes	427 324	31 677	395 647	7,4
Revolveri un pistoles	49 378	11 440	39 937	28,7
Rokas ložmetēji	8 793	2 527	6 266	28,7
Balsta ložmetēji	4 278	1 111	3 167	25,9
Zenītložmetēji	61	22	39	36,1
Prettanku lielgabali	303	232	71	76,6
Mazkalibra zenītlielgabali	163	26	137	15,9
75–76 mm zenītlielgabali	67	49	18	73,1
Mīnmetēji	189	108	81	57,1
Pulka artilērija	506	238	268	47,0
Divīzijas artilērija	121	103	18	85,1
Haubices, lielākas par 76 mm	176	129	47	73,3
Cietokšņu artilērija	33	–	33	0
Bruņu autotanku bruņojums				
Tanki, dažādi	95	18	77	18,9
Bruņumašīnas	41	22	19	53,6
Vieglās automašīnas	375	151	224	40,2
Kravas automašīnas	604	569	35	94,2
Speciālās automašīnas	116	89	27	76,7
Traktori	22	15	7	68,2
Motocikli	224	168	76	75,0
Automobiļu šasijas	69	69	–	100,0
Velosipēdi	3 409	66	3 343	1,9
Aviācija				
Lidmašīnas	349	45	304	12,9

Bruņojuma nosaukums	Saņemts, gab.	No tiem nodots		%
		22., 24. un 29. SK	Sarkanajai armijai	
Militārsakari				
Raidstacijas	392	187	205	47,7
Telefoni, dažādi	14 596	2 562	13 034	17,5
Telefonkabeļi (km)	51 256	29 722	48 284	5,7

Pēc Baltijas valstu nacionālās armijas demobilizācijas, atbruņošanas un politiskās tīrīšanas Baltijas kara apgabala štābs tomēr 22., 24. un 29. teritoriālajam strēlnieku korpusam neuzticējās. Ar štāba 1940. gada 23. septembra slepeno pavēli nr. OM/0563/011 visām Sarkanās armijas vienībām, kas bija okupējušas Baltiju, tika aizliegts nodot minētajiem korpusiem slepenus vai sevišķi slepenus dokumentus un PSRS Aizsardzības tautas komisariāta direktīvas. Kā redzams no štāba priekšnieka vietnieka Guseva 1940. gada 15. oktobra slepenā apkārtraksta Sarkanās armijas vienībām, tomēr bija konstatēta šādas slepenas informācijas noplūde uz teritoriālajiem korpusiem.²¹⁰ Okupācijas karaspēka vienību taisnošanās raksti Baltijas kara apgabala štābam, ka neviena karaspēka vienība nekādas slepenas ziņas 22., 24. un 29. strēlnieku korpusam nav sniegusi un minēto 1940. gada 23. septembra slepeno pavēli ir kārtīgi pildījušas, liecina, ka tiešām Sarkanās armijas vecās vienības uzskatīja par drošākām nekā jaunās.

Baltijas valstu nacionālo armiju virsnieku aresti sākās tūlīt pēc okupētājarmijas ienākšanas.

Pēc Latvijas galīgās okupācijas 1940. gada 17. jūnijā arestēja apmēram 700 Latvijas virsnieku, t.sk. Litenes nometnē 550. No šiem 700 virsniekiem 180 (25,7%) nošāva, bet daļa nomira bada nāvē Sibīrijas vergu darba nometnēs. No 700 virsniekiem lielākoties kā invalīdi atgriezās kādi 80 cilvēki (11,4%). Arī daži krievu vēsturnieki tagad atzīst, ka Vācijas un Krievijas kara priekšvakarā Sarkanās armijas Baltijas republiku vienībās tika arestēti un iznīcināti Baltijas valstu armiju komandējošais sastāvs.²¹¹

Latvijas nacionālajā armijā kopā bija ap 7000 aktīvo virsnieku. Okupācijas pirmajā gadā vien tika arestēti un iznīcināti katrs desmitais virsnieks. Tā gāja bojā Latvijas militārā elite.

Stingri sekojot lienošanās okupācijas principiem Baltijas valstīs, okupētājimpērija pēc neveiksmes Somijā bija nolēmusi armiju nevis likvidēt uzreiz kā Polijā, bet bez politiskās, militārās un saimnieciskās elites nošaušanas iznīcināt arī Baltijas valstu “šķiras ienaidniekus” vergu darba nometnēs visgrūtākajos apstākļos Tālajos ziemeļos. “Triju suverēno [Baltijas] republiku piespiedu piekrišana iekļaušanai PSRS sastāvā, kaut arī

attālināja karavīru arestu, tomēr to nenovērsa. To īstenoja 1941. gada jūnija pirmajās dienās īsi pirms Lielā Tēvijas kara sākuma,” 1994. gadā rakstīja krievu vēsturniece N. Lebedeva.²¹²

Tikai 1941. gada 14. jūnija deportācijās vien no Baltijas valstīm izsūtīja 643 atvaļinātos virsniekus, 933 Sarkanās armijas virsniekus un 1603 bijušos policistus. Latvijas armijas iznīcināšana notika pilnā sparā, līdz tās paliekas izveda uz Krieviju un tur iznīcināja 1941. gada jūlijā, upurējot citu Sarkanās armijas vienību glābšanai.

Latvijas nacionālās armijas iznīcināšanai uzmanību pievērsuši Latvijas vēsturnieki Ainārs Bambals un O. Niedre. Tas ir speciālas izpētes temats, kaut arī daudzi pamatavoti – vismaz tuvākajos gadu desmitos – nebūs pieejami. Kopumā Latvijas armijas iznīcināšanu varētu iedalīt četros posmos. Pirmais posms, protams, bija Latvijas armijas deportācijas plāns 1940. gada jūnija sākumā, kas patiesībā paredzēja ne tikai virsnieku un kareivju, bet arī aizsargu un policijas darbinieku iznīcināšanu. Taču no šī posma Latvijas armija izvairījās. Otrais sākās tūlīt pēc otrā okupācijas posma noslēguma, kad sāka Latvijas armijas virsnieku elites iznīcināšanu. Trešais posms bija Latvijas armijas iznīcināšana 1941. gada jūnija deportācijās. Ceturtais posms – sākoties Vācijas un PSRS karam 1941. gada 22. jūnijā.²¹³

Viena daļa Latvijas vēsturnieku (O. Niedre, A. Bambals u.c.²¹⁴) pierāda, ka Latvijas nacionālās armijas vadības un virsnieku politiskā sodīšana sākusies jau tūlīt pēc okupācijas 1940. gada 17. jūnijā, apsūdzot viņus pat par piedalīšanos Krievijas “baltajā” armijā, cīņās Latvijas atbrīvošanas karā. Pēc A. Bambala pētījumiem, tikai pirmajā komunistu okupācijas laikā 1940.–1941. gadā vien politiski sodīts apmēram 800 virsnieku un instruktoru. No viņiem noskaidroti 682 bojā gājušie, to skaitā 19 ģenerāļi, viens admirālis, 44 pulkveži, 109 pulkveži-leitnanti, 195 kapteiņi, 145 virsleitnanti, 142 leitnanti. Kopā komunisti iznīcināja 4665 latviešu karavīrus, t.i., 15,12% pirmsokupācijas laika Latvijas armijas (30 843). Turpretī vēsturnieks Jānis Dzintars apgalvo, ka 1940. gada decembrī Latvijas armijas virsnieku grupa gatavojusi bruņotu sacelšanos 24. strēlnieku korpusā un tāpēc piektā kolonna 5000 cilvēku sastāvā 1941. gada 17. jūnijā arestēta un izsūtīta no Latvijas.²¹⁵ Tomēr, Vācijas armijai ienākot, no pārpalikušajiem sarkanarmiešiem bija izveidotas militārās vienības 12 000 vīru sastāvā. Tātad piektajā kolonnā Latvijā bija 17 000 cilvēku, t.i., 70,8% Latvijas regulārās armijas.

Ja komunisti rēķina, ka Strādnieku gvardē 1941. gada jūnijā–jūlijā bija vai nu mobilizēti, vai iestājās brīvprātīgi apmēram 7000 vīru, galvenokārt kolaboranti, tad cīnītāju par padomju varu bija tikai 41,1% čekistu iztēlotās piektās kolonnas.

Latvijas vēstures literatūrā un sabiedrībā joprojām ir izplatīts Vadoņa un viņa ideju piekritēju iedibināts uzskats, ka Latvijas armijas nepretošanās divām okupācijām (1939. un 1940. gadā) pēc Vadoņa norādījuma glābusi Latvijas armiju un latviešu tautu no bezjēdzīgiem armijas zaudējumiem un latviešu tautas deportācijas. Nepretošanās

divām komunistu okupācijām – 1939. gada beigās un 1940. gada jūnijā patiešām glāba dažus tūkstošus karavīru dzīvību un nenodarīja kara postījumus Latvijai, taču tālākā notikumu gaita pilnībā noliedz “Vadoņa tālredzību”. Komunistiskās viengades laikā 1940.–1941. gadā deportēja, nošāva uz vietas, arestēja vai citādi cieta politisku iemeslu dēļ apmēram 25 000 cilvēku. Ja nepretošanās okupācijai 1939. gadā tiešām būtu iežēlinājusi sarkano impēriju, tad 1940. gada sākumā šīs impērijas vadība neplānotu 1940. gada jūnijā deportēt Baltijas valstu armijas. Pēc Baltijas valstu nepretošanās 1940. gada jūnijā vidū okupantu impērija ne kļuva pielaidīgāka, ne arī sašaurināja represiju plānus. Baltijas valstu armiju plānotā deportācija tika palielināta no 54 000 līdz 76 000 cilvēku, bez šo armiju personālsastāva šajā skaitā acīmredzot iekļāva arī policistus, rezerves virsniekus, paramilitāro organizāciju (*aizsargi, šauliai, kaitselit*) vadību, kā arī citus. Pret Latvijas armijas virsniekiem tika vērsti “baltās virsniecības” iedzimtais grēks, ar kuru komunisti bija cīnījušies, visus nošaujot.

Izskanaī

Latvijas okupācijas pirmais posms 1939. gada beigās un otrais posms 1940. gada vidū notika abu tālaika spēcīgāko valstu – nacistiskās Vācijas un komunistiskās Krievijas – ekstrēmiskas, totalitāras varas ciešas draudzības ietvaros. No Otrā pasaules kara 69 mēnešiem 22 mēnešus PSRS bija hitleriskās koalīcijas locekle. Šai laikā PSRS intensīvi sadarbojās ar Vāciju militārā jomā (kaujas laukos, militārās piegādēs, apmācībās u.c.), saimnieciskajā un stratēģiskajā sadarbībā (PSRS nodrošināja dzelzsrūdas un kokmateriālu piegādi Vācijai no Zviedrijas un Somijas pa Baltijas jūru), bet Vācija nodrošināja Padomju Savienībai bijušās Romanovu dinastijas impērijas robežu atjaunošanu. Notika intensīva abu totalitāro impēriju sadarbība mākslas, kultūras un zinātnes sasniegumu apmaiņā.

1939. gada otrajā pusē un 1940. gadā pasaulei bija skaidrs, ka PSRS bija Vācijas sabiedrotā un ka šīs abas valstis bija noslēgušas sazvērētību pret Rietumiem. Nodrošinot dzelzsrūdas un kokmateriālu eksportu no Zviedrijas, Norvēģijas un Somijas pa Baltijas jūru, veicinot Vācijai nepieciešamo stratēģisko izejvielu un kurināmā piegādi, PSRS no Vācijas saņēma Baltijas valstu atslēgas, iespēju teritoriāli paplašināties un tiesības šajās valstīs brīvi rīkoties. Bet antihitleriskā koalīcija bez PSRS palīdzības nespēja realizēt Vācijas blokādi. PSRS draudzība ar Vāciju bija tik spēcīga, ka pieredzējušais ASV diplomāts Džordžs Kenans vēl 1940. gada vidū neredzēja iemeslu šo valstu konfliktam.²¹⁶

Hitlera un Staļina 1939. gada 23. augusta paktā noteiktais PSRS un Vācijas “interesu sfēru sadalījums” īstenībā nozīmēja vairāku Austrumeiropas valstu, to skaitā arī

Latvijas aneksiju, kas noslēdzās 1940. gadā. Baltijas valstis 1940. gadā bija tādas pašas neproprovocētas agresijas upuri kā Austrija un Čehoslovākija 1938.–1939. gadā.²¹⁷

Vācu kara teorētiķis Karls Klauzevics savulaik teicis, ka karš ir politikas turpinājums ar citiem līdzekļiem. 20. gadsimtā karš nereti bija netradicionālo kara vešanas metožu turpinājums ar netradicionāliem līdzekļiem, kas nodrošināja agresīvo valstu oficiālu kundzību tās iecerētajā valstī. Nacistiskais un komunistiskais režīms, izmantojot starptautisko situāciju, veica lēnas, lienošas daudzpakāpju okupācijas savu impēriju paplašināšanai. Metodes bija mainījušās, bet mērķi un sekas palika vecās. Faktiskai okupācijai sekoja politiskās elites maiņa, daļēji to ievēdot no okupētājvalsts, saimniecisko sistēmu pielāgoja okupētājvalsts saimniecībai, reliģijas vietā izplatīja totalitārisma reliģisko surogātu. Pēdējais okupācijas posms bija okupētās valsts kolonizācija.²¹⁸

Par Latvijas inkorporāciju PSRS sastāvā 1940. gada 5. augustā varētu runāt tad, ja Latvija būtu vienojusies²¹⁹ par tās iekļaušanu Padomju Savienībā ar iedzīvotāju piekrišanu. Taču Latvijā 1940. gada jūnijā–augustā nebija likumīgi ievēlētas valdības, kas spētu vienoties par to. Līgums par inkorporāciju netika noslēgts, tāpēc 1940. gada 5. augustā notika aneksija. Pat padomju laika "Politiskajā enciklopēdijā" rakstīts, ka aneksija ir *"kādas valsts teritorijas vai tās daļas sagrābšana un pievienošana citai valstij pretēji iedzīvotāju gribai. [...] Aneksija ir rupjš nāciju pašnoteikšanās tiesību pārkāpums. ANO Statūti un citas starptautisko tiesību normas aizliedz spēka lietošanu pret valstu teritoriālo neaizskaramību un politisko neatkarību."*²²⁰ Starptautisko tiesību jēdzienu *"occupatio bellicara"* un *"occupatio pacifica"* viens no pirmajiem, balstoties uz Hanzas universitātes Hamburgā profesora Rūdolfa Lauka un latviešu juristu atzinumiem (1942. gada 30. jūnijā), lietoja sūtnis Kārlis Zariņš 1943. gada 27. oktobra memorandā Lielbritānijas Ārlietu ministrijai par Latvijas stāvokli. "Ar karaspēka ieviešanu Latvijā PSRS ieguva izpildvaru, bet ne tiesisko virsvaru," rakstīja profesors R. Lauks.²²¹

Kaut arī mūsdienu krievu historiogrāfija izvairās atzīt, ka Latvija tika okupēta, tomēr 21. gadsimta sākumā tā spiesta atzīt divus galvenos faktus. Pirmkārt, šī historiogrāfija atzīst, ka pastāvējusi slepena boļševiku un nacistu vienošanās par ietekmes sfēru sadalīšanu Austrumeiropā, pēc kuras Latvija iekļauta boļševiku ietekmes sfērā. Otrkārt, mūsdienu krievu historiogrāfija atzīst, ka PSRS aktīvi izmantoja Sarkano armiju, lai Latviju pievienotu Padomju Savienībai. Taču visu vainu par šiem abiem PSRS pasākumiem mūsdienu krievu historiogrāfija pieraksta angļu un franču imperiālistiem un "liliputvalstiņām", kuras draudējušas sociālisma dzimtenei un piespiedušas tās vadību uz ārkārtējiem pasākumiem.

Gan Latvijas vēstures šī perioda pētniekiem, gan Latvijas iedzīvotāju lielākajai daļai ir skaidrs, ka, pirmkārt, Latvijas valsts okupāciju 1939.–1940. gadā vai – kā rakstīja komunistu propaganda – "sociālistisko revolūciju Latvijā" Maskavā organizēja VK(b)P CK Politbiroja vadībā. VK(b)P CK Politbirojs organizēja un veica okupāciju, bet inscenēja

“sociālistisko revolūciju”. Šinī nolūkā izmantoja visus “vadošā un virzošā spēka” rīcībā esošos ideoloģiskos, politiskos un militāros spēkus. Sevišķa nozīme Latvijas okupācijā bija PSRS armijai. Šo trijpakāpju raketi jau 20. gados iedarbināja ar tās pirmo pakāpi, bet beigās ieslēdza visas trīs pakāpes vienlaikus. Otrkārt, skaidrs, ka šajā centrā bija izstrādāts un īstenots Latvijas t.s. lienošās vairākposmu okupācijas plāns, kuru 30. gadu beigās iedarbināja PSRS valdība, sevišķi tās Ārlietu, Iekšlietu un Aizsardzības tautas komisariāts. Taču par to, no kādiem posmiem šis lienošās okupācijas plāns sastāvēja un kā tas sīkāk tika īstenots, mūsu rīcībā pašreiz ir tikai fragmentāri materiāli un pētījumi, tomēr pietiekami, lai izdalītu divus okupācijas posmus – pirmo – 1939. gada oktobris–novembris – un otro – 1941. gada jūnijs–jūlijs. Šajā Baltijas valstu okupācijā bija iesaistīts līdz pusmiljonam sarkanarmiešu un milzīga kaujas tehnika. Veica plašu PSRS militāro celtniecību, izmantojot arī Latvijas valsts resursus, kuri Latvijai nekad netika atdoti. Pirmo reizi Latvijas vēsturē bija izstrādāts Latvijas armijas deportācijas plāns, un Latvijas armiju pamazām likvidēja, to demobilizējot, atbrūņojot un fiziski iznīcinot.

Komunistiskā valsts spēja iegūt valdījumā sev ģeogrāfiski tuvās un mazās valstis Austrumeiropā, kurām pēc sava ģeogrāfiskā stāvokļa nevar būt pilnīga neatkarība, bet kurām kultūras līmenis ir ievērojami augstāks nekā impērijā. Kaut arī boļševiki pauda universālāku ideoloģiju nekā nacisti, tomēr, ja valsts bija ģeogrāfiski un garīgi tālāka no protektora valsts, boļševiki sastapās ar lielākām grūtībām. Neviena nācija nav tik liela, lai nodibinātu pasaules kundzību.

Lielākā Baltijas tautu daļa par nodevību uzskatīja lojalitāti pret PSRS,²²² jo 90% šo tautu bija pret savu valstu okupāciju 1939.–1940. gadā. Baltijas tautu lielākās daļas nostāšanās pret okupāciju 1939.–1940. gadā nedeļa iespēju Padomju Savienībai realizēt tādu politiku, kas noskaņotu šīs tautas brīvprātīgi palikt PSRS sastāvā. Dž. Kenans jau 1941. gada 24. jūnijā rakstīja ASV Ārlietu ministrijas Austrumeiropas departamenta direktoram Lojam Veslijam Hendersonam (1892–?), ka Baltijā no Krievijas baidās vairāk nekā no Vācijas.²²³ Sešdesmit gadu vēlāk pēc bruņotas, nevardarbīgas un garīgas cīņas komunisma apspiesto nāciju pirmajās rindās pret Krievijas impērijas kundzību Eiropā, šo ekstrēmisko varu apejot, gāja Baltijas tautas.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Turpinājums rakstam: Latvijas okupācijas pirmais posms (1939. gada 23. augusts – 1940. gada sākums) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1952. gadā (Vēsturnieku komisijas raksti, 10 sēj.). – Rīga, 2004.
- ² Krievijas Ārlietu ministrijas arhīvs (Архив Министерства Иностранных дел России; turpmāk – KĀMA), 0150. f., 36. apr., 4. l., 31., 32. lp.
- ³ Судоплатов П. Спецоперации Лубьянки и Кремля в 1930–1950 годы. – Москва, 1997, с. 149.

- 4 *Bērziņš A.* 1939. gads. Lielo notikumu priekšvakarā. – Ņujorka, 1976, 221. lpp.
- 5 KĀMA, 150. f., 24. apr., 15. l., 36. mare, 38.–54. lp., Краткий обзор деятельности организации айзсаргов; turpat. – 58.–60. lp., О латвийской фашистской организации молодежи в сельском хозяйстве “Мазпулки”.
- 6 KĀMA, 0150. f., 17. apr., 1. l., 9. mare, 3. lp.
- 7 Turpat, 5., 6. lp.
- 8 Turpat, 7.–9. lp.
- 9 Turpat, 10. lp.
- 10 Turpat, 210. f., 20. apr., 5. l., 28. mare, 33., 34. lp.
- 11 Turpat, 0150. f., 38. apr., 27. l., 77. mare, 3. u.c. lp.
- 12 Turpat, 7. l., 2., 3. lp.
- 13 Turpat, 210. f., 21. apr., 1940. g., 3. l., 23. mare, 1.–3. lp.
- 14 Turpat, 0150. f., 38. apr., 1940. g., 15. l., 7.–19. lp., О ходе выполнения пакта о взаимопомощи между СССР и Латвийской республикой.
- 15 Turpat, 8. lp.
- 16 Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata, 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004. – 111.–129. lpp.
- 17 KĀMA, 0150. f., 38. apr., 1940. g., 15. l., 11. lp.
- 18 Turpat, 17. lp.
- 19 *Судоплатов П.* Спецоперации Лубьянки и Кремля в 1930–1950 годы, с. 155.
- 20 Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1981, 1. sēj., 382. lpp.
- 21 *Похлебкин В.* Великая война и несостоявшийся мир 1941–1945–1994. Военный справочник. – Москва, 1999, с. 21.
- 22 Органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов. Том 1: Накануне, книга первая (ноябрь 1938 г. – декабрь 1940 г.). – Москва, 1996, с. 354.
- 23 Latvijas enciklopēdija. – Linkolna; Nebraska, 1983, 1. sēj., 127. lpp.
- 24 [*Balodis A.*] Baltijas republikas Lielā Tēvijas kara priekšvakarā. – Rīga, 1980, 49. lpp.
- 25 1940. gada 10. maijā Baltijas valstīs atradās 66 946 Sarkanās armijas karavīri un virsnieki, kā arī nezināms skaits viņu ģimenes locekļu. – Krievijas Kara vēstures arhīvs (Российский военно исторический архив; turpmāk – ККВА), 33988. f., 3. apr., 364. l., 89. lp.; 376. l., 307. lp.; 378. l., 144. lp.
- 26 *Ciganovs J.* Piegādes karam // Lauku Avīze. Mājas Viesis, 2002, 23. aug., 5. lpp.
- 27 ККВА, 37848. f., 1. apr., 10. l., 60.–65. lp., Дислокация зимнего расквартирования войсковых частей, управлений и учреждений мирного времени Калининского военного округа. Составлена по состоянию на 7-е июня 1940 г. Совершенно секретно. 1 экз. Утверждаю: командующий войсками КВО генераллейтенант (Яковлев). “...” июня 1940 г. Член Военного Совета корпусный комисар (Сусайков).
- 28 Aivara Pētersona dati.
- 29 Vēl 2002. gada maijā Krievijas Federācijas ģenerālštābs Maskavā autoram ar šiem materiāliem liedza iepazīties.
- 30 KĀMA, 210. f., 21. apr., 5. l., 23. mare, Докладная записка о ходе выполнения пактов взаимопомощи между СССР и Прибалтийскими странами по основным вопросам, связанными с обслуживанием частей Красной армии, находящихся в Прибалтике.

- ³¹ Turpat, 41. lp.
- ³² Turpat, 150. f., 21. apr., 1. l., 30. mare, 47.–51., 66. lp.
- ³³ Turpat, 104., 117. lp.
- ³⁴ Aprēķināts pēc: Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина. – Москва, 2002, 171. u.c. lpp.
- ³⁵ KĀMA, 0150. f., 36. apr., 4. l., 76. mare, 9. lp.
- ³⁶ Turpat, 11.–13. lp.
- ³⁷ Turpat, 210. f., 21. apr., 5. l., 23. mare, 48.–51. lp.
- ³⁸ Citāts no J. Staļina uzstāšanās komandējošā sastāva apspriedē karadarbības apkopošanai pret Somiju 1940. gada 17. aprīlī.
- ³⁹ Невежин В. Речь Сталина 5 мая 1941 года и апология наступательной войны // Отечественная история. – Москва, 1995, № 2, с. 54–70.
- ⁴⁰ Krievijas Valsts sociāli politiskās vēstures arhīvs (Российский Государственный архив социально политической истории; turpmāk – KVSPVA), 17. f., 163. apr., 1307., 1309. u.c. l., Протоколы Политбюро ЦК ВКП(б), nr. 21., 29. u.c.
- ⁴¹ Мельтюхов М. Идеологические документы мая–июня 1941 года о событиях второй мировой войны // Отечественная история, с. 82.
- ⁴² KVSPVA, 17. f., 163. apr., 1280. l., 49. lp., Протокол № 21 Политбюро ЦК ВКП(б). Совершенно секретно.
- ⁴³ KKVA, 37848. f., 1. apr., 26. l., 3., 4. lp., Новое и специальное строительство. Перечень станций Латвийской железной дороги для погружечно-разгруженных работ. – Liepāja, Ventspils, Ugāle, Spāre, Stende, Grobiņa, Ilmāja, Kalvene, Skrunđa, Saldus, Svete, Paplaka, Priekule, Kalēti.
- ⁴⁴ Turpat, 39., 40. l.
- ⁴⁵ Накануне войны. Материалы совещания высшего руководящего состава РККА 23–31 декабря 1940 г. – Москва, 1993, 407 с.
- ⁴⁶ Turpat, 255. lpp.
- ⁴⁷ KVSPVA, 17. f., 163. apr., 1293. l., 17.–171. lp., Протоколы Политбюро ЦК ВКП(б), № 26, 20 янв. – 4 февр. 1941 г., 76 §.
- ⁴⁸ KKVA, 4. f., 14. apr., 2435. l., 40. lp., Земельные участки для постройки оперативных аэродромов в Эстонии, Литве и Латвии в 1940 г.
- ⁴⁹ Turpat, 39., 40. lp.
- ⁵⁰ Turpat, Список земельных участков, необходимых для отчуждения под строительство аэродромов.
- ⁵¹ Dokumentā Dales sala.
- ⁵² Dokumentā Strencis.
- ⁵³ Tekstā Dvinskā.
- ⁵⁴ Tekstā Zapadnaja Dvina.
- ⁵⁵ KKVA, 4. f., 14. apr., 281. l., 1., 2. lp., Переписка с СНК СССР и Управлением снабжения РККА о ходе войскового строительства частей Красной армии, находящихся в Эстонии, Латвии и Литве.
- ⁵⁶ Turpat, 9. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 7. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 2., 3. lp.

- ⁵⁹ Turpat, 2889. l., 2. lр., “.. строительство военных аэродромов производить немедленно по окончании изысканий и отвода земельных работ” (§ 3).
- ⁶⁰ Turpat, 2811. l., 15. lр.
- ⁶¹ KĀMA, 210. f., 21. ар., 5. l., 23. маре, 3. лр., Вопросы, связанные с требованием советских войск в Прибалтийских странах.
- ⁶² Turpat, 0150. f., 36. ар., 4. l., 76. маре, 1.–5. лр.
- ⁶³ Turpat, 38. ар., 1940. г., 15. l., 40.–44. лр., Докладная записка по вопросу аренды и военного строительства в Латвии.
- ⁶⁴ Turpat, 35., 36. лр., Справка по вопросу военного строительства в Латвии. Секретно.
- ⁶⁵ Turpat, 50.–59. лр.
- ⁶⁶ Turpat, 65.–67. лр.
- ⁶⁷ ККВА, 4. f., 14. ар., 2811. l., 9. лр.
- ⁶⁸ Turpat, 18. лр.
- ⁶⁹ Суворов В. Тень победы. – Москва, 2003, с. 56.
- ⁷⁰ Turpat, 22. лрр.
- ⁷¹ ККВА, 4. f., 14. ар., 2611. l., 22. лр.
- ⁷² Turpat, 2889. l., 26. лр., Переписка средств ассигнаций по строительству оперативных аэродромов 1940 года согласно постановлению КО при САК СССР.
- ⁷³ Turpat, 21. лр.
- ⁷⁴ Autora tēvs Pēteris Strods llūkstes apriņķa Dvietes pagasta Strazdiņos ar zirgu un darba ratiem atgriezās no 70 km tālā Krustpils aerodroma celtniecības darbiem tikai 1941. gada 23. jūnija naktī, kad topošo aerodromu bija sākusi bombardēt Vācijas aviācija un visi celtniecībā mobilizētie zemnieki ar pajūgiem aizbēga, un aerodroma celtniecības darbus pārtrauca.
- ⁷⁵ Ант Ю. Военные базы в Эстонии (1939–1940) // Радуга, № 1, 1990, с. 65.
- ⁷⁶ Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина, с. 160.
- ⁷⁷ ККВА, 4. f., 14. ар., 2393. l., 73. лр., Сообщение НКВД по вопросам ..
- ⁷⁸ Turpat, 14. ар., 2621. l., Приказы НКО (протоколы) о результатах обследования политико-морального состояния частей, расквартированных на территории Латвии, Эстонии и Литвы, 15 янв. 1940 – 21 июня 1941.
- ⁷⁹ Turpat, 31. лр.; 2663. l.
- ⁸⁰ Turpat, 2621. l., 1. лр., “.. устраивали у себя на квартирах вечеринки с приглашением латвийских женщин”.
- ⁸¹ Turpat, 14. ар., 2621. l., 7. лр., Приказ народного комиссара обороны Союза ССР, ном. “...”, “...” января 1940 г., г. Москва.
- ⁸² Izcēlums pavēlē. – Turpat.
- ⁸³ Turpat, 8. лр.
- ⁸⁴ A. Loktionova vīza 1940. gada 2. februārī.
- ⁸⁵ ККВА, 4. f., 14. ар., 2621. l., 9. лр., Приказ народного комиссара обороны Союза ССР ном. ... “...” февраля 1940 г., г. Москва. Vienīgais eksemplārs.
- ⁸⁶ Turpat.
- ⁸⁷ Turpat.
- ⁸⁸ Turpat.

- ⁸⁹ Turpat, 2. lp., Приказ народного комиссара обороны Союза ССР ном. ... “...” сентября 1940 г. Секретно. г. Москва.
- ⁹⁰ Turpat.
- ⁹¹ Turpat, 3. lp.
- ⁹² Turpat.
- ⁹³ Turpat.
- ⁹⁴ Turpat.
- ⁹⁵ Turpat, 4., 5. lp.
- ⁹⁶ Turpat, 6. lp.
- ⁹⁷ Turpat, 15.–20. lp.
- ⁹⁸ Turpat, 2436.s l., 18. lp.
- ⁹⁹ Turpat, 4. f., 14. apr., 2621. l., 4., 5. lp., О мероприятиях, связанных с размещением советских вооруженных сил на территории Эстонии, Латвии и Литвы, № 277/119-ss.
- ¹⁰⁰ Turpat, 1. apr., 2436.s l., 18. lp. o.p.
- ¹⁰¹ Niedre O. Latvijas armijas iznīcināšanas process 1940.–1941. gadā // Latvijas Vēsture, 1994, 1. nr., 27.–30. lpp.; 2. nr., 36. lpp.; 4. nr., 36., 37. lpp.
- ¹⁰² Военнопленные в СССР, 1939–1956: Документы и материалы. – Москва, 2000, с. 25, 26.
- ¹⁰³ Катынь. Пленники необъявленной войны. – Москва, 1999, с. 398.
- ¹⁰⁴ Военнопленные в СССР, 1939–1956, с. 26.
- ¹⁰⁵ Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (Государственный архив Российской Федерации; turpmāk – KFVA), 9401. f., 1. apr., 528. l., 228.–230. lp.
- ¹⁰⁶ KVSPVA, 4. f., 1. apr., 1. l., 437. lp.
- ¹⁰⁷ Катынь ..., с. 384–392.
- ¹⁰⁸ Turpat, 580., 581. lpp.
- ¹⁰⁹ Turpat, 595. lpp.
- ¹¹⁰ Turpat, 587.–590. lpp.
- ¹¹¹ Turpat, 591., 592. lpp.
- ¹¹² Turpat, 597. lpp.
- ¹¹³ KVSPVA, 17. f., 3. apr., 1025. l., 39. lp.
1. dokuments
PSRS IeTK komisāra vietnieka divīzijas komandiera V. V. Čerņišova 1940. gada 9. jūnija izziņa VK(b)P CK Politbirojam par nometņu gatavību karagūstekņu uzņemšanai.
 1. Ostaškovas nometne – sagatavota 8000 cilvēku uzņemšanai.
 2. Kozeļskas nometne – sagatavota 5000 cilvēku uzņemšanai.
 3. Juhnovas nometne. Atrodas 396 poļu karagūstekņi, kuri ar b. Merkulova aļļāju tiek pārvietoti uz Grjazoveckas nometni, kas sagatavota 5000 cilvēku uzņemšanai.
 4. Starobeļskas nometne – var pieņemt 5000 cilvēku.
 5. Oranskas nometne. Tajā uz laiku ievietoti 756 cilvēki – čehi, kuri tiks pārvietoti uz Ivanovas apgabala Suzdaļas klosteri. Nometne var uzņemt 5000 cilvēku.
 6. Karagandas nometne. Atrodas Kazahijas PSR Karagandas apgabalā, dzelzceļa stacija – Karabass. Var uzņemt līdz 4000 cilvēku.

7. Karagūstekņiem, kuriem nepieciešama speciāla izolācija, telpas ir Temņikovas nometnē – 2000 cilvēku.

8. Bez tā Belomorskā iespējams izvietot 20 000 cilvēku.

Kopā 54 000 cilvēku.

Ja ierindnieku skaits būs lielāks, līdz 10 000 cilvēku iespējams izvietot Gulaga celtniecībā, lai attīrītu mežu Ribinskas ūdenskrātuves ierīkošanai.

Divīzijas komandieris Čerņišovs

1940. gada 9. jūnijā

Pareizi: Pārvaldes sekretārs Bašļikovs.

Рёс: *Лебедева А.* Подготовка лагерей для прибалтов // *Катынь – преступления против человечества.* – Москва, 1994, с. 243–249.

¹¹⁴ ККВА, 25874. ф., 6. ар., 85. л., 142.–144. лр.; *Петров Б. А.* Вооруженные формирования Прибалтики накануне Великой Отечественной войны // *Военно-исторический архив*, 2000, № 10, с. 280, 281.

¹¹⁵ Органы Государственной безопасности СССР в Великой отечественной войне // *Сборник документов*, 1. – Москва, 1995, с. 144–146, Совершенно секретно. Постановление ЦК ВК(б)П и СНК СССР “О мероприятиях по очистке Литовской, Латвийской и Эстонской ССР от антисоветского, уголовного и социально опасного элемента”.

¹¹⁶ ККВА, 14. ф., 528. л., 3. лр.

¹¹⁷ *Stranga A.* The USSR and Latvia // *Acta Universitatis Stockholmiensis. Studia Baltica Stockholmiensia*, 8, 1991, 321.–328. lpp.

¹¹⁸ *Feldmanis A. E.* Masļenku traģēdija – Latvijas traģēdija. – Rīga, 2002.

¹¹⁹ Politisches Archiv des Auswärtigen Amt der Bundesrepublik Deutschlands (Vācijas Federatīvās Republikas Ārlietu ministrijas Politiskais arhīvs; turpmāk – VFR ĀM PA), R-29670, 108. лр.

¹²⁰ Turpat, Politische Abteilung, 2489/517912, Pol. VII 39, 611632.

¹²¹ Ar stipru ticību un pašāvību būs darbi dīženi. Valsts Prezidenta Kārļa Ulmaņa runa Gārsenes 6-kl. pamatskolā // *Brīvā Zeme. Pielikums*, 1941, 6. jūn.

¹²² *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина, с. 158.

¹²³ 1941 год. Документы. – Москва, 1998, кн. 1, с. 12.

¹²⁴ KVSPVA, 17. ф., 58. л., 74. лр.; 61. л., 72., 73. лр.; 64. л., 79., 80. лр.

¹²⁵ VFR ĀM PA, Politische Abteilung, 2489/517912, Pol. VII 39, 611632, 115. лр.

¹²⁶ *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина, с. 163.

¹²⁷ Turpat, 162. лрр.; *Еременко А.* Год 1940-й: Каунас встретил нас цветами // *Военно-исторический журнал*, 1994, № 3, с. 39, 40.

¹²⁸ *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина, с. 162.

¹²⁹ ККВА, 35074. ф., 1. ар., 22. л., 2.–5. лр.

¹³⁰ *Мельтюхов М.* Упущенный шанс Сталина, с. 163.

¹³¹ ККВА, 9. ф., 29. ар., 540. л., 79.–120. лр.

¹³² VFR ĀM PA, R-29670, 116. лр.

¹³³ “Beide würden reine Marionetten in russischen Händen sein.” – Turpat, 118. лр.

¹³⁴ Turpat, 119. лр.

¹³⁵ Turpat.

¹³⁶ Turpat, 120. лр.

- 137 Жуков Ю. Тайны истории. – Москва, 2000, с. 153.
- 138 Niedre O. Latvijas armijas iznīcināšanas process 1940.–1941. gadā // Latvijas Vēsture, 1994, 1. nr., 28., 29. lpp.
- 139 Turpat, 53. lpp.
- 140 Public Record Office, Foreign Office (Lielbritānijas Valsts arhīvs, Ārlietu ministrija; turpmāk – PRO, FO), 419, nr. 443, 507. lpp.
- 141 Turpat, nr. 447, 508. lpp.
- 142 Turpat, nr. 456, 512. lpp.
- 143 KКVA, 4. f., 19. apr., 71. l., 238. lpp.
- 144 Russia Extends Troop Concentration in Baltic // Chicago Daily Tribune, June 17, 1940, p. 1.
- 145 Судоплатов П. Спецоперации Лубьянки и Кремля в 1930–1950 годы, с. 155.
- 146 KКVA, 25874. f., 6. apr., 85. l., 27., 28. lpp.; 35079. f., 1. apr., 17. l., 310.–312. lpp.
- 147 Andersons E. Latvijas vēsture 1920–1940: Ārpolitika. – [Stokholma], 1982, 438. lpp.
- 148 Руббентроп И., фон. Между Лондоном и Москвой. Воспоминания и последние заметки. – Москва, 1996, с. 172.
- 149 Wilhelm A. A. Rassenpolitik und Kriegsführung. – Passau, 1991, S. 98.
- 150 Die Beziehungen zwischen Deutschland und der Sowjetunion 1939 / Hrsg. von Dr. A. Seidl. – Tübingen, 1949, S. 181.
- 151 Turpat, 127., 128. lpp.
- 152 VFR ĀM PA, Politische Abteilung, 2489/517912, Pol. VII 39, 411648.
- 153 Turpat, 129. lpp.
- 154 Turpat.
- 155 Latvijas Vēsture, 1994, 1. nr., 54. lpp.
- 156 Turpat, 55. lpp.
- 157 VFR ĀM PA, R-29670, S. 130–133.
- 158 Turpat, 134. lpp.; Bērziņš A. Labie gadi. – [B. v.], 1963, 305.–309. lpp.
- 159 Turpat, 136. lpp.
- 160 VFR ĀM PA, Büro Reichsaußenministers, R-28868, S. 136.
- 161 Turpat, R-27775, R-280274.
- 162 Turpat, R-280277.
- 163 Turpat.
- 164 “Haltung Moskaus hierzu nicht bekannt, doch handelt sich zweifellos um bestellt Arbeit”, turpat, R-29670, 140. lpp.
- 165 Turpat, 141. lpp.
- 166 Turpat, 144. lpp.
- 167 Führer ruft, wir folgen!
- 168 VFR ĀM PA, R-27207, Chef A/O, 111102.
- 169 Turpat, R-29670, 153. lpp.
- 170 Geheime Reichssachen.
- 171 “Liste des von des Sowjetunion Deutschland zu vergebenden Bestellungen und Kriegsgerät.” – VFR ĀM PA, Russland, R-29723, S. 220–222.
- 172 Turpat, 236.–257. lpp.
- 173 Turpat, 262.–268. lpp.

- 174 Turpat, R-237443.
- 175 ККВА, 37848. f., 1. apr., 9. l., 18. lp.
- 176 Жуков Ю. Тайны истории, с. 155.
- 177 1941 год в 2-х книгах. Книга первая. – Москва, 1998, с. 44, 45.
- 178 KVSPVA, 82. f. (V. Molotovs), 2. apr., 150. l.
- 179 Мельтюхов М. Упущенный шанс Сталина, starp 224. un 225. lpp.
- 180 Dokumentā Иэске.
- 181 ККВА, 37848. f., 1. apr., 9. l., 26., 176.–179. lp.
- 182 Turpat, 32., 33. lp.; 10. l.
- 183 Turpat, 9. l., 43. lp.
- 184 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1474. f., 2. apr., 198. l., 500. lp.
- 185 Turpat, 500. lp., 6. §.
- 186 Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1986, 8. sēj., 193. lpp.
- 187 Журнов Е. Отец говорил, что не должен был вляпаться в ГКЧП // Коммерсант власть, 2002, 19 февр., с. 47.
- 188 ККВА, 37848. f., 1. apr., 8. l., 2.–9. lp.
- 189 Turpat, 7. lp.
- 190 LVVA, 1468. f., 1. apr., 101. l., 30., 33. lp.
- 191 Turpat, 127. l., 17. lp.
- 192 Turpat, 83.–88. lp.
- 193 Turpat, 83. lp.
- 194 ККВА, 37848. f., 1. apr., 8. l., 83.–88. lp., Baltijas kara apgabala pavēlnieka ģenerālleitnanta A. Loktinova 1940. gada 21. septembra pilnīgi slepenais ziņojums PSRS aizsardzības tautas komisāram maršalam S. Timošenko.
- 195 Turpat, 83. lp.
- 196 Turpat, 90. lp.
- 197 Pelūde A. Triju Zvaigžņu ordeņa virsnieks Voldemārs Veldre un viņa ģimene // Ieva, 2002, 14. jūn., 8. lpp.
- 198 ККВА, 37848. f., 1. apr., 8. l., 83. lp., Baltijas kara apgabala pavēlnieka ģenerālleitnanta A. Loktionova 1940. gada 21. septembra pilnīgi slepenais ziņojums PSRS aizsardzības tautas komisāram maršalam S. Timošenko.
- 199 Turpat, 84. lp.
- 200 Turpat.
- 201 Dzīvo ASV, Mičiganas štatā, Kalamazū pilsētā.
- 202 Karā bij' man ieti, karā nepalikti. Atmiņu pieraksts, 2002, 2., 3. lpp. Manuskripts autora arhīvā.
- 203 ККВА, 37848. f., 1. apr., 8. l., 84. lp.
- 204 Turpat, 86., 87. lp.
- 205 Turpat, 85. lp.
- 206 Turpat, 84., 85. lp.
- 207 Turpat.
- 208 Turpat, 165., 166. lp., Справка о количестве принятого имущества от Эстонской, Латвийской и Литовской народной армии.
- 209 “.. по штатам и табелям военного времени”.

- ²¹⁰ ККВА, 37848. f., 1. ар., 9. л., 179. лр., По реорганизации частей народных армий Прибалтийских республик.
- ²¹¹ Соколов Б. Образ стран Балтии в российских учебниках истории. – Москва, 2002, с. 91.
- ²¹² Лебедева А. Подготовка лагерей для прибалтов // Преступления против человечества. – Москва, 1994, с. 243–249.
- ²¹³ Strods H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas (1941. gada 22. jūnijs – 5. jūlijs) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 31.–93. lpp.
- ²¹⁴ Vambals A. 1940./1941. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 1999. – Rīga, 2000, 92.–158. lpp.
- ²¹⁵ Дзинтарс Я. “Пятая колонна” в Латвии служила Гитлеру // Панорама Латвии, 2000, 26 июня.
- ²¹⁶ Кенан Дж. Дипломатия второй мировой войны. – Москва, 2002, с. 82.
- ²¹⁷ Соколов Б. Образ стран Балтии в российских учебниках истории 1921–2001 гг. – Москва, 2002, с. 83.
- ²¹⁸ Roesel J. Der Anschluß von Staaten in der modernen Geschichte. – Frankfurt a. M.; Berlin, 1999.
- ²¹⁹ Politiskā enciklopēdija. – Rīga, 1982, 238. lpp.
- ²²⁰ Turpat, 25. lpp.
- ²²¹ PRO, FO-371, File Nr. 337/36769, Nr. 7175, 94.–100. лр.
- ²²² Соколов Б. Прибалтика в составе СССР. 1940–1980 годы. – Москва, 2002, с. 90.
- ²²³ Кенан Дж. Дипломатия второй мировой войны. – Москва, 2002, с. 88.

Heinrihs Strods

The Second Phase of the Soviet Occupation of Latvia (early 1940 – mid-1941)

Summary

The imperial policies implemented by two totalitarian states: the Bolshevik USSR and Nazi Germany in the late 1930s aggravated the threat that these states posed for their neighbours in Central and Eastern Europe. The threat loomed particularly large after the signing of the non-aggression treaty and its secret annexes within the framework of Molotov–Ribbentrop pact between the two aggressor-states on 23 August 1939. As a result, of the 69 months of World War II 22 months (32% of its duration) the totalitarian USSR and totalitarian Germany were close allies and Hitler–Stalin coalition pursued political, military, economic and cultural co-operation targeted against democracies. The USSR assisted Germany in her warfare against the West (mostly through supply of raw materials, food and fuel) and Germany helped the USSR to occupy the spheres of influence that Germany had ceded to her in Finland, Poland, Romania and the Baltic States, bringing the USSR within the borders of the Russian Empire that had been lost to her in World War I. Apart from unprovoked

wars against Poland and Finland, the two totalitarian states, availing themselves of the developments in international situation, resorted to untraditional means: slow, creeping, multi-stage occupation aimed at expanding their empires through the occupation of the spheres of influence ceded to them by the secret agreements. In June 1940, as the second, final phase of the occupation of the Baltic States began, at the border of these states there were drawn approximately 300 000 men strong Red Army troops as well as thousands of tanks and cannons and in the military basis on the Baltic shore there were concentrated up to 100 000 Red Army soldiers, cruisers and many submarines. Then war alert was raised in the Red Army and an ultimatum was submitted to the governments of the Baltic States, demanding bringing in of “reinforcements” and replacement of governments. Should the Latvian Army offer resistance, the troops were to be disarmed and placed in the same Soviet death-camps, which already in the spring of 1940 had been “freed” from Polish officers and soldiers. The occupation of Latvia was followed by annexation on 5 August 1940, integration (*Anschluss*) into the USSR, eventually to be followed by colonisation, which was organised by the Political Bureau of the Central Committee of All-Union Communist (Bolshevik) Party in Moscow and carried out mostly with the help of its sent-in emissaries. As early as 1940 the occupation of Latvia, that violated the Constitution of Latvia, international law and human rights, gave rise to lasting armed, non-violent and spiritual resistance by the people to the occupation power. During the occupation years of 1940 through 1991 approximately 235 000 residents of Latvia (17% of the population) were physically exterminated, 608 000 persons (34% of the population) suffered repressions, the Western-style economy and culture of the formerly independent state were destroyed. The exterminated and deported residents were replaced by approximately 700 000 colonists. It was only in 1989–1991 that the occupation rule finally collapsed in the course of peaceful anti-Communist revolution in Central and Eastern Europe.

*Dzintars Ērglis, Irēne Šneidere,
Rudīte Vīksne, Arturs Žvinklis*

Padomju represijas Latvijā 1940. gada jūnijā–augustā: struktūranalīze

levads

Represijas pret Latvijas iedzīvotājiem bija galvenais Padomju Savienības instruments, lai nodrošinātu padomju režīma pastāvēšanu. Tās sākās jau tūlīt pēc Latvijas okupācijas 1941. gada 17. jūnijā, kad vēl formāli pastāvēja Latvijas Republika.

Latvijas historiogrāfijā pēc neatkarības atgūšanas par represijām pret Latvijas iedzīvotājiem ir samērā daudz publikāciju. Taču līdz šim vairāk uzmanība pievērsta atsevišķu profesionālo un nacionālo grupu izpētei. Vispusēju priekšstatu par represijām pret Latvijas armijas virsniekiem var iegūt no Aināra Bambala un Ērika Jēkabsona publikācijām.¹ Irēne Šneidere ir pētījusi, kā īstenoja represijas pret Latvijas valsts darbiniekiem,² Tālivaldis Vilciņš – pret zinātniekiem,³ Dzintris Alks – pret medicīnas darbiniekiem,⁴ Ainārs Lerhis – pret bijušajiem Latvijas diplomātiem,⁵ Arturs Žvinklis – pret Latvijas Republikas parlamentāriešiem⁶. Ē. Jēkabsons ir aplūkojis, kā represijas skāra nacionālās minoritātes Latvijā.⁷ Latvijas vēsturnieki un arhīva darbinieki ir paveikuši lielu darbu, lai apzinātu 1941. gada 14. jūnija deportācijas upurus, kas bija pirmā padomju okupācijas gada represiju kulminācija.⁸ Taču tikai par 1941. gada 14. jūnijā deportētajiem ir veikta struktūranalīze.⁹ Tāpēc raksta autori, balstoties uz bijušās VDK materiāliem (krimināllietām), kas atrodas Latvijas Valsts arhīvā, apzināja un izanalizēja padomju režīma represijas pret Latvijas iedzīvotājiem laikposmā no 1940. gada 17. jūnija līdz augusta beigām. Šos hronoloģiskos ietvarus nosaka, no vienas puses, Latvijas okupācijas fakts, no otras puses, Latvijas PSR Konstitūcijas pieņemšana (25. augusts), kad Latvijā oficiāli sāka veidoties PSRS pieņemtā valsts pārvaldes struktūra. Aplūkojamais laikposms ir zīmīgs ar to, ka sākumā represijas veica vēl Latvijas Republikas laika institūcija – Iekšlietu ministrijas Drošības policijas departamenta Politiskās policijas pārvalde, kurai bija nomainīta vadība, bet pēc 21. jūlija – Latvijas PSR Iekšlietu ministrijas Valsts drošības pārvalde.

Šajā laikā PSRS bija jau nostabilizējusies prakse izmantot krimināltiesības kā politiskās varas instrumentu, un, lai arī PSRS Augstākās Padomes Prezidija dekrēts noteica, ka tikai no 1940. gada 26. novembra Latvijas teritorijā piemērojams KPFSR

Kriminālkodekss un Kriminālprocesa kodekss, kas deva tiesības sodīt Latvijas iedzīvotājus arī par viņu politisko, sabiedrisko u.c. darbību līdz 1940. gada 17. jūnijam, t.i., Kriminālkodeksa piemērošanai noteica atpakaļejošas darbības spēku,¹⁰ faktiski, kā liecina analizētie krimināllietu materiāli, Latvijas pilsoņu aresti notika pēc PSRS pieņemtās prakses jau līdz ar Latvijas okupāciju. Pirmais arests notika vēl pirms padomju kara spēka daļu ienākšanas Latvijas teritorijā. Naktī no 14. uz 15. jūniju bruņotā uzbrukuma laikā Latvijas republikas robežpostenim tika sagūstīts un aizvests uz PSRS teritoriju zemnieks Dmitrijs Maslovs (1888–1942). Pret viņu tūlīt tika ierosināta krimināllieta par sadarbību ar Latvijas robežsardzi un izlūkdienestu, kā arī par spiegošanu pret PSRS.¹¹ Dažās lietās jau jūnijā un jūlijā aresta pamatojumā tiek minēts KPFSR Kriminālkodeksa (KK) 58. pants. 1940. gada 20. jūlijā tika arestēts Kārlis Žīgurs (dz. 1911. g.), lēmumā par viņa turēšanu apcietinājumā norādīts, ka viņš arestēts uz aizdomu pamata par noziegumiem pēc KPFSR KK 58. panta 13. punkta.¹²

Darba gaitā pēc iepriekš izstrādātas anketas datorā tika ievadītas un izanalizētas 466 krimināllietas,¹³ t.i., apskatāmajā laikposmā arestēto personu krimināllietas.¹⁴ Par arestētajiem apzināta šāda informācija:

- personas dati (vārds, uzvārds, dzimšanas gads, dzimšanas un dzīves vieta, tautība, izglītība, nodarbošanās);
- aresta datums un iestāde, kas arestēja;
- izmeklētāji (gan Latvijas Republikas Politpārvaldes, gan LPSR Iekšlietu ministrijas Valsts drošības pārvaldes, gan PSRS Iekšlietu tautas komisariāta);
- inkriminētais nodarījums, balstoties uz spriedumu; ja tāda nebija, tad uz apsūdzības slēdzienu;
- izmeklēšanas gaitā pieaicinātie liecinieki;
- ja lieta tika pārtraukta, tad kādu iemeslu pēc;
- tiesu iestāde;
- tiesāšanas kārtība (ar vai bez lieciniekiem, advokāta un prokurora klātbūtnē);
- tiesāšanas laiks;
- sods;
- Kriminālkodeksa pants;
- soda izciešanas vieta izmeklēšanas laikā; ja ir informācija, tad uz kuriem nosūtīts izziest sodu;
- atbrīvošanas vai nāves datums.

Attiecībā uz tiesāšanas kārtību jāatzīmē: 1) Kara tribunāla sēdēs lietas izskatīja bez prokurora un advokāta klātbūtnes, liecinieki tika aicināti atsevišķos gadījumos; 2) ja lietu skatīja Latvijas PSR Augstākā tiesa vai apgabaltiesas, advokāts un prokurors tika pieaicināts, vairākumā gadījumu piedalījās arī liecinieki; 3) Sevišķā apspriede pieņēma lēmumus bez apsūdzētā klātbūtnes, vadoties pēc iesniegtajiem dokumentiem.

Minētajās tiesvedības iestādēs lietas tika izskatītas slēgtās sēdēs. Sevišķās apspriedes lēmumi atšķirībā no tiesu spriedumiem nebija pārsūdzami.

No apkopotā materiāla iespējams noteikt ne tikai to, kāds bija arestēto vecums, izglītība, kāds sods tika piespriests u.c., bet arī to, kuras iedzīvotāju grupas padomju režīms uzskatīja par bīstamākajām un pirmās pakļāva represijām. Dažkārt bija sarežģīti noteikt, kāds bijis galvenais iemesls konkrētās personas arestam, jo apsūdzības slēdzienā uzskaitīti daudzi “nodarījumi” un bieži vien hronoloģiskā secībā, taču centāties, balstoties uz visas krimināllietas materiāliem, noteikt galvenos represiju iemeslus.

Gandrīz 16% (dažādās rakstā aplūkotajās arestēto grupās tie atšķiras) represēto bija Aizsargu organizācijas (“militāri fašistiskās”, kā to dēvēja apsūdzības rakstos) dalībnieki. Taču šinī periodā tā bija neapšaubāmi pakārtota apsūdzība. Vairākiem Aizsargu organizācijas vadītājiem Rīgā un provincē inkriminēja, ka viņi, padomju karaspēkam ienākot Latvijā, iznīcinājuši mobilizācijas plānus un citus slepenus dokumentus vai arī devuši pavēles tos iznīcināt. Tā 17. augustā tika arestēts Aizsargu štāba priekšnieks Jānis Sāns (dz. 1904. g.). Viņam inkriminēja mobilizācijas plānu iznīcināšanu pēc 17. jūnija un arī pavēles izdošanu par slepeno dokumentu iznīcināšanu.¹⁵ Līdzīga apsūdzība tika izvirzīta arī Rolandam Kalnozalam (dz. 1910. g.).¹⁶ Jūlijā skaidri iezīmējās, kā jaunais režīms rīkosies ar “citādi domājošiem”. No 14. līdz 18. jūlijam tika arestēti pieci cilvēki par mēģinājumu izvirzīt alternatīvu deputātu kandidātu sarakstu Saeimas vēlēšanām, t.i., par darbību, kas arī pēc jaunā Saeimas vēlēšanu likuma bija legāla.¹⁷

Pēc apkopotā un izanalizētā materiāla iespējams strukturēt šādas galvenās arestēto grupas: Latvijas Republikas policijas un drošības dienestu darbinieki un aģenti; Latvijas armijas izlūkdienesta darbinieki un aģenti; cietumu resora darbinieki; krievu organizāciju aktīvistu; Pērkonkrusta organizācijas biedri. Tieši pret šīm grupām pirmām kārtām vērsās represīvās iestādes.

Represēto personu struktūranalīze

No 1940. gada 17. jūnija līdz 31. augustam arestēja 466 personas, no tām 16 sievietes. Jūnija divās nedēļās arestēja 24 personas. Ar katru mēnesi arestu skaits pieauga. Jūlijā arestēja 147 personas, bet augustā – 295 (sk. 1. pielikumu). Izmeklēšanas laikā dažādu iemeslu pēc 12% lietu tika pārtraukti: pirmkārt, ieslodzīto nāves gadījumā; otrkārt, arestēja (kļūdas dēļ) citas personas vietā, piemēram, 3. augustā arestēja Augustu Krēsliņu (1884–?), jo domāja, ka viņš Ulmaņa režīma laikā bijis sevišķi svarīgu lietu izmeklētājs, 8. augustā viņu atbrīvoja un lietu pārtrauca;¹⁸ treškārt, no izmeklētāju viedokļa pierādījumu trūkuma dēļ. Dažos gadījumos tas bija izskaidrojams ar apcietinātā piekrišanu sadarboties ar drošības iestādēm.

Analizējot arestēto etnisko sastāvu, konstatēts, ka arestēto vidū 65% bija latviešu, 22% – krievu, 4% – ebreju, 4% – poļu, 2% – baltkrievu un 3% – citas tautības. Salīdzinot arestēto etnisko sastāvu ar iedzīvotāju etnisko sastāvu pēc 1935. gada tautas skaitīšanas datiem, jāsecina, ka starp arestētajiem krievu īpatsvars bija visaugstākais, tad sekoja poļi un latvieši. 1935. gadā krievu bija 10,59% no visiem iedzīvotājiem, poļu – 2,51%, latviešu – 75,5 procenti.¹⁹ Taču jāatzīmē, ka salīdzinoši augsto poļu īpatsvaru ietekmēja tas, ka arestēto vidū bija Latvijā 1939. gadā internētie poļu virsnieki.

Represēto vidū visjaunākais (15 gadu) bija kāds Daugavpils skolnieks Aleksejs Ceļinskis (dz. 1925. g.), kuru 1940. gada 19. jūnijā arestēja par nelegālu Latvijas–PSRS robežas šķērsošanu,²⁰ vecākajam arestētajam bija 69 gadi. Vislielāko vecuma grupu (54%) veido personas vecumā no 22 līdz 40 gadiem, otra lielākā grupa (39%) bija vecumā no 41 līdz 60 gadiem. Tas liecina, ka arestētie galvenokārt bija aktīvā – darb-spējīgā vecumā, kas likumsakarīgi izriet no represētāju pozīcijām.

Varētu pieņemt, ka okupācijas režīms pirmām kārtām vērsīsies pret politisko, ekonomisko, kultūras, zinātnes un reliģisko eliti, taču jākonstatē, ka pārsvarā pirmie represijām tika pakļauti cilvēki, kuri nepiederēja pie elites, tāpēc arī bija ar relatīvi zemu izglītību. Lielākajai arestēto daļai bija pamatskolas (40%) un vidusskolas izglītība (40%), 18% bija augstākā vai nepabeigta augstākā izglītība (sk. 4. pielikumu). Jāatzīmē, ka jūlijā un augustā represēja nelielu daļu Latvijas Republikas politiskās elites, taču mūsu rīcībā nav šo personu krimināllietu, un tāpēc tās nav iekļautas analizējamajā materiālā.

Arestēto tiesāšana

Līdz nacistiskās Vācijas un PSRS kara sākumam arestētos tiesāja Latvijas teritorijā vai arī dokumentus par viņiem sūtīja izskatīšanai PSRS IeTK Sevišķajai apspriedei. Latvijā tiesāto lietas skatīja:

- Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls;
- Baltijas sevišķā kara apgabala 8. armijas Kara tribunāls;
- Baltijas sevišķā kara apgabala 4165. kara daļas Kara tribunāls;
- Ļeņingradas kara apgabala Kara tribunāls (nelegālo PSRS robežas pārgājēju lietas);
- Latvijas PSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Rīgas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Daugavpils apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Liepājas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Ļeņingradas apgabala Pleskavas apgabaltiesa (nelegālo PSRS robežas pārgājēju lietas).

Taču bija gadījumi, kad tiesājamos, lai izskatītu lietu, nosūtīja uz Maskavu. Lielāko daļu no viņiem 1940. gada beigās vai 1941. gada sākumā “etapēja” izmeklēšanas pabeigšanai atpakaļ uz Rīgu. Maskavā palikušo lietas kā pirmās instances tiesa izskatīja

PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija. Tā tas notika arī ar 1940. gada 19. jūlijā arestēto Pēteri Kurlī (1910–1942), kuru 1941. gada 10. jūlijā Maskavā tiesāja PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija un piesprieda viņam nāvessodu, bet PSRS Augstākās Padomes Prezidijs šo sodu aizstāja ar 10 gadiem labošanas darbu nometnē (LDN),²¹ Vladimiru Dzeni (1904–1941), kuram 1941. gada 7. jūlijā piesprieda nāvessodu,²² u.c.

Sākoties karadarbībai, arestētos evakuēja uz dažādiem PSRS apgabaliem, kur viņus tiesāja:

- Rietumsibīrijas apgabala lekšlietu tautas komisariāta karaspēka Kara tribunāls;
- Novosibirskas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Ziemeļkazahstānas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Čkalovas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija;
- Astrahaņas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija.

Arī šajā periodā daudzu lietas sūtīja izskatīšanai Sevišķajai apspriedei. Kā liecina krimināllietu materiāli, 48% līdz tiesai nonākušo lietu nodeva izskatīšanai PSRS lekšlietu tautas komisariāta Sevišķajai apspriedei, 43% skatīja Kara tribunāls (šeit ieskaitītas arī lietas, ko skatīja PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija) un tikai 9% lietu skatīja tiesa (sk. 5. pielikumu). Neliels skaits arestēto personu lietu līdz tiesai nemonāca.

Laika sprādis starp arestu un tiesas sēdi ilga no dažiem mēnešiem līdz divarpus gadiem. 1940. gada augustā–oktobrī kā pirmos notiesāja tos, kuri nelegāli bija pārgājuši PSRS robežu, un piecus bijušos Latvijas iedzīvotājus, kuri, būdami Sarkanās armijas karavīri, PSRS–Somijas 1939.–1940. gada karalaikā bija nokļuvuši somu gūstā.²³ Dažiem vajadzēja gaidīt tiesu līdz 1943. gadam, kad notiesāja pēdējos trīs šajā laikposmā arestētos. No Sevišķās apspriedes lēmumu izrakstiem redzams, ka 1941. gada 8. martā un 19. aprīlī tai izskatīšanai iesniegti gari Latvijas pilsoņu saraksti. Šajās divās dienās Sevišķā apspriede pieņēma lēmumu par vairāk nekā 100 cilvēkiem.

Apsūdzētajiem visbiežāk piemēroja šādus pantus:

- 58. panta 13. punkts – “aktīva cīņa pret strādnieku šķiru un revolucionāro kustību”;
- 58. panta 4. punkts – “palīdzības sniegšana starptautiskajai buržuāzijai”;
- 58. panta 10. punkts – “kontrrevolucionāra aģitācija un propaganda”;
- 58. panta 11. punkts – “pedalīšanās kontrrevolucionārā organizācijā”. Šis 58. panta punkts vienmēr bija papildināts ar vēl kādu citu, jo, kā noteikts Kriminālkodeksa komentāros, “pedalīšanās kontrrevolucionārā organizācijā” “nav piemērojama patstāvīgi, bet tikai sakarā ar to noziegumu, kura realizācija ietilpusi kontrrevolucionārās organizācijas noziedzīgā nodomā”;²⁴
- 58. panta 6. punkts – “spiegošana”;
- 19-58. panta 8. punkts – “gatavošanās teroristiskai darbībai”, kas saskaņā ar kodeksu ir pielīdzināma noziegumam;
- 58. panta 8. punkts – “teroristisks akts”;
- 84. pants – “robežas nelegāla pāriešana”.

Apsūdzība pēc dažiem 58. panta punktiem, piemēram, 13. un 6. punkts u.c., paredzēja arī nāvessoda piemērošanu, taču ne vienmēr tiesvedībā tas tika izmantots, jo koncentrācijas nometnes vajadzēja nodrošināt ar bezmaksas darbaspēku. Daudzos gadījumos pēc tiesu materiāliem nav iespējams noteikt, kādu apsvērumu vadīti tiesneši pieņēma lēmumus par to vai citu sodu.

Tiesas spriedumu analīze liecina, ka visbiežāk (33%) tika piespriesti astoņi gadi labošanas darbu nometnē, bet gandrīz katrs trešais saskaņā ar tiesas spriedumu tika nošauts. Faktiski nāvessods pirmajā tiesu instancē bija piespriests vēl vairākiem cilvēkiem, taču augstākā tiesas instance vai PSRS Augstākās Padomes Prezidijs to no-mainīja ar mazāku sodu – visbiežāk ar 10 gadiem izsūtījumā. 24% piesprieda 10 gadus ieslodzījumā. Piesprieda arī vieglākus sodus (sk. 7. pielikumu), taču tā bija salīdzinoši neliela daļa notiesāto. Kopumā vērtējot spriedumus, jāsecina, ka tie bija bargi.

Parasti arestētā persona tika apsūdzēta pēc vairākiem KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta punktiem. Sevišķās apspriedes lēmumu izrakstos panti netika norādīti, tāpēc tie ņemti no apsūdzības slēdziena. Sastopami gadījumi, kad uz Sevišķās apspriedes lēmuma izraksta atzīmēts, ka persona sodīta kā “sociāli bīstams elements”, kas pēc likuma būtu jāsoda pēc 7-35. panta, taču apsūdzības slēdzienā norādīti 58. panta punkti.

Apkopotais materiāls nesniedz pilnīgas ziņas par to, kādās Gulaga nometnēs notiesātie izcietā sodu, jo parasti kara tribunālu tiesātājiem soda izciešanas vieta nebija minēta. Pieejamā informācija rāda, ka labošanas darbu nometnes atradās dažādās PSRS vietās – no ziemeļu apgabaliem un Vidusāzijas līdz Tālajiem Austrumiem. Diemžēl nav arī iespējams noteikt, cik notiesāto pārdzīvoja ieslodzījumu, ievērojot to, ka izcietā sodu kara apstākļos, kas dramatiski pasliktināja viņu stāvokli. Tomēr, domājams, ka tādu bija maz. To apliecina tas, ka, sākot ar 50. gadu vidu, kad varēja iesniegt lūgumu pārskatīt lietas, šo iespēju izmantoja tikai nedaudzi dzīvi palikušie. Tas ir raksturīgi visām rakstā aplūkotajām represēto grupām.

Politiskās policijas darbinieki

Politiskās policijas pārvaldes izveidošanu un darbību Latvijā 20. gadsimta 20. un 30. gados noteica tālaika izpratne par metodēm, kā sargājama valsts iekšējā drošība, izvirzot par tās pamatuzdevumu cīņu ar pretvalstiskām kustībām un organizācijām, pie kurām piederēja Latvijas Kompartija. Tādējādi Padomju Savienības represīvās politikas vērtējumā okupētās kaimiņvalsts Politiskā policija tika atzīta par vienu no pašām nīstamākajām iestādēm, bet dienests tajā vērtēts kā pats smagākais “kontrevolucionārais” noziegums. 1940. gada jūlijā un augustā kopumā tika apcietināti 40 Politiskās policijas darbinieki, to skaitā lekslietu ministrijas Drošības policijas departamenta direktors Politiskās policijas pārvaldes priekšnieks (iestādes vadītājs padomju okupācijas brīdī), Politiskās policijas pārvaldes Izmeklēšanas nodaļas priekšnieks, desmit rajonu priekšnieki (to skaitā trīs šajā amatā vairs nestrādājoši),

septiņi rajonu izmeklēšanas ierēdņi, deviņpadsmit uzraugu un viens rajona darbvedis. Ievērojot aplūkojamās grupas specifiku, tajā nevarēja ietilpt personas, jaunākas par 21 gadu un vecākas par 61 gadu. Tāpat atzīmējams šīs grupas salīdzinoši augstais izglītības līmenis, ko prasīja amata ieņemšana un dienests Politiskajā policijā. Faktiski visi arestētie Politiskās policijas darbinieki bija latvieši, izņemot vienu krievu – rajona darbinieku.

Četrpadsmit Politiskās policijas darbinieku pēc apcietināšanas aizveda uz Maskavu lietas izmeklēšanai PSRS Iekšlietu tautas komisariāta Galvenajā valsts drošības pārvaldē. Tur nonāca Politiskās policijas pārvaldes priekšnieks, seši rajonu priekšnieki, kuri amatā atradās aresta brīdī, četri apcietinātie rajonu izmeklēšanas ierēdņi, viens uzraugu grupas priekšnieks, viens vecākais uzraugs un viens rajona darbvedis. No šiem trīspadsmit cilvēki vēlāk tika etapēti atpakaļ izmeklēšanas pabeigšanai Latvijas PSR IeTK (VDTK). Pārējās lietās izmeklēšanu veica LPSR IeTK (VDTK) izmeklēšanas daļa vai tā rajona vai pilsētas izmeklēšanas daļa, kura personu bija arestējusi.

Mokošās un garās nopratināšanās izmeklētāji centās panākt, lai apcietinātie Politpārvaldes darbinieki nosauktu viņiem zināmo aģentūru.

Visās lietās par noziedzīgu nodarījumu tika atzīta attiecīga amata ieņemšana Politiskās policijas dienestā un cīņa pret Komunistisko partiju un strādnieku kustību. Septiņus cilvēkus apsūdzēja spiegošanā pret PSRS, pārsvarā tie bija Politiskās policijas pārvaldes PSRS pierobežas rajonu priekšnieki, kuriem inkriminēja sadarbību ar Latvijas izlūkdienestu – Latvijas armijas štāba Informācijas daļu. Taču kā spiegošana pret PSRS tika kvalificēta arī Politiskās policijas pārvaldes Ventspils rajona priekšniekam Arvīdam Zemītim (dz. 1905. g.) inkriminētā apsūdzība ziņu vākšanas organizēšanā par Ventpils rajonā dislocēto padomju karaspēku.²⁵ Astoņus politpārvaldes darbiniekus apsūdzēja Politiskās policijas slepeno dokumentu iznīcināšanā, Latvijā ienākot padomju karaspēkam. Šādā nodarījumā tika vainots Politiskās policijas pārvaldes izmeklēšanas nodaļas vadītājs, trīs rajonu priekšnieki, viens izmeklēšanas ierēdnis un četri uzraugi.

1. tabula

Arestētie Politiskās policijas darbinieki (1940. gada jūlijs–augusts)

Aresta mēnesis	Skaits
Jūlijs	17
Augusts	23
Izglītība:	
pamatskolas	5
vidējā vai nepabeigta vidējā	29
augstākā vai nepabeigta augstākā	6

Vislielākais lietu skaits tika nodots iztiesāšanai Baltijas sevišķā kara apgabala (BSKA) Kara tribunālam – 22 lietas, divas lietas iztiesāja BSKA 8. armijas Kara tribunāls, bet Politiskās policijas pārvaldes Valmieras rajona priekšnieka Arvīda Ramaņa (1893–1941) lietu kā pirmās instances tiesa skatīja PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija.²⁶ Pa vienai lietai attiecīgi iztiesāja Liepājas un Daugavpils apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija un Ziemeļkazahstānas un Čkalovas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija. Deviņās lietās lēmumu pieņēma PSRS lekslietu tautas komisariāta Sevišķā apspriede. Faktiski visu apsūdzēto nodarījumus kvalificēja pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 13. punkta. 21 cilvēkam tika izvirzīta arī apsūdzība pēc šī panta 4. punkta, bet septiņus apsūdzēja saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 6. punktu.

Piesprieštie sodi bija ārkārtīgi bargi. Nāvessodu saņēma 21 cilvēks (vairāk nekā puse notiesāto), 15 gadus labošanas darbu nometnē piesprieda diviem cilvēkiem, ar 10 gadiem tika sodīti desmit, bet astoņus gadus (pašu “mīkstāko” sodu šajā grupā) saņēma pieci Sevišķajā apspriedē tiesātie cilvēki.

Politiskās policijas aģenti

Lai efektīvi sekotu pretvalstisko komunistisko organizāciju darbībai, Latvijas Politiskā policija bija izveidojusi plašu un sazarotu aģentūras tīklu, ko galvenokārt veidoja savervētie šo komunistisko organizāciju dalībnieki. Vienlaikus ar politpārvaldes darbinieku arestiem sākās arī viņu pārziņā esošās aģentūras apcietināšana.

2. tabula

Arestētie Politiskās policijas aģenti (1940. gada jūlijs–augusts)

Aresta mēnesis	Skaits
Jūlijs	18
Augusts	68
Izglītība:	
bez izglītības	2
pamatskolas	55
vidējā vai nepabeigta vidējā	28

Tie, kurus apcietināja par piederību Politiskās policijas aģentūrai, bija vienkārši strādnieki un zemnieki, kā arī atsevišķi cilvēki bez noteiktas nodarbošanās, kas, protams, atbilda tām sociālajām grupām, kurās savu darbību centās izvērst Komunistiskā partija. Spilgti to ilustrē arestēto izglītība, kas parāda, ka šajā represēto grupā nebija neviena ar augstāko izglītību; viena arestētā krimināllietā izglītība nav norādīta.

Arestēto skaita trīskāršošanos 1940. gada augustā salīdzinājumā ar jūliju var izskaidrot ar padomju izmeklētājiem vajadzīgo laiku, lai izpētītu politpārvaldes arhīvos atrastos aģentūras ziņojumus (aģentūras lapiņas) un pratināšanā piespiestu politpārvaldes darbiniekiem nosaukt savu aģentūru. Jāatzīmē, ka gan politpārvaldes darbinieku, gan aģentu aresti notika visā padomju okupācijas pirmajā periodā 1940.–1941. gadā.

No apcietinātajiem cilvēkiem 62 bija latvieši, 17 krievi un septiņi ebreji. Apcietināto vidū bija tikai viena sieviete.

Gandrīz visu apcietināto izmeklēšana notika Latvijā, izņēmums bija vienīgi par vissvarīgāko Latvijas politpārvaldes aģentu atzītais bijušais LKJS CK un LKP CK sekretārs Pēteris Kurlis, kurš pēc ilgas izmeklēšanas Latvijā tās turpināšanai tika nogādāts Maskavā PSRS VDTK rīcībā.²⁷

Līdzīgi kā politpārvaldes darbiniekiem, arī aģentūras sakaros apsūdzēto pratināšanā izmeklētāji centās panākt, lai nosauc vēl citus aģentus.

Apsūdzībās parasti tika norādīts laikposms, kurā cilvēks darbojies politpārvaldes aģentūrā, viņa segvārds, atlīdzības saņemšanas fakts no Politiskās policijas, cik un kādus komunistiskās organizācijas dalībniekus aģents nodevis, fakti par uzstāšanos kā apsūdzības lieciniekam komunistu prāvās. Taču īpašu nozīmi izmeklētāji piešķīra tam, ka apsūdzētais atzinās, ka savu aģenta darbu veicis, vienlaikus būdams komunistu organizācijas biedrs, ko tūdaļ kvalificēja kā vainu īpaši pastiprinošu apstākli.

Arī šajā grupā lietu lielākais skaits nonāca kara tribunālu izskatīšanā. Tā Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls izskatīja 39 lietas, BSKA 8. armijas Kara tribunāls – 17 lietu, BSKA karaspēka 4165. daļas Kara tribunāls – vienu lietu, Rietumsibīrijas apgabala leTK karaspēka Kara tribunāls – vienu lietu, PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija – vienu lietu, pa trim lietām izsprieda LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija un Novosibirskas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija, pa divām lietām izskatīja Daugavpils apgabaltiesa un Rīgas apgabaltiesa, leTK Sevišķā apspriede – 17 lietas.

Faktiski 83 tiesājamiem apsūdzību kvalificēja pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 13. punkta, 17 lietās piemēroja 58. panta 4. punktu.

Šajā tiesājamo grupā piespiesto nāvessodu skaits bija ievērojami lielāks nekā caurmērā šinī laikposmā arestētajiem (sk. 7. pielikumu) – no 86 notiesātajiem 44 saņēma augstāko soda mēru, 27 cilvēkiem piesprieda ieslodzījumu labošanas darbu nometnē uz 10 gadiem, ar brīvības atņemšanu uz astoņiem gadiem notiesāja 13 cilvēku, septiņus gadus nebrīvē piesprieda vienam un “vieglāko” sodu – piecus gadus izsūtījumā saņēma viens cilvēks.

Represētie policijas darbinieki

Par noziedzīgu darbību padomju režīms atzina arī dienestu Latvijas Republikas policijā. Aplūkojamā periodā kopumā tika apcietināti 33 policisti (jūlijā – divi, bet augustā – 31). Arestēto vidū bija Kārtības policijas, Kriminālpolicijas policisti un kancelejas darbinieki un dzelzceļu policisti.

Sešiem arestētajiem policijas darbiniekiem bija augstākā vai nepabeigta augstākā izglītība, 15 – vidējā un 12 – pamatskolas izglītība. No šiem apcietinātajiem viens bija lietuvietis, viens vācietis, viens krievs, pārējie – latvieši.

Galvenā apsūdzība – cīņa pret revolucionāro kustību tika pamatota ar šo cilvēku dienesta faktu Latvijas policijā. Sakaru uzturēšana ar Politisko policiju kopumā tika inkriminēta 11 policistiem, no kuriem pieci pirms dienesta Kārtības vai Kriminālpolicijā bija strādājuši Politiskajā policijā. Saistībā ar tiešo amata pienākumu pildīšanu – kārtības uzturēšanu Rīgas ielās 1940. gada 17. jūnijā, kad pilsētā ienāca Sarkanās armijas vienības un notika huligāniska pūļa uzbrukumi policijas darbiniekiem, tika represēti seši policisti. Saskaņā ar čekas izmeklētāju terminoloģiju šo policistu pilnīgi likumīgo rīcību vērtēja kā miermīlīgas strādnieku demonstrācijas izklīdināšanu un apšaušanu. Nevienā gadījumā apcietināto policistu vaina kāda cilvēka nošaušanā vai ievainošanā nebija pierādīta, tomēr visiem sešiem piesprieda nāvessodu. Savukārt 3. Rīgas prefektūras jaunākos kārtībniekus Eduardu Kreili (1901–1943), Teodoru Jumīki (1897–?) un Viktoru Leonīdu Simsonu (dz. 1908. g.) apsūdzēja kāda komunistu piekaušanā viņu apgaitas laikā naktī uz 1932. gada 1. augustu.²⁸ Pamats arestam bija cietušā ziņojums.

Piecpadsmit apcietinātie policisti tika nodoti BSKA Kara tribunālam, bet viena lieta BSKA 8. armijas Kara tribunālam. Pa vienai lietai iztiesāja Astrahaņas apgabaltiesas un Ziemeļkazahstānas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija, bet 15 cilvēku likteni izlēma PSRS IeTK Sevišķā apspriede. No 33 policistiem 30 tika apsūdzēti saskaņā ar KPFSR KK 58. panta 13. punktu, bet 13 tika izvirzīta apsūdzība arī pēc 58. panta 4. punkta.

Nāvessods tika piemērots 11 gadījumos, vienam cilvēkam piesprieda 15 gadus labošanas darbu nometnē, 12 cilvēkiem – 10 gadus labošanas darbu nometnē, sešiem attiecīgi astoņus gadus, vienam – septiņus gadus, bet diviem – piecus gadus izsūtījumā.

Latvijas izlūkdienesta darbinieki, informatori un aģenti

Pirmās represijas tika vērstas arī pret Latvijas Republikas izlūkdienesta darbiniekiem, informatoriem un aģentiem. Tas ir pilnīgi likumsakarīgi, jo PSRS represīvie orgāni bija vienkārši “pārņēmti” ar spiegošanas māniju. Un, ja arī arestētie nebija saistīti ar izlūkdarbību pret PSRS, to viņiem piedēvēja.

Izlūkošanu un pretizlūkošanu veica Latvijas armijas štāba Informācijas daļa, kuru saskaņā ar padomju izmeklētāju terminoloģiju nosauca par Latvijas izlūkdienestu.

Kopumā tika arestētas 74 personas, kuras strādāja Latvijas izlūkdienestā vai sadarbojās ar to. Arestēto lielākā daļa bija latvieši. Šinī grupā bija pārstāvētas arī tradicionālās Latgalē dzīvojošās mazākumtautības – krievi, baltkrievi, poļi un ebreji.

3. tabula

Arestēto izlūkdienesta darbinieku tautība

Arestēto tautība	Skaitis
Latvietis	53
Krievs	12
Baltkrievs	7
Polis	1
Ebrejs	1

No Ludzas apriņķa vien arestēja 24, bet no Latgales kopumā – 43 personas, savukārt Rīgā – 17, bet Liepājā – tikai vienu. Tas nozīmē, ka pārsvarā tie bija PSRS pierobežas rajonos dzīvojošie cilvēki.

Te skaidri iezīmējas arestu skaita pieauguma tendence. Jūnijā arestēja vienu, jūlijā – 13, bet augustā – jau 60 personu. Kā jau minēts, pašu pirmo 1940. gada 15. jūnijā Masļenku incidenta laikā arestēja Dmitriju Maslovu.²⁹

Visi arestētie atbilst darbspējīgo vecuma grupai (no 22 līdz 60 gadiem). Vecākie bija 1880. gadā dzimušais Andrejs Kuzņecovs³⁰ un Juliuss Kondrats Lauge,³¹ savukārt jaunākais – 1917. gadā dzimušais Girs Segals.³²

Aplūkojot arestēto izglītības līmeni, jāatzīmē samērā lielais personu skaits ar vidējo vai nepabeigtu vidējo izglītību.

4. tabula

Arestēto izlūkdienesta darbinieku izglītība

Izglītība:	Skaitis
skolā nav mācījies	2
pamatskolas	30
vidējā vai nepabeigta vidējā	35
augstākā vai nepabeigta augstākā	7

Arestēto vidū bija tādi pazīstami Latvijas izlūkdienesta darbinieki kā Latvijas armijas štāba Informācijas daļas aģentūras priekšnieka palīgs Otto Cielens (1897–1941),³³ Latvijas armijas štāba Informācijas daļas Informācijas punkta priekšnieki: Tenis Štrauhs (1898–1942),³⁴ Jānis Bergmanis (1900–1941),³⁵ Kārlis Rihards Pumpe (1900–?)³⁶ un Edvīns Stalgevičs-Staļģis (1899–1941);³⁷ Latvijas armijas štāba Informācijas daļas Informācijas punkta priekšnieka palīgs Pēteris Dāvis (1901–1941)³⁸ u.c.

Izlūkdienesta darbinieku, informatoru un aģentu vidū bija arī tādi, kas vienlaicīgi sadarbojās ar Politisko policiju vai arī strādāja tajā. Viņu vidū bija Politiskās policijas priekšnieks Jānis Fridrihsons-Skrauja (1892–1941),³⁹ Politiskās policijas rajonu nodaļu priekšnieks Jānis Ritums (līdz 1940. gadam Rezovskis; 1892–?),⁴⁰ Politiskās policijas pārvaldes Izmeklēšanas nodaļas priekšnieks Jānis Krūze (1891–1941),⁴¹ aktīvs krievu monarhistiskās kustības dalībnieks Latvijā Nikolajs Škrabo (dz. 1908. g.)⁴² u.c.

Ir vērts atzīmēt, ka daži aplūkojamā laikposmā arestētie izlūkdienesta darbinieki un aģenti 20. gadsimta 20. un 30. gados bija PSRS notverti un notiesāti, bet pēc tam apmainīti pret Latvijā spiegošanā pieķertajiem padomju izlūkiem un atgriezušies Latvijā. J. Bergmanis atradās padomju ieslodzījuma vietās vairākus mēnešus 1925. gadā,⁴³ bet Voldemārs Peršteins (1908–1942) – no 1935. gada līdz 1937. gadam.⁴⁴ Savukārt Staņislavs Gorņiks (dz. 1906. g.) atradās padomju ieslodzījuma vietās no 1932. gada līdz 1933. gadam, pēc tam izbēga no Novosibirskas nometnes un nelegāli atgriezās Latvijā.⁴⁵ 1940. gada augustā Latvijā viņus arestēja un piesprieda nāvessodu.

Daļa aģentu tika apsūdzēta par to, ka vienlaikus darbojušies arī kāda ārvalsts izlūkdienesta – visbiežāk Francijas – labā, piemēram, Jānis Bankavs (1886–1951)⁴⁶ un Aleksandrs Paškovskis (1901–1941)⁴⁷ – Francijas, Arturs Jāzeps Rekšāns (1900–1941) – Francijas un Vācijas,⁴⁸ Jānis Vilks (1889–1944) – Anglijas, ASV, Vācijas un Japānas,⁴⁹ bet Pēteris Melbārdis (1892–1941)⁵⁰ – Anglijas, Francijas, ASV un Vācijas izlūkdienestā. Daži Latvijas izlūkdienesta darbinieki savulaik bija ievērojami cariskās Krievijas pretizlūkošanā, piemēram, Andrejs Pekka (1884–?)⁵¹ un Kārlis Zalamans (1885–?).⁵²

Izmeklēšanas laikā pirms tiesas 1940. gada 22. decembrī Liepājas cietumā mira Aleksandrs Fridrihsons (1898–1940),⁵³ J. Fridrihsons-Skrauja – 1941. gada 11. augustā Astrahaņas cietumā.⁵⁴ Piecas krimināllietas tika pārtrauktas pirms tiesas un arestētie atbrīvoti.

Lielāko daļu arestēto tiesāja Sevišķā apsūdzēto un BSKA Kara tribunāls.⁵⁵ Visvairāk – 27 personām – sodu piesprieda Maskavā PSRS IeTK Sevišķā apsūdzēto, turklāt 1941. gada 19. aprīlī vienā sēdē 14 arestētajiem.

Pašus pirmos 1940. gada 29. novembrī BSKA Kara tribunāls notiesāja 1940. gada 2. jūlijā apcietināto A. Paškovski,⁵⁶ 1940. gada 15. jūlijā apcietināto A. J. Rekšānu⁵⁷ un

1940. gada 11. augustā apcietināto Augustu Nuķi (1894–1941),⁵⁸ bet PSRS IeTK Sevišķā apspriede kā pēdējo – 1943. gada 28. aprīlī 12. augustā apcietināto Antonu Livčānu (1911–1942), lai gan viņš jau 1942. gada 7. jūlijā bija miris Astrahaņas cietumā.⁵⁹

Tiesu un tribunālu sēdes notika Rīgā, Daugavpilī, Liepājā, Rēzeknē, kā arī Maskavā un Ļeņingradā.⁶⁰ Gandrīz nevienā no tām liecinieku nebija.

Visbiežāk arestētajiem izvirzīja apsūdzības saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 4., 6. un 13. punktu, atsevišķos gadījumos arī ar 58. panta 1.b, 2., 8., 9., 10., 11. un 12. punktu.

Protams, ka piesprieštie sodi bija bargi. Nāvēssodu piesprieda 31 no 67 notiesātajiem.

5. tabula

Izlūkdienu darbiniekiem piesprieštie sodi

Soda mērs	Skaitis
Augstākais soda mērs	31
Labošanas darbu nometnē:	
15 gadu	5
10 gadi	7
8 gadi	19
5 gadi	5

Nāvēssodu piesprieda 35 personām, bet pieciem notiesātajiem to vēlāk aizstāja ar 10 vai 15 gadiem ieslodzījumā.⁶¹

Šīs grupas krimināllietās, līdzīgi kā iepriekš minētajās, trūkst informācijas par soda izciešanas vietu. Ir zināms, ka notiesātās personas nonāca ieslodzījuma vietās Komi APSR Pečerlagā, Intlagā, Vorkutlagā, Oņeglagā, Južlagā, Norijskā, Čkalovas (Orenburga) apgabala Soļļeckas cietumā, Astrahaņas cietumā, Jeņisejas cietumā, Butirkas cietumā, Ļefortovas cietumā, Ļeņingradas apgabala VDTK pārvaldes iekšējā cietumā, Karagandas apgabalā, Jaroslavas apgabalā un Krasnojarskas novadā.

Cietuma resora darbinieki

Latvijas Republikā cietuma resors atradās Tieslietu ministrijas pakļautībā. Cietumsargs nebija prestiža profesija, tomēr šis darbs garantēja stabilus ienākumus. Bez tam ar pamatskolas izglītību šeit bija vieglāk iegūt darbu nekā citās valsts iestādēs.

Visi 1940. gada jūlijā un augustā arestētie cietuma resora darbinieki strādāja Rīgas Centrālcietumā (RCC) vai tā filiālē Kalnciema akmeņlauztuvēs,⁶² kaut gan politiskie ieslodzītie atradās arī Rīgas Termiņcietumā (sievietes un jaunieši), Daugavpils,

Liepājas u.c. cietumos. Izņēmums bija Jānis Puķe (1894–1941), kurš 1937. gada augustā bija pārcelts uz Daugavpils cietumu, bet arī viņš tika arestēts un apsūdzēts par RCC nostrādāto laiku. 1940. gada vasarā cietuma resorā vairs nestrādāja divas personas – Jānis Āzis (1890–1941; no 1936. gada februāra) un Edmunds Kronis (1905–1943; no 1939. gada vasaras), bet tas viņus neglāba no aresta. Pārējie arestētie arī pēc 1940. gada 17. jūnija līdz aresta brīdim strādāja Rīgas Centrālcietumā.

Apskatāmajā laikposmā arestēja 22 cietuma resora darbiniekus (jūlijā – astoņus, augustā – 14).

19 arestētās personas strādāja RCC – cietuma priekšnieks, trīs cietuma priekšnieka palīgi un 15 uzraugi, bet trīs bija Kalnciema akmeņlauztuvju uzraugi. Jau 1940. gada 19. jūlijā arestēja četrus RCC darbiniekus – Pēteri Pommeru (1883–1941), Albertu Bļodnieku (dz. 1904. g.), Ernestu Salzirni (1892–?) un Jāzepu Stoļeru (1903–?).

Arestētajiem tika inkriminēta pret komunistiem vērsta darbība – trīs devuši rīkojumu piekaut ieslodzītos komunistus, 17 – piedalījušies ieslodzīto komunistu piekaušanā, bet viens bijis liecinieks komunistu prāvās.

Šīs grupas arestētie pēc nacionalitātes bija latvieši, tikai viens bija krievu tautības.⁶³ Tas apstiprināja pirmskara Latvijas Republikas laikā pieņemto un iedibināto praksi, ka darbā valsts iestādēs ierobežoti pieņēma mazākumtautību pārstāvjus.

Visi arestētie bija vīrieši. 19 arestētajiem dzīvesvieta bija Rīga, 13 dzīvoja cietuma resoram piederošās mājās,⁶⁴ trīs dzīvoja ārpus Rīgas – Daugavpilī, Rīgas apriņķa Lauberes pagastā un Jelgavas apriņķa Kalnciema pagastā.

Arestētie bija darbaspējīgo vecuma grupā. Viņu vidū vecākais bija 1883. gadā dzimušais RCC priekšnieks P. Pommers, kurš aresta brīdī bija nepilnus 57 gadus vecs, savukārt jaunākie – Voldemārs Putniņš, Jānis Graudiņš un Edmunds Kronis bija dzimuši 1905. gadā, tātad viņi 1940. gadā bija 35 gadus veci.

Lielākajai daļai arestēto cietuma resora darbinieku (17 personu) bija pamatskolas izglītība. Tikai četriem arestētajiem bija vidējā izglītība, vienam – nepabeigta vidējā.

Arestēto tiesas procesos un izmeklēšanas gaitā tika noprotināti liecinieki, kas bija gan cietušie – bijušie ieslodzītie komunisti un atsevišķi kriminālnoziedznieki, gan arī citi cietuma resora darbinieki. Bez tam cits par citu liecināja arī paši apcietinātie RCC darbinieki.

Divas krimināllietas tika pārtrauktas izmeklēšanas gaitā pirms tiesas. Vilis Ērglis (1900–?) 1940. gada 13. novembrī tika atbrīvots, jo bija kļūdains arestēts RCC uzrauga Ernesta Ērgļa vietā,⁶⁵ savukārt Jānis Beļavnieks (1898–?) 1940. gada 3. novembrī – nepietiekamu pierādījumu dēļ, jo izmeklēšanas procesā ieslodzīto komunistu piekaušanas fakti netika pierādīti.⁶⁶

Gandrīz visus cietuma resora darbiniekus (19 personas) tiesāja BSKA Kara tribunāls. Tikai Voldemaru Jāni Jurku (1887–?) tiesāja Rīgas apgabaltiesas Krimināllietu tiesas kolēģija.

BSKA Kara tribunāls arestētajiem izvirzīja apsūdzības saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 4. un 13. punktu.⁶⁷ 1940. gadā notiesāja tikai Uvināliju Tiho-mirniņu, pārējos – laikposmā no 1941. gada janvāra līdz maijam.⁶⁸ Lielākā tiesas prāva norisinājās 1941. gadā no 13. līdz 15. martam, kad BSKA Kara tribunāls izskatīja 12 arestēto RCC darbinieku krimināllietas.⁶⁹

Arī šai grupai soda mēri bija ļoti bargi, jo pusei notiesāto – deviņiem piesprieda nāvessodu. Tiesa, trim personām (Reinholds Karlovs, V. J. Jurka, E. Salzirnis) vēlāk PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija un LPSR Augstākās Padomes Prezidijs to no-mainīja ar 10 gadiem ieslodzījumā.

6. tabula

Arestētajiem cietuma resora darbiniekiem piespriestie sodi

Piespriestais sods	Notiesāto skaits
Augstākais soda mērs	6
10 gadi	8
8 gadi	5
4 gadi	1

Tikai par četrām personām ir zināms datums, kad tika izpildīts nāvessods.⁷⁰ Par nāvessoda izpildi A. Bļodniekam un J. Stoļeram ziņu nav.

Arī pēc šīs grupas krimināllietām nav iespējams par visiem uzzināt, kur izciests sods. Notiesātie nokļuva Intlagā, Karlagā, Pečeralgā u.c. Zināms, ka četras personas mirušas ieslodzījumā, bet vismaz viens RCC darbinieks – Adalberts Kalniņš (1897–?) pēc soda izciešanas atgriezās Latvijā. Diemžēl par pārējo likteni nav ziņu.

Ziņas par atsevišķu cietuma resora darbinieku nežēlīgo izturēšanos pret ieslodzītajiem komunistiem ir pretrunīgas. Kā liecina Tieslietu ministrijas apkārtraksti u.c. pirmskara dokumenti, Latvijas valsts politika nebija vērsta uz ieslodzīto morālo un fizisko spīdzināšanu, tomēr daudz kas bija atkarīgs no cietuma resorā strādājošajiem. Turklāt ieslodzītie komunisti dažkārt provocēja cietuma uzraugus uz vardarbību, kas savukārt neatbrīvoja viņus no atbildības par nereglamentētu un necilvēcisku attieksmi pret ieslodzītajiem.

Pēc 1940. gada augusta cietuma resora darbinieku aresti turpinājās un aptvēra visus Latvijas cietumus – bez RCC darbiniekiem vēl arestēja Daugavpils, Liepājas, kā arī citos cietumos strādājošos.

Krievu organizācijas

Pirms padomju okupācijas Latvijā darbojās daudzas nacionālo minoritāšu biedrības, to skaitā arī krievu. Aktīvi izvērsa darbību dažādas krievu kultūras un izglītības biedrības, profesionālas, studentu un jaunatnes, labdarības un reliģiskās (galvenokārt vecticībnieku) biedrības. Tās aptvēra krievu minoritāti visā valstī.⁷¹ Šo nacionālo biedrību skaitā bija arī krievu emigrantu organizācijas,⁷² kuras bija cieši saistītas ar lieliem krievu emigrācijas centriem Prāgā, Beļgradā, Parīzē un Berlīnē, no kurienes saņēma literatūru, dažādas instrukcijas. Tāpat pārstāvji no Latvijas piedalījās kopēji rīkotās konferencēs un kongresos. Viena no šādām organizācijām bija *Sokol* (Piekūns), kas apvienoja krievu jaunatni, ar mērķi saglabāt nacionālo pašapziņu un gatavot biedrus turpmākam darbam par labu Krievijai. Šīs biedrības locekļiem nebija sveši monarhistiski uzskati, tāpēc arī Latvijas valsts struktūras ar zināmām bažām sekoja šīs organizācijas aktivitātēm. Vēl lielākā mērā tas attiecas uz tādu biedrību kā *Национально-трудоваго союз нового поколения* (NTSNP; Jaunās paaudzes nacionālā darba savienība), kura iestājās par “vienotas un nedalāmas” Krievijas atjaunošanu, tātad bija atklāti pretpadomju. Droši vien tieši tāpēc daži šīs biedrības aktīvisti tika arestēti vēl 1940. gada maija beigās un jūnija sākumā, taču viņus atbrīvoja saskaņā ar amnestijas likumu, ko 21. jūnijā pieņēma Augusta Kirhenšteina (1872–1963) valdība. Tā Minajs Morozovs (dz. 1915. g.) bija arestēts 1940. gada 31. maijā, pēc 21. jūnija atbrīvots un tad atkal pēc nedēļas – 27. jūnijā arestēts.⁷³ Bieži vien *Sokol* dalībnieki darbojās arī NTSNP. Represēto vidū bija arī personas no tām emigrantu biedrībām, kuras izbeidza savu darbību jau 30. gadu vidū (piemēram, Krievu emigrantu biedrība), kā arī krievu kultūras, izglītības, reliģisko un citu biedrību aktīvisti. Arestētajiem visbiežāk inkriminēja piederību Rīgas krievu biedrībai,

7. tabula

Arestētie krievu organizācijas aktīvisti 1940. gada jūnijā–augustā

Aresta mēnesis	Skaitis
Jūnijs (pēc 21. datuma)	7
Jūlijs	29
Augusts	23
Izglītība:	
pamatizglītība	14
vidējā un nepabeigta vidējā	30
augstākā un nepabeigta augstākā	15

Krievu akadēmiskajai biedrībai, Krievu skolotāju savienībai u.c. Kopumā aplūkojamā laikposmā tika arestēti krievu organizāciju un biedrību 59 aktīvisti. Arestēto vidū bija tikai divas sievietes. Kas attiecas uz represēto nacionālo sastāvu, tad, protams, tie bija galvenokārt krievi – 49 no 59 represētajiem, pieci bija latvieši, divi vācieši, bet pa vienam – polis, baltkrievs, kā arī armēnis – tanī laikā Latvijā diezgan reti sastopamas nacionālās minoritātes pārstāvis.

Šīs grupas arestēto vecuma struktūra un izglītības līmenis īpaši neatšķiras no kopumā aplūkojamā laikposmā represēto struktūras.

8. tabula

Arestēto vecums

Vecuma grupa	Arestēto skaits
Līdz 21 g.	5
22–40 g.	38
41–60 g.	12
Vecāki par 61 g.	4

Aresti sākās jau 1940. gada 27. jūnijā, kad apcietināja pirmos četrus NTSNP locekļus.

Kā jau minēts, kopējais arestēto skaits Latvijā ar katru mēnesi pieauga (sk. 1. pielikumu), bet krievu organizāciju aktīvistu lielāko daļu arestēja jau jūlijā. Tas izskaidrojams galvenokārt ar to, ka PSRS specdienestu viens no pamatuzdevumiem bija kontrolēt krievu emigrantu organizācijas ārpus tās robežām, vervēt aģentus no aktīvistu vidus un likvidēt vadītājus. Tā kā Latvijas emigrantu biedrības bija saistītas ar emigrācijas kustības centriem Čehoslovākijā, Dienvidslāvijā, Vācijā, Bulgārijā un Francijā, tad jau pirms okupācijas padomju specdienesti bija informēti par krievu biedrību (īpaši emigrantu) vadītājiem, aktīvistu darbību, to kontaktiem ar Eiropas centriem. Tieši tāpēc arī vairāki *Sokol* un NTSNP aktīvisti pēc aresta jūlijā un augusta pirmajā pusē tika nogādāti izmeklēšanai uz Maskavu, kur viņus ieslodzīja PSRS leTK lekšējā cietumā (Lubjanka). Taču drīz vien izrādījās, ka Rīgā apcietinātajiem krievu organizāciju aktīvistiem nav īpašas nozīmes “baltgvardu kustībā” un saskaņā ar izmeklētāju lēmumu 1940. gada beigās vai 1941. gada pašā sākumā to lielākā daļa tika nogādāta atpakaļ Rīgā, kur “nozieguma pastrādāšanas vietā” vajadzēja pabeigt izmeklēšanu un nodot materiālus izskatīšanai tiesā vai arī ārpustiesas orgāniem.

No 59 lietām līdz izskatīšanai tiesā nonāca 54 lietas. Rīdzinieks Pēteris Geidāns (1891–1941) mira 1941. gada 26. septembrī Astrahaņas cietumā, uz kuriem, sākoties kara darbībai Latvijas teritorijā, viņu evakuēja no Rīgas Centrālcietuma, tā arī nesagaidot tiesas spriedumu.⁷⁴ Krimināllietai pievienotajā izziņā ir norādīts nāves cēlonis – “Sirdskaite un strauja organisma novājēšana”.⁷⁵ Pēteri Pertņikovu (dz. 1919. g.) no Rēzeknes atbrīvoja no ieslodzījuma 1940. gada 7. augustā vienīgi tāpēc, ka viņš piekrita sadarboties ar Latvijas PSR drošības iestādēm.⁷⁶ Šī paša iemesla pēc 1941. gada 21. maijā no Liepājas cietuma atbrīvoja Arnoldu Berķi (dz. 1906. g.).⁷⁷ Zuzannas Coppes (dz. 1904. g.) un Kurta Otto Brāca (1883–?) likteni izšķīra PSRS iekšlietu tautas komisāra Lavrentija Berijas (1899–1953) rīkojums. Lieta ir tāda, ka Z. Coppe kopā ar savu vīru Albertu Coppi (dz. 1906. g.) bija reģistrēta repatriantu sarakstā ar 2616. numuru. A. Coppe panāca, ka Vācijas varas iestādes pieprasīja atbrīvot Z. Coppi, kas arī notika 1941. gada martā.⁷⁸ Savukārt 1941. gada 13. martā saskaņā ar PSRS un Vācijas valdības 1941. gada 10. janvāra vienošanos un PSRS VDTK 1941. gada 19. februāra norādījumu tika pieņemts lēmums par K. O. Brāca izraidīšanu uz Vāciju.⁷⁹

Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls izskatīja 27 ieslodzīto krimināllietas, bet uz Maskavu Sevišķajai apspriedei tika nosūtītas 22 lietas. Var droši secināt, ka Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāla 1941. gada 16. un 17. aprīļa sēde Rīgā pilnībā bija veltīta NTSNP dalībnieku lietas izskatīšanai. Kara tribunāla priekšā stājās 13 apsūdzēto. Tiesas sēdi vadīja 1. ranga militārais jurists Gringots, viņam palīdzēja divi tiesas locekļi – 2. ranga militārais jurists Novikovs un militārais jurists Zeņko. Visiem tika izvirzīta apsūdzība saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 4., 8., 10. un 11. punktu. Tieši šie punkti visbiežāk figurē arī pārējo represēto krievu organizāciju aktīvistu lietās.

Lai gan apsūdzības raksti bija ļoti vienvēidīgi (galvenā apsūdzība sastāvēja piederībā “baltgvardu teroristiskajām organizācijām NTSNP un *Sokol*”), tomēr Kara tribunāls piesprieda dažādus soda mērus. Četriem cilvēkiem piesprieda piecus gadus labošanas darbu nometnē, diviem – septiņus gadus, diviem – astoņus gadus, astoņiem – 10 gadus un 14 – augstāko soda mēru (trijiem tas vēlāk tika aizstāts ar 10 gadiem ieslodzījumā). Daži uz nāvi notiesātie, piemēram, Boriss Haritonovs (1909–1941), Vladimirs Jurkevičs (1919–1941) un Vasilijš Ņikitins (1904–1941), rakstīja apžēlošanas lūgumus, taču gan PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija 1941. gada 30. maijā, gan PSRS Augstākās Padomes Prezidijs 1941. gada 20. jūnijā tos noraidīja.⁸⁰

Bargi sodi tika piespriesti arī tiem, kuru lietas izskatīja Sevišķā apspriede. No 22 apsūdzētajiem vienam tika piespriests augstākais soda mērs, vienam – 10 gadi, 16 – astoņi gadi un četriem – pieci gadi ieslodzījumā. Vērtējot spriedumus krievu biedrību aktīvistiem (gandrīz katrs trešais tika nošauts), jāatzīmē, ka tie bija tikpat bargi kā kopumā šajā laikposmā arestētajiem (sk. 7. pielikumu).

“Pērkonkrusta” dalībnieki

Skaitliski liela arestēto grupa (54 cilvēki jeb 12%) bija “Pērkonkrusta” organizācijas biedri. Lielākā daļa arestēto pērkonkrustiešu pēc 1934. gada, kad valdība aizliedza šīs organizācijas darbību, bija sodīta un sodu izcietusi vēl pirms Latvijas okupācijas. Taču seši pērkonkrustieši atradās ieslodzījumā laikā, kad Latvijā ienāca PSRS karaspēks.⁸¹ Lai gan pēc amnestijas likuma, ko izdeva jaunizveidotā valdība 1941. gada 21. jūnijā, bija paredzēts atbrīvot no soda personas, kuras notiesātas par noziedzīgiem nodarījumiem, vērstiem pret valsts iekārtu, taču no cietuma atbrīvoja tikai komunistus un citas kreisi noskaņotas personas,⁸² “Pērkonkrusta” dalībniekiem to nepiemēroja. Šāda rīcība pamatojās uz likumam pievienoto piezīmi, ka iekšlietu ministrs var izlemt, vai atbrīvojamā persona ir vai nav atzīstama par kaitīgu valsts interesēm.⁸³

Latvijas Republikas Politiskās policijas pārvalde par “Pērkonkrustu” bija savākusi izsmeļošas ziņas un par katru tās dalībnieku bija izveidota kartotēka, tāpēc jaunieceltais Politiskās policijas pārvaldes priekšnieks Vikentijs Latkovskis (1899–1983) varēja operatīvi rīkoties, viņam atlika tikai dot rīkojumu saviem darbiniekiem par konkrēta pērkonkrustieša arestu. Jau jūlija sākumā, t.i., laikā no 5. līdz 7. jūlijam, arestēja 38 pērkonkrustiešus (jūlijā pavisam 40), bet augustā vēl desmit. Lēmumu par jūlija sākumā arestētajiem parakstīja iekšlietu un kara ministrs, bet bija gadījumi, kad lēmumu par arestu parakstīja V. Latkovskis viens pats.

Tā, piemēram, lēmums par Aleksandru Mengotu izskatījās šāds: “1940. g. 20. jūlijā mēs, iekšlietu un kara ministri, ņemot vērā, ka no politiskās policijas pārvaldes izziņas Aleksandra Mengota (dz. 1905. g. 10. jūlijā, Latvijas pav., dzīv. Rīgā, Mūkusalas ielā 33, dz. 1) lietā redzams, ka Aleksandrs Mengots piekopi valsts interesēm kaitīgu darbību, un sakarā ar to atzīstot viņu par kaitīgu valsts drošībai un pamatojoties uz Likuma par kārtību un sabiedrisko drošību valstī 10. pantu,

NOLĒMĀM: Aleksandru Mengotu turēt ieslodzījumā Rīgas centrālcietumā. –

iekšlietu ministrs V. Lācis, Kara ministrs ģenerālis Dambītis, Politiskās policijas pārvaldes priekšnieks V. Latkovskis.”⁸⁴

Lielākā daļa (gandrīz 80%) apcietināto līdz arestam dzīvoja Rīgā. Gandrīz pusi no jūlijā arestētajiem pērkonkrustiešiem drīz vien pēc aresta pārveda uz Maskavas cietumiem (Ļefortovu vai Butirku), kur tikai pēc Latvijas inkorporācijas PSRS tika noformēti aresta dokumenti. Tā, piemēram, Edvīnu Landorfu (dz. 1910. g.) apcietināja 1940. gada 6. jūlijā, arestētā anketu PSRS iekšlietu tautas komisariāta Valsts drošības galvenās pārvaldes darbinieki aizpildīja 8. augustā, bet aresta orderi izdeva 1940. gada 5. oktobrī. Tajā bija atzīmēts, ka E. Landorfs arestēts PSRS iekšējā cietuma uzņemšanas telpās.⁸⁵ Kā liecina krimināllietu materiāli, tad cietumā ievietotos pērkonkrustiešus bija uzdots novērot “kameru” informatoriem. Par to, kādos apstākļos notika izmeklēšana, liecina

Friča Kronberga (1898–?) sūdzība, kurā viņš rakstīja, ka iepriekšējās izmeklēšanas laikā viņš ticis fiziski ietekmēts un tāpēc devis nepatiesu liecību. Saprotams, ka Butirku cietuma ārsts to noliedza un atzina, ka "attiecībā uz iekšējiem orgāniem un kustības orgāniem sevišķu noviržu no normas nav"⁸⁶.

Iespējams, ka padomju drošības iestādes bija pārvērtējušas šīs organizācijas bīstamību un tās ārzemju sakarus, jo vēlāk pārkonkrustiešus pārsūtīja atpakaļ uz Latviju, motivējot to tādējādi, ka viņu kontrrevolucionārā darbība notikusi Latvijas teritorijā un, lai pilnīgāk atklātu viņu noziedzīgo darbību, turpmāk izmeklēšana jāveic nozieguma vietā.⁸⁷ Parasti nekāda izmeklēšana Latvijā nenotika, labākajā gadījumā aprobežojās ar kādu formālu nopratināšanu.

Šīs arestēto grupas struktūranalīze uzrāda būtiskas atšķirības no pārējo arestēto datiem.

Arestētie pārkonkrustieši pārstāvēja divas vecuma grupas:

- 1) vecumā no 21 līdz 40 gadiem – 79%,
- 2) vecumā no 41 gada līdz 60 gadiem – 21%,

kas norāda, ka šī grupa bijusi gados jaunāka salīdzinājumā ar pārējām rakstā analizētajām.

Arī šīs grupas izglītības līmenis salīdzinājumā ar citām grupām būtiski atšķiras – "Pārkonkrustā" visaugstākais īpatsvars bija personām ar augstāko vai nepabeigtu augstāko izglītību. No kopējā arestēto skaita augstākā vai nepabeigta augstākā izglītība bija 18%, pārkonkrustiešiem – 42 procenti. Tā no 54 arestētajiem pārkonkrustiešiem 23 bija augstākā vai nepabeigta augstākā izglītība, 17 – vidējā vai nepabeigta vidējā, 14 – pamatizglītība.

No visiem aplūkojamā laikposmā arestētajiem šī grupa atšķiras arī ar to, kā notika iepriekšējā izmeklēšana un kāda institūcija apsūdzētajiem piesprieda sodu. No krimināllietām redzams, ka 24 gadījumos liecinieki netika iztaujāti, 13 lietās pievienoti izraksti no citu arestēto iztaujas protokoliem. Faktiski izmeklētājiem pietika ar politpārvaldes izziņu par piederību "Pārkonkrustam". No 54 pārkonkrustiešu lietām (piecas izmeklēšanas laikā tika pārtrauktas) 43 nosūtīja izskatīšanai PSRS IeTK Sevišķajai apspriedei, piecas skatīja BSKA Kara tribunāls, bet vienu – PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija.

"Pārkonkrusta" dalībnieki nebija veikuši noziedzīgu darbību pēc Latvijas okupācijas, bet par savu iepriekšējo darbību bija jau sodīti, un līdz ar to nebija tiesiska pamata viņus vēlreiz tiesāt par to pašu nodarījumu,⁸⁸ tāpēc 88% lietu nosūtīja Sevišķajai apspriedei. Sevišķās apspriedes lēmumu izrakstos bieži vien rakstīts, ka persona sodīta "kā sociāli bīstams elements"⁸⁹.

Pārkonkrustiešiem apsūdzība parasti tika uzrādīta saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 4., 10. un 11. punktu, tas nozīmē, ka viņus apsūdzēja par piederību "kontrrevolucionārai organizācijai" un "par palīdzības sniegšanu starptautiskajai buržuā-

zijai” vai par “kontrevolucionāru vai pretpadomju propagandu”. Atkarībā no izmeklētāja izglītības vai ideoloģiskajiem priekšstatiem “Pērkonkrusta” organizācija apsūdzības slēdzienos tika dažādi apzīmēta – “nelegāla”, “kontrevolucionāra”, “fašistiska organizācija”, “nelegāla fašistiska”, “nacionālsociālistiska”, “nacionālfāšistiska”, “pretpadomju nacionālsociālistiska”, “pretpadomju fašistiski nacionālsociālistiska”.

9. tabula

Pērkonkrustiešiem piespriestais sods

Piespriestais sods	Notiesāto skaits
Augstākais soda mērs	1
10 gadi	6
8 gadi	29
5 gadi	13

Pērkonkrustiešiem salīdzinājumā ar citiem šajā laikā arestētajiem tika piespriesti mazāki sodi. Ja no kopējā tiesāto skaita nāvēssodu piesprieda gandrīz 30% apsūdzēto, tad pērkonkrustiešiem tikai diviem procentiem. Visbiežāk šīs grupas dalībniekiem piesprieda astoņus gadus – 60%, kopējā notiesāto grupā šis skaitlis bija daudz mazāks (sk. 7. pielikumu).

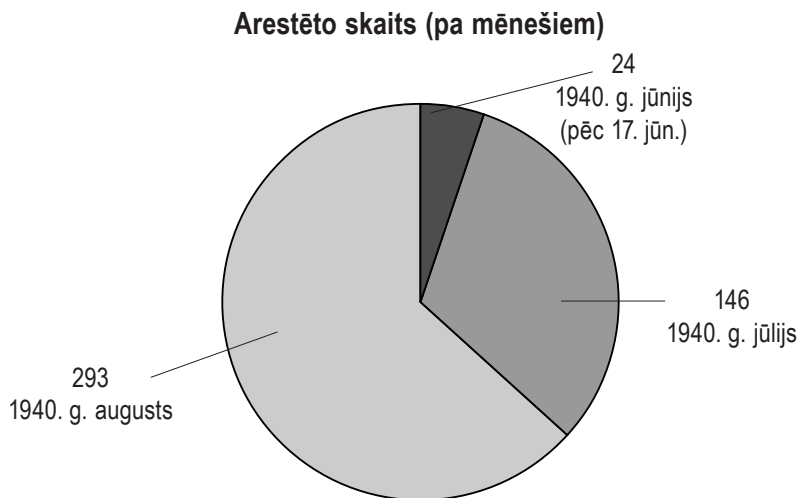
Ir zināms, ka “Pērkonkrusta” dalībnieku aresti turpinājās arī vēlāk. No 1941. gada 14. jūnijā deportētajiem un arestētajiem apmēram 70 cilvēkiem bija inkriminēta piederība šai organizācijai. Turklāt šajā laikā arestētajiem tika piespriesti bargāki sodi nekā 1940. gada jūnijā–jūlijā arestētajiem.

Arī attiecībā uz šo notiesāto grupu mums nav pilnīgu ziņu par soda izciešanas vietu. Pēc pieejamajiem materiāliem var konstatēt, ka puse notiesāto sodu izcieta Vorkutlagā, pa trim cilvēkiem atradās Karlagā, Sevpečlagā un Sevvostlagā.

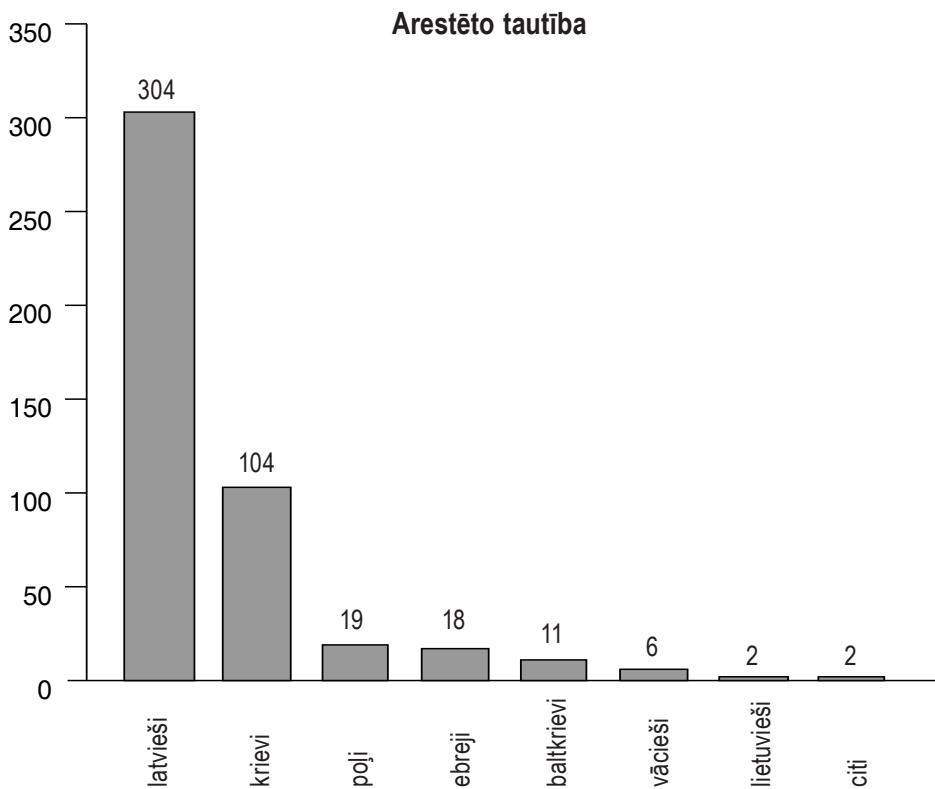
1940. gada jūnijā–augustā arestēja tās personas, kuras pēc padomju represīvo iestāžu uzskatiem kaut kādā mērā varēja apdraudēt okupācijas režīma pastāvēšanu. Represijas pagaidām neskāra arestēto ģimenes locekļus, taču 1941. gada 14. jūnijā tika izsūtītas daudzas šajā laikposmā arestēto ģimenes.

No aplūkojamā perioda krimināllietu analīzes var iezīmēt arī citas represēto grupas – atsevišķu Latvijas Republikas politisko partiju (Zemnieku savienība, nacionālo minoritāšu partijas u.c.) aktīvie dalībnieki, Latvijas Republikas valsts iestāžu vadošie darbinieki, Aizsargu organizācijas vadītāji, Latvijas armijas virsnieki, robežsargi, kā arī tie, kuri organizēti vai individuāli vērsās pret padomju režīmu. Taču tās izteiktāk parādīsies vēlāk, kad padomju represijas vērsīsies plašumā.

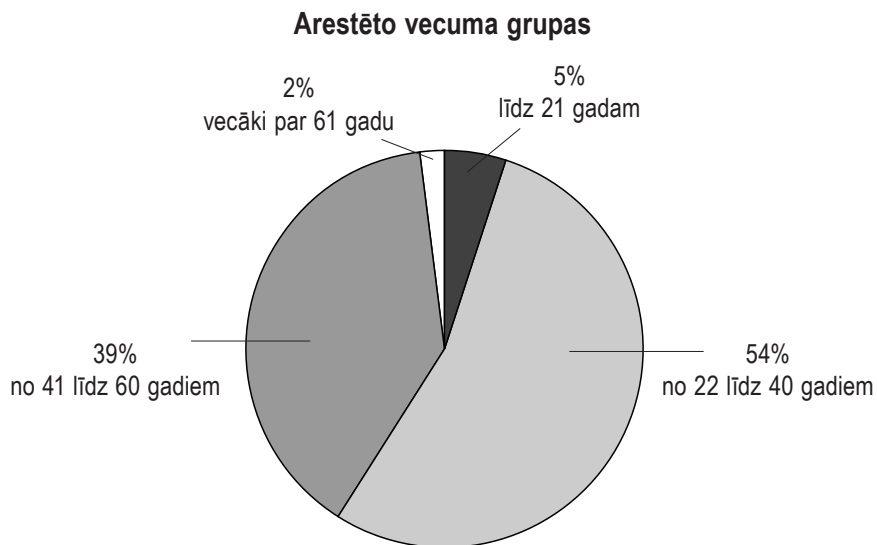
1. pielikums

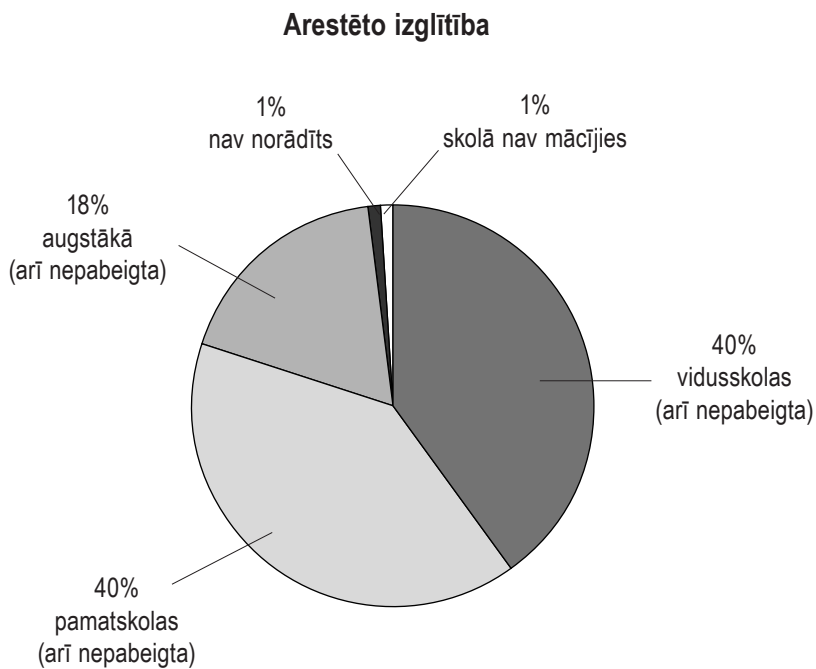
2. pielikums

3. pielikums

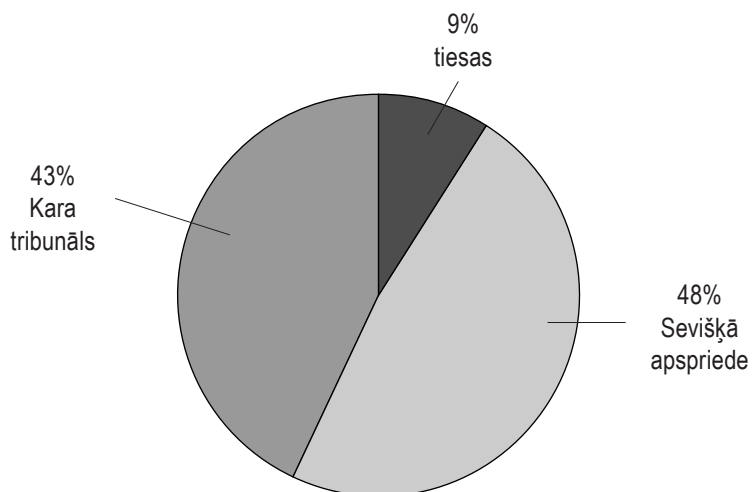

4. pielikums

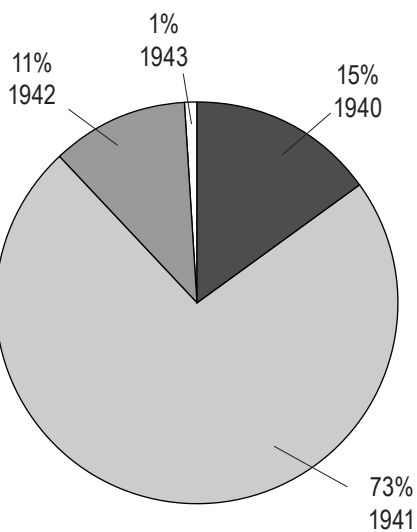
5. pielikums

Tiesvedības iestādes

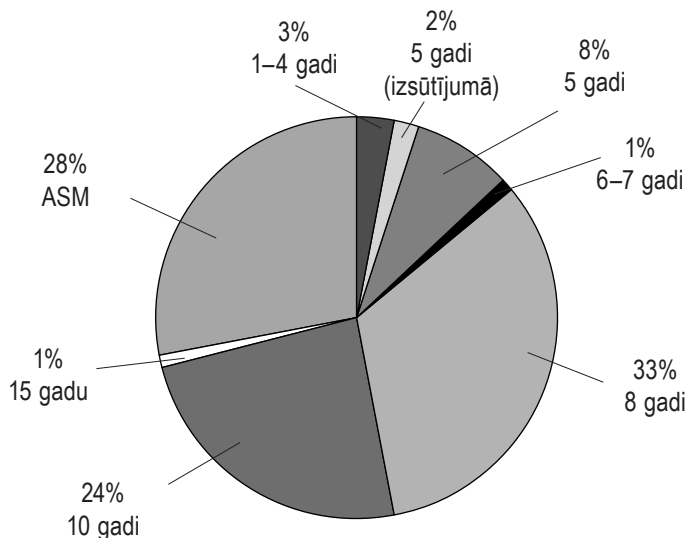
6. pielikums

1940.–1943. gadā notiesātie

7. pielikums

Piespriestais sods

Atsauces un skaidrojumi

- 1 *Bambals A.* Staļinisma genocīds pret Latvijas armijas karavīriem Baigajā gadā // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: Konferences materiāli. – Rīga, 1992, 74.–86. lpp.; *Bambals A.* 1940./41. gadā represēto latviešu virsnieku piemiņai: Virsnieku Golgātas ceļš un liktenis Gulaga nometnēs (1941–1959) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata, 1999: Genocīda politika un prakse. – 2000, 92.–115. lpp.; *Jēkabsons Ē., Bambals A.* Latvijas armijas iznīcināšana un represijas pret tās karavīriem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 120.–172. lpp.
- 2 *Šneidere I.* Represijas pret Latvijas Republikas valsts darbiniekiem 1940.–1941. gadā // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā: Konferences materiāli, 64.–73. lpp.
- 3 *Vilciņš T.* Latvijas zinātnieki staļinisma represiju apstākļos // Turpat, 87.–98. lpp.
- 4 *Alks Dz.* Šķiru cīņa pret Latvijas medicīnas darbiniekiem 1940.–1953. gadā // Turpat, 107.–111. lpp.
- 5 *Lerhis A.* Padomju represijas pret neatkarīgās Latvijas diplomātiem // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā ..., 71.–119. lpp.

- ⁶ Žvinklis A. Padomju represijas pret Latvijas Republikas parlamentāriešiem 1940.–1941. gadā // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 201.–223. lpp.
- ⁷ Jēkabsons Ē. Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā ..., 51.–70. lpp.
- ⁸ 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.), 415 lpp.; Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001, 804 lpp.
- ⁹ Sk.: Zālīte I., Eglīte S. 1941. gada 14. jūnija deportācijas struktūranalīze // Aizvestie ..., 687.–694. lpp.
- ¹⁰ 1941. gada 30. martā Latvijas PSR tieslietu tautas komisārs un Latvijas PSR prokurors izdeva kopēju pavēli nr. 2588 par krimināllietu caurskatīšanas kārtību par noziegumiem, kas izdarīti pirms KPFSR Kriminālkodeksa piemērošanas Latvijas PSR teritorijā, nepieļaujot atsaukšanos uz agrāk izdotiem likumiem. – *Graužinis S.* Piezīmes par Latvijas PSR Prokuratūras izveidošanos un attīstību 1940. un 1941. gadā // Pēteris Stučka Latvijas Valsts Universitātes Zinātniskie raksti, 44. sēj.: Juridiskās zinātnes. Krimināltiesību un kriminālprocesa jautājumi. – Rīga, 1962, 4. laid., 196., 197. lpp.
- ¹¹ 1942. gada 8. aprīlī PSRS IeTK Sevišķā apspriede D. Maslovam piesprieda nāvessodu. – Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 2. apr., P-6578. I., 199., 200. lp.
- ¹² Turpat, P-6909. I., 3. lp.
- ¹³ Diemžēl joprojām nevar precīzi noteikt represēto skaitu, jo vairāki apcietinātie tika aizvesti uz Maskavu un tiesāti Padomju Savienībā (daudzi augstākie valsts darbinieki, prokurori un Latvijas armijas virsnieki). Viņu krimināllietas Latvijā neatrodas.
- ¹⁴ LVA, 1986. f., 1. apr., 4772., 4844., 4848., 6678., 7162., 7174., 7176., 7191., 7194.–7196., 7199., 7204., 7291., 7314., 7367., 7380., 7390., 7394.–7397., 7399.–7407., 7409.–7411., 7413., 7421., 7423., 7424. uzraudzības I., 7425., 7426., 7429., 7460., 7489., 7505., 7506., 7513., 7514., 7521., 7523., 7524., 7527.–7529., 7531., 7533.–7539., 7543., 7544., 7547., 7550., 7551., 7553., 7555., 7560., 7562., 7564.–7573., 7582., 7607.–7610., 7615., 7622., 7625., 7748., 7750.–7752., 7754., 7757., 7761., 7763., 7764., 7766., 7771., 7774., 7775., 7781., 7782., 7786., 7787., 7794., 7799., 9302., 9304., 9306., 9307., 9310., 9312., 9314., 9316., 9326., 9328., 9331., 9334., 9386., 10124., 10722., 10912. uzraudzības I., 11292., 11332. uzraudzības I., 11383. uzraudzības I., 11480., 11490. uzraudzības I., 11501. uzraudzības I., 25690., 25886., 29701., 29703., 29704., 30122., 30123., 30142., 30144., 30673., 31073., 33515., 33519., 33598., 33684., 33698., 33699., 33701., 33967., 33971., 34034., 34196., 34798., 36321., 36567., 37632., 37636., 38100., 38329., 38487., 38937., 38980., 39214., 39217., 39345., 39350., 39353., 39519., 39969., 39970., 39971., 41066., 41067., 41069., 41070., 41071., 41866., 41884., 41885., 42778., 42782., 43054., 43894., 44891., 45142., 45145. I., 2. apr., P-173.–P-175., P-177., P-180., P-181., P-183.–P-185., P-189., P-203., P-226.–P-228., P-245., P-265., P-274., P-280., P-282., P-1214., P-1324., P-1537., P-1545., P-1547., P-1579., P-1581., P-1582., P-1583., P-1584., P-1585., P-1586., P-1591., P-1592., P-1594.–P-1596., P-1598.–P-1600., P-1610., P-1616., P-1642., P-1658., P-1660., P-1670., P-2145., P-2170., P-2232., P-2294., P-2321., P-2650., P-2782., P-2825., P-3059., P-3396., P-3477., P-3500., P-3678., P-4030., P-4251., P-4362., P-4431., P-4437., P-4465., P-4466., P-4468., P-4481., P-4680., P-4781., P-4799., P-4890., P-4956., P-5030.,

- P-5060., P-5148., P-5334., P-5361., P-5449., P-5842., P-5844., P-5849., P-5853., P-5855., P-5856., P-5860., P-5864., P-5865., P-5867., P-5877., P-5898., P-5903., P-5904., P-5931., P-5933., P-5934., P-5935., P-5937., P-5945., P-5946., P-6073., P-6123., P-6160., P-6178., P-6203., P-6287., P-6290., P-6292.–P-6295., P-6297., P-6299., P-6300., P-6301., P-6303., P-6309., P-6311., P-6313., P-6331., P-6364., P-6402., P-6442., P-6456., P-6578., P-6726., P-6732., P-6787., P-6854., P-6856., P-6870., P-6871., P-6878., P-6901., P-6909., P-6918., P-6921., P-6924.–P-6926., P-6928., P-6933., P-6946., P-6969., P-6973., P-6991., P-7050., P-7058., P-7121., P-7272., P-7507., P-7738., P-7794., P-7798., P-7864., P-7876., P-8030., P-8038., P-8133., P-8142., P-8164., P-8219., P-8326.–P-8328., P-8331., P-8332., P-8340., P-8352., P-8354., P-8357., P-8358., P-8370., P-8401., P-8426., P-8430., P-8556., P-8721., P-8881., P-8915., P-8934., P-8942., P-9030., P-9031., P-9034., P-9035., P-9037.–P-9046., P-9048.–P-9050., P-9052., P-9055.–P-9062., P-9071., P-9075., P-9202., P-9257., P-9282., P-9283., P-9901., P-9927., P-9970., P-9987., P-10400., P-10401., P-10403., P-10470., P-10507., P-10518., P-10574., P-10626., P-10629., P-10630., P-10635., P-10640., P-10647., P-11048. l.
- ¹⁵ Turpat, 2. apr., P-6878. l., 6., 41., 42. lp. – 1941. gada 19. aprīlī Sevišķā apsūdzība piesprieda J. Sānam astoņus gadus labošanas darbu nomētnē. – Turpat, 53. lp.
- ¹⁶ Turpat, 1. apr., 7775. l., 40., 41. lp. – Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls 1941. gada 10. martā piesprieda R. Kalnozolam 10 gadus labošanas darbu nomētnē. – Turpat, 48. lp.
- ¹⁷ Turpat, 2. apr., P-1574. l. – Arnoldam Hermanim Valteram (dz. 1913. g.), Jānim Feldmanim (1898–?), Rūdolfam Ernestam Gulbim (1903–?), Oskaram Baltiņam (1903–?) PSRS IeTK Sevišķā apsūdzība piesprieda 1942. gada 7. februārī piesprieda 10 gadus, bet Ansim Žanim Šakeram-Pelcmanim (1896–?) – augstāko soda mēru.
- ¹⁸ Turpat, P-173. l.
- ¹⁹ Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1935. gadā. I: Iedzīvotāju skaits, dzimums un pavalstniecība. – Rīga, 1936; turpat, IV: Tautība. – Rīga, 1937.
- ²⁰ A. Ceļinski no Vitebskas cietuma atbrīvoja tikai pēc septiņiem mēnešiem. – LVA, 1986. f., 2. apr., P-3477. l.
- ²¹ Turpat, 1. apr., 42778. l., 239.–242. lp.
- ²² Turpat, 43054. l., 1. sēj., 272.–274. lp.
- ²³ Tā kā šo personu krimināllietas atrodas Latvijā, tās iekļautas arestēto skaitā.
- ²⁴ *Traiņins A., Meņšagins V., Višinska Z.* KPFSR Kriminālkodekss. Komentārs. – Rīga, 1946, 88. lpp.
- ²⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 39217. l., 154.–158. lp.
- ²⁶ Turpat, 45145. l., 243., 244. lp.
- ²⁷ Turpat, 42778. l., 171. lp.
- ²⁸ Turpat, 7529. l., 104. lp.
- ²⁹ Turpat, 2. apr., P-6578. l., 1.c lp.
- ³⁰ Turpat, P-2782. l.
- ³¹ Turpat, P-227. l.
- ³² Turpat, 1. apr., 7794. l.
- ³³ Turpat, 11490. uzraudzības l., 1., 22. lp.
- ³⁴ Turpat, 4772. l., 43., 44. lp.
- ³⁵ Turpat, 7397. l., 104.–106. lp.
- ³⁶ Turpat, 41885. l., 227., 228. lp.

- ³⁷ Turpat, 41884. l., 4. sēj., 119.–122. lp.
- ³⁸ Turpat, 7544. l., 42. lp.
- ³⁹ Turpat, 43894. l., 1. sēj., 12., 17., 18., 108.–120. lp.
- ⁴⁰ Turpat, 7404. l., 128. lp.
- ⁴¹ Turpat, 33971. l., 152. lp.
- ⁴² Turpat, 9310. l., 60. lp.
- ⁴³ Turpat, 7397. l., 104.–106. lp.
- ⁴⁴ Turpat, 2. apr., P-10507. l., 49., 50. lp.
- ⁴⁵ Turpat, P-7738. l., 1. sēj., 41. lp.
- ⁴⁶ Turpat, P-6297. l., 66., 67. lp.
- ⁴⁷ Turpat, 1. apr., 7407. l., 1. sēj., 348. lp.
- ⁴⁸ Turpat, 346., 347. lp.
- ⁴⁹ Turpat, 7514. l., 200., 201. lp.
- ⁵⁰ Turpat, 201. lp.
- ⁵¹ Turpat, 2. apr., P-8370. l., 151.–153. lp.
- ⁵² Turpat, P-8357. l., 42. lp.
- ⁵³ Turpat, 1. apr., 11480. uzraudzības l., 23. lp.
- ⁵⁴ Turpat, 43894. l., 3. sēj., 150.–152. lp.
- ⁵⁵ PSRS IeTK Sevišķā apspriede piesprieda sodu 27, PSRS VDTK Sevišķā apspriede – vienam, Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls – 28, Baltijas sevišķā kara apgabala 8. armijas Kara tribunāls – trijiem, Baltijas sevišķā kara apgabala 4165. kara daļas Kara tribunāls – diviem, PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija – trijiem, Liepājas apgabaltiesas Kriminālietu tiesas kolēģija – vienam, Čkalovas apgabaltiesas Kriminālietu tiesas kolēģija – vienam, Ļeņingradas kara apgabala Kara tribunāls – vienam.
- ⁵⁶ LVA, 1986. f., 1. apr., 7407. l., 2. sēj., 2. lp.
- ⁵⁷ Turpat, 2., 14. lp.
- ⁵⁸ Turpat, 7395. l., 77., 87. lp.
- ⁵⁹ Turpat, 2. apr., P-6364. l., 2. sēj., 37. lp., uzraudzības l., 6., 8.–11. lp.
- ⁶⁰ Maskavā PSRS Augstākās tiesas Kara kolēģija notiesāja Arvīdu Ramani (1893–1941), Kārli Rihardu Pumpi un Edvīnu Stalgeviču-Stalģi, bet Ļeņingradā – Ļeņingradas kara apgabala Kara tribunāls – Vladislavu (arī Vladimirs) Miļču (dz. 1904. g.).
- ⁶¹ Apžēlotie bija Jānis Ritums, Georgs Bergis (dz. 1906. g.), Eliass Budže (1899–?), Kārlis Vidiņš (1896–?) un Tenis Štrauhs. Tiesa, T. Štrauhu Čkalovas (Orenburga) apgabala Solļieckas cietumā 1942. gada 2. janvārī arestēja vēlreiz, un PSRS IeTK Sevišķā apspriede 1942. gada 25. jūlijā viņam piesprieda nāvessodu, ko izpildīja 1942. gada 22. augustā.
- ⁶² 1940. gada 31. augustā tika arestēts Rīgā dzīvojošais polis Jevgeņijs Dutkevičs (1893–?), kurš cariskās iekārtas un Krievijas Pilsoņu kara laikā bija priekšnieks vairākos Krievijas cietumos (Vologda, Smolenska u.c.), tomēr, tā kā J. Dutkevičs Latvijas Republikas laikā nebija strādājis cietumā, viņš nav iekļauts arestēto cietuma resora darbinieku skaitā.
- ⁶³ Tas bija Uvinālijs Tihomirnijs (1903–?).
- ⁶⁴ Cietuma resoram Rīgā piederošās mājas atradās Mazajā Matīsa ielā 3 (tajā dzīvoja seši padomju represīvo iestāžu arestētie cietuma darbinieki), Valmieras ielā 45 (četri) un Viļānu ielā 14 (trīs).
- ⁶⁵ LVA, 1986. f., 1. apr., 7786. l., 1. sēj., 80. lp., uzraudzības l., 25. lp.

- ⁶⁶ Turpat, 2. apr., P-1596. l., 25. lp.
- ⁶⁷ Tiesa U. Tihomirņijam izvirzīja apsūdzību saskaņā ar KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 2. punktu.
- ⁶⁸ 16.12.1940. – 1 (U. Tihomirņijs); 29.01.1941. – 3 (J. Stoļers, A. Bļodnieks, J. Graudiņš); 30.01.1941. – 2 (J. Saulītis, V. Putniņš); 06.02.1941. – 1 (J. Iršeins); 08.03.1941. – 1 (M. Jāras); 13.–15.03.1941. – 11 (P. Pommers, E. Salzirnīs, A. Kalniņš, H. Berkļavs, A. Goldbergs, K. Skrastiņš, J. Puķe, E. Kronis, J. Āzis, A. Latiņš, R. Karlovs); 07.05.1941. – 1 (V. J. Jurka).
- ⁶⁹ Bez 1940. gada jūlijā un augustā arestētajām 11 personām Baltijas sevišķā kara apgabala Kara tribunāls 1941. gadā no 13. līdz 15. martam tiesāja arī 1940. gada 3. septembrī arestēto RCC priekšnieka palīgu Jēkabu Bušu (1890–1941).
- ⁷⁰ J. Iršeins tika nošauts 1941. gada 3. aprīlī, bet P. Pommers, J. Āzis un J. Puķe – 1941. gada 21. maijā.
- ⁷¹ Sīkāk par krievu biedrībām sk.: *Фейгмане Т. Русские в довоенной Латвии.* – Рига, 2000, с. 172–240.
- ⁷² Pēc dažādām ziņām pagājušā gadsimta 20. gados Latvijā dzīvoja no 20 līdz 30 tūkstošiem krievu emigrantu. – Turpat, 212. lpp.
- ⁷³ LVA, 1986. f., 1. apr., 39519. l., 3. sēj., 57., 67. lp.; 4. sēj., 303., 316. lp.
- ⁷⁴ Turpat, 34798. l., 1. sēj., 37. lp.; 2. sēj., 433. lp.
- ⁷⁵ Turpat, 1. sēj., 38. lp.; 2. sēj., 433. lp.
- ⁷⁶ Turpat, 2. apr., P-1583. l., 16.–18. lp.
- ⁷⁷ Turpat, P-1660. l., 1. sēj., 37.–40. lp.; 2. sēj., 14., 38. lp.
- ⁷⁸ Turpat, 1. apr., 7489. l., 41., 42. lp., uzraudzības l., 15., 17. lp.
- ⁷⁹ Turpat, 7174. l., 50.–52. lp.
- ⁸⁰ Turpat, 39519. l., 4. sēj., 333., 334. lp.
- ⁸¹ Latvijas Valsts arhīvā atrodas tikai četru personu krimināllietas, par divām ziņu nav.
- ⁸² Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli. 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs / Sast. un komentāru aut. I. Šneidere, A. Žvinklis. – Rīga, 1991, 131., 132. lpp.
- ⁸³ Piemēram, kā liecina izziņa par Otto Kraukli, tad viņš arestēts 1938. gadā un sodīts ar trim gadiem pārmācības namā. Sakarā ar amnestiju 1940. gada 21. jūnijā atbrīvots, bet paturēts ieslodzījumā kā kaitīgs valsts drošībai.
- “Lēmums. 1940. g. 5. jūlijā mēs, Iekšlietu un kara ministri, atzīstot š.g. 21. jūnijā uz Amnestijas likuma pamata no ieslodzījuma atbrīvoto, bet uz Iekšlietu ministra š.g. 21. jūnija raksta pamata līdz turpmākam ieslodzījumā paturēto, ar Rīgas apgabaltiesas III kriminālnodaļas 1938. g. 2. jūnija spriedumu pēc Sodu lik. 71. p. ar 3 g. pārmācības namā sodīto Oto-Aleksandru Kraukli (dzim. 1902. g. 23. augustā Rīgā, Latvijas pav.) par kaitīgu valsts drošībai un pamatojoties uz 1940. g. 21. jūnija Amnestijas likuma 1. panta piezīmi un Likuma par kārtību un sabiedrisku drošību valstī 10. pantu,
- NOLĒMĀM: Oto-Aleksandru Kraukli turēt ieslodzījumā Rīgas centrālcietumā. – Iekšlietu ministrs V. Lācis, Kara ministrs ģenerālis Dambītis, Politiskās policijas pārvaldes priekšnieks V. Latkovskis.”
- Šis lēmums darīts zināms 1940. g. 6. jūlijā. – LVA, 1986. f., 2. apr., P-6901. l., 10. lp.
- ⁸⁴ Turpat, P-7533. l., 5. lp.
- ⁸⁵ Turpat, P-7050. l.
- ⁸⁶ Turpat, 1. apr., 44891. l., 156. lp.

- ⁸⁷ Turpat, 2. apr., P-9040. I., 25., 26. lp.
- ⁸⁸ PSRS iedibinātā prakse ar atsevišķu direktīvu palīdzību koriģēt likumus pieļāva, ka 1950.–1951. gadā piecus pērkonkrustiešus sodīja par to pašu nodarījumu. Tā, atsaucoties uz “atbilstošu PSRS VDM–leM un PSRS prokurora 1948. gada 26. oktobra direktīvu nr. 66/241cc” (direktīvas saturs nav atšifrēts), Mariannu Plāķi (1898–1984) saskaņā ar PSRS VDM Sevišķās apsprendes 1951. gada 17. marta lēmumu izsūtīja uz Kazahijas PSR Džambulas apgabalu. – Turpat, P-6918. I., 2. sēj., 42. lp.
- ⁸⁹ 1966. gadā, skatot Otto Ciemiņa (dz. 1905. g.) izmeklēšanas lietu arhīvā, Latvijas PSR VDK Izmeklēšanas nodaļas vecākais izmeklētājs kapteinis Krasnovs konstatēja, ka O. Ciemiņš saukts pie kriminālbildības pēc KPFSR Kriminālkodeksa 58. panta 4. un 10. punkta nepamatoti, jo viņš kā fašistiskās organizācijas “Pērkonkrusts” biedrs saskaņā ar VK(b)P CK un PSRS TKP 1941. gada 14. maija lēmumu par sociāli svešu personu izsūtīšanu bija pakļauts izsūtīšanai. – Turpat, P-4799. I., 156. lp. – Izmeklētājs Krasnovs šādu slēdzienu deva, neievērodams to, ka Sevišķā apspriede O. Ciemiņam 1941. gada 8. martā jau piespriedusi astoņus gadus izsūtījumā, t.i., pirms šī lēmuma pieņemšanas.

Dzintars Ērglis, Irēne Šneidere, Rudīte Vīksne, Arturs Žvinklis

Soviet Repressions in Latvia in June–August 1940: Structural Analysis

Summary

Repressions against the population of Latvia was the key instrument to ensure the existence of the Soviet regime. Repressions were launched right after the occupation of Latvia on 17 June 1941, when the Republic of Latvia formally still existed.

The authors of the paper, basing on former KGB files (criminal cases) that are now part of the collection at the State Archives of Latvia, disclosed and analysed the repressions carried out by the Soviet regime against residents of Latvia in June to late August 1940. The chronological framework is marked on the one hand by the fact of Latvia's occupation and on the other, by the adoption of the Constitution of the Latvian SSR (on 25 August), when the structure of state administration accepted in the USSR began officially to develop in Latvia.

On the basis of a previously elaborated questionnaire, files of criminal cases of 466 persons were computerised and analysed. The summarised material allows identifying not only the age, education and the penalty of the arrested persons, etc, but also the groups of population that were regarded as the most dangerous by the Soviet regime and were the first to suffer repressions.

First arrests hit activists of different ethnic Russian organisations, members of Pērkonkrusts (Thundercross) organisation, policemen and personnel and agents of security services of the Republic of Latvia, personnel and agents of the intelligence service of the Latvian Army as well as personnel of prisons.

In the period from 17 June through late August altogether 466 persons were arrested. 24 persons were arrested already in the remaining two weeks of June. The number of arrests grew from month to month. While in July there were arrested 147 persons, in August the number of the arrested amounted to 295. 16 of the arrested persons were women and 450 were men.

65% of the arrested were ethnic Latvians, 22% were Russians, about 4% Jews, 4% Poles, 2% Belorussians and 3% belonged to other ethnic groups.

The youngest arrested person was 15 and the oldest 69 years of age. The largest age group (54% of the arrested) was constituted by persons from 22 to 40 years of age, the second largest (39%) group consisted of persons from 41 to 60 years of age. This structure testifies that for the most part arrests hit able-bodied persons, such choice being logical from the position of the repressors.

One would think that the occupation regime should first of all deal with the political, economic, cultural, scholarly and religious elite; however, the conclusion must be drawn that in fact the first persons to suffer repressions did not belong to the elite and therefore were relatively poorly educated. The majority of the arrested had elementary (40%) or secondary school (40%) education and 18% had higher or unfinished higher education. It must be admitted that in July and August a small proportion of the political elite of the Republic of Latvia was indeed repressed, however, the authors do not have at their disposal the criminal cases of these persons and therefore have not considered their data in the analysis.

As testified by criminal files, 48% of the cases were transferred to the Special Commission (*Особое совещание*) of the USSR People's Commissariat of the Interior, while 43% were reviewed by War Tribunal and only 9% of cases were tried at court.

Jānis Stradiņš

Totalitāro okupācijas režīmu represijas pret Latvijas zinātni un akadēmiskajām aprindām (1940–1945)

Zinātne un akadēmiskā dzīve totalitāro režīmu apstākļos ir samērā maz pētīta tēma, jo tā ir visai pretrunīga. Starptautiskajos zinātnes vēstures forumos šo tēmu skar samērā negribīgi, apiet, lai vairītos no zinātnes vēstures politizācijas un neiedragātu atsevišķu valstu (pirmām kārtām Vācijas un Krievijas) prestižu zinātnē vai arī atsevišķu izcilu zinātnieku (piemēram, Vernera Heizenberga, Emīla Abderhaldena, Sergeja Vavilova u.c.), kuri tādā vai citādā veidā bija iesaistīti totalitāro režīmu sistēmās, reputāciju. No vienas puses, zinātnieki un akadēmiskās aprindas ir sabiedrības intelektuālākā, attīstītākā, uz nākotni vērstā daļa, domu brīvības, demokrātijas un nacionālās identitātes uzturēšanas garants; no otras puses, zinātne ir arī nācijas un valsts varenības un nacionālā lepnuma stiprināšanas avots, tādēļ jebkuri režīmi, arī totalitārie, allaž ir centušies ievērojamākos zinātniekus iesaistīt valsts elitē, daļēji pat iztopot to prasībām, un zinātnes un varas (arī totalitārās varas) attieksmēs ir bijuši visai izteikti kompromisa, kolaborācijas un konformisma elementi. Lai saglabātu iespēju veikt pētniecību un uzturēt dzīvu akadēmisko vidi, zinātnieki ir maksājuši visai ievērojamus melus totalitārajiem režīmiem. Rezistence un kolaborācija ir zinātnes un varas sarežģīto attiecību divas puses.¹

Tēmai *totalitārisms un zinātne* Latvijā ir zināma specifika. 40. gadu sākumā te darbojās samērā maz zinātnieku, kuri spētu veikt efektīvus pētījumus militarizētās Vācijas vai Krievijas labā, tieši veicinot to militāro vai ekonomisko varenību. Akadēmiskā dzīve un zinātne neatkarīgajā Latvijā kopš 1919. gada bija orientēta uz nelielas valsts problēmām un latviešu nācijas identitātes veidošanu. Latvijas Universitātes un Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijas mācībspēki lielā pārsvarā bija latvieši, nacionāli noskaņoti cilvēki vai/un arī uz Rietumu demokrātijas vērtībām orientēti, savas valsts patrioti. Akadēmiskā dzīve bija nozīmīgs Latvijas identitātes un valstiskuma (plašā nozīmē) uzturēšanas faktors, tādēļ totalitārās okupējošās lielvalstis vērsās pret to zināmā mērā ne tikai kā pret demokrātijas un brīvas domas izpausmes formu, bet arī kā pret mazas tautas neatkarības centienu paudēju. Ne PSRS totalitārais režīms, ne nacistiskā Vācija nevēlējās okupētajās valstīs (arī Latvijā) saglabāt tādas augstskolas, kas balstītos uz vietējo pamattautu mentalitāti un skolotu nacionālo inteliģenci turpmākai vietējās kultūras attīstībai.

Samērā daudzi Latvijas akadēmiskie zinātnieki bija aktīvi iesaistījušies nacionālas valsts veidošanā kā aktīvi politiķi, ministri, sabiedrisko organizāciju ievērojami pārstāvji. Latvijas Universitāte, kas bija arī galvenais zinātnes pētījumu centrs Latvijā, neapšaubāmi bija arī viena no Latvijas valstiskuma un nacionālās idejas galvenajām paudējām un balstiem, tā audzināja izglītotu jaunatni izteikti nacionālā garā – īpaši Kārļa Ulmaņa autoritārās valdīšanas gados. Arī šī iemesla pēc gan staļiniskais, gan hitleriskais režīms – tiesa, katrs no sava viedokļa – bija apzināti ieinteresēts līdz ar Latvijas valstiskumu iedragāt arī izveidojušos akadēmisko vidi – gan latvisku, gan eiropieisku.² Vēsturisko satricinājumu gaitā tika dots trieciens Latvijas zinātni, pat tās apolitiskajai daļai, ko lielā mērā veidoja dabas un eksakto zinātņu pārstāvji. Totalitārie režīmi pret Latvijas zinātni vērsa politiskas, ideoloģiskas un etniskas (rasiskas) represijas, kurās cieta vai pat gāja bojā daudzi zinātnieki; citi zaudēja darbavietas, iespēju nodarboties ar pētniecību, tika pakļauti pazemojošām kritikas un paškritikas procedūrām. Var piekrist viedoklim, ka zinātnes darbinieku skaits, kas cieta no staļiniskā terora – vismaz 1940.–1941. gadā, visumā bija relatīvi lielāks nekā represijās cietušo kopējais Latvijas iedzīvotāju procents;³ arī no hitleriskā režīma cieta daudzi Latvijas zinātnieki.

Jāizceļ vēl viens aspekts, proti – Latvija 1939.–1945. gadā zaudēja 20 gadus jau iedibinājušos un valsts interesēm labi atbilstošu zinātnes un augstākās izglītības struktūru. 1939.–1941. gadā Molotova–Ribentropa pakta rezultātā no Latvijas izceļoja vācbaltiešu zinātnieki (to skaitā daudzi LU mācībspēki un profesori); 1941.–1944. gadā holokaustā tika represēti un lielākoties gāja bojā ebreju tautības akadēmiski izglītotie cilvēki; 1941. gadā deportēja daudzus Latvijas zinātniekus, un 1944.–1945. gadā, baidoties no atkārtotām deportācijām vai arī sekojot hitlerisko ierēdņu dotajām “*Marschbefehl*,” svešumā devās 60–65% augstskolu mācībspēku.⁴ Daudzi augstskolu mācībspēki tika tieši vai netieši represēti arī pēc 1945. gada – otrās padomju okupācijas laikā, taču šo norišu detalizēts aplūkojums jau iziet ārpus raksta ietvariem un tiks aplūkots citviet.

Ievēribu pelna arī tas, ka samērā daudz latviešu izcelsmes zinātnieku pēc Oktobra revolūcijas strādāja PSRS centros – Maskavā, Ļeņingradā, Baltkrievijā, Ukrainā un citviet. Daudzi no viņiem kļuva par Staļina “lielā terora” (1937–1938) upuriem. Īpaši pamācošs ir ķīmiķa Rūdolfā Ūdra liktenis, kurš arestēts cietuma speclaboratorijā atklāja kumola hidroperoksīda šķelšanās reakciju, uz kuras pamata pirmoreiz pasaulē izveidota fenola un acetona rūpnieciskas ieguves tehnoloģija.⁵ Bojā gāja arī daudzi latviešu marksisti (Jānis Stienis, Nikolajs Vanags, Vilis Knoriņš, Kārlis Šķilters u.c.). Vairāki latviešu izcelsmes zinātnieki vēlāk no PSRS atgriezās Latvijā, kur viņu loma vērtējama pretrunīgi.

Par staļiniskajās represijās cietušajiem Latvijas zinātniekiem rakstījuši Teodors Vilciņš,⁶ Jēkabs Raipulis,⁷ Jānis Stradiņš⁸ u.c. Atsevišķi fakti vai kopaina sniegta Latvijas Universitātes un Rīgas Tehniskās universitātes vēsturei veltītajos rakstu kopojumos.⁹

Šajā rakstā mēģināts ieskicēt būtiskāko svešo totalitāro varu attieksmē pret zinātni un zinātniekiem Latvijā 1940.–1945. gadā, minot arī dažus mazāk pieminētus vai vēstures literatūrā neizvērtētus faktus un dokumentus.

1. Zinātne 1940.–1941. gada padomju okupācijas apstākļos

Padomju Savienībai okupējot Latviju 1940. gada vasarā, Latvijas Universitāte saskaņā ar savu Saeimas apstiprināto 1923. gada Satversmi darbojās kā augstākais zinātnes un izglītības centrs Latvijā. Tajā bija 11 fakultāšu, daudzi pētnieciskie institūti, Serumstacija u.c. 1939. gada rudenī bez Latvijas Universitātes darbu sāka Kārļa Ulmaņa valdības dibinātā Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija. Pastāvēja arī neatkarīgas pētnieciskas iestādes – Latvijas vēstures institūts, Zemes bagātību pētīšanas institūts, Saimnieciskās racionalizācijas institūts, Pieminekļu valde, Folkloras krātuve ar Valodas krātuvu u.c. Pētniecisks darbs tika veikts daudzos muzejos, bibliotēkās, Valsts arhīvā un citās iestādēs, Latvijā bija ne mazums privātzinātnieku, medicīnas un lauksaimniecības zinātnieku amatieru, daudzo zinātnisko biedrību aktīvistu (ieskaitot mazākumtautību pārstāvjus). Inkorporējot 1940. gadā Latviju Padomju Savienības sastāvā, te darbojās jau 37 zinātniskās iestādes ar 440 darbiniekiem (to skaitā 378 zinātniskie darbinieki).¹⁰ Šī daudzveidīgā struktūra pietiekami labi atbilda Latvijas kā nelielas, neatkarīgas valsts vajadzībām, kaut arī Latvijas Republikas vērtību skalā zinātnei nebija prioritāra nozīme (lielā mērā tādu gan bija guvusi augstākā izglītība). Nav noliedzams arī, ka atsevišķi kreisi noskaņoti profesionāļi (galvenokārt no sociāldemokrātu vidus) nevarēja īstenot savas spējas LU un bija arī opozīcijā pret K. Ulmaņa autoritāro režīmu. Daļa dabas un eksakto zinātņu pārstāvju varēja lolot ilūzijas par savu nozaru augšupeju jaunās iekārtas apstākļos.

Iepriekš izveidojušos sistēmu jaunā padomju vara centās transformēt atbilstoši savām vajadzībām un ideoloģiskajām nostādnēm, lai panāktu “buržuāziskās zinātnes” iznīdēšanu, tās nesējus vai nu pāraudzinot, vai izmetot no akadēmiskās dzīves aprites vai arī no dzīves vispār. Tika mainīta abu vadošo Latvijas augstskolu satversme un statuss, likvidēta to iekšējā autonomija un akadēmiskā brīvība, nomainīta augstskolu vadība, pamazām aizstājot to ar cilvēkiem, kas bija iebraukuši no Padomju Savienības, audzināti Staļina ideju garā un nu centās šos principus iemiesot Latvijā. Kā jau minēts, daudzi PSRS centros strādājošie latviešu zinātnieki paši bija cietuši no Staļina represijām 30. gados, citi bija iesaistīti speciālajos militārā resora darbos; tie, kurus 1940. gadā sūtīja strādāt uz okupēto Latviju augstākās izglītības un zinātnes jomā, bija galvenokārt indoktrinēti cilvēki, lielākoties bez profesionālas izglītības, bet ar noteiktu uzdevumu – salauzt agrāko sistēmu.

Pirmais izglītības ministrs profesora Augusta Kirhenšteina vadītajā "Tautas valdībā"¹¹ gan nāca no vietējiem zinātniekiem – pazīstamais lauksaimniecības zinātnieks profesors Paulis Lejiņš (viņš šajā amatā darbojās – lielā mērā pret savu gribu – visai īsu laiku – no 1940. gada 2. jūlija līdz 28. augustam, pēc tam tika aizstāts ar rakstnieku Jūliju Lāci, kuru 1941. gada februārī apcietināja), bet kā ministra biedrs (ar balsstiesībām kabinetā) A. Kirhenšteina valdībā visai drīz tika iekļauts Pēteris Valeskalns, savulaik Sarkanās profesūras institūtu Maskavā beidzis cilvēks, kas skaitījās filozofs un biologs – darvinists un iepriekš bija ieņēmis vadošus amatus PSRS zinātnes organizācijas struktūrā (piemēram, PSRS Augstskolu un zinātnisko darbinieku arodbiedrību Centrālās komitejas priekšsēdētājs).¹² Savulaik P. Valeskalns bija cieši sastrādājies ar Andreju Višinski (citkārtējo Maskavas Valsts universitātes rektoru) un uz Latviju tika atsūtīts speciālo uzdevumu operatīvā grupā, kas ieradās Latvijā līdz ar pirmajām Sarkanās armijas vienībām. Latvijas PSR varas struktūrās P. Valeskalns skaitījās atbildīgais par zinātni un augstskolu darbību. Viņš sludināja, ka līdzšinējā zinātne Latvijā bijusi tikai "māņu zinātne". "Īstais zinātnes pamats ir dialektiskais materiālisms, kas dots Partijas vēstures 4. nodaļā [J. Staļina sacerēta. – J. S.] un kas uzplaucis Padomju Savienībā. Tas arī jums ir jāpiesavinās," kādā runā pauda Valeskalns.¹³ Taču jāatzīst arī, ka pēc rakstura un, jādodomā, arī pēc saņemtajām instrukcijām Valeskalns bija inteligents un piesardzīgs darbinieks, neapšaubāmi saistīts ar čeku. Pārkārtojumus viņš ieteica veikt "bez jebkādas revolūcijas". *"Mēs to sapratām kā norādījumu rīkoties mierīgi, ar skaidru prātu, bez kaujas saucieniem un uzspēlētas varonības. Nav tāpēc jādodomā, ka Valeskalns bija komandēts uz Latviju šeit visus nopaijāt un nomierināt. Viņš zināja, kādi uzdevumi veicami, ja nepieciešams, pat par cietsirdības vai nežēlības cenu. Filozofijas profesors Teodors Celms, kurš mūsu universitātē bija strauji uzkāpis pa akadēmiskās karjeras kāpnēm, bija pievērsis sev Valeskalna uzmanību un izsaukts uz "lietišķām pārrunām" Izglītības tautas komisariātā. Pēc šīs audiences profesors man atzinās, ka tik cietu jezuītu kā šis Valeskalns viņš vēl nekad dzīvu neesot redzējis. Par tādiem viņam gadījies tikai lasīt aprakstus no iepriekšējiem gadsimtiem. Laikam jau Valeskalns šim populārajam jaunkantietim bija licis saprast, ka padomju augstskolā ar Kantu nekādu svēto derību vairs nevarēs uzturēt. Ideālistiskā filozofija nav marksistu gaumē, un sevišķi boļševikiem tā negaršo ne Bādenes, ne Vīnes, ne Marburgas mērcē. T. Celms Latvijas Universitātē [...] skaitījās pie progresīvajiem mācību spēkiem, un viņa lekcijas arvien bija kupli apmeklētas – gandrīz tāpat kā Aleksandram Daugem," – tā gaisotni raksturo tālaika notikumu samērā objektīvs vērotājs Vilis Stalažs.¹⁴ Un tomēr, piemēram, LU pārveidošana (attiecīgo komisiju kopš 1940. gada jūlija beigām vadīja P. Valeskalns) bija iecerēta visai radikāla. Reorganizētā LVU drīz vien pārgāja PSRS Augstskolu lietu komitejas kontrolē.*

Jau 1940. gada augustā pēc Ministru kabineta 5. augusta sēdē izteiktās piekrišanas tika likvidētas abas LU Teoloģijas fakultātes un no darba atbrīvoti visi to mācībspēki, starp kuriem bija profesori Ludvigs Adamovičs, Jezups Rancāns, Kārlis Kundziņš, Pēteris Strods, asistenti Edgars Ķiploks, Edmunds Šmits, mazliet vēlāk arī Teodors Grīnbergs, Voldemārs Maldonis, Boļeslavs Sloskāns, Alberts Freijs, Edgars Rumba, Haralds Biezais, Pauls Sakss u.c.¹⁵ Tāpat, sākot ar 1. septembri, no amata tika atcelti fakultāšu dekāni – prominenti un pazīstami Latvijas zinātnieki Artūrs Krūmiņš, Francis Balodis, Pauls Jurevičs (dekāna vietnieks), Edmunds Ziemelis, Eduards Zariņš, Vilhelms Burkēvičs, Jēkabs Prīmanis. Jaunieceltā LVU rektora Jāņa Paškeviča pavēlē dekānu atstādināšana pamatota tā: “.. kā to rāda pieredzējumi, ar vecās tautas apspiedējas varas izvirzītiem pārstāvjiem Universitātes pārveidošanas darbs ir mazsekmīgs un ļoti apgrūtināts.”¹⁶ Skaitot ar 15. oktobri, no dienesta pienākumiem LVU nolēma atbrīvot “vecās apspiedējas varas izpausmes nesējus” (profesoru Augustu Tenteli, ārkārtējo profesoru Emīlu Pētersonu, profesoru Jūliju Auškāpu, ārkārtējo profesoru Hermani Albatu), “no savas zemes un tautas visstraujākajā jaunradīšanas laikā dezertējušo” profesoru F. Balodi, “akadēmiskam darbam nepiemērotos” profesorus Kārli Tormani un Eduardu Lindemani (pēdējais uzskatīja par antisemītiem), kā arī profesoru P. Jureviču sakarā ar Filozofijas fakultātes (resp. nodaļas) likvidēšanu.¹⁷ No ieņemamā amata atbrīvoja arī jau pensionēto profesoru pazīstamo folkloristu Ludi Bērziņu. Interesanti piebilst, ka 1940. gada decembrī ar rektora pavēli par LVU profesoru no 1. oktobra tika apstiprināts bijušais LU rektors ķīmijas profesors Mārtiņš Prīmanis, kas 1941. gada februārī repatriējās uz Vāciju un vēlāk kļuva par vācu okupācijas organizētās pašpārvaldes izglītības ģenerāldirektoru, kā arī profesori E. Ziemelis, Longins Ausējs, Kārlis Dišlers, Pēteris Mucinieks, kurus vēlāk arestēja vai deportēja.¹⁸ Likvidētās Filozofijas nodaļas vietā, sākot ar 15. augustu, izveidoja Sabiedrisko zinātņu fakultāti (vēlāk – Marksisma-ļeņinisma katedra), par kuras profesoriem iecēla P. Valeskalnu un Vladimīru Miški, par ārkārtējiem profesoriem – Jāni Avotiņu, Jāni Kalnbērziņu, J. Paškeviču, par docentiem, citu skaitā, Kārli Pugo, Frici Deglavu un Žani Spuri, par lektoru – Kārli Ozoliņu, tātad daudzus jaunā režīma funkcionārus.¹⁹

Šie un daudzi citi pārkārtojumi (piemēram, studentu mūža organizāciju slēgšana) tika īstenoti Maskavas atsūtītā LVU rektora profesora J. Paškeviča operatīvā vadībā, kurš vēl 1940. gada jūlijā – pirms Latvijas iestāšanās PSRS – bija nosūtīts uz Rīgu, sākumā strādājis par kādas Rīgas avīzes redaktoru, bet, kā pats vēlāk rakstījis iesniegumā Georgijam Maļenkovam, “augusta sākumā Višinskis viņu nozīmējis (!) par universitātes rektoru”²⁰. J. Paškevičam bija visai apšaubāma izglītība, viņš bija beidzis J. Staļina Komunistisko augstskolu un Ļeņingradas Kompartijas institūta Ekonomisko nodaļu 1938. gadā, pasniedzis politekonomiju un marksisma-ļeņinisma pamatus Ļeņingradas augstskolā, bet pēc īslaicīgas darbošanās LVU rektora amatā vēlāk iecelts

par Latvijas PSR gaļas un piena rūpniecības tautas komisāra vietnieku. Ievēribu pelna Paškeviča plašā, ar 1941. gada 13. februāri datētā sūdzība LK(b)P CK (kopija VK(b)P CK un PSRS TKP Pārstāvniecības pilnvarotajam Latvijā Vladimiram Derevjanskim, bijušajam PSRS sūtnim Latvijā), kurā, sūdzēdamies par savu negaidīto atstādināšanu no rektora amata, Paškevičs ļoti naivi un vaļširdīgi izklāsta, viņaprāt, situāciju Latvijas Universitātē un paša veiktos pasākumus. Citēsim tikai dažus kolorītus izteikumus no šī visai savdabīgā, līdz šim vēl pilnībā npublicētā dokumenta. *“Profesori un mācītbspēki savā vairākumā sastāvēja no bijušiem baltgvardiem, bijušās cara armijas virsniecības, garīdzniecības, vietējiem muižniekiem un kapitālistiem. Daļa no 600 pasniedzējiem pēc savas pārliecības neapšaubāmi bija progresīva, bet to grūti noteikt [...] Ziņas, ko pats vācu no dažādiem avotiem, bija tik pretrunīgas, ka pat vispārējos vilcienos grūti noteikt attiecīgās personas reakcionārismu vai progresivitāti. Arī atbilstošie orgāni [represīvās iestādes. – J. S.], kas paši vēl bija tapšanas stadijā, šai lietā daudz palīdzēt nevarēja. Kadru jautājumi [...] bija jārisina šķiru cīņas sarežģītos apstākļos.”*

Tālāk savus lielos nopelnus universitātes pārveidošanā īsā laika spīdī J. Paškevičs summējis 14 punktos:

“1) Likvidētas teoloģijas fakultātes. Visa garīdzniecība – “profesori” atlaisti, audzēkņi – studenti izkļiedēti, manta pārņemta universitātes saimniecībā;

2) Nomainīts viss universitātes vadošais sastāvs (prorektori, fakultāšu dekāni u.tml.). Pavisam no darba atlaisti reakcionārie profesori, kuriem nav zinātniskas vērtības un kas agrāk ieņēmuši atbildīgus posteņus valdības orgānos;

3) Radīta mācību daļa un zinātnes daļa (kuru agrāk nebija), kā arī atjaunināts aparāts visās fakultātēs;

4) Izstrādāts un LPSR TKP apstiprināts universitātes nolikums pēc padomju augstākās skolas parauga;

[..]

8) Veikta visa pasniedzēju sastāva un studentu anketēšana. Ar studentu un profesoru – pasniedzēju aktīva palīdzību sastādīti visi profesoru – pasniedzēju sastāva raksturojumi. Izstrādāts universitātes zinātniski pētnieciskā darba plāns, kas aptver 211 zinātnisku problēmu un 627 tēmas dažādās zinību nozarēs.” U.tml.²¹

Neraugoties uz šiem “panākumiem” un universitātē organizēto izspiedzes sistēmu, 1941. gada 10. februārī LK(b)P CK atstādināja J. Paškeviču kā “netikušu galā ar pieņēmumiem” (*“как не справившегося”*), pārmetot, cita starpā, stipendiju piešķiršanu mantīgo šķiru pārstāvju bērniem un bijušo sociāldemokrātu (vai te būtu domāts Bruno Kalniņš LVU Valsts tiesību katedrā?) iesaistīšanu universitātes darbā.

Savā sūdzībā G. Maļenkovam J. Paškevičs raksta, ka LK(b)P CK biroja sēdē CK sekretārs Ž. Spure viņu apvainojis “labējā oportūnismā” – veco speciālistu izmantošanā, turklāt izteicies, ka par profesoriem jāieceļ tādi cilvēki, “kas vakar rakuši grāvjus”, kā

paraugu minot LK(b)P CK aparātu, kurā strādājot (un “ne slikti”!) daudz bijušo grāvraču. Savukārt Paškevičs iebildis, ka šāda Spures nostāja esot “kreisais oportūnisms”, un norādījis uz “vienīgi pareizo partijas līniju, ko devis b. Staļins par veco speciālistu izmantošanu un jauno kadru audzināšanu”²².

J. Paškeviča žēlošanos Maskavā atstāja bez ievēribas, tāpat viņa lūgumu pārcelt darbā uz Maskavu VK(b)P sistēmā par Vissavienības Augstskolu komitejas instruktoru pār Lietuvas un Latvijas augstskolām. Toties par LVU rektoru 1941. gada 10. februārī tika iecelts vēl agresīvāks, tiesa, daudz inteliģentāks komunist – politekonomijas profesors Jānis Jurgens, vecs čekists, bijušais PSRS Iekšlietu tautas komisariāta (IeTK) Augstākās skolas vadītājs Maskavā, kurš (ar pārtraukumiem) LVU vadīja līdz 1960. gadam un kura vadībā 40. un 50. gados tika īstenotas būtiskas un tālejošas “tīrīšanas” LVU studentu un pasniedzēju vidū, cilvēks, kurš savulaik LVU izveidoja Arakčejeva cienīgu sistēmu. Atzīmējot, ka “profesoru un pasniedzēju sastāvs piesārņots ar bijušajiem aktīvajiem sociāldemokrātiem un vecā režīma piekritējiem, Universitātes vadība neveic profesoru un pasniedzēju kadru tīrīšanas darbu”, LK(b)P CK jaunajam rektoram uzdeva pārbaudīt visus mācībspēkus un “atbrīvoties no visiem šķiriski naidīgajiem elementiem, kuri līdz šim strādā universitātē”²³.

Paškeviča un Jurgena laikā notikusī bezprecedenti plašā atļaišana no darba vai pārcelšana zemākā amatā (filozofa profesora T. Celma gadījums), tāpat “kritikas un paškritikas” kampaņas (1940.–1941. gadā Latvijā tās vēl netika plaši izvērstas – šajā aspektā varētu gan atzīmēt studenta Ī. Rabinoviča vēršanos pret pazīstamo zinātnes popularizētāju profesoru Bruno Jirgenonu žurnāla “Darba Students” slejās²⁴) bija represiju sākotnējā – “maigākā” pakāpe.

Daudz traģiskāka bija 1941. gada 14. jūnija deportācija, kad no Latvijas tika izsūtīts arī vismaz 20 esošo vai bijušo mācībspēku ar ģimenēm (t.sk. profesori un docenti L. Adamovičs, H. Albats, L. Ausējs, J. Auškāps, Ernests Birkhāns, K. Dišlers, Pauls Mincis, Juris Plāķis, E. Rumba, E. Ziemeļis, Kārlis Brencēns, Jūlijs Galejs, Laimons Gailītis, A. Lejassaus, Jānis Zivtiņš), kā arī asistenti Jānis Lediņš, Valerija Sieceniēce, Nikolajs Stoligvo, Aleksandrs Brauns (“Bunda” aktīvis), ķīmijas laborants Pēteris Stradiņš u.c.²⁵ No šai drausmu sarakstā minētajiem dzimtenē atgriezās tikai mediķi J. Galejs, N. Stoligvo, J. Lediņš, tautsaimniece V. Sieceniēce un inženierzinātnu profesors E. Ziemeļis, t.i., mazāk nekā trešā daļa, un arī tad vairākumā gadījumu iespēja nodarboties ar pētniecisko darbu viņiem bija liegta.

Deportēto vidū bija ievērojami zinātnieki – Latvijas Republikas bijušie izglītības ministri profesors J. Plāķis, L. Adamovičs un J. Auškāps, turklāt L. Adamovičam un J. Auškāpam izsūtījuma vietā organizētajās tiesas prāvās piesprieda nāvessodu un abus izcilos zinātniekus – ķīmiķi J. Auškāpu²⁶ un reliģiju vēsturnieku L. Adamoviču nošāva.²⁷ J. Auškāpa mūža traģisko nogali esmu sīkāk apcerējis vairākās publikācijās.²⁸

Neraugoties uz augsto ķīmijas kvalifikāciju un nozīmīgiem pētījumiem ķīmijas tehnoloģijā un spektroskopijā, pēc atlaišanas no darba Ķīmijas fakultātē 1940. gada rudenī profesoram J. Auškāpam tika liegts strādāt specialitātē – un viņš bija spiests dzīvot savās vasaras lauku mājās Vāļos (pie Cēsīm), no kurienes tika deportēts uz Urāliem; kaut bija izglītības tautas komisāra P. Valeskalna ieteikums, pat tuvējā Līgatnes papīrfabrikā viņš netika pieņemts darbā.

Bez minētajiem LU mācībspēkiem 1940.–1941. gadā tika deportēti un gāja bojā senvēstures pētnieks un dievturības ideologs Ernests Brastiņš (apcietināts jau 1940. gada jūlijā un vēlāk nošauts)²⁹, izcilais statistiķis un pirmais nacionālā jautājuma pētītājs Latvijā Mārgers Skujenieks (nošauts Maskavā, Lubjankas cietumā), starptautisko attiecību speciālists vēstnieks Kārlis Ducmanis, ievērojams ostu speciālists docents Pēteris Stakle, literatūrzinātnieki Līgotņu Jēkabs, profesors Atis Ķeniņš, ļoti daudzi tehnisko nozaru speciālisti, mediķi. To skaitā bija arī Rīgas Kara hospitāļa ārsts, jau medicīnas doktora disertāciju aizstāvējušais Vilis Derums, kurš pēc atgriešanās no izsūtījuma Latvijā kļuva par paleopatoloģijas celmlauzi un izdeva vairākus ievērojamus darbus par latviešu veselības stāvokli dažādos vēstures posmos.

Jāatzīst, ka deportētie augstskolu mācībspēki netika represēti sakarā ar viņu akadēmisko vai zinātnisko darbību, bet pēc kritērijiem, kurus noteica 1941. gada 14. maija VK(b)P CK un PSRS TKP lēmums “Par sociāli svešu elementu izsūtīšanu no Baltijas republikām, Rietumukrainas, Rietumbaltkrievijas un Moldāvijas”, ar kuru saskaņā paredzēja deportēt “kontrrevolucionāro organizāciju locekļus”, bijušos “muižniekus, tirgotājus, fabrikantus un bijušos lielākos buržuāzisko valdību ierēdņus”, “bijušos virsniekus”³⁰ u.tml. Daudzos gadījumos deportētie vēlāk ir tiesāti; par apsūdzības līmeni liecina spriedumu formulējumi. Piemēram, profesoram L. Adamovičam inkriminēts, ka viņš bijis Rīgas Latviešu biedrības un reakcionārās biedrības “Reliģijas zinātne” loceklis, LU teoloģijas profesors, kā arī izglītības ministrs K. Ulmaņa valdībā. Viņa “vadībā slēgtas daudzas nacionālo mazākumtautību skolas un atbrīvoti no darba progresīvi noskaņoti skolotāji”. J. Auškāpam inkriminēts, ka viņš dienējis Kolčaka armijā, bijis aktīvs Ulmaņa atbalstītājs, Latvijas Zemnieku savienības biedrs, izglītības ministrs, kontrrevolucionāras organizācijas loceklis Sevurallagā 1941. gadā. Savukārt J. Plāķis – “organizācijas “Pērkonkrusts” dalībnieks, būdams profesors, lasīja kontrrevolucionāra satura referātus un lekcijas”. E. Brastiņš esot “sociāli bīstams elements, būdams “dievturu” organizācijas vadītājs veica kontrrevolucionāru darbību, uzturēja sakarus ar organizāciju “Pērkonkrusts””. Profesors E. Birkhāns tiesāts kā “Saeimas deputāts, Grieķijas ģenerālkonsuls, sociāli bīstams elements”. Profesoram E. Rumbam inkriminēts, ka, “būdams aktīvs luterāņu baznīcas vadītājs un mācītājs, savos sprediķos sistemātiski veica pretpadomju agitāciju, kas bija vērsta uz padomju varas vājināšanu”. Savukārt profesors P. Mincs spriedumā raksturots kā “baltemigrants, cionists, Ebreju nacionāldemokrātiskās partijas līderis,

1931. gadā kļuva par Saeimas deputātu, piedalījās Ungārijas un Latvijas kriminālkodeksu sastādīšanā, dažādu ebreju biedrību un organizāciju priekšsēdētājs³¹. Katrā ziņā no civilizētas tiesas viedokļa minētās apsūdzības ir nepamatotas; nevienā gadījumā nav arī ticis ievērots, ka daudzi deportētie ir bijuši ievērojami speciālisti, zinātnieki – katrs savā jomā –, kuri zinātnisko un praktisko nopelnu dēļ ir guvuši paliekamam vietu zinātņu vēsturē.

Salīdzinājumā ar Latvijas Universitāti situācija Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā (JLA) 1940.–1941. gadā, sākoties padomju okupācijai, bija daudz labvēlīgāka. Par JLA rektoru tika apstiprināts pazīstamais biologs profesors Pauls Galenieks, par prorektoru – ne mazāk ievērojams mežzinātnieks Arvīds Kalniņš. Tiesa, jau 1941. gada 19. martā LK(b)P CK biroja sēdē JLA tika kritizēta par to, ka akadēmija neesot pārķārtojusi savu darbu atbilstoši jaunajām prasībām, mācībspēku sastāvs joprojām stipri piesārņots ar šķiriski svešiem un zinātniski nepietiekami sagatavotiem cilvēkiem, kuri jāatbrīvo no amata. Turpat biroja sēdē arī atbrīvoja no darba akadēmijas rektoru, nokritizēto P. Galeniku, un viņa vietā apstiprināja no Krievijas atbraukušo veco komunistu Jāni Ostrovu, kurš tomēr izrādījās pietiekami liberāls, un 14. jūnija deportācijās neviens JLA mācībspēks necieta (izsūtīja asistentu K. Brencēnu un entomologu L. Gailīti, taču šajā laikā viņi JLA vairs nestrādāja).³²

Garāmejojot skarsim problēmu par zinātnieku kolaborāciju ar padomju okupācijas varu.³³ Jaunās padomju varas augstākajās struktūrās Latvijā visvairāk iegāja pārstāvji tieši no lauksaimniecības zinātnieku aprindām. Bez veterinārzinātnieka un mikrobiologa profesora A. Kirhenšteina, kura uzvārds vien itin kā kļuvis (mūsaprāt, ne gluži pelnīti) par personificējumu kolaborācijas fenomenam Latvijā, daļēji būtu minams arī profesors P. Lejiņš kā Tautas valdības izglītības ministrs (gan visai īslaicīgi), kā arī botānikas profesors P. Galenieks, kurš bija Tautas Saeimas priekšsēdētāja vietnieks un tika iekļauts oficiālās delegācijas sastāvā braucienam uz PSRS Augstākās Padomes sesiju, lai tur 1940. gada 5. augustā lūgtu Latviju uzņemt PSRS sastāvā (sesijā uzstāties P. Galenieks atteicās, jo viņam sagatavotajā runas tekstā bija iekļauti absurdi apgalvojumi par Ulmaņa režīmu un augstskolu stāvokli Latvijā).³⁴ Padomju varai daļēji simpatizēja arī profesors A. Kalniņš (JLA prorektors 1940./1941. gadā, bijušais Latvijas un PSRS Tautu kulturālās tuvināšanās biedrības priekšsēdētājs, kas vēl pirms 1940. gada jūnija notikumiem bija braucis uz Maskavu – Tautsaimniecības sasniegumu izstādi un jūsmīgi aprakstījis tur pieredzēto).³⁵ LVU vadīšanā iesaistījās profesori Voldemārs Jungs, Pēteris Nomals, docents Rūdolfs Drillis, visi – kvalificēti zinātnieki.

Neizvērtējot šē kopumā A. Kirhenšteina rīcības motivāciju un darbību, kurai no politiskā viedokļa nav attaisnojuma, tomēr domāju, ka neatkarīgi no subjektīviem faktoriem (godkāre, naivitāte, pretvācu nostāja, aizvainojums par centieniem priekšlaikus aizraidīt pensijā u.tml.) viņš savā ziņā ir bijis Latvijas patriots. Uzņemdamies nepateicīgo

Tautas valdības Ministru prezidenta amatu, viņš, iespējams, ir ticis piekrāpts solījumos par Latvijas nākotni. Kirhenšteins bija kreisi orientēts sabiedrisks darbinieks, savulaik "piektgadnieks" un Rainim tuvs cilvēks, vēlāk saistīts ar "Jaunāko Ziņu" aprindām, kas bija samērā kritiskas pret K. Ulmaņa režīmu.³⁶ Viens faktors, kas veicināja A. Kirhenšteina "grēkā krišanu", bija viņa skeptiskā attieksme pret, kā viņam šķita, zinātnes lomas nepietiekamo novērtējumu neatkarīgajā Latvijas valstī. A. Kirhenšteinam tika solītas plašākas perspektīvas zinātnes attīstībai un inteliģences saudzēšanai jaunās iekārtas apstākļos (tas pats tika solīts arī Vincam Krēvem-Mickevičam Lietuvā un Hansam Krūsam Igaunijā); par to viņam Maskavā 1940. gada augustā bijusi saruna pat ar pašu Staļinu. Par to A. Kirhenšteins stāstījis savā atvadu sarunā ar Šveices konsulu Latvijā de Fišeru 1940. gada 23. augustā. Šajā Ulda Tirona publicētajā tekstā (rokraksts glabājas Šveices Federālajā arhīvā Bernē)³⁷ sacīts: "*Staļins vēl arī man pats teica, ka viņam bezpartejisks, saprātīgs un konstruktīvs intelektuālis ir vērtīgāks nekā vienīgi tikai partejisks. Pievērsiet uzmanību. Staļins man arī teica, ka inteliģenci un speciālistus es varot saudzēt tiktāl, cik vien iespējams* [autora izcēlums]. [...] Jūs redzat, mana valdība sastāv no profesoriem, žurnālistiem, intelektuāļiem, speciālistiem." Kirhenšteins turpat izsaka arī viedokli, ka PSRS "šajos 20 gados ir radīts neiespējamais un vispirms jau ir droši nostādītas trīs lietas: ir organizēta izejvielu ieguve, ir radīta industriālā ražošana, un ir sagatavoti visu veidu kadri. Tas ir vienreizējs sasniegums, kas ir jo vērtīgāks tādēļ, ka balstās vienīgi uz savu darbu, savu zinātni un lielākoties uz savu jaunrades garu." Attiecībā uz Padomju Latviju seko negudra piebilde: "*Patiešām, kas tad līdz šim ir cietis vai kaut ko zaudējis? Daži lielkapitālisti, lielākoties žīdi, kuru uzņēmumi ir nacionalizēti. Kāda tam nozīme, ja toties bagāta kļūst tauta?*" Kādu attīstību gada laikā guva šis kreisā intelektuāļa naivās ilūzijas, jau redzējām. Atbaidošās represijas varēja izraisīt iekšēju diskomfortu pat Staļina apvārdotajā Kirhenšteinā.

Pirmajā padomju okupācijas gadā līdztekus minētajiem visai negatīvajiem faktoriem zinātnes jomā patiešām atzīmējami arī daži citi, kas vismaz daļēji – īpaši lauksaimniecības un dabaszinātnēs strādājošos varēja noskaņot pozitīvi par jauno režīmu.

Jau Maskavas brauciena laikā Kirhenšteins pats ķērās pie Vitamīnu un hormonu institūta organizēšanas priekšdarbiem Rīgā; šāds institūts tika patiešām izveidots, un ironiskā kārtā abus Kirhenšteina tuvākos palīgus šajā gluži zinātniskajā pasākumā vēlāk represēja – inženieri ķīmiķi Augustu Ošiņu staļiniskā padomju vara 1951. gadā, bet farmaceīti docenti Irinu Robežnieci – vācu nacisti. Šī eksperimentālā rūpnīca ir pārdzīvojuši sarežģītus transformācijas ceļus un vēlāk kļuvusi par iedīgli tagadējai firmai "Grindex", kas ir veidota uz Organiskās sintēzes institūta Eksperimentālās rūpnīcas bāzes.³⁸

Bez Vitamīnu institūta minama vēl, piemēram, īpašas Fizikas un Matemātikas fakultātes un Dabaszinātņu (vēlāk – Bioloģijas) fakultātes organizēšana LVU sastāvā, vairāku valsts nozīmes pētniecisku institūtu veidošana, solījumi organizēt Zinātņu akadēmiju

Latvijā (tolaik gan iecerētu kā PSRS Zinātņu akadēmijas Latvijas filiāli), vairāku karjerā agrāk kavētu spējīgu zinātnieku avansēšana amatos (piemēram, profesors B. Jirgensons, Alfrēds Ieviņš un Andrejs Dravnieks Ķīmijas fakultātē), ebreju tautības un kreisi noskaņotu zinātnieku plašāka iesaistīšana akadēmiskajā dzīvē (profesors V. Mincs un vairāki ebreju tautības asistenti LVU Medicīnas fakultātē) u.tml. Toties, solot Zinātņu akadēmijas dibināšanu, līdz ar Rīgas Latviešu biedrības slēgšanu jau 1940. gada jūlijā reāli tika likvidēta RLB Zinātņu komiteja (*Academia Scientiarum Latviensis*), kas darbojās kopš 1932. gada.³⁹ Ievērojot zinātnisko sakaru pilnīgu pārtraukšanu ar karā iesaistītajām Eiropas valstīm, tika veicināti Rīgas zinātnieku braucieni uz Maskavu (profesori Mārtiņš Eduards Straumanis, A. Ieviņš, Jānis Asars, P. Stradiņš, docents Marģers Stepermanis u.c.). Taču latviešu akadēmisko aprindu nostāja pret jauno iekārtu visumā bija piesardzīga – un to vidē bija samērā maz nekoleģiālas izturēšanās gadījumu, vietējo zinātnieku iesaistīšanās represiju veicināšanā pret kolēģiem. Akadēmiskajā vidē nebija vērojama arī šķelšanās kā, piemēram, Igaunijā, kur H. Krūsa vadītā zinātnieku grupa uzstājās pret vecā režīma piekritējiem, panākot K. Peta organizētās Igaunijas oficiālās Zinātņu akadēmijas likvidēšanu jau 1940. gadā.⁴⁰ Atšķirībā no Lietuvas, kur jau 1941. gada sākumā organizēja Lietuvas PSR Zinātņu akadēmiju,⁴¹ Latvijā zinātnieki tik aktīvi nesadarbojās ar jauno iekārtu; zināmā mērā tas skaidrojams gan ar akadēmiskās vides konservatīsmu, gan arī ar neuzticību pret iebraucējiem no Maskavas, kas centās patvaļīgi un nekvalificēti transformēt akadēmisko un zinātnisko vidi, nerespektējot izveidojušās formas un tradīcijas. Mūsu rīcībā nav liecību, ka profesori A. Kirhenšteins, P. Galenieks, V. Jungs (LVU prorektors) darbos būtu vērsušies pret kolēģiem un piedalījušies represiju veicināšanā. A. Kirhenšteins palīdzēja arheoloģijas profesoram Francim Balodim izceļot zinātniskā komandējumā uz Zviedriju 1940. gada jūlijā (no kura F. Balodis vairs neatgriezās),⁴² pēc kara centās atvieglot represēto Latvijas zinātnieku likteni, veicināt viņu atgriešanos dzimtenē. Par savu samērā neatkarīgo nostāju viņš pats vēlāk izpelnījās neuzticību un mūža beigās padomju režīma skatījumā bija *persona non grata*.

Vietējo zinātnieku iesaistīšanās denunciacijās vēl būtu pētāma, kaut arī par ne-daudziem kolēģiem šādas liecības itin kā būtu, tāpat kā ir apstiprināts tas, ka atsevišķas personas (piemēram, LVU Ķīmijas fakultātes partorgs asistents Avigdors Lifšics) piedalījušās deportējamo studentu un akadēmiskā personāla sarakstu veidošanā. Tomēr Latvijas zinātnieku un akadēmisko mācībspēku vidū nebija vērojama organizēta aktīva pretdarbība jaunās varas centieniem, kas varētu dot motivāciju represijām (tāda gan iezīmējās nacionāli noskaņoto studentu vidū).

Vērtējot 1940.–1941. gada notikumus, ir pamats apgalvot, ka šajā laikā Kompartijas funkcionāri, ideoloģijas dogmatu vadīti, represēja ne tikai LU mācībspēkus, bet arī universitāti pašu, uzsākot tās pārveidi par tipveida PSRS augstskolu, akadēmisko

personālu un studentus (izslēdza, represēja, izsūtīja daudzus studentus, pēc Sarkanā Krusta ziņām – 307, īpaši korporāciju biedrus!) pakāpeniski nomainot ar jaunajam režīmam lojāliem cilvēkiem. Tieši šīs darbības un pat tendenču bīstamība izraisīja pēcreakciju 1944.–1945. gadā, kad, baidoties no represiju atkārtotāšanās un pat paplašināšanās, emigrācijā devās vairums Latvijas zinātnieku. Faktiski šī bēgšana aizsākās jau 1941. gadā, kad tika pieļauta vācu tautības pilsoņu otra repatriācija (*Nachumsiedlung*) un šajā vilnī iekļāvās arī vairāki vācu aprindām tuvu stāvoši Latvijas profesori – latvieši (piemēram, M. Prīmanis, Alfrēds Petrikalns, Nikolajs Reinfelds, Pauls Kampe, Alvilis Buholcs, Pēteris Krūmiņš u.c.).⁴³

Arī šos zaudējumus var ieskaitīt staļiniskā režīma represiju kontā pret Latvijas zinātni un tās akadēmiskajām tradīcijām. Tika ierobežots vai pat pārtraukts normāls pētniecības un akadēmiskais darbs daudzās humanitāro un sociālo zinātņu nozarēs kopumā (filozofijā, vēsturē, tautsaimniecības zinātnē, jurisprudencē, teoloģijā, pa daļai arī filoloģijā u.tml.); procentuāli lielais zinātnieku un studentu zudums izraisīja grūti aptveramas intelektuālas sekas Latvijas turpmākajai attīstībai, ko izjūtam vēl šodien.

2. Represijas pret Latvijas zinātniekiem nacistiskās okupācijas laikā (1941–1944), pretošanās šim okupācijas režīmam

Kad 1941. gadā Latvijā un Rīgā ienāca hitleriskās Vācijas karaspēks, daļa Latvijas iedzīvotāju, kā arī akadēmiskās inteliģences to sagaidīja ar ilūzijām kā “atbrīvotāju no boļševiku jūga”. Cerēja, ka Latvija kaut daļēji atgūs zaudēto neatkarību, ka Latvijas augstskolas drīkstēs atsākt darbu agrākajā veidolā un agrākajās tradīcijās. Taču nacistiskā Vācija nebija ieinteresēta atjaunot ne Latvijas valstiskumu, ne Latvijas Universitāti, tā bija dziļi naidīga pret tām. Nacistu tālejošais mērķis bija zemes “vāciskošana” (*Eindeutschung*); jau pirms Austrumu kampaņas sākšanās Ā. Hitlers bija deklarējis, ka kara gaitā pret PSRS jāiznīcina iespēja, ka ieņemtajos Austrumu apgabalos varētu rasties jauna inteliģence.⁴⁴

Var piekrist Kārlim Kangerim, kas uz plaša vācu arhīvu materiālu pamata apgalvo, ka nacistu attieksme pret latviešu nacionālo inteliģenci (galvenokārt akadēmisko inteliģenci) ir bijusi pat daudz nelabvēlīgāka nekā pret igauņiem un lietuviešiem un sākotnēji 1941.–1942. gadā nacisti bija iecerējuši veikt Latvijā radikālus represīvus pasākumus, kas būtu pielīdzināmi viņu reāli veiktajām represijām pret poļu un čehu akadēmisko inteliģenci.⁴⁵ Bez plaši citētajiem Ā. Hitlera un A. Rozenberga programmatiskajiem izteicieniem šīs tendences konkretizētas dažādos nacistu projektos (E. Špors, E. Trampedahs, V. Lencs u.c.). Tomēr iecerētie represīvie pasākumi plašos mērogos nav īstenoti, jo komunistiskais režīms jau bija paguvjis īstenot 1941. gada 14. jūnija deportāciju. Šis faktors lielā mērā bija mainījis latviešu akadēmiskās inteliģences pretvācu nostāju,

veicinot samērā plašu kolaborāciju ar jauno okupācijas režīmu, rosinot savstarpējus kompromisus. Paradoksāli, bet varētu apgalvot, ka staļiniskā deportāciju politika daļēji jau bija atrisinājusi nacistu iezīmētos mērķus, proti, atšķēlusi no Latvijas prāvu daļu nacionāli noskaņotās inteliģences, jo deportēto vairākums bija latviski noskaņots, potenciāli vācu nacistu pretinieki, nevis otrādi. Represijas ietekmēja gan Latvijā palikušās LU profesūras noskaņas, gan nostāju par labu vāciešiem, gan arī darīja elastīgāku vācu okupācijas iestāžu politiku pret latviešu augstskolu.

Jaunieceltais Okupēto Austrumu apgabalu reihšministrs A. Rozenbergs (cēlies no vācbaltiešiem, pēc dažām ziņām, viņa senču vidū bijuši latvieši no Rūjienas apkaimes) gan 1941. gada 21. jūlijā bija izdevis direktīvu, kas Ostlandes reihskomisāram Hinriham Lozem aizliedza atjaunot igauņu, latviešu, lietuviešu un baltkrievu universitāšu darbību.⁴⁶ Tika ierosināts veikt sagatavošanas darbus Tartu universitātes reorganizācijai par vācu universitāti, Latvijas Universitāti pārveidot par Rīgas Tehnisko augstskolu, Kauņas universitāti – par Lauksaimniecības universitāti, bet Jelgavā izveidot Veterināro akadēmiju – visas ar vācu mācību valodu un Vācijas mācībspēkiem.⁴⁷ Taču vācu armijas aizmugures spēku komandieris ģenerālis Francis fon Roks, kura padomnieks kultūras jautājumos bija latviešiem samērā labvēlīgi noskaņotais Rīgas Herdera institūta bijušais rektors profesors Vilhelms Klumbergs, bija daudz liberālāks – viņš nepretojās bijušās LU vadības centieniem atjaunot Latvijas Universitāti. Neskarot detaļās visai delikāto un divdomīgo situāciju, par ko rakstījuši Margote Blanka,⁴⁸ Kārlis Straubergs,⁴⁹ H. Biežais,⁵⁰ varam pievienoties M. Blankas secinājumam, ka vācu okupācijas augstskolu politikā Baltijā tika sasniegts zināms kompromiss starp “tuvākajiem mērķiem” un “galamērķiem”, t.i., starp Rīgas universitātes (*Universität zu Riga*) pakļaušanu okupācijas varai, saglabājot tajā pārsvarā līdzšinējo latviešu mācībspēku korpusu, un starp vācu universitātes (vai tehniskas universitātes) izveidošanas perspektīvu Rīgā tālākā nākotnē. Turklāt izšķirīga loma šajos izlīguma procesos bija universitātes rektoram, vāciešiem draudzīgajam ķīmijas profesoram M. Prīmanim, kurš 1941. gada pašā nogalē bija atgriezies no Vācijas un kuru okupācijas varas iestādes (Latvijas ģenerālkomisārs Oto Heinrihs Drekslers) atzina par latviešu universitātes vienīgo pagaidu pārstāvi, ar kuru drīkstētu oficiāli kontaktēt okupācijas vara.⁵¹ M. Prīmanis (arī kā hitleriešu ieceltās pašpārvaldes izglītības un kultūras ģenerāldirektors kopš 1942. gada) neapšaubāmi bija kolaboracionists, uz kuru gulstas daļa atbildības par latviešu studentu piespiedu iesaukšanu SS ieroču leģionā 1943. gadā, taču tieši viņam lielā mērā jāpateicas arī par universitātes darbības relatīvu noregulēšanu sarežģītajos apstākļos, tādēļ viņa darbība, ievērojot sarežģīto situāciju, šajos gados vērtējama daudzšķautņaini.⁵²

Tālejoša piekāpšanās vācu okupācijas varas prasībām bija tā cena, ko maksāja Rīgas universitāte un rektors M. Prīmanis par iespēju turpināt universitātes darbību un paglābt no tiešām represijām universitātes akadēmiskā personāla vairākumu. Atšķirībā

no Viļņas, Prāgas vai Varšavas universitātes LU netika slēgta (Viļņas universitāti un Lietuvas ZA slēdza pēc tam, kad Lietuvā atteicās izsludināt nacistu iecerēto lietuviešu jaunatnes mobilizāciju SS ieroču leģionā, kāds Lietuvā vispār netika izveidots).

Latvijā jau 1941. gada jūlija pirmajās dienās universitāte pirmspadomju laika prorektora profesora K. Strauberga vadībā bija *de facto* atjaunojusi savu darbību, atzīstot, ka tā pārvaldāma saskaņā ar 1923. gada Satversmi. Mācībspēku un studentu sastāvs pamatā palika iepriekšējais. Laika gaitā tika panākts kompromiss ar vācu okupācijas varas iestādēm par fakultāšu (izņemot Teoloģijas fakultāti) darbības atjaunošanu saskaņā ar šiem principiem. Tiesa, Latvijas Universitātei tika atņemts tās nosaukums, tā tagad saucās *Universitāt zu Rīga*. Labvēlīgāk procesi raisījās Jelgavas Lauksaimniecības akadēmijā, kuru turpināja vadīt rektors profesors Pauls Kvelde. No darba universitātē atlaida vadošos latviešu vēsturniekus, taču Latvijas vēstures institūts daļēji turpināja savu darbību kā Vēstures krātuve ar profesoru Arvedu Švābi priekšgalā, kaut arī uzdevumi, protams, bija formulēti pavisam citi nekā Ulmaņa valdības gados vai īslaicīgajā padomju okupācijas laikā un pētījumi bija jāveic pēc okupācijas varas iestāžu diktāta. Vēstures kursus universitātē hitleriskā režīma garā jau 1943. gadā lasīja no Vācijas atsūtītie lektori. Toties daudzi eksakto zinātņu pārstāvji – latvieši bija iesaistījušies “totālā kara” veicināšanas pētnieciskajos darbos, kā to pieprasīja okupācijas varas militārās un civilās iestādes. No 1942. gadā universitātē veicamajiem 434 pētījumiem 109 tika atzīti par karalaika apstākļiem nozīmīgiem.⁵³ To skaitā redzamāko vietu ieņem M. E. Straumaņa pētījumi par metālu šķīšanu skābēs un bāzēs. Latvijas Universitātes pastāvēšanas perspektīvas pēc Hitlera “galīgās uzvaras” tomēr šķiet visai problemātiskas – nacistu galamērķis, protams, bija Latvijas un tās zinātnes iznīcināšana, latviešu akadēmiskās un zinātniskās inteligences pārvietošana ārpus Latvijas, galvenokārt uz iekarotajiem Krievijas, Baltkrievijas un Ukrainas apgabaliem.

Vācu okupācijas laikā turpinājās arī tiešas represijas pret Latvijas zinātni un zinātniekiem, tikai tagad tās veica cita okupācijas vara, citās saturiskās formās un ar citu motivāciju. Šajās represijās visumā ne mazāk cieta dažādu tautību Latvijas zinātnieku kā pirmajā padomju gadā, tagad tie bija galvenokārt kreisi noskaņoti vai ebrejiskas izcelsmes akadēmiski cilvēki. Aktīvākie padomju varas darbinieki no zinātnieku vidus – profesori A. Kirhenšteins un V. Jungs, docents Kārlis Karlsons u.c., arī rakstnieks un literāturzinātnieks Andrejs Upīts – jau kara darbības sākumā bija evakuējušies uz Krieviju un no vācu tiešām represijām necieta. Viņi, tāpat kā biškopsis docents Pēteris Rizga Maskavā, tika izslēgti no LU un JLA mācībspēku saraksta. Rīgā palikušie profesori P. Galenieks, Arv. Kalniņš, I. Robežniece, Jānis Liniņš, Bruno Ogrīņš u.c. tika arestēti, nokļuva Rīgas Centrālcietumā vai Salaspils koncentrācijas nometnē. Ķīmijas docentu B. Ogrīņu, kurš padomju laikā bija bijis arī Nodokļu departamenta un Muitas departamenta direktors un vietējās rūpniecības tautas komisāra vietnieks, drīz nošāva.

Nošāva arī padomju laika Vēstures institūta direktoru, kreisi noskaņoto skolu darbinieku Jāni Liekni, kurš bija sagatavojis izdošanai Manaseina revīzijas materiālus (vēlāk tos izdeva Aleksandra Drīzuļa redakcijā), nošāva vēsturnieku Jāni Āberbergu-Augškalnu. Vairākus mēnešus cietumā pavadīja literatūrzinātnieks Rūdolfs Egle – A. Upīša līdzgaitnieks, vēlāk profesors. Šajās lietās nepievilcīga loma bija arī kolēģu denunciacijām. Tā Jelgavas avīze “Nacionālā Zemgalē” (1941, 31. jūl., nr. 22) rakstā “Lauksaimniecības akadēmijā vairs nebūs žīdu” atzīmē, ka A. Kalniņu jāatbrīvo no darba kā “komunistisku profesoru”, kaut arī mežzinātnieks Komunistiskās partijas biedrs nav bijis un vācieši viņam inkriminēja ne tik daudz darbību 1940.–1941. gadā, cik aktīvu līdzdalību muižu atsavināšanā bez atlīdzības Latvijas Republikas agrārreformas gaitā 20. gadu sākumā.⁵⁴ A. Kalniņš pavadīja Rīgas Centrālcietumā apmēram astoņus mēnešus (arestēts tika arī viņa sievastēvs mežkopis Grigorijs Ter-Kazarovs, kurš cietumā mira). Pēc atbrīvošanas viņš strādāja par konsultantu Saimnieciskās racionalizācijas institūtā, sacerēja grāmatu “Medniecība” (1943), kur izcēla arī hitleriskās Vācijas medniecības kvalitāti un mežu goda patrona Hermana Gēringa nopelnus šajā jomā.

Profesors P. Galenieks tika apcietināts un noturēts pusotra gada Centrālcietumā un Salaspils koncentrācijas nometnē. Pēc tam vēl pusotra gada atradās policijas uzraudzībā savās lauku mājās Baldones Rozītēs. Sākoties jauniem arestiem, Galenieks iebēdzis mežā, kur, pēc paša apgalvojuma (autobiogrāfijā), organizējis partizānu grupu, kas sadarbojusies ar Sarkanās armijas izlūku vienībām vācu armijas aizmugurē. 1944. gada septembrī Galenieks kopā ar savas grupas septiņiem vīriem pārgājis fronti un nonācis 43. latviešu strēlnieku gvardes divīzijā, pēc tam 20. oktobrī atgriezies Rīgā, Latvijas Valsts universitātē. Tiesa, profesora dēla Imanta Galenieka liecības sniedz nedaudz citu šo notikumu skatījumu.⁵⁵ Irina Robežniece par sadarbību ar profesoru A. Kirhenšteinu 11 mēnešus noturēta Termiņcietumā. Apcietinājums iedragāja viņas veselību.⁵⁶

Medicīnas fakultātē privātdocentu Verneru Krauli no darba atstādināja uz visiem laikiem, privātdocentu Kārli Apini – uz vienu gadu, lai pēc tam lemtu par to no jauna, bet fakultātes vadībā krievu laikā iesaistītajiem Dr. P. Vegeram un Jānim Eglītīm ļāva turpināt darbu fakultātē.⁵⁷ Tautsaimniecības un tiesību fakultāte, apspriežot docenta Benno Zigfrīda Ābera un asistenta Ferdinanda Mētras rīcību 1940.–1941. gadā, atstāja viņus amatā, tāpat kā Ķīmijas fakultātē privātdocentu B. Jirgensonu (anulējot gan viņa ievēlēšanu par profesoru), pret kuru ar nekrietnu denunciaciju bija vērsies profesors Aleksandrs Liepiņš.⁵⁸ Arī privātdocents Aleksandrs Bieziņš Medicīnas fakultātē 1942. gada maijā tika no darba atbrīvots (autortiesību strīda dēļ ar baltvāciešu kolēģi Dr. Reinholdu Girgensonu),⁵⁹ taču tā jau bija cita – ētiskas kategorijas problēma. Atbrīvoja no darba universitātē arī privātdocentu etnogrāfu Ziedoni Ligeru.

Represijas neskāra profesoru P. Lejiņu, kuru vācu laikā atjaunoti apstiprināja par LU Veterinārmedicīnas fakultātes štata profesoru un fakultātes saimniecības “Rāmava”

vadītāju.⁶⁰ Cieta dažkārt arī tādi no politikas tālu stāvoši akadēmiskās inteligences pārstāvji kā Medicīnas fakultātes profesors un Valsts klīniskās slimnīcas (tagad P. Stradiņa universitātes klīniskā slimnīca) direktors Pauls Stradiņš, kuram uz latviešu kolēģu denunciacijas pamata inkriminēja ievainotu ebreju un sarkanarmiešu ārstēšanu viņa vadītās slimnīcas palātās. Pēc trim Rīgas Centrālcietumā pavadītām dienām 1941. gada jūlijā P. Stradiņu pēc citu kolēģu – latviešu mediķu galvojuma atbrīvoja vācieši. Fakultātes sēdē kolēģi atzina viņa darbību padomju laikā par tādu, kas nepelna pārmetumus, taču par slimnīcas medicīnisko direktoru iecēla profesoru Jāni Šulcu. Paulu Stradiņu 1943. gadā atbrīvoja arī no Vēža slimnīcas vadības, jo tur bija pārvesti vairāki iznīcībai lemti psihiatrisko dziedinātavu pacienti.⁶¹ Vēl nopietnāk garā vājo pacientu glābšanu pārmeta pazīstamajam psihiatrijas profesoram Hermanim Budulim.⁶²

No darba Latvijas radiofonā atlaida pazīstamo radioinženieri “Latvijas radiotēvu” Jāni Linteru, kuru gestapovieši pat nostādīja pie sienas nošaušanai. Linters pārcēlās darbā uz Berķenes skolu; Rīgas radiofonā viņu vairs nepieņēma arī padomju laikā pēc 1944. gada.⁶³

Hitleriešu represijās cieta arī daudzi kreisi noskaņoti studenti, no kuriem jāmin vēlāk pazīstamais rakstnieks un kultūrpētnieks LZA goda loceklis Miervaldis Birze, kas 1941.–1945. gadā izgāja cauri Valmieras, Salaspils, Neiengammās, Būhenvaldes un citām hitleriešu koncentrācijas nometnēm un vēlāk aprakstīja tur pieredzētās drausmas savos daiļdarbos.⁶⁴ M. Birze aprakstīja arī savu studiju biedru Krūtaiņu un Paula Bāliņa likteņgaitas stāstā “Visiem rozēs dārzā ziedi...”.⁶⁵ Vilmas Krūtaines dēļ nacisti īslaicīgi arestēja arī pazīstamo kultūrfilozofu Konstantīnu Raudivi.⁶⁶ Arestēts tika arī B. Kalniņš, kas 1940.–1941. gadā bija darbojies LVU kā tiesīzbzinātņu un PSRS Konstitūcijas docētājs, pazīstams LSDSP līderis. Diemžēl daudzos gadījumos plauka denunciacijas, un pat vācu ierēdnis mediķis Harijs Marnics rakstīja, ka bijis spiests apvaldīt dažus ekstrēmi noskaņotus latviešu darbiniekus viņu atbēgšanas kārē.⁶⁷ Par līdzdalību poļu pretošanās kustībā Centrālcietumā un vēlāk Štuthofas nometnē 1943. gada februārī nonāca farmācijas studente Marija Tarvida-Šimanska, vēlāk LZA goda locekle.⁶⁸ Vācu okupanti arestēja arī būvinženierijas profesoru Eduardu Ramani, kas drīz pēc tam mira Vācijā.

Vissmagāk no nacistu terora cieta ebreju kolēģi. Jau jūlijā no LU sastāva tika izslēgti visi ebreju tautības studenti un no mācībspēku saraksta svītroti ebreju tautības pasniedzēji, kuru LU sastāvā gan nebija pārāk daudz, kaut arī studentu – ebreju skaits 1940.–1941. gadā LVU bija stipri pieaudzis – līdz 12,6% studentu kopskaita 1941. gada 1. jūlijā.⁶⁹ Tas izskaidrojams ne tikai ar padomju varas īstenoto nacionālo politiku, bet arī ar to, ka ebreju tautības studenti kara apstākļu dēļ nevarēja studēt ārpus Latvijas ārzemju universitātēs, kā tas notika 20.–30. gados. 1942. gada jūnijā nacistu varas iestādes pieprasīja no katra universitātes darbinieka rakstisku apliecinājumu par savu un

ģimenes locekļu “ārisko izcelšanos”.⁷⁰ Šādi dokumenti saglabājušies daudzās personas lietās. Dažiem docētājiem, piemēram, profesoram Ernestam Štālbergam, dzīvesbiedre bija ebrejiete.

Vairums izglītoto jauno ebreju, karadarbībai sākoties, devās līdz Sarkanajai armijai, ne mazums ebreju tika deportēts 1941. gada jūnijā, bet Latvijā palikušo liktenis bija drausmīgs. Medicīnas fakultāte (kur ebreju – asistentu skaits bija vislielākais) 25. jūlija sēdē svītvoja no mācītbspēku saraksta Emanuelu Bagu, Benjaminu Ferberu, Šleimu Hercbergu, Ņevu Hnohu, Lazaru Javorkovski, Soņu Leizerahu, bet no profesoru saraksta – izcilo ķirurgu profesoru Vladimiru Mincu.⁷¹ Viņa brālis – krimināltiesību profesors Pauls Mincs bija deportēts uz Sibīriju 1941. gada 14. jūnijā, un pa daļai šī iemesla pēc V. Mincs atteicās evakuēties uz Iekšlietu kopā ar Sarkanu armiju. Viņš pieredzēja visas holokausta drausmas Rīgā un, kad atsacījās piedalīties kāda esesieša ķirurģiskajā operācijā, tika arestēts un nosūtīts uz Štuthofu, Dancigu, vēlāk Būhenvaldi, kur mira bada nāvē 1945. gada februārī. Profesors V. Mincs 1941. gadā organizēja Rīgas geto ambulanci, vēlāk – slimnīcu, kur operēja visnelabvēlīgākos apstākļos, glābjot daudzu ebreju dzīvību un palīdzot ar medikamentiem pretošanās kustības dalībniekiem.⁷²

Savukārt cits ebreju izcelsmes LU profesors (gan no kristītajiem ebrejiem) Naums Lebedinskis, starptautiski atzīts speciālists zooloģijā un salīdzināmā anatomijā, tika atskaitīts no LU profesoru skaita 1941. gada 2. septembrī sakarā ar viņa nodomu atgriezties Šveicē, no kurienes viņš bija ieradies strādāt LU 1920. gadā.⁷³ Universitātes padome atbalstīja profesora N. Lebedinska lūgumu vācu Rīgas virskomandantūrai izdot viņam un viņa ģimenei atļauju izbraukt uz Šveici, bet līdz izceļošanas brīdim palikt dzīvoklī Kuldīgas ielā 21, dz. 2. Izceļošanas atļauja caur Vācijas Ārlietu ministriju bija pienākusi 1942. gada martā, taču iepriekšējās dienas rītā pie N. Lebedinska ieradies gestapo ierēdnis ar rīkojumu pārcelties uz geto. Profesors Lebedinskis 1942. gada 27. martā noindēja savu sievu Liju, dēlu Eduardu un noindējās arī pats.⁷⁴ Tā traģiski beidzās šī ievērojamā zinātnieka mūžs, par kuru līdz pēdējām nedēļām rūpējās viņa latviešu asistenti (A. Kroģe).⁷⁵ Cits LU profesors Mečislavs Centneršvērs – starptautiski pazīstams ķīmiķis – no 1930. gada līdz 1939. gadam strādāja Varšavas universitātē; viņu nogalināja Varšavas dzīvoklī 1944. gada martā (itin kā laupītāji, bet visai iespējams, ka arī tā bija gestapo akcija).

Rīgā holokausta 1941. gada decembra akcijā Rumbulā gāja bojā viens no izcilākajiem ebreju vēsturniekiem profesors Simons Dubnovs. Viņš bija 1933. gadā pārcēlies uz Rīgu no Berlīnes, pēdējos mūža gados mita Mežaparkā, kur turpināja veidot savu monumentālo desmitsējumu darbu par ebreju vēsturi visā pasaulē.⁷⁶ 1941. gada 5. augustā izrakstīts policijā no mājas grāmatas uz geto,⁷⁷ kur decembra akcijā noslepkavots. Viņam piedēvē slepkavošanas brīdī izsacītos apokrifiskos vārdus: “Rakstiet, jūdi, rakstiet!” Noslepkavošanas epizode minēta Iljas Ērenburga un neskaitāmās citās

grāmatās, viņa vārdā nosaukta Rīgas ebreju vidusskola, izveidots viņa simbolisks kops. Pašnāvībā Rīgas geto beidzās īpatnējā ebreju filozofa Rīgas Krievu universitātes kursu privātdocenta Marka Vaintroba mūžs.

No minētajiem ebreju tautības LU Medicīnas fakultātes asistentiem vēlāk Rīgā atgriezušies un strādājuši zinātnisku darbu profesors Ļ. Hnohs, B. Ferbers, Bērs Kaplans. No holokausta nāves dramatiskā kārtā izglābušies un pēc kara turpinājuši pētniecisku darbu Latvijā L. Javorkovskis (vēlāk LZA goda loceklis), Dr. Viktors Goldbergs (nierakmeņu litotripsijas metodes izgudrotājs), arī Dr. Bernhards Press (vēlāk profesors Rīgā, Kurskā, Rietumberlīnē), ķīmiķis Dr. Leo Maijs. Interesanta parādība ir Leopolds Danins, zinātnieks bioķīmiķis, kurš 1939. gadā atbēga atpakaļ uz Rīgu no Hitlera Vācijas un izstrādāja te vairākus bioloģiski aktīvus preparātus no asinīm, ar imunostimulējošu darbību vēža slimnieku ārstēšanai; tas notika sadarbībā ar P. Stradiņu Vēža slimnīcā. Vācu okupācijas laikā L. Danins strādāja okupācijas iestāžu uzdevumā gan ieslodzījumā, gan privātlaboratorijā Rīgā, hitleriešu uzraudzībā veidojot asinspreparātus ievainoto vācu karavīru ārstēšanai. Vēlāk L. Daninu deportēja uz Vāciju, no kurienes pēc kara tas atgriezās Rīgā un mira šeit 1949. gadā. Daļa L. Danina zinātnisko materiālu un sarakstes (no ieslodzījuma) saglabājusies profesora P. Stradiņa arhīvā.⁷⁸ Tie liecina par šī ebreju zinātnieka izmantošanu nacistu vajadzībām ieslodzījuma apstākļos, kas Vācijā dažkārt tika praktizēts.

Daudzus ebreju kolēģus no bojāejas paglāba latvieši. Zīmīgs piemērs šajā ziņā ir pazīstamais arhitektūras profesors un "Baņutas" libreta autors (vēlāk Latvijas PSR ZA akadēmiķis) Arturs Krūmiņš, kas, riskējot ar ģimenes locekļu un paša dzīvību, savā dzīvoklī pašā Rīgas centrā Marijas ielā 11 slēpa ebrejus Presus – tēvu un dēlu no 1941. gada decembra līdz 1944. gada oktobrim (Press, jaunākais, vēlāk kļuva par medicīnas profesoru un padomju otrajā okupācijā tika arestēts sakarā ar Latvijas Centrālās padomes (LCP) akcijām). Par šo humāno varoņdarbu A. Krūmiņam un viņa piederīgajiem 1985. gadā tika piešķirts Jeruzalemes Jad Vašem "Pasaules taisnīgā" diploms (pēc nāves).⁷⁹ Presu ģimenes glābšanas akcijā bija iesaistīts arī cits latviešu arhitekts, vēlāk Latvijas PSR ZA akadēmiķis E. Štālbergs. Jāpiebilst, ka glābšanas akcijas laikā vācu okupācijas apstākļos A. Krūmiņš bija LU Arhitektūras fakultātes profesors un dekāns (no šī amata 1940.–1941. gadā viņu bija atstādinājis J. Paškevičs!). Citus ebrejus glāba Maskavā dzīvojošās latviešu profesores ķīmiķes Lidijas Liepiņas māsas savā Rīgas dzīvoklī. V. Goldbergu kādu laiku slēpa savā dzīvoklī aktieris Jānis Osis.

Šos gadījumus varētu pieskaitīt latviešu zinātnieku pasīvajai pretestībai pret vācu okupācijas režīmu, kas izpaudās samērā daudzveidīgās formās, katrā ziņā izteiktāk nekā 1940.–1941. gadā. Spilgtākais intelektuālās elites protests saistās ar LCP darbību, ko 1943. gada augustā dibināja un vadīja LU civiltiesību ārkārtas profesors Konstantīns Čakste. LCP darbā bija cieši iesaistīti daudzi LU un JLA mācībspēki un studenti,

izšķirīga nozīme bija akadēmiskās vienības “Austrums” (dibinājis Jānis Čakste Maskavā 1883. gadā kā latviešu studentu organizāciju “*Fraternitas Moscoviensis*”) aktīvistiem – LU studentiem un absolventiem Leonīdam Siliņam, Žanim Epneram, Jānim Arvīdam Atvaram, Jānim Sadovskim u.c., kuri būtībā veica K. Čakstes galvenos uzdevumus.

Kā liecina L. Siliņš, ierosme šīs pretošanās organizācijas dibināšanai daļēji nākusi no Zviedrijas – no bijušā Latvijas vēstnieka Zviedrijā Voldemāra Salnā un bijušā sūtņa Somijā Jāņa Eižena Tepfera. Somu zinātnieks arheologs Eriks Lards apmeklēja okupēto Latviju zinātniskos nolūkos 1943. gadā no 26. jūnija līdz 4. jūlijam, un ar viņa starpniecību tika mēģināts nogādāt M. Skujeniekam adresētu dokumentu. Tā kā Skujenieks 1941. gadā bija deportēts, tad E. Lards griezās pie sava paziņas docenta Valda Gintera – Rīgas Vēsturiskā muzeja direktora, ar kura starpniecību tika iesaistīts Pieminekļu valdes direktors Verners Tepfers (K. Čakstes svainis). E. Lards garākā ziņojumā Somijas ministram A. Varmam ziņoja par stāvokli Latvijā, ka te vēl neesot izvērstas nacionālās pretošanās kustības, par latviešu un igauņu inteligentu savstarpējām attiecībām. L. Siliņš uzskata, ka LCP rudimentāri darbojusies jau agrāk, bet tieši V. Salnā dokuments katalizējis vāciešiem (un boļševikiem) opozicionāro politiku un inteligentu aprindu konsolidēšanos.⁸⁰ Tā notika 1943. gada augustā profesora K. Čakstes un viņa līdzgaitnieku (profesori Jāzeps Rancāns, B. Kalniņš, lektors Ludvigs Sēja u.c.) vadībā.

Šī pretošanās kustība sākās ar Hitlera armijas neveiksmēm Austrumu frontē, ar Staļingradu, ar latviešu jauniešu piespiedu mobilizēšanu leģionā (pret ko akadēmiskajā vidē izraisījās protesti), un tieši LU un JLA akadēmiskā vide nokļuva degpunktā. Neskarot še sīkāk LCP problēmu, ko detalizēti pētījuši L. Siliņš,⁸¹ Dzintars Ērglis⁸² u.c., atzīmēsim, ka K. Čakstes tuvāko līdzgaitnieku vidū bija akadēmisko aprindu pārstāvji A. Aizsilnieks, V. Tepfers, V. Ginters, V. Eihe, A. Teikmanis, ka LCP rosinātās 1944. gada 17. marta deklarācijas 188 parakstītāju skaitā aptuveni trešā daļa bija no Latvijas akadēmisko mācībspēku vidus (t.sk. profesori J. Rancāns, T. Grīnbergs, J. Vārsbergs, P. Kvelde (JLA rektors), A. Teikmanis, M. Eglītis, P. Markus, V. Vītols, K. Straubergs, J. Endzelīns, A. Tauriņš, P. Delle, E. Blese, E. Štrons, J. Vītols, P. Jurevičs, P. Mucenieks, V. Skārds, K. Kundziņš, P. Kundziņš, E. Laube, K. Ābele, J. Alksnis, L. Āboliņš, F. Gulbis, P. Sniķers, E. Dārziņš, P. Starcs, G. Vanags, A. Ūšāns, E. Zariņš, E. Kalniņš, A. Švābe, J. Kārklīņš, H. Skuja, L. Bērziņš, A. Ieviņš, K. Barons, ārkārtas profesori A. Aizsilnieks, K. Bērziņš, K. Čakste, J. Asars, E. Dišlers, docenti P. Dāvis, A. Alksnis, E. Leimanis, St. Vasiļevskis, K. Princis, A. Veģis, V. Ginters, privātdocents G. Lukstiņš, ģenerālis V. Tepfers (Pieminekļu valdes priekšsēdētājs), *Dr. med.* A. Bormane, *Dr.* J. Lībietis, *Dr.* E. Šmits). Šī deklarācija, ko bija paredzēts iesniegt Latviešu leģiona ģenerālinspektoram ģenerālim Rūdfam Bangerskim (bet ko minētais ģenerālis, par laimi, nepieņēma), prasīja Latvijas Republikas darbības atjaunošanu *de facto*, balstoties uz 1922. gada Satversmi, sadarbību ar Igauniju un Lietuvu, nākotnē veidojot Baltijas konfederāciju.⁸³

Deklarāciju šifrētā veidā nosūtīja arī uz Zviedriju, nodeva vēstniekam V. Salnajam un ar viņa starpniecību – Rietumvalstu pārstāvjiem. Deklarācija tapusi lielā mērā Jelgavā pēc JLA mācībspēku un tuvumā mītošā Feliksa Cielēna ierosmes.⁸⁴

Drīz pēc deklarācijas sastādīšanas nacisti arestēja LCP priekšsēdētāju K. Čaksti, mazliet vēlāk arī viņa tuvākos līdzgaitniekus – B. Kalniņu, L. Sēju u.c. K. Čakste gāja bojā Polijā koncentrācijas nometnes evakuācijas laikā 1945. gadā. Hitlerieši 1944. gadā Liepājā nošāva kureliešu kustības faktisko vadītāju Kristapu Upelniņu, kas pazīstams arī kā vairāku zinātnisku pētījumu autors.⁸⁵

Rodas jautājums, vai LCP deklarācijas parakstītāju uzvārdi bija zināmi vācu oficiālajām iestādēm un vēlāk padomju represīvajām iestādēm vai arī tos pirmoreiz dešifrēja un publicēja L. Siliņš 1994. gadā.⁸⁶ Reihsministrs Alfreds Rozenbergs, šķiet, zinājis parakstītāju uzvārdus un to, ka parakstīšanas rosinātāji bijuši JLA mācībspēki, jo 1944. gada 3. jūlija vēstulē O. H. Dreksleram rakstījis: “Sevišķi ir jāvērs uzmanība uz Lauksaimniecības augstskolu, kas acīmredzot ir politiskās pretestības centrs.”⁸⁷ Arī profesora P. Mucinieka un rakstnieku Jūlija Pētersona un Ādolfa Ersa vēlākajās represiju lietās (no padomju iestāžu puses) figurē K. Čakstes deklarācija. Katrā ziņā par šo deklarāciju J. Pētersona lietā 1944. gada 2. decembrī pratināts R. Egle (kurš izteica pieņēmumu, ka deklarācijas autors esot F. Cielēns), bet 1970. gadā rehabilitācijas lietā – režisors Jānis Zariņš, P. Pētersons (dēls), Kārlis Egle.⁸⁸ Taču galīgi uz šo jautājumu atbildēts nav, tāpat kā nav zināms, cik lielā mērā tieši latviešu akadēmiskās inteliģences opozīcija izraisīja (vai veicināja) represijas vai arī tās bija totalitāro okupācijas režīmu plānotas akcijas pret latviešu inteliģenci kā potenciālu neatkarības ideju paudēju neatkarīgi no tās pretestības izpausmes attiecīgajā laikā.

Visai zīmīga šķiet nacistu augstāko varasvīru paša reihsministra A. Rozenberga reakcija uz šo deklarāciju. Pēc tās tapšanas uz Berlīni pie ministra tika izsaukts latviešu pašpārvaldes pirmais ģenerāldirektors Oskars Dankers, par kura sarunām ar A. Rozenbergu H. Lozes u.c. augsti stāvošu nacistu klātbūtnē Berlīnē 1944. gada 26. maijā saglabājies protokolisks pieraksts, ko publicējis H. Biezais.⁸⁹ Zīmīgas ir protokola vietas, kur Rozenbergs runā par LCP deklarāciju: “*Diemžēl mēs nupat piedzīvojām jaunus ļoti prominentu latviešu personu uzbrukumus. Tie vēlējās ģenerāli Bangerski mudināt kādu viņu sarakstīt memorandu nosūtīt fireram, ko Bangerskis tomēr atsacījies darīt. Šinī memorandā viņi prasīja ne tikvien Latvijas bijušās brīvvalsts atjaunošanu, bet arī tiesības vest sarunas ar jebkuru valsti, kas atzina šo latviešu gribas deklarāciju. Tas varētu nozīmēt, ka zināmos apstākļos [ar roku: šāda] latviešu valsts, kas šodien [ar roku: taču tikai] varētu balstīties uz vācu [ar roku: aizsardzību], varētu prasīt sev tiesības vest sarunas ar valstīm, kas karo ar Vāciju [ar roku: !]. Tā ir pilnīga neiespējamība, un tā arī tā jānovērtē.*” Par šo memorandu Rozenbergs runā arī tālāk: “*Es atkal pieskāros memorandam un paskaidroju ģenerālim Dankeram, ka citos reichskomisariātos līdzīgos*

gadījumos zināms skaits atbildīgo būtu nekavējoties nošauti! Šī raksta ierosinātais [ar roku: Čakste], cita starpā, esot jau apcietināts. Dankers lūdza, lai visu šo lietu, par kuru viņš neko nezinot, nevarētu atstāt mierā, vai to nevarētu vairāk uzņemt ar humoru. Galu galā Latvija taču darījusi visu, kas tai bijis pa spēkam. Es viņam labprāt apstiprināju, ka latviešu tauta šais gados čakli strādājusi, bet arī norādīju, ka zināmām aprindām ir sakari ar igauņu un latviešu emigrācijas organizācijām Zviedrijā un ASV. Ja to pierādītu, tad maigs spriedums gan nebūtu vietā. Dankers domāja, ja šādi sakari pastāvētu, tad lietas būtu nopietnākas. Bez tam es centos Dankeram paskaidrot, ka nav iespējams, ka [svītrots: valstis; ierakstīts: zemes], kuras Vācija atbalsta, varētu vēlāk vecā bezrūpībā vest sarunas ar Angliju vai Ameriku pretēji vācu politikai un Eiropas vienotībai. Visiem būtu svarīgāki, ja viņu kultūra, skolas, un tiesību sistēma būtu nodrošināta. Dankera uzdevums būtu tagad saviem tautiešiem pateikt, ja Latvija cenšas mainīt vācu pārvaldes apstākļus, tas kaitētu pašai tautai.”

Nav īsti skaidrs, kāpēc pēc šādas reakcijas nesevoja nacistu represijas pret LCP deklarācijas parakstītājiem – universitāšu profesoriem, taču šajā sarunā klātesošais SS obergrupenfīrers Bergers ultimātīvi pieprasīja O. Dankera piekrišanu mobilizēt vācu kara gaisa spēku izpalīgos 7000 latviešu pusaudžu, ko Dankers arī uzņēmās izpildīt. Tāda savā ziņā bija “maksa” par šo LCP deklarāciju, kaut gan iecerētā iesaukšana visdrīzāk būtu notikusi arī bez visas deklarācijas. Būtībā atsaukšanās uz šo deklarāciju kā latviešu “nepateicību” bija šantāža no vācu varasvīru Rozenberga un Bergera puses. Katrā ziņā represijas un iesaistīšana kolaborācijā ir okupācijas varas politikas divas savstarpēji saistītas puses, bet rezistence (pretošanās) ir tikusi īstenota aktīvi vai pasīvi.

Visai divdabīga vieta pretošanās kustībā piekrita galēji labējām, ar “Pērkonkrustu” saistītajām aprindām, kuras pārstāvēja daudzi LU mācībspēki un studenti, īpaši ar dažām tradicionālajām korporācijām saistītie cilvēki. Vācu okupācijas sākumā “Pērkonkrusts” jurista Gustava Celmiņa vadībā drīkstēja atjaunot aktīvu darbību; organizācija cerēja ar nacistu palīdzību okupētajā Latvijā īstenot savus politiskos mērķus, kur bez Latvijas neatkarības (autonomijas) un iesaistīšanās Jaunajā Eiropā redzama vieta bija ierādīta ksenofobijai un antisemitismam. Pēc organizācijas aizliegšanas “Pērkonkrusts” nostājās zināmā opozīcijā pret vāciešiem, darbojās arī LU vidē, 1943.–1944. gadā nelegāli izdeva biļetenu “Brīvā Latvija”, veica militāru izlūkošanu, par ko G. Celmiņu un vairākus viņa līdzgaitniekus beigu beigās 1944. gadā vācieši apcietināja.⁹⁰ Taču jāuzsver, ka daudzi pērkonkrustieši dažādos posmos jo aktīvi sadarbojās ar vācu okupācijas režīmu un izlūkdienestu, piedalījās holokausta akcijās.⁹¹ Ķīmiņas fakultātes asistents Fēlikss Rikards bija SD “Latviešu kartotēkas” veidotājs un priekšnieks, vienlaikus arī kompetents ķīmiķis (veicis zinātniskus pētījumus kopā ar docentu Jūliju Eiduku). Izspiegojot latviešu inteliģenci, viņš vienlaikus daudzus esot arī brīdinājis par draudiem. 1943. gada martā

hitlerieši viņu īslaicīgi apcietināja (kopā ar Fredi Launagu u.c.). F. Rikardu un daudzus citus pērkonkrustiešus 1945. gada maijā arestēja un uz ilgiem ieslodzījuma gadiem notiesāja padomju represīvās iestādes. G. Celmiņš vēlāk emigrēja uz ASV un mūža nogalē strādāja par profesoru Krievu studiju centrā Teksasā.⁹²

Visumā vietējo zinātnieku kolaborācijas un rezistences savstarpēji saistītās problēmas nacistu okupētajā Latvijā vēl pārāk maz pētītas, lai par tām sniegtu galīgu spriedumu.

3. Zinātnieki Latvijā Otrā pasaules kara beigās – otrajā padomju okupācijas posmā

Pēc tam kad 1944. gada oktobrī Rīgu ieņēma padomju karaspēks, stāvoklis augstākās izglītības un zinātnes jomā te veidojās pretrunīgi. Prāva daļa LU mācībspēku jau vasarā bija izceļojusi uz Vāciju gan sakarā ar okupācijas varas iestāžu rīkojumu (*“Marschbefehl”*), gan cenšoties izcīnīt sev šādas atļaujas, lai ārzemēs patvertos no padomju režīma. Daļa mācībspēku bija izbraukusi no Rīgas uz laukiem, cenšoties paglābties no tiešas karadarbības, vai arī devusies uz Kurzemi. No turienes daudzi, īpaši ar LCP aprindām saistītie, centās “laivu akcijās” pārbēgt uz Zviedriju, kaut arī vācu okupācijas apstākļos tas nebija atļauts un šādus bēgļus stingri uzraudzīja. Zviedrijā nokļuvušo skaitā bija profesori Alfreds Vītols, Henrihs Skuja, Auseklis Veģis, Oto Mellis, Leons Āboliņš, Velta Rūķe-Draviņa, H. Biezais, A. Švābe, Arnolds Aizsilnieks, Pauls Kundziņš, Jānis Āboliņš u.c. Daudzi no viņiem drīz mira svešumā, citi iedzīvojās jaunajā realitātē.

Bēgšanas akcijas uz Zviedriju organizēja docents V. Ģinters, L. Siliņš u.c. LCP aktīvistu. Jelgavas Lauksaimniecības akadēmiju izpostīja 1944. gada jūlijā Sarkanās armijas pēkšņā uzbrukuma laikā, mācībspēki bija izkliedēti. JLA ārkārtas profesors Nikolajs Zemītis gāja bojā 1944. gada septembrī Kalsnavā.

1944. gada vasarā LU rektors M. Pīmanis “dodas atvaļinājumā” uz Vāciju, savā vietā atstājot prorektoru inženierzinātnieku Vilhelmu Burkevīcu, bet vēlāk aizbrauca arī viņš, nododot universitātes vadību ķīmijas profesoram Augustam Ķešanam. Līdzīgā kārtā Rīgu pameta arī visi fakultāšu dekāni, savas pilnvaras legāli nododot kādam fakultātes profesoram, kas palika Latvijā.⁹³ Arī studentu skaits 1944. gada vasarā bija ļoti sarucis – daudzi bija iesaukti leģionā vai darba dienestā, citi līdz ar ģimeni steidza atstāt Latviju. Kopumā 1944. gada atvasarā Rīgā un Latvijā veidojās intelektuāls vakuums, kura aizsākumi meklējami jau 1939.–1941. gadā baltvāciešu izceļošanā un nacistu īstenotajā holokaustā. Liela nozīme intelīģences izceļošanā bija arī nacistu inspirētajiem propagandas rakstiem tālaika latviešu presē, kas, tiesa, balstījās 1940.–1941. gada komunistu veiktajos reālajos šausmu darbos.

Padomju varas iestādes 1944. gadā pret Rīgā palikušajiem akadēmiskajiem mācībspēkiem un zinātniekiem tomēr visumā izturējās saudzīgi. To diktēja gan ārpolitiski, gan iekšpolitiski motīvi, gan arī centieni atjaunot Latvijā daudz maz normālu dzīvi – arī augstāko izglītību.⁹⁴

LU inventāra un ēku saglabāšanā grūtajās pārejas nedēļās daudz darīja A. Kešāns, bet jau 5. novembrī viņš nodeva savas pilnvaras Padomju valdības ieceltajam rektoram Matvejam Kadekam no Maskavas, kuru šajā amatā bija ieteicis LK(b)P CK birojs jau 1944. gada 10. aprīlī odiozā J. Jurgena vietā un apstiprinājusī PSRS Augstskolu lietu komiteja. Piebildīsim, ka pret A. Kešānu (neraugoties uz viņa “pirmās stundas aktīvista” nopelniem) drīz vien – 1946.–1948. gadā tika vērstas nopietnas ideoloģiskas represijas.⁹⁵ Kopumā LVU varēja atsākt darbu jau 1944. gada beigās. 1944. gada rudenī Jelgavas Lauksaimniecības akadēmija atsāka savu darbību jaunieceltā rektora Jāņa Peives vadībā Rīgā; to oficiāli pārdēvēja par Latvijas Lauksaimniecības akadēmiju, un turpmāk tā darbojās Rīgā ar vietējo docētāju plašu sastāvu, kas te bija saglabāties lielākā skaitā nekā Latvijas Valsts universitātē.⁹⁶

Pirmajā laikā samērā maz universitātes docētāju apcietināja vai atlaida no darba. Kā pārejas laika epizode atzīmējama kreisi noskaņotā ķīmijas tehnoloģijas profesora Paula Kalniņa (profesora J. Auškāpa pēctecis katedras vadītāja amatā) īslaicīgā aizturēšana 1944. gada oktobrī Rīgā (viņu *Smerš* sajauca ar Saeimas priekšsēdētāju Paulu Kalniņu), kuram dažas dienas bija jāpavada izmeklēšanas izolatorā.⁹⁷ 1944. gada 31. decembrī savā dzīvoklī tika arestēts tiesībzinātņu profesors bijušais fakultātes dekāna vietnieks 1940./41. gadā P. Mucinieks, apsūdzot viņu sadarbībā ar vācu okupantiem.⁹⁸ 1944. gada 8. oktobrī Dobeles pagastā arestēja pazīstamo rakstnieku un literatūrzinātnieku bijušo LU Teoloģijas fakultātes Pareizticīgo nodaļas lektoru Viktoru Eglīti, kurš mira 1945. gadā Rīgas Centrālcietumā vai etapā, pārsūtot uz Maskavu.⁹⁹ Bija vēl citi aresti, taču īstais atlaišanu un vajāšanu vilnis sekoja dažus gadus vēlāk.

1945. gada 22. februārī PSRS Tautas Komisāru Padome ar Vjačeslava Molotova parakstu pieņēma lēmumu “Par pasākumiem Latvijas Valsts universitātes nostiprināšanai”, kurā, cita starpā, bija noteikts iekļaut LVU sastāvā vairākas zinātniskas iestādes (Folkloras, Vēstures, Latviešu valodas un literatūras, Purvu u.c. institūtus), šo pasākumu vadīja LVU jaunieceltais zinātņu prorektors profesors P. Nomals.¹⁰⁰ Tiesa, drīz vien šos institūtus iekļāva jaundibinātajā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijā, par kuras organizēšanu sāka priest jau 1945. gadā, bet reāli to dibināja 1946. gada februārī ar Pauli Lejiņu kā pirmo prezidentu.¹⁰¹

Jau 1945. gada martā notika Latvijas PSR inteliģences pirmais kongress, kur arī sprieda, kā iesaistīt Padomju Latvijas atjaunošanā un sociālistiskās celtniecības darbā Rīgā palikušos akadēmiskos mācībspēkus un zinātniekus.¹⁰² Kongresā referēja LPSR TKP priekšsēdētājs Vilis Lācis, profesors P. Stradiņš, ārsts Ringolds Čakste (K. Čakstes

brālis), LLA profesors Arvīds Silmalis, dziedātājas Elfrīda Pakule un Malvīne Vīgnere-Grīnberga u.c., mēģinot konsolidēt Latvijā palikušo inteligenci tās labā. Iecerētā deklarācija pret "vācu okupantu līdzskrējējiem", kas īpaši vērstos pret rektoru M. Prīmani, tomēr izpalika.¹⁰³ Tādā kārtā tika kombinēta "kliņģera" un "pātagas" politika.

1945. gada vasarā no Kurzemes atgriezās samērā daudzi bijušie LVU mācībspēki, to skaitā profesori Vilis Skārds, Kristaps Rudzītis, Artūrs Strēķis, docenti J. Eiduks, Nikolajs Brakšs u.c., kurus pieņēma agrākajos amatos. Atgriezās arī nedaudzi profesori no tiem Vācijas vai bijušajiem Polijas apgabaliem, kurus ieņēma Padomju armija, – profesori Gustavs Vanags, Pāvils Pāvulāns, Jānis Roberts Tilbergs, docenti Kārlis Zalts, Kārlis Štrenks u.c. (atceļā Rietumukrainā traģiski nomira bijušais Latvijas konservatorijas prorektors profesors Pauls Šuberts). 1944. gada novembrī Rīgā no izsūtījuma pārradās ar V. Lāča gādību amnestētais A. Ķeniņš, ko iecēla par profesoru un Pedagoģiskā institūta Latviešu valodas fakultātes dekānu, kā arī par docentu LVU Juridiskajā fakultātē (atkārtoti A. Ķeniņu arestēja un izsūtīja uz Kazahstānu 1951. gadā).¹⁰⁴ 1946. gada pavasarī no izsūtījuma atgriezās dermatovenerologs docents J. Galejs, tad infekcionists Dr. N. Stoligvo, tomēr tie ir tikai atsevišķi gadījumi.¹⁰⁵ No tiem bijušajiem mācībspēkiem, kas atradās Rietumu zonās, ne mazums sākumā vēlējās atgriezties dzimtenē, rakstīja LVU vadībai, fakultāšu dekāniem, arī A. Kirhenšteinam, taču bija noliegts risināt viņu repatriāciju individuāli, tas bija jādara vispārējā kārtībā caur PSRS repatriācijas iestādēm Vācijā. Nedaudzie repatriējušies zinātnieki lielākoties drīkstēja strādāt akadēmisku darbu, taču, piemēram, ģeologs docents Nikolajs Delle, kas Berlīnē pieteicās atgriezties Latvijā, tika arestēts, apvainots sadarbībā ar vāciešiem un mira apcietinājumā 1946. gadā. Tā faktiski neviens zinātnieks Latvijā neatgriezās, un Latvijas akadēmiskā dzīve cieta neatgriezeniskus zaudējumus, bijušo profesūru vēlāk daudzos gadījumos aizstāja no PSRS iebrukuši mācībspēki.

Vispārējās politiskās tīrīšanas akcijas, ko jaunā vara plaši vērsa pret Latvijas iedzīvotājiem, skāra arī akadēmiskās inteligences pārstāvjus, kas neatkarīgās republikas gados bija ieņēmuši valsts amatus vai kaut kādā veidā saistīti ar nacistiskajām okupācijas varas iestādēm. Tomēr LVU un LLA mācībspēkus pirmajos pēckara gados visumā saudzēja, jo viņu izstumšana no sabiedrības kavētu valsts tautsaimniecības un augstākās izglītības atjaunošanu. Tādēļ pret "buržuāziskajiem speciālistiem", latviešu "vāciskajiem nacionālistiem" tiešas represijas (atļaišana no darba, arests vai deportācija) nevērsa, tomēr pamazām uzsāka ideoloģisku pāraudzināšanas kampaņu "boļševistiskas kritikas un paškritikas" veidā, lai kritizējamie "pēc iespējas ātrāk izaugtu par sociālistiskās valsts apzinīgiem cēlājiem un sargātājiem".

Pirmais, relatīvi liberālais posms beidzās 1946. gada vasarā, kad pasaulē sākās "aukstais karš", kad tika sacīta Andreja Ždanova asā runa un J. Staļins nāca klajā ar jaunām ideoloģiskām nostādnēm. Tad arī īsteni sākās jau minētais kurss uz "buržuāziskās

inteligences” pāraudzināšanu vai izstumšanu no akadēmiskās dzīves Latvijā. Nesaudzīgi kritizēja profesorus Jāni Endzelīnu, P. Galenieku, A. Ķešānu, P. Stradiņu, Paulu Dāli, A. Tramdahu, E. Štālbergu, V. Skārdu, Jāni Apsīti, Jāni Albertu Jansonu, tāpat brāļus Antonu un Pēteri Birkertus u.c. Tika lietota morāliki pazemojoša ideoloģiskās cīņas metode – “vecās” akadēmiskās inteligences pazemošana, nostādīšana tādā situācijā, kad būtu panākama indivīda pakļaušanās komunistu doktrīnām un komunistiskajai praksei. Reizē tas bija arī veids vietējās zinātnes integrēšanai “vienotajā” padomju zinātnē.

Svešu varu represijas īstenoja samērā diferencēti. Visvairāk cieta humanitārās un sociālās zinātnes un to pārstāvji, kuri bija Latvijas nacionālās identitātes nesēji vai totalitārajām varām ideoloģiski nepieņemamu uzskatu paudēji. Taču represēti tika arī citu nozaru pārstāvji, šķiriski vai rasiski nepieņemami. 1944.–1945. gadā Latviju vislielākā skaitā atstāja tie zinātnieki, kas darbojās humanitāro un sociālo zinātņu nozarēs, tāpat vairums medicīnas zinātnes un inženierzinātņu pārstāvju. Toties Latvijā palika lielākā daļa ķīmiķu, farmaceitu, lauksaimniecības un mežzinātnieku, tāpat dzimteni neatstāja daudzi vecākās paaudzes zinātnieki gan veselības stāvokļa dēļ, gan necerot svešumā turpināt akadēmisku darbību. Liela nozīme izvēlē – emigrēt vai ne – bija arī zinātnieka piederībai noteiktām aprindām, piemēram, korporācijām. Jāatzīst, ka padomju varas represijas nevērsās specifiski pret zinātni vai kādu atsevišķu nozari (kā tas vēlāk 1948. gadā PSRS notika bioloģijas zinātnes gadījumā), bet pret tiem indivīdiem – zinātniekiem, kas padomju varai šķita nepieņemami. Pētniecības attīstība Latvijā pēc 1945. gada tika pat visādi veicināta, lai tai varētu likt darboties Padomju Savienības interesēs. Tā, piemēram, ķīmijas profesori A. Ķešāns, G. Vanags, Alfrēds leviņš, kuri 1944. gadā bija parakstījuši LCP deklarāciju, tieši pēckara gados varēja Latvijā izvērst savu pētniecisko darbību, gūt nozīmīgākos panākumus zinātnē, izveidot savas zinātniskās skolas (kaut gan vismaz A. Ķešāns un G. Vanags komunisma idejām nesimpatizēja ne mazākā mērā). A. Kalniņš izveidoja Mežsaimniecības problēmu institūtu un audzināja plašu pētniecisku kolektīvu mežsaimniecības un koksnes ķīmijas nozarē, A. Kirhenšteins – visai produktīvi strādājošu Mikrobioloģijas institūtu, P. Stradiņš pievērsās ļaundabīgo audzēju pētniecībai un izveidoja Rīgā Medicīnas vēstures muzeju u.tml. Tikai tas notika galvenokārt nevis Latvijas Valsts universitātes ietvaros, bet gan lielākoties jaundibinātās Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas institūtos.

Totalitāro okupācijas režīmu *tiešās represijas* salauza daudzu cilvēku, arī zinātnieku likteņus, mūžus, taču kopējām norisēm Latvijas zinātnei varbūt pat izšķirīgākas bijušas *netiešās represijas*, kas vērsās pret iepriekšējo zinātni kopumā un atsevišķām institūcijām, tāpat mudinājums daudziem zinātniekiem izšķirties par dzimtenes atstāšanu. Vislielāko triecienu no šīm netiešajām represijām, šķiet, saņēmusi Latvijas Universitāte – tās statuss, struktūra, akadēmiskais un zinātniskais potenciāls tika neatgriezeniski iedragāts. Zinātne Latvijā turpmākajos gadu desmitos attīstījās pēc jauna

scenārija, galvenokārt ārpus universitātes, Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas sistēmā. Nesaudzīgi tika apspiestas brīvas, neatkarīgas domas izpausmes, īpaši sabiedriskajās zinātnēs, kuras pusgadsimtā nespēja īsti atgūties no 1940.–1945. gadā un vēlākajos gados saņemtajiem triecieniem un turpmākajos gadu desmitos konsekventi īstenotās ideoloģiskās indoktrinācijas. Zinātne Latvijā 20. gadsimta otrajā pusē attīstījās sekmīgi, taču daudzējādā ziņā deformētā veidā. Deformāciju sākums lielā mērā meklējams 1940.–1945. gada notikumos.

Arī nacistu okupācijas vara Latvijā pirmām kārtām vērsās pret zinātniekiem kā tai svešu ideju nesējiem. Pārējos zinātniekus pragmatiski centās iesaistīt “totālā karā” un “Jaunās Eiropas” veidošanā, kaut arī jau pat kara laikā iezīmējās gan vēl embrionālas tendences zinātni Latvijā “vāciskot”. Protams, nacistu rasu doktrīnas vārdā nesaudzīgi un antihumāni vērsās pret ebreju kolēģiem, kuru toreizējā Latvijas akadēmiskajā vidē nebija īpaši daudz. Taču sava taisnība nav liedzama Latviešu nacionālās savienības 1942. gada 18. novembrī universitātē izplatītajām skrejlapām: “Tas, kas tagad notiek ar žīdiem, rīt var notikt ar latviešiem.” Latviešu zinātnieku koptajai zinātnei nacistu pakļautajā Latvijā diez vai bija paredzama jebkāda nākotne; par to liecina jau kara laikā izteiktie mudinājumi vairākiem latviešu zinātniekiem pārcelties darbā ārpus Latvijas. A. Rozenberga plāni pēc nacistu uzvaras pilnā mērā vai daļēji varēja kļūt par baigu realitāti.

Izsaku sirsniņu pateicību vēsturniecei Dzintrai Cēberei par palīdzību dažu arhīvu materiālu un literatūras avotu apzināšanā.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. Сборник статей / Отв. ред. В. Куманев. – Москва, 1995, 253 с.; Шноль С. Герои и злодеи российской науки. – Москва, 1997, 464 с.; Соффер В. Власть и наука. История разгрома генетики в СССР. – Москва, 1999, 702 с.; Костырченко Г. Тайная политика Сталина. – Москва, 2001, 784 с.; Die Elite der Nation im Dritten Reich. Das Verhältniss von Akademien und ihrem wissenschaftlichen Umfeld zum Nationalsozialismus // Acta Historica Leopoldina / Hrsg. v. E. Seidler, Ch. J. Christoph, W. Berg. – 1995, Nr. 22; 350 Jahre Leopoldina – Anspruch und Wirklichkeit. Festschrift der Deutschen Akademie der Naturforscher Leopoldina, 1652–2002 / Hrsg. v. B. Parthier, D. Engelhardt, von. – Halle (Saale), 2002, 816 S.
- ² Vilciņš T. Zinātne Latvijā (1918–1940). – Rīga, 1994, 64 lpp.; Stradiņš J. Latvijas Zinātņu akadēmija: izcelsme, vēsture, pārvērtības. – Rīga, 1998, 76.–117. lpp.; Stradiņš J. Zinātne lielvalstī un mazā valstī. Latvijas piemērs // Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis. A daļa, 1996, 50. sēj., 1. nr., 18.–24. lpp.; Stradiņš J. Latvijas Universitātes veidošanās, tās devums Latvijai un pasaules zinātnei // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls (turpmāk – LVIŽ), 1995, 2. nr., 108.–131. lpp.

- ³ *Strods H.* Genocīda galvenās formas un mērķi Latvijā. 1940–1985 // Komunistiskā totalitārisma un genocīda prakse Latvijā. – Rīga, 1992, 15.–31. lpp.; *Vilciņš T.* Latvijas zinātnieki staļinisma represiju apstākļos // Turpat, 87.–98. lpp.
- ⁴ *Dunsdorfs E.* Mācībspēku mūža ilgums // Archīvs, 21: Raksti par latviskām problēmām / E. Dunsdorfa red. – Melburna, 1981, 105.–114. lpp.; *Sātiņš K.* Viņu piemiņa nezudīs. Mirušie universitāšu mācībspēki un zinātnieki // Turpat, 115.–165. lpp.
- ⁵ *Страдынь Я.* Рудольф Удрис и создание метода совместного получения фенола и ацетона // Из истории естествознания и техники Прибалтики. – Рига, 1968, т. 1, с. 203–216.
- ⁶ *Vilciņš T.* Latvijas zinātnieki staļinisma represiju apstākļos.
- ⁷ *Raipulis J.* 1948. gada bioloģijas “revolūcija” Latvijā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1989, 5. nr., 122.–131. lpp.
- ⁸ *Stradiņš J.* Trešā atmoda: Raksti un runas 1988.–1990. gadā Latvijā un par Latviju. – Rīga, 1992, 405 lpp.; *Stradiņš J.* Profesora Jūlija Auškāpa Golgātas ceļš // Acta Historica Scientiarum Baltica, 1992, vol. 9, 147.–155. lpp.
- ⁹ Latvijas Universitāte – 75 / A. Varslavāna red. – Rīga, 1994, 553 lpp.; Latvijas Valsts Universitātes vēsture. 1940–1990 / H. Stroda zin. red. – Rīga, 1999, 562 lpp.; *Klētnieks J., Grosvalds I., Guļevskis H., Ločmelis J., Krastiņš J., Stradiņš J., Briedis J., Zigmunde A.* Augstākās tehniskās izglītības vēsture Latvijā. 2. daļa: Tehniskās fakultātes Latvijas Universitātē, Rīgas Universitātē, Latvijas Valsts universitātē, 1919–1958. – Rīga, 2004, 543 lpp.
- ¹⁰ *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā 1940.–1941. – Rīga, 1975, 190. lpp.
- ¹¹ Latvijas Republikas Ministru kabineta sēžu protokoli, 1940. gada 16. jūnijs – 19. jūlijs / Sast. I. Šneidere, A. Žvinklis. – Rīga, 1991, 352 lpp.; Paulis Lejiņš dzīvē un darbā. – Rīga, 1983, 70.–72. lpp. – Pēc Ata Ķeniņa liecības, Paulis Lejiņš pieņēmis izglītības ministra posteni Augusta Kirhenšteina valdībā divas nedēļas pēc tās izveidošanas, jo gaidījis “Tautas valdības” īstenā veidotāja Andreja Višinska sarunu iznākumu ar A. Ķeniņu, kurš bija izvirzījis savus noteikumus šī ministra krēsla pieņemšanai. – *Unāms Ž.* Dzīvā Latvija. – Linkolna, 1964, 162. lpp. – Pēc A. Višinska noraidošās reakcijas A. Ķeniņš izveidojis demokrātisko vēlēšanu sarakstu Saeimai, kurā piedalījies arī profesors Konstantīns Čakste. 1940. gada septembrī A. Ķeniņš apcietināts.
- ¹² Pētera Valeskalna personīgā lieta LZA arhīvā; Akadēmiķis Pēteris Valeskalns. Biobibliogrāfija. – Rīga, 1969, 67 lpp.
- ¹³ *Kronlins J.* 379 Baigā gada dienas // Latvju grāmata. – [B. v.], 1967, 83. lpp.
- ¹⁴ *Stalažs V.* Sen ziedējušas puķes [Autobiogrāfiski tēlojumi, publicistika]. – [Dobeles, 1993], 240 lpp. Par P. Valeskalnu: 143. un sekojošās lappusēs. – 1940. gadā V. Stalažs bija A. Kirhenšteina sekretārs un kādu laiku Valsts kancelejas direktora vietas izpildītājs, pēc tam strādāja Izglītības tautas komisariātā un praktiskā darbā laukos.
- ¹⁵ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1340. f., 1. apr., 1. l., 3., 7. lp., 2., 4. pavēle.
- ¹⁶ Turpat, 7. lp., 4. pavēle.
- ¹⁷ Turpat, 3. l., 1. lp., 19. pavēle.
- ¹⁸ Turpat, 7. l., 1., 2. lp., 41. pavēle.
- ¹⁹ Turpat, 2. l., 1. lp., 5. pavēle; 50. l., 2. lp.; Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 7427. f., 7. apr., 9. l.; Universität zu Riga. Das Lehrjahr 1940/41 an der StUL [Staatsuniversität Lettland] unter der Bolschewistenherrschaft (Materialensammlung). – Rīga, 1941, 31.–136. lp.
- ²⁰ LVA, 1340. f., 2. apr., 345. l., 21. lp., Jāņa Paškevica personas lieta.

- ²¹ Turpat, 25., 26. lp.
- ²² Turpat, 22. lp.
- ²³ Постановление Бюро Центрального Комитета КП(б) Латвии от 10 февраля 1941 г. "О положении в Латвийском Университете", LVA, PA-101. f., 1. apr., 19. l., 60., 61. lp. Cit. pēc: Latvijas Valsts universitātes vēsture ..., 51. lpp.
- ²⁴ *Rabinovičs I.* Daži vārdi par mūsu dabaszinātnieku filozofisko nostāju // *Darba Students*, 1940, 4. nr., 19.–21. lpp.
- ²⁵ Represēto saraksts: 1941, 1. – Rīga, 1995, 128 lpp.; Represēto saraksts: 1941–1953, 2. – Rīga, 1995, 160 lpp.
- ²⁶ LVVA, 7427. f., 13. apr., 105. l., 156. lp., Prof. J. Auškāpa personīgā lieta; LVA, 1986. f., 1. apr., 43908 l., 4. sēj., 108.–134. lp.
- ²⁷ LVA, 1986. f., 2. apr., 7678. l., 28 lp., Prof. L. Adamoviča krimināllieta.
- ²⁸ *Stradiņš J.* Profesors Jūlijs Auškāps – mūža gājums, devums Latvijai un zinātnei // *Auškāps J.* Zinātnei un tēvijai, 3. papild. izdev. – Rīga, 1993, 9.–35. lpp.
- ²⁹ Brastiņa Ernesta mūža noslēguma datējums ir pretrunīgs. Gan Latvijas enciklopēdijā (1. sēj., Rīga, SIA "Valērija Belokoņa izdevniecība", 2002, 754. lpp.), gan izdevumā "Latviešu rakstniecība biogrāfijās" (2. izd., Rīga, 2003, 99. lpp.) uzdots, ka E. Brastiņš nošauts 1941. gada 27. decembrī. 1989. gadā E. Brastiņa likteņa noskaidrošanai un "reabilitācijai" pie šī raksta autora – Rakstnieku savienības Staļinisma ļaundarbību komisijas priekšsēdētāja griezās Brastiņa dēls matemātikas profesors Indulis Strazdiņš kopā ar savu dzīvesbiedri Itu Kozakeviču. Gan no viņa, gan E. Brastiņa darbavietas – Latvijas Vēstures muzeja (resp. Kara muzeja) tika iesniegts oficiāls pieprasījums Valsts drošības komitejai (sk. arī: *Brastiņš E.* Tautai, Dievam, Tēvzemei. – Rīga, 1993, 10. lpp.). Oficiālajā Valsts drošības komitejas priekšsēdētāja Edmunda Johansona 1991. gada aprīlī parakstītajā dokumentā sacīts, ka Brastiņš "arestēts 1940. gada 6. jūlijā kā reakcionārās biedrības "Dievturu sadraudze" organizators un vadītājs, uzturējis ciešus sakarus ar nacionālistisko organizāciju "Pērkonkrusts". 1941. gada 24. aprīlī ieslodzīts labošanas darbu nometnē uz astoņiem gadiem kā "sociāli bīstams elements"; ieslodzījumā, šķiet, Astrahaņā, tiesāts atkārtoti, 1941. gada 27. decembrī piespriests augstākais soda mērs – nošaušana. Spriedums izpildīts 1942. gada 28. janvārī. Reabilitēts 1990. gada 31. jūlijā. E. Brastiņa kapa pieminekli Raiņa kapos (dievturu nodalījumā) iekalts šis datums (E. Brastiņa vārds minēts simboliski līdzās viņa dzīvesbiedres Veltas Medaines vārdam). Šis pats datums figurē arī komunistu nogalināto dievturu piemiņas zīmē pie Raiņa kapu galvenās ieejas, ko uzstādījis rūpīgais Oļģerts Auns. Mūsaprāt, šis nāves datums varētu būt precīzāks nekā enciklopēdijās uzdotais, ja vien Valsts drošības komitejas izziņā nav tīša maldinājuma.
- ³⁰ *Spridzāns B.* Tā sākās Latvijas iedzīvotāju masveida represijas // Represēto saraksts: 1941, 1, 2. lpp.
- ³¹ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Vīksnes un K. Kangera red. – Rīga, 1999, 4., 34., 89., 109., 516., 587. lpp.
- ³² Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā. 1862–1999 (Enciklopēdija). – Jelgava, 1999, 27., 28., 152. lpp.
- ³³ *Kreituse I.* Kolaboracionisms Latvijas okupācijas un aneksijas laikā 1940. gada jūnijā – augustā. Problēmas nostādne // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002, 35.–56. lpp.

- ³⁴ *Ratermane L.* Pēdējie mēneši Latvijas sūtniecībā Maskavā // *Akadēmiskā Dzīve*, 1976, 18. krāj., 25.–30. lpp.; sk. arī: *Stalažs V.* Sen ziedējušas puķes ..
- ³⁵ *Kalniņš A.* Zinātnes sasniegumi Padomju Savienībā // *Jaunākās Ziņas*, 1940, 18. jūn.; sk. arī: *Stradiņš J.* Pie avotiem: Padomju Latvijas zinātnes sākumi // *Cīņa*, 1980, 18., 19. jūl. – Pamācoši izsekot minētās Tautu kulturālās tuvināšanās biedrības evolūcijai (LVVA, 2205. f., 1. apr., 1., 2. l., biedrības protokoli). Dibināta 1929. gadā (pirmais priekšsēdētājs Jānis Rainis, kopš 1930. gada – biedrs un valdes loceklis profesors A. Kirhenšteins), tā strauji attīstījās 1939.–1940. gadā, kad tur iestājās daudzi pazīstami latviešu zinātnieki un kultūras darbinieki. Šo zinātnieku vidū bija arī tādi tālu no PSRS stāvoši cilvēki kā profesors K. Dišlers, M. Bīmanis, M. Eglītis, R. Markus, P. Sniķers, Paulis Lejiņš, P. Starcs, A. Teikmanis, J. Bokalders, senators K. Ducmanis, H. Rudzītis, L. Ausējs u.c. Biedrību aprūpēja PSRS vēstniecības sekretārs Vissavienības Kultūras sakaru biedrības pārstāvis Latvijā M. Vetrovs, kurš kopā ar I. Čičajevu nodarbojās ar piemērotu personu atlasīšanu nākamajām Latvijas PSR varas struktūrām. Daudzi A. Kirhenšteina valdības locekļi nāca gan no "Jaunāko Ziņu", gan minētās biedrības aprindām. Interesanti, ka pēc M. Vetrova pieprasījuma A. Kalniņš 1940. gada 7. augustā viņam nosūtījis to biedrības biedru sarakstu, kuri iestājušies biedrībā līdz 1940. gada 17. jūnijam. 26. jūnijā uzņemti 17, 8. jūlijā – 99, 10. jūlijā – 37 jauni biedri. Pēdējā protokolētā sēdē notikusi 1940. gada 19. oktobrī. No šī viedokļa kaut nelielu ticamību gūst pazīstamā režisora Eduarda Smiļģa (bijušais biedrības priekšsēdētājs līdz 1940. gada februārim) fantastiskais apgalvojums, ka viņam vēl pirms A. Kirhenšteina piedāvāts kļūt par Latvijas Valsts prezidentu. – Dr. V. Sosāra liecība, 1983, glabājas autora arhīvā; sk. arī: *Latvijas izlūkdiene 1919–1940: 664 likteņi*. – Rīga, 2001, 57., 58., 130.–134. lpp.
- ³⁶ *Jākobsons J., Vīksna A.* Augusts Kirhenšteins – zinātnieks un valstsvīrs. – Rīga, 1988, 118 lpp.; *Augusta Kirhenšteina dzīve un darbs*. – Rīga, 1957, 241 lpp.; *Augusts Kirhenšteins 1872–1972*. – Rīga, 1972, 111 lpp.; *Karulis K.* Pirmie akadēmiķi: Atmiņu ieskicējums // *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*. A daļa, 1996, 50. sēj., 1. nr., 41.–55. lpp.; *Daukšts B.* Kirhenšteins aiz Kirhenšteina // *Literatūra un Māksla*, 1990, 21. apr., 16. nr.; *Kārklis J.* Latvijas preses karalis: Atmiņas par "Jaunāko Ziņu" laikiem // *Karogs*, 1990, 211.–213. lpp.
- ³⁷ *U.T.* Ņemiet mani līdz uz Šveici // *Rīgas Laiks*, 2000, aug., 14.–16. lpp. (Schweizerisches Bundesarchiv, E 2300, Bd. 383).
- ³⁸ No Grindeļa līdz mūsdienām: Apceres par farmācijas tradīcijām un jaunu ārstniecības preparātu meklējumiem Latvijā profesora Jāņa Stradiņa sakārtojumā. – Rīga, 1996, 118.–121., 275.–320. lpp.
- ³⁹ *Stradiņš J., Cēbere Dz.* Rīgas Latviešu biedrības Zinātņu komitejas darbība, sasniegtais un nepaveiktais. 1932–1940 // *LVIŽ*, 1993, 3. nr., 88.–111. lpp.
- ⁴⁰ 50 Aastat Eesti Teaduste Akadeemiat. – Tallinn, 1989, 226 lk.
- ⁴¹ *Liekis A.* Lietuvos Mokslu Akademija, 1941–1990. – Vilnius, 2001, 873 p.
- ⁴² LVVA, 7427. f., 13. apr., 123. l., Fr. Baloža personas lieta. Sk. arī: *Stalažs V.* Sen ziedējušas puķes ..
- ⁴³ LVA, 1340. f., 1. apr., 8. l., 10., 28., 86. lp., 1941. g. 7. febr., 21. febr., 22. marta pavēles nr. 18., 25., 49.
- ⁴⁴ *Hitler A.* Mein Kampf. – München, 1942, S. 372, 742; *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena. – Rīga, 1994, 154 lpp. – Ā. Hitlera iespējamo politiku pret Latviju ar precīziem citātiem no "Mein Kampf" jau 1933. gadā tālredzīgi analizējis pazīstamais rakstnieks Aleksandrs Grīns. – *Grīns A.* Hitlers

- un mēs // *Universitas*, 1933, 6. nr., 1. apr., 83.–85. lpp. – Būtībā tur prognozēta arī tā Ostlandes augstskolu politika, ko centās veidot A. Rozenbergs, E. Špors, E. Trampedahs u.c. vācu okupācijas laikā. Bet rakstnieku un kultūrvēsturnieku A. Grīnu deportēja komunistiskais režīms 1941. gada 14. jūnijā!
- 45 *Kangeris K.* Nacionālsociālistiskās Vācijas plānotā represīvā politika pret latviešu inteligenci 1941. un 1942. gadā // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.)*. – Rīga, 2001, 240.–261. lpp.
- 46 *Blank M.* Nazionalsozialistische Hochschulpolitik in Riga (1941 bis 1944) // *Konzeption und Realität eines Bereiches deutscher Besatzungspolitik*. – Lüneburg, 1991, 116 S. – Direktīva minēta 17. lappusē.
- 47 Turpat, 18. lpp. – Grāmatā samērā sīki iztirzāts A. Rozenberga personiskā pilnvarotā augstskolu jaunorganizācijas lietās profesora E. Špora plāns, ar kuru saskaņā 1943. gada sākumā bija paredzēts atvērt Ostlandes universitāti Tartu un veidot citas profesionāli profilētas vācu augstskolas Rīgā, Kauņā un Jelgavā.
- 48 Citētā M. Blanka grāmata iespiesta kā vēstures studiju nobeiguma darbs Berlīnes Brīvajā universitātē, Austrumeiropas institūtā, un vēlāk izdota Līneburgas Ziemeļaustrumu vācu kultūras institūtā. Tās pamatā ir plaši vācu arhīvu materiāli.
- 49 *Straubergs K.* Latvijas Universitāte 2. pasaules kara laikā. Prorektora atmiņas // *Universitas*, 1963, 12. nr., 12.–14. lpp.
- 50 *Biezais H.* Sarežģījumi Rīgas Universitātē (LU) 1941.–1944. g. // *Akadēmiskā Dzīve*, 1986, 28. nr., 24.–32. lpp.
- 51 *Vēliņš J.* Mana Gaismas pils. Atmiņas. – Sidneja, 1988, 55 lpp.
- 52 *Stegmann K.* Die Hochschulen im Ostland zwischen Gestern und Morgen. – Rīga, 1943.
- 53 *Prīmanis M.* Kriegsaufgaben der Wissenschaft // *Ostland – Monatsschrift des Reichskommissars für das Ostland*, 1943, Nr. 12, Juni, S. 3, 4.
- 54 LVVA, 7427. f., 13. apr., 739. l., 22., 69. lp., A. Kalniņa personīgā lieta; Arvīds Kalniņš dzīvē un darbā. – Rīga, 1992, 22., 23., 240., 241. lpp.; *Stradiņš J.* Profesors Arvīds Kalniņš zinātnē un Latvijas sabiedriskajā dzīvē // *Latvijas Ķīmijas Žurnāls*, 1994, 5. nr., 632.–635. lpp.
- 55 LVVA, 7427. f., 13. apr., 2046. l., 167 lp., P. Galenieka personas lieta; sk. arī: *Dzintars J.* Neredzamā fronte. – Rīga, 1970, 161.–163. lpp. – Šeit, balstoties uz O. Tihonovska atmiņām, sniegta versija par Galenieka–Tihonovska partizānu grupu. Jau pēc šī raksta nobeigšanas autors personiskajā arhīvā atrada viņam adresētu vēstuli, ko 1991. gada februārī rakstījis profesora dēls Imants Galenieks – notikumu līdzgaitnieks. Imants apstrīd versiju par partizānu grupu un apraksta savu turpmāko likteni. Būdamis bijušais leģionārs un ģeoloģijas laborants Latvijas Universitātē, bīstoties no padomju režīma represijām, viņš 1945. gada martā simulēja pašnāvību, itin kā noslīcinādamies Daugavā, bet patiesībā ilgus gadus slēpies Daugmales–Baldones mežos. Šajā laikā viņam palīdzību sniedzis arī profesors P. Galenieks. “.. ik pa divām nedēļām (tikai bezsniega periodos) tēvs brauca ar vilcienu līdz Saulkalnei, cēlās pār Daugavu, kājām gāja 8 km vienā virzienā un nesa man pārtiku. [...] Reizēm viņš pēc tam vēl iegriezās “Rozītēs”, bet reizēm, lai nebūtu uzkrītoši, ka tik bieži brauc uz turieni, naktī palika pie manis [...] Tā sākās mani 11 gadus ilgie un grūtie pārdzīvojumi, kurus var salīdzināt gan ar Annas Frankas dienasgrāmatā aprakstītajiem, gan ar Robinsona Krūzo gaitām, ar polārceļotāju pārzīemošanām un pat ar senām

- pasakām. Nācās iepazīties ar dabu zvēru skatījumā, jo es pats biju viņu statusā, bet brīžiem varēju izmantot arī grāmatas [...]. Mans tēvs netika noķerts un sodīts, bet ar manu glābšanu saistītā fiziski grūtā, ļoti bīstamā, rūpju pilnā un nervozā dzīve neapšaubāmi saīsināja viņa mūžu.” (*Galenieks I. Liecība par mana tēva, profesora Paula Galenieka darbību partizānos. Rokrakstā, 6+1 lpp. Glabājas pie J. Stradiņa.*) Vēl plašākus materiālus par paša un arī sava tēva P. Galenieka likteni padomju okupācijas gados hidroģeologs I. Galenieks sniedzis LZA ārzemju loceklim profesoram A. Dreimanim, kas tos nodevis mūsu rīcībā. Minētie materiāli vieš lielāku skaidrību par P. Galenieka stāju un rīcību pēckara gados (PSRS Augstākās Padomes deputāts slēpj “bandītu”, par ko draud bargs sods!) un neapšaubāmi pelna sīkāku aplūkojumu. Starp citu, no profesora P. Galenieka nekrologa (1962), kura projekts glabājas zinātnieka personas lietā LU, svītrotā rinda par partizānu grupas organizēšanu, toties šāda ziņa rodama Latvijas padomju enciklopēdijā (1985).
- ⁵⁶ LVVA, 7427. f., 13. apr., 1461. l., 29., 30., 40. lp., I. Robežnieces personīgā lieta. – Arestējot I. Robežnieci, gāja bojā aizstāvēšanai sagatavotais doktora disertācijas manuskripts (viņa bija strādājusi ārzemēs divu Nobela prēmijas laureātu vadībā), pēc cietuma krasi pasliktinājās zinātnieces redze.
- ⁵⁷ Turpat, 7. apr., 4. l., 10. lp., 1941. g. 2. sept. protokols.
- ⁵⁸ Turpat, 11. lp.
- ⁵⁹ *Vīksna A., Platkājis E. Zelta skalpelis. Profesora Aleksandra Bieziņa dzīve un darbs.* – Rīga, 1980, 84. lpp.; LVVA, 7427. f., 7. apr., 4. l., 79. lp.
- ⁶⁰ Paulis Lejiņš dzīvē un darbā. – Rīga, 1983, 278 lpp.; LVVA, 7427. f., 13. apr., 1001. l., 6., 7. lp., Prof. Pauļa Lejiņa personīgā lieta. – 2003. gada 29. oktobrī P. Lejiņam pie nama Alberta ielā 4, kur viņš dzīvojis mūža pēdējo posmu, LZA atklāja piemiņas plāksni; šis akts notika pēc nelielas diskusijas Rīgas pilsētas domes Pieminekļu padomē un LZA Senāta sēdē (2003) par Pauļa Lejiņa nostāju 1940.–1941. gadā un viņa darbības vērtējumu LPSR ZA prezidenta amatā.
- ⁶¹ *Stradiņš J. Pauls Stradiņš hitleriskās okupācijas laikā // Stradiņš J., Arons K. Ē., Vīksna A.* Tāds bija mūsu laiks. – Rīga, 1996, 97.–124. lpp.; *Aboliņš J.* Rīgas pilsētas 2. slimnīca un tās darbinieki // *Latvijas Ārsts*, 1995, 2. nr., 9., 10. lpp.
- ⁶² Profesors Hermanis Buduls: Bibliogrāfisks rādītājs / Sast. A. Vīksna. – Rīga, 2002, 12. lpp.; *Buduls H.* Cilvēks dzīves spogulī. – Stokholma, 1954, 239 lpp.; *Vīksne R.* Garīgi slimo iznīcināšana Latvijā nacistiskās okupācijas laikā // *Holokausta izpētes jautājumi Latvijā: Starptautiskā semināra referāti*, 2001. gada 29. novembris, Rīga, un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 8. sēj.). – Rīga, 2003, 334.–341. lpp.
- ⁶³ Latvijas radiofona pamatlicējs Jānis Linters. – [Rīga, 1999], 16 lpp.
- ⁶⁴ *Sokolova I.* Miervaldis Birze. Mozaīka. – Rīga, 2001, 210 lpp.
- ⁶⁵ *Birze M.* Visiem rozēs dārzā ziedi... – Rīga, 1958, 172 lpp.
- ⁶⁶ *Mauriņa Z.* Dzelzs aizbīdņi lūst. – Rīga, 1998, 209.–232. lpp.
- ⁶⁷ *Marnitz H.* Nordlicht über Dūna: Kritische Betrachtungen und Erinnerungen an die deutsche Besatzungszeit in Lettland 1941–1943. – Michelstadt, 1991, S. 28, 29.
- ⁶⁸ No Grindeļa līdz mūsdienām ..., 246.–262. lpp.
- ⁶⁹ Latvijas Valsts universitātes vēsture. 1940–1990, 57. lpp. – Darbā uzdots nedaudz lielāks ebreju studentu procents – 15,2.

- ⁷⁰ LVVA, 7427. f., 13. apr., LU mācības spēku un darbinieku personīgās lietas.
- ⁷¹ Turpat, 7. apr., 4. l., 11. lp., 1941. g. 2. sept. protokols; 13. apr., 1163. l., 18. lp., V. Minca personīgā lieta.
- ⁷² *Vatere E. I.* Ebreji – mediķi Latvijā (1918–1996). Enciklopēdija. – Rīga, 1997, 65. lpp.
- ⁷³ LVVA, 7427. f., 13. apr., 984. l., 46.–48. lp., N. Lebedinska personīgā lieta.
- ⁷⁴ Rīgas pilsētas Dzimtsarakstu nodaļas izziņas no Miršanas reģistra 1984. gada 2. oktobrī un 2003. gada 14. jūlijā.
- ⁷⁵ A. Kroģes-Āboliņas stāstījums J. Stradiņam 1991. gadā.
- ⁷⁶ *Гринбаум А.* Рижские годы С. М. Дубнова // Евреи в меняющемся мире. 3. – Рига, 2000, с. 171–175; *Dubnov-Ehrlich S.* The Life and Works of S. M. Dubnov. – Bloomington; Indianapolis, 1991.
- ⁷⁷ LVVA, 2942. f., 1. apr., 9867. l., 30., 31. lp.
- ⁷⁸ *Stradiņš J., Arons K. Ē., Vīksna A.* Tāds bija mūsu laiks ..., 100.–127. lpp.; L. Danina materiāli P. Stradiņa arhīvā, glabājas pie J. Stradiņa.
- ⁷⁹ Pasaules taisnie [materiālu kopa, arī par A. Krūmiņu; komentāru autori *Stradiņš J., Kovaļs L., Press B., Gusarova K. u.c.*] // *Jaunā Avīze*, 2002, 6. dec., 49. nr.; *Коваль Л.* Они спасали евреев // *Лехаим*, 2003, № 4, с. 24–26. – A. Krūmiņa *Jad Vašem* diploms glabājas Latvijas ZA pie J. Stradiņa.
- ⁸⁰ L. Siliņa vēstule J. Stradiņam no Stokholmas 2003. gada 14. septembrī.
- ⁸¹ *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome – LCP. Latviešu nacionālā pretestības kustība, 1943–1945. – Upsala, 1994, 496 lpp.; *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvija un Rietumi. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945. – Rīga, 2002, 528 lpp.; *Siliņš L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē 1942–1945. – Rīga, 2003, 358 lpp.
- ⁸² *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses. – Rīga, 2003, 231 lpp.
- ⁸³ *Neiburgs U.* LCP memorands par Latvijas neatkarības atjaunošanu // Latvijas Kara muzeja gada-grāmata II. – Rīga, 2001, 184.–203. lpp. – Memoranda teksts publicēts pēc oriģināla faksimilā, oriģināls glabājas Latvijas Kara muzejā.
- ⁸⁴ *Cielēns F.* Laikmetu maiņā: Atmiņas un atziņas. – Vāsterās, 1964, 3. sēj., 267.–269. lpp.
- ⁸⁵ *Siliņš L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē 1942–1945; *Biezais H.* Kurelieši. Nacionālās pretestības liecinieki. – Itaka, 1991, 202. lpp.
- ⁸⁶ *Siliņš L.* Latvieši Štuthofas koncentrācijas nometnē ..
- ⁸⁷ *Biezais H.* Latviešu akadēmisko aprindu organizētā pretestība vācu okupācijai // *Treji Vārti*, 1992, 147. nr., 49.–51. lpp.
- ⁸⁸ *Kalnačs B.* Jūlijs Pētersons – vērotājs laikmetu maiņās. – Rīga, 1996, 106.–111. lpp.
- ⁸⁹ *Biezais H.* Latvija kāšķrusta varā. Sveši kungi – pašu ļaudis. – [B. v.], 1992, 438.–446. lpp.
- ⁹⁰ Latvijas Valsts universitātes vēsture ..., 100. lpp.
- ⁹¹ *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 591 lpp.; *Dribins L.* Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā. Vēstures atskats. – Rīga, 2001, 182 lpp.; *Biezais H.* Gustava Celmiņa Pērkonkrusts dokumentu gaismā // *Treji Vārti*, 1989, 127. nr., 28.–37. lpp.; 128. nr., 28.–34. lpp.; 129. nr., 34.–38. lpp.; *Paeglis A.* "PĒRKONkrusts" pār Latviju (1932–1944). – Rīga, 1994, 197 lpp.; *Latvju enciklopēdija / A. Švābes red.* – Stokholma, 1953 (šķirklis "Pērkonkrusts", 1896., 1897. lpp.; Pretestības kustība, 2010.–2013. lpp.).

- ⁹² Par G. Celmiņu: Latvju enciklopēdija, 1962–1982 / E. Andersona red. – Linkolna; Nebraska, 1983, 1. sēj., 258. lpp. – Savukārt F. Rikards pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma 50. gadu beigās un 60. gados Rīgā strādāja par rūpnieciskās ražošanas kontroles pārraugu Vissavienības trestā “Orgcement”, kas pārraudzīja cementa ražošanas kvalitāti PSRS Baltijas republikās un Baltkrievijā. Drīz pēc Audriņu prāvas pensionējies un 1971. gadā Rīgā miris no ieslodzījumā gūtās tuberkulozes. – I. Grosvalda stāstījums, 2003; Rīgas pilsētas Dzimtsarakstu nodaļas arhīva 2004. g. 14. janv. izziņa. – Kā liecina F. Launags, F. Rikards bija izstrādājis avantūristisku projektu – 1944. gada 26. septembrī, Latviešu leģiona vienībām ierodoties Rīgā, sagrābt Radiofona ēku un izsludināt Pagaidu valdību ar profesoru M. Prīmani priekšgalā. Taču par to uzzināja vācieši un leģionu caur Rīgu nelaida, bet iecerētās “valdības locekļus” steidzīgi nogādāja Vācijā. – *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš. – Rīga, 2003, 3. sēj., 47. lpp. – G. Celmiņa un F. Rikarda gaitās īpaši izpaužas konkurence starp SD un abvēru; abvērs neapšaubāmi bija daudz labvēlīgāks latviešu centieniem, arī intelīgences saglabāšanā (piemēram, LU goda doktora E. Bādera sakari ar Latvijas mediķiem u.tml.).
- ⁹³ Latvijas Valsts universitātes vēsture ..., 119. lpp.
- ⁹⁴ *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija ..., 118.–217. lpp.; *Stradiņš J.* Latvijas Universitāte laikmeta griežos (1944–1953) // Akadēmiskā Dzīve, 1995, 37. krāj., 3.–10. lpp.
- ⁹⁵ *Stradiņš J.* Augusts Ķešāns un Rīgas ķīmiķu tradīcijas // Augusts Ķešāns dzīvē un darbā. – Rīga, 1981, 101.–124. lpp. – Šeit iztirzāta epizode ar E. Karpovica “kritiku” par A. Ķešānu. Materiāli no A. Ķešāna arhīva nodoti Starpaugstskolu ķīmijas vēstures muzejam. – Sk. arī: LVA, 101. f., 9. apr., 45. l., LK(b)P CK biroja sēdes 1946. gada 4. oktobra protokols.
- ⁹⁶ Lauksaimniecības augstākā izglītība Latvijā ..., 31. lpp.
- ⁹⁷ Profesora P. Kalniņa māsas Dr. M. Kalniņas stāstījums J. Stradiņam 1968. gadā. – *Гросвалд И. Я., Нейланд О. Я., Страдынь Я. П.* Паул Калнынь и его работа по органической химии // Из истории естествознания и техники Прибалтики. – Рига, 1984, т. 7, с. 97–113.
- ⁹⁸ Profesora Arvīda Kalniņa liecība rokrakstā par Pētera Mucinieka arestu glabājas pie J. Stradiņa.
- ⁹⁹ *Bērsone I.* Ko stāsta arhīva lieta nr. 42541 // Deviņi likteņi. Represētie rakstnieki. – Rīga, 2001, 31.–74. lpp.
- ¹⁰⁰ Latvijas Valsts universitātes vēsture ..., Lēmuma faksimils publicēts 122.–132. lpp.
- ¹⁰¹ *Stradiņš J.* Latvijas Zinātņu akadēmija ..., 137. lpp.
- ¹⁰² Lielais Tēvijas karš un Padomju Latvijas intelīgences uzdevumi. Latvijas PSR intelīgences pirmais kongress (1945. g. 20.–22. martā). – Rīga, 1945.
- ¹⁰³ Pēc profesora P. Stradiņa stāstījuma šo rindu autoram (1957) bijis sagatavots latviešu “vāciskos nacionālistus” nosodošs uzsaukums, kur pieminēts arī M. Prīmanis. P. Stradiņš atsacījies tādu parakstīt, ja tur būtu minēts rektors M. Prīmanis. Izmainītais teksts tomēr nav ticis pieņemts un publiskots, ko vēlāk P. Stradiņam ņēmuši jaunā. To apstiprināja arī A. Kirhenšteins sarunā ar J. Stradiņu 1960. gadā, uzsverot, ka šī iemesla dēļ LKP CK izvirzītais rektors M. Kadeks iepriekšējās pārrunās iebildis pret P. Stradiņa iekļaušanu jaundibināmās LPSR ZA Īsteno locekļu sarakstā. A. Kirhenšteins šajā un citās sarunās piezīmēja, ka vairākiem LU mācībspēkiem pēc 1944. gada varēja draudēt padomju varas iestāžu represijas par sadarbību ar vāciešiem un iesaistīšanos “totālā kara” pētnieciskajās programmās, tāpēc viņu “aizbēgšana” bijusi dibināta (šajā sakarībā, autoraprāt, nepamatoti tika pieminēts arī A. Kirhenšteina tuvs līdzgaitnieks profesors E. Dārziņš), taču daudzi citi būtu “varējuši palikt Latvijā”. A. Kirhenšteins mūža nogalē (1960–1963) izteica

vēlēšanos, lai es pierakstītu viņa atmiņas par Latvijas zinātni un zinātniekiem, ar noteikumu, ka netiktu lietots magnetofons, taču no šī piedāvājuma vairāku iemeslu pēc atteicos, tādēļ manā rīcībā tagad ir tikai dažu atmiņu un fragmentāru pierakstu drumslas. – Sk. arī: *Peļše A.* Latviešu vāciskie nacionālisti – latviešu tautas niknākie ienaidnieki. – Rīga, 1945, 31 lpp.

¹⁰⁴ *Bērsons I.* Ko stāsta arhīva lieta ..., 18. lpp.

¹⁰⁵ *Alks Dz.* Latvijas mediķi politisko represiju dzirnās, 1940–1953. – Rīga, 1993, 102 lpp.

Jānis Stradiņš

Reprisals of Totalitarian Occupation Regimes Against Science and Academic Circles in Latvia (1940–1945)

Summary

Soviet and Nazi occupation powers essentially inflicted Latvia's academic circles and the system of academic life and research that had been developed in Latvia before 1940 to meet the needs of a small country and academic standards of Europe. Since 1919, academic life and science in independent Latvia had been focused on the domestic problems. The overwhelming majority of the staff at the University of Latvia (founded in 1919) and at the Jelgava Academy of Agriculture (founded in 1939) were Latvians, nationally inclined people, and/or patriots of their country, who were oriented towards the values of Western democracy. Academic life was a significant factor to maintain Latvia's identity and statehood. Totalitarian occupant countries opposed it not only as an arena of democracy and free thought, but also as a promulgator of Latvian aspiration for national independence. Rather many Latvian academic scientists had joined the development of a national state as active politicians, ministers, diplomats, and representatives of public organisations. The University of Latvia (that was also the main science centre in Latvia) was undoubtedly one of the main supporters of the national idea of bringing up educated youth in pronounced national spirit (particularly during K. Ulmanis' authoritarian regime). Because of the above reason, too, both the regime of Stalin and Hitler – each with their own motivation, though –, made their first attacks against the University of Latvia (UL): in 1940/41 the internal autonomy and academic freedom of the UL were done away with, and its transformation into a typical Soviet higher educational institution was started. In many branches of the humanities and social sciences normal research was either restricted or stopped. As early as in August 1940, both faculties of theology were closed, and deans and many lecturers were dismissed. The Jelgava Academy of Agriculture (JAA) saw relatively smaller changes. The paper gives a more detailed characterisation of the activities of J. Paškevičs, who was appointed rector of the Latvian State University by the Soviet authorities (after his complaints to G. Malenkov and V. Derevyansky), as well as of the deportations of 14 June 1941,

when at least 20 lecturers or former lecturers and their families were deported from Latvia. These included many well-known professors, such as L. Adamovičs, J. Auškāps, P. Mincs, E. Rumba, E. Ziemeļis, and others. The paper also shows the collaboration of remarkable Latvian scientists (A. Kirhenšteins, P. Galenieks, Arv. Kalniņš, and others) with Soviet power in 1940 and their motivation.

The paper gives a description of the policy pursued by German occupation power in relation to the University of Latvia. The final aim of the above policy was the Germanisation (*“Eindeutschung”*) of the country, yet a certain compromise had actually only been achieved between “the nearest goals” and “the final goal,” i. e., on the one hand, to place the *Universität zu Riga* under occupation power and to involve it in “a total war,” preserving the former corps of its staff, and, on the other hand, a perspective foundation of a German university (or a technical university) in Rīga in far future. Paradoxically, the goals outlined by the Nazi were realised by Communists through the deportation of 14 June 1941 splitting from Latvia a considerable part of nationally inclined intellectuals. In addition, it stimulated the collaboration of the academic staff with German occupation regime. Far-reaching yielding to German occupation power was the price the university and rector M. Pīmanis paid to continue their work. The paper shows the destiny of the UL and JAA scholars, who have suffered from direct reprisals: the tragic fate of the professors of Jewish descent V. Mincs and N. Lebedinskis, the arrest or shooting of the left-wing professors and the representatives of academic circles, who had stayed in Rīga, such as P. Galenieks, A. Kalniņš, I. Robežniece, B. Ogrīņš, J. Liniņš, J. Lieknis, J. Āberbergs, R. Egle, and others. The majority of Jewish academicians, who had stayed in Latvia, including the famous Jewish historian S. Dubnov, was annihilated by Nazi regime. The paper also marks the participation of Latvian academic intellectuals in the resistance movement against the Nazi regime; on 17 March 1944, a declaration on the re-establishment of Latvia’s independence was issued by the Central Council of Latvia (1/3 of its signatories came from the circles of academic intellectuals). The paper follows the motives, which were behind the wish of 60–65% of Latvia’s scientists to go to exile in Sweden or Germany in 1944/45 – the most significant reason was fear from repeated Soviet reprisals. The policy of partial compromises is also described, which Soviet regime after the repeated occupation in 1944/45 sought to pursue to attract comparatively few scientists having stayed in Latvia and to create a new science system in Latvia. The correlation of resistance, collaboration, and reprisals in Latvia’s academic environment is characterised and several new contexts are outlined. In addition to the systematisation of facts, which have already been widely discussed in literature, new archival materials and reminiscences of contemporaries are also used.

Valters Ščerbinskis

Latvijas akadēmiskās mūža organizācijas un to biedru liktenis (1940–1945)

Šim pētījumam par akadēmiskajām mūža organizācijām un to biedru likteni padomju un vācu okupācijas laikā ir mērķis ļaut lasītājam ieskatīties tēmas problemātikā, noskaidrot šo organizāciju statusu, kā arī to biedru likteni aplūkojamā laikposmā. Ievērojot tēmas daudznozīmīgumu – daudzas un dažādas organizācijas ar vairākiem tūkstošiem biedru –, secinājumi var aptvert ievērojamu Latvijas sabiedrības daļu, jo šīs tēmas pētniecība ir saistīta arī ar citām Latvijas vēsturē būtiskām problēmām, kuras vēl ir pētāmas, piemēram, kolaboracionisms, represijas pret Latvijas iedzīvotājiem. Papildu faktors minētajam ir tas, ka indivīda atrašanās sabiedriskā organizācijā tikai daļēji var sniegt atbildes par viņa rīcību, tās motivāciju apstākļos, kad vienam okupācijas režīmam sekoja nākamais.

Tēmas pētniecību apgrūtina arī tas, ka līdz šim nav nekādu zinātnisku pētījumu par akadēmiskajām mūža organizācijām Latvijā, publicētie avoti ir izkaisīti dažādos atsevišķu organizāciju jubilejas izdevumos, nav statistiska apkopojuma pat par organizāciju biedru likteni. Savukārt arhīva materiāli par padomju un vācu okupācijas laiku atspoguļo galvenokārt tikai organizāciju oficiālo saikni ar iestādēm, taču, tā kā tās (izņemot filistru biedrības) vācu okupācijas laikā oficiāli neatjaunoja savu statusu, to darbība ir slikti dokumentēta. Padomju drošības iestāžu apcietināto akadēmisko organizāciju biedru pratināšanas protokoli teorētiski varētu sniegt plašu informāciju par apcietināto darbību un plāniem 1940.–1941. gadā, taču atcerēsimies šo iestāžu pratināšanas stilu, ka pratinātāju uzdevums bija panākt atzīšanos par katru cenu bieži vien izdomātos noziegumos, necenšoties noskaidrot lietas patiesos apstākļus.

Akadēmiskās mūža organizācijas Latvijas Universitātē līdz valsts okupācijai

Neatkarīgajā Latvijā 20.–30. gados studentu akadēmiskās mūža organizācijas bija Latvijas Universitātes (turpmāk – LU) sabiedriskās dzīves neatņemama sastāvdaļa. Lai gan šajā laikā Latvijā pastāvēja liels skaits dažādu biedrību, tomēr tikai neliela daļa no tām ir uzskatāma par akadēmiskajām mūža organizācijām – tādām sabiedriskām

organizācijām, kuru biedri bija vairāk vai mazāk aktīvi to dalībnieki visu mūžu. Parasti students vai filistrs varēja būt tikai vienas šādas organizācijas biedrs jeb korporāciju leksikā – “piederēt kādam konventam”. Mūža organizācijām bija raksturīgas izteiktas tradīcijas, pretenzijas uz noteiktu ideoloģiju, kā arī īpaša sociālā kārtība organizācijas iekšienē, kas nereti ietekmēja indivīdus arī ārpus organizācijas – sekmēja savstarpējo palīdzību, korporatīvos sakarus, nepotisma attīstību. Šo organizāciju ietekme neaprobežojās tikai ar mācību iestādes sienām. Korporācijas, vienības, mazāk konkordijas un citas organizācijas ir atstājušas noteiktas liecības par sevi valsts politiskajā, aizsardzības, kultūras, sporta un citās nozarēs. Šīs organizācijas var iedalīt vairākās lielās grupās, kas bija apvienotas gan organizatoriski, gan ideoloģiski, gan arī ar tradīcijām. Lielākā, vecākā un ietekmīgākā bija korporāciju un to filistru biedrību grupa. Studentu korporācijas bija apvienotas Prezidiju konventā,¹ studenšu – Studenšu prezidiju konventā, bet filistru biedrības – attiecīgi Filistru biedrību savienībā. Otrā lielākā grupa, kas pilnībā izveidojās tikai 1935. gadā, bija Vienību savienībā apvienotās akadēmiskās vienības, bet to vecbiedru biedrības – Vecbiedru biedrību savienībā, trešā grupa – Konkordiju seniorāta konkordijas. Šo grupu organizācijas bija politiski labēji nacionālas organizācijas. Citas akadēmiskās mūža organizācijas dažādu iemeslu pēc atradās ārpus šīm trim lielajām grupām. Tās bija ebreju un baltvācu korporācijas, studentu biedrība “Fraternitas Rusticana”, vienotne “Zelmenis” un kreiso studentu biedrība “Zemgalija”.²

Pirmā padomju okupācija

Pirmās akadēmiskās organizācijas, kuras izjuta Otrā pasaules kara ietekmi, bija baltvācu korporācijas. Baltijas vāciešiem izceļojot, tās pārtrauca savu darbību. 1939. gada beigās Latviju atstāja korporācijas “Curonia” (vecākā Baltijas korporācija, dibināta 1808. gadā Tērbatā), “Fraternitas Rigensis”, “Fraternitas Baltica”, “Concordia Rigensis”, “Gotonia” un “Rubonia”, kā arī baltvācu studenšu korporācija “Constantia”.³

Acīmredzot pirmā akadēmiskā studentu mūža organizācija, kuras vadība uzzināja par briesmām, kas tuvojas, 1940. gada jūnijā bija studentu biedrība “Fraternitas Rusticana”. Līdz valdības apvērsumam 1934. gadā šī biedrība bija pazīstama kā Latviešu zemnieku savienības neoficiāla studentu organizācija, bet pēc apvērsuma kļuva par režīma atbalstītāju un autoritārisma ideju paudēju. Tās goda filistrs bija Kārlis Ulmanis. Kā vēlāk – trimdā liecināja biedrības amatpersonas, 17. jūnijā pulksten 9.20 K. Ulmaņa apsardzes vadītājs Igors Lielkrasts piezvanījās “Fraternitas Rusticana” filistru biedrības priekšsēdētājam Edgaram Sūnam un uzdevis sadedzināt organizācijas arhīvu, jo ap pusdienlaiku Rīgā varot ierasties padomju tanki. Biedrības vadība to arī izdarīja, izņemot dažus svarīgākos dokumentus un protokolu grāmatas.⁴

Pēc padomju karaspēka ierašanās Latvijā studentu, filistru un vecbiedru, tāpat kā vairākuma citu Latvijas iedzīvotāju prātos valdīja neziņa. Nebija skaidrs, cik tālu sabiedrību ietekmēs okupācijas vara. Latvijas sabiedrības pirmā saskarsme ar totalitāro iekārtu cilvēkus pārsteidza nesagatavotus. Atšķirībā no pierastās dzīves autoritārajā, neatkarīgajā Latvijā PSRS sabiedrība un indivīds tika pakļauts stingrai kontrolei un represijām. Raksturīgi, ka dažu akadēmisko mūža organizāciju biedros (piemēram, atsevišķās vienībās) valdīja ilūzijas par iespējām pārkārtot darbību un piemēroties jaunajiem apstākļiem, lai spētu saglabāt organizāciju. "Austruma" vecbiedrs Arvīds Vīdzirkste savās atmiņās par pirmo padomju okupācijas gadu raksta:

"Līdzās nelokāmas nacionālas nostājas un demokrātisko ideālu brīvai domai studentu pārrunās [1940. g. vasarā] izskanēja vēlēšanās meklēt izlīdzinošu viedokli neapejamā īstenībā. Vispārējā nospiestība, neziņa un bažas par katru soli izpaudās arī pieņemtajos atzinumos. Arī Austrumā notikušajās sanāksmēs, piedaloties vecbiedriem un aktīvajam sastāvam, visus apmierinošu atrisinājumus neizdevās atrast. Tikai kad aizvērās arī Austruma durvis [resp., organizācijas mītne tika slēgta. – V. Š.], visiem kļuva skaidrs, ka veltīgi bijuši jebkādi meklējumi. Notikumu gaita bija izņemta jau citur."⁵

Minēto apstiprina arī vienības "Atauga" vecbiedra Alfrēda Ozola atmiņas. Viņš raksta, ka vecbiedru biedrības priekšnieks Edgars Liepiņš esot informējis "Ataugu" par to, ka dažās studentu organizācijās apsvērts jautājums par statūtu grozīšanu komunistiem pieņemamā garā.⁶ Acīmredzot šādas nostājas pamatā bija sabiedrisko lietu ministra Pētera Blaua runa 27. jūnijā Latvijas radiofonā. Viņš uzsvēra, ka tautai tikšot atdota atpakaļ vecās valdības liegtā biedrošanās brīvība un to baudīšot visi, izņemot "tautas ienaidniekus, 1934. gada 15. maija apvērsuma rīkotājus un dalībniekus"⁷. Turpmākie notikumi pierādīja, ka ilūzijas par iespēju piemēroties okupācijas režīmam bija veltas. 1940. gada 16. jūlijā ar sabiedrisko lietu ministra P. Blaua rīkojumu tika izsludināta visu mūža organizāciju slēgšana un uzsākts likvidācijas darbs.⁸ Lai šos pienākumus veiktu pēc iespējas zinošākas un režīmam uzticamas personas, nākamajā dienā par likvidatoriem vairākumā gadījumu iecēla kreisi noskaņotus studentus.⁹ Katras organizācijas likvidāciju pārzināja trīs likvidatori, kuru uzdevums bija uzskaitīt un nodot padomju iestādēm visus priekšmetus, kuriem būtu kaut kāda vērtība, naudas līdzekļus, dokumentus, kā arī juridiski pabeigt organizāciju likvidāciju.

Daudzo organizāciju likvidācija radīja grūtības okupācijas režīma amatpersonām. Tikai tāpēc, ka lietvedība bija priekšzīmīga un sakārtota saskaņā ar neatkarīgās Latvijas likumdošanas prasībām, likvidatoriem tika ievērojami atvieglota organizāciju īpašumu uzskaitē un pārņemšana. Taču gandrīz visās studentu organizācijās notika lielāka vai mazāka mēroga sabotāžas mēģinājumi. Konkordijas "Valdemārija" likvidācijas gaitā organizācijas prezidija locekļi apmainīja Krišjāņa Valdemāra portreta oriģinālu ar

reprodukciju, noslēpa karogu, priekšmetus, kas nebija ieprotolēti grāmatās: albumus, simbolisko vairogu ar šķēpu. *“Mums par laimi, likvidāciju neuzsāka strauji, un mums iznāca laiks padomāt, kā paši varam izdarīt “priekšlikvidāciju”. Tas gan bija saistīts ar lielu personīgu risku. [...] Valdemārijas īpašuma pārņemšana noritēja mierīgi. Vera Kacēna, kura sevi atestēja par Latvijas laika pagrīdniecei, par nododamo daudz neinteresējās. Kašķīgāks bija Kārlis Vērdiņš, kurš negribēja “samierināties”, ka karoga vietā nodod [muzeja] kvīti,”* – tā trimdas izdevumā liecināja “Valdemārijas” amatpersonas.¹⁰ Interesanti piebilst, ka konkordiju likvidatore V. Kacēna vēl 1940. gada 14. augustā sasauca visiem konkordiešiem obligātu sanākumi, kurā tika referēts par nacionālisma problēmu Padomju Latvijā.¹¹ Studentu organizācijām īpaši svarīgs bija dažādu regāliju, tradīciju un pagātnes simbolu liktenis. Daudzās korporācijās kokā grebtie vāpeņi (ģerboņi) tika apmainīti ar maketu, oriģinālie karogi – ar atdarinājumu.¹²

No slēgtajām, apzīmogatajām un izlaupītajām organizāciju mītnēm biedri centās paglābt visu, kas saistīts ar atmiņām par tām. Austrumietis Ernests Treiguts-Tāle 1940. gada augustā ieradās Rīgā no Berlīnes. *“.. tā ap plkst. 2.00 devāmies ceļā. Kamēr Elmārs [Elmārs Dauge – korporācijas “Fraternitas Lettica” komiltonis, E. Treiguta-Tāles draugs. – V. Š.] sarunājās ar tuvumā stāvošo milici, lai novērstu viņa uzmanību, es ielavījos mīļotajā namā. Laternas gaismā ieraudzīju nekārtīgi sastumtus krēslus, uz grīdas izmētātas grāmatas un dažas pudeles. Ejot manīju, ka zem pazolēm lūst lauskas – tie bija ielogoto attēlu stikli. Atvēru lielo valdes skapi un paskatījos īpašajā nodalījumā, bet karogu neatradu – vienīgi divas lielas karoga auklas valsts krāsās. Tās paņēmu līdzī.”*¹³ Filistru un vecbiedru biedrības, kuru rīcībā atradās lielāki naudas līdzekļi, centās tos izdalīt saviem biedriem, lai pēc iespējas to mazāk nonāktu okupācijas varas iestāžu rīcībā. Saskaņā ar okupācijas varas iestāžu rīkojumu organizāciju dokumentācija tika nodota Valsts centrālajā arhīvā, regālijas – Vēstures muzejā, bet vairums sadzīves priekšmetu nonāca Latvijas Valsts universitātes Profesionālās studentu organizācijas rīcībā, kura tās savukārt ar rektora pavēli nodeva universitātei.

To, ka demokrātijas izsludināšana 1940. gada vasarā bija fikcija, spilgti apliecina Saeimas vēlēšanas. Pilsonisko kandidātu saraksta izveidošanā 1940. gada jūlijā rostiģi piedalījās daudzi akadēmisko mūža organizāciju filistri vai vecbiedri. Korporācijas “Lettonia” pārstāvis Studentu padomē Jānis Aperāns atmiņās apstiprina, ka alternatīvā saraksta izveidošanas iniciatīva nākusi no K. Ulmaņa. J. Aperāns apgalvo, ka tad, kad viņš kopā ar dažiem letoņiem atradies filistra un pazīstamā labējā politiķa Arveda Berga dzīvoklī, atnācis Hugo Celmiņš, politiķis, “Talavijas” filistrs, ar advokātu Pēteri Berģi. H. Celmiņš apgalvojis, ka saņēmis ziņu no K. Ulmaņa ar lūgumu “kaut ko darīt vēlēšanu lietā un ka, pēc Valsts prezidenta ieskata, viss, kas tagad esot palicis pāri, esot – glābt valsts godu”¹⁴. Kā atceras J. Aperāns, klātesošie esot izteikuši kritiskas piezīmes par to,

ka K. Ulmanis griezies pēc palīdzības pie viņa režīma opozicionāriem, taču nolēmuši gatavot alternatīvo kandidātu sarakstu vēlēšanām. Šī saraksta gatavošanā aktīvi piedalījās arī austrumieši un “Fraternitas Rusticana” biedri.

Taču masveida represijas vēl bija priekšā. 1941. gada 14. jūnija apcietināšanu laikā padomju ieslodzījumā nonāca liels skaits dažādām akadēmiskajām mūža organizācijām piederīgo cilvēku. 105 apcietinātajiem apsūdzībā minēta piederība “reakcionārām, fašistiskām” korporācijām, pa vienam apsūdzētajam – vienībai (apsūdzībā kļūdaini minēts “korporācijai”) “Austrums”, studentu biedrībai “Fraternitas Rusticana” un vienam – teoloģijas studentu biedrībai “Betānija”. Īpaši bieži apsūdzības formulējumos atrodami lielāko latviešu korporāciju nosaukumi un krievu korporācijas “Ruthenia” un “Fraternitas Arctica”.¹⁵ Padomju represīvās iestādes nepievērsa lielu uzmanību nedz organizāciju nosaukumu pareizrakstībai, nedz to klasifikācijai. No padomju viedokļa, šķiet, visas studentu mūža organizācijas tika saistītas ar korporācijām, kas bija pazīstamākais studentu organizāciju tips. Jāatzīmē, ka vairākam apcietināto bez “nozieguma” sarakstā uzrādītās akadēmiskās mūža organizācijas bija arī citi “nodarījumi” – piederība politiskai partijai (īpaši Latviešu zemnieku savienībai, “Pērkonkrustam”), Latvijas Aizsargu organizācijai. Neapšaubāmi, ka patiesībā apcietināto bija ievērojami vairāk.

Analizējot akadēmisko mūža organizāciju apcietināto biedru apsūdzības lietas, saskatāmi vairāki apcietināšanas iemesli:

1. *Darbība valsts iestādēs.*

2. *Cīņa pret lieliniekiem Neatkarības kara laikā, dienests Latvijas armijā, policijā, Latvijas Aizsargu organizācijā.* Liels skaits korporantu bija piedalījies Neatkarības karā, Studentu bataljons galvenokārt sastāvēja no korporāciju biedriem. Starp viņiem bija arī daudzi Lāčplēša Kara ordeņa kavalieri, virsnieki. Arī vēlāk – 20.–30. gados akadēmiskajām mūža organizācijām pievienojās vairāki desmiti virsnieku, kas ieguva augstāko civilo izglītību Latvijas Universitātē. Viens no pirmajiem apcietinātajiem bija talvietis Valsts policijas inspektors Jānis Ķīselis. Drīz pēc okupācijas tika apcietināti politiskās policijas ierēdņi – Valsts un Ministru prezidenta K. Ulmaņa apsardze, tās vidū bija vairāki “Fraternitas Rusticana” biedri.

3. *Darbība politiskajās organizācijās,* īpaši Latviešu zemnieku savienībā, “Pērkonkrustā” un krievu pretlielinieciskajās organizācijās (Nikolajs Svetlanovs, Aleksandrs Popovs, Aleksandrs Konradi-Kondrašovs).

4. *Sociālā izcelšanās.* Raksturīgs piemērs ir korporācijas “Fraternitas Livonica” komiltoņa Makša Kalniņa liktenis. M. Kalniņš bija bagāta rēderejas īpašnieka dēls, arī aizsargs. Lai gan apsūdzībā tika norādīta arī viņa piederība korporācijai, pratināšanas protokolos nepārprotami ir jaušams, ka nozīme ir viņa ģimenes uzņēmumam un sociālajai izcelsmei.¹⁶ M. Kalniņu notiesāja ar nāvessodu, kaut bija grūtības tam atrast iemeslu.

5. *Darbība organizācijas iekšienē* – nelegālas sapulces sasaukšana, grupu organizēšana.

6. *Piederība akadēmiskajai mūža organizācijai, galvenokārt korporācijai*. Pēdējais arguments, kas izmantots akadēmisko mūža organizāciju biedru apsūdzībai, bija vismazāk izplatīts. Nebija daudz tādu apcietināto, kuriem šī piederība būtu bijusi vienīgā apsūdzība, parasti tika atrastas vai vienkārši safabricētas apsūdzības par dažādiem citiem nodarījumiem. Arī korporāciju biedru pratināšana deva maz apsūdzības formulēšanai. Formāli korporācijas un citas studentu organizācijas nenodarbojās ar politiku. To darbība un sadzīve plašākās aprindās bija maz zināma, ideoloģija – vispārēja, nekonkrēta.

Taču nevar noliegt, ka piederība korporācijai (tikpat labi tā varēja būt arī cita tipa studentu organizācija vai filistru biedrība) padomju okupācijas drošības iestāžu acīs bija nopietns papildarguments cilvēka notiesāšanai. Spilgts piemērs ir “Fraternitas Arctica” seniora Aleksandra Popova pratināšanas protokols. Šī 19. gadsimta beigās Rīgas Politehniskajā institūtā dibinātā krievu korporācija 20.–30. gados Latvijā bija izteikti apolītiska ne vien deklaratīvi, bet atšķirībā no latviešu korporācijām arī pēc būtības. Autoritārisma apstākļos politiskā policija uzmanīgi sekoja noskaņojumam minoritāšu organizācijās, bet ziņojumi par “Fraternitas Arctica” biedru nostāju un uzskatiem liecināja par striktu un konsekventu atturēšanos no iesaistīšanās politikā. Šo apgalvojumu padomju pratinātājiem uzsvēra A. Popovs, taču drošības iestāžu izmeklētājs to apgriezta otrādi, teikdams, ka tādā gadījumā korporācijā tiktu radīti šķēršļi “progresīvo ideju izplatībai”¹⁷.

Tradicionālāka bija pratinātāju nostāja, kvalificējot korporācijas par reakcionārām, tautai un sociālistiskajai iekārtai naidīgām organizācijām, kuru biedri *a priori* tika klasificēti kā padomju varas pretinieki.

Pratinātāji vairākās krimināllietās korporantiem izvirzīja vēl vienu ar akadēmiskajām mūža organizācijām saistītu apsūdzību – piedalīšanos pretpadomju grupās vai to organizēšanu, kā arī publiski izrādītu neapmierinātību ar okupācijas varu. Tieši studentu aprindās bija vienas no politiski aktīvākajām pirmās padomju okupācijas laikā. Būdami labi organizēti, baudīdami savstarpēju uzticību, viņi centās veidot grupas, sasaukt nelegālas sapulces, lai apspriestos, kā rīkoties tālāk.

Kad 1940. gada 18. novembrī studenti devās uz Brāļu kapiem, vairāki pēc tam tika apcietināti.¹⁸ Nelegālas sapulces parasti notika šaurā lokā. Tajās gan klusībā centās atzīmēt savas organizācijas svētkus, gan pārrunāt organizācijas turpmākās pastāvēšanas iespējas, gan arī palīdzības sniegšanas jautājumus no darba atlaistajiem biedriem. 1940. gada 6. oktobrī gadasvētkus restorāna “Roma” pagrabā nelegāli svinēja korporācija “Fraternitas Metropolitana”, slepeni apziņotie biedri šajā vakarā, citiem restorāna apmeklētājiem nemanot, ievēlēja jaunu korporācijas vadību.¹⁹

1941. gada 10. janvārī apcietināja korporācijas “Fraternitas Academica” komiltoni Jāni Nerbuli. Viņam uzrādīja apsūdzību pretpadomju grupas organizēšanā no savas korporācijas biedriem. Pratināšanā atklājās, ka J. Nerbulis restorānā “Jāņa pagrabs” kopā ar 11 citiem “Fraternitas Academica” biedriem bija noturējis apspriedi, kurā “radās doma mēģināt rast ciešākas saites starp atsevišķiem korporācijas locekļiem, lai vajadzības gadījumā sniegtu savstarpējo materiālo un morālo atbalstu”²⁰. Jau pirms tam šīs korporācijas biedri bija ziedojuši naudu no darba atlaistajam filistram politiskās policijas ierēdnim Alfredam Šternam. Tāpat akadēmisko organizāciju dalībnieki rosīgi centās palīdzēt trūkumā nonākušajiem biedriem. No pratināšanas protokoliem un paskaidrojuma ir grūti izlobīt patiesos grupas nodomus. J. Nerbulis sākumā centās pratinātājus maldināt. Viņš stāstīja, ka sanāksmē kritizējuši K. Ulmaņa valdību par to, ka tā nav pienācīgi noorganizējusi Sarkanās armijas sagaidīšanu, izskanējusi kritika par Latvijas PSR jauno ģerboni, kuru vajadzējis veidot atbilstošāku heraldikas likumiem, utt. Arī vēlāk J. Nerbulis neatzinās inkriminētajā grupas pretpadomju rīcības organizēšanā, izņemot apgalvojumu, ka ierosinājis 18. novembrī uz Brāļu kapiem neiet grupās, bet katram iet pēc saviem ieskatiem, vēlams, rīta stundās.²¹

Jāatzīmē, ka apcietināto krimināllietās runa ir tikai par korporācijām. Šeit padomju represīvās iestādes iekļāva arī akadēmisko vienību “Austrums”, studentu biedrību “Fraternitas Rusticana”, pat mežkopju studentu biedrību “Šalkone”, kā arī citas studentu organizācijas, kuras ievērojami atšķīrās gan ar tradīcijām, gan arī ar politisko nostāju. Nevērība un nevēlēšanās iedziļināties šajos jautājumos liecināja par to, ka pierādījumiem izmeklēšanā ir otršķirīga nozīme, svarīgi bija tas, ka šie cilvēki bijuši patriotiski noskaņoti neatkarīgās Latvijas iedzīvotāji.

Cik daudz akadēmisko mūža organizāciju biedru tika apcietināts? Vēl nevaram nosaukt absolūtus skaitļus, taču ir diezgan precīzi zināms apcietināto skaits dažās atsevišķās organizācijās. No latgaliešu korporācijas “Lacuania” padomju apcietinājumā 1940.–1941. gadā, kā arī pēc kara nonāca apmēram piektā daļa organizācijas biedru (35).²² No “Talavijas” – viena no lielākajām korporācijām 1940. un 1941. gadā – apcietināja 77 biedrus,²³ “Fraternitas Metropolitana” – 27 biedrus.²⁴ Akadēmiskajās vienībās un biedrībās represēto skaits ir mazāks, piemēram, no vienības “Austrums” tika apcietināti 29, no “Ataugas” – pieci, no studentu biedrības “Fraternitas Rusticana” – apmēram 30 (no 254).²⁵

Vācu okupācija

Pēc vācu karaspēka ienākšanas padomju okupētajā Latvijā pirmajās dienās vairākums akadēmisko mūža organizāciju cerēja, ka būs iespēja atjaunot savu darbību. Bet jaunā – vācu okupācijas vara neatļāva komunistu slēgto studentu organizāciju darbības atjaunošanu LU un citās Latvijas augstskolās.²⁶ Taču netika likti šķēršļi to

pusoficiālai darbībai. 1941. gadā nebija skaidrs, kāda būs vācu varas attieksme pret šīm organizācijām, tāpēc arī daudzas nemaz necentās prasīt atļauju pasākumu rīkošanai. Tā, piemēram, korporācijai “Fraternitas Metropolitana” pirmā plašākā tikšanās bija tikai 1941. gada 6. oktobrī privātā dzīvoklī, faktiski nelegāli, “taču apstākļi nelikās vairs tik bīstami kā lielinieku varas laikā un frāteri [korporācijas biedri] pulcējās krāsās”²⁷. Salīdzinājumā ar padomju varas gadu apstākļi LU akadēmiskajām organizācijām tik tiešām bija labvēlīgāki. Tomēr – līdz noteiktai robežai. Jau 1941. gada 9. jūlijā laikrakstā “Tēvija” bija publicēts komandanta pulkveža Petersena rīkojums: *“Pēdējā laikā atsevišķas personas patvaļīgi ieņem dažādus amatus, patvarīgi tiek atjaunotas organizācijas, kas pastāvēja pirms boļševiku laikiem. Tāda rīcība nav pielaižama un ir sodāma. Personas, kas nelikumīgi rīkojušās vai rīkojas ar sabiedrības naudu, tiks sauktas pie likumīgas atbildības.”*²⁸ Vācieši izteicās skaidri un nepārprotami – nebūs nekādu organizāciju atjaunošana.

Uzskatāmu pārcenšanos, mēģinot iegūt vācu okupācijas iestāžu labvēlību, no-demonstrēja korporācijas “Ruthenia” biedri. Jau 1941. gada 1. jūlijā – uzreiz pēc vācu ienākšanas Rīgā – viņi sasauca sapulci. Padomju apcietinājumā 1944. gadā korporācijas komiltonis Dmitrijs Sidiropulo liecināja:

*“Šajā dienā es ar saviem biedriem [no korporācijas] – Levicki un Riškovu – veselu dienu staigājām pa Rīgas ielām, šajā laikā ielās bija liela dzīvība, cilvēki skraidīja ar latviešu nacionāliem apsējiem un ieročiem. Levickis man teica, ka vajag kaut ko darīt, vajag iekļauties cīņā pret lieliniecismu. Šajā laikā vēl norisinājās karadarbība. Mēs gājām uz bij. krievu korporācijas Ruthenia telpām, tur jau bija sapulcējušies korporācijas biedri, kad sapulcējās vairāk korporācijas biedru, mēs izlēmām atklāt konventu (sapulci). Sapulci atklāja bij. konventa seniors (priekšsēdētājs), tika izkārts nacionālais karogs. Tika apspriests jautājums, “ko darīt sakarā ar vāciešu ienākšanu”. Tika iesniegti priekšlikumi. Pamatā visi iesniedza priekšlikumus par sadarbību ar vāciešiem, cīņu pret lieliniekiem.”*²⁹

Pēc nedēļas – nākamajā konventā 8. jūlijā “Ruthenia” biedri pēc Arnolda Hartmaņa ierosinājuma sastādīja sarakstu, kuri vēlētos sadarboties ar vāciešiem. Taču 20. jūlijā A. Hartmanis konventā atnāca ar ziņu, ka vācu iestādēm nav vajadzīgs organizāciju atbalsts un, ja kāds vēlas cīnīties ar lieliniekiem, viņš var individuāli pieteikties okupācijas iestādēs.

Darbība ievērojami paplašinājās turpmākajos gados. Lai gan vācu varas iestādes tā arī nedeļa atļauju oficiāli atjaunot ne studentu korporāciju, ne citu mūža organizāciju darbību, tās darbojās salīdzinoši aktīvi. Piemērojoties apstākļiem, filistru vai vecbiedru biedrības apvienojās ar aktīvajiem konventiem un vienībām, īrēja telpas, rīkoja plašas svinības – gadasvētkus. Tā, piemēram, korporācijas “Fraternitas Metropolitana” jubilejas svinības 1942. gada 18. decembrī un 1943. gada 6. oktobrī pulcēja vairāk nekā 100 da-

lībnieku. Jāatzīmē, ka ar ievērojami mazāku vērienu darbību turpināja akadēmiskās organizācijas, kuras nepiederēja korporācijām, taču arī tās, sākot ar 1942. gadu, centās izmantot varas iestāžu atļauju vienreizēju pasākumu organizēšanai. Tā konkordijas "Valdemārija" biedri trimdā atcerējās, ka 1943. gada 11. februārī "valdemāriešu saime diezgan spoži atzīmēja savas organizācijas 16 gadu pastāvēšanu" Feldmaņa mājturības kursu telpās. Svinībās piedalījās Rīgas Universitātes prorektors studentu lietās goda filistrs Vilhelms Burkevics un prorektors saimniecības lietās korporācijas "Selonija" filistrs Vilis Vītols.³⁰

Iesniedzot lūgumus pašpārvaldes lekšlietu ģenerāldirekcijai pārtraukt likvidāciju, šīs organizācijas aprakstīja savu līdzšinējo darbību. Lai gan gandrīz katra akadēmiskā mūža organizācija ar policijas atļauju bija noturējusi dažas sanāksmes, legāla darbība kļuva iespējama tikai pēc tam, kad tās oficiāli tika ievestas lekšlietu ģenerāldirekcijas Sabiedrisko lietu departamenta biedrību reģistrā. Piemēram, studenšu korporācija "Gundega" līdz darbības atjaunošanai kopējā filistru un aktīvo studenšu biedrībā bija sasaukusi divas sapulces. Korporācija "Philyronia" bija noorganizējusi komeršus, bet korporācija "Beveronija" – divus piemiņas vakarus lielnieku varas laikā cietušajiem, "Fraternitas Lataviensis" – četrus komeršus un vienu filistru biedrības sanākumi, "Fraternitas Academica" – divas sanāksmes ar varas iestāžu rakstisku atļauju un divas – ar Rīgas pilsētas apgabala komisāra mutisku atļauju. "Fraternitas Vesthardiana" darbība izpaudās, sarīkojot biedru un biedru veicinātāju sanāksmes "savstarpējām pārrunām un domu izmaiņām". Sasauca valdes sēdes. "Fraternitas Vesthardiana" 1942. gada 21. decembrī Rīgas pilsētas apgabala komisāram paziņoja par darbības atjaunošanu, bet "sevišķu atļauju [tai] nesaņēma". Savukārt korporācija "Fraternitas Lettica" nemaz pirms 1943. gada neprastīja atļauju darboties, jo līdzīgas organizācijas bija to prasījušas jau pirms tam, taču nebija saņēmušas "formālu atļauju". Tomēr arī šajā korporācijā tika sarīkots piemiņas vakars aizvestajiem.³¹

Vairākās organizācijās, neraugoties uz kara apstākļiem un darbības aizliegumu, tika uzņemti jauni biedri. Tā, piemēram, konkordija "Valdemārija" uzņēma piecus jaunus biedrus, to darīja arī atsevišķas korporācijas un vienība "Austrums". Jāatzīmē, ka tomēr tika pieļauta dažu LU bijušo organizāciju atjaunošana. 1943. gadā Universitātē Rīgā pastāvēja teologu studentu biedrība "Auseklis", katoļu studentu biedrība "Fraternitas Catholica", latgaliešu studentu biedrība "Terra Mariana" un filologu biedrība "Ramave", kā arī izstrādāts projekts fakultāšu biedrību statūtiem. Šie statūti paredzēja arī vecbiedru institūtu, kas nozīmēja būtībā jauna tipa akadēmisko mūža organizāciju dibināšanu. Statūtos paredzēja, ka par to goda biedriem var uzņemt personas, kurām ir izcili nopelni latviešu tautas dzīvē. 1943. gada 29. novembrī projektu nosūtīja apstiprināšanai ģenerālkomisāram.³³ Nav zināms, kāds bija šī lēmuma liktenis, taču par šādu organizāciju pastāvēšanu Universitātē Rīgā šobrīd pieejamie dokumenti neliecina.

1. tabula

**Akadēmisko mūža organizāciju darbības atjaunošanas laiks
vācu okupācijas laikā un to biedru skaits.³²**

Akadēmiskās organizācijas	Likvidācija pārtraukta filistru vai vecbiedru biedrībām	Biedru skaits *
Lettonia	15.07.1943.	352 (07.1943.)
Fraternitas Arctica	30.12.1943.	128 (1943)
Selonija	20.12.1943.	277 (01.06.1940.)
Lettgallia	15.07.1943.	110 (06.1940.)
Talavija	20.12.1943.	278 (06.1940.)
Fraternitas Lettica	31.01.1944.	110 (07.1940.)
Ventonia	20.12.1943.	195 (1943)
Latvia	20.12.1943.	104 (06.1940.)
Tervetia	20.12.1943.	208 (1943)
Beveronija	15.07.1943.	86 pilntiesīgi biedri un 117 biedri veicinātāji (1943)
Fraternitas Vesthardiana	15.07.1943.	?
Fraternitas Metropolitana	20.12.1943.	112 (07.1940.)
Fraternitas Academica	15.01.1944.	75 (1943)
Fraternitas Lataviensis	15.07.1943.	67 (1943)
Philyronia	20.12.1943.	42 (1943)
Patria	20.12.1943.	102 (1943)
Fraternitas Livonica	30.12.1943.	185 (1943)
Vendia	20.12.1943.	150 (1943)
Salgalia	20.12.1943.	30 (1943)
Lacuania	20.12.1943.	?
Ruthenia	15.07.1943.	30 (1943)
Daugaviete	1943.	?
Imeria	12.1943.?	?
Varavīksne	15.01.1944.	190 (1943)

Akadēmiskās organizācijas	Likvidācija pārtraukta filistru vai vecbiedru biedrībām	Biedru skaits *
Gaujmaliete	20.12.1943.	97 (01.01.1940.)
Dzintra	31.01.1944.	?
Gundega	31.01.1944.	150 (07.1940.)
Selga	nav ziņu	?
Aurora	nav ziņu	?
Sororitas Tatiana	nav filistru biedrības	45 (1943)
Līgusonis	20.12.1943.	?
Ātauga	20.12.1934.	?

* Iekavās atzīmēts laiks, uz kuru attiecināms minētais biedru skaits.

Vācu okupācijas varas attieksmi pret padomju likvidētajām akadēmiskajām mūža organizācijām spilgti raksturoja interese par to īpašumiem. Neviena akadēmiskā mūža organizācija neatguva savus īpašumus. Tiesa gan, jau 1941. gada 4. jūlijā latviešu pašaisardzības spēku virsnieks pulkvedis Eduards Kreišmanis korporācijas "Selo-nija" īpašuma pārzinim R. Lapsiņam uzdeva nodot nama atslēgas filistru biedrības priekšniekam Jānim Eikertam.³⁴ Taču tas izrādījās tikai pārsteidzīgs latviešu virsnieka solis – okupācijas vara negrasījās atdot namu korporācijas filistru biedrībai, kura saskaņā ar padomju likumiem skaitījās likvidēta. Jau 1941. gada 8. septembrī universitātes rektora v.i. Kārlis Straubergs griezās pie Rīgas pilsētas Dzīvokļu saimniecības nodaļas ar lūgumu pirms komunistu ienākšanas universitātes rīcībā nodot filistru biedrībām piederējušos nekustamos īpašumus. "Minētie īpašumi nepieciešami universitātes un studentu padomes dažādām vajadzībām," savu lūgumu pamatoja K. Straubergs.³⁵ Rīgas pilsētas Dzīvokļu ekspluatācijas pārvaldes priekšnieks A. Baltārs 1941. gada 16. oktobrī paziņoja, ka Rīgas pilsētas vecākais piekritis atdot universitātes pārvaldībā visus tos nekustamos īpašumus, kurus lielieki nepaguva nacionalizēt, savukārt nacionalizētie atradās Rīgas apgabala komisāra pārvaldībā. Lai gan juridiski tie nonāca universitātes īpašumā, faktiski namos turpināja saimniekot Vācijas armijas daļas un dažādas organizācijas. Universitātes vara nesniedzās tālu. Tā, piemēram, korporācijas "Patria" īpašumu, no kura daļu bija ieņēmusi vācu kartonāžas fabrikas filiāle, nebija iespējams atgūt. Atsaukšanās uz bijušajām privātīpašuma tiesībām nedeveda nekādus rezultātus. Pat 1943. gada beigās, kad darbību oficiāli atjaunoja korporāciju filistru biedrības un vācu okupācijas iestādes bija uzsākušas īpašumu atdošanu bijušajiem īpašniekiem, nebija viegli namus reprivatizēt. Ir saglabājusies korporācijas "Lettgallia" filistru biedrības

sarakste ar varas iestādēm, lai nepieļautu restorānam izīrētā nama pārbūvi. Nav zināms korespondences rezultāts, taču vēl 1944. gada janvārī filistru biedrības priekšnieks lūdza palīdzību Studentu padomes prezidijam īrnieka – restorāna īpašnieka iespaidošanai.³⁶ Pēc Vācijas karaspēka ienākšanas akadēmisko mūža organizāciju telpās atradās:

1. Korporācija “Lettonia” (K. Valdemāra ielā 55) – no 1941. gada 15. septembra universitātes īpašumā. No 1941. gada 3. decembra tur atradās Latvijas Universitātes (vēlāk Universitāte Rīgā) Fiziskās audzināšanas katedra un koris. Dažās telpās atradās Studentu padomei piederošās mantas, kā arī privātie dzīvokļi. “Lettonia” ķeģļu zāli aizņēma armija.

2. Korporācija “Selonija” (Stabu ielā 17) – Vācijas armija līdz 1942. gada 29. septembrim. No 1941. gada 21. septembra juridiski universitātes īpašumā.

3. Korporācija “Lettgallia” (Dzirnavu ielā 36) – nodota universitātei 1941. gada 13. novembrī, taču faktiski telpās līdz 1942. gada 15. jūnijam atradās Vācijas armijas daļa (gaisa spēku vienība), līdz 1943. gada 1. aprīlim ēka bija Vācijas Nacionālsociālistiskās strādnieku partijas rīcībā, bet vēlāk lekšlietu ģenerāldirekcija to bija iznomājusi restorānam “Bellevue”, kura īpašnieks strīdā ar filistru biedrību centās panākt nama pārbūvi.

4. Korporācija “Talavija” (Lāčplēša ielā 28/30) – līdz 1941. gada 15. novembrim šeit atradās Vācijas armija, pēc tam izīrēja sporta biedrībai “Daugavieši”, 1942. gada 15. februārī namā ievācās SS un Policijas tiesa (*SS und Polizeigericht XVI Riga*). No 1941. gada 21. septembra juridiski universitātes īpašumā.

5. Korporācija “Fraternitas Lettica” (Lāčplēša ielā 5) – latviešu paš aizsardzības apgādes vienība, pēc tam Vācijas armija, no 1941. gada decembra studentu kopmītne, no 1942. gada 16. februāra telpas izīrētas Policijas skolai.

6. Korporācija “Latvia” (Šarlotes ielā 3) – latviešu paš aizsardzības vienība līdz 1942. gada 31. janvārim. Pēc tam vācu Militārās lazaretēs pārvalde. No 1941. gada 21. septembra juridiski universitātes īpašumā.

7. Korporācija “Patria” (Stabu ielā 32) – Vācijas armija. No 1941. gada 21. septembra juridiski universitātes īpašumā. No 1942. gada 15. jūnija telpās atradās universitātes Sporta birojs un sekciju telpas, no 1943. gada 1. jūlija pirmajā stāvā un pagrabtelpās – kartonāžas fabrikas “*Ostland Fasens G.m.b.H.*” filiāle.

8. Korporācija “Fraternitas Livonica” (Veru ielā 6) – Ieroču SS tautsaimniecības inspekcija (*Wirtschaftsinspektion der Waffen SS*). Nodota universitātei 1941. gada 13. novembrī.

9. Vienība “Austrums” (Ģertrūdes ielā 123) – izīrēta privātpersonām un Latvijas Piensaimnieku centrālajai savienībai. Nodota universitātei 1942. gada 14. janvārī.

10. Korporācijas “Fraternitas Lataviensis” neapbūvēts grunts gabals Šarlotes ielā 7. No 1941. gada līdz 1942. gadam – universitātes īpašumā.³⁷

Daļa likvidēto studentu organizāciju vērtslietu (kausi, kristāla trauki) apmēram 15 saiņos atradās Latvijas Bankas Finanšu galvenās direkcijas likvidācijas daļas pārziņā. Arī šīs vērtības atgūt mēģināja universitāte. 1942. gada 28. janvārī rektors Mārtiņš Prīmanis prasīja nodot vērtslietas universitātei, lai, "atjaunojoties studentu dzīvei", augstskola varētu tās atdot atpakaļ īstajiem īpašniekiem. Bankas amatpersonas tam piekrita, un saiņi tika atdoti universitātei 14. maijā. Jāatzīmē, ka rektoram tika atdoti arī saiņi ar ebreju studentu korporācijas "Hasmonea" lietām.³⁸ Taču tikai bankā glabātās vērtslietas bija iespējams atgūt samērā viegli. Cits kustamais īpašums no organizāciju mītnēm lielinieku laikā bija izvazāts. Organizāciju biedri centās apzināt mēbeļu, trauku un citu piederumu (uz kuriem bieži vien bija attiecīgās organizācijas simbolika) atrašanās vietu, tomēr lielu panākumu nebija.

Jāatzīmē, ka arī Latvijas Universitātes Studentu padomes prezidijs³⁹ "iespējamības robežās" apzināja, savāca un aizsargāja bijušo studentu organizāciju mantu un dokumentus. Bez tā padomes prezidijs "sakarā ar bij. studentu organizāciju darbības pārtraukšanu, resp., neatjaunošanu", veica arī daļu to pienākumu, kurus agrāk pildīja studentu organizācijas.⁴⁰ Nedatēts prezidija vicepriekšsēdētājas V. Kaminskas pārskats par studentu organizēšanos un darbību apliecina, ka tas, ko agrāk bija darījušas šīs organizācijas un ko jaunajos apstākļos vajadzēja veikt padomes prezidijam, bija – "akadēmiski disciplinētas un pareizas latviešu studentu stājas radīšana un nostiprināšana"⁴¹.

Atsevišķu korporantu sadarbība ar Vācijas nacistisko režīmu cerībā panākt Latvijas neatkarības atjaunošanu tika uzsākta jau vismaz 1941. gada sākumā, kad Vācijā esošais "Lettonia" filistrs pulkvedis Aleksandrs Plensners sāka aktīvu darbību latviešu militāro vienību veidošanā. Pēc talavieša Nikolaja Andreja Nonāca atmiņām 1941. gada aprīlī Berlīnē sapulcināts apmēram 60 korporantu, kurus latviešu virsnieki militāri apmācīja nosūtīšanai uz Sarkanās armijas aizmuguri, taču vāciešu plāns neīstenojās – un daļa no viņiem tika komandēta uz vācu karaspēka daļām par tulkiem (piemēram, pazīstamais "Selonijas" filistrs "Pērkonkrusta" priekšnieks Gustavs Celmiņš).⁴²

Acīmredzot visvairāk korporāciju vārds tiek lietots saistībā ar t.s. Arāja komandu, kura aktīvi piedalījās holokaustā Latvijā. Vienības komandieris Viktors Arājs pirms 1940. gada okupācijas bija vecākās latviešu korporācijas "Lettonia" biedrs. Arāja personība, naidis pret padomju varu, neziņa, kas patiesībā būs jādara, – tie bija cēloņi, kāpēc SD Arāja komandā kopš tās dibināšanas iesaistījās liels skaits korporāciju biedru. Komanda pirmajās darbības dienās atradās "Lettonia" ēkā. Vēsturnieks Andrievs Ezergailis raksta, ka tad, kad komanda pieņēma spēkā, korporāciju biedru procentuālais skaits palika mazāks, taču sākumā vairākums administratīvā un operatīvā vadošā personāla nāca no korporāciju biedriem.⁴³ Aktīvi un tieši holokausta īstenošanā līdzdarbojās arī dažas citas korporācijām piederīgās personas, piemēram, pirmais Jelgavas aprīņķa priekšnieks Mārtiņš Vagulāns. SD darbojās arī vairāki krievu studentu korporācijas

“Ruthenia” biedri. “Ruthenia” aktīvi tika propagandēta Tautas darba savienības (*Narodno trudovoj sojuz*) ideoloģija, vairāki tās aktīvākie biedri darbojās Krievu komitejā. Liela bija arī korporāciju filistru pārstāvniecība pašpārvaldes struktūrās – pazīstamākie vārdi bija Mārtiņš Prīmanis, Alfrēds Valdmanis, Pauls Reinharde. Liels skaits korporāciju biedru aktīvi sadarbojās ar okupācijas varas iestādēm jau no pirmajām vācu okupācijas dienām. 8. jūlijā “latviešu pārstāvju” sanāksmē, ar mērķi izraudzīties resoru vadību okupētajai Latvijai, piedalās daudzi korporanti, kuri vairākumā gadījumu arī ieņem iecerētās ģenerāldirektoru un citu augstāko ierēdņu vietas. Vēsturnieks Haralds Biezais, analizējot vācu okupācijas sākumu, uzsver, ka pastāvējušas trīs lielākas pilsoņu grupas, kuras centās “iegūt noteikšanu” okupētajā Latvijā un aktīvi sadarbojās ar okupantiem. Līdzās virsnieku un pārkonkrustiešu grupai viņš min korporāciju aprindas.⁴⁴ Pie tā var piebilst vienīgi to, ka pārkonkrustiešu grupa arī lielā mērā sastāvēja no korporāciju biedriem.

Turpinot neatkarīgās Latvijas laika tradīcijas, amatos esošie filistri nozīmīgos posteņos bieži vien izvirzīja citu korporāciju cilvēkus, tādā veidā attīstot nepotismu.⁴⁵ Nepotisms bija izplatīts neatkarīgajā Latvijā gan demokrātijas, gan autoritārisma apstākļos, taču, pastāvot ciešām savstarpējām saitēm, tas neizzuda arī okupācijas laikā.

Nebija nekā pārsteidzoša, ka liels skaits akadēmisko mūža organizāciju biedru nonāca Latviešu leģionā un citās frontes vienībās. Tā, piemēram, leģionā vien bija 51 studentu biedrības “Fraternitas Rusticana” biedrs.⁴⁶ Par korporāciju aktivitāti brīvprātīgajos kārtības dienesta bataljonos liecina kādā bataljonā Ukrainā sarīkotās svinības – komeršs. Atmiņās par šo notikumu virsnieks Jānis Zariņš rakstīja, ka 16. bataljons bijusi vienība, kas pirmā izbrauca uz fronti, un “liels vairākums tajā bija korporāciju locekļi”⁴⁷. Kapteiņa Mateasa rotā pat puse karavīru bijuši burši. J. Zariņš raksta, ka pirmais komeršs noticis 1942. gada maijā, to organizējis letonis kapteinis Miervaldis Ādamsons. Zīmīgi, ka komeršs norisinājies, par spīti bataljona komandiera Skraujas aizliegumam. Volhovā, kur vienulaik bijis ap 80 korporācijām piederīgo, komeršu bija mēģinājuši rīkot “Beveronijas” filistrs kapteinis Eduards Tīdemāns un “Patrias” filistrs virsleitnants Čevers, taču arī šeit sastapušies ar pulka komandiera aizliegumu.⁴⁸

Akadēmisko mūža organizāciju biedru vidū var atrast gan karaspēka vienību komandierus (Eduards Grapmanis, Jūlijs Ķikulis, Kārlis Ledīšs, Pēteris Penčuks u.c.), gan augstus apbalvojumus saņēmušus karavīrus (piemēram, Bruņinieku Krusta kavalieris Roberts Ancāns un Miervaldis Ādamsons). Kara beigās vairāki korporācijas “Ruthenia” biedri sagaidīja 15. mācību (Preobraženskās) krievu bataljonā, kurā rotas komandieris bija “Ruthenia” komiltonis, bijušais Latvijas armijas virsleitnants Aleksandrs Konradi-Kondrašovs.

Akadēmisko mūža organizāciju biedri bija cieši saistīti arī ar pretošanās kustību vācu okupācijas režīmam. Šajā kontekstā vispirms jāmin akadēmiskā vienība “Austrums” – lielākā, vecākā un ietekmīgākā šāda veida organizācija. Tās biedru vidū bija

arī vairāki pazīstamās un ietekmīgās Čakstu dzimtas pārstāvji. Tieši austrumieši bija tie, kuri, izmantojot savstarpējos sakarus, lielā mērā nodrošināja Latvijas Centrālās padomes darbību. Vācu ieslodzījumā nonāca austrumieši Konstantīns Čakste, Mintauts Čakste, Žanis Epens, E. Dadzis u.c. Jāatzīmē, ka vācu drošības dienesta apcietinājumā nonāca arī vienības "Atauga" biedri Kārlis Gailis, Artūrs Jakovičs, korporācijas "Selonija" filistrs Bernhards Einbergs u.c. Pēc sākotnējās ciešās sadarbības ar vāciešiem par nacionālās pretošanās organizēšanu koncentrācijas nometnē nonāca arī korporācijas "Selonija" filistrs Gustavs Celmiņš. Pretošanās organizēšanā nepieciešamais konspiratīvisms un uzticēšanās akadēmiskās mūža organizācijas līdzbiedriem bija būtiska priekšrocība gan austrumiešiem, gan arī citu akadēmisko mūža organizāciju biedriem, kuri cits citu labi pazina jau no studiju gadiem. Arī G. Celmiņš 1944. gada 15. aprīlī paskaidrojumā vācu drošības iestādēm atzina, ka jautājumus par laikrakstu "Brīvā Latvija" pārrunājis ar Ādolfu Grebli un Feliksu Rikardu, kuri bija ne vien izbijuši pērkonkrustieši, bet arī viņa konfilistri no "Selonijas".⁴⁹

Ārkārtējie okupācijas apstākļi bija iemesls arī tam, ka starp dažāda veida mūža organizācijām notika savstarpēja tuvināšanās. Līdz tam savstarpēji naidīgi noskaņotie korporanti un konkordieši pieņēma otras organizācijas pastāvēšanu. "Vācu okupācijas laiks bijis vienīgais laikmets, kad neizjutām korporāciju locekļu separēšanos un distancēšanos," savā izdevumā rakstīja konkordijas "Valdemārija" biedrs.⁵⁰

Korporācijas atšķirībā no citām organizācijām (vienības, konkordijas) centās atjaunot arī koordinējošās organizācijas – Prezidiju konventa darbību. Par šiem mēģinājumiem ir maz ziņu. Konventu sēdes 1944. gadā notikušas trīs reizes kādā restorānā, kura vadītājs bija "Selonijas" filistrs. Sēdes dalībnieki sapulcējās bez krāsu atšķirības zīmēm, lai policijas pārbaudes gadījumā varētu teikt, ka notiek privātas viesības. Vienā šādā konventā tika apspriests jautājums par brīvprātīgu kārtības sargu vienību izveidošanu no korporāciju dalībniekiem, par to neinformējot vācu varas iestādes.⁵¹ Prezidiju konvents, Filistru biedrību savienība, kā arī akadēmisko Vienību savienība un Konkordiju seniorāts 30. gados bija šīm organizācijām svarīgas institūcijas. Ar to palīdzību tika īstenota sadarbības un ideoloģisko nostādņu koordinācija, pieņemti šīm organizācijām būtiski lēmumi, kas nereti skāra arī plašākas sabiedrības intereses.

Trimda vai dzīve okupētā Latvijā?

Spilgts apliecinājums tam, ka arī juku un haosa laikā akadēmiskās mūža organizācijas bija vieta, kur mēģināt rast padomu un dzīves sarežģījumu risinājumu, ka tām bija nozīmīga vieta tās locekļu dzīvē, bija 1944. gada augusta sākumā Rīgā notikusī pēdējā "Lettonia" filistru sanāksme Latvijā. Tās dalībnieki pēc plašām debatēm izlēma katra paša ziņā atstāt izšķirīgo izvēli – vai atstāt Latviju vai – palikt.

Izšķirties bija grūti, tomēr liela daļa akadēmisko organizāciju biedru devās bēgļu gaitās uz Vāciju, daudzi nonāca Zviedrijā, bet vēl daudzi citi kā dažādu karaspēka vienību karavīri atkāpās Rietumu virzienā. Šajā laikā akadēmiskās organizācijas pārtrauca savu darbību, un tikai pēc kara beigām lielākā daļa to atjaunoja jaunos apstākļos – no sākuma bēgļu gaitās Vācijā, vēlāk – trimdā.

2. tabula

Otrā pasaules kara beigās bēgļu gaitās devušies akadēmisko mūža organizāciju biedri.⁵²

Organizācija	Devās trimdā	Palika Latvijā
Konkordija "Valdemārija"	43	121
Korporācija "Lettonia"	326	?
Vienība "Auseklis"	38	43
Vienība "Austrums"	121	204
Vienība "Kāvi"	30	44
Vienība "Latviete"	aptuveni 40	?
Vienība "Ritums"	lielākā daļa	?
Konkordija "Zelmenis"	35	97
Korporācija "Fraternitas Livonica"	100	154

Ievērojot to, ka 120 000–150 000 latviešu atstāja Latviju kara beigās, jāsecina, ka procentuāli šis skaits attiecībā pret visiem latviešu tautības iedzīvotājiem bija apmēram 10 procenti. No akadēmiskajām mūža organizācijām Latviju atstāja no ¼ līdz pat ½ organizāciju biedru, un korporācijās vien 1936. gadā aktīvo biedru bija 2809, vienībnieku – 327, konkordiešu – 86, citās biedrībās – 277, bet filistru un vecbiedru bija vismaz divreiz vairāk. Latviju pametušo biedru ievērojamais procents noteica Latvijas valsts lielos intelekta zaudējumus kara beigās.

Secinājumi

Akadēmisko mūža organizāciju darbību okupācijas varām bija grūti pārtraukt. Ja arī valsts iestādes formāli aizliedza tām darboties, ciešās savstarpējās saites, stingrā disciplīna un savstarpējā uzticēšanās radīja priekšnoteikumus darbībai pagrīdes apstākļos. Korporācijas "Fraternitas Metropolitana" filistrs Jānis Ansbergs trimdā rakstīja,

ka "līdz ar to [t.i., padomju okupāciju] oficiālā konventu darbība bija pārtraukta, bet korporācijas kā mūža organizācijas darbību nevar izbeigt ar kādiem nelikumīgiem svešas varas dekrētiem"⁵³. Tik tiešām, gan korporācijas, gan arī citas akadēmiskās mūža organizācijas pēc kara atjaunoja savu darbību trimdā, un, apliecinot spēju izdzīvot, pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas liela daļa atsāka darbību arī Latvijā. Padomju un vācu okupācijas režīma politika nebija spējusi likvidēt šīs organizācijas.

Taču nav pārliecinošu liecību, ka akadēmisko organizāciju biedri būtu izmantojuši šīs priekšrocības pirmās padomju okupācijas laikā, lai organizētu pretošanos. Vācu okupācijas laikā režīma attieksme pret šīm organizācijām bija ievērojami pozitīvāka. Lai arī principā un formāli vācieši neatzina šādu organizāciju pastāvēšanu, faktiski tām tika atļauts ierobežoti darboties. Vēl vairāk – 1943. gadā liela daļa filistru biedrību oficiāli atjaunoja savu darbību, kā arī centās atgūt īpašumus.

Atsevišķu organizāciju biedru – indivīdu darbības raksturojums okupācijas laikā ir ievērojami komplicētāks. Ievērojot to, ka organizācijas darbojās puslegāli, tās nevarēja uzņemt atbildību par saviem biedriem. Tomēr ir skaidrs, ka padomju okupācijas laikā nav zināms gandrīz neviens gadījums, kad kāds no korporāciju, vienību, konkordiju biedru vidus būtu bijis iesaistīts kolaboracionismā. Pretēja situācija bija vācu okupācijas laikā. Liels skaits – īpaši korporāciju filistru un komiltoņu aktīvi līdzdarbojās vācu režīmā. Ar ko varam izskaidrot daudzu korporācijas biedru aktīvo līdzdarbību vācu okupācijas varas organizētajos un pārraudzītajos noziegumos? Pašlaik var tikai ieskicēt iespējamus apstākļus, kas sekmēja šādas rīcības izpausmi. Katrā ziņā apstākļi, kas to veicināja, bija kompleksi un bieži vien atkarīgi no indivīda. Mēs varam runāt par 30. gadu tendencēm un politiskajiem virzieniem korporāciju (arī akadēmisko mūža organizāciju) un to filistru biedrību darbībā, bet okupāciju laikā, kad organizatoriskā darbība tika ievērojami ierobežota, izpaudās katra indivīda centieni, pārliecība, kas varēja dažkārt nesakrist ar organizācijas oficiālo viedokli.

Svarīgs ir jautājums par ideoloģiju. Kopumā 20.–30. gados tā bija visaptveroša, taču ar nepārprotamām konservatīvisma un nacionālisma iezīmēm. Formālais apolitiskums korporantus nenorobežoja no politikas. 30. gadu sākumā līdz ar "Pērkonkrusta" parādīšanos korporāciju biedru rindās nacionālisma uzplūdi iezīmēja jaunu pavērsienu – pievēršanos radikālam nacionālismam, pretkomunismam. Šī ideoloģija, kas veidoja daudzu akadēmisko mūža organizāciju biedru pārliecību, bija vēl viens elements, kas sekmēja personīgās pārliecības veidošanos okupācijas režīmu apstākļos. Vācu okupācijas laika antikommunisms lieliski saskanēja ar daudzām pērkonkrustiešu idejām.

Represijas pret šo organizāciju locekļiem, Latvijas valsts neatkarības iznīcināšana izraisīja naidu pret padomju varu. Tas bija vēl viens faktors, kādēļ daudzi iesaistījās aktīvā pretdarbībā. Ienākot vācu armijai, sākotnējās cerības saistījās ar iespējām atgūt zaudēto un atriebties par lielinieku izdarītajām pārestībām.

Turpmāk šajā kontekstā jāpievērš uzmanība arī latviešu korporāciju un vietējo vāciešu attiecībām. Lai gan jau cariskās Krievijas laikā latviešu korporācijās tika kultivēts uzskats par naidīgajām attiecībām ar visu vācisko, vēlāk baltvācu korporācijas pat tika izslēgtas no LU Prezidiju konventa, attiecības ar vāciešiem kopumā korporāciju aprindās palika labas.⁵⁴

Analizējot korporāciju, kā arī citu organizāciju darbību vācu okupācijas laikā, nevar aizmirst to, ka kara noziegumos, kolaboracionismā bija iesaistīti tikai indivīdi, nevis visa organizācija. Zīmīgi, ka vienībnieki (pirmām kārtām vienības "Austrums" dalībnieki) vēsturē pazīstami kā okupācijas varas pretinieki un Latvijas Centrālās padomes kodols, bet latviešu intelīgenes manifestācijas parakstītāju vidū bija arī daudzi korporāciju biedri. Okupācijas un tām sekojošie bēgļu un trimdas laiki apliecināja, ka akadēmiskās mūža organizācijas ir spēcīgi organizatoriski veidojumi, kas spēja pārdzīvot okupāciju aizliegumus un trimdā atjaunot savu darbību.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Par studentu korporācijām sk. apkopojošu darbu: Latvijas Korporāciju apvienība. – Ņujorka, 1990.
- ² Ebreju korporācija "Vetulia" 20. gadu sākumā nesekmīgi centās iestāties Prezidiju konventā. Abas šīs korporācijas pilnībā centās kopēt vācu un latviešu korporāciju tradīcijas, tās bija labējas, nacionālistiskas organizācijas. Baltvācu korporācijas 1932. gadā tika izslēgtas no Prezidiju konventa, jo atteicās pieņemt latviešu valodu par vienīgo oficiālo konventa valodu. "Fraternitas Rusticana" līdz 1934. gadam uzskatīja par Latviešu zemnieku savienības studentu organizāciju, tāda tā arī lielā mērā bija. Daudzas tradīcijas tā aizguva no korporācijām. Vienotne "Zelmenis" atšķirībā no citām vienotnēm nepievienojās kopīgajai Vienību savienībai. Tradīcijām bagātajā kreisajā biedrībā "Zemgalija" salīdzinājumā ar citām kreisajām studentu organizācijām bija daudz liberāli noskaņotu biedru, tāpēc 1934. gadā to neslēdza.
- ³ Par baltvācu korporācijām sīkāk sk.: Baltisches Burschentum. Die studentischen Korporationen der Deutschbalten, Esten und Letten einst und jetzt. – Heidelberg, 1968, S. 15.–33.
- ⁴ Fraternitas Rusticana, 1921.–1971. – Lincoln, 1971, 93. lpp.
- ⁵ Vīdzirkste A. Austrums no 1940. līdz 1944. gadam // Akadēmiskā vienība "Austrums". Audzināšanas rakstu krājums. – [B. v.], 1967, 32. lpp.
- ⁶ Ozols A. Manas atmiņas par Ataugu 50 g. dienā // Akadēmiskā biedrība Atauga, 1909.–1959. – [B. v.], 1961, 127. lpp.
- ⁷ Blaua runa // Valdības Vēstnesis, 1940, 28. jūn.
- ⁸ Turpat, 1940, 16. jūl. – Ar šo lēmumu tika likvidētas visas korporācijas un to vadošās organizācijas, citas akadēmiskās mūža organizācijas likvidēja vēlāk.
- ⁹ Turpat, 17. jūl. – Daļa korporāciju likvidatoru bija bijuši marksistisko studentu biedrību "Klints", "Zemgalija" un "Cukunft" biedri, kuri pazina mūža organizāciju sadzīvi.

- 10 Konkordija Valdemārija 35 gados, 1927–1962. – Čikāga, 1962, 48.–50. lpp.
- 11 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 3756. f., 1. apr., 26. l., 3. lp.
- 12 Piemēram, korporācijas “Patria” amatpersonas Ištā vāpēja vietā nodeva nesēn pagatavoto maketu. Tomēr šajā korporācijā vairākumu lietu neizdevās paglābt, jo likvidatoru rīcībā jau bija pilnīgi saraksti. – *Ritums J.* Studentu korporācijas Patria likvidācija // *Patrias Vēstnesis*, 2001./2002. m. g., 41. nr., 23. lpp.
- 13 *Treiguts-Tāle E.* Latvieši, karš ir sācies! – Rīga, 1996, 319. lpp.
- 14 *Aperāns J.* Pagātnes ainas // *Lettonia 90 gados*. – Ņujorka, 1960, 43. lpp.; sk. arī: *Fraternitas Rusticana*, 93. lpp.
- 15 Aprēķināts pēc: No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā, 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999, 3.–899. lpp.
- 16 Sk. M. Kalniņa lietu: Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 1986. f., 2. apr., P-7343. l.
- 17 Turpat, 1986. f., 2. apr., 8691. l., 15. lp., 1941. g. 25. oktobra pratināšanas protokols. – A. Popovs tika apcietināts 1941. gada 14. jūnijā, 1942. gada 10. martā viņam piesprieda 10 gadus ieslodzījumā, bet tā paša gada 29. decembrī viņš 34 gadu vecumā ieslodzījumā mira.
- 18 Līdz Latvijas okupācijai Latvijas Universitāte katru gadu 18. novembrī valsts svētku rītā organizēja studentu gājienu uz Brāļu kapiem. Šajā gājienā aktīvi piedalījās arī visas studentu organizācijas. Par to 1940. gada 18. novembrī, piemēram, tika apcietināts un 1941. gada 14. jūnijā izsūtīts uz Sibīriju korporācijas komiltonis Viktors Āboliņš.
- 19 *Fraternitas Metropolitana*. – [Lincoln, 1965], 82., 83. lpp. – To apstiprina arī Aleksandra Neiberga, 1940. gada 6. oktobrī par oldermani ievēlētā “*Fraternitas Metropolitana*”, pratināšanas protokoli padomju apcietinājumā 1941. gada 13. novembrī. – LVA, 1986. f., 2. apr., P-2817. l.
- 20 Turpat, 1. apr., 25699. l., 19. lp., J. Nerbuļa paskaidrojuma raksts pēc apcietināšanas, 1941. gada marts. – J. Nerbulim tika uzrādīta apsūdzība par pretpadomju grupas izveidošanu, kā arī darbību tajā un piespriests augstākais soda mērs, ko 1942. gada 6. martā izpildīja. Konstatēja arī piederību Latvijas Aizsargu organizācijai un “Pērkonkrustam”.
- 21 Turpat, 24. lp., J. Nerbuļa pratināšanas protokols, 1941. gada 21. aprīlis.
- 22 Aprēķināts pēc: *Lacuaniai – 70*. – Rīga, 1999, 99.–211. lpp.
- 23 Korporācija Talavija. 1900–1925–1965–2000. – [B. v.], 2000, 303. lpp.
- 24 *Fraternitas Metropolitana*. – [Lincoln, 1965], 27. lpp.
- 25 *Vīdzirkste A.* Austrums no 1940. līdz 1944. gadam, 31. lpp.; *Akadēmiskā biedrība Ātauga ...*, 127. lpp.; *Fraternitas Rusticana*. 1921.–1971. – Lincoln, 1971, 94. lpp.
- 26 Latvijas Universitāti pārdēvē par Universitāti Rīgā 1942. gada februārī.
- 27 *Fraternitas Metropolitana*, 82., 83. lpp.
- 28 LVVA, P-946. f., 2. apr., 155. l., 1. lp.
- 29 LVA, 1986. f., 1. apr., 39357. l., 36. lp., D. Sidirpula pratināšanas protokols, 1944. gada 15. decembris.
- 30 Konkordija Valdemārija 35 gados ..., 50.–52. lpp.
- 31 LVVA, P-946. f., 2. apr., 135. l., 6. lp.; 140. l., 14. lp.; 146. l., 15. lp.; 147. l., 20. lp.; 148. l., 4. lp.; 149. l., 14. lp.; 156. l., 6. lp. – Vācieši biedrību reģistrācijas dokumentos vācu valodā korporāciju apzīmēšanai lietoja vismaz trīs dažādus vārdus: “*Studentencorps*”, “*Koerperschaft*” (visbiežāk)

- un "Korporationen", kas liecina par to, ka arī pašiem vāciešiem nebija īsta skaidrība, ar kādām organizācijām viņiem ir darīšana.
- 32 Turpat, P-946. f., 2. apr., 137. l., 8. lp.; 139. l., 8. lp.; 140. l., 1. lp.; 147. l., 22. lp.; 149. l., 16. lp.; 150. l., 18. lp.; 151. l., 14. lp.; 153. l., 18. lp.; 155. l., 21. lp.; 156. l., 6. lp.; 158. l., 15. lp.; 159. l., 70. lp.; 167. l., 22. lp.; apkopojis autors.
- 33 Turpat, 7427. f., 7. apr., 16. l., 57.–59. lp.
- 34 Turpat, P-946. f., 2. apr., 155. l., 2. lp.
- 35 Turpat, 7427. f., 7. apr., 16. l., 1. lp.
- 36 Turpat, 17.–20. lp.
- 37 Pēc: turpat, 3., 20. lp.; 10. l., 13.a lp.; 16. l., 10. lp.; 71. l., 305., 306. lp.
- 38 Turpat, 16. l., 24., 30., 37.–42. lp.
- 39 Kopš 1934. gada 15. maija apvērsuma Latvijas Universitātē vairs netika ievēlēta Studentu padome, tās funkcijas autoritārās K. Ulmaņa varas laikā, kā arī padomju un vācu okupācijas laikā veica Studentu padomes prezidijs. Savukārt tā locekļus proponēja esošie locekļi vai kāda institūcija, bet apstiprināja universitātes Senāts.
- 40 LVVA, 7427. f., 7. apr., 10. l., 2. lp., Studentu Padomes prezidija darbības pārskats par 1941. gadu.
- 41 Turpat, 71. l., 731. lp.
- 42 Korporācija Talavija ..., 412. lpp.
- 43 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 210. lpp.
- 44 *Biezais H.* Latvija kāškrusta varā. Sveši kungi, pašu ļaudis. – [B. v.], 1992, 98., 99. lpp.
- 45 Minot šo faktu, H. Biezais raksta par A. Valdmaņa izvirzīšanos, taču pēc būtības šāds apgalvojums ir attiecināms arī uz citām amatpersonām. – Turpat, 132. lpp.
- 46 *Fraternitas Rusticana*, 196. lpp.
- 47 *Salnājs Z.* Latviešu studenti frontē. Komerši armijas vienībās kara laikā. Dr. Jāņa Zariņa atmiņas // Latvija, 1974, 8. nov.
- 48 Turpat.
- 49 LVVA, P-252. f., 1. apr., 26. l., 248. lp.
- 50 Konkordija Valdemārija 35 gados ..., 50.–52. lpp.
- 51 *Fraternitas Livonica*. 1926.–1976. – Ņujorka, 1976, 119. lpp.
- 52 Sastādīts pēc: *Akadēmiskā Dzīve*, 1976, 18. nr., 94. lpp.; 1977, 19. nr., 71., 72. lpp.; 1978, 20. nr., 88. lpp.; *Konkordija Zelmēnis 50 gados. 1924–1974.* – [B. v.], 1975, 34. lpp.; *Lettonia 90 gados.* – Ņujorka, 1960, 46. lpp.; *Fraternitas Livonica*. 1926.–1976. – [B. v.], 1976, 240. lpp.
- 53 *Ansbergs J.* *Fraternitas Metropolitana* zem okupācijas varas // *Fraternitas Metropolitana.* – [Lincoln, 1965], 82., 83. lpp.
- 54 Tieši šim aspektam uzmanību pievērsis H. Biezais, raksturojot bijušā Latvijas Valsts prezidenta letoņa Alberta Kvieša attiecības ar vāciešiem okupācijas laikā. – *Biezais H.* *Latvija kāškrusta varā* ..., 154., 155. lpp.

Valters Ščerbinskis

Destinies of Academic Life Organisations of Latvia and Their Members during World War II (1940–1945)

Summary

During the 1920s–1930s in independent Latvia academic student life organisations formed an irretrievable part of the public life of the University of Latvia (UL). Although there was a large number of different societies in Latvia at that time, only a small part of them qualified as academic life organisations, i. e. organisations whose membership consisted of more or less active life members. As a rule a student or alumnus was allowed to be a member of not more than one such organisation. Life organisations each had their specific traditions, pretensions to a distinct ideology and special social order within the organisation that frequently affected its members even outside the organisation: stimulated mutual assistance, corporate ties and nepotism. Thus, the influence of these organisations was not contained within the walls of the respective educational institution. Corporos, as well as academic societies and to a lesser extent also *concordias* and other organisations have left definite traces of their existence in the political, defence, cultural, sports and other fields in the state. All these organisations may be divided into several large groups based both on common umbrella-organisations as well as ideology and traditions.

After the occupation of Latvia, on 16 July 1940 all corporations were banned and the work on their liquidation was launched; a little later the other organisations were closed down as well. Some individual members of academic life organisations tried to take part in drawing up alternative list of candidates for elections that were to take place under the conditions of occupation, some others tried to salvage the property of their organisation or sought the possibility to organise themselves for underground activities. The Soviet rule distributed the property of these organisations among different institutions and subjected to repression a large number of long-time members of these organisations and active students.

In the first days after the arrival of the German troops in the Soviet-occupied Latvia, the majority of academic life organisations looked forward to an opportunity to resume their activities. However, the new German occupation power did not permit the restoration of any Communist-banned student organisations in the University of Latvia. At the same time their semi-official activities were not hampered. Compared to the year under the Soviet rule, conditions for the academic organisations of UL had indeed improved. However, to a certain degree only. Germans clearly and unambiguously declared that no restoration of any organisations would be permitted. In 1943, the majority of long-time members' (alumni) societies of academic life organisations resumed their activities. Despite war conditions and official ban on their activities, several organisations accepted new members.

The attitude of the German occupation rule towards these organisations is clearly revealed by its dealings with their property. Not a single academic life organisation recovered its property. Although in legal terms their property was transferred to the University in Rīga (former UL), in fact the buildings remained in the hands of units of German army and different organisations. The power of the University did not reach far enough to claim it.

After the second Soviet occupation a large part of the membership of academic organisations fled to Germany, a small number of members had managed to reach Sweden before that and a certain number of members is known to have receded westwards as soldiers of different army units. The number of those members of academic life organisations who had fled from Latvia fluctuated from $\frac{1}{4}$ to as much as $\frac{1}{2}$ of the entire membership. The proportionally high representation of the members of these organisations in the nation's intellectual elite explains the heavy loss of intellect that Latvia suffered at the end of the war.

Occupation powers found it very difficult to suspend the activities of academic life organisations. Even if authorities banned them, close personal ties among their members, strict discipline and mutual trust easily created preconditions for their underground activities. While in 1940 and 1941 there did not emerge any organised resistance movement, during the German occupation members of academic society "Austrums" as well as those of individual societies stimulated the development of such movement. At the same time several other members of such organisations were involved in collaborationism with Nazi regime.

**NACISTISKĀS VĀCIJAS OKUPĀCIJA LATVIJĀ
(1941–1945)**

**NAZI GERMAN OCCUPATION IN LATVIA
(1941–1945)**

Antonijs Zunda

Vācu nacistu okupācijas politika Latvijā padomju historiogrāfijas skatījumā

Nacistiskās Vācijas okupācijas varas politika Latvijā (1941–1945) jau daudzus gadus ir aktuāls jautājums dažādu valstu historiogrāfijā. Gan padomju, gan arī Rietumu valstu vēsturnieki tūlīt pēc nacisma sakāves ir izrādījuši lielu interesi par šī režīma politiku un tās sekām vācu okupētajās valstīs. Arī mūsdienās nav zudusi interese par šo sarežģīto un komplicēto problēmu. Vēsturnieku rīcībā nonākot arvien jauniem un jauniem avotiem, pakāpeniski pilnveidojas priekšstats par t.s. vācu laiku Latvijā. Kopš Otrā pasaules kara beigām ir pagājis gandrīz sešdesmit gadu, tomēr diskusijas par nacistu politiku Latvijā un tās vērtējumu nav mazinājušās. Kā liecina historiogrāfijas analīze, būtiska nozīme šajos strīdos ir ne tikai izmantotajiem avotiem un to interpretācijai, bet arī vēsturnieka politiskajiem uzskatiem. Sevišķi spilgti tas redzams padomju perioda publikācijās. Padomju historiogrāfija pēc daudzām pazīmēm ir izdalāma kā atsevišķs virziens vai skola nacistiskās Vācijas okupācijas politikas izpētē Latvijā. Tās uzmanības lokā ir bijuši tādi jautājumi kā nacistu režīma kolonizācijas plāni; kara noziegumi un represijas pret civiliedzīvotājiem; holokausts; okupācijas režīma saimnieciskā politika; pretošanās kustība un kolaboracionisms; zemes pašpārvalde; Latviešu leģiona formēšana, kā arī citas problēmas.

Jau 1945. gada vasarā, kad nacistisko okupācijas režīmu Latvijā nomainīja padomju režīms, parādījās pirmās, izteikti propagandistiskas brošūras, kurās tika izvērtēts “vācu laiks”. Šajā ziņā raksturīgs ir padomju laika rakstnieces Annas Sakses un dzejnieka Jāņa Sudrabkalna darbs “Par vācu fašistisko briesmoņu zvērbām Padomju Latvijā”. J. Sudrabkalns grāmatas ievadā tēlaini raksta, ka jau kopš 12. gadsimta vāci mūsu zemei piezīdušies kā dēles. Piemērojot atbilstošus citātus no Kompartijas ideologa V. Ļeņina, R. Pelšes un citiem darbiem, pazīstamais padomju dzejnieks uzsvēra, ka fašisms ir ne tikai kara mašīna, bet arī noteikta sociālā iekārta, kuras mērķis ir nožņaupt un verdzināt tautas.¹ Arī A. Sakse neatpalika no J. Sudrabkalna un savā grāmatas sadaļā vācu laiku Latvijā nosauca par zvēriska, asiņaina terora laiku. Nacistu izveidoto Salaspils koncentrācijas nometni viņa raksturo kā moku un nāves fabriku, kurā noslepkavots simtiem tūkstošu cilvēku.²

Padomju okupētajā Latvijā 1945.–1946. gadā publicētajos darbos liela vērtība tika pievērsta nacistu režīma noziegumiem pret civiliedzīvotājiem. Spilgts tālaika liecinieks ir izdevniecībā “Grāmatu apgāds” izdotā brošūra “Apsūdzības raksts”, kurā padomju propagandas un kontrpropagandas labāko metožu stilā aprakstītas “vācu fašistisko iebrucēju ļaundarības” Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. Grāmatas sastādītājs ir Baltijas kara apgabala prokurors pulkvedis Zavjalovs. Darbā uzsvērts, ka nacistu režīms jau okupācijas pirmajās dienās ķēries pie padomju pilsoņu masveida iznīcināšanas: “.. apšāva un kāra mierīgos iedzīvotājus, dzīvus sadedzināja sirmgalvjus, sievietes un bērnus, ar indēm un gāzēm nobendēja, nomērdēja badā un, izplatīdami lipīgas slimības, nogalināja slimos, kas atradās ārstēšanas iestādēs.”³ Atsaucoties uz PSRS Ārkārtējās komisijas datiem, autors konstatē, ka vācu okupanti Latvijā iznīcinājuši vairāk nekā 600 000 mierīgo padomju pilsoņu, bet verdzībā uz Vāciju aizdzinuši apmēram 280 000. Tie ir pārspīlēti un patiesībai neatbilstoši skaitļi, kas tika precizēti vēlākajos izdevumos.

Minētajā brošūrā nosaukti arī ievērojamākie padomju okupācijas pirmā posma (1940–1941) sabiedriskie darbinieki, kas pēc ģenerāļa F. Jekelna rīkojuma tika nošauti jau 1941. gada vasarā tūlīt pēc vācu spēku ienākšanas Latvijā. Tie bija Latvijas PSR Augstākās Padomes deputāti J. Lieknis un Strupovičs, mākslinieks J. Aižens, rakstnieks R. Lukss, aktieris B. Perovs, vēsturnieks S. Dubnovs, kā arī profesori – V. Krons, Bēniņš, Sīvis, Līcītis, Hote, G. Polonskis, Lats.⁴ Atsaucoties uz Ārkārtējās komisijas secinājumiem, autors visas vācu laika nometnes pasludina par nāves nometnēm un uzskata, ka tur bijis iedibināts tāds režīms, lai neviens ieslodzītais nepaliktu dzīvs. Pierādījumam citētas bijušā Salaspils nometnē ieslodzītā Kauliņa liecības: *“Nometnē pret ieslodzītajiem notika briesmīgas ļaundarības. Pielietoja spīdzināšanu, piekaušanu ar gumijas rungām, nošaušanu, bērnu nobendēšanu, bērnu atņemšanu mātēm, asins izsūknēšanu spaidu kārtā, jaunu meiteņu nosūtīšanu uz atklātajiem namiem, kā arī ieslodzīto nobendēšanu ar gāzi.”*⁵

Vairāk nekā divdesmit gadu pēc kara beigām 1966. gadā izdotajā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta pētījumā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā” pamatā saglabāts tāds pats vācu laika vērtējums kā tūlīt pēc kara izdotajās propagandas brošūrās. Tā, atsaucoties uz arhīva materiāliem, pētījuma autori pārspīlēti apgalvo, ka Salaspils nometnē vien nogalināts vairāk nekā 50 000 vai pat 60 000 cilvēku.⁶ Profesora H. Stroda jaunākie pētījumi par apskatāmo jautājumu, kas pabeigti 2000. gadā, liecina, ka padomju historiogrāfijā pieļauti pārspīlējumi un neobjektivitāte. H. Strods atzīmē, ka nepierādīta ir 12 000 bērnu noslepkavošana Salaspils nometnē. Balstoties uz arhīvā atrastajiem dokumentiem, autors izsecina, ka nometnes kapsētā konstatēti tikai 632 bērnu apbedījumi. Arī šie skaitļi ir briesmīgi, bet tie nekādā ziņā neatbilst Ārkārtējās komisijas pilnvarotā kapteiņa K. Mūrmaņa iepriekš aprakstī-

tajām fantāzijām.⁷ Pēc bijušā Salaspils ieslodzītā V. Riekstiņa aprēķiniem, kas izveidojis speciālu kartotēku, no metnē nekad nav bijis ieslodzīts vairāk par 300–400 bērniem. Liela daļa bērnu, pēc viņa domām, gāja bojā nevis no pārmērīgas asins nolaišanas, bet no masalām, tīfa un citām infekcijas slimībām, kuru ārstēšanai kara laikā trūka zāļu.

H. Strods apstrīd padomju vēsturnieku radītos mītus par Salaspils nometni. Vēsturnieks uzskata, ka patiesībai neatbilst apgalvojums, ka no metnē bijis ieslodzīts vairāk nekā 100 000 cilvēku. Šāds skaitlis ir nereāls, un to varētu attiecināt uz nacistu režīma lielāko nometni Štuthofu, kurā tiešām darbojās gāzes kameras un jaudīga krematorija. Salaspils nometnes platība bija 30,2 hektāri, un te pastāvīgi bija ieslodzīts ne vairāk kā 2000–3000 cilvēku. Bojāgājušo kopskaits Salaspilī, ieskaitot epidēmijās mirušos bērnus, varētu būt apmēram 2000 cilvēku.⁸ H. Strods apgāž padomju vēsturnieku mītu un uzskata, ka Salaspilī atradās nevis nāves vai iznīcināšanas nometne, bet koncentrācijas nometne ar ieslodzīto darba un tranzīta nometnes izteiktām iezīmēm.

Padomju perioda pētījumos uzsvērts, ka padomju pilsoņu masveida iznīcināšanā piedalījās ne vien vācieši, bet arī liels skaits vietējo iedzīvotāju. Tiek nosaukti galveno slepkavu vārdi: latviešu policijas vadītājs V. Veiss, viņa adjutants V. Hāzners, Rīgas prefekts, bijušais politpārvaldes aģentūras vadītājs R. Štiglics, pulkvedis-leitnants R. Osis un K. Lobe, kā arī V. Arājs, H. Cukurs u.c. Ārkārtīgi nežēlīgi ar apcietinātajiem padomju aktīvistiem izrīkojās Rīgas pilsētas 2. policijas iecirkņa uzraugs, vēlākais Latviešu SS leģiona virsnieks V. K. Ozols, pirmskara pazīstamais sportists Z. Kaktiņš, Rīgas prefektūras Politiskās nodaļas priekšnieks H. Teidemanis.⁹

Cits padomju perioda vēsturnieks M. Vestermanis pievērsis uzmanību vācu vērmahta noziegumiem Latvijā, kā arī tā nozīmei nacistu mērķu sasniegšanā austrumos. Pēc autora domām, vērmahta ģeneralitāte un virsnieku korpuss piedalījies nacistu terora programmas izstrādāšanā. *“Šī programma paredzēja ne tikai sociālistiskās iekārtas gāšanu un komunistiskās ideoloģijas izdeldēšanu, bet arī fantastiska apjoma slepkavības, lai fiziski iznīcinātu daudzmiljonu partijas un padomju aktīvu un pat veselas tautas. Vērmahta virsotne tāpat apsveica nacistu plānus Austrumu telpas pārkārtošanai.”* Milzīgi apgabali pēc to ģermanizēšanas bija jāiekļauj reiha sastāvā. Lielvācijai bija jāpievieno arī Baltijas Padomju republikas.¹⁰

Lai pierādītu vērmahta saistību ar noziegumiem pret Latvijas civiliedzīvotājiem, M. Vestermanis norāda uz 505. pulka komandiera Liepājas pilsētas komandanta pulkveža K. Lomeijera 1941. gada 28. jūnijā izdoto pavēli pilsētas iedzīvotājiem. Pavēles 10. punkts paredz katru sabotāžas mēģinājuma dalībnieku sodīt ar nāvi. Pulkvedis K. Lomeijers ne tikai biedēja ar nošaušanu, bet arī deva konkrētas pavēles. Atsaucoties uz Ārkārtējās komisijas materiāliem, M. Vestermanis atzīmē, ka 1941. gada jūlija sākumā Liepājā, Raiņa parkā, nošauts 1430 cilvēku. Vērmahts piedalījās arī ebreju

dzīvokļu izlaupīšanā. Autors uzsver, ka par okupācijas pirmo dienu slepkavībām un terora režīmu Liepājā atbildīgs ir pilsētas komandants K. Lomeijers.¹¹

Profesora H. Stroda mūsdienu pētījumi par Salaspils koncentrācijas nometni un citiem jautājumiem, saistītiem ar vācu okupācijas režīma noziegumiem pret civiliedzīvotājiem, apstiprina domu, ka padomju historiogrāfijā bija radīti mīti ar tālejošiem politiskiem mērķiem. Ar tiem padomju režīms centās pēc iespējas negatīvāk parādīt nacistu okupācijas laiku un tādējādi stiprināt savas pozīcijas sabiedrībā. Nacisma pārspīlēto noziegumu gaismā padomju ideologi droši vien cerēja mazināt sava režīma pastrādāto noziegumu smagumu Latvijā.

Tiešām, gandrīz visos Latvijas PSR publicētajos pētījumos par “vācu laiku” Latvijā ir atrodamas norādes par nacistu zvērībām Salaspilī. Šajā ziņā tipiska ir 1963. gadā izdotā grāmata “Salaspils nāves nometne”. Tā ir bijušo ieslodzīto atmiņu grāmata. Tās ievadā V. Izvestnijs un J. Bistrovs cenšas dot, pēc viņu domām, zinātnisku un arī politisku vērtējumu ne vien Salaspilī notikušajam, bet arī visam vācu okupācijas laikam Latvijā. Autori akcentē *“latviešu buržuāzisko nacionālistu pastrādātos noziegumus Lielajā Tēvijas karā. [...] Nevainīgus cilvēkus sagrāba uz ielas, naktīs izvilka no mājām, sita, mocīja un šāva. Fašistiskais terors pārspēja visizsmalcinātākās viduslaiku inkvizitoru metodes.”* Fašistu rokaspuīši O. Dankers un R. Bangerskis dzīvoja un darbojās tikai vācu interesēs.¹² Minētais darbs piedzīvoja trīs atkārtotus izdevumus, pēdējais – 1975. gadā. Kaut arī bija pagājuši divpadsmit gadi kopš pirmā izdevuma, arī pēdējā izdevumā pamatā atkārtojās iepriekš publicētais. To apstiprina ne vien darba tonalitāte, bet arī statistika, turpinot apgalvot, ka nacistu okupācijas laikā Latvijā tika nogalināti 324 000 civiliedzīvotāju.¹³ Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas veiktajos pētījumos uzsvērts, ka šis skaitlis varētu būt ne vairāk par 80 000–100 000.¹⁴

Neatkarīgi no izdošanas gada un autoru kolektīva zinātniskās kvalifikācijas padomju perioda darbi ir zīmīgi ar to, ka tajos vienmēr centās stiprināt oficiālās politiskās domas pausto viedokli. Arī 1965. gadā izdots dokumentu krājums “Mēs apsūdzam” šajā ziņā nav izņēmums. Grāmatas redkolēģijā bija iekļauti tālaika redzamākie speciālisti – A. Kadiķis, A. Raškevics un V. Samsons. Jau darba ievadā uzsvērts, ka tā uzdevums ir bargi apsūdzēt vācu fašistiskos iebrucējus un viņu rokaspuīšus no latviešu buržuāzisko nacionālistu vidus. Grāmatā apkopotie dokumenti sakārtoti nodaļās ar zīmīgiem nosaukumiem: “Okupantu drausmu terors”, “Verdzības jūgā”, “Padomju Latvijas izlaupīšana” u.c. Krājuma ievadā galvenais redaktors A. Kadiķis atbilstoši staļiniskajai vēstures izpratnes koncepcijai konstatē, ka “visu hitleriskās okupācijas laiku pār Padomju Latviju klājās fašistiskās reakcijas nakts un skanēja tūkstošu un atkal tūkstošu upuru pimsnāves vaidi”. Ar tautas nodevēju palīdzību hitleriskie okupanti īsā laikā Padomju Latvijas teritorijā iekārtoja 46 cietumus, 23 koncentrācijas nometnes un

18 geto.¹⁵ Savukārt profesors H. Strods savos pētījumos atbilstoši vēstures avotiem konstatē, ka šie skaitļi ir pārspīlēti. Vācu laikā Latvijā bijuši 17 cietumi, 13 koncentrācijas nometnes un četri geto.¹⁶

Neoliedzami, grāmatas "Mēs apsūdzam" galvenais mērķis bija nevis attēlot objektīvu notikumu gaitu, bet gan parādīt pēc iespējas tumšākos toņos vācu okupācijas laiku. Krājuma izteikti ideoloģisko nokrāsu apstiprina arī sastādītāju novilktais paralēles ar tālaika kapitālistisko pasauli, kurā it kā esot spēki, kas cenšas nomazgāt baltus nacisma asiņainos noziegumus, lai to no jauna uzrādītu tautām.

Rakstot par nacistiskās Vācijas okupācijas režīma nodibināšanos un tā plāniem Latvijas PSR, padomju autori centušies šos plānus pasniegt pēc iespējas drūmākās krāsās. Tā, piemēram, B. Arklāns, J. Dzirkalis un J. Silabriedis 1966. gadā izdotajā darbā "Viņi bez maskas" atzīmē, ka jau pirms Otrā pasaules kara sākuma bijis skaidrs, kas sagaida latviešu tautu pēc vācu iebrukuma. Viņi atsaucas uz Ā. Hitlera runu Baltijas vāciešu sanāksmē Kēnigsbergā 1939. gadā, kurā fīrers paziņojis, ka vācu kundzības septiņsimt gados Baltijā pieļauta rupja kļūda, neiznīcinot lietuviešu, latviešu un igauņu tautu, un ka tādu kļūdu atkārtotāšanās turpmāk nedrīkstot notikt. Savukārt padomju-vācu kara sākumā 1941. gada 16. jūlijā kādā apspriedē Ā. Hitlers paziņojis: "Visai Baltijai jāklūst par impērijas sastāvdaļu."¹⁷

Minētie autori plaši apraksta Vācijas Valsts galvenās drošības pārvaldes H. Himlera vadībā izstrādātos okupēto tautu iznīcināšanas plānus. Viņi citē arī H. Himlera izteikumus "*Deutsche Arbeit*": "Mūsu uzdevums ir Austrumus nevis vecā nozīmē pārvācot, bet gan rūpēties par to, lai Austrumos dzīvotu tikai cilvēki ar īstām vācu, ģermāņu asinīm."¹⁸ Nacistu mērķis bija skaidrs: rasiski vērtīgos pārvācot, nevērtīgos pārvietot. Pilnvērtīgie Baltijas iedzīvotāji būtu pārvācojami vienas vai divu paaudžu laikā.

Lai atmaskotu nacistiskās Vācijas plānus Baltijā, B. Arklāns un J. Dzirkalis citē attiecīgos fragmentus no Baltijas vācieša H. Marnica grāmatas "Kāvi pār Daugavu". H. Marnics okupācijas laikā bija Rīgas ģenerālkomisariāta Veselības un tautas kopšanas nodaļas vadītājs un savos memuāros diezgan detalizēti vērtē nacistu politiku. H. Marnics ir ļoti izdevīgs padomju vēsturniekiem, jo atzīst, ka vācieši Latvijā jutušies kā seno ordeņbrāļu modernie pēcteči, kuriem uzdots paplašināt vareno Lielvāciju tālu uz austrumiem un no jauna iegūt Māras zemi. Lai vienkāršotu šo procesu, vācu ierēdņiem tika uzdots nedz oficiāli, nedz personīgi, nedz rakstiski, nedz mutiski nelietot vārdu "latvisks", "Latvija" un "latviešu tauta". Austrumzemju ministrija izdomāja un lietoja nosaukumu iezemieši (*Einheimische*), lai apzīmētu okupēto zemju iedzīvotāju pelēkās masas, neizceļot to tautību.¹⁹

Labāko padomju propagandas metožu stilā ir uzrakstīta A. Raškevica grāmata "Viņu īstā seja". Autors gandrīz ikkatrā sava darba lappusē raksta par to, cik lielas briesmas draudēja latviešu tautai. Fašisti, pēc A. Raškevica apgalvojuma, tikai nelielu

daļu latviešu bija iecerējuši atstāt Latvijā, pārējos plānoja izsūtīt verdzībā uz Vāciju vai izpostītajiem Krievijas un Baltkrievijas apgabaliem vai fiziski iznīcināt.²⁰

Konceptuāli šādus vācu režīma plānus Latvijā savā 2002. gadā aizstāvētajā promocijas darba kopsavilkumā apstiprina arī vēsturnieks K. Kangeris. Viņš uzsver, ka Igaunijai un Latvijai agri vai vēlu bija paredzēts kļūt par vāciešu dzīvestelpu. Austrumzemju reihšministrs A. Rozenbergs aizstāvēja domu, ka Baltija no “padomju ķermeņa jāizgriež” un cieši jāsaista ar reihu. Jebkāda Baltijas valstiskā patstāvība tika noraidīta. Pēc zibenskara stratēģijas izgāšanās 1942. gadā sākās t.s. plānotā okupācijas fāze, kura par tuvākās nākotnes uzdevumu Latvijai un Igaunijai izvirzīja vācu armijas grupējuma “Ziemeļi” apgādi, bet turpmākās nākotnes plānos bija runa par Latvijas kolonizēšanu.²¹

Par nacistu režīma plāniem Latvijā rakstījis arī padomju vēsturnieks E. Blūmfelds. Viņš grāmatā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā” atzīmē, ka hitlerieši centušies pakļaut verdzībā padomju ļaudis, izlaupīt Padomju valsts bagātības. Vislabāk un pilnīgāk, pēc viņa domām, vācu nodomi atklājās ģenerālplānā Ost. Plāna pirmais variants bija gatavs 1940. gadā. 1942. gadā tas tika pārstrādāts un papildināts. “Mazais plāns” ietvēra pasākumu kompleksu, ko vajadzēja realizēt okupētajās teritorijās tuvākajā nākotnē. Tā galvenais uzdevums bija okupēto zemju saimniecisko resursu maksimāla izmantošana Vācijas kara vajadzībām. “Lielajā plānā” bija runa par Austrumzemju pēckara iekārtu, šo zemju pakāpenisku ģermanizāciju un kolonizāciju. 20–30 gadu laikā paredzēja deportēt apmēram 31 miljonu vietējo iedzīvotāju un to vietā noietināt 10 miljonu vāciešu. Aptuveni 15 miljonu Austrumzemju iedzīvotāju bija paredzēts pārvācot. Latvijas teritoriju plānoja kolonizēt pilnībā.²²

Profesora H. Stroda 1994. gadā publicētajā pētījumā par vācu okupācijas režīma politiku “Zem melnbrūnā zobena” arī raksturots ģenerālplāns Ost. Autors pievērš uzmanību tam, ka plānam bija četras versijas un tā pamatmērķis bija iekarot Austrumzemju sadalīšana, inteliģences iznīdēšana, tautu sašķelšana, mēģinājumi novērst Baltijas un citu tautu sadarbību. H. Strods atsevišķos secinājumos netieši piekrīt padomju perioda vēsturniekam E. Blūmfeldam un atzīst, ka Ost plāna izpilde nenoliedzami būtu novedusi pie latviešu tautas iznīcināšanas.²³

Padomju vēsturnieku un arī H. Stroda koncepciju par ģenerālplānu diezgan kritiski vērtē I. Feldmanis, kā arī atsevišķi mūsdienu vācu pētnieki. Tā, piemēram, E. Bencs nepieņem H. Stroda atziņu par to, ka Ost plāns bija Vācijas impēriskās politikas turpinājums Latvijā un paredzēja Baltijas telpas izkārtošanu, balstoties uz nacistisko rasu politiku.²⁴ Savukārt cita vācu vēsturniece K. Reihelte atzīmē, ka ir grūti precīzi definēt ģenerālplāna Ost saturu, jo nacistu režīma dažādos varas līmeņos tika izstrādāti atšķirīgi tā varianti, no kuriem daži nav saglabājušies. Tā, piemēram, pēc H. Himlera iniciatīvas 1940. gada pavasarī izstrādātajā plāna pirmajā variantā Latvija vispār nebija iekļauta.

Otrais variants, kas tapa gadu vēlāk, jau attiecās arī uz Latviju. Kā pirmais, tā otrais plāna variants nav saglabājis. Tas ir atreferēts Austrumu apgabalu reihsministrijas rasu politikas speciālista Dr. E. Vetcela ziņojumā. Viņš plānā minētos kolonizācijas skaitļus vērtē kā nereālus. Baltija E. Vetcela ziņojumā pieminēta tikai kā potenciāls ģermanizācijas objekts, neminot kaut kādus konkrētus skaitļus.²⁵

Padomju vēsturnieku darbos nav atrodams objektīvs un vispusīgs *Ost* plāna izvērtējums, bet gan vairāk propagandistiska pieeja un politiskas spekulācijas. Tā kā nacistiskā Vācija karu zaudēja, plāns *Ost* netika īstenots un Latvijas iedzīvotājus tas neskāra.

Padomju vēsturnieki savulaik pievērsuši uzmanību arī Jelgavas apgabala komisāra Baltijas barona V. E. fon Medema izstrādātajam kolonizācijas projektam. Tajā bija paredzēts, ka no Zemgales jādeportē poļi un lietuvieši, bet atbrīvotajos lūkstes apriņķa rajonos jāievie latvieši no Bauskas un Jelgavas puses. Savukārt šajos rajonos atbrīvotajās zemēs jānometina bijušie fon der Golca armijas karavīri. H. Himlers, papildinot fon Medema idejas, it kā ieteicis iepļūdināt visā Latvijā lielas vācu zemnieku masas. SS obergruppenfīrers, ieroču SS un vācu policijas ģenerālis F. Jekelns kara noziedznieku prāvā Rīgā 1946. gadā atzinās, ka tikai vietējo iedzīvotāju niecīgu daļu bijis paredzēts pārvācot, vairākums bijis jāizved darbos uz Vāciju. Padomju autori šajā jautājumā atsaucas arī uz 1942. gada 20. augustā publicēto Ostlandes Kārtības policijas komandiera paziņojumu, ka katram, kam pēc kara būs vēlēšanās kļūt par kolonistu, ieteicams pieteikties jau tagad.²⁶

Latvijas PSR historiogrāfijā arī uzsvērts, ka nožēlojamie latviešu buržuāziskie nacionālisti centušies atbalstīt šādus Latvijas kolonizācijas un ģermanizācijas plānus. Kā piemērs tiek minēta 1941. gada 11. jūlijā no Rīgas nosūtītā telegramma Ā. Hitleram, kurā izteikta pateicība par Latvijas atbrīvošanu no komunisma režīma un pausta gatavība iekļauties Jaunās Eiropas celšanā.²⁷ Īpaši asi tiek kritizēti t.s. nacionālistiskie vēsturnieki, konkrēti – V. Ginters par mēģinājumiem pierādīt vācu lielos nopelnus latviešu tautas vēstures radīšanā. Padomju autori pārmet šiem vēsturniekiem cenšanos attaisnot vācu baronu gadsimtiem ilgo kundzību Latvijā, kā arī latviešu un krievu tautas draudzības noliegšanu un Krievijas pozitīvās ietekmes neatzīšanu latviešu tautas attīstībā.²⁸

Analizējot padomju historiogrāfiju, jāatzīmē, ka atsevišķos darbos ir pievērsta uzmanība ebreju iedzīvotāju masveida iznīcināšanai nacisma režīma gados Latvijā. Holokausts pamatā ir aplūkots kā padomju pilsoņu iznīcināšanas politikas sastāvdaļa, nevis kā atsevišķa problēma. Tas kopumā tiek novērtēts kā genocīds, kas tika īstenots atbilstoši nacistiskajai ideoloģijai. Holokausts sākās ar ebreju nogalināšanu vācu iebrukuma pirmajās dienās Latvijā un baisus apmērus ieguva 1941. gada nogalē. Rīgas pilsētas komisārs Vitroks izdeva rīkojumu par geto ierīkošanu. Geto bija arī Liepājā un Daugavpilī. Lielākās asinspirtis notika 1941. gada 29. novembrī un 8. decembrī Rumbulā.²⁹

Līdzīga konceptuāla pieeja holokausta jautājuma izvērtēšanā kā darbā “Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā” ir redzama arī divdesmit gadus vēlāk Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūta līdzstrādnieku sagatavotajā un izdotajā darbā “Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām”. Autori, aplūkojot nacistu teroru pret civiliedzīvotājiem, galvenokārt raksta par padomju cilvēku masveida apšaušanu. “Fašistu nezvēri atstāja masu kapus Biķerniekos, Rumbulas un Dreiliņu mežā pie Rīgas, Mežciemā pie Daugavpils, Šķēdes kāpās pie Liepājas, Cēsu apkaimes mežā pie Niniera ezera un daudzās citās vietās.”³⁰

Par Latvijas ebreju iznīcināšanu kara laikā detalizētāk raksta B. Arklāns, J. Dzirkalis un J. Silabriedis. Viņi uzsver, ka daudzviet vēl pirms vācu armijas daļu ierašanās tika slepkavoti ebreji. Tā tas noticis Rēzeknē, Ludzā, Pasienē, Zilupē, Kārsavā, Varakļānos, Viļānos u.c. Grāmatas autori bieži citē holokaustu pārdzīvojušā M. Kaufmana atmiņas (“Latvijas ebreju iznīcināšana”). Kaufmans uzskata, ka latviešu fašisti paši pēc savas iniciatīvas pastrādāja šos noziegumus. Ebreji tika pasludināti par latviešu iekšējiem ienaidniekiem. 1941. gada 9. decembrī pēc Rumbulas akcijas no 32 000 Rīgas ebreju dzīvi bija palikuši tikai nepilni 5000. Daugavpils geto likvidēja 7. novembrī, bet Liepājas – 15. decembrī Šķēdes kāpās. Iepriekš nosauktie autori apraksta arī Eiropas okupēto valstu – Francijas, Holandes, Čehoslovākijas ebreju atvešanu uz Rīgu un nogalināšanu.³¹

Padomju holokausta historiogrāfija diezgan būtiski atšķiras no mūsdienu pētījumiem. Tā, piemēram, pazīstamais vēsturnieks A. Ezergailis noliedz t.s. bezvācu holokaustu un uzsver, ka tas tika veikts stingrā saskaņā ar nacistu režīma plāniem. Viņš arī neatzīst t.s. bezvaru laika koncepciju, kad viena okupācijas vara Latvijā nomainīja otru un tās starplaiķā latviešu fašisti iznīcināja ebrejus. A. Ezergailis uzsver, ka nacisti darīja visu iespējamo, lai atbildību par šiem noziegumiem uzveltu latviešiem.³²

Padomju historiogrāfija maz pieskaras jautājumam par sabiedrības reakciju uz ebreju iznīcināšanu, neraksta par ebreju glābējiem, ebreju pretošanos holokaustam, galvenokārt uzsverot latviešu fašistu būtisko lomu pastrādātajos noziegumos. Diskutabls ir arī tās nosauktais nogalināto ebreju skaits. Ļoti vispārēji izgaismots no ārzemēm ievesto ebreju traģiskais liktenis.

Rakstot par nacistu režīma saimniecisko politiku Latvijā, padomju historiogrāfija to vērtē kā valsts totālu izlaupīšanu. Uzsvērts, ka Latvijā iegūtās materiālās vērtības lielākoties izmantoja kara vajadzībām. Plaši aprakstīta kara sākuma posmā realizētā īpašumu konfiskācija un dažāda veida rekvizīcijas. Piemēram, darbā “Latvijas PSR vēsture” atzīmēts, ka no 1942. gada jūlija līdz decembrim vien vērmahta vajadzībām no Latvijas tika piegādāti 14 484 liellopi, 8141 cūka, 1525 t gaļas, 3742 t sviesta, 14 671 t rudzu, 2841 t cukura un 275 000 m³ kokmateriālu.³³

Padomju perioda autori atzīmē, ka pēc frontes attālināšanās no Latvijas ar saimnieciskajiem jautājumiem sāka nodarboties vācu režīma Civilpārvalde. Tās darbības vadlīnijas noteica t.s. zaļā mape – direktīvas par ekonomisko vadību jauniegūtajos austrumu apgabalos. Šo direktīvu izpildē liela loma bija A. Rozenberga vadītajai Austrumzemju ministrijai.³⁴

Vācu režīma saimnieciskās politikas sekas Latvijā jau 1945. gada rudenī mēģināja apkopot Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētājs V. Lācis. Uzrunādam Latvijas PSR Augstākās Padomes deputātus, viņš uzsvēra, ka no Latvijas kara gados vācieši aizveduši 700 traktorū, 180 automašīnu, 506 kuļmašīnas, 4057 arkļus, 285 kultivatorus, 10 600 labības un siena plāvēju, kā arī citu tehniku. Kopumā Latvija zaudēja 443 700 liellopu, 318 200 cūku, 593 800 aitu. Tika izpostīti Latvijas lielākie uzņēmumi – VEF, Vagonu rūpnīca, gumijas izstrādājumu fabrika “Kvadrāts”, Ķeguma hidroelektrostacija, Rīgas osta, telegrāfa un telefona tīkls.³⁵

Lai iegūtu lielāku atbalstu sabiedrībā, vācu režīms 1942. gadā sāka atdot agrākajiem īpašniekiem sīkos rūpniecības uzņēmumus, amatnieku darbnīcas, dzirnavas, mazos tirdzniecības uzņēmumus. Lielākos uzņēmumus reprivatizācija neskāra. 1943. gada sākumā atjaunoja arī tiesības uz zemes privātīpašumu. Padomju historiogrāfija to skaidro ar Vācijas smago stāvokli Austrumu frontē un mēģinājumiem tādējādi iegūt plašāku sabiedrības atbalstu.

Padomju historiogrāfijā analizēta arī vācu režīma nodokļu politika un obligāto nodevu sistēma, kas bija uzlikta zemniekiem. Tā, piemēram, no govju gadā obligāti bija jānodod 70 kg sviesta. Lielu triecienu Latvijas ekonomikai nodarīja darbaspēka piespiedu nosūtīšana uz Vāciju. Nacistu okupācijas periodā uz Vāciju tika nosūtīti 75 000 dažādu profesiju strādnieku.³⁶ Šāda politika sekmēja gan lauksaimniecības un rūpniecības, gan citu nozaru panīkumu. Jāatzīmē, ka padomju vēsturnieku 80. gadu otrās puses publikācijās piespiedu darbā uz Vāciju nosūtīto skaits jau samazināts līdz 23 000 cilvēku.³⁷

Latviešu emigrācijas vēsturnieku un ekonomistu vērtējumā par nacistu saimniecisko politiku Latvijā 1941.–1945. gadā nav lielu konceptuālu atšķirību salīdzinājumā ar padomju skolu. Piemēram, pazīstamā zinātnieka A. Aizsilnieka darbos arī uzsvērts, ka nacisti no okupētās Latvijas centušies iegūt pēc iespējas vairāk saimnieciskā labuma, to nesaudzīgi izsaimniekojot. Tiek arī atzīmēts, ka vācu Civilpārvalde okupācijas sākumposmā Latvijā spēkā atstāja visus PSRS valdības rīkojumus par īpašuma nacionalizāciju. Saimnieciskā stāvokļa pasliktināšanos veicināja arī netaisnīgais reihsmarkas un rubļa apmaiņas kurss, kas bija noteikts 1:10. Vācu iestādes izveda no Latvijas ne tikai pārtiku, kokmateriālus, bet arī fabriku iekārtas un mašīnas. Pēc A. Aizsilnieka aprēķiniem, Vācijas nodarītais zaudējums Latvijas ekonomikai bija 660 miljoni ASV dolāru, bet pēc PSRS ekspertu slēdziena – 20 miljardu pēckara padomju rubļu.³⁸

Plaši padomju perioda izdevumos aplūkots jautājums par Latvijas PSR darbaļaužu cīņu pret ienaidnieku uz laiku okupētajā teritorijā. Padomju pretošanās kustības priekšgalā vienmēr atradusies Komunistiskā partija, kas izstrādāja plānus un vadīja cīņu pret fašistiem. Maskava izdeva speciālas direktīvas padomju partizānu, diversantu un pagrīdnieku grupu organizēšanai Latvijā. 1941. gada 18. jūlijā Maskavā pieņēma VK(b)P CK lēmumu "Par cīņas organizēšanu vācu karaspēka aizmugurē". Kompartijas CK pagrīdes darba vadīšanai nodibināja speciālu komisiju. Sarkanās armijas Galvenajā politiskajā pārvaldē tika izveidota īpaša daļa partizānu kustības vadīšanai.

Minētajā Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevumā "Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā" uzsvērts, ka padomju partizānu un pagrīdnieku darbību Latvijā organizēja LK(b)P CK operatīvā grupa, kas atradās Novgorodā. Padomju valdība šos cilvēkus arī apmācīja un apbruņoja. Tātad faktiski šie svešas valsts teritorijā sagatavotie cilvēki bija diversanti, spiegi un kolaboranti, nevis pretošanās kustības dalībnieki. Viņi cīnījās nevis par neatkarīgās Latvijas valsts atjaunošanu, bet gan par padomju okupācijas režīma atkalatjaunošanu. To apstiprina arī minētais izdevums, kurā atzīmēts, ka 1941. gada rudenī uz Latviju tika nosūtītas pirmās izlūku un diversantu grupas, ko komplektēja Ziemeļrietumu frontes un Baltijas kara flotes štābā. Līdz pat 1942. gada pavasarim armijas izlūkgrupas uz Latviju nosūtīto grupu vidū bija pārsvarā.³⁹

1941. gada beigās LK(b)P CK no Maskavas centās organizēt arī Latvijas iedzīvotāju ideoloģisko apstrādi, sākot regulāras radiopārraides. Latvijā iesūtīja Padomju Savienībā iespiestās avīzes, skrejlapas un citus propagandas materiālus, kuros aicināja tautu nesadarboties un neatbalstīt vācu režīmu. Padomju historiogrāfijā uzsvērts, ka jauns posms pagrīdes un partizānu kustībā Latvijā sākās pēc Sarkanās armijas uzvarām 1942.–1943. gadā. Rīgā aktīvi darbojās J. Šabaša, E. Lobačevska, I. Jurko un O. Baranovska grupa. 1943. gada vasarā šeit ieradās LK(b)P CK operatīvās grupas pilnvarotais I. Sudmalis, kas centās koordinēt padomju pagrīdes darbu. 1944. gadā vācu režīmam izdevās sagraut Rīgas antifašistiskās pagrīdes centru un arestēt I. Sudmali.⁴⁰

Padomju periodā izdotajos darbos atzīmēts, ka komunistisko pagrīdnieku un partizānu cīņa Latvijā notikusi sarežģītos politiskos apstākļos. Pirms vācu iebrukuma padomju vara Latvijā bija pastāvējusi tikai vienu gadu. Padomju pagrīdei nācās cīnīties ne tikai pret vācu režīmu, bet arī pret latviešu buržuāziju, kas, "… ar okupantu atbalstu politiski un ekonomiski nostiprinājusies, visiem spēkiem centās Latvijā atjaunot kapitālistisko iekārtu"⁴¹. Padomju vēsturnieki konstatē, ka liela daļa Latvijas sabiedrības, īpaši vidējie slāņi, ilgu laiku izturējās pasīvi un nogaidoši un neatbalstīja komunistisko pagrīdi, partizānus un diversantus. Aktīvi padomju spēku pusē nostājās tikai strādnieku šķira un trūcīgā zemniecība, tāpēc partizānu karam un pagrīdnieku kustībai Latvijā esot bijušas pilsoņu kara iezīmes.

1942. gada 1. martā LK(b)P CK birojs konstatēja, ka komunistisko partizānu cīņas Latvijā izvēršas neapmierinoši. Tika nolemts nosūtīt no PSRS uz Latviju jaunas paredzējušu komunistu grupas pagrīdes un partizānu vienību veidošanai. Uz Latviju nosūtīja 330 cilvēku, kas bija izgājuši attiecīgu apmācības kursu un bija labi apbruņoti un apgādāti ar radoraidītājiem. Kopā ar šo diversantu grupu uz Latviju tika nosūtīti arī 15 Kompartijas un septiņi komjaunatnes vadošie darbinieki. "Uz katra soļa Latvijas partizāni izjuta VK(b)P CK un padomju valdības lielo gādību un devīgo palīdzību, bez kā plašais tautas cīņas vēriens, kāds Latvijā bija vērojams turpmāk, nebija pat iespējams."⁴² 1942. gadā septiņas izlūkgrupas uz Latviju nosūtīja arī lekšlietu tautas komisariāts. Nelielas izlūku – spridzinātāju grupas Latvijā sistemātiski iesūtīja arī Sarkanās armijas Ziemeļrietumu frontes štābs.

Komunistisko partizānu darbība Latvijā padomju historiogrāfijā vērtēta ļoti glorificēti. Viens no redzamākajiem autoriem ir V. Samsons. Sākot jau ar 50. gadiem, parādās viņa pirmās grāmatas par šo tematiku. Tā, piemēram, darbā "Kurzemes partizāni" V. Samsons atbilstoši padomju historiogrāfijas labākajām tradīcijām raksta par partizānu karu Kurzemē 1905.–1907. gada revolūcijas laikā, sarkano partizānu darbību 1919. gadā, kā arī laikposmā no 1941. gada līdz 1945. gadam. Autors secina, ka Kurzemes sarkanajiem partizāniem ir noteikta vieta visas Padomju zemes atriebēju cīņā pret okupantiem.⁴³

V. Samsons uzskata, ka straujš lūzums komunistisko partizānu kustībā Latvijā noticis 1943. gadā pēc padomju spēku uzvaras pie Staļingradas un Kurskas. Sākās partizānu aktivitāšu pieaugums, ko īpaši sekmēja LK(b)P CK rīkojums pārbāzēt latviešu partizānu vienības no Osvejas rajona Baltkrievijā uz Latviju. Pēc šāda lēmuma pieņemšanas uz Abrenes un Valkas apriņķi devās V. Samsona vienība, uz Zemgali – O. Oškālņa grupas.⁴⁴

Bez V. Samsona par komunistiskajiem partizāniem rakstījuši arī A. Raškevics, D. Kaupužs, V. Paegle, A. Mežāls, P. Grodņenskis u.c. Pamatā šajos darbos dots partizānu darbības apraksts kādā Latvijas novadā. Konceptuāli šie darbi ir līdzīgi, autori tajos cenšas parādīt latviešu tautas it kā lielo atbalstu Komunistiskajai partijai un PSRS valdībai cīņā pret vācu režīmu Latvijā. Šie autori gan neatzīst, ka bez Maskavas atbalsta, Sarkanās armijas diversantu darbības, bruņojuma un munīcijas regulārām piegādēm, speciāli apmācītu grupu iesūtīšanas Latvijā kaut cik nozīmīga sarkano partizānu darbība nebūtu izvērsusies.⁴⁵

Par vienu no redzamākajiem autoriem, kas rakstījis par padomju pagrīdes darbību Latvijā "vācu laikā", var uzskatīt J. Dzintaru. Viņš ir uzrakstījis vairākas grāmatas, kurās no padomju vēsturnieka pozīcijām centies izcelt padomju pagrīdes nozīmi vācu režīma novājināšanā un sakāvē Latvijā.⁴⁶ J. Dzintars atbilstoši marksistiskajai vēstures koncepcijai secina, ka atšķirībā no vairāku citu okupēto Eiropas valstu patriotiski

noskaņotās buržuāzijas, kas mazāk vai vairāk konsekventi pretojās hitleriskajiem iebrucējiem, latviešu nacionālistiskā buržuāzija savas tautas vēstures kritiskajā posmā nebija spējīga patiesi patriotiski rīkoties. Kaut arī bija smagi zaudējumi, tieši padomju pagrīde kopā ar partizāniem izjauca Ā. Hitlera plānus pārvērst latviešu tautu paklausīgos vergos. Daļa pagrīdnieku ar laiku iesaistījās aktīvā cīņā pret nacistu režīmu partizānu vai frontes izlūkgrupās.⁴⁷

Ļoti kritiski padomju historiogrāfijā tiek vērtēta nacionālā pretošanās vācu režīmam Latvijā. Tā, piemēram, Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektora A. Valdmaņa aktivitātes un prasība nacistu varasvīriem atjaunot Latvijas valstiskumu tiek nosaukta par pseido-opozīciju. V. Samsons Latvijas Centrālās padomes (LCP) nodibināšanu 1943. gada augustā ar K. Čaksti priekšgalā nodēvē par buržuāzisko nacionālistu sīku grupiņu, kuras izveidošana un darbība palikusi nezināma iedzīvotājiem. Visa LCP darbība aprobežojusies ar pāris slepenām, nelielām sanāksmēm un sakaru zondēšanu ar Rietumu kapitālistiskajām valstīm. V. Samsons uzskata, ka 1943. gadā, kad Sarkanā armija bija salauzusi vērmahta mugurkaulu, nebija jēgas dibināt kaut kādas nacionālas pretošanās organizācijas, jo bija skaidrs, ka nacisti drīz vien bēgs no Latvijas un šeit tiks atjaunota padomju vara. Latviešu nacionālisti izspēlēja savu nelegalitātes kārti, lai sabotētu reālo antifašistisko cīņu Latvijā, lai ar nacionālistisku demagoģiju maldinātu cilvēkus, gatavotu tos provokācijām pret padomju varu nākotnē.⁴⁸

Pēc V. Samsona domām, LCP atmasko tās 1944. gada pavasarī safabricētais provokatoriskais manifests, un šajā laikā bija sākusies padomju Baltijas atbrīvošana, bet atbalstu tautā neguvušie pretošanās dalībnieki metās galējā avantūrā. Manifests bija adresēts Rietumvalstīm un Vācijas valdībai. Pēc būtības tas neatšķīrās no pazīstamajiem A. Valdmaņa memorandiem. V. Samsonam liekas, ka līdz Rietumiem memorands nenonāca, bet līdz Berlīnei gan. LCP darbība un F. Cielēna izstrādātais memorands kopumā nebija nekas vairāk kā provokācija, kuras nolūks bija sakompromitēt latviešu inteliģenci.⁴⁹

Osvalds Eglīte darbā "Ēnas purvā" arī ļoti tendenciozi vērtē LCP, uzsvērdams, ka tā bijusi ļaužu grupa, kas tikai pati sev deklarēja, ka pārstāv Latvijas suverēno tautu un darbojas saskaņā ar 1922. gada Satversmi. LCP vadītāji, pēc autora domām, galvenokārt nodarbojās ar amatu dalīšanu, memorandu sastādīšanu un citām nebūtiskām aktivitātēm. LCP centās arī kalt kaut kādus nākotnes plānus un vākt informāciju, ko nodeva ārzemju izlūkdienestiem. Vārdos LCP bija pret okupācijas varu, taču no padomju armijas ienākšanas Latvijā baidījās kā no uguns, plūdiem un mēra. Kaut arī formāli LCP bija pret vācu okupācijas varu, faktiski tā vēlējās, lai vācu armija to pasargā no Sarkanās armijas līdz tam nezināmajam brīdim, kad lietas izkārtos Rietumu sabiedrotie.⁵⁰

Padomju vēsturnieki, vadoties pēc šķiriskā principa, noniecina nacionālās pretošanās kustības nozīmi vācu okupētajā Latvijā. Viņi nevēlas izprast, ka Padomju Savienības atbalstītā pretošanās kustība necīnījās par Latvijas sabiedrības lielākās daļas mērķiem,

bet gan sekmēja padomju okupācijas režīma ātrāku atjaunošanos. Padomju pagrīde un komunistiskie partizāni centās paātrināt vācu okupācijas režīma nomaiņu ar PSRS okupācijas režīmu. Nacionālās pretošanās kustības cerības, ka Otrā pasaules kara beigu posmā varētu atkārtoties 1918.–1919. gada situācija un tiktu atjaunots Latvijas valstiskums, nepiepildījās. Padomju historiogrāfija nacionālo pretošanos traktē izkropļotā, ideoloģizētā un politizētā veidā, glorificējot Padomju Savienību atbalstošos spēkus un kritiski vērtējot nacionāli orientētos spēkus.

Latviešu tautas augstā kolaborācijas pakāpe ar nacistu režīmu ir viena no akcentētākajām tēmām padomju historiogrāfijā. Iecienītākie apzīmējumi kolaboracionistiem 50. un 60. gados izdotajos darbos ir: “fašistu bendes un vagari”, “latviešu buržuāziskie nodevēji”, “tautas asiņu pārdevēji” u.c.⁵¹ Vēlāko gadu publikācijās cilvēkus, kas darbojās vācu izveidotajā Latvijas Zemes pašpārvaldē, dienēja Latviešu leģionā un citādi atbalstīja okupācijas režīmu, sauca par tautas nodevējiem, buržuāziskajiem nacionālistiem, nacistu pakalpiņiem.⁵² Visos padomju periodā izdotajos darbos pamatā tiek nosaukti vieni un tie paši ievērojamāko kolaborantu vārdi: O. Dankers, R. Bangerskis, G. Celmiņš, V. Veiss, E. Kreišmanis, A. Valdmanis, M. Prīmanis, A. Kripēns, Ā. Šilde, A. Kviesis, R. Osis, V. Hāzners u.c. Viens no galvenajiem kolaboracionisma atmaskotājiem Padomju Latvijas vēstures literatūrā ir V. Samsons. Apskatot augsto kolaboracionisma pakāpi Latvijā kara gados, viņš raksta: “Latviešu buržuāziskie darbinieki ne tikai apsveica un sumināja nacistu okupantus, viņi vienprātīgi zvērēja uzticīgi kalpot svešajai un naidīgajai varai.” Pēc autora domām, latviešu buržuāzijas nodevību var izskaidrot ar naidu un bailēm no boļševikiem un strādnieku šķiras. Tieši šeit esot meklējamas šīs nodevības sociālās saknes un šādas rīcības sociālie dzinuli.⁵³

Izvērtējot situāciju, V. Samsons atsaucas uz LK(b)P CK sekretāra J. Kalnbērziņa izteikumiem, ka Zemes pašpārvalde palīdzējusi hitleriešiem izlaupīt Latviju, nodot gestapo rokās latviešu tautas patriotus, izpildīt visus vācu valdības rīkojumus, padzīt zemniekus no zemes un aizsūtīt lielāko daļu bezzemnieku un fabriku strādnieku vergu darbos uz Vāciju.⁵⁴ Īpaši tiek kritizēts viens no Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektoriem A. Valdmanis. Viņš nodēvēts ne vien par redzamāko kolaboracionistu, bet arī latviešu tautas kvilingu. V. Samsons savu aso kritiku pamato ar A. Valdmaņa raksta “Savam tautietim” avīzē “Tēvija” atsevišķām tēzēm: “Latvieši grib kopā ar vācu tautu dzīvot un atrast savu vietu jaunajā Eiropā.”⁵⁵

Nodevības zīmogu V. Samsons piekar arī latviešu virsniekiem, kuri dienēja Latviešu leģionā vai policijas spēkos. Piemēram, V. Veiss esot vienmēr orientējies tikai uz ciešu sadarbību ar Vāciju un uzskatījis, ka latviešu tautai esot bez ierunām jādarbojas vācu virsvadībā. Negatīvi novērtēta arī okupācijas laika prese – īpaši “Tēvija” un žurnālisti, kuri tajā publicējās. “Tēvijas” redaktors A. Kroders nosaukts par vienu no galvenajiem okupācijas preses algotņiem, kurš nacistiem palīdzējis sasniegt to mērķus.

Atšķirīgāk no 60.–70. gadu publikācijām par latviešu plašo sadarbību ar vācu okupācijas režīmu raksta H. Kreicbergs. Viņš 1989. gadā izdotajā grāmatā “Vainīgie un nelaimīgie” uzsver, ka kolaboracionismu vācu okupācijas sākumposmā sekmēja stalinisma pieļautie nodarījumi latviešu tautai 1940.–1941. gadā (nelikumīgās deportācijas, represijas, nacionālās armijas likvidēšana). Tas viss ietekmēja sabiedrības noskaņojumu par labu vāciešiem.⁵⁶ Kopumā H. Kreicberga koncepcija tomēr pēc būtības maz atšķiras no pārējiem padomju periodā par apskatāmo problēmu izdotajiem darbiem.

Kolaboracionisma atmaskošanai padomju periodā tika izdoti arī vairāki t.s. kontr-propagandiskie darbi: “Politiskie bēgļi bez maskas”, “Kas ir Daugavas Vanaģi” u.c. Tajos tādi autori kā E. Avotiņš, J. Dzirkalis, V. Pētersons, J. Silabriedis, B. Arklāns nesaudzīgi kritizēja latviešu emigrācijas līderus, cenšoties viņus parādīt pēc iespējas nepievilcīgākā gaismā. Tam tika izmantota šo cilvēku darbība vācu okupācijas laikā. O. Dankers, R. Bangerskis, V. Veiss, V. Janums u.c. ir šo publikāciju galvenās personas. Tie visi, pēc šo autoru domām, bija centīgi un fašistiskajai Vācijai padevīgi darboņi.⁵⁷ Līdzīgs iepriekšnosauktajiem ir arī O. Eglītes darbs “Ēnas purvā”, kas gan publicēts stipri vēlāk – 1989. gadā. Autors savai grāmatai ir devis apakšvirsrakstu “Dokumentāls apraksts par latviešu buržuāzijas militāri politikajām avantūrām Lielā Tēvijas kara beigu posmā Vidzemē un Kurzemes katlā”. Arī šajā publikācijā, tāpat kā iepriekš minētajās, Zemes pašpārvaldes vadītāji un tajā strādājošie nosaukti par vācu kalpiem, kvilingiem un kolaboracionistiem.⁵⁸

Padomju historiogrāfijas vērtējums kolaboracionisma izpausmēm vācu okupētajā Latvijā ir vienpusējs un izteikti ideoloģizēts. Šeit nav jūtama kaut cik dziļa un objektīva problēmas izpēte. Netiek analizēti kolaboracionisma cēloņi, formas un to specifika Latvijā. Apiets jautājums par Latvijas trīskāršo okupāciju kara laikā un to, kādas sekas tas atstāja uz sabiedrības morāli. Netiek atbildēts uz jautājumu, kāpēc sadarbība ar nacistu režīmu Latvijā bija nodevība, bet ar padomju – pareiza. Kopumā kolaboracionisma problēma un tās skaidrojums padomju historiogrāfijā pasniegts atrauti no apskatāmā laika konteksta.

Okupēto teritoriju, to skaitā Latvijas pārvaldei nacistu režīms izveidoja civil-iestādes. 1941. gada 17. jūlijā ar speciālu Ā. Hitlera rīkojumu nodibināja Ostlandes reihskomisariātu, kurā ietilpa arī Latvijas ģenerālapgabals. Okupēto Austrumu apgabalu labākai izmantošanai un kara mērķu sasniegšanai bija izveidota arī speciāla impērijas ministrija ar A. Rozenbergu priekšgalā. Līdzās vācu Civilpārvaldei ne mazāka vara bija policijai. Par SS un policijas augstāko pavēlnieku Ostlandē tika iecelts SS obergrupenfīrers un vācu policijas ģenerālis Frīdrihs Jekelns. Padomju historiogrāfijā uzsvērts, ka okupācijas sākumposmā nacisti sagrābto teritoriju pārvaldīšanā cerēja iztikt ar pašu spēkiem, tomēr pēc zibens kara plānu izgāšanās sāka dibināt pašpārvaldes. Zīmīga šajā ziņā bija reiha propagandas ministra J. Gebelsa atziņa, ko viņš izteica 1942. gada sākumā: “Es personīgi domāju, ka mums jāmaina politika pret austrumu tautām. Varbūt

būtu lietderīgi organizēt dažādos rajonos marionešu valdības, lai tām uzliktu atbildību par nepatīkamajiem un nepopulārajiem pasākumiem.”⁵⁹

Izvērtējot pašpārvaldes nodibināšanu, padomju vēsturnieki akcentē to, ka tās vadītāji bija latviešu buržuāzijas pārstāvji. Tiek uzsvērts, ka pašpārvaldes izveide nebija buržuāzisko nacionālistu sasniegums, bet gan dzīves nepieciešamība, jo pēc sakāves pie Maskavas nacistu režīms sāka izjust nopietnas problēmas. B. Arklāns, J. Dzirkalis un J. Silabriedis raksta, ka pašpārvaldē strādāja tikai nodevēji, ko okupanti pēc rūpīgas atlases un pārbaudes izvēlējās no buržuāzisko nacionālistu vides. *“Kvislingu netīrajam darbam par piemērotiem atzina tos, kas neradīja ne mazākās šaubas, ka bez svārstīšanās sekmēs visu to verdzināšanas un iznīcināšanas plānu īstenošanu, kādus attiecībā uz okupētajām Baltijas zemēm un tautām bija izstrādājuši Hitlers, Himlers un Rozenbergs.”*⁶⁰

Iepriekš nosauktie padomju vēsturnieki un publicisti pašpārvaldes ģenerāldirektorus, kas bija atbildīgi par kādas nozares vadīšanu, nosauc par ģenerālnodevējiem. Īpašas antipātijas tiek paustas pret O. Dankeru, kas sākumā bija Latvijas Zemes pašpārvaldes iekšlietu un personālo jautājumu ģenerāldirektors, vēlāk pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektors, bet pēc tam – pirmais ģenerāldirektors. Padomju autori atzīmē, ka tieši O. Dankera vadītajā iekšlietu ģenerāldirekcijā ietilpa visi departamenti un pārvaldes, kas realizēja asiņaino teroru un genocīdu. Šīs ģenerāldirekcijas rīcībā bija aprīnķa policijas iestādes un citi represīvie spēki.⁶¹

Par otru redzamāko personu pašpārvaldē padomju autori uzskata tieslietu ģenerāldirektoru A. Valdmani. Tieši viņš jau vācu okupācijas pirmajās dienās apliecināja savu padevību un nelokāmo ticību Lielvācijai un tās vadonim Ā. Hitleram. A. Valdmaņa vēlāko pretdarbību nacistu režīmam padomju historiogrāfija vērtē kā sabiedrības maldināšanu un krāpšanu, kas notika ar gestapo ziņu. Nacionālista oreols A. Valdmanim bija vajadzīgs, lai sabiedrība labāk izpildītu pašpārvaldes rīkojumus, to skaitā mobilizāciju leģionā. A. Valdmaņa uzticību režīmam apliecina tieslietu virspadomnieka fon Nolteina sagatavotais raksturojums “.. daudzajos kopējā darba mēnešos viņš vienmēr ar labpatiku sekojis mūsu norādījumiem un tos uzņēmis ar pilnīgu izpratni.”⁶²

Liela uzmanība padomju perioda darbos pievērsta pašpārvaldes būtības atklāšanai. Tiek uzsvērts, ka reālā vara Latvijas ģenerālapgabalā piederējusi vācu iestādēm, tās izdeva rīkojumus un kontrolēja to izpildi. Arī svarīgākie saimnieciskie jautājumi, kas saistīti ar H. Gēringa Četrgadņu plāna izpildi, bija nodoti vācu Civilpārvaldei. Pašpārvaldes ģenerāldirektoru skaitu un to kompetences jautājumus izlēma ģenerālkomisārs. Tieši viņš iecēla ģenerāldirektorus ar reihskomisāra piekrišanu. Arī aprīnķa priekšniekus gan iecēla, gan atbrīvoja no amata ģenerālkomisārs. Ģenerāldirektori drīkstēja izdot rīkojumus tikai ar ģenerālkomisāra piekrišanu. Par kaut kādu pašpārvaldes patstāvību nevarēja būt ne runa. A. Rozenberga ministrijā valdīja uzskats, ka vietējā pašpārvalde ir vajadzīga, taču nedrīkst pieļaut, ka tā attīstās par autonomu varu.⁶³

Novērtējot pašpārvaldi, padomju vēsturnieki atzīmē, ka tā bija vācu Civilpārvaldes piedēklis, paklausīgs ierocis okupantu rokās un viņu gribas izpildītājs. Visi svarīgākie jautājumi, kas skāra ekonomiku, politiku, obligātās naturālās nodevas, mobilizāciju leģionā, tika izšķirti vācu iestādēs. 1944. gada rudenī, kad Latvijā no jauna ienāca padomju karaspēks, ģenerāldirektori tika izsaukti uz Vāciju, kur tiem paziņoja par pašpārvaldes likvidēšanu. Tā savu lomu bija nospēlējusi un okupantiem vairs nebija vajadzīga.⁶⁴

Kopumā izvērtējot padomju historiogrāfijas atziņas par latviešu pašpārvaldi, var konstatēt, ka diezgan precīzi parādīta tās atkarība no vācu okupācijas iestādēm. Savukārt pārspīlēti akcentēta pašpārvaldes darbinieku nodevība, noziegumi un latviešu tautas nacionālo interešu ignorēšana. Jāatzīmē, ka pašpārvalde vācu okupācijas laikā tomēr organizēja ierobežotu kultūras un izglītības dzīvi, sociālo un saimniecisko problēmu risināšanu. Tādā vai citādā veidā pašpārvalde savu iespēju robežās tomēr mēģināja aizstāvēt latviešu tautas intereses un atvieglot okupācijas režīmu. Tas viss notika ierobežoti. Jāatceras, ka daļa pašpārvaldes darbinieku kalpoja ne vien vācu okupācijas varai, bet arī sadarbojās ar pretošanās kustību, tajā skaitā ar Latvijas Centrālo padomi.

Viena no svarīgākajām tēmām padomju historiogrāfijā ir latviešu militārie formējumi, to skaitā Latviešu leģions nacistiskās Vācijas Bruņotajos spēkos. Arī šo jautājumu izgaismošanā vērojama politizēta, šķiriska pieeja. Vienmēr un visur tiek akcentēts, ka leģions bija "lielgabalu gaļa" nacistu kara mašīnai, ka buržuāziskie nacionālisti, atbalstīdami mobilizācijas ideju, rosīgi palīdzēja saviem saimniekiem sasniegt to izvirzītos mērķus.⁶⁵ H. Kreibergs šajā jautājumā atsaucas uz ģenerāldirektora A. Valdmaņa nostāju, ka ".. latvieši vienmēr esot gribējuši iesaistīties cīņā pret lieliniekiem, bet paši vācieši līdz šim vienmēr veidojuši apstākļus tā, ka mēs to neesam varējuši izdarīt"⁶⁶. Aplūkojot leģiona formēšanu, tiek atzīmēts, ka pašpārvalde, izsakot gatavību mobilizēt savus tautiešus, tomēr mēģinājusi kautrīgi izspēlēt autonomijas kārti. Padomju vēsturnieki uzsver, ka pēc Ā. Hitlera un H. Himlera gribas saformētās latviešu vienības nosauktas par brīvprātīgām, taču īstenībā tās tika radītas ar rupju varu, pretēji visām starptautisko tiesību normām, okupētajā teritorijā izsludinot mobilizāciju.

Leģiona formēšanā liela nozīme bija O. Dankeram un R. Bangerskim. Kā atzīmē E. Blūmfelds, O. Dankers labprāt sadarbojies ar nacistu režīmu un pats piedāvājis veikt mobilizāciju, prasot šinī nolūkā attiecīgās pilnvaras. 1943. gada 23. februārī ģenerālkomisārs O. Drekslers izdeva pavēli darba pārvaldēm par 1919.–1924. gadā dzimušo Latvijas pilsoņu mobilizāciju. Savukārt O. Dankers pašpārvaldes vārdā un R. Bangerskis kā leģiona ģenerālinspektors publicēja daudzus paziņojumus par mobilizāciju un aicinājumus iestāties leģionā un vācu Bruņotajos spēkos. Tādā veidā 1943. gada februārī un martā leģionā tika mobilizēti 17 976 cilvēki, vācu armijas izpalīgos – 11 330, apmēram 4500 nosūtīja darbā kara rūpniecībā.⁶⁷

Iepriekšminētie autori B. Arklāns, J. Dzirkalis un J. Silabriedis nievājoši apraksta mobilizācijas kampaņu, kā arī G. Celmiņa un viņa vadītās brīvprātīgo organizācijas galvenās komitejas darbību. Tiek uzsvērts, ka laikraksts "Tēvija" uzsāka "nacistiskās raganu dejas, lai piegādātu hitleriešu kara mašīnai iespējami vairāk latviešu tautas asiņu. Ar nepārspējamu cinismu kovaļevski, lesiņi, šildes un liepiņi daudzinaja Baltijas tautu pienākumu iet palīgā vācu karavīram izcīnīt jauno Eiropu." Dienests leģionā, kalpošana SS un policijas vienībās tika skaidrota kā liela goda parādīšana latviešu tautai.⁶⁸

Lai brīvprātīgie nekurnētu pret pašpārvaldes pavēlēm, ka viņiem jābūt gataviem mirt par Ā. Hitleru un Vāciju, ar O. Dankera 1943. gada 24. novembra rīkojumu nodibināja sevišķu kara tiesu Latviešu leģiona ģenerālinspektora štābā. Nāvessodi par dezertēšanu un nepakļaušanos pavēlēm nebija nekas neparasts. Ar varu un viltu leģionā sadzītie latvieši negribēja cīnīties par nacistu mērķiem. Atsaucoties uz leģiona ģenerālinspektora štāba dokumentiem, uzsvērts, ka katrs trešais leģionārs bijis dezertieris. Vēsturnieks E. Blūmfelds uzskata, ka daudzi latvieši pārgāja strādāt uz dzelzceļiem un kara uzņēmumiem, lai izvairītos no iesaukuma, daudzi slēpās mežos, lauku mājās, beigās pievienojoties pretošanās kustības dalībniekiem.⁶⁹

Padomju vēsturnieku šķiriskā pieeja šai problēmai liedz viņiem izprast patiesos cēloņus, kādēļ pašpārvalde atbalstīja leģiona formēšanu. Šajā ziņā skaidru atbildi dod trimdas militārais vēsturnieks I. Kažociņš darbā "Latviešu karavīri zem svešiem karogiem". Viņš raksta: "*Latviešu leģiona karavīri bija drosmīgi un uzticīgi kalpojuši Vācijas bruņotajos spēkos, jo tie bija devuši viņiem vienīgo iespēju cīnīties pret savas tautas iznīcinātājiem – komunistiem. Latvieši bija cerējuši ar savām asinīm izcīnīt tautai tiesības atjaunot komunistu izpostīto valsti.*"⁷⁰

Jāatzīmē, ka 60.–80. gadu padomju historiogrāfijā nav akcentēta leģiona brīvprātīga izveidošana, bet tieši pretēji – uzsvērtā tā formēšana piespiedu mobilizācijas ceļā. Nekāda uzmanība nav pievērsta arī leģiona formālajai piederībai SS. Piemēram, H. Kreicbergs uzskata, ka Latviešu SS brīvprātīgo leģions atšķīries no franču un holandiešu SS vienībām ar to, ka tās tiešām bija brīvprātīgas. Padomju vēsturnieki norāda, ka pēckara periodā Rietumos, kā arī Latvijā mēģināja leģionu glorificēt, uzsverot tā lomu cīņā pret komunismu, vienlaikus atmetot visu vāciski nacistisko. Šī politiskā dezinformācija kopš vācu okupācijas dienām un staļinisma deformācijas, jūtamī saasinātā šķiru cīņa mūsu republikā pēckara posmā ievilka ne vienu vien kara laikā mobilizēto vīru bandā, padarot viņu par izteiktu padomju varas pretinieku.⁷¹ H. Kreicbergs aicina atbrīvoties no ilūzijām par "labo vācu laiku", izbeigt idealizēt leģionu un apzināties ļaunumu, ko nacistu režīms nodarīja Latvijai. Apgalvojumam, ka Latviešu SS brīvprātīgais leģions cīnījies par neatkarīgas Latvijas atjaunošanu, nav pamata. Leģions tika izveidots ar Ā. Hitlera pavēli, tātad tas nekādi nevarēja cīnīties par Latvijas brīvību. Tas ir nacistu kara laika propagandas radīts mīts.⁷²

Izvērtējot padomju historiogrāfiju par vācu okupāciju Latvijā, var konstatēt, ka tā, skaidrojot šī posma vēstures jautājumus, ieņem izteikti šķiriskas, marksistiskajai vēstures zinātnei raksturīgas pozīcijas. Šī perioda darbiem ir stipri ideologizēts un politizēts skatījums uz notiekošajiem procesiem. Tipiska iezīme ir nacistiskā okupācijas laika attēlojums pēc iespējas negatīvākā gaismā, radot atsevišķus mītus un tādējādi cerot sabiedrībā mazināt padomju režīma realizētās politikas negatīvās sekas. Padomju perioda darbi nevar būt par pamatu objektīvai vēstures ainas veidošanai, tie lielākoties ir propagandistiski. Šī posma pētījumi, no kuriem daudzi nav zinātniski, ir tikai sava laikmeta un tajā pastāvošās iekārtas liecinieki.

Atsauces

- ¹ Sakse A., *Sudrabkalns J.* Par vācu fašistisko briesmoņu zvērbām Padomju Latvijā. – Rīga, 1945, 3.–8. lpp.
- ² Turpat, 44., 45. lpp.
- ³ Apsūdzības raksts. Par vācu fašistisko iebrucēju ļaundarbībām Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR teritorijā. – Rīga, 1946, 3. lpp.
- ⁴ Turpat, 10., 11. lpp.
- ⁵ Turpat, 14. lpp.
- ⁶ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). – Rīga, 1966, 202. lpp.
- ⁷ *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne (1941. gada oktobris–1944. gada septembris) // Latvijas Okupācijas muzeja gadagrāmata 2000: Komunistu un nacistu jūgā. – Rīga, 2001, 124. lpp.
- ⁸ Turpat, 111., 152. lpp.
- ⁹ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 196., 197. lpp.
- ¹⁰ *Vestermanis M.* Tā rīkojās vērmahts. – Rīga, 1973, 37. lpp.
- ¹¹ Turpat, 48. lpp.
- ¹² Salaspils nāves nometnē: Atmiņu krājums. Otrais, papildinātais izdevums. – Rīga, 1963, 10., 11. lpp.
- ¹³ Salaspils nāves nometnē: Atmiņu krājums. Trešais, papildinātais izdevums. – Rīga, 1975, 32. lpp.
- ¹⁴ *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne ..., 100. lpp.
- ¹⁵ Mēs apsūdzam. – Rīga, 1965, 6. lpp.
- ¹⁶ *Strods H.* Salaspils koncentrācijas nometne ..., 148. lpp.
- ¹⁷ *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas. – Rīga, 1966, 6. lpp.
- ¹⁸ Turpat.
- ¹⁹ Turpat, 8., 9. lpp.
- ²⁰ *Raškevičs A.* Viņu īstā seja. – Rīga, 1962, 9.–12. lpp.
- ²¹ *Kangeris K.* Latvija un tās iedzīvotāji Trešā reiza plānos un okupācijas varā (1941.–1945.) (Promocijas darba kopsavilkums). – Rīga, 2002, 4., 5. lpp.
- ²² Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 182. lpp.

- 23 *Strods H.* Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939.–1945. – Rīga, 1994, 136., 137. lpp.
- 24 *Feldmanis I.* Latvija vācu okupācijas laikā (1941–1945): aktuālas izpētes problēmas // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 176. lpp.
- 25 *Reihelte K.* Latvijas un latviešu loma nacistu rasu un kolonizācijas politikā: teorētiskā iecere un praktiskā realizācija // Latvija Otrajā pasaules karā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000, 275. lpp.
- 26 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 184. lpp.
- 27 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām. – Rīga, 1986, 183. lpp.
- 28 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 185. lpp.
- 29 Turpat, 209.–211. lpp.
- 30 Latvijas PSR vēsture ..., 182. lpp.
- 31 *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas, 50.–74. lpp.
- 32 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 7., 11. lpp.
- 33 Latvijas PSR vēsture ..., 183. lpp.
- 34 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 186. lpp.
- 35 *Lācis V.* Padomju Latvijas pieci gadi. – Rīga, 1945, 22.–24. lpp.
- 36 Latviešu tauta okupācijas režīma apstākļos // Latvijas PSR vēsture, 3. sēj.: No 1917. gada līdz 1950. gadam. – Rīga, 1959, 427.–455. lpp.
- 37 Latvijas PSR vēsture ..., 185. lpp.
- 38 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture, 1914.–1945. – Stokholma, 1968, 888.–890., 951. lpp.
- 39 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 246.–248. lpp.
- 40 Latvijas PSR vēsture ..., 194., 195. lpp.
- 41 Turpat, 196. lpp.
- 42 Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 264., 265. lpp.
- 43 *Samsons V.* Kurzemes partizāņi. Pārstrādāts un papildināts otrais izdevums. – Rīga, 1959, 6. lpp.
- 44 Turpat, 199.–206. lpp.
- 45 Kaut skujām sevi sedzam. Pa I Latvijas partizāņu brigādes cīņu takām. – Rīga, 1984, 11.–22. lpp.; *Raškevics A.* Partizāņa piezīmes. – Rīga, 1961, 145., 154. lpp.; Reiz cēlās strēlnieks sarkanais: Atmiņu un dokumentu krājums par latviešu tautas bruņoto cīņu pret fašistiskajiem iebrucējiem, 1. sēj.: 1941. gada jūnijs–1943. gada decembris. – Rīga, 1965; 2. sēj.: 1944. gada janvāris–1945. gada maijs. – Rīga, 1971; *Samsons V.* No Lovates līdz Zilupei: Atmiņas, dokumenti, komentāri. – Rīga, 1988.
- 46 *Dzintars J.* Neredzamā fronte. – Rīga, 1970; *Dzintars J.* Nepakļāvīgie. – Rīga, 1988.
- 47 *Dzintars J.* Nepakļāvīgie, 175.–179. lpp.
- 48 *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā. Ieskats ekstrēmā latviešu nacionālisma uzskatu evolūcijā. – Rīga, 1983, 202., 203. lpp.
- 49 Turpat, 203., 204. lpp.
- 50 *Eglīte O.* Ēnas purvā. – Rīga, 1989, 13.–19. lpp.
- 51 *Raškevics A.* Viņu īstā seja ..., 9.–63. lpp.

- ⁵² *Birznieks M.* No SS un SD līdz... – Rīga, 1979, 5.–35. lpp.
- ⁵³ *Samsons V.* Naida un maldu slīkšņā ..., 102.–105. lpp.
- ⁵⁴ Turpat, 107. lpp.
- ⁵⁵ Turpat, 108. lpp.
- ⁵⁶ *Kreicbergs H.* Vainīgie un nelaimīgie. – Rīga, 1989, 16., 17. lpp.
- ⁵⁷ *Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V.* Kas ir Daugavas Vanagi. – Rīga, 1962, 40.–81. lpp.
- ⁵⁸ *Eglīte O.* Ēnas purvā ..., 11., 12. lpp.
- ⁵⁹ Latvijas PSR vēsture ..., 182. lpp.
- ⁶⁰ *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas, 106. lpp.
- ⁶¹ *Silabriedis J., Arklāns B.* Politiskie bēgļi bez maskas. – Rīga, 1963, 63. lpp.
- ⁶² Turpat, 95. lpp.
- ⁶³ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 192. lpp.
- ⁶⁴ Turpat.
- ⁶⁵ Latvijas PSR vēsture ..., 183. lpp.
- ⁶⁶ *Kreicbergs H.* Vainīgie un nelaimīgie, 3.–33. lpp.
- ⁶⁷ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 193. lpp.
- ⁶⁸ *Arklāns B., Dzirkalis J., Silabriedis J.* Viņi bez maskas, 141.–143. lpp.
- ⁶⁹ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 193. lpp.
- ⁷⁰ *Kažociņš I.* Latviešu karavīri zem svešiem karogiem. – Rīga, 1999, 195. lpp.
- ⁷¹ *Kreicbergs H.* Vainīgie un nelaimīgie, 69., 70. lpp.
- ⁷² Turpat, 72. lpp.

Antonijs Zunda

Nazi German Occupation Policy in Latvia from the Perspective of the Soviet Historiography

Summary

The policies of Nazi German occupation power in Latvia (1941–1945) for many years have been a topical theme in the historiography of many countries. As new sources keep coming at the historians' disposal, the picture of this particular topic becomes more and more complete. According to many criteria, Soviet historiography is to be singled out as a separate direction or school of the research of Nazi occupation policies in Latvia. It has focused on issues such as colonisation plans of Nazi regime, war crimes and repressions against civilians, the Holocaust, economic policy of the occupation regime, resistance movement and collaborationism, work of the Self-Government of the Land, Latvian Legion and other topics.

Assessment of the so-called “German time” in Latvia in the Soviet historiography reveals clearly class-oriented positions typical for Marxist historical science in the research into this topic. Works by Soviet historians cause surprise by highly ideologised and politicised view of the processes. A typical feature is the presentation of the Nazi occupation period in a maximum negative light to the extent of creating some myths, thus hoping to alleviate the consequences of the policies of the Soviet regime in the public. Works written in the Soviet period cannot serve as a basis for drawing an impartial picture of history, because they have mostly propaganda character. Research of this period, many works failing to qualify as scholarly, can serve only as evidence of the respective period and system.

National resistance movement has received particularly critical assessment. It was described as “bourgeois nationalists’ gamble,” while the activities of Communist partisans and underground were glorified. Soviet historians refused to realise that the national resistance movement fought against both Nazi and Soviet occupation. It was in stark controversy to the aspirations of the Soviet Union that strove at the restoration of its regime in Latvia in maximum short terms. From the position of the restoration of the statehood of Latvia, members of the Soviet resistance movement are to be qualified as collaborators who co-operated with the USSR to foster its goals.

Juris Pavlovičs

Okupācijas varu maiņa Latgalē 1941. gada vasarā

Ar šo rakstu tiek turpināta publikāciju sērija par padomju un vācu okupācijas varu maiņas īpatnībām 1941. gada vasarā dažādos Latvijas reģionos. Šoreiz apskatīti notikumi Austrumlatvijā, šeit un turpmāk lietojot vārdu "Latgale" kā apzīmējumu noteiktai teritorijai – četri Latvijas apriņķi – Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un Abrenes 1939. gada robežās. Vienīgā atkāpe no administratīvi teritoriālā principa ir Krustpils un tai tuvākie pagasti, kas atstāti ārpus pētījuma ietvariem tāpēc, ka apskatāmajā periodā šeit pildīja nevis Daugavpils, bet gan Jēkabpils amatpersonu norādījumus.

Kā visa Latvija kopumā ir daļa Eiropas un reaģē uz krīzes situācijām tāpat kā jebkura cita uz līdzīgas progresa pakāpes stāvoša Eiropas valsts, tā arī Latgale ir daļa Latvijas, un tās iedzīvotāju (kā Latgales latviešu, tā arī lojālo minoritāšu pārstāvju) politiskā kultūra, spēja pašorganizēties un pilsoniskās atbildības apziņa, esot analogiskai pārticībai un izglītības līmenim, ir tāda pati kā pārējiem Latvijas iedzīvotājiem. Latgales savdabību ir radījis tās ģeogrāfiskais stāvoklis, etniskā situācija un specifiski ārējie faktori. Tas, ka pēc iekarotāju patvaļas Austrumlatvijai vairākus gadsimtus bija uzspiests atšķirīgs dzīves ritms un attīstības tempi, vēl neveido Latgales latviešus par atsevišķu etnosu.

Līdz ar to raksta mērķis ir pierādīt, ka 1941. gada vasarā Latgales latvieši izturējās pret varu maiņu tieši tāpat kā visur citur Latvijā, tas ir, latviešu tautas mentalitātē vismaz tolaik nebija novērojamas reģionālas atšķirības. 20. gadsimta pirmās puses Latgales īpatno situāciju noteica ekonomika (liels skaits mazturīgo), vispārējās izglītības līmenis (izglītotu profesionāļu trūkums, īpaši lauku rajonos) un liels skaits cittautiešu, kas radīja multietnisku vidi pilsētās un pierobežas rajonos un lika balstīt kopienu savstarpējās attiecības uz tradīciju stiprinātu kompromisu sistēmu.¹ Diemžēl reģiona labilais etniskais līdzsvars, kas būtu varējis pilnībā stabilizēties ilgstošas demokrātijas apstākļos, tika iedragāts jau autoritārā režīma laikā un faktiski izjaukts 1940.–1941. gadā, kad padomju režīms sazināšanās ērtību labad piešķīra amatu iegūšanas priekšrocības krievvalodīgajiem iedzīvotājiem.² Tādējādi 1941. gadā katrai Latgales etniskajai kopienai bija pamatots iemesls uzskatīt sevi par netaisnību un apspiešanas upuri pašlaik vai

nesenā pagātnē. Bez tam jau tā nelielo zemes īpašumu redukcija padomju agrārās reformas rezultātā radīja bīstamu spriedzi lauku iedzīvotāju savstarpējās attiecībās, kas vēlāk ieguva politizētu nokrāsu.³ Pēkšņā īpašumu, ienākumu un statusa pozīciju pārdale nabadzīgā reģionā veidoja potenciāli eksplozīvu situāciju, kas noveda pie divu okupācijas režīmu veicinātām vardarbības izpausmēm un vēl mūsdienās nepārvarētas etniskās un politiskās šķelšanās.

Tuvā aizmugure. Pirmās četras kara dienas (22.–25. jūnijs)

1941. gada 22. jūnijs Latgalē bija karsta un saulaina diena. Daudzi pilsētnieki izbrauca zaļumos, taču valsts iestādēs darbs turpinājās arī svētdienā. Tika risināti jautājumi par ūdens kvalitāti Daugavpilī, linu novākšanu Abrenes apriņķī, krievu valodas kursiem Sarkanajā armijā iesaucamajiem latviešiem. Rēzeknē sanāca apriņķa komjauniešu kopsapulce. Par kara sākumu līdz V. Molotova runas pārraides brīdim pulksten 12 zināja vienīgi nedaudzie Berlīnes un Kēnigsbergas radiostaciju slepenie klausītāji, kas parasti bija pietiekami saprātīgi, lai brīdinātu vienīgi tuvākos draugus un tai pašā dienā meklētu drošu paslēptuvi.⁴ Pārējie Latgales iedzīvotāji, ja vien neatradās apriņķa pilsētās, kur centrālajos laukumos bija uzstādīti reproduktori, vai arī rīta pusē neklausījās radio, par kara sākumu uzzināja ap trijiem četriem pēcpusdienā, bet nabadzīgākajos apvidos ar niecīgu radioaparātu skaitu pat vēl vēlāk. 22. jūnijā, sākot ar dienas vidu, virs Daugavpils apriņķa teritorijas sāka parādīties vācu izlūklidmašīnas un nedaudz vēlāk arī bumbvedēji. Par mērķi bija izraudzīts Aizdaugavas lidlauks pie Daugavpils un Rušonu stacija, kurai uzlidoja apmēram pulksten 15.⁵ Daugavpils pretgaisa aizsardzības sistēma, lai gan Daugavpils apkārtnes lidlaukos atradās ievērojams skaits iznīcinātāju un Čerepovas smiltajos izvietotas zenīrtartilērijas pozīcijas, izrādījās neefektīva. Pēc 22. un 23. jūnija uzlidojumiem padomju aviācijas spēki bija cietuši tik smagus zaudējumus uz zemes un gaisā, ka atlikušās lidmašīnas no Daugavpils tika pārbāzētas uz Polocku.⁶ Kā rādīja pirmo kara dienu bēdīgā pieredze, ne padomju lidotāji, ne arī zenīrtartilēristi, ja vien nepaguva pamanīt pazīšanas zīmes, kas saulainās vasaras dienās nemaz nebija tik viegli, nespēja atšķirt savus bumbvedējus no pretinieka, kam bija traģiskas sekas.⁷ 23. jūnija pēcpusdienā, kad Daugavpili pameta pēdējās iznīcinātājlidmašīnas, Sarkanā armija bija zaudējusi taktiskās aviācijas atbalstu pār Latgales teritoriju un iespēju kaut minimāli kontrolēt tās gaisa telpu. Nedaudzās nejaušās gaisa kaujas, kas līdz jūlija sākumam notika virs Daugavpils–Rēzeknes ceļa, vairs nespēja ietekmēt vācu uzlidojumu grafiku.

Cilvēki, kas 1940. gadā bija kļuvuši par Latgales vietējo padomju eliti, vairāk nekā jebkur citur Latvijā neatbilda šai sociālajai lomai. Izvēlēti no bijušo pagrīdnieku vidus

pēc to nopelniem partijas darbā un graujošu darbību veikšanā pret Latvijas valsti vai arī pagastos no atbilstošas šķiriskās izcelsmes pusanalfabētisku margināļu vidus, viņi, pieraduši vadīt labākajā gadījumā mazpilsētas veikalu vai nabadzīgu lauku saimniecību, nekad nebūtu spējuši patstāvīgi organizēt plašu un grūti pārtraugāmu teritoriju administratīvo darbu krīzes situācijā.⁸ Izglītotākā Latgales padomju elites daļa, nereti tie bija vietējās ebreju kopienas pārstāvji, kas bija ieguvuši amatus kā vienīgie pieejamie politiski uzticamie profesionālie speciālisti ar labām krievu valodas zināšanām, bija pieradusi darboties un meklēt problēmu risinājumus savu kopienu ietvaros, kā dēļ nespēja ātri piemēroties līderu amatiem multietniskā vidē un pārmērīgi paļāvās uz padomju varas represīvā mehānisma atbalstu. Un tā, tiklīdz bija saņemts ziņojums par kara sākumu, Latgalē partijas, padomju un militārie vadītāji vienkārši precīzi sekoja instrukcijām, kas šādā gadījumā paredzēja vienīgi pasīvas pretgaisa aizsardzības sistēmas ieviešanu. Kā rezultāts jau 22. jūnija pēcpusdienā Daugavpilī atskanēja pirmās gaisa trauksmes, kas turpmākajās dienās kļuva par parastu parādību, Daugavpilī un Rēzeknē tika atvērtas un iekārtotas nedaudzas sabiedriskās bumbu patvertnes, un iedzīvotāji saņēma rīkojumu 23. jūnijā līdz pulksten 17 izņemt dubultlogus un atlikušos logu stiklus pārļīmēt ar papīra strēmelēm.⁹ Tieši šis pēdējais rīkojums tika pildīts ar vislielāko stingrību, un, cik noprotams, 24. jūnijā Daugavpilī vairs nebija neviena nepārļīmēta dzīvojamās mājas loga. Rēzeknē darbaspējīga gaisa trauksmes sistēma tā arī netika izveidota. Līdz 23. jūnijam pretgaisa aizsardzības kampaņa bija aptvērusi visus Latgales pagastus. Arī lauku ciematos, kur parasti aprobežojās ar smilšu vai ūdens mucas novietošanu ciemata centrā, tika ieviesti sargu – novērotāju dežūrposteņi. Te gan jāpiebilst, ka nomaļākajos pagastos šos pasākumus vienkārši ignorēja, tā vietā izdodot apkārtrakstus ar norādījumiem novērot ienaidnieka lidmašīnas un ziņot par tām uz pagastnamu.¹⁰ Pēc Daugavpils krišanas, līdz ar pagastu un apriņķu izpildkomiteju darbinieku bēgšanu un padomju karaspēka acīmredzamo nespēju cīnīties ar vācu bumbvedējiem par pretgaisa aizsardzību vienkārši aizmirsa.

22. jūnija pēcpusdienā visās Latgales pilsētās, kā arī daudzos pagastos tika organizēti kara sākumam veltīti mītiņi. Tā kā Latvijas iedzīvotājus nebija paredzēts mobilizēt armijā, vadoties pēc acīmredzami Rīgā steigā sastādītiem norādījumiem rūpniecības uzņēmumos un iestādēs, sapulces pieņēma stereotipas rezolūcijas par nepieciešamību paaugstināt darba ražīgumu. Šādi lēmumi atainoja reālo situāciju, jo tai pašā vakarā administratīvie un saimnieciskie resori ar militāru nozīmi sāka pāriet uz 24 stundu darbalaiku ar obligātām darbinieku nakts dežūrām. Sākot ar 23. jūniju, dzelzceļš un daudzas iestādes vairs neatļāva savam personālam atstāt darbavietas un atgriezties mājās kaut uz īsu brīdi.¹¹ Precīzus norādījumus par mītiņu tematiku 22. jūnijā paguva saņemt Daugavpils apriņķī. Rēzeknē un Ludzā sakarā ar tur notiekošajām komjauniešu sapulcēm, kurās piedalījās arī apriņķu komunistu vadība, rezolūcijas tika pieņemtas

tūlīt pēc V. Molotova runas. Jaunie padomju aktīvisti, no kuriem daudzi nekad nebija atzinuši neatkarīgās Latvijas eksistences faktu un uzskatīja sevi par Krievijas pilsoņiem, lai arī dēvēja to par PSRS, rīkojās atbilstoši Maskavas radio norādījumiem. Rēzeknē komjauniešu mītiņš beidzās ar spontānu pieteikuma sagatavošanu par brīvprātīgu iestāšanos Sarkanās armijas rindās, to parakstīja visi sapulces dalībnieki, to skaitā arī sievietes.¹² Ludzā komjaunatnes sapulce beidzās ar dalībnieku gājienu uz Kara komisariātu, pieprasot izsniegt ieročus un no šī brīža uzskatīt viņus par sarkanarmiešiem.¹³ Tikai 23. jūnijā, kad Rīgas nesankcionētās rezolūcijas bija paguvusi iespiest vietējo komjauniešu vadītā Rēzeknes avīze "Taisneība", kara komisāri beidzot izskaidroja vietējiem aktīvistiem, ka viņu kampaņa bijusi veltīga. Nespēdami ar to samierināties, daudzi gados jauni padomju režīma atbalstītāji Daugavpilī, Rēzeknē un Ludzā, kā arī, iespējams, Līvānos, Kārsavā un Abrenē sāka mēģināt atjaunot pirms mēneša likvidētās Strādnieku gvardes darbību gan savas politiskās pārliecības dēļ, gan arī uzskatot to par augstāka statusa simbolu. Tā kā oficiālais lēmums par Strādnieku gvardes atjaunošanu tika pieņemts tikai 25. jūnijā, kad arī uzsāka ieroču izsniegšanu bijušajiem gvardistiem, pirmās trīs dienas vismaz daļa gvardistu darbojās kā brīvprātīgie izpalīgi un kārtības sargi, izlūdzoties saņemšanas gadījumā pildot atsevišķu LK(b)P apriņķa komitejas, izpildkomitejas un iekšlietu darbinieku uzdevumus.¹⁴ Daugavpilī, vēlākais, 24. jūnijā no jauna atvēra pilsētas Strādnieku gvardes štābu Jaunbūvē.¹⁵

No 23. jūnija Latgalē atsākās padomju režīma represijas pret civiliedzīvotājiem. Tā kā šis jautājums jau pietiekami nopietni aplūkots I. Šneideres rakstos, atliek izteikt vienīgi dažas piebildes. Kā šķiet, kara pirmo dienu represiju norises gaitu noteica milicijas un leTK apriņķa nodaļu nespēja kvalificēti veikt savus dienesta pienākumus un kontrolēt sabiedrisko kārtību reģionā.¹⁶ Nezinādami, kas notiek uzraugāmajā teritorijā, vienlaikus nicinot līdzipilsoņus ar atšķirīgiem uzskatiem un izcelsmi, kā arī baidoties no viņiem, padomju drošības vietējās struktūras izmantoja katru iespēju, lai pierādītu savu "modrību", pat ja tas bija jādara uz cilvēku dzīvības rēķina. Ja neskaita tos nedaudzos milicijas darbiniekus, kas bija nosūtīti apsargāt lauku sakaru mezglus vai svarīgu ceļu krustojumus, apriņķu vietējās represīvās iestādes – pilsētās stacionēti sarkanarmieši kara komisāra pakļautībā, milicija, leTK apriņķa nodaļa un strādnieku gvardi kāda organizāciju pārstāvja kontrolē, sākot ar 25. jūniju, pārtop par vienotiem bruņotiem formējumiem, kurus to dalībnieki nereti dēvēja par operatīvajām grupām. Šīs vienības – no dažiem desmitiem līdz pat 120 un vairāk cilvēku – bija paredzētas cīņai pret desantu un režīma pretiniekiem.¹⁷ Jāpiebilst, ka katra šāda grupa kontrolēja un pārraudzīja tikai savas štāba mītnes pilsētas apkārtni un atkarībā no grupas lieluma pakļāvās vai nu kara komisāram, vai arī vietējās Strādnieku gvardes vadītājam. Tas nenozīmē, ka apriņķa pilsētās beidza pastāvēt milicijas vai leTK nodaļas – drošības struktūru amatpersonu un bruņoto brīvprātīgo funkcijas bija kļuvušas gandrīz identiskas un viņu represīvās

organizācijas bija kļuvušas par vienotam mērķim pakļautu konglomerātu, kur nezinātājs vairs nevarēja pamanīt atšķirības.¹⁸ Par operatīvo grupu diviem pamatuzdevumiem kļuva svarīgāko pilsētas objektu apsardze un soda ekspedīcijas pa apkārtnes pagastiem, kas parasti beidzās ar iedzīvotāju arestiem. Protams, šādi formējumi tobrīd Latvijā pastāvēja arī ārpus Latgales, piemēram, Jēkabpilī un Valmierā, taču tieši Latgalē tiem bija īpaši liels atbalstītāju skaits un laba organizācija. Cik noprotams, sākotnēji 23.–24. jūnijā tika arestēti gan 14. jūnijā neizsūtītie “tautas ienaidnieki”, gan arī – ne mazākā mērā – vārda tiešā nozīmē nejauši garāmgājēji. Par īpaši bīstamu vietu no 23. jūnija kļuva pilsētu centrālie kvartāli. Rēzeknes un Ludzas ielas jau tad pēc pašu iniciatīvas sāka uzraudzīt bijušie strādnieku gvardi, kas vēl nebija apbruņoti, taču jau varēja kļūt par arestu iniciatoriem. Daugavpilī jau pirmajā kara dienā uz ielām parādījās sarkanarmiešu patruļas. Daugavpilī stacionētie, iedzīvotāju starpā par kalmikiem dēvētie Vidusāzijas izcelsmes karavīri pildīja pavēles ar bezjūtīgu precizitāti, un tikai viņu vainas dēļ varēja notikt tāds incidents kā 15 gadu veca zēna arests par uzturēšanos uz ielas gaisa trauksmes laikā 23. jūnija vakarā.¹⁹ Latgales latvieši bija īpaši neapmierināti ar milicijas darbinieku demonstratīvo nevēlēšanos saprast un runāt latviski. Kopumā Latgalē no 23. līdz 25. jūnijam notika 104 dokumentāli fiksēti civiliedzīvotāju aresti, kam sekoja apsūdzēto izvešana uz Krieviju.²⁰ Līdz 26.–27. jūnijam represijas tika veiktas pēc režīma ieviestas kārtības un vēl nebija pārtapušas par kara noziegumiem.

Lai arī daudzi Latgales iedzīvotāji kara pirmajās dienās cieta no varas iestāžu patvaļas, vismaz puse reģiona pagastu un pat dažas mazpilsētas līdz brīdim, kad pa to teritoriju sāka virzīties karaspēks, nepiedzīvoja nekādus vardarbības aktus un daži – īpaši nomaļie pagasti 1941. gada vasarā tādus nepiedzīvoja vispār. Lauku dzīves rutīnu sākotnēji iztraucēja vienīgi atsevišķas ārkārtas nodevas un šķūtis. Apmēram 23. jūnijā arī Latgalē uzsāka zirgu rekvizīciju armijas vajadzībām. Tā, īpaši Abrenes apriņķī, tika veikta augstākā mērā nemākulīgi, rekvizējot pa vienam zirgam no katras saimniecības pat tad, ja tas bija vienīgais.²¹ Bez tam tika rekvizēti arī rati un līdz ar tiem, cik noprotams, arī zirglietas. Gandrīz vienlaikus Abrenes apriņķī un dažos Rēzeknes un Ludzas apriņķa pagastos tika veikta arī liellopu rekvizīcija pret samaksu vietējā bankā dažādu dienu laikā. Šī pēdējā pasākuma apmēri un mērķi ir neskaidri, taču var pieļaut, ka Gulbenē un Pleskavā izvietotajām karaspēka daļām trūka pārtikas un tika nolemts palielināt 1. jūlijā nododamās gaļas nodevas apjomu.²² Latgalē nebija īpaši daudz privātā mototransporta, tāpēc vismaz dažos pagastos tika rekvizēti arī velosipēdi. 24. jūnija vēlā vakarā apmēram pulksten 22 Daugavpilī sasniedza rīkojums, kurā tika norādīts, ka tajā dienā jau līdz pēcpusdienai vajadzējis noņemt visas radioaparātu gaisa antenas. Tā naktī uz 25. jūniju Daugavpils sētnieki un namu pārvaldnieki bija spiesti kāpt gandrīz uz visu pilsētas dzīvojamo namu jumtiem.²³ Rēzeknē rīkojumu par antenām saprata kā radioaparātu konfiskācijas pavēli, it īpaši pēc tam, kad 26. jūnijā šādi no-

rādījumi no Rīgas tiešām tika saņemti. Latgale bija pārāk plaša, lai dažu dienu laikā būtu iespējams pārbaudīt radio īpašniekus visā tās teritorijā. Vissmagāk cieta lielākās pilsētas, nomaļajos pagastos šī prasība tika ignorēta – un lauku iedzīvotāji to bieži vien pat neuzzināja. Kara pirmajās dienās Latvijā uzsāka vairākus konkrētajā situācijā pilnīgi bezjēdzīgus militārās celtniecības projektus, mobilizējot lielu skaitu šķūtnieku. Latgalē tāda bija lidlauka būve Stirnienes pagastā no 24. līdz 27. jūnijam, saaicinot klaušās piecu apkārtējo pagastu zemniekus. Būvdarbi turpinājās līdz brīdim, kad ziņa par vērmahta ienākšanu Daugavpilī izraisīja padomju militārpersonu panisku bēgšanu.²⁴

Lai gan pārējā Latgales teritorijā vēl nekas neliecināja par vācu karaspēka tuvošanos, Daugavpils jau no 24. jūnija bija kļuvusi par piefrontes pilsētu. 24. jūnijā pulksten 18.15 vācu 16. armijas spēki sāka ieņemt Kauņu, ko jau kopš agra rīta kontrolēja Lietuvas nacionālie partizāni.²⁵ Nākamajā dienā vērmahta 3. motorizētā divīzija atspieda padomju spēkus no Daugavpils šosejas un līdz ar to likvidēja pēdējo šķērsli netraucētai karaspēka virzībai līdz pat Daugavai. 25. jūnija rītā 11. padomju armijas vadība zaudēja radiosakarus ar Ziemeļrietumu frontes štābu, jo uzskatīja visus ienākošos ziņojumus un pavēles par ienaidnieka dezinformāciju.²⁶ Līdz vakaram 11. armijas spēki bija pametuši pēdējās aizsardzības pozīcijas Lietuvas teritorijā un bēga Vitebskas virzienā. Par to, ka notiek kaut kas nopietns, daugavpilieši varēja pārliecināties jau 23. jūnijā, kad pilsētā ieradās pirmie bēgošie sarkanarmieši. Naktī uz 24. jūniju caur Daugavpilī no Lietuvas sāka virzīties iespaidīgas Sarkanās armijas autotransporta kolonnas.²⁷ 24. jūnijā pilsētā jau ieradās ne tikai militāristi, bet arī civilie bēgļi rekvizētos satiksmes autobusus. Citu prominentu amatpersonu vidū šai dienā Daugavpilī iebrauca arī vismaz daži Lietuvas valdības pārstāvji, kurus izmitināja Vienības namā.²⁸ Tomēr lielākā daļa Lietuvas bēgļu bija zema ranga milicijas darbinieki un padomju aktīvisti ar ģimenēm, kas 24. un 25. jūnijā pārpildīja pilsētas parkus un staciju. Katrs nākamais bēgļu vilnis atnesa līdzīgu aizvien jaunas satraucošas baumas par vērmahta tuvošanos, līdz beidzot 25. jūnijā no pilsētas sāka bēgt arī paši daugavpilieši. Vidusmēra pilsētniekam jau no 23. jūnija bija gandrīz neiespējami izbraukt no Daugavpils ar jebkādu transportlīdzekli. Latvijas dzelzceļš spēja piešķirt Daugavpilij ne vairāk par diviem trim vilcienu sastāviem dienā,²⁹ turklāt vismaz viens no tiem parasti izrādījās "specvilciens", kas pildīja īpašu uzdevumu, kā, piemēram, Daugavpils cietumā ieslodzīto evakuācija uz Krieviju 24. jūnijā. Šī iemesla pēc pasažieru stacijas perons līdz 26. jūnija rītam bija trokšņainākā un pārbīvētākā vieta visā Daugavpilī. Iekāpšana vilcienos notika bruņotu sarkanarmiešu uzraudzībā, pirmās ielaižot iepriekš pieteiktu padomju amatpersonu ģimenes. Ja vagoni pildījās pārāk strauji, varēja tikt dota pavēle uzņemt vienīgi sievietes un bērnus. Dzelzceļnieki izlīdzējās, pievienojot papildu vagonus, taču sliktās satiksmes organizācijas dēļ 25. jūnijā bija vajadzīga vismaz diennakts, lai nokļūtu līdz Zilupei.³⁰ Tiem, kas nevēlējās palikt Daugavpilī, bieži vien nācās iet kājām uz Rēzekni vai Krāslavu.

Daugavpils iedzīvotāju ikdienas dzīve kļuva dienu no dienas neomulīgāka. Uzlidojumi lidlaukam, degvielas tvertnēm un dzelzceļam līdz ar regulāriem vācu izlūklidmašīnu pārlidojumiem kļuva par parastu parādību. No vācu puses tika izmantota vienīgi taktiskā aviācija, un, lai arī pilsētnieki no bombardēšanas tikpat kā necieta, nepārtrauktās trīs četru stundu ilgās gaisa trauksmes laupīja naktsmieru un lika daudzas stundas slēpties pagrabos un patvertnēs. Daži uzskatīja par labāku pavadīt naktis Stropu mežā, lai paglābtos no uzlidojumiem un iespējamā aresta. Tā izrādījās kļūda, jo 25. jūnijā, meklējot iedomātus diversantus, sarkanarmieši un milicija veica meža tīrīšanu un aizturēja vismaz trīs cilvēkus.³¹ Ievērojami pasliktinājās apgāde ar pārtiku, jo pilsēta bija pilna ar Lietuvas bēgļiem, kas nereti bija pietiekami turīgi, lai iztukšotu veikalu plauktus. Iestādes un uzņēmumi pārkārtoja savu darbu kara vajadzībām. Jau 22.–23. jūnijā no Daugavpils slimnīcas tika izrakstīti visi pacienti, kas spēja pārvietoties saviem spēkiem, un atbrīvotās palātas drīz vien aizņēma 180 Lietuvas kaujās ievainoti sarkanarmieši.³² Tomēr slimnīcas telpu nepietika, un naktī uz 24. jūniju Daugavpils muzeju sāk pārveidot par kara lazareti.³³ Pēc trim pārsteigumu un pārdzīvojumu pilnām dienām 25. jūnijs Daugavpilī sākās ar baumām, ka vērmahta uzbrukums Lietuvā apturēts. Visticamāk, ka baumu avots bija meklējams Rīgā, jo viena un tā pati ziņa gandrīz vienlaikus sasniedza kā Ventspili, tā Daugavpili. Pēcpusdienā pilsētā sāka izplatīties daudz nepatīkamāka vēsts – vācu karaspēks ienācis Zarasos. Gandrīz vienlaikus pie linu fabrikas izceļas apšaušana, ko daži notur par vācu gaisa desanta izsēšanos, taču visdrīzāk bija noticis pārpratums starp dažādas piederības bruņotām patrolēm.³⁴ Pieaugot vispārējai nedrošībai, LK(b)P aprīņķa komitejas un izpildkomitejas darbinieki sāka gatavoties pamest pilsētu. Divdesmit vīru lielas leTK darbinieku vienības pavadībā 25. jūnijā trīs kravas automašīnās no Valsts bankas Daugavpils nodaļas tika izvesti 15 miljoni rubļu. Varas iestāžu dezorganizācija jau bija sasniegusi tādu pakāpi, ka papildu transportlīdzekļus vairs nebija iespējams atrast un vēl 9,6 miljonus rubļu nācās atstāt.³⁵ Vēlā pēcpusdienā Daugavpils ielās parādījās 15–20 vīru lielas sarkanarmiešu un leTK darbinieku vienības, lai arestētu bijušos aizsargus. Pulksten 19 notika pēdējais vācu aviācijas uzlidojums Aizdaugavas lidlaukam, iznīcinot degvielu un munīcijas krājumus un izraisot spēcīgus sprādzienus. 25. jūnija vakarā pulksten 22 aizbrauca Daugavpils pilsētas izpildkomitejas personāls.³⁶ Aprīņķa izpildkomitejas priekšsēdētājs A. Luriņš, nesaņēmis precīzas instrukcijas no Rīgas, cik noprotams, uzskatīja par labāku nevis bēgt, bet gan uz dažām dienām apmesties Višķu pagastā, cerēdams uz veiksmīgu Sarkanās armijas pretuzbrukumu.

Naktī uz 26. jūniju kā vienīgais padomju varas orgāns Daugavpilī vēl darbojās pilsētas leTK mītne bijušā Polijas konsulāta ēkā, kas pēc nedaudzu par nevainīgiem atzītu arestantu atbrīvošanas tika evakuēta sešos no rīta.³⁷ Gaismai austot, pilsētu sāka pamest pēdējā bēgļu plūsma, šoreiz Daugavpils iedzīvotāji, kas vai nu devās Rēzeknes

virzienā, vai arī centās ieņemt vietas pēdējā vilcienā. Tobrīd darbs tika turpināts vienīgi stacijā un pilsētas dzelzceļa darbnīcās. Daugavpili gatavojās aizstāvēt ne vairāk par tūkstoši slikti apbruņotu un apmācītu kareivju ar dažiem prettanku lielgabaliem, kas bija izvietojušies iepriekšējā vakarā sagatavotā individuālo ierakumu līnijā gar Daugavas krastu abpus Vienības tiltam.

Padomju varas sabrukums Latgalē. Bezvaras periods Daugavpilī (26.–28. jūnijs)

26. jūnijā astoņos no rīta vēрмаhta 8. tanku divīzijas speciālo uzdevumu vienība pārsteidza kaujai nesagatavotos padomju sargposteņus uz Daugavpils Vienības tilta un novērsa tā uzspriecināšanu. Pēdējais dabiskais šķērslis, kas varēja traucēt vācu armijas uzbrukumu Pleskavas virzienā, bija pārvarēts. Vērmahta pārsteidzošās veiksmes iemesls bija pilnīgs koordinēta aizsardzības plāna trūkums no padomju spēku puses. Daugavas krastu un tiltus faktiski aizsargāja vairākas 100–150 vīru lielas nezināmas piederības vienības, kas pakļāvās vienīgi saviem tiešajiem komandieriem. Daugavpilī ne tikai nebija atrodams jebkādas karaspēka daļas štābs, bet pilsētā, cik noprotams, nebija arī neviena augstākā virsnieka. Sapieriem, kas uzraudzīja mīnētos šoseju un dzelzceļa tiltus, netika dotas nekādas specifiskas instrukcijas.³⁸ Ierakumos izvietotie sarkanarmieši nezināmu iemeslu pēc bija gērbti ziemas šineļos un jūnija gaisa temperatūrā bija pārkaršuši un pārguruši. Turklāt viņu pašsajūtu vēl vairāk pasliktināja nekvalitatīvais dzeramais ūdens, ko nebija laika uzvārt. Rezultātā nedaudzi vācu karavīri, pārgērbušies padomju uniformā un izmantojot pārsteiguma efektu, divas stundas ne tikai noturēja pozīcijas Vienības tilta galā, bet saglabāja neskartu arī dzelzceļa tiltu – tur eksplodēja tikai viens sprāgstvielu lādiņš. Pulksten 10 artilērijas uguns aizsegā uz Daugavas labo krastu pārcēlās pirmie vācu tanki.³⁹ Līdz ar to parādīšanos sarkanarmieši pameta krasta aizsardzības pozīcijas un, lai arī vēрмаhts pagaidām neuzsāka viņu vajāšanu, metās bēgt cietokšņa virzienā, līdz, aptvēruši, ka nezina, kurp dodas, apstājās pie dzelzceļa uzbēruma. Redzot, ka vācu karavīri sāk ienākt Daugavpils centrā, īsi pirms pulksten 12 šis nedaudzu virsnieku vāji kontrolētais pūlis devās uz staciju un no turienes Stropu meža virzienā. Tāpat rīkojās arī vienība, kas bija palikusi pilsētas centrā un divas stundas bezmērķīgi klejoja ap Saules ielu, iesaistoties sporādiskās apšaudēs ar vācu karavīriem. Ap pulksten 12 vēрмаhta tanki un motorizētie kājnieki devās straujā uzbrukumā un ieņēma pilsētas centru un teritoriju ap cietoksni.⁴⁰ Uz Jaunbūvi tika nosūtīti izlūki, kas ziņoja par padomju karaspēka kustību pa 18. novembra ielu. Pēc vairāku stundu ilgām apšaudēm un padomju prettanku artilērijas pozīciju ieņemšanas visā 18. novembra ielas garumā, vēlākais, līdz pulksten 18 vācu spēki pārņēma savā kontrolē arī Jaunbūvi un Gajoku.⁴¹ Līdz vakaram bija sagatavota vēрмаhta pagaidu

aizsardzības līnija gar Stropu mežu un kapsētām. Pēcpusdienā padomju 54. ātrgaitas bumbvedēju pulks sāka uzlidojumus tiltiem, taču nespēja tiem pietuvoties un cieta smagus zaudējumus.

Vienu no pirmajām vācu artilērija agri no rīta apšaudīja Daugavpils elektrostaciju. Tās personāls apturēja mašīnas un devās uz mājām, atstājot pilsētu bez elektrības.⁴² Līdz ar to apstājās visi vēl strādājošie pilsētas elektrificētie uzņēmumi – dzelzceļa darbnīcas, ūdensvads, telefona centrāle. Dzirdot kanonādi un kaujas trokšņus, iedzīvotāji paslēpās pagrabos. Staciju agri no rīta bija paspējis pamest pēdējais pasažieru vilciens ar ebreju bēgļiem. Vēl viens sastāvs bija sagatavots atiešanai, taču ap dienas vidu to aizturēja staciju ieņēmušie vācu karavīri.⁴³ Lielākajai daļai daugavpīliešu vērmahta ienākšana bija pilnīgi negaidīta, un daudzi no tiem, kam bija nopietni iemesli bēgt, sāka domāt par aizbraukšanu tikai iepriekšējā naktī. Izmantojot to, ka vācu spēki uz dažām stundām aizkavējās pilsētas centrā un pirmajā dienā ignorēja neapbruņotos civiliedzīvotājus, izvērsās padomju režīma atbalstītāju stihiska bēgšana no pilsētas. Līdz pēcpusdienai bēgļi devās uz Stropiem un tālāk uz Rēzekni, bet pēc tam, kad Jaunbūvē sākās apšauces, novirzījās uz Krāslavas ceļu – vienīgo, kur vēl nebija izvietotas vācu patruļas. Pirmie ugunsgrēki Daugavpilī sākās jau apmēram pulksten 10, kad vācu artilērijas šāviņi aizdedzināja ēkas pie Vienības tilta un netālu no cietokšņa.⁴⁴ Ap šo laiku aculiecinieki vēroja, ka aizdegas vairāki nami, ko tikko bija pametušas evakuējušās padomju iestādes. Pēcpusdienā Jaunbūvē, Skrindas un Kauņas ielas krustojumā, izcēlās ugunsgrēks, kas strauji izplatījās.⁴⁵ Ūdensvads vairs nedarbojās, un neviens arī nevēlējās riskēt ar dzīvību, dzēšot liesmas aktīvas apšauces zonā. Līdz vakaram katrā pilsētas rajonā plosījās vismaz daži lieli ugunsgrēki. Par laimi, naktī uz 27. jūniju, kad degšana sasniedza maksimālo izplatību un intensitāti, neizveidojās vienota “uguns vētra”, lai gan dažos kvartālos temperatūra pacēlās tiktāl, ka piespieda iedzīvotājus bēgt Daugavas virzienā. Apgalvojums, ka Daugavpili nodedzinājuši padomju režīmam uzticīgi brīvprātīgie diversanti no vietējo aktīvistu vidus, visdrīzāk ir nacistiskās propagandas un atsevišķu vērmahta virsnieku izdomājums. 26. jūnija rītā Daugavpili apšaudīja vērmahts, dienas vidū pilsētu pārlidoja vācu iznīcinātāji, kas atklāja blīvu ložmetēju uguni uz bēgošajiem sarkanarmiešiem un nometa bumbas koka apbūves rajonā.⁴⁶ Pēcpusdienā un naktī uzlidoja padomju bumbvedēji, no 26. jūnija vēla vakara vācu pozīcijas no Stropu meža apšaudīja vismaz seši lielgabali. Līdz pat 27. jūnija vakaram no Daugavpils centās izkļūt nelielas sarkanarmiešu, viņu ģimenes locekļu un padomju aktīvistu grupas.⁴⁷ Kvartālus, kur notika sarkanarmiešu sadursmes ar vērmahtu – ap pilsētas parkiem, pie slimnīcas un pasta ēkas –, padomju propaganda vēlāk pasludināja par smagu kauju vietām. Divas dienas Daugavpils pilsētas teritoriju šķērsoja frontes līnija un abas karojošās puses aktīvi izmantoja artilēriju un aviāciju. Ir pilnīgi iespējams, ka vismaz dažus ugunsgrēkus aizsāka padomju amatpersonas, aktīvistu un sarkanarmieši,

taču tā visdrīzāk bija spontāna rīcība bez apzināta plāna, par ko liecina tas, ka nevienu dedzinātāju tā arī neizdevās notvert nozieguma vietā. Padomju pilsētu plānveidīga sagraušana īsi pirms atkāpšanās 1941. gadā bija Sarkanās armijas prerogatīva bez civilo aktīvistu izmantošanas. Mīts par Daugavpils dedzinātājiem, kā šķiet, tika radīts pēc tam, kad par Daugavpils ieņemšanu atbildīgajām vācu militārpersonām bija jāpaskaidro viņu nespēja izglābt no izpostīšanas stratēģiski svarīgu transporta mezglu un tajā izvietotos militāras nozīmes preču un materiālu krājumus.

25. jūnijā sakarā ar padomju 8. un 11. armijas ātro bēgšanu no Lietuvas Kauņas–Ostrovas šoseja visā tās garumā bija neaizsargāta. Nojauzdams briesošās problēmas, bet pagaidām vēl neapzinādamies stāvokļa nopietnību, Ziemeļrietumu frontes komandieris F. Kuzņecovs 25. jūnijā veica pasākumus, lai steidzīgi izveidotu piemērotu aizsardzības līniju pie Daugavpils un nepieļautu Daugavas forsēšanu šajā frontes sektorā.⁴⁸ Daugavpils virzienā steidzīgi devās pulkveža I. Bezuglova 5. gaisa desanta korpuss, no Maskavas kara apgabala tika pārsviests ģenerālmajora D. Leļušenko 21. mehanizētais korpuss, un vairākas citas karaspēka daļas saņēma pavēli ierasties Daugavpilī līdz jūnija beigām. Tām visām kopā bija jāsastāda 27. armija ģenerālmajora N. Berzarina vadībā. Taču, tā kā N. Berzarina štāba pārcelšana aizkavējās, uz Daugavpili tika nosūtīts F. Kuzņecova palīgs ģenerālleitnants S. Akimovs, kuram bija dots rīkojums apturēt jebkuras caur pilsētu bēgošās 11. armijas vienības (pavēlē tās tika apzīmētas par “dezertieriem”), sagaidīt 5. gaisa desanta korpusu un acīmredzot līdz 27. armijas pilnīgai izveidošanai aizstāvēt pagaidu pozīcijas Daugavas krastā.⁴⁹ Taču arī S. Akimovs aizkavējās Rīgā un ieradās Daugavpils pievārtē tikai 26. jūnija pēcpusdienā kopā ar 5. desanta korpusu. Sākot ar 26. jūnija vakaru, desantnieki kopā ar Daugavpils garnizona paliekām veica vairākus pretuzbrukumus no Stropu meža, cenšoties izspiest vērmahtu no pilsētas, cieta ievērojamus zaudējumus un 27. jūnijā apmēram pulksten 14, cik noprotams, glābās bēgot. Pats S. Akimovs, kura iespējas kontrolēt notiekošo jau sākotnēji bija minimālas, pameta kaujaslauku un devās meklēt D. Leļušenko korpusu. 27. jūnija pēcpusdienā Stropu mežā valdīja haoss, ko pārsteigti no attāluma vēroja degošos kvartālus atstājušie pilsētnieki. Mežā un ap mežu bija redzams liels daudzums kara mantu, klejoja pamesti zirgi, bezmērķīgi pārvietojās atsevišķi no savējiem nošķīrušies sarkanarmieši, kurus centās sagūstīt vai likvidēt vācu patruļas.⁵⁰ Līdz ar vērmahta 3. motorizētās divīzijas ierašanos līdz 27. jūnija vakaram vācu spēki bija ieņēmuši visu Daugavpils apkārtni.

Jau 26. jūnija vakarā vācu karavīri ieteica Jaunbūves iedzīvotājiem atstāt mājas un atbrīvot karadarbības joslu. 27. jūnija rītā prasība doties uz Grīvu kļūst par pavēli visai pilsētai.⁵¹ Nakts uz 27. jūniju lielai daļai Daugavpils iedzīvotāju bija pagājusi izmisīgos mēģinājumos saglābt vismaz daļu savas iedzīves. Aptuveni 20 000 daugavpiliešu tonakt zaudēja pajumti. Apkrāvušies ar mantu saiņiem, pilsētnieki klejoja pa ielām, līdz vācu

karavīri novirzīja viņus Grīvas virzienā. Ugunsgrēks norima tikai apmēram 28. jūnijā, tomēr drupas turpināja gruzdēt vēl vairākas dienas un pilnībā apdzisa, tikai sākoties jūnija–jūlija mijas lietavām. Pilsētas ielas klāja gruveši, dažādi vadi, apgāzti telefona stabi un dažādas pamestas mantas. 27. jūniju lielākā daļa Daugavpils iedzīvotāju pavadīja Grīvā, Daugavas krastā vai ārpus pilsētas un atgriezās mājās vai pie to krāsmatām nākamajā rītā. Daudzi no uguns bija glābušies steigā, nespējot neko paņemt līdzi, un atgriezušies meklēja drupās savas iedzīves paliekas. Tā kā šai dienā – 28. jūnijā pilsētā vēl nebija nekādu varas iestāžu un kārtību visai nosacīti uzturēja nedaudzie vērmahta karavīri, izmisušie, izbadējušies, bez iedzīves palikušie ļaudis un, protams, ne tikai viņi piedalījās pamesto un sagrauto veikalū, noliktavu un citas valsts mantas izlaušanās. Līdz 28. jūnijam vācu militārpārvaldes pārstāvji visdrīzāk uzturējās Grīvā. Jādomā, ka tieši šeit viņi sazinājās ar tiem vietējās latviešu kopienas pārstāvjiem, kuri, neuzdrošinādamies izrādīt pašiniciatīvu, piedāvāja savus pakalpojumus. N. Balabkina atmiņas, ka jau 27. jūnijā Daugavpilī bijuši izlīmēti plakāti ar pavēli ebrejiem pulcēties tirgus laukumā, uzskatāmas par neprecīzām, un liekas, ka taisnība ir S. Aivensam, kas attiecina šo notikumu uz 29. jūniju.⁵² Līdz 29. jūnijam vērmahtam un militārpārvaldes ierēdņiem nebija laika domāt par Daugavpils pilsētas saimniecību un pat “ebreju jautājuma” risināšanu. 27. un 28. jūnijā civiliedzīvotājiem bija ļauts rūpēties pašiem par sevi, jo visi vērmahta karavīri bija vajadzīgi Daugavpils pievārtē, kur 28. jūnijā izvērās smagas tanku kaujas.

27. jūnija pēcpusdienā padomju 21. mehanizētais tanku korpusa pietuvojās Daugavpilij no Krāslavas puses un ieņēma pozīcijas mežā apmēram 30 km no pilsētas. Šeit korpusa komandieris D. Leļušenko sastapa S. Akimovu, kurš paziņoja viņam par 21. korpusa iekļaušanu 27. armijas sastāvā.⁵³ Noprazdams, ka viņa vienības ir vienīgie kaujasspējīgie padomju spēki tuvākajā apkārtnē un sakaru ar 27. armiju pagaidām nav, D. Leļušenko faktiski ignorēja Akimovu un sāka patstāvīgi gatavoties uzbrukumam. Vairāk nekā 30 gadu krievu militārvēsturnieku darbos ir minēti neprecīzi skaitļi, un tāpēc nevarēja saprast, kāpēc 21. korpusa spēja viens pats veikt tik plašu mēroga operācijas. Patiesībā D. Leļušenko rīcībā bija nevis 98, bet 175 tanki, galvenokārt pietiekami modernās BT-7 tipa kaujas mašīnas.⁵⁴ Tā kā vēl pirms Latvijas robežas šķērsošanas korpusa cietā no vācu aviācijas uzlidojumiem un vismaz daļa tanku bija iedalīta no rezerves noliktavām bez pietiekamas tehniskās apkopes, visticamāk, ka pie Daugavpils korpusam tiešām bija tikai 98 tanki, taču vismaz daļa no atlikušajiem 77 nebija gājusi zudumā un vēlāk piedalījās kaujās pie Krāslavas un Dagdas. Agri no rīta 28. jūnijā 21. korpusa devās uzbrukumā un apmēram pulksten 7 ielauzās Višķu pagasta Maļinovkas ciemā 12 km no Daugavpils, kur sadūrās ar ievērojamu vērmahta pretestību. Ciemats (54 ēkas) tika pilnīgi nopostīts, pagasta iedzīvotāji panikā meklēja glābiņu bēgot.⁵⁵ Iespējams, ka atsevišķi Leļušenko tanki spēja pietuvoties Daugavpils

nomalei, taču līdz vakaram 21. korpuss bija smagi sakauts un tas atkāpās Aglonas, pēc tam Dagdas virzienā. Neveiksmes iemesli bija degvielas un tieša aviācijas atbalsta trūkums, kā arī tas, ka korpusam nācās uzbrukt bez pietiekamas kājnieku pavadības. Bez tam vismaz puse korpusa spēku bija iesaistīta kaujā ar vācu 121. kājnieku divīziju, kas centās izlauzties līdz Krāslavai. Padomju aviācijas uzlidojumi Daugavpilij 26., 27., 28. un 30. jūnijā notika bez saskaņošanas ar sauszemes spēkiem un tika pārtraukti pēc tam, kad lielākā daļa lidmašīnu bija zaudēta.⁵⁶ 29. jūnijā fronte uz vairākām dienām stabilizējās 30 km rādiusā ap Daugavpili, taču virzienā uz Rīgu frontes līnijas faktiski nebija un karaspēka kustība nenotika. Pilsētai tuvākie pagasti bija smagi cietuši, to iestādes, ražotnes un desmitiem dzīvojamo ēku izpostīti. Arī vērnahts, lietodams bezrūpīgu uzbrukuma stratēģiju, kas pieļāva motociklistu un neapbruņota autotransporta izmantošanu pret artilēriju un tankiem, pie Daugavpils bija zaudējis ievērojamu skaitu karavīru un tehnikas. Ar to vācu uzbrukums bija aizkavēts, taču, tā kā Sarkanā armija vairs nespēja izdalīt Latgales aizsardzībai vēl dažas 21. mehanizētajam korpusam līdzvērtīgas karaspēka daļas, tās cīņa par Latgales teritorijas noturēšanu jau bija zaudēta.

Lai arī starppilsētu telefona sakari pārtrūka jau 26. jūnija rītā, līdz dienas beigām ziņa par Daugavpils krišanu sasniedza gandrīz visas Latgales pilsētas un pagastu centrus. Informācija bija nekonkrēta, tai nesevoja nekādi specifiski norādījumi no Rīgas vai apriņķu vadības puses, tādēļ vietējās padomju amatpersonas nosprieda, ka vācu karaspēka parādīšanās iespējama dažu tuvāko stundu laikā. Nekavējoties sākās paniska padomju varas orgānu darbinieku bēgšana no Varakļāniem, Preiļiem, Krāslavas, Dagdas, Kārsavas un lielākās daļas Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas apriņķa pagastu.⁵⁷ Aizbraukšana notika tik lielā steigā, ka bēgļi paspēja paņemt līdzī vienīgi nepieciešamākās personiskās mantas un iztukšot vietējo iestāžu kases. 27. jūnija rītā savos posteņos ārpus Abrenes apriņķa bija palikušas vienīgi Krustpils, Līvānu, Rēzeknes, Zilupes un Ludzas amatpersonas, pateicoties padomju armijas vienību klātbūtnei un bailēm no soda par patvaļīgu rīcību. Izmantojot jebkuru pieejamo transportlīdzekli – ugunsdzēsēju mašīnas, vārumus, rekvizētus velosipēdus, bēgļu grupas devās uz austrumiem un tika apturētas pie Krievijas robežas. Šeit turpināja darboties vecie robežpunkti, kuros notika visu iebrāucēju dokumentu rūpīga pārbaude. Iekļūšana Krievijā bez atbilstoša rakstiska pamatojuma bija atkarīga no laimīgas nejaušības. Pietiekami iespaidīga amatpersona, uzrādot savus dokumentus, spēja pārvest pār robežu visu līdzbraucēju grupu.⁵⁸ Uz Baltkrievijas robežas posteņu, kā šķiet, bija daudz mazāk vai arī nebija vispār. Apķērīgākie bēgļi, kas šķērsoja robežu neapsargātā vietā, parasti par šo pārkāpumu netika sodīti. Tomēr daļa pagastu izpildkomiteju darbinieku un aktīvistu 27. jūnijā bija spiesta Krievijas vietā doties uz Rēzekni vai kādu citu apriņķa pilsētu vai arī, ja atceļš nebija pārāk tāls, atgriezties mājās. Šī iemesla pēc no 27. jūnija vairāku pierobežas pagastu iedzīvotāji, īpaši Ludzas apriņķī, vairs nevarēja būt droši par

sava īpašuma un dzīvības saglabāšanu, jo pēc neveiksmīgā bēgšanas mēģinājuma pagastu vietējā padomju elite un tās atbalstošie aktīvisti atsāka terorizēt sev netīkamos līdzcilsoņus un bija gatavi pēc pirmajiem norādījumiem sākt iznīcināt kopienas materiālās vērtības.⁵⁹ Vēl nedrošākā stāvoklī bija nonākuši piefrontes joslas pagasti, kuros valdīja pilnīga padomju militārpersonu un vietējo aktīvistu patvaļa. 28. jūnija vakarā Višķu pagasts bija zaudējis ap 100 ēku un tā ražotnes un preču krājumi bija iznīcināti vai izlaupīti.⁶⁰ Ievērojamus zaudējumus bija cietuši arī Daugavpīlij vistuvākie Līksnas un Naujenes pagasti.

Daugavpils un Rēzeknes apriņķa rietumu daļas pagastos, kur aizbēgušās amatpersonas tā arī neatgriezās, sākot ar 27. jūniju, svarīgākos administratīvos un saimnieciskos objektus pakāpeniski sāka pārņemt savā kontrolē sabiedriski aktīvu vietējo iedzīvotāju grupas. Šo cilvēku lielākā daļa, baidoties par savu dzīvību, kopš 14. jūnija vai pat vēl agrāk bija slēpusies apkārtnes mežos. Sākotnēji pagastu centru ieņemšana bija iespējama vienīgi tajos apvidos, kur latvieši bija pārliecinošā vairākumā un kas atradās pietiekami tālu no galvenajiem padomju karaspēka kustības maršrutiem. Citviet Latgalē vēl bija pietiekami daudz padomju aktīvistu un PSRS jeb, viņu izpratnē, Krievijai lojālu cittautiešu, kas spētu laikus pamanīt jebkuru aizdomīgu rīcību. Šādos apstākļos padomju režīma aktīvajiem pretiniekiem nācās slēpties grūti pieejamos mežu biežokņos līdz pat vācu karaspēka ienākšanai.⁶¹ Ludzas un Daugavpils apriņķī no 27. jūnija darbojās tikai pa vienai nelielai nacionālo partizānu grupai – respektīvi, Nautrēnu un Kalupes pagastā. Rēzeknes un Abrenes apriņķī nacionālo partizānu kustība bija vērojama galvenokārt grūti pieejamā apvidū ap Lubāna ezeru – Barkavas, Gaigalavas un Bērzpils pagastā, kā arī netālaļā Dricēnu un Atašienes pagastā.⁶² Partizānu mazā skaita un vājā bruņojuma dēļ viņiem bija jāaprobežojas ar ne vairāk kā pārdesmit vīru lielu sarkanarmiešu vai milicijas vienību apšaudi meža aizsegā. Lielākas vietējo operatīvo grupu vienības spēja bez grūtībām ierasties pagastā un veikt arestus pat tad, ja tika izrādīta bruņota pretošanās, kā tas notika 25. jūnijā Atašienes pagastā.⁶³ Pret partizāniem tā arī netika vērstas nopietnas padomju militāro un drošības struktūru operācijas, jo pēc pagastu izpildkomiteju personāla bēgšanas apriņķu varas iestādēm vairs nebija ne laika, ne resursu, ne arī īpašas vēlēšanās nodarboties ar izpildkomiteju atjaunošanu nomaļos pagastos. Daugavpils apriņķa teritorija no Nīcgales līdz Preiļiem bija nonākusi tieši starp divām bēgošo sarkanarmiešu plūsmām, un tādējādi vairākiem pagastiem radās iespēja gandrīz netraucēti sākt atjaunot sabiedrisko un saimniecisko dzīvi. Paradoksāli, bet tikai 15 km attālumā no 5. gaisa desanta korpusa pozīcijām Daugavpils apriņķa Kalupes pagastā 27. jūnijā vietējie iedzīvotāji ieņēma pagasta centru un nākamajā dienā palīdzēja kaimiņu – Vārkavas pagastam izdarīt to pašu.⁶⁴ Preiļi sešas dienas – no 26. jūnija līdz 2. jūlijam – bija pamesti likteņa varā, un, tā kā pilsētnieki neizrādīja

īpašu vēlēšanos pašorganizēties, vienīgā kārtības garanta lomu bija uzņēmušies pilsētas brīvprātīgie ugunsdzēsēji.⁶⁵ Kalupes nacionālie partizāni izrādījās pietiekami saprātīgi, lai apkarotu klejojošos marodierus un tai pašā laikā izvairītos no sadursmēm ar padomju armijas mobilajām izlūkvienībām, kas regulāri ziņoja par pilnīgu aktivitātes trūkumu Preiļu apkārtnē.⁶⁶

27. jūnijā līdz ar Daugavpils ieņemšanu vācu aviācija sāka uzlidot Rēzeknei, Ludzai un Zilupei. Pulksten 11 vairāki vācu bumbvedēji parādījās virs Zilupes stacijas un nometa bumbas uz vilcienu sastāviem. Pirmie sprādzieni nodarīja tikai nelielus bojājumus, taču tad viena bumba trāpīja vilcienā ar munīciju. Sekojošo eksploziju sērija saārdīja divu vilcienu vagonus ar Lietuvas bēgļiem, nogalinot vismaz 32 cilvēkus, pilnībā nopostīja staciju un izraisīja ugunsgrēkus ar cilvēku upuriem. Līdz vakaram tika iznīcināta lielākā daļa pilsētas.⁶⁷ Pārbiedētie vietējie iedzīvotāji, it īpaši ebreji, domādami, ka pilsētā sākušās kaujas, metās bēgt Krievijas robežas virzienā un, tā kā uz laiku bija izklīduši robežsargi, pārklūva tai pāri. Atgriezties viņiem vairs neizdevās, jo bez dokumentiem šie cilvēki vairs netika ielaisti Latvijā, tāpat kā citus no Latvijas neielaida Krievijā.⁶⁸ Līdz ar Zilupes stacijas zaudēšanu bija pārtraukta dzelzceļa satiksme no Rēzeknes Sebežas virzienā, un mēģinājums atjaunot kustību 28. jūnijā beidzās ar divu ešelonu avāriju drīz pēc to izbrukšanas no Zilupes, kas nozīmēja faktisku Latgalē izvietotā padomju karaspēka apgādes pārtraukšanu pa dzelzceļu.⁶⁹ Ludzā pēc 27. jūnija valdīja pilnīga vietējo leTK darbinieku un Strādnieku gvardes patvaļa. Padomju režīmam simpatizējošie Ludzas jaunieši pirms kara bija pārlietu aizrāvušies ar dalību Strādnieku gvardes pasākumos, šai jomā būdami, iespējams, visaktīvākie Latvijā. 25. jūnijā, saņēmuši šautenes no aizsargu krājumiem, viņi pēc pašu izvēles uzņēmās pilsētā patrulēt un piedalīties drošības struktūru darbā, neapzinādamies, ka karaspēles drīz kļūs par asiņainu murgu. 27. jūnijā aptuveni pulksten 12 Ludzu pārlidoja divas vācu lidmašīnas, apšaudīja pilsētu ar ložmetējiem un bombardēja dzelzceļa staciju, nodarot bojājumus vienam preču vilcienam.⁷⁰ Sakarā ar to no Ludzas cietuma uz Krieviju tika steidzīgi evakuēti ieslodzītie. Notikumu ietekmēti, daudzi strādnieku gvardi nosprieda, ka atbilstoši padomju propagandas rakstu norādījumiem pilsētā var parādīties ienaidnieka diversanti. Ludzas brīvprātīgie kārtības sargi sāka uzvesties tā, it kā atrastos frontes pirmajās līnijās. Baiļu psihozē tika nogalināts kāds pilsētnieks, kas, kā liekas, dzērumā nākšņojis būvlaukuma vagonetē.⁷¹ Tūlīt pēc pirmā uzlidojuma Ludzā tika arestēts padomju armijas leitnants, kuram nebija atbilstošu dokumentu, kāds cits virsnieks leTK darbinieka formā gāja bojā pēc mēģinājuma bēgt.⁷² Nav gandrīz nekādu šaubu, ka abi virsnieki bija apjukuši bēgļi no Lietuvas vai Daugavpils, kas vienkārši centās nokļūt Krievijā. Šīs un, neapšaubāmi, vairākas citas mums nezināmas traģēdijas bija aizsākums garai sava pārākuma apziņas apmāto Ludzas sarkano gvardu pastrādāto noziegumu virknei.

Pēc Daugavpils zaudēšanas par padomju armijas operāciju centru Latgalē bija kļuvusi Rēzekne. 28. jūnija vakarā šeit pēc plāna bija jāierodas 27. armijas štābam, bet vēl pirms tam pilsēta bija kļuvusi par degvielas un kara materiālu glabātavu visām karaspēka vienībām, kas tika pārsvietas Daugavpils virzienā. Vēlākais, ap 27. jūniju faktiskā augstākā vara Rēzeknē nonāca kara komisāra rokās, bet vēl pēc dažām dienām pulkvedis Afanasjevs sāka pildīt pilsētas garnizona priekšnieka pienākumus.⁷³ Taču, apzinoties savu reālo varu, katrs caur Rēzekni braucošas karaspēka daļas komandieris uzskatīja par iespējamu pieņemt lēmumus bez to saskaņošanas ar garnizona priekšnieku. Civilo amatpersonu funkcijas tagad aprobežojās gandrīz vienīgi ar armijas apgādes jautājumiem. IeTK Rēzeknes nodaļa un milicijas darbinieki aktīvi sadarbojās ar sarkanarmiešiem un izmantoja to palīdzību. Sākot ar 26. jūniju, Rēzeknē un tās apkārtnē pulcējās aizvien lielāks skaits visdažādākās piederības padomju militārpersonu. Iedzīvotāji, kas, baidoties no aresta vai noticot baumām par iesaukšanu armijā, mēģināja izkļūt no pilsētas, riskēja daudz vairāk, nekā paliekot uz vietas. Piepilsētas mežos izvietotie sarkanarmieši parasti uzskatīja par spiegiem visus savu nometņu tuvumā sastaptos civiliedzīvotājus un pēc aizturēšanas nodeva viņus iekšlietu darbinieku rīcībā.⁷⁴ Rēzeknes Strādnieku gvarde, kuras nozīme pilsētā bija niecīga, pēc 25. jūnija tika apbruņota ar mazkalibra šautenēm un bisēm un, tā kā pilsētā bija militārpersonu pārpilnība, nodarbojās vienīgi ar katra garāmejoša civilista dokumentu pārbaudi.⁷⁵ 28. jūnijā Rēzekne kļuva par kara nometni, kur civilvarai vairs nebija vietas.

Ja Krustpils kara pirmajās dienās faktiski pakļāvās Jēkabpils apriņķa un pilsētas amatpersonām, Līvāni kopā ar Līvānu pagasta teritoriju, pateicoties atsevišķu vietējās padomju elites pārstāvju aktivitātei un ģeogrāfiskajam stāvoklim, līdzīgi Balviem, kļuva par savrupu reģionālo varas centru. 26. jūnija paniku pilsētā novērsa tas, ka jau vismaz dienu iepriekš Līvānos bija ieradušies sarkanarmieši, kas gatavojās aizstāvēt pilsētu un raka ierakumus Daugavas krastā. Armijas klātbūtnei bija nomierinošs efekts, un tuvāko pagastu vadība tā vietā, lai bēgtu uz austrumiem, sāka pulcēties Līvānos.⁷⁶ Līdz 27. jūnijam pilsētā turpinājās parastā dzīves un darba rutīna. Mazizglītota un nepieredzējusi padomju elite ne centās, ne arī bija spējīga izrādīt iniciatīvu, cerot uz frontes stabilitāciju un paklausīgi izpildot militāristu prasības. 27. jūnijā no bēgošo sarkanarmiešu grupām tika saņemta ziņa, ka vērmahts sasniedzis Lietuvas robežu un jau tuvākajā laikā var tuvoties Daugavas krastam pie Jēkabpils un Līvāniem. Pie Dubnas tilta novietotā sapieru komanda apjuka un bez atbilstošas pavēles saņemšanas detonēja spridzekļus, līdz ar to pagriežot bēgošo padomju karavīru kustību Varakļānu virzienā.⁷⁷ Līvānu ugunsdzēsēju depo ēkā 27. jūnijā tika veikta padomju režīmam uzticamu personu apbruņošana. Tas visdrīzāk bija pilsētas vadības izmisuma solis. Apjukušo bruņoto padomju aktīvistu kopu vienas dienas laikā nebija iespējams pārvērst disciplinētā, militārā vienībā. Ne Strādnieku gvardi, ne arī operatīvo grupu Līvānos tā arī nepaspēja izveidot.

Naktī uz 28. jūniju Daugavu pie Līvāniem šķērsoja no Lietuvas bēgošie sarkanarmieši. Tumsā viņus gandrīz noturēja par vācu desantu. Pilsētā tika sacelta trauksme, un trīs “diversantus”, kas patiesībā izrādījās Lietuvas miliči, no nošaušanas paglāba vienīgi padomju virsnieku iejaukšanās.⁷⁸ 28. jūnijā kļuva skaidrs, ka Daugavas otrā krastā atrodas vērmahta priekšposteni. Pēcpusdienā, ņemot līdzi vērtīgākos veikalus un noliktavu krājumus, pilsētas partijas un padomju vadītāji izbrauca uz Rēzekni, kur apmetās par evakuācijas punktu iekārtotajā pilsētas vidusskolā.⁷⁹

Naktī uz 28. jūniju Latvijas PSR valdība pamet Rīgu. Tai pašā dienā Latgales partijas, padomju un drošības struktūras saņem atļauju evakuēties. Cik noprotams, atļauja attiecās uz visiem darbiniekiem, kas nebija aizņemti militāras nozīmes uzdevumu pildīšanā. 28. un 29. jūnijā notiek Rēzeknes, Ludzas un Abrenes partijas un padomju iestāžu personāla plānveida izbraukšana uz Krieviju. Precīzi iecerētā operācija izvēršas par vēl vienu nekontrolējamu bēgļu vilni. Uz Krievijas robežu virzās mašīnu un pajūgu rindas, un lielākajai daļai bēgļu šoreiz izdodas izkļūt no Latvijas.⁸⁰ 28. jūnijā aizbrauc Rēzeknes milicijas vadošais personāls, tai pašā dienā no Ludzas bēg daudzi komjau-nieši un aktīvisti, kas tomēr netiek tālāk par Opočku.⁸¹ Abrenes apriņķī 28. jūnijā beidz pastāvēt pagastu izpildkomitejas. To darbinieki dodas uz Balviem vai Abreni. Vietējie aktīvisti vairs kontrolē vienīgi pagastu centrus, cerot vajadzības gadījumā saņemt palīdzību no tuvākās pilsētas. Tas pats notiek arī Ludzas apriņķī un Rēzeknes apriņķa austrumdaļā. 28. jūnija vakarā padomju civilvaras iestādes Latgalē bija beigušas pastāvēt. Rēzeknē un Abrenē par noteicējiem bija kļuvuši aizmugures dienesta virsnieki, Ludzā un Balvos darbojās no miličiem un strādnieku gvardiem veidotas operatīvās grupas, bet pagastos par līdzpilsoņu mantu un dzīvību nereti lēma bruņotas padomju režīma atbalstītāju kopas ar marginālu vai pat kriminālu pagātni. Austrumlatgalei bija jāpārdzīvo sešas baļu un briesmu pārpilnas dienas.

Bezvaras stāvoklis Latgalē

(29. jūnijs – 4. jūlijs)

Nacistiskās Vācijas militār pārvaldes pirmās iestādes ieradās Daugavpilī ne agrāk par 29. jūnija rītu. Pirms tam frontes stāvoklis vēl bija pārāk nedrošs un okupācijas varu pilsētā pārstāvēja vienīgi cietoksni izvietotais 8. tanku divīzijas štābs.⁸² Daugavpilī tika izveidota 822. lauka komandantūra (*Feldkommandantur*), kurai bija jākontrolē vācu armijas aizmugure visā Latgales teritorijā, un 536. Daugavpils pilsētas komandantūra (*Ortskommandantur*), kas uzraudzīja tikai Daugavpili un daļu Daugavpils apriņķa. Ja attiecībā uz citiem Latvijas reģioniem var diskutēt par to, cik lielā mērā vācu komandantūras sākotnēji kontrolēja vietējās dzīves norises, par Latgali šādu neskaidrību nav. Šeit katrā apriņķa pilsētā vispirms tika organizēta vācu komandantūra un tikai

pēc tam tās latviešu palīgfiliāle. Latgales vācu kara komandanti jau no pirmās dienas iejaucās saimnieciskos jautājumos, deva tiešas pavēles latviešu paš aizsardzības spēku apakšnodaļām, sūtīja pilnvarotus pārstāvjus uz pagastiem un nekad neļāva vietējām latviešu pašvaldībām aizmirst, kas tagad ir šīs zemes saimnieks. Atsevišķus Latgales latviešus un pašvaldību darbā piedalījušos minoritāšu pārstāvjus, iespējams, var apsūdzēt kā noziegumu līdzdalībniekus, taču represiju organizēšanu viņiem piedēvēt nevar. Pilnībā abu Daugavpils vācu komandantūru organizatoriskā struktūra tika izveidota apmēram 1. jūlijā.⁸³ To pirmais neatliekamais uzdevums bija sakārtot pilsētas saimniecību tiktāl, lai Daugavpili jau pēc dažām dienām varētu izmantot par transporta un atbalsta punktu turpmākajam uzbrukumam Ļeņingradas virzienā. Šim nolūkam bija vajadzīgs vietējais darbaspēks, un jau 29. jūnijā vācu amatpersonas uzsāka rūpnīcu un komunālo dienestu strādnieku un pilsētā dzīvojošo ebreju reģistrāciju. Strādnieki, ja vien netika apsūdzēti propadomju simpātijās, jau tai pašā dienā varēja atgriezties darbā.⁸⁴ Ebreju vīrieši pēc 29. jūnijā izdotās pavēles 30. jūnijā tika sapulcināti tirgus laukumā, nogādāti pilsētas cietumā un turpmāk tika izmantoti gruvešu novākšanas un remonta darbos.⁸⁵

Lai arī ebreju sapulcināšanas pavēli parakstīja tai pašā dienā – 29. jūnijā par Daugavpils pilsētas prefekta vietas izpildītāju ieceltais R. Blūzmanis, viņam, izņemot morālo atbildību, ar šo pasākumu nevarēja būt nekāda sakara. 29. jūnijā R. Blūzmaņa rīcībā bija vienīgi daži viņa paziņas un bijušie prefektūras darbinieki, kas vēlāk sastādīja tās pārvaldes kodolu.⁸⁶ Šiem cilvēkiem nebija pat personisko ieroču, un viņi bija aizņemti, iekārtojot pagaidu mītni pilsētas valdes ēkā. Tā saucamās palīgpolicijas iecirkņu veidošanu uzsāka 1. jūlijā, un tikai no 3., bet atsevišķos Daugavpils rajonos pat no 5. jūlija varēja sākt runāt par policejiskas kārtības ieviešanu pilsētā.⁸⁷ Daugavpils latviešu policijas dienesta organizēšanas sākotnējais iemesls bija vērmahta nespēja iedalīt pietiekamu skaitu cilvēku pilsētas saimniecisko objektu un apcietinājuma vietu apsargāšanai. Sešos Daugavpils policijas iecirkņos un dzelzceļa policijā apmēram 5. jūlijā varēja būt vismaz 300 darbinieku. Precīzu skaitu nav iespējams noskaidrot, jo iecirkņi veidojās spontāni pēc R. Blūzmaņa mutiska norādījuma un līdz pat jūlija vidum policijas personāla pārreģistrācija netika veikta. Parasti, līdzīgi kā to darīja 1. iecirkņa priekšnieks A. Sakarnis, jaunieceltā amatpersona devās uz iedalīto pilsētas rajonu, patvaļīgi aizņēma sev tīkamas iestāžu telpas, ko līdz tam vēl nebija nolūkojis vērmahts, un sāka pieņemt darbā brīvprātīgos, vadoties pēc personiskām simpātijām.⁸⁸ Jūlija pirmajās dienās daudzi policisti, kas nebija centušies meklēt sarkanarmiešu pamestos ieročus, vēl nebija apbruņoti. Kā šķiet, kamēr frontes līnija vēl nebija atālinājusies no pilsētas, lauka komandantūra nevēlējās riskēt un piešķirt ieročus tiem “iezemiešiem”, kuriem nebija uzticētas militāras funkcijas. Latviešu policisti vērmahtam pirmajā okupācijas nedēļā bija vajadzīgi kā novērotāji un sargi, kārtības uzturēšana,

protams, tika uzskatīta par sekundāru. Ir pārsteidzīgi uzskatīt, ka cilvēki pieteicās par brīvprātīgajiem policijā kādu īpašu politisku vai karjeras apsvērumu dēļ. Daugavpils bija izpostīta, daudzi uzņēmumi un veikali sagrauti, un citu iespēju atrast darbu sākotnēji tikpat kā nebija. 2. jūlijā pulksten 20 prefektūras telpās notika iecirkņu priekšnieku pirmā kopsapulce, kur R. Blūzmanis pirmo reizi iepazinās ar viņam pakļauto darbinieku un to pagaidu bruņojuma sarakstiem.⁸⁹ Līdz ar to drošības struktūra, ko dēvēja arī par “vācu armijas policijas palīgdienestu”, bija sākusi darboties.

Daugavpils pilsētas valdes nams bija viena no nedaudzajām lielajām sabiedriskajām ēkām, kas nebija cietusi ugunsgrēkā un netika rekvizēta vērmahta vajadzībām.⁹⁰ Šeit apmetās pilsētas prefektūras pārvalde un, sākot ar 1. jūliju, atsāka darbu pilsētas valde pilsētas vecākā E. Petersona vadībā.⁹¹ Minētajās iestādēs gandrīz visas amatpersonas bija latvieši. Šādas pilsētas valdes iecelšana multietniskajā Daugavpilī bija apzināts lauka komandantūras lēmums, kas balstījās uz nacistu okupētajās zemēs stingri ievēroto reģionāli etnisko principu. Tas nozīmēja, ka katrs apgabals tika uzskatīts tikai par vienas nācijas apdzīvotu teritoriju, piešķirot tai tiesības veidot pašvaldības, dibināt skolas utt. Neskaidrību gadījumā etnisko apgabalu robežas novilkta vācu ierēdņi. Daugavpils, bet vēlāk arī Latgales atzīšanai par latvisku teritoriju nebija nekāda sakara ar vācu militārvaldes simpātijām vai antipātijām. Tikpat labi Latvijas austrumi varēja tikt pasludināti par krievu vai baltkrievu etnisko apgabalu. Taču okupācijas administrācijas ierēdņus vadīja praktiski apsvērumi, starp kuriem svarīgākie bija vislielākais administratīvā un saimnieciskā darba profesionāļu un vismazākais potenciālo ģermānofobu skaits vietējās latviešu kopienas locekļu vidū. E. Petersons spēja dažu dienu laikā sameklēt un iecelt amatā vai atjaunot darbā gandrīz visu pilsētas valdes nodaļu vadītājus un tehniskos speciālistus. Par nelaimi, viņi nevarēja kā citviet Latvijā turpināt pilsētas saimniecisko un komunālo dienestu darbību. Puse Daugavpils bija krāsmatās un aptuveni 60% iedzīvotāju zaudējuši materiālās vērtības ugunsgrēka laikā.⁹² Preču krājumi bija izlaupīti vai dažos gadījumos vērmahta rekvizēti. Elektrostacija, telefoni un daļēji arī ūdensvads nedarbojās. Tiesa gan, tā kā komunālie dienesti bija vajadzīgi vērmahtam un pilsētas komandantūrām, jau 29. jūnijā uzsāka ūdensvada atjaunošanas darbus un tika plānots elektrostācijas remonts.⁹³ Te pilsētas valde bija pilnīgi atkarīga no militārvaldes labvēlības, jo citu iespēju iegūt remontam nepieciešamos mehānismus un rezerves daļas tai nebija. Jūlija pirmajās dienās Daugavpils pilsētas tēvi atradās gandrīz neatrisināmas problēmas priekšā, izmisīgi mēģinot nodrošināt ugunsgrēkā cietušos iedzīvotājus ar darbu, mājokli un pārtiku. Diemžēl bezmaksas zupas virtuve Vecticibnieku ielā 11 spēja piedāvāt tikai 150 porciju silta ēdiena dienā.⁹⁴ Frontes tuvums un pilsētas apkārtnes postījumi tiktāl ierobežoja regulāras pārtikas piegādes, ka, sākot ar 4. jūliju, Daugavpils un Grīvas iedzīvotājiem uz laiku bija atļauts pirkt tikai 300 gramu maizes dienā.⁹⁵ Darba dienests, kas tika atvērts 2. jūlijā, spēja piedāvāt

labākajā gadījumā dažus desmitus vakanču nedēļā, jo pēc darbības atjaunošanas veikali un uzņēmumi deva priekšroku bijušajam personālam. Lai atrisinātu mājokļu krīzi, sākot ar 3. jūliju, iedzīvotājus izmitināja pamestajos aizbēgušo padomju darbinieku un aktīvistu dzīvokļos, kas, ievērojot vērmahta veikto dzīvojamo telpu rekvizīciju, spēja apmierināt tikai nedaudzu cilvēku vajadzības.⁹⁶

Uz ziemeļiem no Daugavpils frontes līnija jeb, pareizāk, vērmahta pozīcijas palika nemainīgas no 29. jūnija līdz pat 3. jūlija rītam. Pēc 5. gaisa desanta korpusa sakāves padomju frontes sektors starp Daugavpili un Rēzekni kļuva par neskaidras piederības bezmērķīgi klejojošu karaspēka daļu kopu, kuras komandierus nebija iespējams atrast. Padomju pētījumos sastopamie karadarbības gaitas apraksti ir balstīti uz nepārbaudāmām atskaitēm, ko 1941. gada jūlijā sastādīja sakauto Sarkanās armijas vienību komandieri.⁹⁷ Sākot ar 1941. gada vasaru, padomju propagandas speciālisti ir tiražējuši leģendu, ka Latgalē notikušas smagas aizsardzības kaujas, kurās padomju spēki gāja bojā, taču paguva nodarīt vērmahtam milzīgus zaudējumus. Lai pamatotu šo apgalvojumu, vairākiem sarkanarmiešiem, kas bija ziņojuši par to, kā vienpersoniski gūstījuši veselas vācu vienības un ar sapieru lāpstīņām iznīcinājuši tankus, piešķirta augstus apbalvojumus, līdz ar to apliecinot viņu stāstu patiesumu.⁹⁸ Vēl tagad daži publicisti ir ar mieru ticēt padomju pseidofolklorai, no kuras izriet, ka vairākas savrupas Sarkanās armijas vienības ieņēma pozīcijas starp Daugavpili un Rēzekni, nesastapa citas karaspēka daļas, vientulībā veica varoņdarbus un vientulībā atkāpās. Diemžēl patiesība bija daudz vienkāršāka. Naktī uz 28. vai 29. jūniju ģenerālis S. Akimovs pēdējo reizi mēģināja sapulcināt vienkopus no Daugavpils aizbēgušos sarkanarmiešus, taču, nezinādams ne savu, ne vērmahta spēku izvietojumu, tā vietā apmaldījās, nokļuva vācu aizmugurē un gandrīz tika sagūstīts.⁹⁹ No šā brīža par turpmāko S. Akimova dalību vietējās kaujās ziņu nav. Visticamāk, viņš devās uz Rēzekni meklēt 27. armijas mītni. Vēl vairākas dienas Ziemeļrietumu frontes štābā bija pārliecināti, ka Akimova grupa turpina cīnīties pie Daugavpils. Patiesībā visdažādākās piederības karavīru pūlis lēnām virzījās uz Rēzekni, atsākot kustību pēc katras apšaudes ar vērmahta priekšposteniem. Lai izvairītos no apsūdzībām par dezertēšanu, kopā ar citiem bēgošie jaunākie virsnieki, cik noprotams, nolēma dēvēt savu vienību paliekas par “Daugavpils apvienoto pulku”¹⁰⁰ un centās radīt iespaidu, ka notiek manevrēšana piefrontes joslā. Tā kā sarkanarmieši piederēja dažādām karaspēka daļām, bija ģērbti dažādās uniformās un runāja dažādās PSRS tautu valodās, savējo atpazīšanas problēmas, pārpratumi un savstarpējās apšaudes kļuva neizbēgamas. Jādomā, ka memuāros daudzkārt pieminētās sadursmes ar vācu desantniekiem patiesībā bija kaujas starp padomju karavīriem pārpratuma dēļ un notvertie “spiegi” – nevainīgi civiliedzīvotāji. Īpaši grūtā situācijā nonāca 5. un no Lietuvas bēgošā 10. gaisa desanta korpusa karavīri, jo uniformu dēļ tos aizvien biežāk noturēja par vāciešiem.¹⁰¹ Rūgtu pieredzi guvušie “Daugavpils apvienotā pulka” virsnieki

un karavīri jūlija sākumā vienmēr turējās kopā ne mazāk kā 100 vīru lielās vienībās un, lai netiktu nošauti kā dezertieri, paši izvairījās no nevēlamiem jautājumiem ar to, ka pārbaudīja katras sastaptās augstāka ranga militārpersonas dokumentus.

Jūnija pēdējās dienās Latgalē ieradās aizvien jauni vācu un padomju pulki un divīzijas. Taču, ja vērmahts precīzi koordinēja savu karaspēka daļu kustību, Sarkanās armijas vienības rīkojās pēc apstākļiem, vadoties vienīgi pēc sākotnējām instrukcijām, jo nespēja sazināties ne ar saviem štābiem, ne arī 27. armijas komandantpunktu. Rodas pamatotas šaubas, vai līdz 4. jūlija vakaram, kad pēdējie padomju karavīri pameta Latgali, bija izveidots darbaspējīgs 27. armijas štābs, nemaz nerunājot par visu tam pakļauto spēku apzināšanu. Nav nekādu tiešu pierādījumu, ka N. Berzarins būtu uzturējies Latgalē un Rēzeknes pievārtē, Adamovā, uz dažām dienām izvietojusies armijas štāba virsnieki mēģinātu ietekmēt karaspēka pārvietošanos.¹⁰² Rezultāts bija tāds, ka Sarkanā armija vairs nespēja reaģēt uz bīstamām stratēģiskās situācijas izmaiņām Latgalē. 28. jūnijā pēc pulksten 12 vācu 41. motorizētā korpusa vienības forsēja Daugavu, ieņēma Krustpili un 29. jūnijā izveidoja placdarmu pie Līvāniem. Gaidot papildspēku ierašanos, vērmahta karavīri līdz 1. jūlijam turpināja uzturēties Daugavas krasta tuvumā, un tikai šai dienā viņu ienākšanu pamanīja Līvāniem tuvāko pagastu iedzīvotāji.¹⁰³ Gandrīz vienlaikus – aptuveni 29., 30. jūnijā – Latvijas robežu no Ludzas un Krāslavas puses šķērsoja 112. kājnieku divīzija, 163. motorizētā divīzija un vairākas mazākas padomju karaspēka daļas. To pārvietošanos ievērojami apgrūtināja lietusegāžu dēļ gandrīz neizbraucamie Krievijas pierobežas ceļi. Majora Kosogorska 92. tanku (faktiski motorizētais) pulks spēja nokļūt Latvijā tikai ar šķūtīs mobilizēto vietējo kolhoznieku palīdzību.¹⁰⁴ 112. divīzijas 416. kājnieku pulkam bija vajadzīgas piecas dienas, lai nogādātu divīzijas artilēriju no Polockas uz Krāslavu, kur tas ieradās 30. jūnijā. 29. jūnijā 27. armijas izveidošana bija nonākusi strupceļā un sākās Sarkanajai armijai 1941. gada vasarā tik raksturīgais militāri birokrātiskais juceklis. Rēzeknē izvietoto armijas pagaidu štābu bataljonu un pulku komandieri vienkārši ignorēja, gaidot pavēles no savu divīziju komandieriem, taču tie nespēja tās dot, jo pārgājiena apstākļos rācijas bija izslēgtas un iesaiņotas. Dzelzceļa transporta kustība pēc 28. jūnija bija tik vāja, ka šāviņus un degvielu varēja piegādāt vienīgi ar kravas automašīnām, kuru trūka. Lai nodotu pavēles no Rēzeknes uz Krāslavu, bija vajadzīgas vismaz vairākas stundas rakstiskas depešas nogādāšanai.¹⁰⁵ 29. jūnijā 27. armijas spēki ar F. Kužņecova pavēli tika sašķelti divās daļās. 24. un 41. strēlnieku korpuss, kam bija jāvirzās uz Rēzekni, tika atstāts pie Pleskavas.¹⁰⁶ Tai pašā laikā karaspēka daļas, kas jau bija sākušas pildīt pārdislocēšanās pavēli, turpināja kustību. 163. motorizētā divīzija devās aizsargāt Rēzekni, bet pie Krāslavas sāka veidoties savrups 21. mehanizētā korpusa palieku un no Polockas atsūtītu tanku un kājnieku vienību grupējums. Padomju frontes līnija Latgales teritorijā 30. jūnijā vairs pastāvēja vienīgi Ziemeļrietumu frontes štāba kartēs.

Kā jau minēts, padomju amatpersonu un aktīvistu aizbraukšana no Latgales vēl nenozīmēja bezvaras stāvokļa iestāšanos visā tās teritorijā, jo padomju režīmu turpināja pārstāvēt dažādas organizētības pakāpes militārpersonu, strādnieku gvardu un aktīvistu vienības. No Krustpils un Līvāniem bēgošie sarkanarmieši apmēram 28. jūnijā izvietojās Varakļānos un Viļānos. Krāslava pēc pilsētas vadības aizbraukšanas naktī uz 27. jūniju uz trim dienām nonāca pārdesmit kilometru platā neitrālā zonā starp abām karojošām pusēm. Jūtot karaspēka tuvumu, iedzīvotāji neuzdrošinājās neko uzsākt – un daudzi uzskatīja par labāku paslēpties apkārtnes mežos.¹⁰⁷ Bažas bija pamatotas, jo 30. jūnijā līdz ar padomju 416. pulka avangardu Krāslavā atgriezās daudzas aizbēgušās amatpersonas un aktīvisti. Cik noprotams, Krāslavas, Dagdas un apkārtnes pagastu iedzīvotāju evakuācijas kolonnas aptuveni 28. jūnijā bija aizturētas Polockas vai Vitebskas apkārtnē, un visi vīrieši, kas varēja noderēt kā piefrontes joslas apstākļu pazinēji, bija spiesti doties mājās kopā ar sarkanarmiešiem. Līdz ar Krāslavas ieņemšanu 416. pulka patruļas pēc vietējo palīgu norādījumiem sāka meklēt un aizturēt potenciāli neuzticamas un aizdomīgas personas. 30. jūnijā arestēja un drīz pēc tam nogalināja trīs vietējos iedzīvotājus, to skaitā katoļu garīdznieku.¹⁰⁸ Upuru skaits, neapšaubāmi, būtu lielāks, taču pirmais vācu aviācijas uzlidojums Krāslavai 1. jūlijā un tam sekojošais vēрмаhta uzbrukums neļāva pārmeklēt pilsētas apkārtni. Līdzīgi arī citas Latgales mazpilsētas (Varakļāni, Viļāni, Kārsava) nedēļas laikā pārdzīvoja divus bezvaras periodus. Arī šeit vietējā padomju elite 26. vai, vēlākais, 28. jūnijā pēkšņi steigā pameta pilsētu, neatstājot nekādus norādījumus par uzņēmumu un veikalu turpmāko darbību. Pēc vienas – divām apjukuma pilnām dienām, ko pilsētnieki pavadīja apātijā vai izliekoties, ka nekas nav noticis, varu Varakļānos un Viļānos pārņēma nejauši iemaldījušās sarkanarmiešu vienības, kas devās prom jūlija pirmajās dienās pēc īsas apšaudes ar vēрмаhta izlūkvienībām. Saņēmuši pieprasīto pārtiku un redzēdami, ka iedzīvotāji pakļaujas viņu norādījumiem, padomju karavīri ne-centās veikt represijas. Vienīgi Viļānos, kur uzturējās sapieru vienība, tika uzspridzināti divi tilti un nodedzināta ādu noliktava.¹⁰⁹ Par to, cik lielā mērā situācija Latgalē tobrīd bija tuvu absurdam, liecina notikumi Kārsavā. 29., vēlākais, 30. jūnijā Jēkabpils apriņķa operatīvā grupa – vairāki desmiti bruņotu strādnieku gvardu LK(b)P apriņķa komitejas otrā sekretāra O. Oškālņa vadībā nezināmu iemeslu pēc netika ielaista Krievijā. Pēc neilgas svārstīšanās O. Oškālņš aizveda savus ļaudis uz netālo Kārsavas pilsētu, kuras vadība tobrīd jau bija aizbēgusi, aizņēma vidusskolas ēkas telpas, izvietoja uz svarīgākajiem ceļiem bruņotus posteņus un faktiski uzņēmās pilsētas izpildkomitejas vadītāja funkcijas.¹¹⁰ Vismaz četras dienas – no 30. jūnija līdz 3. jūlijam – O. Oškālņa grupa pārvaldīja Kārsavu, uzraudzīja sabiedrisko kārtību, noteica veikalu darba stundas un centās izrītēt visus caurbraucošos civilistus. Šajā laikā O. Oškālņa pašdarbība neizraisīja ne mazāko Ludzas un Rēzeknes militāro un nedaudzo civilo amatpersonu interesi, lai arī Kārsavu šķērsoja viens no galvenajiem satiksmes ceļiem, pa kuru nepārtraukti virzījās karaspēks.

Pēc 28. jūnija no Sarkanās armijas atbalsta atkarīgas drošības struktūru paliekas, pārtapušas par operatīvajām grupām, saglabājās vienīgi trijos apriņķu centros (Rēzekne, Ludza, Abrene) un Balvos. Līdz 29. jūnija rītam Rēzekni bija pametuši ne tikai partijas un padomju darbinieki, bet arī lielākā daļa milicijas personāla.¹¹¹ Līdz ar pirmo 27. armijas štāba virsnieku ierašanos Adamovā (apmēram 29. jūnijā) kļuva skaidrs, ka nebūs viegli organizēt sadarbību starp štābu, Rēzeknes apriņķa kara komisāru un caurbraucošajām karaspēka daļām. Lai risinātu šo problēmu, ne vēlāk par 1. jūliju augstākā vara pilsētā tika piešķirta Rēzeknes garnizona priekšniekam pulkvedim Afa-nasjevam. Par nelaimi vietējiem iedzīvotājiem, kara komisāra un vēlāk arī garnizona priekšnieka galvenais un, ja neskaita noliktavu un ceļu uzraudzību, gandrīz vienīgais uzdevums bija sagatavot pilsētu aizsardzības kaujām. Lielākā daļa iestāžu pēc 28. jūnija pārtrauca darbu, un turpmākajās dienās tie rēzeknieši, kuriem neizdevās paslēpties, tika nodarbināti ierakumu un citu militāru objektu būvdarbos.¹¹² IeTK Rēzeknes nodaļas darbinieki kopā ar daļu milicijas un Strādnieku gvardes personāla pēc 28. jūnija turpināja darboties kā vāji organizēta, taču ļoti aktīva operatīvā grupa, kas aizvien intensīvāk veica arestus. Armijas un IeTK darbības sfēras Rēzeknē šai laikā tikpat kā nesaskārās. Sarkanarmieši nodeva IeTK mītnē sagūstītos “spieģus” un “diversantus”, bet operatīvā grupa savukārt varēja paļauties uz militārpersonu atbalstu, ja bija jāveic aresti pilsētā un tuvākajos pagastos. Represiju apjomu ierobežoja vienīgi autotransporta trūkums, jo visas darba kārtībā esošās automašīnas jau bija rekvizētas armijas un iedzīvotāju evakuācijas vajadzībām. Sarkanarmiešu aizdomīgums pret visām krieviski nerunājošajām civilpersonām tikai veicināja pagaidu drošības struktūru agresivitāti. Sākot ar jūnija beigām, daudzi rēzeknieši uzskatīja par labāku neiziet no mājām, jo pārlietu centīgās patruļas aizturēja pat pusapģērbtus cilvēkus piemājas dārziņos. Dažādu posteņu un pašieceltu dokumentu pārbaudītāju jūnija beigās Rēzeknē jau bija tik daudz, ka pat īslaicīga atrašanās uz ielas bez pases draudēja ar tūlītēju arestu.¹¹³ Patiesības labad jāsaka, ka tas, ko Rēzeknes latvieši uzņēma kā tikai pret viņiem vērstu terorizēšanas kampaņu, bija plašāka mēroga pasākums, ko stimulēja čekistu un viņu atbalstītāju bailes un nedrošība. Cieta arī, vēlākais, 28. jūnijā uz Rēzekni ar kājām no Daugavpils atnākušie Lietuvas bēgļi, kas nereti runāja vienīgi lietuviešu un poļu valodā un kuru vidū tika aktīvi meklēti vācu aģenti, arestējot vismaz dažus aizdomās turamos. No Līvāniem, Krustpils un Daugavpils puses pēc šo pilsētu krišanas sāka ierasties bēgošas sarkanarmiešu vienības, vedot līdz ievainotos. Nelielā Rēzeknes slimnīca bija pārpildīta ar simtiem smagi cietušu karavīru, kuru veiksmīgai ārstēšanai nepietika ne personāla, ne arī medikamentu.¹¹⁴

1. jūlijā Rēzeknē un tās apkārtnē izplatījās baumas, ka fronte ir pārrauta un sācies vācu uzbrukums, tādēļ līdz vakaram pilsētu pameta visi atlikušie IeTK darbinieki, pirms tam milicijas ēkā nogalinot 39 arestētos vietējos iedzīvotājus. Iemesls 1992. gadā

notikušajai diskusijai presē par to, vai šie cilvēki pirms nāves tikuši spīdzināti, bija pārpratums – pārmērīga uzticēšanās kādam dokumentam.¹¹⁵ Spīdzināšanu ir apstiprinājuši pietiekami daudzi upuru ekshumācijas liecinieki, viņu vidū vietējie sabiedriskie un reliģiskie darbinieki.¹¹⁶ 1. jūlijā Rēzeknes operatīvās grupas biedru visatļautības sajūta un morālais pagrimums bija sasniedzis tādu pakāpi, ka par notikušo noziegumu nav iemesla šaubīties.

Vēlākais, 28. jūnijā Ludzas apriņķa partijas un izpildkomitejas personāls, kā arī vismaz daļa apriņķa komjauniešu un viņiem piebiedrojušos aktīvistu devās uz Zilupi, bet no turienes, uzzinādama, ka dzelzceļa satiksme ir pārtraukta, uz Opočku. Tur izrādījās, ka VK(b)P Opočkas apgabala komiteja tikko saņēmusi PSRS Tautas Komisāru Padomes un VK(b)P CK 29. jūnija lēmumu par partizānu kustības organizēšanu ienaidnieka aizmugurē un vēlas nosūtīt karadienestam derīgos bēgļus atpakaļ uz Latviju. Visticamāk, naktī uz 2. jūliju gandrīz visi mobilizētie aktīvistu, kas nebija partijas biedri un neieņēma atbildīgus amatus, slepus pameta Opočku. No rīta jaunieceltā vienības komandiera P. Zaharenko rīcībā bija palicis ne vairāk par 30 cilvēkiem, kas bija vai nu patiesi uzticīgi padomju režīmam, vai arī baidījās par saviem tuviniekiem.¹¹⁷ Saņēmusi ieročus, partizānu vienība 3. jūlijā atgriezās Latvijā, līdz jūlija vidum slēpās mežos un pēc pirmajiem mēģinājumiem sākt aktīvu darbību tika sakauta un iznīcināta. Pēc 28. jūnija uz vietas palikušie Ludzas apriņķa iestāžu darbinieki un viņu brīvprātīgie palīgi saglabāja kontroli vienīgi pār apriņķa centru un ne vairāk par trim tuvākajiem pagastiem. Kārsava un apriņķa dienvidu daļa bija pamesta likteņa varā, sagrautajā Zilupē bija izvietojušās sarkanarmiešu un robežsargu grupas. Lai gan apriņķa vadība bija aizbraukusi, Ludzas veikali un iestādes turpināja strādāt un pilsētā joprojām atradās desmitiem bruņotu leTK darbinieku, miliču un strādnieku gvardu – pēdējo vidū arī V. Kononovs. Vismaz daļa no viņiem, cik noprotams, veidoja tā saucamo M. Hodunkova operatīvo grupu.¹¹⁸ Atšķirībā no citām Latgales pilsētām jūnija beigās represijas Ludzā notika bez armijas līdzdalības un pilnā mērā bija uz padomju režīma vietējo atbalstītāju sirdsapziņas. Iedzīvotājiem pēc 28. jūnija bija grūti noteikt, kādu drošības struktūru pārstāv bruņoto "miliču" vienības, kas veica politiskos noziegumos apsūdzētu personu un bijušo aizsargu meklēšanu un arestus Ludzas tuvākajā apkārtnē. Neatkarīgi no piederības viņi gandrīz visi bija kreisi noskaņoti vietējie iedzīvotāji, kas 1940. gadā bija izlēmuši aktīvi atbalstīt padomju jeb, kā daudziem no viņiem šķita, Krievijas varas orgānu ieviešanu savā dzimtenē un citu piemērotu kadru trūkuma dēļ guvuši iespēju darboties ne tikai Strādnieku gvardē, bet arī milicijā un leTK iestādēs.¹¹⁹ Kā izrādījās, ne mazums Ludzas kreiso radikāļu un propadomju karjeristu bija gatavi darīt jebko, lai tikai apliecinātu politisko pārliecību, izrādītu uzticību režīmam un demonstrētu savu pārkumu. Tie paši cilvēki, kas 1941. gada 1. maijā rīkoja romantisku Strādnieku gvardes pikniku pie "dabas krūts", divus mēnešus vēlāk tikpat viegli piedalījās Greizā kalna slaktiņā.¹²⁰ Šī

vismaz 22 cilvēku nogalināšana pāris kilometru no Ludzas 29. jūnijā un 1. jūlijā bija tikpat lielā mērā iespējamo režīma pretinieku likvidācijas kampaņa kā apzināti etniski orientētas vajāšanas no savā vairākumā nelatvisko aktīvistu puses.¹²¹ Kad 2. jūlija rītā, pēc tam kad baumas par vācu uzbrukumu bija sasniegušas Ludzu, operatīvās grupas dalībnieki pameta pilsētu un devās Ostrovas virzienā, viņi atstāja aiz sevis desmitiem personisku traģēdiju un bīstamu starpetnisko konfliktu iedīgļus.

Atšķirībā no pārējās Latgales Abrenes apriņķī tikpat kā neizplatījās baumas par vērmahta tuvošanos, kas trīs dienas (26., 28. jūnijā un 1. jūlijā) izraisīja bēgļu plūsmas Krievijas virzienā. Pagastu padomju elite, kas pēc 25. jūnija bija sākusi saņemt ieročus, apzinājās savu nespēju darboties kara apstākļos un jau līdz 28. jūnijam bija pakāpeniski sapulcējušies pagastu centros vai arī devusies uz Balviem vai Abreni. Apriņķa latviskajā daļā šādu rīcību noteica arvien jūtāmākā nacionālo partizānu un bruņoto bēgļu klātbūtne, kamēr pagastos ar krievu kopienas pārsvaru vadošajos amatos ieceltie pareizas šķiriskas piederības analfabēti, kuru autoritātes bieži vien nepietika pat piedzērušu huligānu savaldīšanai, paļāvās vienīgi uz instrukcijām no Abrenes. Laikā no 28. līdz 30. jūnijam evakuējās galvenokārt apriņķa partijas un izpildkomiteju darbinieki.¹²² Balvu izpildkomitejas vadība palika uz vietas līdz pat pirmo vērmahta vienību ienākšanai. Līdz ar apriņķa centrālo civilvaras iestāžu darbības izbeigšanos par vienīgajām darbaspējīgajām varas struktūrām kļuva Balvu "operatīvais štābs" un Abrenes Strādnieku gvardes bataljons. Balvu "štābs" izveidojās 27.–28. jūnijā kā vēl viena operatīvā grupa, kuras uzdevums bija sniegt atbalstu pagastu centriem nacionālo partizānu uzbrukuma gadījumā, īpaši bīstamās situācijās aicinot palīgā pilsētā izvietotos teritoriālā korpusa karavīrus. Par štāba komandieri ieceltais Balvu izpildkomitejas priekšsēdētājs J. Ruska vienas dienas laikā iesaistīja operatīvajā grupā vairāk nekā 60 vietējos milicijas un komunālo dienestu darbiniekus.¹²³ Autotransports jau bija rekvizēts, un grupai nācās izmantot pēdējo atlikušo satiksmes autobusu.¹²⁴ Ja neskaita nedaudzus izbraukumus uz tuvāko pagastu centriem un divas trīs apšaudes ar nacionālajiem partizāniem, grupa lielāko daļu laika pavadīja Balvos. Iespējams, tam par iemeslu bija padomju propagandas kļūdas dēļ radītās bailes no desantiem, kas lika katru šāvienu no meža puses uzskatīt par vērmahta uzbrukuma sākumu. Caur Abreni – kā svarīgu šoseju un dzelzceļa mezglu – jau kopš kara pirmajām dienām notika intensīva transporta kustība. Tādēļ Abrenes Strādnieku gvardes bataljons apriņķa kara komisāra kapteiņa Kuprijenko vadībā jau no paša sākuma tika veidots kā armijas palīgvienība Daugavpils–Ostrovas šosejas apsargāšanai un aizdomīgo braucēju dokumentu pārbaudei. Padomju perioda pētījumos minētie 300 Abrenes apriņķa strādnieku gvardi ir pārspīlējums. Abrenē pēc štata bija trīs rotās organizēti 122 kaujinieki, turklāt jāšaubās, vai visi bija apbruņoti (Balvos Strādnieku gvardes vietā darbojās milicija kopā ar brīvprātīgajiem palīgiem).¹²⁵ Abrenes apriņķa tuvumā ap Pleskavu atradās pietiekami daudz Sarkanās armijas spēku,

lai kāds nopietni izvirzītu ideju par apriņķa aktīvistu pilnīgu apbruņošanu. Tā kā pie Abrenes nacionālo partizānu nebija, jāšaubās, vai tur notika kaut viena bruņota sadursme. Līdz 29. jūnijam Abrenes cietumā bija ievietots gandrīz 100 arestēto – ne tikai vietējie iedzīvotāji, bet arī ne mazums sarkanarmiešu, kas panikā bija aizbraukuši no Daugavpils bez dokumentiem.¹²⁶ Atšķirībā no citiem apriņķiem tikai daži cietumnieki tika evakuēti uz Krieviju, jo, kad 29. jūnijā tika pieņemts šāds lēmums, tuvākā dzelzceļa stacija bija Pleskava, tādēļ lielāko daļu arestēto pārveda uz Ostrovu. Arestanti izkļuva no cietuma 4. jūlijā līdz ar vērmahta ienākšanu.¹²⁷ Pēdējais bēgļu vilciens no Rīgas izbrauca no Abrenes stacijas 30. jūnija vakarā. No frontes pienāca nepatīkamas ziņas par smago stāvokli tajā, tomēr režīma atbalstītāji pagastos cerēja, ka Sarkanā armija spēs apturēt uzbrukumu, pirms tas sasniegs apriņķi. Drošības sajūta bija tik spēcīga, ka ne Balvos, ne Abrenē līdz 2. jūlijam neviens nedomāja par materiālo vērtību evakuāciju.

Nacionālie partizāni Latgalē no 29. jūnija līdz 2. jūlijam izrādīja minimālu aktivitāti. Bieži vien ir grūti pateikt pēc būtības, vai dziļi mežos paslēpušos iedzīvotāju grupas tiešām plānoja bruņotas akcijas vai arī tikai gaidīja vērmahta ienākšanu. Lielākajā daļā Latgales bija vērojama daudz, ar smagajiem ieročiem un tankiem apbruņotu Sarkanās armijas vienību klātbūtne un pārvietošanās, un, lai gan padomju karavīri jau bija stipri demoralizēti, viņi vēl nebija kļuvuši par bruņotu pūli un, ja arī vairs nespētu ilgi pretoties vērmahtam, bez pūlēm atsistu nedisciplinētu civilistu uzbrukumu. Latgales partizāniem bija daudz mazākas iespējas veikt izlūkošanu, sazināties ar kaimiņu pagastiem un atrast un atbruņot no karaspēka daļām noklīdušos sarkanarmiešus. Tāpat viņi nebija droši, vai vietējie padomju aktīvistu neaicinās palīgā armiju, kā dēļ Naurēnu pagasta partizāni pēc vienīgās nejaušās 27. jūnija sadursmes ar komjauniešu grupu izvairījās tuvu pagasta centram līdz pat pirmo vācu karavīru ierašanās brīdim un neviens tā arī neuzdrošinājās apšaudīt tik redzamu mērķi kā Balvu operatīvās grupas autobuss.¹²⁸ Pēc 28. jūnija atklāta pretošanās kustība Latgalē bija iespējama gandrīz vienīgi gar līniju Nīcgale–Bērzpils – latviešu apdzīvotajos pagastos, kur sarkanarmieši, izņemot Varakļānus un Viļānus, vairs nebija sastopami. Ārpus šī apgabala, izņemot uzbrukumu Vīksnas pagastmājai naktī uz 1. vai 2. jūliju, kā šķiet, var runāt vienīgi par nedaudziem šāvieniem no slēpņiem.¹²⁹ 1. jūlijā aktīvo vietējo iedzīvotāju grupas jau bija pārņēmušas Nīcgales, Kalupes, Aizkalnes, Vārkavas, Preiļu, Rudzātu, Atašienes, Barkavas un Gaigalavas pagasta centrus. Ievērojamākās partizānu bruņotās operācijas šeit bija apšaušana ar sarkanarmiešu vienību, kas, kā liekas, bēga no Līvāniem un 29. jūnijā devās caur Aizkalnes un Vārkavas pagastu, mēģinot rekvizēt veikalu krājumus, traģikomiska sadursme ar diviem padomju tankiem, kas 1. jūlijā atkāpās caur Barkavas pagastu, un Gaigalavas pagasta kaujinieku mēģinājums 1. jūlijā veikt izlūkošanu Varakļānu virzienā.¹³⁰ Partizānu pusē šajās dienās zaudējumu nebija. Nav arī liecību par vācu izlūkgrupu klātbūtni Latgalē pirms vērmahta ienākšanas. Turklāt atšķirībā no pārējās

Latvijas vācu valodu Latgales latviešu vidū pārvaldīja vienīgi neliels skaits profesionālu birokrātu, intelektuāļu un garīdznieku. Cik noprotams, vismaz Varakļānu apkārtnē darbošos partizānu vidū jūlija sākumā nebija neviena vācu valodas pratēja.¹³¹ Piecos pagastos – Rudzātu, Kalupes, Vārkavas, Barkavas un Gaigalavas – līdz 1. jūlijam bija izveidotas pagaidu pašpārvaldes struktūras pēc 1905. gada rīcības komiteju parauga. Kā šķiet, šīs pirmās pagaidu komitejas un valdes sākotnēji nemaz nepretendēja uz pagasta teritorijas pārvaldi un bija iecerētas kā informācijas apmaiņas un pasākumu koordinācijas punkti, sava veida apliecinājums kārtības atjaunošanas sākumam.¹³² Kā tradicionālā elite, tā arī citi padomju režīma pretinieki Rēzeknes un Daugavpils apriņķī jūnija pēdējā nedēļā bija pārdzīvojuši pietiekami daudz stresa situāciju un līdz vērmahta ienākšanai pat nemēģināja apcerēt savas nākotnes izredzes un grupēties kļīķēs. Kamēr nākotne vēl nebija skaidra, iedzīvotāju lielākās daļas vienīgais mērķis neatkarīgi no uzskatu atšķirībām bija izdzīvot, ciešot pēc iespējas mazākus zaudējumus.

Pēc vairāku dienu pārtraukuma – 1. jūlijā kā Sarkanā armija, tā arī vērmahts atsāka gatavošanos aktīvām militārām operācijām Austrumlatvijā. Abu pušu izlūklidmašīnas dienas laikā ziņoja štābiem par novērojumiem, uz kuru bāzes abās frontes pusēs izdarīja kļūdainus secinājumus. 18. vācu armijas vadībai padomju spēku pulcēšanās ap Pleskavu šķīta esam drīza pretuzbrukuma priekšdarbi, savukārt N. Berzarins noticeja, ka Daugavpils placdarmā atrodas ne vairāk par vienu vērmahta divīziju.¹³³ Pēc tam kad vērmahta izlūkgrupai, virzoties no Līvāniem uz austrumiem, 1. jūlijā apmēram pulksten 12 izdevās gandrīz bez zaudējumiem ieņemt Varakļānus (iespējams, vēl 30. jūnijā nedaudzī motociklisti bija no Krustpils aizbraukuši līdz pat Stirnienes pagastam), vācu 41. motorizētais korpuss saņēma (citos apstākļos) pašnāvniecisku pavēli – no Jēkabpils un Līvāniem doties Ostrovas un Rēzeknes virzienā, aplencot un sakaujot visas sastaptās sarkanarmiešu vienības.¹³⁴ Vienlaikus naktī uz 2. jūliju dažu kilometru attālumā no Krāslavas gatavojās sākt uzbrukumu tikko ieradusies SS divīzija *Totenkopf*. Kā liekas, 2. jūlijā paredzētais vērmahta trieciens no Daugavpils Rēzeknes virzienā bija atlikts uz vienu dienu 290. kājnieku divīzijas un citu palīgspēku aizkavēšanās dēļ.¹³⁵ Četros no rīta 2. jūlijā abi plānotie uzbrukumi sākās. 41. motorizētais korpuss, nesastopot pretošanos, šķērsoja Madonas apriņķi un ap pulksten 12 jau atradās Lubānas pagastā. Trīs četras stundas vēlāk pirmie vācu tanki iebrauca Balvos un līdz vakaram pietuvojās Viļakai.¹³⁶ Sarkanarmiešu nelielo spēku pretošanās Balvos tika ātri vien apspiesta. Pēdējā brīdī pilsētas operatīvās grupas autobusu rekvizēja padomju virsnieki ar ģimenēm. Palikuši bez transporta, Balvu varasvīri un aktīvisti iebēga mežā, daži no viņiem izlēma pa nomaļām takām doties Abrenes virzienā. Dažu stundu laikā ziņa par Balvu krišanu sasniedza Abreni, kur tūlīt sākās vispārēja panika. IeTK darbinieki bēga, pametot dokumentus, inventāru un ieslodzītos, Strādnieku gvardes komandieri paziņoja padotajiem, ka dodas uz Ostrovu saņemt pavēles, un nozuda, bankas personāls devās prom, atstājot

likteņa varā depozītus.¹³⁷ Naudu no pamestās pilsētas 3. jūlija rītā ar pajūgu aizveda Tilžā izvietotā milicijas posteņa vīri, kas atgriezās Abrenē caur Kārsavu.¹³⁸ Lielākā daļa Balvu pilsētas un apriņķa pagastu izpildkomiteju un citu iestāžu darbinieku nepaguva un nereti arī nevēlējās evakuēties. Pie Krāslavas vācu karaspēka uzbrukumam bija daudz mazāki panākumi. SS divīzija *Totenkopf*, kas sastāvēja no fanātiskiem, bet mazpieredzējušiem karavīriem, 2. jūlija rītā Krāslavas pievārtē uzdūrās spēcīgām padomju 112. divīzijas pozīcijām ar ievērojamu artilērijas atbalstu. Sarkanās armijas taktika šeit un citviet Latgalē bija ļoti vienkārša – atklāt slikti tēmētu, bet blīvu uguni un atkarībā no situācijas vai pavēles pēc neilga laika atkāpties vai doties pretuzbrukumā. Neņemot vērā lietusgāzi un reljefa apstākļus, esesieši iesaistījās mazefektīvās tuvciņu kaujās un, lai arī līdz pieciem vakarā spēja ieņemt visu Krāslavu līdz tās austrumu nomalei, cieta ievērojamus zaudējumus un bija spiesti lūgt vērmahta palīdzību.¹³⁹

Būdams pārliecināts, ka spēš atkarot Daugavpili, naktī uz 2. jūliju N. Berzarins nosūtīja 21. mehanizētajam korpusam pavēli sākt uzbrukumus. D. Leļušenko, kura korpusam jau bija zaudējis pusi karavīru un vismaz divas trešdaļas tanku, saņēma paketi ar rīkojumu tikai pulksten 10 no rīta – divas stundas pēc noteiktā operācijas sākuma.¹⁴⁰ Aptuveni 30 tanku no Dagdas izbrauca uz Aglonu un dienas vidū pie Jaunokras sadūrās ar *Totenkopf* vienībām, kas bija devušās pretējā virzienā. Sākās kauja, kurā 21. korpusam zaudēja vismaz 20 tanku un pārstāja eksistēt kā motorizēts formējums, taču arī esesieši bija spiesti apstāties.¹⁴¹ Līdz ar karadarbības aktivizāciju "Daugavpils apvienotais pulks", kas no 29. jūnija līdz 2. jūlija rītam bija pārvietojies no Višķiem līdz Rušona ezeram, sāka strauji atkāpties uz Maltu, kur 2. jūlija pēcpusdienā sastapās ar padomju 163. motorizētās divīzijas 529. pulku, kas tikai dienu iepriekš bija ieradies Latvijā un nepārprotami gatavojās uzbrukt Daugavpilij.¹⁴² Tā vietā, zaudējis sakarus ar divīzijas komandieri, 529. pulks ieņēma pozīcijas pie Garkalniem, dažus kilometrus no Maltas, un sāka gaidīt pārējo divīzijas spēku ierašanos. Taču 2. jūlijā vācu 6. tanku divīzija, virzoties no Līvāniem, bija ieņēmusi Preiļus un pēc īsas apšaudes arī Viļānus, līdz vakaram tās izlūkgrupas sasniedza Ciskādus 10 kilometru no Rēzeknes.¹⁴³ Vērmahta tuvošanās piespieda bēgt no Adamovas pēdējos atlikušos 27. armijas štāba virsniekus (N. Berzarins visdrīzāk atradās pie Pleskavas). Rēzekne jau tobrīd bija klejojošu sarkanarmiešu grupu varā, kas laupīja un demolēja pamestos veikalus un dzīvokļus.¹⁴⁴ 3. jūlija rītā vērmahts atsāka uzbrukumus pie Abrenes, Maltas un Krāslavas. 41. motorizētais korpusam ieņēma Abreni un Kārsavu, nogriežot Sarkanajai armijai izdevīgāko atkāpšanās ceļu, un līdz dienas beigām pietuvojās Ostrovai. No Rēzeknes un Ludzas apriņķa bēgošie aktīvistu jau no 1. jūlija pulcējās robežpunktos, kur satraukti gaidīja, kad tiks ielaisti Krievijā. Tas kļuva iespējams tikai 3. vai pat 4. jūlijā, kad robežsargi vai nu izklīda, vai arī kopā ar bēgļiem, sev par pārsteigumu, nonāca vācu aizmugurē.¹⁴⁵ 3. jūlijā apmēram pulksten 10 vērmahta uzbrūkuma

mēģinājumi pie Krāslavas sastapās ar padomju pretuzbrukumu esesiešu pozīcijām. 121. vācu kājnieku divīzijai izdevās atspiest no Krāslavas pilsētā vēlreiz ienākušos sarkanarmiešus, taču krita daudzi karavīri, starp tiem arī divīzijas komandieris.¹⁴⁶ Vēl neveiksmīgāks bija divīzijas *Totenkopf* uzbrukums Dagdas virzienā, kur vācu motociklistus sagaidīja 21. motorizētā korpusa prettanku artilērijas slēpņi, kas bez pūlēm apturēja vāji bruņoto pretinieku. Līdz 3. jūlija vakaram esesiešiem šai sektorā tā arī neizdevās pavisam uz priekšu. Kaujas pie Garkalniem sākās jau pulksten 8, nodarot smagus postījumus Maltas pagasta saimniecībām. Līdz pulksten 12 padomju 529. pulks bija cietis zaudējumus vācu aviācijas uzlidojumā un spēja noturēt pozīcijas tikai ar nepārtrauktu artilērijas uguni.¹⁴⁷ "Daugavpils apvienotais pulks", kas atradās turpat blakus, jau bija sācis bēgt. Šai brīdī no Rēzeknes piegādāja N. Berzarina pavēli atkāpties līdz Krievijas robežai. Lai atrautos no vērmahta, 529. pulka komandieris P. Baldins nolēma nāvei vairākus simtus sarkanarmiešu, kurus izvietoja ierakumos augstu pauguru pakājē un kas vēlāk nokļuva zem iznīcinošas vācu tanku uguns.¹⁴⁸ Īsi pirms tam Rēzeknē, kur minētā pavēle bija nogādāta ar lidmašīnu, sākās vēl palikušo karavīru un civilistu steidzīga aizbraukšana no pilsētas, pametot ievainotos un ikvienu, kam neatradās vieta automašīnās. Pēdējie pilsētu atstāja sapieri, kas nodedzināja vairākas noliktavas un uzspridzināja divus tiltus.¹⁴⁹ Lielākā daļa veikalu preču krājumu jau agrāk bija sabojāta, izlaupīta vai iznīcināta. 3. jūlija pēcpusdienā pilsētas nomali sasniegušās vērmahta vienības īslaicīgi apšaudīja Rēzekni un līdz pusnaktij pilsētu ieņēma. Padomju armijas atkāpšanās no Rēzeknes izvērtās par asiņainu haosu. Vēl pirms aizbraukšanas vietējie aktīvisti veica vairākas slepkavības Maltas un Bērzpils pagastā.¹⁵⁰ Vismaz dažus viņu acīs aizdomīgus civiliedzīvotājus nogalināja sarkanarmieši. Taču vislielākos zaudējumus padomju karavīri nodarīja paši sev pēc tam, kad pa Rēzeknes–Ostrovas šoseju bēgošās karaspēka daļas saņēma ziņu, ka pie Gauriem esot parādījušies vācieši. Nekavējoties starp dažādu tautību un karaspēka daļu piederības sarkanarmiešiem izcēlās pārpratumu kaujas ar desmitiem upuru.¹⁵¹ 3. un 4. jūlijā vācu desantus redzēja gandrīz visi karavīri un civilisti, kas tobrīd bēga no vērmahta Pleskavas virzienā un bija gatavi nekavējoties atklāt uguni. Aptuveni pulksten 18 pavēli par atkāpšanos saņēma D. Leļušenko korpusa un 112. divīzija pie Krāslavas, pulksten 19 padomju spēki sāka pamest savas pozīcijas šai sektorā un līdz 4. jūlija rītam bija šķērsojuši Krievijas robežu.¹⁵² Līdz ar viņiem devās prom arī Daugavpils apriņķa pierobežas pagastu aktīvisti, iepriekš izdemolējot kantorus, veikalus un ražotnes.¹⁵³ Piesedzot 21. mehanizētā korpusa atkāpšanos, padomju 46. tanku divīzija līdz 4. jūlija pēcpusdienai palika pie Ludzas. Sākot ar 4. jūlija rītu, divīzija *Totenkopf* devās Dagdas virzienā un dažu stundu laikā sasniedza Zilupi, kur bija nodedzinātas noliktavas, taču palicis gandrīz neskarts tilts.¹⁵⁴ Pulksten 23 vācu karaspēks iegāja Ludzā. Līdz 5. jūlija rītam vērmahts bija ieņēmis visu Latgali.

Vācu karaspēka ievērojamā koncentrācija reģionā noteica, ka bezvaras periods visās Latgales pilsētās un gar galvenajiem ceļiem izvietotajos pagastos beidzās, vēlākais, 24 stundas pēc pirmo vērmahta vienību ierašanās. Tā kā parasti bezvaras periods pilsētās ilga no pēdējo padomju pagaidu varas orgānu vai tos aizvietojošu militārpersonu bēgšanas līdz brīdim, kad ieradās pirmais vācu kara komandants vai arī līdzīgas funkcijas pildošs aizmugures dienesta virsnieks, to iespējams precīzi datēt – Balvi – 2.–4. jūlijs, Abrene – 3.–4. jūlijs, Varakļāni – 1.–3. jūlijs, Viļāni – 2.–3. jūlijs, Rēzekne – 3.–4. jūlijs, Ludza – 2.–5. jūlijs, Zilupe – 4.–5. jūlijs, Kārsava – 3.–4. jūlijs, Līvāni – 28.–30. jūnijs, Preiļi – 26. jūnijs–3. jūlijs, Daugavpils – 26.–29. jūnijs, Krāslava – 2.–4. jūlijs. Ieņemot Latgales pilsētas, vērmahts nesastapa situāciju kontrolējošas partizānu vai iedzīvotāju grupas. Latviešu pašpārvalde kā Rēzeknē, tā arī citās pilsētās sāka veidoties pēc Daugavpils lauka komandantūras instrukcijām striktā pilsētas komandanta uzraudzībā. Vācu komandantūras, kā to pirmais pamatoti norādīja M. Vestermanis, netika dibinātas pēc noteikta plāna, bet gan visur, kur bija nepieciešams nodrošināt netraucētu karaspēka un militāro kravu kustību vai arī veikt ārkārtēju vietējo resursu mobilizāciju.¹⁵⁵ Latgales kara komandantu rīcībā dažu dienu laikā nonāca vai kļuva pieejams pietiekami liels skaits karavīru un intendantu, lai viņi īpašas nepieciešamības gadījumā varētu veikt rekvizīcijas bez starpniekiem no vietējo iedzīvotāju vidus. Līdz ar to bezvaras stāvoklis Latgales lauku rajonos beidzās no tā brīža, kad pagastu pagaidu varas iestādes bija gatavas sākt pildīt jebkuras ieradušās vācu aizmugures dienesta militārpersonas rīkojumus. Tādējādi pat īpaši nomaļos pagastos bezvaras periods parasti nepārsniedza septiņas dienas.

Latgale 822. lauka komandantūras varā. Vietējo pašvaldību atjaunošanas sākumposms (5.–15. jūlijs)

Lielākajā daļā Latvijas rajonu nacistiskā okupācijas režīma vara tika iedibināta netieši, bez vērmahta amatpersonu aktīvas līdzdalības tad, kad pēc vietējo iedzīvotāju iniciatīvas atjaunoto pagastu un apriņķu pašvaldību pārstāvji izrādīja gatavību pildīt vācu militār pārvaldes rīkojumus. Latgalē situācija bija atšķirīga – šeit vērmahts nevis steigā šķērsoja Sarkanās armijas pamesto teritoriju, bet gan bija spiests padzīt pretinieku un ieņemt gandrīz katra pagasta centru. Vismaz līdz jūlija vidum sakarā ar ievērojamu vācu armijas spēku pārvietošanos Ļeņingradas virzienā var runāt par vērmahta klātbūtni un tiešu militāru kontroli visā Latgales teritorijā. Daugavpilī izvietotā 822. vācu lauka komandantūra majora Roriga (*Rohrig*) vadībā jau no 5. jūlija bija kļuvusi par augstāko varas iestādi Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un, iespējams, arī Abrenes apriņķī, kurus tā pārvaldīja ar apriņķu centros izvietoto pilsētu komandantūru starpniecību.¹⁵⁶

Pārējās – mazpilsētās izvietotās vācu komandantūras parasti nodarbojās tikai ar vietējiem militāriem jautājumiem un interesējās par savu dislokācijas vietu tikai tad, ja bija tieši skartas vērmahta intereses. Pirmā un gandrīz vienīgā problēma, ko nācās risināt 822. lauka komandantūrai, bija nepārtrauktas karaspēka daļu kustības nodrošināšana no Lietuvas līdz pat Pleskavai. Bez galveno ceļu un tiltu uzturēšanas kārtībā majoram Rorigam un pilsētu komandantiem nācās rūpēties arī par caurbraucošo vērmahta spēku apgādi ar pārtiku un zirgiem. Lai segtu vērmahta vezumnieku Lietuvā ciestos zaudējumus, Latgalē – it īpaši Daugavpils un Rēzeknes apriņķī –, sākot ar jūlija pirmajām dienām, tika veikta plaša zirgu rekvizīcija, kas nodarīja zemniekiem daudz lielākus zaudējumus nekā analogiskie Sarkanās armijas pasākumi nedēļu iepriekš.¹⁵⁷ Daudzo vērmahta karavīru izmitināšanai sākotnēji tika aizņemtas gandrīz visas nenopostītās sabiedriskās celtnes Daugavpilī, Rēzeknē un Ludzā, īpaši skolas.¹⁵⁸ Transportlīdzekļu nepietiekamība un dzelzceļa satiksmes piespiedu pārtraukums okupācijas pirmajās nedēļās neļāva nacistiem veikt vienmērīgu visas Latvijas teritorijas ekonomisko ekspluatāciju. Ja citviet Latvijā vērmahtam sākotnēji pilnīgi pietika ar pamestajiem Sarkanās armijas krājumiem un iedzīvotāju brīvprātīgi saziēdoto pārtiku, Latgalē dažādu vienību un karavīru bija tik daudz, ka dažu dienu laikā ziedošanu vietā tika lietotas visai haotiskas piespiedu rekvizīcijas, ko veica kā vācu komandantūru pārstāvji, tā arī armijas sagādnieki. Pārtraugāmo loģistikas operāciju lielā apjoma dēļ 822. lauka komandantūrai līdz jūlija otrajai dekādei bija vienalga, kas un kādā veidā atjauno vietējās pašvaldības, ja vien šie cilvēki ir politiski uzticami (tātad, vēlams, latvieši) un spēj izpildīt jebkuras jaunā okupācijas režīma pavēles nodevu un kārtības uzturēšanas jomā. Lietišķā sarakste un organizēts administratīvais aparāts aizstāja improvizētus mutvārdu norādījumus tikai jūlija beigās, kad Latgalē sāka regulāri saņemt rīkojumus no Rīgas iestādēm un iedzīvotāju vēlme ziedot vērmahtam bija mazinājusies tiktāl, ka komandantūrām bija jāievieš obligāto pārtikas piegāžu sistēma un jādod priekšroka profesionāliem birokrātiem un saimnieciskajiem speciālistiem.

Pagaidu pašvaldību veidošanās gaita Latgalē bija atkarīga no tā, cik un kādas etniskās kopienas dzīvoja konkrētā pilsētā vai pagastā. Izteikti latviskajos apvidos, kur visi vai vismaz pietiekams skaits administratīvo amatu parasti bija latviešu rokās, vietējās varas funkcijas pārņēma bez īpašas aizkavēšanās. Pilsētās, to skaitā arī Daugavpilī un Rēzeknē, vietējos apstākļus pārzinošu vācu virsnieku trūkuma dēļ par latviešu pašvaldības iestāžu vadītājiem varēja tikt iecelta jebkura neatkarības gadu pašvaldības un policijas amatpersona vai virsnieki, kas savlaicīgi sastapa pirmos vācu militār pārvaldes pārstāvjus, prata pierādīt savu noderīgumu un, kas nereti bija izšķirošais faktors, brīvi runāja vācu valodā. Ja mazpilsētai, kā, piemēram, Balviem, nebija īpašas militāri stratēģiskas nozīmes, par tās galvu uz laiku varēja kļūt jebkurš uzņēmīgs partizānu vai vienkārši spontāni sapulcējušos vietējo iedzīvotāju līderis, kas piešķīra

pats sev jebkuru iepatikušos titulu – no komandanta līdz pat aprinķa vecākajam.¹⁵⁹ Šo cilvēku turpmākā palikšana vadošā amatā bija atkarīga no tā, vai līdz jūlija beigām viņu pilnvaras tika apstiprinātas aprinķa centra vācu komandantūrā atbilstoši pretendenta spējām pildīt pavēles un pamudināt padotos darīt to pašu. Mēneša laikā kļuva skaidrs, ka militārpārvaldei vadošos amatos nav vajadzīgi izpildītāji, kas neprot rīkoties profesionāli, kā arī profesionāļi, kas apstrīd rīkojumus. Tādā gadījumā vienīgi pilnīgs kadru trūkums varēja aizkavēt par amatam neatbilstošas personas atcelšanu. Līdzīga situācija veidojās arī Latgales pagastos. Reģionālās atšķirības šeit tieši ietekmēja pagastu valdes atjaunošanas gaitu. Latgales lauku tradicionālā elite vēl pat 1940. gadā bija relatīvi saimnieciski vāja un mazizglītota. Lai arī laiks, kad pagastu vecākie bija analfabēti, jau piederēja pagātnei, viņu darbam nepieciešamās zināšanas joprojām bija nepietiekamas un lika tiem pajauties uz pagasta sekretāra norādījumiem.¹⁶⁰ Atšķirībā no pārējās Latvijas Latgalē pagasta vecākā amats nebija sinekūra un ne vienmēr deva īpašas priekšrocības. Turklāt lauku tradicionālās elites ienākumu līmenis reti kad ļautu pretendēt uz līdzvērtīgu statusu citviet Latvijā. Jāievēro, ka daudzi Latgales pagasti bija lieli, ar vairāk nekā 10 000 iedzīvotāju, un pagasta vecāko un valdi izraudzīja un iecēla iedzīvotāju izvēlēta pagasta padome, kas arī bija vietējās varas sastāvdaļa. Lai uzturētu kārtību dokumentos, šādos apstākļos bija vajadzīga kanceleja ar 10, dažviet gandrīz 20 darbiniekiem.¹⁶¹ Bija jābūt izcilam sadzīves līmeņa diplomātam un jāprot pārvaldīt kopienas skolas un citas iestādes, lai veiksmīgi vadītu Latgales pagastu. Nedaudzos vietējos iedzīvotājus ar administratīvā darba pieredzi bija grūti aizvietot, tieši tāpēc 14. jūnija un kara sākumposma represijas Latgales laukos lielā mērā ietekmēja notikumu gaitu karā cietušajos pagastos. Bēgļi un partizāni, atgriežoties padomju amatpersonu pamestajos pagastu centros, parasti konstatēja, ka veikali un noliktavas ir izlaupītas, pagasta ēka izdemolēta un vismaz dažas saimniecības nodedzinātas. Nebija cietuši vienīgi daži nomaļi pagasti tālu no galvenajiem ceļiem. Telefona līnijas, ko bija centušies sabojāt gan sarkanarmieši, gan partizāni, gan arī padomju aktīvistu, bija bojātas visā reģionā un līdz jūlija beigām tika atjaunotas tikai aprinķa pilsētās.¹⁶² Pasts ierobežotā apmērā atsāka darbu jūlija trešajā dekādē. Autotransporta latviešu pašvaldību rīcībā tikpat kā nebija, un uz šosejām izbraukušie velosipēdisti riskēja zaudēt divriteni, vērmahtam to rekvizējot.¹⁶³

Atstāti bez tiešiem sakariem un rakstiskiem norādījumiem, Latgales pagasti jūlijā pārdzīvoja līdz pat četrām vietējās varas formām. Ja pagasts vai pat mazpilsēta uz dažām dienām nonāca neitrālajā zonā starp karojošām pusēm, pagasta centrs kļuva par sava veida koordinācijas punktu, kur iedzīvotāji apmainījās ar jaunām ziņām. Kā jau minēts, šie brīvprātīgie novērotāji vēl nepretendēja uz varu, bet tikai centās demonstrēt stabilitātes šķietamību. Līdz ar vērmahta ienākšanu sāka veidoties rīcības komitejas, ko uz dažām dienām organizēja nedaudzi (3–10) partizānu un/vai

tradicionālās elites pārstāvji. Lai gan arī rīcības komitejas dažreiz dēvēja par pagastu valdēm, par tādu izveidošanu vēl ir pārāgri runāt. Šo struktūru formēšanas laikā jūlija pirmajās dienās cilvēki vēl tikai atguvās no pārdzīvotā, dažādu grupu un kliķu konflikti vēl bija atdzimšanas stadijā un tika gaidīti pirmie aprīņķa līmeņa iestāžu norādījumi, tādēļ rīcības komitejas pastāvēja vienīgi nodevu jautājuma koordinācijai kā pagasta pagaidu orgāns sarunām ar vērmahta intendantiem. Līdz 6.–10. jūlijam lielākajā daļā Latgales pagastu secināja, ka specifisku rīkojumu pagasta valžu jautājumā nebūs, tāpēc nolēma atjaunot tās pašu spēkiem. Starp tradicionālo eliti un elites statusa pretendentiem pašaisardzības formējumos neizbēgami radās spriedze jautājumā par pārstāvniecības apmēriem. Sakarā ar Sarkanās armijas pamestā bruņojuma vieglo pieejamību vietējās militarizētās vienības sasniedza pat 300 vīru, lai gan mazāk aktīvos pagastos drīzāk jāmin skaitlis 50. Izmantojot vācu militārpārvaldes sākotnējo vienaldzību, nedaudzī pārmērīgi varaskāri pašaisardzību līderi – īpaši Daugavpils un Abrenes aprīņķī – pagasta valžu organizēšanas sapulcēs sekmīgi atstādināja no varas bijušo pagasta vecāko vai valdes locekļus un ieņēma viņu vietas.¹⁶⁴ Tas, vai viņi spēja saglabāt šos amatus, noskaidrojās līdz jūlija beigām, kad katra pagasta un pilsētas vecāko gandrīz ik nedēļu izsauca uz aprīņķa centru, kur notika latviešu pašvaldību darbinieku kopsapulces vācu komandanta vai viņa saimnieciskā pārstāvja vadībā. Rēzeknes aprīņķī pirmā šāda sapulce (pagaidām vēl tikai pagastu vecākajiem) notika 14. jūlijā, Daugavpils aprīņķī 25. jūlijā, Ludzas aprīņķī, vēlākais, augusta pirmajā pusē.¹⁶⁵ Aptuveni 25. jūlijā atsākās sarakste starp vietējām pašvaldībām un Rīgu, kaut gan pirmajos mēnešos, lai sasniegtu adresātu, bija vajadzīgas divas nedēļas. Līdz ar nacistiskā totalitārā režīma birokrātiskā darba noteikumu ieviešanu pagastos vecākā un kancelejas pienākumu apjoms pieauga tiktāl, ka slodzi neizturējušie elites statusa pretendenti uzskatīja par labāku atteikties no amata. Neveiksmīgu karjeristu pēdējā iespēja bija darbs policijas dienestā un piedalīšanās nacistu organizētajās represijās. Pagastos ar nelatviešu kopienu pārsvaru, īpaši Abrenes aprīņķī, militārpārvaldei radās ievērojamas grūtības izveidot darbaspējīgas valdes. Lai stingri ievērotu reģionāli etnisko principu, par pagastu vadītājiem tika iecelti vienīgie tur atrodami latviešu izcelsmes valsts dienesta darbinieki, piemēram, vietējais mežsargs.¹⁶⁶ Taču visai drīz viņi sāka uzskatīt savus pienākumus par mokošām klaušām un centās no tiem atbrīvoties.

Vēl vismaz mēnesi pēc lielā ugunsgrēka Daugavpils pilsēta joprojām izskatījās nepievilcīga. Ielas pakāpeniski attīrīja, taču darbaspēka trūka. Vācu komandantūru personāls un vērmahts bija izmitināts ar maksimāli iespējamu komfortu, un sākotnējā komunālo dienestu atjaunošana notika tieši viņu interesēs. Civiliedzīvotāju dzīves apstākļi pagaidām bija mazsvarīgi. Drupas joprojām nebija pārmeklētas, vēl 15. jūlijā pilsētas teritorijā atrada cilvēku liķus.¹⁶⁷ Sadzīves atkritumi netika izvesti. R. Blūzmanis

savā bargajā 13. jūlija pavēlē bija spiests pieļaut atkritumu ierakšanu namu pagalmos 30 cm dziļumā, kas, iespējams, līdz ar pilsētas ūdensvada slikto stāvokli kļuva par iemeslu rudenī uzliesmojušajai tīfa epidēmijai.¹⁶⁸ Jau jūlija vidū no vidusmēra daugavpilieša viedokļa visnepatīkamākā pilsētas dzīves īpatnība bija pilnīgs rūpniecības preču trūkums, kas neļāva ugunsgrēkā cietušajiem iegādāties apģērbu, apavus un nepieciešamos sadzīves priekšmetus. Daugavpils pilsētas valde bija pārliecināta, ka vismaz daļu pazudušo preču iedzīvotāji slēpj mājās, un 8. jūlijā pieprasīja tās atdot, taču jāšaubās, vai šī kampaņa bija efektīva. Ja pilsētnieku apavi tika laboti, izmantojot ādas atkritumus no "Sojuzutiļ" krājumiem, tad kļūst skaidrs, kāpēc jūlija otrajā dekādē daudzi bija ar mieru apmesties uz nometni nosūtīto ebreju dzīvokļos (jādomā, ka lielākā daļa no 1080 dzīvokļiem, kas tika piešķirti laikā no 3. līdz 18. jūlijam, tika atņemta ebrejiem) un saņemt kā sociālo palīdzību ebreju mantas kopumā apmēram 145 000 priekšmetu.¹⁶⁹ Arī pilsētas apgāde ar pārtiku bija nepietiekama. Vēl augustā Daugavpils sabiedriskās ēdināšanas sistēma spēja nodrošināt ne vairāk par 2000 porcijām dienā, ja neskaita policijas un ierēdņu specpiegādi. Jūlija vidū Līvānos un Krāslavā bija vērojama pārtikas pārprodukcija, taču transporta trūkuma dēļ produktus nebija iespējams nogādāt uz Daugavpili,¹⁷⁰ tāpēc, lai gan tika ieviesti kontroles pasākumi, cenas pilsētas tirgū bija ļoti augstas, jo aktīvākie pircēji bija vērmahta karavīri. Vismaz daļu no tuvāko pagastu pārtikas piegādēm saņēma vērmahts, un Daugavpils pienotava pēc steidzīgas atjaunošanas atsāka darbu 6. jūlijā tikai tāpēc, lai apgādātu armiju, piešķirot pilsētai nokrejata vājpiena pārpalikumus.¹⁷¹ Vērmahts un daugavpilieši jau no paša sākuma dzīvoja it kā divās dažādās pasaulēs, kas reti kad saskārās. Civilistiem bija slēgta pieeja ne tikai dzelzceļam un staciju ēkām, bet, cik noprotams, arī Vienības tiltam, kā dēļ pāri Daugavai nācās celties ar prāmi. Vācu karavīru rīcība bija ārpus latviešu policijas kompetences, un jebkurš vērmahta ierindnieks ar savu parakstu varēja likt izbeigt kādas lietas izmeklēšanu.¹⁷² Arī Daugavpils ebreju holokausta sākumposmā jūlija pirmajā pusē visas likvidācijas akcijas veica vācu militārpersonas, bet latviešu policistiem bija tikai nesēju un izsūtāmo loma. Līdz 19. jūlijam, kad prefektūra sāka oficiāli organizēt koncentrācijas nometnes sargu vienību, ir grūti noteikt, kas tieši sadarbojās ar nacistiem pret ebrejiem vērstās akcijās, jo, ja neskaita prefektūras vadošo un kancelejas darbinieku kolektīvu, Daugavpils policija vēl bija bruņotu brīvprātīgo formējums bez stingras reģistrācijas. Īpaši jāpiezīmē, ka jau aptuveni 8. jūlijā policijā sākās kadru maiņa. Apzinīgākie policijas darbinieki nevēlējās iesaistīties gaidāmajās represijās un atgriezās agrākajās darbavietās, tiklīdz tās tika atvērtas.¹⁷³ Jādomā, ka vakances aizpildīja daudz amorālāki indivīdi ar cinisku skatījumu uz dzīvi. Pilsētas valdes saistība ar holokausta norisēm izpaudās, ierādot koncentrācijas nometnei teritoriju 9. jūlijā un pārņemot ebreju atstātās mantas. Nav šaubu, ka šādu lomu tai ierādīja vācu pilsētas komandantūra, jo valde pēc savas gribas nevarēja iegūt pat dažas

detaļas no pamestas Sarkanās armijas automašīnas komunālo dienestu transporta remontam.¹⁷⁴ Tai bija vajadzīga komandantūras atļauja pat vācu filmas demonstrēšanai latviešu skatītājiem.

Sākotnēji Daugavpils apriņķa vietējo pašvaldību darbība netika koordinēta, izņemot vērmahta pārstāvju improvizētos norādījumus par nodevām un klausām. 6. jūlijā izveidotā Krāslavas pilsētas valde, bet dienu vēlāk atjaunotā Līvānu pašvaldība vēl divas nedēļas strādāja bez rīkojumiem no Daugavpils, pakļaujoties tikai vācu militārpersonām. Prefekta R. Blūzmaņa pārraudzītā teritorija aptvēra tikai Daugavpili, Grīvu un Līksnas pagastu, kura valde oficiāli atsāka darbu 8. jūlijā pēc īpaša prefektūras apkārtraksta saņemšanas.¹⁷⁵ Ar latviešu vietējās varas starpniecību izveidotā pavēļu vertikāle, kas dublēja un drīz pēc tam aizstāja vācu komandantūru rīkojumu izziņošanas haotisko sistēmu, Daugavpils apriņķī radās līdz ar A. Krīpena ierašanos. Bijušais Latvijas armijas pulkvedis A. Krīpens, karam sākoties, bija neveiksmīgi mēģinājis organizēt uzbrukumus sarkanarmiešu un aktīvistu vienībām Smiltenes apkārtnē un, neizprotot partizānu kara taktiku, pakļāvis savu vienību nevajadzīgam riskam. 6. jūlija rītā 30 viņa vadīti cīnītāji ieradās Smiltēnē, ko jau vairākas stundas kontrolēja Valmieras partizāni. Zaudējis realitātes izjūtu, A. Krīpens pasludināja sevi par Vidzemes latviešu spēku komandieri un sāka gatavoties iecelt apkārtējo pilsētu kara komandantus.¹⁷⁶ Lai izvairītos no konflikta, Valmieras latviešu komandants J. Jaunsniķeris, cik noprotams, ieteica A. Krīpenam doties uz Rīgu un iegūt pilnvaras apstipriņošu dokumentu. Rīgā A. Krīpens sastapa A. Plensneru, kas tieši tad militārpārvaldes uzdevumā meklēja augsta ranga latviešu virsniekus apriņķa bruņoto formējumu komandieru amatam, un A. Krīpens tika iecelts par Daugavpils rajona (tas ir, Daugavpils un Ilūkstes apriņķis) paš aizsardzības priekšnieku. 9. jūlija pēcpusdienā viņš izbrauca uz jauno dienesta vietu.¹⁷⁷ Spriežot pēc A. Krīpena uzvedības, viņš bija pārliecināts, ka Vidzemes vietā ieguvis varu pār visām latviešu iestādēm un amatpersonām divos cita reģiona apriņķos. Vēlākais, 10. jūlijā viņš sazinājās ar 822. lauka komandantūras pārstāvjiem, ieguva atļauju izveidot Daugavpilī savu štābu un saņēma pirmos norādījumus. Iespējams, izšķirošais iemesls, kāpēc A. Krīpena pilnvaras sākotnēji netika ierobežotas, bija viņa gatavība nodarboties ar ebreju jautājuma risināšanu. Tā vai citādi, savu darbību Daugavpilī A. Krīpens uzsāka, izraugoties latviešu komandantu Daugavpils ebreju koncentrācijas nometnei (tiesa gan, jau tuvākajās dienās izrādījās, ka šāda amatpersona nav vajadzīga un arī pats kandidāts uzskatīja par labāku doties uz Rīgu).¹⁷⁸ 11. jūlijā kapteinim J. Kamaldniekam tika uzdots pildīt Daugavpils apriņķa vecākā amatu, 16. jūlijā apvienojot to ar apriņķa priekšnieka pienākumiem.¹⁷⁹ Aptuveni līdz 15. jūlijam, sazinoties ar pagastu un pilsētu paš aizsardzības grupu vadītājiem un pieprasot no viņiem subordinācijas ievērošanu, J. Kamaldnieks bija sācis koordinēt to darbību visa apriņķa mērogā. Neizprazdams, ka 822. lauka komandantūrai viņš ir vajadzīgs tikai kā kadru speciālists, A. Krīpens, tikko

ieradies, tūlīt pat pārvērtēja savas iespējas un acīmredzami personisku nesaskaņu dēļ pavēlēja atbrīvot no amata prefektu R. Blūzmani, kurš, juzdams vācu amatpersonu atbalstu, pavēli ignorēja. Tādējādi no 11. līdz 15. jūlijam Daugavpilī darbojās divas konkurējošas kārtības uzturēšanas latviešu struktūras. Konflikts visdrīzāk ne bez vācu komandantūras iejaukšanās tika atrisināts 15. jūlija Daugavpils pilsētas vadošo amatpersonu kopsapulcē, kur piedalījās E. Petersons, R. Blūzmanis, A. Krīpens un vismaz formāli prefektam padotais Politiskās policijas priekšnieks pulkvedis-leitnants R. Opmanis. Turpmāko nodomu saskaņošanai izveidoja komiteju (E. Petersons, R. Blūzmanis, A. Krīpens), ko nosauca par prezidiju.¹⁸⁰ Taču šādi rīcībai vairs nebija īpašas nozīmes. Dažu tuvāko dienu laikā A. Krīpens pabeidza izraudzīto virsnieku un uzticības personu iecelšanu vakantajos amatos, citu starpā, iecelot Ilūkstes apriņķa priekšnieku, un tā līdz ar gaidāmo paš aizsardzības spēku samazināšanos kļuva lieks. 31. jūlijā A. Krīpens tika izsaukts uz Rīgu. Aizbraucot viņš nenojauta, ka ir atcelts un Daugavpilī vairs neatgriezīsies. Pagastu valžu reorganizāciju birokrātiskās pavēļu vertikāles atjaunošanu līdz jūlija beigām veica apriņķa priekšnieks J. Kamaldnieks kopā ar savu palīgu pašvaldību lietās A. Budži.

4. jūlijā, uzsākot darbu Rēzeknē, vācu frontes militārās policijas pārstāvji nekavējoties sāka pildīt 822. lauka komandantūras rīkojumu atrast uzticamu latviešu virsnieku un uzdot viņam organizēt iestāžu darbu un kārtības uzturēšanu.¹⁸¹ Jāsecina, ka iepriekš sagatavota kandidātu saraksta militār pārvaldes amatpersonām nebija, jo tika izraudzīts kapteinis A. Mačs, kas dienu iepriekš bija slēpies grāvī pilsētas nomalē un tādējādi paguva viens no pirmajiem ierasties jaunizveidotās komandantūras mītnē Rēzeknes 1. pamatskolā.¹⁸² Saņēmis īpašu apliecību ar majora Roriga parakstu un pasludinājis sevi par pilsētas latviešu komandantu, A. Mačs sāka steidzīgi apzināt savus draugus un paziņas, lai izveidotu tā saucamo paš aizsardzības pulciņu. Tas tika sadalīts piecās grupās atbilstoši organizēto Rēzeknes apsardzības rajonu skaitam. Apriņķa vietējais telefona tīkls, lai arī saglabājies daļēji, tomēr darbojās. Jaunumi izplatījās pietiekami ātri, un jau tai pašā dienā – 4. jūlijā – daudzi bijušie vietējie sabiedriskie darbinieki devās uz Rēzekni. 5. jūlijā desmit no viņiem kopā ar A. Maču lēma par Rēzeknes saimniecības sakārtošanu. Sapulce iecēla klātesošo inženieri A. Puriņu par pilsētas pagaidu vecāko un izraudzīja 20 cilvēkus, kuriem uzdeva pārvaldīt 16 svarīgākos pilsētas uzņēmumus un iestādes.¹⁸³ Tomēr jānorāda, ka viņi, ieskaitot A. Maču, bija pilnīgi atkarīgi no vietējā vācu komandanta pavēlēm un nevarēja izrādīt pašiniciatīvu. Vācu komandantūras kontroles apmērus parādīja 5.–6. jūlija propagandas kampaņa, kuras laikā milicijas ēkā atrasto represiju upuru ekshumācija un bēres tika pārvērstas par antisemitisku izrādi. Visus pasākuma posmus, līdz pat zārku izgatavošanai, organizēja vācu karavīri un ierēdņi, atstājot latviešiem vienīgi šokētu skatītāju lomu.¹⁸⁴ Tomēr Rēzeknes vācu komandantūras bezrūpīgā pārlicība, ka iedzīvotāji un karagūstekņi viegli pakļaujas tās

pavēlēm un propagandai, izrādījās nopietna kļūda. Tikpat kā neapsargātie karagūstekņi ceļā uz Daugavpili lielā skaitā iebēga mežos, pašā Rēzeknē paš aizsardzības spēkos bija iestājušies vismaz vairāki bijušie padomju aktīvistu un režīma atbalstītāji. Tikai tā var izskaidrot ugunsgrēka izcelšanos IeTK Rēzeknes nodaļas mītnes ēkā, kur dežurēja divi sargi. 6. vai 7. jūlijā notikušā negadījuma laikā celtne nodega līdz ar vēl neizskatīto arhīvu, tādējādi iedragājot A. Mača militārā līdera reputāciju.¹⁸⁵ Vācu komandantūra reaģēja uz to ar paš aizsardzības vienību skaita samazināšanu, sākot ar 13. jūliju. Tiesības nēsāt ieročus katrā pagastā saglabāja ne vairāk par 50 vīriem, kas pēc personas un bruņojuma pārreģistrācijas saņēma pa šautenei un 25 patronas uz cilvēku.¹⁸⁶ Pagastu administratīvā un saimnieciskā darba atjaunošanu, sākot ar 6. jūliju, uzņēmās apriņķa vecākais P. Vepers. Bijušais apriņķa priekšnieks S. Kursītis, kas pēc ierašanās Rēzeknē tika atjaunots agrākajā amatā, jau dažas dienas vēlāk atteicās no tā drīzāk personisku nesaskaņu, nevis, kā to apgalvoja viņš pats, īpašu morālu apsvērumu dēļ. Rēzeknē atšķirībā no Daugavpils amatos ieceltie profesionāļi no tradicionālās elites vidus nekavējoties pārņēma iniciatīvu un centās nepieļaut paš aizsardzības formējumu vadītāju iejaukšanos civiljautājumu risināšanā. Uzskatot par savu pilnvaru legālo pamatojumu Rīgas radiofonā izskanējušo aicinājumu atjaunot pirmspadomju vietējo pašvaldību un iestāžu darbību to agrākajā sastāvā, Rēzeknes latviešu ierēdņi jau no 5. jūlija sāka ieteikt pagastu pārstāvjiem ievērot šo pašu principu arī lauku rajonos. Lai arī tas bija tikai padoms un sākotnēji ne vācu, ne arī latviešu amatpersonas neplānoja bez īpašas vajadzības iejaukties pagasta valžu veidošanā, lielākā daļa apriņķu pagastu uztvēra to kā obligātu prasību. Vienpadsmit Rēzeknes apriņķa pagastos no 19 bijušajiem pagasta vecākajiem un valdes locekļiem pilnvaras tika atjaunotas bez manāmiem iebildumiem no iedzīvotāju puses.¹⁸⁷ Astoņos pagastos, kur šie amati bija vakanti padomju represiju dēļ, atbilstošas kandidatūras izvēlējās un apstiprināja aktīvāko iedzīvotāju tautas sapulce. Cik noprotams, arī šeit no Rēzeknes nākušo ieteikumu psiholoģiskā ietekme bija tik spēcīga, ka parasti tika dota priekšroka tradicionālās elites pārstāvjiem.

Līdz 10. jūlijam, ja neskaita Maltas kaujās cietušo Silajāņu pagastu, Rēzeknes apriņķa lauku pašvaldības bija atsākušas darbu. Cittautiešu vairākuma apdzīvotajos Viļānos un Varakļānos pilsētu valdes pabeidza veidot 15. jūlijā, kad bija sameklētas vietējo vācu komandantu prasībām atbilstošas latviešu amatpersonas. Jau no 14. jūlija pagasta vecākie sāka regulāri ierasties Rēzeknē, lai sniegtu atskaiti apriņķa vecākajam un pilsētas vācu komandantam.¹⁸⁸ No 30. jūlija, kad vācu komandanta vadībā Rēzeknē notika apriņķa pašvaldību vadītāju pirmā kopsapulce, vienotas, birokratizētas pārvaldes sistēmas izveidošana apriņķa teritorijā bija pabeigta. Par iemeslu tik aktīvai pašvaldību darba atjaunošanas veicināšanai no militārpārvaldes puses bija Rēzeknes iedzīvotāju un uz laiku izvietoto vērmahta vienību apgādes aizvien pieaugošās grūtības. Atkāpjoties Sarkanā armija Rēzeknē un Viļānos bija paguvusi veikt steidzīgu, tomēr plānveidīgu

pārtikas, preču un materiālu iznīcināšanu. 40% Rēzeknes veikalu bija pilnībā nopostīti, pārējie izlaupīti.¹⁸⁹ Plašā apvidū ap Rēzekni, kur notika padomju spēku pārvietošanās un kaujas, zemnieki bija zaudējuši pārtikas krājumus un dažviet pat visu iedzīvi. Maltas pagasts bija tiktāl izpostīts, ka nespēja atjaunot saimniecības pašu spēkiem un cerēja uz palīdzību no apriņķa. Mazie veikali, iestādes un dzīvokļi bija cietuši ne tikai no sarkanarmiešu marodierisma. Aizņemot pamestos mitekļus un sabiedriskās ēkas, arī vērmahta karavīri pieļāva daudzas patvarības ar privāto un kopienas mantu, nodarot ievērojamus zaudējumus.¹⁹⁰ Tādējādi jau nedēļu pēc vācu karaspēka ienākšanas produktu pārpalikumi, ko laucinieki būtu ar mieru ziedot vērmahtam, bija atrodami vienīgi nomaļākajos pagastos, kuru regulārai apmeklēšanai Rēzeknē trūka autotransporta. Piespiedu ziedojumu ievākšanas sistēma, kas vēl dažas nedēļas tika lietota citviet Latgalē, Rēzeknes apriņķī bija pārstājusi darboties. Ja vācu intendanti vairs nespēja risināt pārtikas problēmu citādi kā tiešas laupīšanas ceļā, tās iegūšanu gribot vai negribot bija jāzudic vietējām latviešu pašvaldībām. Rēzeknes pilsētas komandantūrai vairs nebija laika gaidīt, līdz pagasti pašu spēkiem atjaunos saimniecisko dzīvi un pārtikas regulāras piegādes Rēzeknei. Tie tika pasteidzināti – nevis viņu pašu, bet tikai un vienīgi vērmahta interesēs.

Līdz ar vācu karaspēka ienākšanu Abrenes apriņķis vismaz uz trim nedēļām bija beidzis pastāvēt kā centralizēti pārvaldīta teritorija. 4. jūlijā Abrenē izveidotā pilsētas vācu komandantūra sākotnēji kontrolēja vienīgi svarīgākos satiksmes ceļus un, kā šķiet, nebija izvietojusi nevienu sargposteni uz austrumiem no Abrenes. Tai pašā dienā organizētā Abrenes paš aizsardzības vienība, kurā piedalījās daudzi nelatvieši, reāli pārraudzīja tikai pilsētas teritoriju. Tās komandieris kapteinis F. Puzer-Millers sazinājās ar pagastiem tikai īpašos gadījumos – ja bija jārisina kadru jautājumi vai arī jāpalīdz atrast un aizturēt klejojošas sarkanarmiešu grupas. Vismaz jūlija pirmajā pusē viņš bija tikai nomināls apriņķa bruņoto formējumu līderis. Šādos varas vakuuma apstākļos latviešu apdzīvoto pagastu ietekmīgākās personas sāka pildīt rīkojumus, kas nāca no kaimiņu apriņķu pilsētām – Gulbenes un vēlāk arī Ludzas. Izvēli par labu Gulbenei noteica ne tikai attālums, bet, iespējams, arī tas, ka, karam sākoties, šai apvidū uz laiku bija uzturējušies daudzi partizāni un bēgļi, bez tam šeit no 3. jūlija darbojās spēcīga paš aizsardzības vienība, ko veidoja bijušie teritoriālā korpusa karavīri, un vācu komandantūra, kam, kā šķiet, daudzos jautājumos bija ievērojami lielākas pilnvaras nekā tās kolēģiem Abrenē.¹⁹¹ Partizānu grupas – šeit dēvētas par brīvības vai tēvijas sargiem – jau 2. jūlijā pēc pirmo vērmahta karavīru parādīšanās sāka aktīvi darboties visā Abrenes apriņķa rietumu daļā. Šo kaujinieku līderi jūlija pirmajā dekādē pēc pašu iniciatīvas pārņēma varu minētā rajona pašvaldībās. Neatkarīgi no tā, cik ātri katrā konkrētā pagastā izdevās atjaunot valdes darbību, tām vismaz līdz augusta beigām bija ievērojami mazāka ietekme nekā vietējo paš aizsardzības vienību komandieriem,

protams, ja vien abi amati neatradās vienās rokās. To nav grūti izskaidrot, ja ievēro, ka lietvedība, uz ko balstījās pagasta kancelejas, un sarakste ar apriņķa centru un Rīgu tika atsākta ar lielu aizkavēšanos. Abrenes apriņķa austrumu daļā, kur pagastu vecākos, cik noprotams, no nedaudzo un maz piemēroto latviešu izcelsmes kandidātu vidus izraudzījās F. Puzer-Millers, jaunās amatpersonas bieži vien izrādījās tik neadekvātas šim darbam, ka atsevišķos pagastos dokumentu sakārtošanu uzsāka tikai oktobrī un pat vēl vēlāk.¹⁹² Balvos, kur, kā šķiet, atsevišķa vācu komandantūra vai nu nebija izveidota, vai arī pilnībā pakļāvās pavēlēm no Gulbenes, viens no vietējo partizānu līderiem K. Fabriks, neredzot nekādus ierobežojumus personiskajām ambīcijām, jūlija pirmajās dienās pasludināja sevi par Balvu pilsētas galvu un drīz pēc tam arī par apriņķa vecāko.¹⁹³ Tiesa gan, šī censonā ietekme neizgāja ārpus Balviem, pavēles, ja tādas bija, vismaz sākotnēji tika dotas mutiski un viņš tā arī nespēja iegūt savu pilnvaru apstiprinājumu no Abrenes vai Gulbenes vācu komandanta. Tomēr noteikta statusa trūkums netraucēja K. Fabrikam vismaz līdz augusta vidum pārvaldīt Balvu pilsētu, ignorējot apriņķa vecākā rīkojumus.

Vietējo pašvaldību vadītāju gandrīz divus mēnešus ieilgušī pašdarbība bija iespējama tāpēc, ka Abrenes apriņķī ievērojami aizkavējās arī centrālās pārvaldes veidošana. Bijušais apriņķa vecākais A. Kimerals, karam sākoties, bija atradies Rīgā un pēc Abrenes vācu komandanta piekrišanas saņemšanas caur vērmahta sakaru tīklu 7. jūlijā ar pašvaldības departamenta izsniegtu pilnvaru un caurlaidi izbrauca uz agrāko darbavietu.¹⁹⁴ 13. jūlijā, ieradies Abrenē, A. Kimerals konstatēja, ka apriņķa kanceleja, kas citos apriņķos jau bija atjaunota, nav pat sākta veidot. Vācu komandants neiebilda pret A. Kimerala darbošanos Abrenē, bet neuzskatīja par vajadzīgu atzīt viņu par vadošo amatpersonu. Tikai pēc divām, kā šķiet, konfliktu un intrigu pārpilnām nedēļām A. Kimeralam 26. jūlijā izdevās uzsākt organizēt kanceleju un pieņemt darbā dažus ierēdņus. 29. jūlijā uz Rīgu tika nosūtīta pirmā atskaite – paziņojums par apriņķa varas iestāžu atjaunošanu.¹⁹⁵ Lietvedības sakārtošana visā apriņķī izrādījās darbietilpīga un prasīja vēl vismaz divus mēnešus. Jūlijā un augustā šeit darbojās trīs teritoriāli nošķirtas pavēļu došanas sistēmas ar vietējiem paš aizsardzības formējumiem to saņēmēju un izpildītāju lomā, kas bija izveidotas, vēlākais, līdz 15. jūlijam, lai gan visdažādākie caurbraucošu vērmahta karavīru un intendantu norādījumi par nodevām un klausām tika pildīti jau no 2.–3. jūlija. Pagasta paš aizsardzības vienību galvenais uzdevums sākotnēji bija nevis uzturēt kārtību, bet gan apzināt, arestēt un vajadzības gadījumā nogādāt uz Gulbeni, Balviem vai Abreni bijušos padomju darbiniekus un aktīvistus. Apmēram 10. jūlijā par apriņķa priekšnieku ieceltais F. Puzer-Millers koordinēja šo procedūru tikai Abrenei tuvākajos pagastos.¹⁹⁶ Kā jau minēts, Balvu apkārtnē pakļāvās Gulbenei, Tilžas un, iespējams, arī Baltinavas pagasts – Ludzai, acīmredzot sakarā ar Naurēnu pagasta paš aizsardzības vienības aktīvo darbību, kas aptvēra visus kaimiņu

pagastus. Negaidot tik pēkšņu vērmahta uzbrukumu, padomju darbinieki ārpus Abrenes bija palikuši uz vietas un tika arestēti. Aizturēšanu no 2. līdz 5. jūlijam parasti veica nacionālo partizānu grupas, jo vērmahta spēku šādam mērķim aprīņķī bija par maz. Naidīgu attieksmi pret padomju režīma atbalstītājiem īpaši veicināja izpildkomitejās at-rastie neuzticamo un izsūtīšanai paredzēto personu saraksti ar sastādītāju parakstiem. Diemžēl dažu dienu laikā padomju aktivistu un sarkanarmiešu meklēšana izvērtās par personisku sadzīvisku konfliktu kārtošanu, kas vairāku tautību apdzīvotajā apvidū noveda pie etnisko kopienu turpmākām nesaskaņām.¹⁹⁷ Jūlija otrajā dekādē arestētos nogādāja uz tuvākajiem cietumiem Gulbenē un Ludzā, transporta trūkuma dēļ viņi bija spiesti doties uz turieni kājām. Viena šāda konvoja nosūtīšana 16. jūlijā beidzās ar traģēdiju. 24 Baltinavas pagasta padomju aktīvistu mēģināja iebēgt mežā, 12 no viņiem tika nogalināti.¹⁹⁸ Nākas apšaubīt padomju literatūrā sastopamos apgalvojumus, ka notikusi apzināta slepkavība un sargi bijuši bruņoti ar ložmetējiem, kurus pēc no-teikumiem viņi nemaz nedrīkstēja izmantot. Abrenes aprīņķa iedzīvotāji ar dažādiem uzskatiem un pārliecību pēkšņi izrādījās pretnostatīti cits citam apstākļos, kad aprīņķī pastāvēja vienīgi militarizēta, uz policejiskām akcijām orientēta vietējā vara ar visām no tā izrietošajām nepatīkamajām sekām.

Diemžēl autora rīcībā esošā informācija par 1941. gada jūlija pirmās puses norisēm Ludzas aprīņķī pagaidām ir nepietiekama tālejošiem secinājumiem. Nedaudzie pieejamie fakti rāda, ka Ludzas pilsētas vācu komandantūra, sākot ar 5. jūliju, pārvaldīja aprīņķi vai nu tiešā 822. lauka komandantūras uzraudzībā, vai arī vadoties pēc tās norādījumiem. Lai arī Ludzas veikali un noliktavas bija salīdzinoši maz cietušas, pilsēta, kas vēl nebija atguvusies pēc 1938. gada ugunsgrēka, ar grūtībām atrada telpas vācu karaspēka izmitināšanai. Cik noprotams, pārtikas sagādes grūtības arī šeit ne vēlāk par augusta sākumu noveda pie pagastu pašvaldību darba reorganizācijas un regulāru Ludzas vācu komandanta vadītu saimniecisko darbinieku sapulču ieviešanas.¹⁹⁹ Bez tam jāpiezīmē, ka vismaz sākotnēji Ludzas aprīņķī ne vienmēr tika strikti ievērots reģionāli etniskais vietējās varas veidošanas princips un dažus vadošus amatus pašvaldībās ieguva arī nelatvieši.²⁰⁰ Arī šeit ne visi padomju iestāžu darbinieki bija paguvuši evakuēties, jo pēc pirmā neveiksmīgā mēģinājuma šķērsot Krievijas robežu uzskatīja par labāku atgriezties mājās un nogaidīt. Tā, piemēram, Pildas pagastā palika un vēlāk tika arestēti visi izpild-komitejas vadošie darbinieki.²⁰¹ Represijas pret ebrejiem un padomju aktīvistiem Ludzā tika uzsāktas jau 5. jūlijā sākotnēji bez latviešu paš aizsardzības formējumu piedalīšanās. Vietējiem iedzīvotājiem bija vajadzīgas vairākas dienas, lai organizētos pašu spēkiem, jo pirms vērmahta ienākšanas nacionālo partizānu kopas ārpus Nautrēnu pagasta aprīņķī nebija izveidojušās. Tādēļ sākotnēji Nautrēnu partizāni patrulēja plašā apvidū ap Kār-savu – gandrīz līdz pat Ludzai.²⁰² Visbeidzot, ievērojot aprīņķa teritorijas kompakto izvietojumu ap Kārsavu, Ludzu un Zilupi, var secināt, ka šeit dislocētajām vērmahta aizmugures

daļām nebija īpašu grūtību kontrolēt tikai dažu kilometru attālumā esošos pagastu centrus un veidot pagaidu pavēļu vertikāli vēl pirms darbaspējīgu pagasta valžu izveidošanas.

1941. gada jūlija otrā puse Latgalē bija drūms laiks, kad ticību labākai nākotnei sāka zaudēt pat vislielākie optimisti. Cerēdami, ka pēc padomju režīma nenoteiktības nāks vācu "kārtība", Latgales latvieši nebija ņēmuši vērā, ka nacisti nebūt nepieder vācu tautas talantīgākajai daļai un viņu birokrātiskās mašīnērijas efektivitāte, it īpaši okupētajās Austrumeiropas zemēs, bija niecīga. Jau jūlija vidū lauku rajonos sākās kurnēšana sakarā ar plaša patēriņa preču pilnīgu trūkumu veikalos. Iespēju atjaunot krājumus tikpat kā nebija, pat Daugavpils pilsētas valde bija spiesta sūtīt uz Rīgu īpašu delegāciju, lai atvestu raugu maizes ceptuvju darba turpināšanai.²⁰³ Līdz mēneša beigām normālas tirdzniecības atjaunošana kļuva par galveno prasību, ko zemnieki izvirzīja pagastu valdēm. Lielā steigā veiktā zirgu rekvizīcija, kas bija jāvusī vērnahtam paātrināt virzīšanos uz Ļeņingradu, tagad apdraudēja gaidāmās ražas novākšanu. Pēc vācu iestāžu iniciatīvas uzsāktā kampaņa "Kaimiņš kaimiņam", kas mudināja zemniekus palīdzēt apstrādāt zirgus zaudējušo saimnieku laukus, nevarēja būt efektīva ierobežoto darbaspēka un materiālo resursu un tikko atsākušos agrāro konfliktu dēļ. Nevēloties meklēt līdzekļus civiliedzīvotāju apgādes uzlabošanai, nacistiskais okupācijas režīms neskopojās ar propagandas materiāliem. Līdz jūlija beigām Latgalē bija nodibinātas trīs latviešu avīzes – Daugavpilī, Rēzeknē un Ludzā, kuru kopējā tirāža tuvojās 30 000 eks-emplāriem. Taču, tā kā to redakcijas ne īpaši vēlējās lietot vietējo dialektu, minētie preses izdevumi sākotnēji bija iecienīti tikai kā rīkojumu un kara ziņu avots. Rēzeknē jautājums par dialekta lietošanu presē pat noveda pie konflikta starp vietējiem un no citiem reģioniem iebraukušajiem latviešu sabiedriskajiem darbiniekiem.²⁰⁴ Jau jūlijā nelatviešu – īpaši krievu un poļu – etniskās kopienas bija pārliecinātas, ka jaunais režīms neievēros viņu intereses. Ar to tika veicināta pasīva pretošanās, palīdzot slēpties vai mainīt identitāti bijušajiem padomju aktīvistiem un aizbraukt amatpersonu ģimenes locekļiem, kas to nebija paspējuši. Personu uzskaites dokumentācijā valdīja haoss, tāpēc to varēja darīt bez īpašām pūlēm, un, ja konkrētais cilvēks netika atpazīts vai neiesaistījās pret nacistiem vērstās akcijās, viņam bija visas iespējas mierīgi nodzīvot līdz 1944. gadam.²⁰⁵ Lauku iedzīvotāji apmaiņā pret nodevām nesauņēma nekādas garantijas, jo kārtības uzturēšana bija uzticēta paš aizsardzības vienībām, kuras nespēja tikt galā ar visām klejojošo diversantu, padomju aktīvistu un kriminālelementu grupām, kas jūlijā jau sāka terorizēt nomaļāko pagastu zemniekus.

Veidojās apburtais loks, kad uz katru režīma vājumu apliecinošu naidīgu akciju nacisti atbildēja ar aizvien pieaugošām represijām, iesaistot to izpildīšanā neizvēlīgus vietējos iedzīvotājus, kas augustā sāka aizstāt bijušos partizānus policijas un paš aizsardzības vienību darbā. Drīzā nākotnē visus latgaliešus neatkarīgi no to tautības gaidīja trūkuma, nedrošības, represiju un tīfa epidēmijas aptumšota ziema.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Daugavpils pilsētas iedzīvotāju etniskais sastāvs 1935. gadā – 27% latviešu, 31% ebreju, 19% poļu, 17% krievu, 3% baltkrievu.
- ² Latgales latviešus 1940.–1941. gadā īpaši aizvainoja jauniecelto amatpersonu nespēja un nevēlēšanās saprast un runāt latviski.
- ³ *Dzeņģis O.* Muna dzeive. – Minhene, 1971, 370.–378. lpp.
- ⁴ *Grišāns J.* Pa atmiņu stygom. – Minhene, 1969, 2. grām., 343. lpp.
- ⁵ *Zariņš I.* Aglona. Tālo dienu atblāzma. – Rīga, 1998, 475.–478. lpp.
- ⁶ *Ļeņina Karogs*, 1986, 1. jūl.
- ⁷ *Иринархов Р.* Западный особый. – Минск, 2002, с. 272.
- ⁸ Minētā problēma bija īpaši smaga Abrenes apriņķī, taču pat relatīvi pārtikušajā un izglītotajā Daugavpils apriņķa Vārkavas pagastā partijas pirmorganizācijas sekretārs neprata rakstīt. – *Dzeņģis O.* Muna dzeive, 348. lpp.
- ⁹ Латгальская правда, 1941, 23 июня.
- ¹⁰ Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 266. f., 1. apr., 2. l., 10. lp.
- ¹¹ Красное знамя, 1962, 22 июня.
- ¹² Taisneība, 1941, 24. jūn.
- ¹³ Turpat.
- ¹⁴ Ludzas Zeme, 1991, 6. jūl.; *Ļeņina Karogs*, 1987, 21. jūl.
- ¹⁵ Евреи в Даугавпилсе. Исторические очерки. – Даугавпилс, 1993, с. 290.
- ¹⁶ To atmiņās atzina arī viņi paši // *Znamja truda*, 1987, 31. okt.
- ¹⁷ Par Komunisma Uzvaru, 1969, 27. nov.
- ¹⁸ Rēzeknes Ziņas, 1942, 5. marts.
- ¹⁹ *Šneidere I.* 1941. gada 22. jūnijā – 4. jūlijā arestētie Latgales civiliedzīvotāji un viņu liktenis // 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002, 241., 242. lpp.
- ²⁰ *Šneidere I.* Padomju režīma represijas pret Latgales civiliedzīvotājiem 1941. gada jūnijā – jūlija sākumā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 41. lpp.
- ²¹ LVA, 266. f., 1. apr., 2. l., 10. lp.
- ²² Vaduguns, 1989, 25. jūl.
- ²³ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 7. sept.
- ²⁴ Rēzeknes Ziņas, 1942, 24. janv.
- ²⁵ *Salisbury E. H.* The 900 Days. The Siege of Leningrad. – New York, 1971, p. 184.
- ²⁶ Turpat, 194., 195. lpp.
- ²⁷ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 6. sept.
- ²⁸ Daugavas Vēstnesis, 1942, 1. jūl.
- ²⁹ *Смирнов А. М.* Латвийские железнодорожники в борьбе против немецко-фашистских захватчиков на территории Латвии // В дни войны. – Рига, 1964, с. 193, 194, 197; *Zariņš I.* Aglona ..., 475.–478. lpp.
- ³⁰ 25. jūnijā no Daugavpils izbraukušie vilcieni 27. jūnija rītā vēl atradās Zilupē.

- 31 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 7. sept.
- 32 Turpat, 8. aug.
- 33 Turpat, 7. aug.
- 34 Turpat, 9. sept.
- 35 Сіпа, 1990, 11. jūl.
- 36 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 12. aug.
- 37 Turpat, 13. aug.
- 38 Карель М. Восточный фронт. – Москва, 2003, кн. 1, с. 27.
- 39 Daugavas Vēstnesis, 1942, 1. jūl.
- 40 Turpat.
- 41 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 9. sept.
- 42 Turpat, 12. aug.
- 43 Евреи в Даугавпилсе ..., с. 293.
- 44 Daugavas Vēstnesis, 1942, 1. jūl.
- 45 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 9. sept.
- 46 Turpat; Daugavas Vēstnesis, 1943, 27. jūn.
- 47 Красное знамя, 1965, 7 мая.
- 48 Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне. – Рига, 1966, кн. 1, с. 88.
- 49 Strods H. Sarkanarmijas haotiskā atkāpšanās no Latvijas // Latvijas Okupācijas muzeja Gada-grāmata 2001: Nāciju gūstā. – Rīga, 2002, 58. lpp.
- 50 Красное знамя, 1968, 27 июня.
- 51 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 9. sept.
- 52 Ezerģailis A. Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941–1944. – Rīga, 1999, 350. lpp.
- 53 Заря коммунизма, 1971, 10 июля.
- 54 Бешанов В. Танковый погром 1941 года. – Москва, 2000, с. 219.
- 55 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 24. jūl.
- 56 Красное знамя, 1968, 17–23 февр.
- 57 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 27. jūl., 28. sept.
- 58 Latviešu Strēlnieks, 1997, 12. nr., 10. lpp.
- 59 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 1412. f., 2. apr., 97. l., 79. lp.
- 60 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 24. jūl.
- 61 LVVA, 1412. f., 2. apr., 97. l., 38. lp.
- 62 Rēzeknes Ziņas, 1941, 23. aug., 29. okt.
- 63 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 28. aug.
- 64 Turpat, 25. jūl.
- 65 Turpat, 27. jūl.
- 66 Turpat, 25. jūl.
- 67 Turpat, 9. sept.
- 68 Ludzas Zeme, 2001, 17. aug.
- 69 Rēzeknes Ziņas, 1941, 9. aug.
- 70 Ludzas Zeme, 1991, 6. jūl.
- 71 Par Komunisma Uzvaru, 1987, 3. nov.

- 72 Turpat, 1989, 23. jūn.
- 73 Znamja truda, 1985, 22. jūn.
- 74 Rēzeknes Ziņas, 1942, 15. jūl.
- 75 Turpat, 1941, 8. okt.
- 76 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 15. aug.
- 77 Turpat.
- 78 Turpat.
- 79 Turpat.
- 80 Znamja truda, 1984, 21. jūl.
- 81 Par Komunisma Uzvaru, 1989, 1. jūl.
- 82 *Бешанов В.* Танковый погром 1941 года, с. 223.
- 83 LVVA, 1389. f., 1. apr., 31. l., 10. lp.
- 84 Красное знамя, 1965, 10 мая.
- 85 Евреи в Даугавпилсе, с. 295.
- 86 LVVA, 1398. f., 1. apr., 31. l., 7. lp.
- 87 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 24. aug.
- 88 LVVA, 1398. f., 1. apr., 23. l., 14. lp.
- 89 Turpat, 41. l., 108. lp.
- 90 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 12. aug.
- 91 Daugavas Vēstnesis, 1942, 1. jūl.
- 92 Turpat.
- 93 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 12. aug.
- 94 Turpat, 16. jūl.
- 95 LVVA, 6962. f., 2. apr., 10. l., 1. lp.
- 96 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 19. jūl.
- 97 Kā liekas, notikumu kopainu neizdosies pilnībā rekonstruēt pat pēc padomju militāro arhīvu atvēršanas. Ir pamats domāt, ka Latgalē karojušo padomju divīziju atskaites, ko krievu pētnieki uzskata par maksimāli objektīvām, rakstītas ar atpakaļejošu datumu pēc 10. jūlija.
- 98 *Бешанов В.* Танковый погром 1941 года, с. 228.
- 99 Красное знамя, 1966, 20 февр.
- 100 *Gorelovs I.* Pie Garkalņiem // Horizonts, 1989, 5. nr., 23. lpp.
- 101 Znamja truda, 1985, 7. maijs.
- 102 Jāšaubās, vai minētie virsnieki bija kas vairāk kā zema ranga intendantanti un bija tiesīgi pavēlēt. – Znamja truda, 1985, 22. jūn.
- 103 LVVA, 5238. f., 3. apr., 23. l., 2. lp.
- 104 Знамя труда, 1966, 14 авг.
- 105 Заря коммунизма, 1971, 17 июля.
- 106 *Бешанов В.* Танковый погром 1941 года, с. 226, 227.
- 107 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 27. jūl.
- 108 Ezerzeme, 1991, 29. jūn.
- 109 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 2. sept.
- 110 Latviešu Strēlnieks, 1997, 11. nr., 11. lpp.

- 111 Znamja truda, 1984, 21. jūl.
- 112 Rēzeknes Ziņas, 1941, 26. jūl.
- 113 Turpat, 1943, 10. jūl.
- 114 Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 24. aug.
- 115 Tēvzemes Avīze, 1992, 6. marts; Rēzeknes Vēstis, 1992, 13. jūn.
- 116 *Grišāns J.* Pa atmiņu stygom, 343. lpp.
- 117 Par Komunisma Uzvaru, 1989, 1. jūl.
- 118 Turpat, 1969, 27. nov.
- 119 Turpat.
- 120 Turpat, 1976, 1. maijs.
- 121 Daugavas Vēstnesis, 1941, 1. okt.
- 122 Vaduguns, 1980, 15. maijs.
- 123 Turpat, 1. jūl.
- 124 Turpat.
- 125 Turpat, 15. maijs.
- 126 Daugavas Vēstnesis, 1941, 11. okt.
- 127 Turpat, 1942, 9. jūl.
- 128 Vaduguns, 1980, 1. jūl.
- 129 Turpat.
- 130 Rēzeknes Ziņas, 1941, 23. aug.
- 131 Turpat.
- 132 LVVA, 5238. f., 3. apr., 23. l., 1. lp.
- 133 *Бешанов В.* Танковый погром 1941 года, с. 227.
- 134 *Haupt W.* Baltikum 1941. – Neckargemund, 1963, S. 82.
- 135 Sk. 290. divīzijas pārvietošanās shēmu albumā: *Behrens H.* 290. Infanterie Division. – Delmenhorst, 1970.
- 136 Vaduguns, 1980, 1. jūl.
- 137 Daugavas Vēstnesis, 1941, 11. okt.; Vaduguns, 1980, 2. jūn.
- 138 Vaduguns, 1984, 21. jūn.
- 139 Daugavas Vēstnesis, 1943, 4. jūl.
- 140 Заря коммунизма, 1971, 17 июля.
- 141 Daugavas Vēstnesis, 1941, 17. okt.
- 142 *Gorelovs I.* Pie Garkalniem, 21. lpp.
- 143 *Haupt W.* Baltikum 1941, S. 83.
- 144 *Bukšs M.* Atmiņas un atziņas. – Minhene, 1964, 231. lpp.
- 145 Latviešu Strēlnieks, 1997, 12. nr., 10. lpp. – Jāpiezīmē, ka V. Krūmiņa atmiņās ir hronoloģiskas kļūdas.
- 146 *Haupt W.* Baltikum 1941, S. 84.
- 147 *Gorelovs I.* Pie Garkalniem // Horizonts, 1989, 7. nr., 28. lpp.
- 148 Rēzeknes Ziņas, 1941, 26. jūl.
- 149 Turpat, 8. okt.
- 150 *Kursītis S.* Atmiņu ceļos. – Rēzekne, 1994, 127., 128. lpp.

- ¹⁵¹ Znamja truda, 1985, 22. jūn.
- ¹⁵² Komunisma Ausma, 1987, 7. nov.
- ¹⁵³ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 14. aug.
- ¹⁵⁴ Turpat, 9. sept.
- ¹⁵⁵ *Vestermanis M.* Tā rīkojās vērmahts. – Rīga, 1973, 58., 59. lpp.
- ¹⁵⁶ Daugavpils 822. lauka komandantūra pārvaldīja arī Ilūkstes apriņķi.
- ¹⁵⁷ Šķērsojot Lietuvu un Latgali 1941. gada jūlija sākumā, vērmahta 30. kājnieku divīzija spēja dubultot tās rīcībā esošo zirgu skaitu. – *Breithaupt H.* Die Geschichte der 30. Infanterie Division 1939–1945. – Bad Nauheim, S. 82.
- ¹⁵⁸ Ludzas Zeme, 1991, 5. sept.
- ¹⁵⁹ LVVA, 3789. f., 2. apr., 1. l., 3. lp.
- ¹⁶⁰ *Dzeņs O.* Muna dzeive, 370.–378. lpp.
- ¹⁶¹ Turpat.
- ¹⁶² Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 2. aug.
- ¹⁶³ Daugavpilī latviešu amatpersonas, kam piederēja velosipēdi, saņēma speciālas atļaujas to lietošanai. – LVVA, 1398. f., 1. apr., 24. l., 2. lp.
- ¹⁶⁴ Labs šādas rīcības paraugs ir notikumi Rudzātu pagastā un bijušā pagasta vecākā neveiksmīgie mēģinājumi atgūt mantu. – Turpat, 5238. f., 3. apr., 23. l., 1., 3., 6. lp.
- ¹⁶⁵ Rēzeknes Ziņas, 1941, 19. jūl.; LVVA, 5238. f., 3. apr., 22. l., 2. lp.
- ¹⁶⁶ LVVA, 3789. f., 2. apr., 2. l., 173. lp.
- ¹⁶⁷ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 19. jūl.
- ¹⁶⁸ Turpat, 15. jūl.
- ¹⁶⁹ Daugavas Vēstnesis, 1942, 1. jūl.
- ¹⁷⁰ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 10. aug.
- ¹⁷¹ Turpat, 18. jūl.
- ¹⁷² LVVA, 1398. f., 1. apr., 41. l., 104. lp.
- ¹⁷³ Turpat, 24. l., 6., 7. lp.
- ¹⁷⁴ Turpat, 6962. f., 2. apr., 3. l., 20. lp.
- ¹⁷⁵ Turpat, 5238. f., 3. apr., 18. l., 2. lp.
- ¹⁷⁶ Smiltenietis, 1942, 6. marts.
- ¹⁷⁷ Turpat, 13. marts.
- ¹⁷⁸ LVVA, 6962. f., 2. apr., 3. l., 16. lp.
- ¹⁷⁹ Turpat, 18., 19. lp.
- ¹⁸⁰ Turpat, 10. l., 9. lp.
- ¹⁸¹ Turpat, 1371. f., 1. apr., 4. l., 1. lp.
- ¹⁸² Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 23. jūl.
- ¹⁸³ LVVA, 1371. f., 1. apr., 4. l., 1. lp.
- ¹⁸⁴ *Bērziņš A. J.* Tur tālu kaujas laukā // Daugavas Vanagu Mēnešraksts, 1973, 2. nr., 21. lpp.
- ¹⁸⁵ Rēzeknes Ziņas, 1941, 8. jūl.
- ¹⁸⁶ LVVA, 1371. f., 1. apr., 4. l., 4. lp.
- ¹⁸⁷ Rēzeknes Ziņas, 1941, 26. jūl.
- ¹⁸⁸ Turpat, 19. jūl.

- ¹⁸⁹ LVVA, 1371. f., 1. apr., 14. l., 1. lp.
- ¹⁹⁰ Bukšs M. Atmiņas un atziņas, 231. lpp.
- ¹⁹¹ Gulbenes vācu komandantam bija šādam amatam neparasti augstā pulkveža-leitnanta pakāpe.
- ¹⁹² LVVA, 3789. f., 2. apr., 1. l., 130. lp.
- ¹⁹³ Turpat, 3. lp.
- ¹⁹⁴ Turpat, 1. lp.
- ¹⁹⁵ Turpat, 2. l., 352. lp.
- ¹⁹⁶ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 24. sept.
- ¹⁹⁷ Vaduguns, 1988, 24. maijs.
- ¹⁹⁸ Turpat, 1985, 23. apr.
- ¹⁹⁹ Ludzas Vēstnesis, 1941, 19. sept.
- ²⁰⁰ Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 9. sept.
- ²⁰¹ Par Komunisma Uzvaru, 1969, 25. maijs.
- ²⁰² Daugavpils Latviešu Avīze, 1941, 12. sept.
- ²⁰³ LVVA, 6962. f., 2. apr., 10. l., 12. lp.
- ²⁰⁴ Bukšs M. Atmiņas un atziņas, 233., 234. lpp.
- ²⁰⁵ Pazīstamās krievu aktrises Ņ. Urgantes māte spēja noslēpt, ka ir no Krievijas iebrukušā leTK darbinieka sieva, un līdz 1944. gadam netraucēti dzīvoja Daugavpilī. – Караван истории, 2002, декабрь, с. 314, 316.

Juris Pavlovičs

The Change of Occupying Powers in Latgale during Summer 1941

Summary

Latgale (Eastern Latvia) before World War II was the least developed region of the Republic of Latvia. Multiethnic population of this area was suffering from a low standard of living and low income caused by obsolescent methods in agriculture, high unemployment, considerable illiteracy. Still, the specific historical background and experience did not cause the Latvians of Latgale to differ from the rest of their kin. During the three weeks of the major crisis of summer 1941 caused by warfare and the change of powers their mentality and actions were the same as in other parts of Latvia.

The Soviet elite of Latgale was completely unprepared for the outbreak of the Soviet-German war. Wholly relying upon the instructions from Rīga or Moscow, they had no time to assess the swift changes. On the third day of war, 24 July, the largest city in Latgale – Daugavpils, already was overcrowded with refugees from Lithuania. By this time the defense measures of Soviet forces had already broken down and their units were retreating in dif-

ferent directions. Restoration of Workers' Guard and arrests of several hundred suspicious individuals were the only actions the Soviet officials in Latgale could carry out. On 26 June, Daugavpils was overrun by Wehrmacht troops with almost no resistance from the Soviet side. Chaotic counterattacks of Soviet armed and airforces could not push the enemy back. The news of the fall of Daugavpils caused confusion all over Latgale. Soviet officials of lower ranks, using any means of transportation they could, fled towards Russian border. By 28 July only the biggest towns remained under firm Soviet control. Countryside was left on its own with disorderly raids of 50 to 100 strong task forces made of police and Workers' Guard volunteers as the only exception. Anti-Soviet resistance movement was very weak and its participants could only hide and observe. Unfortunately, during the last days before retreat, Soviet army and officials handed out rifles to local Soviet activists, some of them former criminals. The decision resulted in death of many innocent civilians.

From 2 July till 4 July a new German offensive smashed poorly organised Red Army forces left without communications and leadership and conquered the rest of Latgale. Its territory came under control of the 822nd Field Commandanture of Wermacht with headquarters in Daugavpils. The new occupiers were interested in local population only as a source of food, forage, horses and workers. Thus during the first weeks in charge the 822nd Field Commandanture did not care who the new local Latvian leaders were as long as they obeyed all orders. Latgale was the only region in Latvia where Wehrmacht had enough strength to control the territory in force without relying on the inhabitants ability to govern themselves. Fortunately, as a rule people's understanding and political culture was sufficiently high to restore in office the leaders of independence years instead of active Nazi supporters. Reckless policies of German officials very soon caused considerable resistance among non-Latvian population. In addition, supply crisis and total deficit of all goods meant new problems in coming months.

Uldis Neiburgs

Nacistu okupētā Latvija Rietumu sabiedroto skatījumā (1941–1945)*

Publikācijas mērķis ir atklāt Rietumu sabiedroto nostāju un zināšanas par notikumiem Latvijā nacistu okupācijas laikā. Rakstā kā avoti izmantoti līdz šim npublicēti vai mazpublicēti ASV un Lielbritānijas ārlietu un militārās izlūkošanas institūciju dokumenti, kurus ir izdevies apzināt ASV Nacionālajā arhīvā (*National Archives, College Park, Maryland*), Franklina D. Rūzvelta bibliotēkā (*Roosevelt Library, Hyde Park, New York*) un Lielbritānijas Valsts arhīvā (*Public Record Office, Kew Garden, Surrey*). Tēmas pētniecības ietvaros raksta autors ir uzsācis arī Latvijā pieejamo Latvijas sūtniecības Vašingtonā un Londonā arhīvu izpēti, kas nākotnē var sniegt nozīmīgu informāciju par saikni starp nacistu okupēto Latviju un Rietumiem. Publikācijas tematikas labākai izpratnei noderīga ir arī līdz šim klajā nākusī zinātniskā literatūra, kas sniedz pamatinformāciju par Rietumu sabiedroto attieksmi pret Latviju Otrā pasaules kara laikā.

Latvija Rietumu sabiedroto diplomātijā

Sākoties Vācijas–PSRS karam 1941. gada 22. jūnijā, nepilnu divu nedēļu laikā Latvijas teritorijā padomju okupācijas vietā stājās nacistiskās Vācijas okupācija. ASV viedokli par Latvijas okupāciju pauda ASV Valsts sekretāra vietas izpildītāja Samnera Vellsa (*Welles*) 1940. gada 23. jūlijā parakstītā deklarācija, kurā ASV valdība izteica simpātijas Baltijas valstīm un to progresam, nosodīja PSRS vardarbību un iejaukšanos mazo kaimiņvalstu iekšējās lietās, uzsvēra saprāta, taisnības un likumības principus kā neatņemamu sastāvdaļu tautu savstarpējās attiecībās.¹ Arī Lielbritānija uzskatīja, ka jautājums par teritoriālo pārmaiņu likumību Austrumeiropā un Baltijas valstīs ir jāatstāj izlemšanai pēckara Miera konferencei. 1940. gada 5. septembrī britu premjerministrs Vinstons Čērčils (*Churchill*) paziņoja, ka Lielbritānija neatzīst par likumīgām kara laikā notikušās teritoriālās izmaiņas Eiropā, jo to likumīgums ir jāizlemj starptautiskās vienošanās ceļā.²

* Publikācija tapusi ar Latviešu fonda atbalstu.

PSRS nepārprotami pauda uzskatu, ka Baltijas valstis ir tās sastāvdaļa, un nemitīgi pieprasīja savu 1941. gada robežu juridisku atzīšanu. Arī nacistiskā Vācija, tās armijai ienākot Latvijā, uzskatīja to nevis par atbrīvotu, neatkarīgu valsti, bet gan par okupētu PSRS teritoriju. Latvijas sūtņi Rietumos protestēja pret padomju un nacistu okupāciju Latvijā un pastāvēja uz Latvijas Republikas *de iure* eksistenci.³ Pēc Vācijas–PSRS kara sākuma Latvijas sūtņi Vašingtonā Alfreds Bīlmanis 1941. gada 25. jūnijā un 14. augustā un ārkārtējo pilnvaru nesējs sūtņi Londonā Kārlis Zariņš 30. augustā izteica protestu pret nacistu okupāciju Latvijā un deklarēja, ka no starptautisko tiesību viedokļa nelikumīga ir gan padomju, gan vācu okupācija, un iestājās par Latvijas neatkarības atjaunošanu. Sūtņi uzsvēra: “.. tas, ka vienas iebrucējas valsts vietā stājusies otra, neko nemaina Latvijas nācijas suverenitātes tiesībās un nekādā ziņā nevar ietekmēt Latvijas Republikas kā brīvas un neatkarīgas valsts legālas eksistences kontinuitāti.”⁴

1941. gada 14. augustā ASV prezidents Franklins Delano Rūzvelts (*Roosevelt*) un Lielbritānijas premjerministrs V. Čērčils parakstīja Atlantijas hartu, kurā tika atzītas “katras tautas tiesības izraudzīties tādu valdības formu, kādu tā vēlas”, un izteica vēlēšanos atkal atjaunot “suverēnās tiesības un pašpārvaldīšanos tām tautām, kam tā ar varu atņemta”.⁵ Jau 24. septembrī Atlantijas hartai pievienojās arī PSRS, atzīstot visas hartā deklarētās brīvības, taču izdarot atrunu attiecībā uz tautu pašnoteikšanās principu. PSRS piekrita to atbalstīt tikai ar noteikumu, ka jāievēro katras valsts konkrētā situācija, vajadzības un vēsturiskās īpatnības. Arī teritoriālās neaizskaramības principa ievērošanu PSRS bija ar mieru atzīt tikai attiecībā uz tās 1941. gada robežām, uzskatot par savām 1939.–1940. gadā pievienotās Austrumpolijas, Baltijas valstu, Besarābijas un Ziemeļbukovinas teritorijas.⁶ A. Bīlmanis 1941. gada 12. decembrī deklarēja, ka latviešu interesēs ir nacionālsociālistiskā režīma sakāve, un iestājās par Rietumu demokrātisko valstu uzvaru karā. Arī K. Zariņš uzsvēra, ka nelikumīga ir gan padomju, gan vācu okupācija Latvijā un Baltijas valstu jautājums pēc Otrā pasaules kara jārisina atbilstoši Atlantijas hartas principiem.⁷

1942. gada 1. janvārī tika pieņemta Vašingtonas jeb t.s. Apvienoto Nāciju deklarācija, kurai pievienojās 26 valstis, apliecinādamas atbalstu Atlantijas hartas principiem un solot ciešā sadarbībā izlietot visus resursus cīņā pret Vāciju, Itāliju un Japānu.⁸ 4. janvārī A. Bīlmanis izteica arī Latvijas gatavību pievienoties Atlantijas hartai un Apvienoto Nāciju deklarācijai, taču atbildi nesaņēma, jo ASV administrācija vēlējās izvairīties no sarežģījumiem attiecībās ar PSRS, ko radītu šādas ieceres akceptēšana. ASV un Lielbritānija tomēr neļāva Baltijas valstu pārstāvjiem parakstīt Atlantijas hartu un Apvienoto Nāciju deklarāciju, kā arī liedza iespēju piedalīties kara laika starptautiskajās konferencēs.⁹ Lai gan Atlantijas hartas parakstītāji tās pamatprincipus attiecināja uz visām valstīm, Otrā pasaules kara laikā Rietumu sabiedrotie, lai nesarežģītu attiecības ar PSRS, ne reizi atklāti neapliecināja, taču arī nenoliedza, ka Atlantijas hartā pasludinātie

principi attiecas arī uz Baltijas valstīm. Tā kā ASV un Lielbritānija nebija atzinušas par likumīgu ne padomju, ne nacistu okupāciju Latvijā, Lietuvā un Igaunijā, tad Baltijas valstu sūtņi tomēr uzskatīja, ka Atlantijas harta pilnā mērā attiecas arī uz viņu valstīm.¹⁰

1941. gada 12. jūlijā Lielbritānija un PSRS noslēdza vienošanos par kopīgu cīņu pret nacistisko Vāciju. Lai gan PSRS šajās un citās – vēlākās sarunās par militāro un politisko sadarbību pastāvīgi centās panākt savu 1941. gada robežu juridisku atzīšanu un no tā izrietošu Baltijas valstu inkorporāciju, pagaidām no tā izdevās izvairīties.¹¹ Taču jau 1941. gada augusta beigās Baltijas sūtniecības Londonā saņēma notas, kurās bija uzsvērts, ka baltiešu diplomātiem turpmāk aizliegts oficiāli izteikties par politiskiem jautājumiem, kam sekoja paziņojums, ka kontaktēties ar Ārlietu ministriju vēlams galvenokārt vēstūļu formā.¹² Britu ārlietu ministra Antonija Īdena (*Eden*) vizītes laikā Maskavā 1941. gada 16.–18. decembrī PSRS pieprasīja pēc iespējas ātrāku Otrās frontes atklāšanu, kā arī izvirzīja teritoriālu izmaiņu plānu Eiropas politiskajā kartē pēc kara beigām. Josifs Staļins paziņoja, ka Baltijas valstu piederība Padomju Savienībai nav diskutējama un ir pati par sevi saprotama lieta.¹³ Atbildot uz padomju spiedienu, A. Īdens izteicās, ka “šobrīd britu valdībai trīs Baltijas valstis neeksistē [...] Baltijas valstu sūtņi, kas vēl turpina eksistēt Londonā, saglabā savu statusu tikai aiz laipnības. Ar viņiem britu valdība neved nekādas sarunas, neapmainās notām,” – un faktiski apliecināja gatavību atzīt Baltijas valstu okupāciju, līdzko radīsies piemēroti apstākļi.¹⁴ Lai gan sarunu noslēgumā publiski paziņoja, ka notikusi būtiska viedokļu apmaiņa un tās norisinājušās veiksmīgi, to laikā tomēr neizdevās parakstīt PSRS–Lielbritānijas sadarbības līgumu, jo britu delegācija sekoja ASV šajā laikā paustajai nostājai – par teritoriāliem jautājumiem lemt pēckara Miera konferencē.

Pēc Japānas uzbrukuma Pīrlharborai 1941. gada 7. decembrī Otrajā pasaules karā iestājās arī ASV, un 11. decembrī tā kļuva par PSRS sabiedroto. Sākot ar 1942. gadu, ASV izjuta pieaugošu PSRS spiedienu Baltijas valstu jautājumā – tika pieprasīts slēgt Baltijas valstu diplomātiskās un konsulārās pārstāvniecības un izbeigt šo valstu kontu iesaldēšanu. ASV Valsts sekretāra Kordela Halla (*Hull*) 1942. gada 4. februāra memorandā bija norādīts, ka jebkuram inteligentam cilvēkam esot skaidrs – Baltijas valstīs iebruka padomju Bruņotie spēki, bet šo valstu iedzīvotājiem nebija iespējas izteikt savu gribu. Tāpēc nav pieļaujams ieņemt pozīciju, kas atzītu, ka šīs valstis nevēlas saglabāt savu neatkarību.¹⁵ Ne tik labvēlīgi pret Baltijas valstīm bija noskaņots V. Čērčils, kurš 1942. gada 7. marta vēstulē F. D. Rūzveltam rakstīja: “Manuprāt, Atlantijas hartas principus nevajadzētu tulkot tā, ka tie liegtu Padomju Savienībai robežas, kādas tās bija, kad Vācija iebruka Krievijā.”¹⁶ Arī 1942. gada 26. maijā, slēdzot sadarbības līgumu ar PSRS, Lielbritānija tai mutiski apsolīja, ka tā neiebildīs pret Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā. Pēdējā brīdī šo vienošanos gan neiekļāva oficiālajā līguma tekstā, kam par pamatu bija arī zināms ASV spiediens un Lielbritānijas nevēlēšanās atzīt PSRS

1939. gada septembra aneksiju Polijā.¹⁷ Tomēr PSRS vēlāk uzskatīja, ka abu valstu starpā nav nekādu domstarpību šajā jautājumā.

Arī A. Bīlmanis 1942. gada 15. jūnija vēstulē K. Hallam izteica pateicību ASV valdībai par atbalstu Latvijas valdībai un tautai lielāko ciešanu stundā, kā arī izteica protestu par to, ka Latviju uzskata par PSRS sastāvdaļu. Sūtnis rakstīja: *“Nesen publicētā Krievijas un Lielbritānijas 1942. gada 26. maijā noslēgtā vienošanās satur 5. pantā minētās Padomju Savienības saistības – nemēģināt palielināt savu teritoriju un atturēties no iejaukšanās citu valstu iekšējās lietās. Lai gan esmu ļoti labvēlīgi noskaņots pret šādiem principiem, kas vēsturiskajā Atlantijas hartā jau pasludināti par svarīgākajām neatkarīgu valstu attiecību maksimām, tomēr esmu visai uztraucies par veidu, kādā Padomju Krievija šos principus lieto attiecībā uz Latvijas Republiku. Pretēji cerībām, kas tika uzskatītas par dabiskām un neizbēgamām pēc tam, kad Padomju Krievija apstiprināja neiejaukšanās un nepalielināšanās principus, Padomju Savienības valdība nav publiski atteikusies no savām agresīvajām un neattaisnojamām pretenzijām palielināt Padomju Savienības teritoriju uz Latvijas Republikas rēķina, kas ir pretrunā ar starptautisko likumu un līgumu saistībām, kā arī Latvijas tautas vēlmēm, tiesībām un vissvarīgākajām interesēm. Man par lielu pārsteigumu un satraukumu, pēc “Associated Press” ziņām, padomju premjerministrs Molotovs pēc atgriešanās Krievijā ir iesniedzis ziņojumu par nacistu nežēlīgo izturēšanos pret padomju pilsoņiem nacistu okupētajās teritorijās, un šajā ziņojumā Padomju Savienība turpina minēt Latviju kā Padomju Savienības sastāvdaļu. Šāda Padomju Savienības pozīcija ir ne tikai Atlantijas hartas principu pārkāpums, bet arī parāda Krievijas brīvprātīgi pieņemto un publiski izsludināto līguma saistību pārkāpumu. Man ir tas gods latviešu valdības un tautas, kuru šobrīd kalpina un nomāc vardarbīgie nacistu iekarotāji, vārdā protestēt pret acīmredzami naidīgajām un agresīvajām Padomju Savienības pozīcijām Latvijas Republikas jautājumā. Skatot šo protestu pret Padomju Krievijas nolūkiem attiecībā uz Latvijas Republiku, es Jūs lūdzu pieņemt manas garantijas, ka Latvijas valdība ir gatava atjaunot attiecības ar tās kaimiņu – Padomju Savienību, balstoties uz starptautiskajiem likumiem un līgumiem, kas ir pārāki par Padomju Savienības un Vācijas 1939. gada 23. augustā noslēgto līgumu.”¹⁸*

Pēc A. Īdena priekšlikuma britu Kara kabinets 1942. gada 27. jūnijā pat pieņēma lēmumu, ka turpmāk Baltijas valstu sūtņus un sūtniecības darbiniekus vairs neminēs Diplomātu sarakstā, bet gan tā atsevišķā pielikumā – “Personu sarakstā, kas nav vairs iekļautas šajā sarakstā, bet ir Viņa Majestātes valdības atzītas kā diplomātiskas”. Baltijas valstu sūtniem atļāva pildīt parastās funkcijas, izņemot politisko darbību.¹⁹ A. Bīlmanis 1943. gada 23. jūlija vēstulē ASV Valsts sekretāra vietniekam S. Vellsam izteica pateicību ASV valdībai par tieši pirms trim gadiem notikušo Latvijas okupācijas neatzišanu no ASV puses un apsveica tai sekojošo Atlantijas hartas un Apvienoto

Nāciju deklarācijas pieņemšanu.²⁰ Šādas vēstules un atgādinājumus par Baltijas valstu stāvokli A. Bīlmanis un K. Zariņš pastāvīgi nosūtīja ASV un Lielbritānijas ārlietu resora pārstāvjiem, pretī parasti saņemot īsas, pieklājīgas atbildes, ka ir notikusi iepazīšanās ar viņu rakstīto un viņu viedoklis ir ievērots.²¹ Par to liecina arī britu Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta pārstāvja A. Vornera (*Warner*) komentārs kādai K. Zariņa vēstulei, kurā teikts: *“Esmu paradis nosūtīt nekompromitējošas atbildes uz bijušās Baltijas vēstnieku vēstulēm kā pieklājības apliecinājumu, tās ir bijušas samērā nekaitīgas un, protams, vienīgi apskata dažus informatīvus aspektus par viņu valstīm [...] Jau sen tiku brīdināts neapspriet politiskas tēmas ar Baltijas vēstniekiem, un jau diezgan ilgu laiku viņi nav mēģinājuši mani sastapt. Es nevēlos atjaunot viņu vizītes, un jebkurā gadījumā – jo mazāk tiek pateikts, jo labāk. Pieklājības dēļ negribētos ignorēt šo vēstuli, bet laikam tas būs labākais, ko varu darīt.”*²²

1943. gada 19. oktobrī Maskavā sākās Padomju Savienības, ASV un Lielbritānijas ārlietu ministru konference, kurā Vjačeslavs Molotovs, K. Halls un A. Īdens apspriedās par Eiropas politisko sadalījumu pēc Otrā pasaules kara, kā arī veica pēdējos priekšdarbus Teherānas konferencē.²³ Britu un amerikāņu ārlietu ministriem no savām valdībām līdzī bija dotas plašas pilnvaras piekrist J. Staļina prasībām par Baltijas valstu, Austrumpolijas un Besarābijas pievienošanu Padomju Savienībai. Pirms izbraukšanas uz Maskavu K. Halls tikās ar F. D. Rūzveltu, kurš attiecībā uz Baltijas valstīm pavēstīja, ka viņš pats, tiekoties ar J. Staļinu, ir nolēmis ar viņu runāt, vadoties pēc augstas morāles principiem. Viņš Staļinam teikšot, ka ne Lielbritānija, ne ASV nekaros ar Padomju Savienību Baltijas valstu dēļ, tomēr Padomju Savienības interesēs būtu, ievērojot tās stāvokli pasaulē, paziņot par gatavību pēc diviem vai vairāk gadiem pēc kara beigām īstenot otru plebiscītu, jo, neraugoties uz to, ka Padomju Savienība uzskata pirmo plebiscītu par galīgu, pārējai pasaules daļai ir cits viedoklis.²⁴ Pirms tam F. D. Rūzvelts bija ticies arī ar Ņujorkas katoļu arhibīskapu F. Spelmanu un sarunā ar viņu paudis pārliecību, ka V. Čērčils esot pārāk liels ideālists, bet viņš pats, tāpat kā J. Staļins, ir reālists, kas varētu nākt par labu savstarpējai sapratnei. Kaut gan cerības esot mazas, būtu jāmēģina panākt, lai J. Staļins apsolītu pārmērīgi nepaplašināt Krievijas teritoriju. Viņš noteikti saņemtu Somiju, Baltijas valstis, Austrumpoliju un Besarābiju, jo esot labāk tās atdot ar labu. Viņš bija pārliecināts, ka arī Austrija, Ungārija un Horvātija kļūs par padomju protektorātu, bet cerēja saglabāt nekomunistisku valdību Francijā. F. D. Rūzvelts arī izteica cerību, ka Eiropas ietekmē 10–20 gadu laikā krievi kļūs civilizētāki.²⁵ Maskavas konferencē pieņemtajos oficiālajos dokumentos Baltijas valstis gan nebija minētas.

ASV un Lielbritānijas attieksme pret Baltijas valstīm Otrā pasaules kara laikā ir raksturota arī ASV izlūkdienesta – Stratēģisko dienestu pārvaldes – OSS (*Office of Strategic Services*) Pētniecības un analīzes nodaļas (*Research and Analysis Branch*) 1943. gada 22. oktobra slepenajā pārskatā par triju sabiedroto – PSRS, Lielbritānijas

un ASV pašreizējām attiecībām ar Baltijas valstīm. Tajā paskaidrots, ka īpašais statuss, ko Lielbritānijas valdība ir piešķīrusi trīs Baltijas valstu diplomātiskajiem pārstāvjiem, ir vieglāk aprakstāms nekā definējams. Tam pamatā ir drīzāk pašreizējās kara vajadzības nekā līguma noteikumi vai diplomātiskā prakse. To var izsecināt no britu oficiālajiem dokumentiem. 1943. gada valsts darbinieka gadagrāmatā ir kategoriski apgalvots, ka Igaunija, Latvija un Lietuva tika iekļautas Padomju Savienībā 1940. gada 3. augustā [Tā tekstā. – *U. N.*]. Mēnesi vēlāk – 5. septembrī britu diplomātiskās misijas šajās valstīs tika atsauktas. Tajā pašā laikā Lielbritānijas Ārlietu ministrijas diplomātiskās un konsulārās grāmatas sarakstā trīs Baltijas valstu misiju vārdi tika izsvītroti no ārvalstu vēstniecību Londonā saraksta, bet Baltijas diplomātisko pārstāvju vārdi vēl joprojām tiek uzskaitīti diplomātiskā korpusa personu sarakstā. Šiem diplomātiem ir piešķirtas dažādas personiskās privilēģijas un atzīšana. Tādējādi viņi ietilpst kategorijā, kas līdz šim nav bijusi atzīta starptautiskajās attiecībās.²⁶ Šeit pat tika uzsvērts, ka ASV pilnībā atzīst Baltijas valstu pārstāvjus. Šī atzīšana iekļaujas vispārējās atzīšanas politikā attiecībā uz mazo valstu tiesībām, neatzīstot uz militāru iekarojumu pamata balstītas pārmaiņas. Ko Baltijas valstu misiju atzīšana Amerikai nozīmē praksē, nav gluži skaidrs. To valstu valdības, kuras pārstāvēja misijas, vairs nepastāv. Šo misiju statuss nav līdzīgs Grieķijas, Dienvidslāvijas vai Norvēģijas misijai, ko pārstāv trimdas valdības. Baltijas valstu misiju statuss nav arī salīdzināms ar Dānijas pārstāvniecību, kura darbojas ar atzītām pilnvarām. Līdz ar to Baltijas misiju atzīšanai ir grūti atrodamas paralēles vai precedents, bet šķiet pilnīgi skaidrs, ka šī atzīšana nozīmē kaut ko mazāk nekā šo misiju tiesību atzīšana pārstāvēt savas valstis starptautiskajā arēnā.²⁷

No 1943. gada 28. novembra līdz 1. decembrim Teherānā norisinājās triju lielvalstu – ASV, Lielbritānijas un PSRS starptautiskā konference. Šī bija pirmā reize, kad šo valstu vadītāji – F. D. Rūzvelts, V. Čērčils un J. Staļins satikās personiski. Viņus pavadīja padomnieki militārajos un diplomātiskajos jautājumos. Konferences dalībnieki vienojās par Otrās frontes atklāšanu Eiropā ne vēlāk kā 1944. gada maijā [sabiedroto invāzija Normandijā gan sākās tikai 1944. gada 6. jūnijā. – *U. N.*], atzina PSRS pretenzijas uz Kēnigsbergu, akceptēja Polijas robežas pa Oderu rietumos un “Kerzona līniju” austrumos, kā arī pārrunāja citus jautājumus.²⁸ Konferences pirmajā dienā F. D. Rūzvelts, cita starpā, izteicās arī par brīvas navigācijas iespējām Baltijas jūrā, ko varētu nodrošināt ar starptautiskas pārvaldes palīdzību Kīles kanālam pieguļošajā zonā. Pārtulkojot viņa teikto, radās kļūme, jo J. Staļins saprata, ka ASV prezidents runā par Baltijas valstu starptautisku pārvaldi. J. Staļins tūlīt pat paziņoja, ka šīs valstis esot pievienojušās Padomju Savienībai pēc to tautu brīvas nobalsošanas un nav iespējams runāt par kaut kādu to statusa maiņu. Šo pārpratumu kopīgiem spēkiem gan ātri novērsa.²⁹ 1. decembra pēcpusdienā – pulksten 15.20 amerikāņu apartamentos padomju vēstniecībā Teherānā notika atsevišķa F. D. Rūzvelta un J. Staļina privāta

tikšanās. Bez viņiem tajā piedalījās arī ASV vēstnieks Padomju Savienībā Averels Harimans un kā tulks ASV vēstniecības Maskavā 1. sekretārs Čārlzs Bolens, kā arī PSRS ārlietu ministrs V. Molotovs un tulks Pavlovs. Tikšanās laikā F. D. Rūzvelts, it kā atvainodamies un taisnodamies, ieminējās arī par Polijas un Baltijas valstu likteni. It kā jokojot, viņš paziņoja, ka nav gatavs iesaistīties karā Baltijas valstu dēļ, taču nevar publiski atzīt Baltijas valstu inkorporāciju PSRS. ASV tauta viņu nesaprastu, jo viņš šajā laikā gatavojās vēlreiz kandidēt uz ASV prezidenta posteni 1944. gada vēlēšanās. F. D. Rūzvelts paskaidroja, ka iekšpolitiski apsvērumi viņam liekot rūpēties par poļu un baltiešu izcelsmes vēlētajū balsīm ASV, un izteica domu, ka arī Baltijas valstu iedzīvotājiem vajadzētu dot iespēju izteikt savu gribu. J. Staļins pauda izbrīnu par šī jautājuma aktualitāti, jo Lietuvai, Igaunijai un Latvijai neesot bijusi autonomija arī pirms revolūcijas Krievijā. Cars toreiz esot bijis ASV un Anglijas sabiedrotais, un neviens tad nav ierosinājis šo valstu izstāšanos no Krievijas. Viņš arī paziņoja, ka Baltijas tautām būs iespēja paust savu gribu, piemēram, vēlēšanās.³⁰ Turpmākās sarunās konferences gaitā Baltijas valstu liktenis vairs netika skarts. Lai arī ASV uzstāja uz tautas nobalsošanas nepieciešamību Baltijas valstīs, tā bija nonākusi jau pirms tam ne tik uzstājīgās Lielbritānijas pozīcijās.³¹ Rietumu sabiedrotie militāri stratēģisku un ārpolitisku apsvērumu dēļ akceptēja PSRS intereses Baltijas valstu jautājumā, saprazdami, ka reāli nebūs nekādu iespēju kaut ko mainīt situācijā, kad Sarkanā armija būs ieņēmusi Latvijas, Lietuvas un Igaunijas teritoriju.

1944. gada 1. februārī memorandā britu Ārlietu ministrijai K. Zariņš rakstīja: *“Ziņojumi no kaujas laukiem parāda, ka Krievijas armija atkal ir ļoti tuvu Latvijas un pārējo Baltijas valstu robežām. PSRS līderi un prese cenšas pastiprināti propagandēt uzskatus, ka Baltijas valstis ir likumīga PSRS sastāvdaļa.”*³² *Atgādinu, ka Padomju Savienības akcijas Baltijā 1940. gadā nav starptautiski atzītas. Latvijas Republikas kā likumīgas valsts starptautiskais statuss nav mainījies.”*³³ Tuvojoties otrreizējās padomju okupācijas draudiem Latvijai, K. Zariņš 1944. gada 2. februārī un A. Bīlmanis 14. februārī iesniedza lūgumu Rietumu sabiedroto valstu sūtņiem ierosināt šo valstu valdībām deleģēt savus pārstāvjus – novērotājus, ja padomju karaspēks no jauna okupētu Latviju.³⁴ Britu parlamenta deputāta A. Bosoma 1944. gada 29. septembrī A. Īdenam adresētajā vēstulē bija uzsvērts: *“Krievijas attieksme pret Baltiju ir skaidra. Bet, kad pienāks laiks, es ļoti ceru, ka Jūs darīsiet visu, kas būs Jūsu spēkos, lai piespiestu Krieviju nebūt pārāk bargai pret šīm trim mazajām nācijām, kuru brīvību Amerika un Anglija savā laikā apsveica.”* Lielvalstu diplomātijā morāles principu ievērošanas vietā diemžēl dominēja politiski aprēķini. Lielbritānija nebija gatava kaut kādā veidā ietekmēt PSRS politiku Baltijas jautājumā. Britu valdības oficiālo nostāju pret Baltijas valstīm 1944. gada nogalē izteica A. Īdena atbilde uz parlamenta deputāta H. Viljamsa pieprasījumu. Tā bija gluži formāla un deklarēja, ka britu valdība nav atzinusi nevienu citu Latvijas, Igaunijas un Lietuvas

valdību kā tikai tās, kas ir pastāvējušas kopš politiskajām pārmaiņām 1940. gada jūnijā.³⁵ Otrā pasaules kara noslēgumā ASV Valsts departamenta Eiropas lietu nodaļas vadītāja vietnieks Džons Hikersons (*Hickerson*) 1945. gada 8. janvāra memorandā, kurš gan palika bez plašākas ievēribas, bija konstatējis nenovēršamo Baltijas valstu okupāciju no Padomju Savienības puses un pat ieteica atzīt Baltijas valstu inkorporāciju, lai nodrošinātu sekmīgu sadarbību ar PSRS kara pabeigšanā un miera organizēšanā.³⁶ Arī Lielbritānijas Ārlietu ministrija 1945. gada janvārī vēlreiz apstiprināja, ka tā *de iure* nav atzinusi Baltijas valstu pievienošanu Padomju Savienībai, atliekot šo valstu likteņa izšķiršanu uz pēckara Miera konferenci.³⁷

1945. gadā no 4. līdz 11. februārim notika PSRS, Lielbritānijas un ASV vadītāju tikšanās Jaltā. Triju lielvalstu delegācijās bija prāvs skaits militāro un diplomātisko padomnieku, kopā apmēram 700 personu. Jaltas konferencē tās dalībnieki Baltijas valstu jautājumam pieskārs tikai garāmejojot, kad apsprieda Apvienoto Nāciju Organizācijas izveidošanas principus un noraidīja PSRS vēlmi iegūt balsstiesības savām 16 padomju republikām, to skaitā arī okupētajām Baltijas valstīm. Šo prasību izdevās noraidīt, jo ASV uzstāja, ka balsstiesības tādā gadījumā ir jādod arī visām tās toreizējām 48 pavilstīm.³⁸ Konferencē laikā Rietumu sabiedrotie piekrita Polijas austrumu robežu novilkt pa "Kerzona līniju", tādējādi akceptējot PSRS aneksiju Polijā. Vienlaikus PSRS piekrita propadomju Polijas valdības sastāvā iekļaut arī pirmskara Polijas valdības pārstāvjus. Jaltas konferencē arī panāca vienošanos, ka Padomju Savienībā jāatgriežas visiem padomju pilsoņiem no Rietumu sabiedroto okupācijas zonām.³⁹ Taču, tā kā jēdziens "padomju pilsonis" šeit nebija skaidri definēts, tad baltiešus tas lielākoties neskāra, jo Rietumu valstis, par spīti PSRS protestiem, tikai tos PSRS iedzīvotājus uzskatīja par padomju pilsoņiem, kas tādi bija 1939. gada 1. septembrī, sākoties Otrajam pasaules karam.⁴⁰ Konferencē nolēma izveidot Vācijā četras (padomju, amerikāņu, angļu, franču) okupācijas zonas, parakstīja slepenu dokumentu par PSRS iesaistīšanos karā pret Japānu, kā arī apstiprināja pašnoteikšanās un demokrātijas principus, pieņemot "Deklarāciju par atbrīvoto Eiropu".⁴¹ Tomēr bija skaidrs, ka PSRS Austrumeiropā nepieļaus referendumus ar starptautisko novērotāju piedalīšanos, savukārt PSRS līdzdalība jaundibināmajā Apvienoto Nāciju Organizācijā bija absolūti nepieciešama. Rietumu sabiedrotie bija spiesti piekrist tam, ka Austrumeiropa nonāca PSRS kontrolē, paturot vienīgi tiesības neatzīt PSRS īstenoto Baltijas valstu okupāciju.

Latvijas likteni Otrā pasaules kara laikā būtiski ietekmēja cīņā pret nacistisko Vāciju izveidotās triju lielvalstu – ASV, Lielbritānijas un PSRS koalīcijas sarežģītie kompromisa meklējumi starptautiskajā politikā, kādēļ Rietumu sabiedrotajiem Baltijas valstu jautājumā nācās lavierēt starp Atlantijas hartā pasludinātajām tautu pašnoteikšanās tiesībām un pastāvīgām PSRS prasībām par tās 1941. gada robežu juridisku atzīšanu un no tā izrietošo Baltijas valstu inkorporāciju. Latvijas stāvokli nekādi neuzlaboja arī

tās neapskaužamā iekšpolitiskā situācija, dažu gadu laikā piedzīvojot vairākkārtēju okupācijas varu nomaiņu. Latvijai nebija savas trimdas valdības ārzemēs, un Latvijas sūtņu Rietumos darbība bija stipri ierobežota. Viņiem trūka politiskās ietekmes, materiālo līdzekļu un precīzas informācijas gan par notikumiem okupētajā Latvijā, gan par patiesām Baltijas valstu izredzēm starptautiskajā politikā, kas tikai veicināja ilūzijas. Kaut arī ASV un Lielbritānija *de iure* nekad neatzina Baltijas valstu inkorporāciju, tās nebija gatavas pretoties PSRS ģeopolitiskajām interesēm un, klusu ciezdamas, akceptēja Baltijas valstu palikšanu PSRS sastāvā pēc Otrā pasaules kara.

Rietumu valstu slepeno dienestu darbība

Pēc ASV prezidenta F. D. Rūzvelta rīkojuma 1941. gada 11. jūlijā tika izveidota Informācijas koordinators pārvalde – COI (*Office of Coordinator of Information*), ko 1942. gada 13. jūnijā pārveidoja par Stratēģisko dienestu pārvaldi (OSS), kas nonāca ASV Bruņoto spēku virspavēlniecības (*Joint Chief of Staff*) jurisdikcijā.⁴² OSS darbojās visu kara laiku un bija priekštece pēc kara izveidotajai ASV Centrālās izlūkošanas pārvaldei CIA (*Central Intelligence Agency*). OSS pamatoti tiek uzskatīts par pirmo ASV militārās izlūkošanas dienestu, kura darbība ģenerāļa Viljama Donovana (*Donovan*) vadībā kara laikā aptvēra visu Eiropu, kā arī citus kontinentus. OSS savāktā informācija par Baltijas valstīm, to skaitā par Latviju, nāca no amerikāņu militārajiem un diplomātiskajiem avotiem, Federālā izmeklēšanas biroja un citām federālajām aģentūrām, privātām organizācijām, atsevišķām personām, pretošanās kustībām, britu un citu sabiedroto izlūkošanas iestādēm.⁴³

Galvenais amerikāņu avots par Baltijas valstīm vācu okupācijas laikā bija ASV vēstniecība Stokholmā. Pirmais OSS pārstāvis Stokholmā bija Brūss Hoppers (*Hopper*).⁴⁴ 1942. gada sākumā Rietumu sabiedrotie no Zviedrijas sāka intensīvu ziņu vākšanu par nacistu okupēto Austrumeiropu. Tajā iesaistījās arī Rietumos palikušie Latvijas diplomāti. Latvijas sūtnis Voldemārs Salnais sadarbojās ar ASV un Lielbritānijas vēstniecībām Stokholmā, esot ciešā kontaktā ar britu un amerikāņu izlūkdienestiem un piegādājot tiem informāciju par notikumiem vācu okupētajā teritorijā. ASV vēstniecībā Stokholmā tās darbinieka Harija Karlsona (*Carlsson*) vadībā tika izveidota speciāla nodaļa (*Special Reporting Section*), kurā strādāja arī bijušais Latvijas sūtniecības darbinieks Valdemārs Kreicbergs.⁴⁵ No 1942. gada decembra ASV vēstniecības Stokholmā paspārnē darbojās OSS institūcijas ietvēra arī Baltijas valstu nodaļu, kas lika palielināt darbinieku skaitu Stokholmā. Lai labāk organizētu un koordinētu informācijas vākšanu, no 1943. gada ar ASV vēstniecību Stokholmā ciešos kontaktos bija arī kāds lietuviešu izcelsmes amerikāņu militārais eksperts. Informācija tika iegūta gan no legāliem avotiem – vācu radiopārraidēm, preses izdevumiem, oficiāliem rīkojumiem, gan vēlāk ar pretošanās

kustības starpniecību, kas bija izveidojusi slepenus sakarus no Latvijas pāri jūrai uz Zviedriju. Ziņas sniedza arī Zviedriju sasniegušie jūrnieki un latviešu bēgļi.⁴⁶

1944. gada 22. janvārī ASV izveidoja Kara bēgļu padomi – WRB (*War Refugee Board*), kuras mērķis bija glābt Eiropā izdzīvojušos nacistu vajāšanu upurus. Līdz 1945. gada 27. janvārim tās direktors bija Džons Pīls (*Pehle*).⁴⁷ Lai to panāktu, bija paredzēts izdarīt diplomātisku spiedienu vai veikt tiešas darbības. ASV Valsts departaments iecēla speciālus atašejus kara bēgļu lietās ASV vēstniecībās un diplomātiskajās misijās Turcijā, Šveicē, Zviedrijā, Portugālē, Lielbritānijā, Itālijā un Ziemeļāfrikā. Par WRB vadītāju Stokholmā kļuva OSS loceklis Ivers C. Olsens (*Olsen*), kurš oficiāli strādāja par ASV vēstniecības finanšu sekretāru. Kara bēgļu padomes budžets bija ceturtdaļmiljona dolāru, un tā finansēja daļu no laivu akcijām pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju.⁴⁸ ASV vēstnieks Stokholmā Heršels V. Džonsons (*Johnson*) bija pirmais, kas panāca, ka Zviedrija 1944. gada maijā akceptēja to, ka slepeno operāciju rezultātā pāri Baltijas jūrai Zviedrijā ar laivām nonāca 2000 baltiešu bēgļu.⁴⁹ H. V. Džonsona darbība ir atzinīgi novērtēta arī kara laika sarakstē starp OSS un ASV Valsts departamentu 1943. gada 15. novembrī: *“Kalvins Hūvers (Hoover), mūsu organizācijas pārstāvis, kurš tikko ir atgriezies no Zviedrijas pārbaudes apskates, ir ierosinājis informēt Valsts departamentu par ārkārtīgi vērtīgo sadarbību, ar kādu vēstnieks Džonsons ir pagodinājis Stokholmas OSS. Viņš ziņo par sadarbību starp mūsu misiju un kādu organizāciju, kuras darbība, tāpat kā OSS šī brīža problēmas, kuras atrisināt iespējams tikai ar lielām pūlēm un gribasspēku, jāpatur noslēpumā. Protams, OSS darbinieki ir ieguldījuši visas pūles, lai izveidotu šo sadarbību. Bez vēstnieka Džonsona enerģijas un labajiem nolūkiem un Zviedrijas valdības prestiža, kas izveidojies, pateicoties viņa Amerikas interešu aizstāvības darbībām Zviedrijā, OSS uzdevumu Zviedrijā nebūtu iespējams veikt. Ar vēstnieka Džonsona sadarbības palīdzību OSS ir spējis izveidot un vadīt izlūkošanas organizāciju, kuras ieguldījums kriminālvajāšanā, iegūstot slepenu un visaugstākajā līmenī svarīgu militāru, politisku un ekonomisku informāciju, ir iemesls visai lielai apmierinātībai. Tādēļ šī ziņojuma mērķis ir apliecināt to, ka mēs novērtējam vēstnieka Džonsona darbību mūsu labā.”*⁵⁰

WRB darbību apgrūtināja F. D. Rūzvelta aizliegums veikt aktivitātes, kuras J. Staļins varēja uztvert kā naidīgas pret PSRS (piemēram, aģentu iefiltrēšana ar laivu akcijām).⁵¹ Līdzekļus 50 000 zviedru kronu apmērā latviešu bēgļu pārvešanai uz Zviedriju no Kara bēgļu padomes saņēma arī sūtnis V. Salnais. Evakuācijas lietu kārošanai nodibināja Latvijas pilsoņu evakuācijas fonda pārvaldi un par evakuācijas tehnisko vadītāju iecēla Latvijas Centrālās padomes pārstāvi Leonidu Siliņu. Piešķirot naudas līdzekļus, WRB izvirzīja latviešiem prasības eventuāli no Latvijas evakuēt Rietumu sabiedroto karagūstekņus, latviešu inteliģenci, prietumnieciski noskaņotus politiķus un viņu ģimenes, ebrejus, vācu armijas dezertierus.⁵² Pilnā apmērā šīs prasības nebija iespējams izpildīt finansējuma nepietiekamības un kara apstākļu dēļ.

1944. gada 20. novembra I. C. Olsena parakstītajā Kara bēgļu padomes noslēguma pārskatā par WRB operācijām Zviedrijā attiecībā par Latviju cita starpā bija teikts: *“Latvijas grupa nebija tik kompetenta un stabila kā igauņu grupa. Tai arī bija daudz mazāka izvēle personālā, kas bija nepieciešams, lai veiktu operāciju, tādēļ kontroles un aprīkojuma izvēle bija šaurāka. Visbeidzot, latvieši šķita esam ārkārtīgi individuālistiska, nacionālistiska, nesaticīga un neuzticama grupa, kādēļ es nekad nejutos īpaši drošs par to, kas notiks. Es nekad nešaubījos, ka esmu izvēlēties labāko pieejamo grupu, taču tika piedzīvotas milzīgas grūtības saistībā ar nepieciešamo kontroles saglabāšanu pār šo grupu, lai nodrošinātu tās operāciju saskaņotību ar Kara bēgļu padomes direktīvām. Ik pa laikam klīda baumas, ka nacistu atbalstītāji vai personas, kas aktīvi piedalījušās Latvijas ebreju iznīcināšanā, ir nonākušas Zviedrijā. Jebkurā gadījumā bijušajam vēstniekam Salnajam nācās ierasties manā birojā, un es viņu stingri brīdināju, ka viņam tiks atņemti visi līdzekļi un aprīkojums, ja kādas no šīm baumām apstiprināsies un izmeklēšana uzrādīs, ka viņš nav spējis nodrošināt vajadzīgo kontroli, lai šādus apstākļus novērstu. Es šo tēmu arī vairākas reizes apspriedu ar attiecīgajām amatpersonām Ārlietu ministrijā un personiski lūdzu Zviedrijas policijas un izlūkošanas dienesta palīdzību šo baumu pārbaudīšanā [...] Pievienotajā latviešu bēgļu sarakstā redzams, ka aptuveni 700 nogādāti Zviedrijā, izmantojot Kara bēgļu padomes līdzekļus. Apmēram 55 procenti no tiem bija sievietes un bērni. No abu dzimumu pārstāvjiem vairāk par pusi bija zvejnieki, zemnieki, strādnieki, saimniecības darbinieki utt. Aptuveni 250 bija skolotāju, studentu, juristu, agronomu, profesoru, arhitektu, ārstu utt. Kara bēgļu padomes ieguldījums šajā projektā sasniedza 55 000 zviedru kronu (mazāk par \$ 15 000) un šķiet, ka ieguldījumi ir pilnībā atmaksājušies. Patiesību sakot, latviešu grupa apgalvo, ka gandrīz visa latviešu bēgļu grupa par savu drošību var pateikties Kara bēgļu padomei, jo evakuācijas lielos apmēros sākās tikai pēc tam, kad, izmantojot WRB līdzekļus, tika izlūkoti bēgšanas maršruti un sakaru līnijas. Tomēr es visai negribīgi akli uzticētos šiem faktiem, nezinot neko vairāk par latviešu bēgļu sastāvu šeit, lai gan ir iespējams pieņemt apgalvojumu, ka neliels skaits nevēlamu personu neapkaunotu visu glābšanas operāciju kopumā. Lielu vilšanos sagādāja neizdevusies Latvijas ebreju glābšana, un pat šobrīd nav skaidrs, ko vēl bija iespējams darīt, lai gūtu labākus rezultātus.”⁵³*

Ziņas par notikumiem Latvijā Otrā pasaules kara laikā vāca arī Lielbritānijas slepenais izlūkošanas dienests SIS (*Secret Intelligence Services*; vēlāk – M16).⁵⁴ Tā darbību noskaidrot attiecībā uz Latviju nacistu okupācijas laikā būtiski apgrūtinā tas, ka daudzi britu izlūkdienesta materiāli līdz šim vēl nav atslepenoti.⁵⁵ Ziņas par angļu izlūkdienesta saistību ar LCP un ģenerāļa Jāņa Kureļa grupas aktivitātēm ir atrodamas vēstures literatūrā. Angļu vēsturnieks Toms Bauers (*Bower*) raksta, ka britu izlūkdienesta kontaktpersona Latvijā kara laikā ir bijis Dr. Valdemārs Činters, bet Zviedrijā ar viņu ciešus kontaktus uzturējis sūtnis Stokholmā V. Salnais. Britu izlūkdienesta

pārstāvji netieši caur zviedru flotes virsnieku kapteini Johansonu (*Johannson*) ir no-devuši V. Salnajam 50 000 zviedru kronu, kā arī snieguši atbalstu dažādu dokumentu un atļauju iegūšanā. Svarīgākie informācijas avoti Latvijā esot bijuši LCP dalībnieks Pēteris Klibiķis un vācu abvēra leitnants Ervīns Haselmanis (*Haselmann*).⁵⁶ L. Siliņš par slepenajiem radiosakariem ar Zviedriju raksta, ka 1944. gada oktobrī ģenerāļa J. Kureļa štāba priekšnieks kapteinis Kristaps Upelnieks sapulcinājis Kurzemē radiogrupā iesaistītos cilvēkus un devis norādījumus par raidāmo ziņu saturu, vienlaikus uzsverot: “Nekādas stratēģiskas ziņas nedos, ja tās nāks krievu rokās vai tiem par labu. Ja angļi var panākt to, ka krievi nenāk, tad – jā. Mēs neļausim sev rīkli pārgriezt. Angļiem nav nekādas varas apturēt krievu briesmu darbus pret latviešiem.”⁵⁷ Par angļu izlūkdienesta saistību ar Latviju liecina arī 1944. gada oktobrī no Zviedrijas uz Kurzemi nosūtītā LCP telegramma: “Angļu pārstāvji dod norādījumus turēt Kurzemi līdz tam laikam, kad angļu–amerikāņu flote ienāks Baltijas jūrā. Flotes ienākšanas laiku Baltijas jūrā nevar noteikt. Atkarībā no apstākļiem un jūsu rīcībā esošiem līdzekļiem izlemiet, vai to var darīt, un rīkojaties.”⁵⁸ Vēsturnieks Edgars Andersons raksta, ka britu izlūkošanas dienests stāvoklim Baltijas telpā uzmanību ir sācis pievērst 1944. gada vasarā, nedaudz atbalstot pagrīdē izveidoto Latvijas Centrālo padomi un netieši arī kureliešus. Briti esot ieteikuši izvairīties no atklātas pretošanās vāciešiem, taču šis brīdinājums esot nācis par vēlu.⁵⁹

Informāciju par notikumiem Latvijā vācu okupācijas laikā vāca arī zviedru izlūkdienests (*C-byrån*), kura vadītājs kara laikā bija Helmūts Ternbergs (*Ternberg*). Viņš bija apprecējis latviešu diplomāta Frīdriha Grosvalda meitu Margareti un vairākas reizes kara laikā ieradās Latvijā.⁶⁰ 1945. gada 11. marta pārskatā par Zviedrijas Aizsardzības štāba 2. nodaļas izlūkošanas darbu Baltijā ir teikts: “Sakarā ar to, ka tika uzskatīts, ka Zviedrijas militārajās interesēs ir iegūt izziņas par Vācijas militāro izvietojumu Baltijā, laikā, kad šīs trīs Baltijas valstis bija vācu okupētas, Aizsardzības štāba 2. nodaļa ir veikusi zināmu izlūkošanas darbību minētajās valstīs, iztaujājot baltiešu bēgļus Zviedrijā, kā arī caur tiešiem novērojumiem Baltijas valstīs un uzņemot sakarus ar cilvēkiem, kuri labi pārzināja apstākļus attiecīgajās jomās. Dažas šīs personas ir bijušas saistītas ar attiecīgo valstu palīdzības komitejām Zviedrijā, rīkojušas laivu braucienus uz Baltijas valstīm, kā arī nodrošinājušas praktiskās detaļas sakarā ar braucieniem un finansējušas šos braucienus. Aizsardzības štābs vajadzības gadījumā izmantoja šos braucienus, lai pārvestu izlūkus. Aktuāla informācija ir iegūta, iztaujājot ar laivām atvestos bēgļus. Kā samaksu par pakalpojumiem Aizsardzības štābs vairākkārt sagādājis nepieciešamo degvielu [...] Vācieši ir notvēruši četras nosūtītās laivas. Sešām bija jāatgriežas, uzdevumu neizpildījušām, jo vācieši tās apšaudījuši vai arī bijusi stingra krasta apsardzība, bet 27 braucieni izdevās. Astoņos braucienos mērķis bija uz Latviju pārvest izlūkus, bet pārejos braucienos pārvestas personas iztaujāšanai vai instruēšanai. Daudzos gadījumos laivas atpakaļceļā līdzī paņēmušas bēgļus. Pēdējie braucieni bija uz vācu vēl okupēto Kurzemi.”⁶¹

Stratēģisko dienestu pārvalde piedalījās arī ASV un PSRS izlūkdienestu sadarbībā.⁶² Jau no 1942. gada vasaras plaša informācija par apstākļiem Baltijas valstīs, tai skaitā militārās spiegošanas materiāli, ielūda Stokholmā, bet no turienes tālāk nonāca Vašingtonā un Londonā. Informācijas plūsma galvenokārt gāja vienā virzienā – no Baltijas uz Rietumiem. Arī tad, kad bija izveidojušies laivu un radiosakari starp Latviju un Stokholmu, Rietumu sabiedrotie uz Latviju vērstās politiskās aktivitātes neveicināja, bet arī neiejaucās. Tas neatbilda sabiedroto politikai, taču starp Rietumu sabiedrotajiem un Padomju Savienību bija parakstīta vienošanās, ka Austrumeiropā ir atbalstāmas tikai Maskavai pakļautās komunistiskās pretošanās kustības. 1942. gadā F. D. Rūzvelts norādīja V. Donovanam, ka PSRS nedrīkst būt izlūkošanas mērķis. 1943. gadā izveidojās sadarbība starp amerikāņu, angļu un padomju slepenajiem dienestiem. Par to vienojās Teherānas konferencē, pēc tam ārlietu ministru konferencē Maskavā. 1943. gada 25. decembrī ASV un PSRS noslēdza augsta līmeņa izlūkdienestu vienošanos starp OSS un NKVD par aģentu un informācijas apmaiņu, ko uzsāka 1944. gada sākumā.⁶³ 1944. gada 4. februāra OSS iekšējais memorands paredzēja, ka PSRS var dot OSS aģentus, kuri varētu sniegt atbalstu tai valstij, kas turpinātu karu pret Vāciju.

OSS Militārās izlūkošanas departamenta (*Military Intelligence Division*) Austrumeiropas nodaļas vadītāja pulkveža J. A. Mišelas (*Michela*) 1944. gada 8. februārī parakstītajā memorandā par OSS misiju PSRS konstatēts, ka apmaiņai paredzētās informācijas apmērs ir stipri vien nenoteikts. OSS misijai paredzēta tieša pieeja NKVD struktūrai. Iecerēts, ka OSS sniegtā informācija būs speciāli izraudzīti tādi slepeni izlūkdati, ko apkopos un apstrādās OSS. Informāciju iegūs no sabiedroto, neitrālo un ienaidnieku resursiem. Sabiedrotām, neitrālām vai ASV naidīgām valstīm bija noteikts cits statuss attiecībā uz PSRS. Savā pašreizējā stāvoklī vienošanās ir pārāk neskaidra, nav pietiekami apsvērts ASV risks, Padomju Savienība vēl nav izrādījusi vēlēšanos veikt pat militāras informācijas apmaiņu, un nevajadzētu cerēt, ka ir sagaidāma informācija par padomju politiskajām aktivitātēm vācu okupētajā teritorijā; vajadzētu ievērot arī britu pieredzi Maskavā šo aktivitāšu sakarā.⁶⁴ Vēstures literatūrā ir minēts, ka NKVD un OSS sadarbības rezultātā PSRS rīcībā nonāca arī vairāk nekā 1500 lappušu dokumentu, kurus ar bijušā somu izlūkdienesta vadītāja Reino Halamā (*Hallamaa*) starpniecību bija ieguvusi OSS nodaļa Stokholmā.⁶⁵ Nav izslēgts, ka arī daļa no latviešiem saņemto dokumentu, kas bija nonākusi pie amerikāņiem, vēlāk nokļuva padomju drošības iestāžu rīcībā. Pēc pašreizējās informācijas šī sarakste mūsdienās vēl ir slepena vai arī iznīcināta. Savukārt PSRS izvairījās sniegt informāciju Rietumiem, jo negribēja, lai Rietumu sabiedrotie uzzina par tās kara plāniem.

Kopumā Rietumu valstu slepenie dienesti no baltiešu pretošanās kustībām ieguva daudzus vērtīgus dokumentus par notikumiem nacistu okupētajās teritorijās. Par to liecina arī tas, ka pēc Otrā pasaules kara klajā nākušajos OSS vēstures oficiālajos

izdevumos ir uzsvērts, ka “starp kara laika labākajiem izlūkošanas materiālu atradumiem bija tie, kurus ieguvām Stokholmā no sakariem ar Baltijas valstu pārstāvjiem”⁶⁶. Un tomēr ASV un Lielbritānija nebija gatavas kaut ko reāli dot pretī, jo bija akceptējušas, ka Baltijas valstis paliek PSRS sastāvā pēc Otrā pasaules kara.

Rietumu sabiedroto zināšanas par Latviju

No mūsdienās apzinātajiem Rietumu arhīvu dokumentiem var spriest, ko ASV un Lielbritānijas militārā izlūkošana un ārlietu institūcijas zināja par nacistu okupēto Latviju. To vairākums ir nācis no Zviedrijas galvaspilsētas Stokholmas, kur kara laikā aktīvi darbojās amerikāņu, britu, zviedru, vācu un padomju izlūkdienesti un diplomātiskie pārstāvji, kuru uzmanības lokā neapšaubāmi nonāca arī nacistu okupētās Baltijas valstis. Liela nozīme informācijas iegūšanā par Latviju vācu okupācijas laikā bija tā saucamām latviešu aprindām Stokholmā ar sūtni Voldemāru Salno priekšgalā, kas aktīvi darbojās, sastādot regulārus pārskatus un ziņojumus sabiedrotajiem vai sniedzot tiem informāciju. V. Salnā mērķis bija iegūt Rietumu diplomātu atbalstu cīņā par Latvijas neatkarības atjaunošanu un informēt tos par patiesajiem apstākļiem Latvijā vācu okupācijas laikā.⁶⁷ Informāciju viņš ieguva gan no legāliem avotiem – vācu okupācijas laika radio un prese, it īpaši laikraksts “*Deutsche Zeitung im Ostland*” –, gan arī no pagrīdes izdevumiem un sakarniekiem, kuri nogādāja slepenu informāciju pāri Baltijas jūrai uz Zviedriju. Ziņas sniedza arī Zviedriju sasniegušie latviešu jūrnieki un vēlāk bēgļi, kuri bija nelegāli devušies prom no Latvijas un šķērsojuši Baltijas jūru.⁶⁸ Mūsdienās ir apzināti un pieejami arī Stokholmā uztvertie Rīgas Radiofona raidījumu atšifrējumi, kas tapuši laikposmā no 1942. gada septembra līdz 1945. gada janvārim.⁶⁹ Tie tika pierakstīti Stokholmā un sniedza vācu okupācijas apstākļos izplatīto oficiālo informāciju, kuru, attīrot no tiešas nacistu propagandas, bija iespējams izmantot, lai analizētu reālo situāciju Latvijā. V. Salnais uzturēja ciešus kontaktus ar Latvijas sūtni Londonā K. Zariņu un sūtni Vašingtonā A. Bīlmani, par ko liecina gan viņu sarakste,⁷⁰ gan vairāki kara laikā publicētie iespieddarbi, kuri arī Rietumu sabiedrotajiem noderēja kā informācijas avots par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā.⁷¹

Pirmais no tiem – V. Salnā vācu valodā sarakstītais pārskats “Vācu okupācijas gads Latvijā” atklātībā parādījās 1942. gada novembrī Stokholmā, bet 1943. gada maijā to ar nosaukumu “Latvija vācu okupācijā” Vašingtonā izdeva A. Bīlmanis. Taču informācija par nacistu okupēto Latviju Rietumos nonāca agrāk. Jau 1941. gada nogalē ASV izlūkdienesta OSS rīcībā bija A. Bīlmanim no Ženēvas sūtīta vēstule par militāro un politisko situāciju Latvijā, kurā, cita starpā, bija minēts, ka vairākums ebreju esot internēts, izņemot bagātos, kuri līdz šim esot atstāti mierā.⁷² Pilnīgāku pārskatu par ebreju iznīcināšanu Latvijā sniedza bijušais Rīgas geto ieslodzītais Gabriels Civjans,

kurš labvēlīgu apstākļu sakrītības dēļ 1942. gada oktobrī atrada patvērumu Šveicē. Jau 1942. gada 22. oktobrī viņa ziņojums, adresēts Pasaules Ebreju Kongresa sekretāram G. Rīgneram (*Riegner*), tika iesniegts ASV vēstniekam Bernē R. Lihteimam (*Lichteim*), kurš to nosūtīja tālāk ASV Valsts departamentam. G. Civjans apstiprināja 1500 Rīgas ebreju iznīcināšanu aptuveni 1941. gada 20. jūlijā, kā arī lielāka skaita ebreju nošaušanu 30. novembrī/1. decembrī un 7./8. decembrī netālu no Rīgas. Ziņojumā bija minēta arī ebreju iznīcināšana Latvijas provincē – Dagdā, Indrā, Jēkabpilī un Daugavpilī. G. Civjans, starp citu, rakstīja: *“Ebreju iznīcināšana mazajās pilsētīnās un lauku rajonos bija pa-beigta, atskaitot Liepāju un Daugavpili, kurās daži ebreji joprojām bija dzīvi laikā, kad atstāju Latviju 1942. gada 15. jūnijā. Daugavpilī es redzēju ebrejus, kuri valkāja Dāvida zvaigzni un strādāja ielās. Viens no tiem man pastāstīja, ka šajā pilsētā palikuši tikai 500 ebreji, bet visi pārējie ir nošauti.”*⁷³

ASV Valsts sekretāram K. Hallam adresētā amerikāņu diplomāta Vintropa S. Grīna (*Greene*) 1942. gada 30. oktobra telegramma no Stokholmas saturēja informāciju par notikumiem vācu okupētajā Latvijā, kas bija iegūta no kāda bijušā Latvijas armijas karavīra sniegtajām liecībām. Viņš apstiprināja, ka latviešu jauniešiem vai nu brīvprātīgi esot jāpiesakās kalpot vācu armijā, vai arī jāparaksta dokuments, ka viņi to nevēlas darīt. Šinī gadījumā ne tikai jānietis, bet arī viņa ģimene riskējot tikt izraidīta no mājām. Šāda vācu rīcība pamatojoties principā, ka visus latviešu īpašumus esot nacionalizējuši krievi un vācu okupācijas rezultātā tie paliekot vācu valdībai. Tāpēc tie, kas atsakoties palīdzēt vāciešu cīņā pret krieviem, varot sagaidīt, ka viņiem var likt atstāt savu dzīvesvietu, kas piederot vāciešiem. Bet padomju gūstā saņemtos latviešu karavīrus nošaujot kā nodevējus, jo krievi uzskatot, ka viņi ir cīnījušies pret Padomju Latvijas valdību, kas darbojas trimdā Krievijā. Šīs informācijas avots esot komentējis, ka šī ir traģiska situācija, ko pašreizējos apstākļos nevarot atrisināt. Zemākstāvošie nacistu ierēdņi Latvijā steidzinot latviešus palīdzēt Vācijai pašreizējā cīņā un runājot par neatkarību pēc kara. Vairākums latviešu tomēr saprotot, ka īstie vācu mērķi ir pārvērst Latviju par koloniju vācu karavīriem, kuri cīnās frontē, un latviešus pataisīt par vergiem. Informants esot izteicis cerību, ka sabiedrotie iejauksies, lai novērstu atkal krievu slepkavības, kad vācieši būs spiesti atkāpties no Latvijas. Latvijas iedzīvotāju skaits esot ievērojami samazinājies, un turpmākie zaudējumi varot nopietni ietekmēt zemes nākotni.⁷⁴

ASV vēstniecība Stokholmā 1942. gada 23. decembrī bija saņēmusi ziņas arī no diviem Rīgas studentiem un diviem Ventspils zvejniekiem, kuri bija atstājuši Latviju zvejnieku laivā 16. decembrī un internēti Stokholmā pirms dažām dienām. Viņi apstiprināja jau iepriekš iegūto informāciju, ka latvieši visumā baidoties no padomju režīma atgriešanās un esot arvien vairāk neapmierināti ar vācu režīmu, uz kuru viņi bija cerējuši. Liels pesimisms un bezcerība esot vērojama vecāka gadagājuma iedzīvotāju vidū. Bažas izraisot arī rūpnīcu strādnieki, kurus spiežot strādāt garas stundas, ar mazām

pārtikas devām, un viņi paliekot arvien uzņēmīgāki pret komunistisko aģitāciju. Citur pārtikas apgāde neesot tik slikta, jo zemnieki un zvejnieki varot gādāt par sevi, paturot kādu daudzumu savas produkcijas papildus tam, ko viņi dabūjot legāli. Atbildot uz jautājumiem, kāda esot apiešanās ar ebrejiem, viens no zvejniekiem teicis, ka viņam nav tiešu ziņu no notikumu vietas, bet varot apgalvot, ka Ventspilī vairs neesot neviena ebreja. Agrāk tur bijuši sastopami daudzi ebreji, bet tagad viņi visi esot pazuduši, un neesot arī neviena geto, bet ir kaps, kurš ebrejiem pašiem bijis jāizrok, pirms viņi nošauti.⁷⁵

Stokholmu un Vašingtonu sasniedza arī ziņas par pretošanās kustības izplatību Latvijā. ASV sūtņa Stokholmā Heršela V. Džonsona (*Johnson*) 1943. gada 3. marta ziņojumā bija atzīmēts, ka vismaz divas pagrīdes organizācijas publicējot savas avīzes un sadarbojas viena ar otru, abas ir gan pret padomju, gan pret vācu aktivitātēm Latvijā. Viena no šīm organizācijām esot dibināta vācu, bet otra – padomju okupācijas laikā. Lai gan tas nav noteikti zināms, ir jāpieņem, ka eksistējot arī komunistu pagrīdes organizācijas. Paslēpti ieroči un municija, ieskaitot modernu, ko krieviem savulaik atņēmuši latviešu partizāni, piederot lielākai daļai latviešu zemnieku.⁷⁶ Informācija par notikumiem Latvijā bija iegūta arī no vairākiem latviešu jūrnikiem, kuri bija aizbēguši no kāda vācu kuģa Zviedrijas ostā un tagad sniedza liecības par to, ko viņi bija dzirdējuši, kad 1943. gada maijā–jūnijā pēdējo reizi bija Latvijā. Viens no viņiem bija kāds bijušais latviešu students, kurš ziņoja, ka daudzas latviešu amatpersonas mēģinājušas atteikties no sava darba, bet tas neesot atļauts. Ārlietu ministrijas darbinieks Reinhards bijis starp tiem. Lielais vairākums iedzīvotāju vadošās latviešu amatpersonas neuzskatot par nodevējiem, lai gan esot izņēmumi, kas tā domā. Lielāko daļu tomēr uzskatot par patriotiem, kas darot savu darbu pēc iespējas labāk šajā grūtajā situācijā. Bijušais finanšu ministrs Valdmanis, kurš atkāpies no tieslietu ģenerāldirektora amata 1943. gada agrā pavasarī, no tā laika esot arestēts. Latvijā darbojošās pagrīdes organizācijas esot ļoti noslēpumainas un par tām reti dzirdot, bet cilvēki tomēr dabūjot nelegālas avīzes apmēram divas reizes mēnesī. Ārzemju raidījumus klausoties regulāri, un ziņas cirkulējot ļoti ātri. Pagrīde esot tīri nacionāla, bet ir arī komunistu grupas, lai gan esot tikai daži, kas tās atbalsta, ņemot vērā plašo pretpadomju noskaņojumu, kurš esot izplatīts pat starp rūpnīcu strādniekiem.⁷⁷

Daudzos Rietumu sabiedroto savāktajos materiālos par Latviju nacistu okupācijas laikā bija konstatēts Latvijas iedzīvotāju noskaņojums pret vācu okupantiem un cerības ar Rietumvalstu atbalstu atgūt savu valstisko neatkarību. Britu izlūkdienesta 1943. gada 25. jūnija ziņojumā par stāvokli vācu okupētajā Latvijā teikts, ka latviešu tauta vēlas, lai Latvijas sūtniecība Londonā aktīvāk iestājas par Latvijas neatkarību, pret Hitleru un Staļinu. Ja sabiedrotie neko nedarīs, tad latvieši paši organizēsot savus bruņotos spēkus. Šeit arī bija uzsvērts, ka “latvieši zina, ka nāks laiks, kad boļševiku ordas atkal kļūdīs pa viņu zemi, bet viņi spriež, ka šis laiks, cik vien iespējams, jāattālina”⁷⁸.

Kādā citā angļu politiskās izlūkošanas pārskatā par situāciju Latvijā 1943. gada 5. jūlijā atzīmēts, ka visi latvieši ir noskaņoti pret vāciešiem un krieviem. Latvijā esot daudz kvislingu, sevišķi zemākajos ierēdņu slāņos un virsnieku korpusā, taču visumā latvieši esot nacionālisti. Padomju propaganda Latvijā ir ļoti spēcīga. Lai gan tā neietekmē latviešus, tai ir ievērojama nozīme krievu minoritātē.⁷⁹ A. Bīlmanis 1943. gada 23. jūlija vēstulē ASV Valsts sekretāra vietniekam S. Vellsam rakstīja: *“Esmu saņēmis informāciju, ka latviešu tauta – jauni un veci, vīrieši un sievietes – liek visas cerības uz Atlantijas hartas un četru brīvību īstenošanu. Šis pakts, kā arī minētās cēlās deklarācijas par demokrātiju ir iedvesmojušas mani adresēt Jums šo vēstuli, kā arī man ir tas gods apspiestās latviešu tautas vārdā izteikt vispatiesāko pateicību par lielo morālo atbalstu, ko Jūs esat devuši Latvijai tās vislielākajā posta laikā.”*⁸⁰

Angļu izlūkdienests caur Stokholmu bija saņēmis arī nacionālās pretošanās kustības memorandu, kurā bija teikts, ka Latvijā ir notikusi apmēram 30 000 1906.–1924. gadā dzimušo vīriešu mobilizācija, taču ne visi no tiem ir nonākuši Latviešu leģionā. Frontē latviešus komandējot vācieši, jo latvieši var ieņemt tikai, augstākais, pulkveža pakāpi. Šeit arī uzsvērts, ka “ģenerālis Bangerskis un viņa štābs ir tikai mobilizācijas iestādes”⁸¹. Latvijas Centrālās padomes sastādītajā un uz Rietumiem nosūtītajā 1943. gada augusta Latvijas tautas deklarācijā sabiedroto nācijām tika uzsvērts, ka “vācu okupācijas varas izsludinātās un Dankera atbalstītās Latvijas pilsoņu spaidu mobilizācijas Vācijas armijai, darba dienestam un darbiem Vācijas rūpniecībā, un izsūtīšana ārpus Latvijas ir starptautisko tiesību, it sevišķi Hāgas 1907. gada konvencijas rupja pārkāpšana”⁸².

ASV vēstnieks Stokholmā H. V. Džonsons 1943. gada 30. oktobrī un 1944. gada 26. janvārī nosūtīja K. Hallam Stokholmā dzīvojošā profesora Franča Baloža divus ziņojumus, kuros viņš, balstoties uz latviešu bēgļu sniegtajām liecībām, informēja par situāciju Rīgā pēdējos mēnešos. Pavadvēstulē H. V. Džonsons atzīmēja, ka informācijā varot atrast daudz kā interesanta, lai gan tā esot jāuzņemas ar iebildēm. Vācu policija Latvijā jau esot nošāvusi 5000 latviešu, galvenokārt vidusskolu un universitāšu studentus, intelektuāļus, virsniekus un agrākos pacifistus. Lielas koncentrācijas nometnes esot izveidotas Salaspilī, Kalnciemā un Liepājā, kur ieslodzīti arestētie latvieši, kas nav nosūtīti uz Vāciju. Salaspilī lieli zemes gabali esot pārvērsti par smilšu tuksnesi, aplikti ar dzeloņstieplu žogu, kur izbadējušies vīrieši un sievietes tiekot dzīti ar pātagām uz vissmagākajiem dienas darbiem un turēti barakās. Notiesātie (iespējams, arī ar nāvessodu) politiskie cietumnieki ievietoti Rīgas Centrālcietumā, un aizturētie latvieši atrodoties Rīgas Terminālcietumā, kur tiekot spīdzināti. No 95 000 Latvijas ebreju 40 000 esot aizbēguši uz Krieviju, apmēram 10 000 aizsūtīti uz Poliju, bet pārējie nošauti pēc vācu politiskās policijas pavēles. No Vācijas un Čehoslovākijas atvestie 14 000 ebreji piedzīvojuši tādu pašu likteni. Pašlaik tikai 3500 ebreju palicis trijos vācu geto Latvijā – Rīgā, Liepājā un Daugavpilī. Kopumā vācieši kļūstot liberālāki, dažādas sanāksmes,

iespieddarbi, organizācijas ir atkal atļautas. Lai gan cilvēki Latvijā esot pret vāciešiem, viņi noteikti ir arī pret PSRS. Bailes no krievu atgriešanās esot lielas, tāpēc “jauni cilvēki stājas t.s. Latviešu leģionā labprātāk nekā iepriekš”. Leģionāri esot patriotiski noskaņoti, un viņu moto norādot, ka viņi cīnās par brīvu Latviju, ne par ko citu.⁸³

1943. gada 13. novembrī Doma laukumā Rīgā notika nacistu okupācijas varas speciāli noorganizēts propagandas mītiņš, lai protestētu pret PSRS, ASV un Lielbritānijas ārlietu ministru tikšanos Maskavas konferencē un atklātībā izskanējušo informāciju par tur apspriesto Baltijas valstu iekļaušanu PSRS sastāvā. Šī pasākuma norise ir dokumentēta arī Rietumu sabiedroto kara laika diplomātiskajā sarakstē. H. V. Džonsons 1944. gada 26. janvārī bija konstatējis, ka mītiņā Doma laukumā ir teiktas runas par brīvību un neatkarību Latvijai un protestēts pret PSRS uzskatu, ka Latvija brīvprātīgi pievienojusies Padomju Savienībai. Pa radio raidītās runas esot uztvertas ar entuziasmu, un nacionālā himna dziedāta trīs reizes. Šī esot pirmā reize, kad vācu varas iestādes kaut ko tādu esot atļāvušas.⁸⁴ Arī Lielbritānijas Ārlietu ministrijas Ziemeļu departamenta pārstāvja A. Vornera (*Warner*) vēstulē ASV Valsts sekretāram K. Hallam teikts, ka nav šaubu, ka 13. novembra demonstrācija nebūtu notikusi, nepiekrītot vāciešiem, kuri ir ieinteresēti šādās pretpadomju izpausmēs. Kā galvenais demonstrācijas temats bija uzsvērta latviešu prasība pēc vienādām tiesībām ar visām pārējām tautām. Taču esot arī skaidri redzams, ka mītiņš Doma laukumā ir bijis apliecinājums latviešu brīvības ilgām iepretim vāciešiem.⁸⁵ Ziņojumā izteiktas arī pārdomas par Latvijas iedzīvotāju noskaņojumu un attieksmi pret vācu okupācijas varu. Te atzīmēts, ka atmiņas par krievu briesmu darbiem viņu okupācijas gada laikā Latvijā paliek neizdzēšamas tautas apziņā. Pat tik ļoti ienīstā vācu kundzība nav spējusi tos aizēnot, un bailes no krievu atgriešanās ir milzīgas. Ar gandarījumu var redzēt, ka vācieši nav spējuši pārņemt latviešus savā pusē. Arī inteliģence un valsts pārvaldē iesaistītās vadošās latviešu amatpersonas sadarbojoties ar vāciešiem tikai tik tālu, cik tas esot izdevīgi latviešu interesēm, nepārtraukti strādājot un uzstājot pēc viena mērķa, ar ko pārņemta visa tauta, – pēc neatkarības un brīvības. A. Vorners komentēja arī SS reihsfīreram Heinriham Himleram (*Himmler*) viņa vizītes laikā Rīgā 1943. gada oktobrī iesniegto Latvijas Zemes pašpārvaldes memorandu. A. Vorners atzīmēja, ka tas ir pārsteidzoši atklāts dokuments un tajā kādā vietā skaidri tiekot raksturota pašreizējā vācu kundzība Latvijā kā “otrā okupācija”, tādējādi noliekot to vienlīdz ar krievu okupāciju. Nelaimīgākā un pat traģiska šī memoranda daļa esot – pareizas informācijas trūkums. Latviešu tautu “baro” ar vācu versiju par pasaules notikumiem. Tā kā latvieši neko nesaņemot no Rietumiem, tad sekojot viņu kļūdainie secinājumi. Atsauces minētājā 1943. gada 13. novembra demonstrācijā uz Maskavas konferenci esot piemērs tam, ka vācu radītajai svarīgāko notikumu ainai ir bijuši panākumi.⁸⁶

Balstoties uz bijušā Latvijas sūtņa Stokholmā V. Salnā ziņojumiem, ASV sūtnis Stokholmā H. V. Džonsons 1943. gada 26. novembrī informēja Vašingtonu par situāciju

Latvijā. Viņš uzsvēra: *“Aina, kādu ar savu ziņojumu Salnā kungs grib rādīt tā lasītājam, raksturojot Latvijas iedzīvotāju attieksmi pret vāciešiem un padomēm, ir tāda – ja vāciešus ienīst un nicina, tad no krieviem baidās, un pat starp latviešu strādniekiem un zemākajiem ierēdņiem, kas visvairāk cieš no vāciešu bandītisma, nevar atrast neviena, kas vēlētos boļševiku atgriešanos.”*⁸⁷ Ziņojumā būtiska vieta ierādīta arī mobilizācijām Latvijā. H. V. Džonsons rakstīja: *“Bēgļu ziņojumi par to, kādā veidā tika īstenota mobilizācija, liecina, ka 1943. gada februāra beigās un marta sākumā jauni vīrieši saņēma “brīvprātīga iesaukuma” pavēstes. Pēc apskates viņiem tika “atļauts” izlemt, vai viņi vēlas iestāties leģionā kā brīvprātīgie, stāties SS vai pievienoties vācu armijas izpalīgiem. Šī informācija drīz kļuva zināma; rezultātā jaunie vīrieši sāka noliegt, ka saņēmuši pavēstes, un iesākās potenciālo iesaucamo masveida bēgšana uz draugu mājām un mežā, kam sekoja cilvēku medības, ko organizēja trīs vācu organizācijas, kam bija nepieciešams darbaspēks. Saskaņā ar vāciešu ziņojumiem pilnu sastāvu Latviešu leģions sasniedza 1943. gada maija beigās [...] Vāciešu viedokli par to, ka Latviešu leģiona dalībnieki ir labi karavīri, pierāda samērā lielais latviešu virsnieku un kareivju skaits, kas saņēmis vācu Dzelzs krustu. Attiecības frontē starp latviešu leģionāriem un vāciešiem, kā teikts ziņojumā, nav vienmēr tās labākās.”* Starp ziņojumā atrodāmām Zviedriju sasniegušo latviešu bēgļu liecībām lasāms: *“Mēs ceram, ka abi pretinieki – krievi un vācieši – novārdzinās sevi pašreizējā kaujā un galu galā radīsies tāda situācija, kas savā ziņā atgādinās 1918. gada stāvokli. Šāda situācija radīs iespēju stāties spēkā tiem solījumiem, ko pasaulei devusi Anglija un Savienotās Valstis.”*⁸⁸

1943. gada novembrī Stokholmu sasniedza Latvijas Sociāldemokrātiskās strādnieku partijas Centrālās komitejas divas deklarācijas. Pirmā bija adresēta sabiedroto un neitrālo valstu sociāldemokrātu partijām, otrā – šo zemju arodbiedrību centrālēm.⁸⁹ Tās nonāca arī Latvijas sūtniecībā Vašingtonā, kas tās ar nelielām izmaiņām publicēja speciālā memorandā angļu valodā, ko nosūtīja presei un sabiedroto politiķiem. Šeit tika uzsvērts, ka “arī tagadējā pasaules karā Latvijas tautas simpātijas ir ar lielajām demokrātijām, ar ASV un Angliju”⁹⁰. 1943. gada decembra Baltijas valstu brīvo arodbiedrību pārstāvju Starptautiskajai Arodbiedrību federācijai adresētajā sūtījumā “Baltijas valstu strādnieki vācu un krievu okupācijā” bija teikts, ka Baltijas valstis ir kā dzirnakmeņi starp PSRS un Vāciju un vienīgais glābiņš to iedzīvotājiem ir Rietumu demokrātijas. Piespiedu kārtā organizētā Latviešu leģiona karavīri tagad pavisam atklāti dziedot: “Mēs sitīsim tos utainos [krievus], pēc tam – tos zili pelēkos [vāciešus].” Pastāvot vācu propagandai, ka Maskavas konferencē ASV un Lielbritānija nodevušas Baltijas valstis Krievijai un Staļina solījumiem “atbrīvot” Baltijas valstis, daudzi cilvēki uzskatot, ka vienīgais ceļš, kā tikt pie ieročiem, lai izšķirošā brīdī aizstāvētu savu zemi pret abiem okupantiem, ir iestāšanās vācu organizētajos Latvijas un Igaunijas leģionos.⁹¹ Informācija par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā sasniedza arī britu

valdošās aprindas. 1944. gada 20. janvārī Lielbritānijas Ārlietu ministrija, atbildot uz premjera V. Čērčila 16. janvāra personisko memorandu, rakstīja: “Kopumā vācieši pilnīgi nekautrīgi izmantoja Baltijas valstis kā dzīvā spēka un apgādes avotu savam karam pret Padomju Savienību, nekādi neievērojot vietējo iedzīvotāju vēlmes un jūtas.”⁹²

1944. gada 10. martā V. Salnais iesniedza ASV vēstniecības Stokholmā Speciālo ziņojumu nodaļai (*Special Reporting Section*) no lietuviešu pretošanās kustības dalībnieka Alģirda Vokietaša saņemto 1943. gada decembrī sastādīto “Deklarāciju Lietuvas, Latvijas un Igaunijas tautu vārdā”. Dokumenta kopija nonāca arī Zviedrijas Ārlietu ministrijā un ārvalstu (izņemot Vācijas un PSRS) vēstniecībās Stokholmā. H. V. Džonsons šo deklarāciju 22. martā nosūtīja ASV Valsts departamentam, pavadvēstulē rakstot: “*Deklarācijas mērķis ir vēlreiz atgādināt pasaulei trīs Baltijas valstu vēlmi atgūt neatkarību. Pirmajā acu uzmetienā šķiet, ka tā ir vērsta tikai pret Padomju Savienību un to ir veidojuši Baltijas valstu kolaboracionisti. Šajā sakarā ir nepieciešams uzmanību pievērst šādiem faktiem. Pretēji iepriekšējām liecībām par šo tēmu deklarācija nāk nevis no baltiešiem trimdā, bet gan no tagadējiem aktīvistiem Igaunijā, Latvijā un Lietuvā. Nesen Zviedrijā ieradušies Baltijas bēgļi apstiprina, ka šie aktīvistu ir saistīti ar nacionālās pretošanās organizācijām katrā Baltijas valstī un ka Baltijas tautu lielākā daļa atbalsta vai vismaz jūt līdzi šīm organizācijām un to viedoklis saskan ar deklarācijā paustajiem uzskatiem [...] Bēgļi apgalvo, ka Baltijas valstīs lielākoties valda uzskats, ka Vācija ir karu zaudējusi un agrāk vai vēlāk tai vajadzēs atteikties no savas varas pār Baltijas valstīm. Tādējādi vienīgā valsts, kas šobrīd rada draudus šo valstu neatkarībai, ir Padomju Savienība.*”⁹³

Arī H. V. Džonsona 29. marta ziņojumā K. Hallam bija atzīmētas kā pretošanās kustības, tā arī kolaborācijas izpausmes Latvijā. Esot izveidota viena liela pagrīdes organizācija, kurā pārstāvētas visas agrākās politiskās partijas, izņemot zemnieku-strādnieku partiju, kas bijusi maskēta komunistu partija. Organizācijas nosaukums ir Latvijas Centrālā padome, kas ir gan pret vāciešiem, gan krieviem, un tās mērķis ir neatkarīgas Latvijas atjaunošana. Ir vērojamas arī dažas pagrīdes komunistu aktivitātes. Komunistu aģentiem tomēr esot lielas grūtības, tāpēc ka lielākā daļa rūpnīcu strādnieku ir pretkomunisti un ziņojot par aģentiem policijai. Ļoti svarīga nozīme esot latviešu sociāldemokrātiem. Viņi ietilpst LCP un dod attiecīgus norādījumus strādniekiem. Komunistiem esot piekritēji Latgalē, galvenokārt pierobežā, kur daļa iedzīvotāju ir krievi. Katolīcīgie latgalieši neesot aizmirsuši komunistu vajāšanas 1940.–1941. gadā, un vēl tagad komunistu aģenti laiku pa laikam uzbrūkot katoļu mācītājiem, tāpēc viņu attieksme pret padomju režīmu nav draudzīga. No vienas puses, cilvēki vēl cerot, ka Rietumu demokrātijas palīdzēs, tomēr, no otras puses, cilvēki kļūstot sarūgtināti, jo nav nekādu pazīmju, ka šīs zemes pretotos padomju prasībām par Baltijas valstīm. 1943. gada novembra beigās no amata slimības dēļ esot atkāpies latviešu pašpārvaldes saimniecības ģenerāldirektors Zāgars. Notikušā

īstais iemesls tomēr esot konflikts ar vācu varas iestādēm par 30 000 strādnieku nosūtīšanu no Latvijas uz Vāciju vai Austrumu apgabaliem nocietinājumu rakšanas darbos. Zāgars pretojies šai prasībai tāpēc, ka viņa padotie ir izdarījuši uz viņu spiedienu, kā arī tāpēc, lai "atstātu grimstošu kuģi". Vāciešiem izdevies dabūt tikai 6000 strādnieku, kuri iesaukti ar Darba pārvaldes starpniecību. Ģenerāldirektori ir bieži protestējuši Dreksleram un Lozem. Protesti galvenokārt skarot leģionu, kam tiek pieprasīts labāks apbruņojums. Daļēji šīs prasības esot guvušas vēlamus rezultātus. Kas attiecas uz civilo dzīvi, tad te ģenerāldirektori nav bijuši spējīgi panākt kādus ievērojamus uzlabojumus. No 1943. gada septembra "melnā tirgus" kontrole vairs neesot tik stingra – un vajāti tiek tikai lielākie spekulanti, vājāka ir palikusi arī kontrole uz dzelzceļiem. Daļēji tas ir noticis pēc ģenerāldirektoru protestiem, kā arī tāpēc, ka daudzi policisti ir nomainīti ar cilvēkiem, kas dabūjuši norādījumus no nacionālās pretošanās kustības, viņi instruē savus cilvēkus, lai nav tik čakli. Tepat arī atzīmēts, ka 1943. gada decembrī esot likvidēts Daugavpils geto. Tajā esot bijis 9000 ārzemju ebreju, kuri visi nošauti.⁹⁴ Kādā citā ziņojumā aprakstīta 3700 ebreju deportācija no Hannoveres uz Rīgu.⁹⁵

LSDSP 1944. gada 26. aprīļa ziņojumā par stāvokli Latvijā un citās Baltijas valstīs bija pausta Baltijas tautu uzticība Atlantijas hartas principiem un izteiktas bažas par iespējamo Maskavas un Teherānas konferenču vienošanos starp PSRS un Rietumu sabiedrotajiem, ka tie nespers aktīvus soļus pret PSRS Baltijas valstu neatkarības atgūšanā. Šeit bija uzsvērts, ka *"Baltijas tautu simpātijas pieder lielajām demokrātiskajām, ASV un Lielbritānijai, un demokrātiskiem principiem, ko deklarējusi Atlantijas harta, ko mēs gribam attiecināt arī uz mums, ar noteikumu, ka tās autori dzīvo uzticīgi šiem augstajiem principiem, un paredzēt praktiski ieviest to pēc kara [...] Ar dziļām rūpēm Baltijas tautas uzņem baumas par Maskavas un Teherānas konferencēm. Jautājam sev, ko domāt par klusumu attiecībā uz problēmu par Padomju Savienības rietumu robežām. Varētu domāt, ka britu valdība un Britu darba partija, ASV un amerikāņu darba organizācijas akceptētu, atzītu un atļautu, lai Krievija anektē Baltijas valstis, kas būtu līdzvērtīgi politiskas brīvības sagraušanai, mūsu nacionālās kultūras un sociālajai sagrāvei un lielā mērā mūsu eksistences beigas."*⁹⁶ LCP 1944. gada ziņojumā sabiedroto nācijām bija izteikta Latvijas tautas pārliecība par ASV un Lielbritānijas uzvaru karā, kā arī cerības, ka šo valstu vadībā tiks īstenoti Atlantijas hartas principi arī attiecībā uz Baltijas valstīm, panākot to neatkarības atjaunošanu. Tajā pašā dokumentā bija ietvertas Latvijas tautas prasības pēc demokrātiskas Latvijas valsts un valdības atjaunošanas, minot, ka tās uzdevums būtu arī diplomātisko attiecību atjaunošana ar ārvalstīm, īpaši ar ASV un Lielbritāniju, kā arī Skandināvijas valstīm.⁹⁷

Neticēši informāciju par sabiedrības noskaņojumu vācu okupētajā Latvijā un tās iedzīvotāju Rietumiem izteiktās simpātijas puda arī K. Zariņa 1944. gada 25. jūlija vēstulei A. Vorneram klātpievienotā Ņujorkas latviešu biedrības rezolūcija. Tajā bija

izteikts lūgums nodrošināt Baltijas valstu okupāciju ar ASV un Lielbritānijas sauszemes un jūras karaspēku, vienlaikus uzsverot, ka “viņi Amerikā, tāpat kā latvieši savā pašu zemē, liek visas cerības uz anglosakšu demokrātijām”⁹⁸. 1944. gada jūlijā Vašingtonā bija nonācis arī LCP paziņojums ASV Valsts sekretāram ar atkārtotu lūgumu ievērot Atlantijas hartas pamatprincipus arī attiecībā uz Baltijas valstīm. Ziņojumā atzīmēts, ka “pašreizējā karā visas Latvijas tautas simpātijas ir Lielbritānijas un ASV pusē, kuru izcilie valstsvīri ir pasludinājuši cildenos Atlantijas hartas principus. Latvijas tauta nevēlas neko citu kā vien šo principu piemērošanu savai valstij.”⁹⁹

ASV izlūkdienests OSS 1944. gada 15. augustā bija saņēmis ziņojumu arī no Dānijas par situāciju vācu okupētajā Latvijā. Šeit sniegtā informācija atklāja gan vācu armijas morālisko sabrukumu kā galveno iemeslu nespējai pretoties uzbrūkošajai Sarkanajai armijai, gan parādīja dažādo noskaņojumu Latvijas sabiedrībā. Pēc dāņu pretizlūkošanas ziņām, kas gan varēja būt padomju aģentūras piegādātas, “90 procenti lauku iedzīvotāju simpātizē krieviem. To var izskaidrot ar zemes īpašnieku slāņa trūkumu Latvijā [...] Pilsētu, īpaši Rīgas iedzīvotāju vidū simpātijas pret krieviem ir daudz mazāk izteiktas, galvenokārt tāpēc, ka tur koncentrējas intelligēnce. Šie iedzīvotāji nesimpātizē arī vāciešiem, bet ir sākuši neatkarības kustību, kas tomēr ir pārāk novēlota, lai atstātu kādu ietekmi uz tautu.”¹⁰⁰ Interesants, bet grūti pārbaudāms ir arī kāds OSS 1944. gada novembrī iegūts ziņojums, kurš saņemts no kāda holandiešu aģenta. Tajā aprakstītas cīņas Rietumu frontē, kur kaujā pie Silvolde vācu pusē esot piedalījušies 200 vīru, viņu vidū latvieši, kā arī 600–700 SS piederīgo, SD vīru un tanku grenadieru.¹⁰¹

Jāatzīmē arī V. Salnā 1944. gada 20. augusta telegramma K. Zariņam par notikumiem vācu un padomju okupētajā Latvijas teritorijā un civiliedzīvotāju un bēgļu tragisko likteni, kuri meklē glābiņu kā no vieniem, tā no otriem iekarotājiem.¹⁰² To pašu apstiprina arī kāda ar 22. augustu datēta OSS telegramma, kurā teikts, ka civiliedzīvotāju vidū Latvijā ir vērojama panika, kuras cēlonis esot bailes no boļševiku atgriešanās. Cilvēki bēgot uz Latvijas rietumu daļu. 1944. gada jūlija beigās zvejas laivām vairs neesot atļauts iebraukt Baltijas jūrā, kaut gan jūrā neesot bijusi nekāda kontrole.¹⁰³ 1944./1945. gada mijā Rietumus sasniedza arī ziņas par ģenerāļa Jāņa Kureļa grupas iznīcināšanu. Par kureliešu cīņām pret vāciešiem, šīs kustības sagraušanu un astoņu štāba virsnieku nošaušanu 1945. gada 19. janvārī rakstīja britu laikraksts “The Times”, kas šo informāciju bija saņēmis no sava korespondenta Stokholmā. Šeit arī uzsvērts, ka kurelieši bijuši patrioti, bet līdzās viņiem Kurzemes mežos ir cīnījušās arī komunistiski orientētas latviešu vienības. Tās esot operējušas katra atsevišķi noteiktos rajonos.¹⁰⁴ Par latviešu karavīru neapskauzamo stāvokli Otrā pasaules kara noslēgumā britu valdībai atgādināja arī K. Zariņš, kurš 1945. gada 16. martā kopā ar Igaunijas un Lietuvas sūtni nosūtīja A. Īdenam notu, kurā lūdza Vācijā nokļuvušos latviešu bēgļus un karavīrus neuzskatīt par ienaidnieku pusei piederīgiem vai padomju pilsoņiem, bet ņemt britu spēku aizsardzībā.¹⁰⁵

1944. gada maijā ar bēgļu laivu pārcelties pāri Baltijas jūrai un sasniegt Zviedriju izdevās pazīstamajam latviešu sociāldemokrātam un aktīvam LCP dalībniekam Fēlikssam Cielēnam. No 1944. gada 17. jūnija līdz 1945. gada 29. martam viņš uzrakstīja vismaz astoņus ziņojumus ASV vēstniecībai Stokholmā. Tajos, balstoties uz paša zināšanām un ar laivām Zviedrijā ieradušos latviešu bēgļu liecībām, viņš sniedza informāciju par iedzīvotāju noskaņojumu vācu okupētajā Latvijā pirms Rīgas krišanas, kara pēdējos mēnešos Kurzemē, okupētajos padomju apgabalos, kā arī par LCP izveidošanu un Latvijas iedzīvotāju nākotnes izredzēm kara noslēgumā.¹⁰⁶ No šiem H. V. Džonsona ASV Valsts departamentam nosūtītajiem ziņojumiem amerikāņiem bija zināma [ne gluži precīza, bet tomēr. – *U. N.*] arī situācija kara beigās Kurzemē. Vienā no tiem atzīmēts, ka pēdējo mēnešu laikā Kurzemē nav notikušas nekādas svarīgas kaujas. Runājot, ka vācieši pa jūru evakuējuši SS vienības, smago artilēriju un tankus, tomēr vācu vienību sastāvā Kurzemē 1945. gada marta vidū joprojām ietilpstot aptuveni 80 000–90 000 karavīru (salīdzinājumā ar 200 000 1944. gada decembrī). Lai gan krievi neesot īpaši aktīvi attiecīgajā frontes līnijā, ir ziņojumi, ka viņi noorganizējuši efektīvu partizānu karadarbību aiz vācu līnijām Kurzemē. Tiek uzskatīts, ka lielākā daļa krievu partizānu ir izpletņlēcēji. Ziņo, ka vietējie iedzīvotāji smagi cieš no krievu partizānu darbības, bet vācieši tajā pašā laikā pieņem ļoti bargus mērus pret vietējiem zemniekiem, lai apstādinātu krievu partizānu darbību. Apgāde ar pārtiku Kurzemē, it īpaši pilsētās, esot kritiska.¹⁰⁷ Līdzīgu situāciju Otrā pasaules kara noslēgumā apstiprina arī citi Rietumu avoti, kas tapuši jau pēc nacistiskās Vācijas kapitulācijas 1945. gada 8. maijā, un papildus sniedz liecības arī par Latvijas iedzīvotāju neapskaužamo likteni pēc padomju okupācijas atgriešanās visā Latvijas teritorijā.

Šie un citi mūsdienās apzinātie vēstures dokumenti liecina, ka Rietumu sabiedrotie, kaut gan saņemot ne vienmēr uzticamu un uzreiz pārbaudāmu informāciju, kopumā jau kara laikā bija visumā labi informēti par notikumiem nacistu okupētajā Latvijā. ASV un Lielbritānijas rīcībā bija ziņas gan par nacistu okupācijas varas politiku (pārvaldes, militāro, represīvo, ekonomikas, kultūras u.c.), gan Latvijas iedzīvotāju kolaborācijas un pretošanās izpausmēm okupācijas režīmam, gan par sabiedrības noskaņojumu un vēlmi atgūt savu valstisko neatkarību. Svarīgi ir uzsvērt, ka kara laikā Rietumu sabiedroto militārā un ārlietu resoru rīcībā nonākusī informācija un šo institūciju pārstāvju spriedumi un komentāri par daudziem Latvijas Otrā pasaules kara vēstures problēmjautājumiem (piemēram, holokausts, Latviešu leģions, pašpārvalde u.c.) bija objektīvāki nekā dažu Rietumvalstu sabiedrisko organizāciju un masu mediju mūsdienās paustie politizētie viedokļi par šo tematiku. Perspektīvā svarīgi būtu pētīt, kā notika informācijas apmaiņa starp nacistu okupēto Latviju un Rietumiem un kāda bija mijiedarbība starp Rietumu izlūkdienestu savākto informāciju par notikumiem Latvijā nacistu okupācijas laikā un ASV un Lielbritānijas Baltijas valstu diplomātiju Otrajā pasaules karā.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Sk.: *Hough W. J. H., III. The Annexation of the Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory // New York Law School Journal of International and Comparative Law, Winter 1985, Vol. 6, No. 2, pp. 301–533.*
- 2 *Anderson E. British Policy toward the Baltic States, 1940–41 // Journal of Baltic Studies, 1980, No. XI/4, pp. 325–333.*
- 3 *Kangeris K. Kollaboration vor der Kollaboration? Die baltischen Emigranten und ihre “Befreiungskomitees” in Deutschland 1940/1941 // Europa unterm Hakenkreuz: Okkupation und Kollaboration (1938–1945). – Berlin; Heidelberg, 1994, S. 174–178.*
- 4 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 293. f., “Latvijas sūtniecība Vašingtonā”, 1. apr., 847. l., 28., 31. lp.
- 5 Cīņa par mieru dokumentos: Savienoto Valstu valstsdepartamenta oficiāli materiāli. – Dinkelsbīle [UNRRA], 1946, 1. lpp.
- 6 Dokumenti par Latvijas valsts starptautisko atzīšanu, neatkarības atjaunošanu un diplomātiskajiem sakariem. 1918.–1998. – Rīga, 1999, 140., 141. lpp.
- 7 *Andrups J. Lielbritānijas latviešu vēsture: sākuma gadi (līdz 1953. g.) un Latvijas sūtniecība Londonā // Latvieši Lielbritānijā. – Londona, 1995, 104.–119., 157.–167. lpp.*
- 8 Cīņa par mieru dokumentos: Savienoto Valstu valstsdepartamenta oficiāli materiāli ..., 2. lpp.
- 9 *Zunda A. Morāle un politiskais aprēķins Anglijas Baltijas politikā Otrā pasaules kara gados (1939–1945) // Latvijas Vēsture, 1993, 4. nr., 26.–31. lpp.*
- 10 Kaut arī Latvija nekļuva par ASV un Lielbritānijas sabiedroto, tās diplomātiskie pārstāvji ārzemēs uzsvēra, ka Latvija pieder Rietumeiropas civilizācijai, atbalsta Rietumu demokrātisko valstu principus un savu nākotni un neatkarības atgūšanu saista ar Rietumu lielvalstu uzvaru karā. Latvijas sūtņi Rietumos uzskatīja, ka Vācija karu zaudēs un tāpēc visa veida saistīšanās ar nacistisko Vāciju ir nevēlama gan patriotisku, gan politisku iemeslu pēc. Nelegālā ceļā viņi mēģināja dot norādījumus latviešiem dzimtenē nekādā ziņā nepadoties vāciešiem un gaidīt anglosakšu uzvaru. – Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas arhīvs (turpmāk – LR ĀMA), fonds – “Latvijas sūtniecība Londonā”, lieta – “Politiskie pārskati, 1943”.
- 11 *Kirby D. Morality or Expediency? The Baltic Question in British-Soviet Relations, 1941–1942 // The Baltic States in Peace and War 1917–1945 / Eds. by V. S. Vardys, R. J. Misiunas. – London, 1978, pp. 159–172.*
- 12 *Zunda A. Baltijas valstis un Lielbritānija Otrā pasaules kara gados (1939–1945) // Latvijas Arhīvi, 2000, 3. nr., 83.–104. lpp.*
- 13 *Vizulis I. Nations under Duress: The Baltic States. – Port Washington, N.Y., 1985, pp. 60, 61.*
- 14 *Taurēns J. Baltijas valstu statusa problēma PSRS un Rietumu sabiedroto attiecībās (1940. g. – 1942. g. maijs) // Latvijas Vēsture, 2003, 2. nr., 67., 68. lpp.*
- 15 *Варес П., Осунова О. Похищение Европы, или Балтийский вопрос в международных отношениях XX века. – Таллинн, 1992, с. 237.*
- 16 *Anderson E. Die politische Einstellung Englands zu den baltischen Staaten 1940–1946 // Zeitschrift für Ostforschung, 1981, Nr. 30, S. 572.*
- 17 *Juda L. United States' Nonrecognition of the Soviet Union's Annexation of the Baltic States: Politics and Law // Journal of Baltic Studies, 1975, No. VI/4, p. 276.*
- 18 LVVA, 293. f., 1. apr., 847. l., 56. lp.

- 19 *Lerhis A.* Pārmaiņas Latvijas diplomātiskā dienesta darbībā (1940. g. jūnijs – 1942. g. augusts) // *Vēsturnieks profesors Dr. phil., LZA ārzemju loceklis Andrievs Ezergailis: Biobibliogrāfija, darba-biedru veltījumi 70 gadu jubilejā.* – Rīga, 2000, 288.–290. lpp.
- 20 National Archives, College Park, MD (turpmāk – NA), Record Group 59, Microfilm 1185, 860 N. 01/95.
- 21 Latvijas sūtņu saraksti ar ASV un Lielbritānijas Ārlietu ministriju sk.: LVVA, 293. f., 1. apr., 847. l., 41., 42., 44., 45., 46., 59., 84. lp.; Public Record Office, Kew Garden, Surrey (turpmāk – PRO), FO 371, R 43050/F 316, pp. 26–28, 33–37, 41–44, 46–51, 60–66, 79, 82–90, 94–95, 97 u.c.
- 22 PRO, FO 371, R 43050/F 316, p. 79.
- 23 *Manteniēks M.* The Baltic States and Roosevelt. Paper presented at the 14th Conference on Baltic Studies, University of Illinois, Chicago, June 8–11, 1994, pp. 26, 27.
- 24 *Hull C.* The Memoirs of Cordell Hull. – New York, 1948, p. 1266.
- 25 *Gannon R. I.* The Cardinal Spellman Story. – London, 1963, pp. 222–224.
- 26 NA, Record Group 331, Microfilm 1221.
- 27 Turpat.
- 28 Sk.: *Baltais M. K.* Latvia at the Teheran and Yalta Conferences – Issues and Sources // *Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.).* – Rīga, 2000, 330.–335. lpp.
- 29 *Sherwood R. W.* Roosevelt and Hopkins: An Intimate History. – New York, 1948, p. 782.
- 30 *Bohlen C. E.* Witness to History. – New York, 1973, pp. 156, 157.
- 31 *Kochavi A. J.* Britain, the Soviet Union, and the Question of the Baltic States in 1943 // *Journal of Baltic Studies*, 1991, No. XXII/2, pp. 173–182.
- 32 Britu presē parādījās tādas padomju inspirētas publikācijas kā, piemēram, “*The Manchester United*” 1944. gada 24. marta numurā ievietotā trīs padomju Baltijas republiku intelīģences pārstāvju J. Sudrabkalna, L. Giras un H. Kruusa vēstule: “Mēs, Baltijas valstu intelīģences pārstāvji, augstu novērtējam palīdzību, ko mūsu tautām, atbrīvojot tās no fašisma, sniedz Padomju Savienība un tās Sarkanā armija. Baltijas tautas ies to ceļu, ko tās uzsāka 1940. gada jūnijā...”
- 33 PRO, FO 371, N 671/506/59.
- 34 LR ĀMA, fonds “Latvijas sūtniecība Londonā”, lieta “Sarakste ar kolēģiem. 1944”.
- 35 *Zunda A.* Morāle un politiskais aprēķins Anglijas Baltijas politikā Otrā pasaules kara gados ..., 30. lpp.
- 36 *Lundestad G.* The American Non-Policy toward Eastern Europe 1943–1947. – Oslo, 1978, pp. 302, 303.
- 37 *Taurēns J.* Baltijas jautājums lielvalstu politikā Otrā pasaules kara gados: ieskats historiogrāfijā // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.).* – Rīga, 2001, 222. lpp.
- 38 *Byrnes J.* Speaking Frankly. – London, 1947, pp. 39, 40.
- 39 NA, Record Group 331, Entry 6, Box 5.
- 40 *Baltais M. K.* The Latvian Legion after VE Day // *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata.* – Rīga, 2000, 118.–127. lpp.
- 41 *Manteniēks M. A.* Yalta and the Baltic States // <http://bafl.com/yalta>, pp. 1–12.
- 42 *The Secret War Report of the OSS / Ed. by A. C. Brown.* – New York, 1976; *Smith B. F.* The Shadow Warriors: O.S.S. and the Origins of the C.I.A. – New York, 1983; *The Secrets War: The Office of Strategic Services in World War II / Ed. by G. C. Chalou.* – Washington, DC: National Archives and Records Administration, 2002, 392 p.

- 43 *Mulligan T. P.* Source Materials of the German Occupation of the Baltic States, 1941–1944: Problems and Possibilities // *Journal of Baltic Studies*, 1990, No. 4, pp. 319–334.
- 44 *Brown A. C.* The Secret War Report of the OSS. – New York, 1976, p. 303.
- 45 *Kreicbergs V.* Kara laiki Ženēvā un Stokholmā: Valdemāra Kreicberga atmiņas par dienestu Latvijas Ārlietu resorā 1938–1955 // *Austrālijas Latvietis*, 1994, 7. janv.
- 46 *Mulligan T. P.* The OSS and the Nazi Occupation of the Baltic States, 1941–1945: A Note on Documentation // *Journal of Baltic Studies*, 1982, No. 1, p. 54.
- 47 The National Archives Preliminary Inventory of the Records of the War Refugee Board (Record Group 220). – Washington, DC: National Archives and Records Service, General Services Administration, 1952.
- 48 *Kangeris K.* Die organisierte Flucht aus dem Baltikum nach Schweden 1944. Von Amerikanern finanzierte Aktionen. Paper presented at the 8th Conference on Baltic Studies in Scandinavia, Stockholm, June 7–11, 1985, 10 p.
- 49 *Kangeris K.* Sweden, the Soviet Union and the Baltic Question 1940–1964: A Survey // *Relations between the Nordic Countries and the Baltic Nations in the XX Century* / Ed. by K. Hovi. – Turku, 1998, p. 207.
- 50 NA, Record Group 226, Entry 92, Box 156.
- 51 *Bower T.* The Red Web: MIG and the KGB Master Coup. – London, 1989, pp. 42, 43.
- 52 *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome – LCP: Latviešu nacionālā pretestības kustība. 1943–1945. – Upsala, 1994, 145., 146. lpp.
- 53 Franklin D. Roosevelt Library, Hyde Park, NY, Record Group 220, File 72.
- 54 *Hinsley F. H.* British Intelligence in the Second World War. – London, 1993.
- 55 *Wark W. K.* In Never-Never Land? The British Archives on Intelligence // *The Historical Journal*, 1992, No. 35, pp. 195–203.
- 56 *Bower T.* The Red Web: MIG and the KGB Master Coup ..., pp. 43, 44.
- 57 *Andersons E., Siliņš L. u.c.* Latvijas Centrālā padome ..., 285.–287. lpp.
- 58 Turpat, 292. lpp.
- 59 *Andersons E.* Divkosība draudzības maskā // *Laiks*, 1980, 27. aug.–17. sept.
- 60 *Jansons Ā.* Latvijas vēstures patiesība ir arhīvos. Intervija ar K. Kangeri // *Neatkarīgā Rīta Avīze*, 2000, 29. maijs.
- 61 Krigsarkivet, Stockholm, Försvarsstaben, C-byrån, F I, vol. 2.
- 62 *Smith B. F.* The Shadow Warriors: O.S.S. and the Origins of the C.I.A. // *O.S.S. and Ideology: The N.K.V.D. Connection*. – New York, 1983, pp. 330–359; *Smith B. F.* Sharing Secrets with Stalin: How the Allies Traded Intelligence, 1941–1945. – Kansas, 1996, 307 p.
- 63 *Bower T.* The Red Web: MIG and the KGB Master Coup ..., pp. 42, 43.
- 64 NA, Record Group 165, Entry 182, Box 805.
- 65 *Bower T.* The Red Web: MIG and the KGB Master Coup ..., pp. 42, 43.
- 66 U.S. War Department, SSU Unit. War Report of the OSS. – New York, 1976, Vol. 2, p. 261.
- 67 Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia. 1941–1945: What Did America Know? / Ed. by A. Ezergailis (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, Vol. 5). – Riga, 2002, pp. IX–XX.
- 68 Daļu V. Salnā ziņojumu ir publicējis vēsturnieks Andrievs Ezergailis. – Turpat, 3.–184. lpp.
- 69 Turpat, 187.–332. lpp.; par šo tēmu sk.: *Latkovskis L., Jr.* German Radio Propaganda in Latvia during the Second World War. Paper presented at the 7th Conference of the Association for the Advancement of Baltic Studies, Washington, D.C., June 7, 1980, 13 p.

- 70 Nelielu tās daļu publicējis LCP loceklis Leonids Siliņš. – *Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti: Mūsu tautas lielās cerības un rūgtā vilšanās.* – Rīga, 2001, 123.–190. lpp.
- 71 *Ein Jahr Deutscher Okupation in Lettland.* – Stockholm, 1942, 80 S.; *Latvia in 1939–1942. Background: Bolshevik and Nazi occupation. Hopes for future.* – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1942, 137 p.; *Latvia under German occupation.* – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1943, 1st ed., 96 p.; *Latvia under German occupation: 1941–1943.* – Washington, D.C.: The Press Bureau of the Latvian Legation, 1943, 114 p.; *Latvia under German occupation in 1943.* – Washington, D.C.: The Latvian Legation, 1944, 30 p. u.c.
- 72 NA, Record Group 226, Entry 16, Box 20, 4523 C.
- 73 Muzejs un dokumentācijas centrs “Ebreji Latvijā”, inv. nr. III/1687; III/1688.
- 74 NA, Record Group 319, Box 850.
- 75 Turpat, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16–19.
- 76 Turpat, Roll. 16.
- 77 Turpat.
- 78 PRO, FO 371, R 36774/F 3701.
- 79 Turpat, R 36774/F 3860.
- 80 NA, Record Group 59, Microfilm 1185, 860 N 01/95.
- 81 PRO, FO 371, No. 4637, p. 89.
- 82 Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 190.–193. lpp.
- 83 NA, Record Group 226, Entry 16, Box 670, 55748 R; Box 743, 61330 R.
- 84 Turpat, Box 743, 61330 R.
- 85 Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia ..., pp. 362, 363.
- 86 Turpat, 363.–366. lpp.
- 87 *The Latvian Legion. Heroes, Nazis, or Victims?: A Collection of Documents from OSS War-Crimes Investigation Files 1945–1950 / Ed. by A. Ezergailis.* – Rīga, 1997, pp. 16–21.
- 88 Turpat, 21. lpp.
- 89 *Kalniņš B. Latvijas Sociāldemokratijas piecdesmit gadi.* – Stokholma, 1964, 203. lpp.
- 90 *Latvian – U.S.S.R. relations: Memorandum.* – Washington, DC.: The Latvian Legation, 1944, 16 p.
- 91 *Siliņš L. Nacistiskās Vācijas okupanti ...*, 252.–261. lpp.
- 2 PRO, FO 371/43057.
- 93 NA, Record Group 226, Entry 16, Box 817, 67897 C.
- 94 Turpat, Box 858, 71439 C.
- 95 Turpat, Entry 19, Box 159, XL 11783.
- 96 PRO, FO 371, R 43050/F 2592, pp. 47–51. Dokuments publicēts: *Latvijas nacionālo partizānu karš: dokumenti un materiāli 1944–1956.* – Rīga, 1999, 60.–66. lpp.
- 97 Turpat, R 43050/F 1951, pp. 66–70. Dokuments publicēts: turpat, 66.–70. lpp.
- 98 PRO, FO 371, R 43050/F 316, p. 79.
- 99 NA, Record Group 59, Microfilm 1177, Roll 16–19.
- 100 Turpat, Record Group 226, Microfilm 1642, Roll 37.
- 101 Turpat, Entry 21, Box 435, L 54740.
- 102 PRO, FO 371/43050, 116821, 4., 5. lpp. Dokuments publicēts: *Latvijas nacionālo partizānu karš ...*, 77.–79. lpp.
- 103 NA, Record Group 226, Entry 16, Box 1113, 97027 C.
- 104 *Latvian Information Bulletin / Ed. by A. Bilmanis.* – Washington, DC: The Latvian Legation, 1945, Vol. 4, April, p. 27.

- ¹⁰⁵ *Andrups J.* Lielbritānijas latviešu vēsture: sākuma gadi (līdz 1953. g.) un Latvijas sūtniecība Londonā // *Latvieši Lielbritānijā ...*, 117. lpp.
- ¹⁰⁶ Četri F. Cielēna ziņojumi publicēti A. Ezergaiļa sastādītajā dokumentu krājumā. Sk.: Stockholm Documents. The German Occupation of Latvia ..., pp. 420–426, 428–431, 433–438, 439–444. – Pārējie četri ir pieejami ASV Nacionālajā arhīvā Merilendā. Sk.: NA, Record Group 226, Entry 16, Box 1136, 99678 R, 99680 R; Box 1348, 118090 R; Box 1478, 129040 R.
- ¹⁰⁷ Turpat, Box 1478, 129040 R.

Uldis Neiburgs

Nazi-Occupied Latvia as Perceived by the Western Allies (1941–1945)

Summary

The aim of this article is to investigate the information available to the Western Allies about the situation in Latvia during the occupation of Nazi Germany and whether and how it influenced their policies towards Latvia. Ultimately, the fate of Latvia in World War II was influenced by the complicated search for compromises among the three major coalition powers fighting Nazi Germany. As a result, the Western Allies kept wavering between the rights of self-determination proclaimed in the Atlantic Charter, on the one hand, and the constant demands of the Soviet Union to recognise the legality of its 1941 borders and thus the incorporation of the Baltic States on the other. The domestic situation in Latvia was made worse by having experienced a traumatic year of Soviet occupation that decimated its elites and enabled the Nazis to manipulate the rest. Latvia did not have an exile government, and the activities of the diplomatic representatives of Latvia in the West were severely restricted. They lacked political influence, financial means and precise information both about the events in occupied Latvia and the realistic chances of the Baltic States in international politics.

Documents ascertained to date reveal that, although they did not always receive trustworthy and verifiable information, the Western Allies were nevertheless reasonably well informed about events in Nazi-occupied Latvia and about the desire of the people of Latvia to regain their national independence. Although the USA and Great Britain never recognised the incorporation of the Baltic States *de iure*, they were also not ready to resist the geopolitical interests of the Soviet Union and thus tacitly accepted the *de facto* status of the Baltic States as parts of the Soviet state. Future research tasks include detailed investigations of the mechanisms of information exchange between occupied Latvia and the West during the war, as well as the reciprocity of data collection by Western secret services about Latvia and American and British diplomatic policy towards Latvia during World War II.

Edvīns Evarts

Reprivatizācija vācu okupācijas laikā Latvijā (1941–1944)

Reprivatizācija vācu okupācijas laikā Latvijā vēstures literatūrā ir skarta ne reizi vien, tomēr lielākoties aprobežojoties ar aptuvenām norādēm par reprivatizācijas apjomu, nepievēršot uzmanību procesa gaitai, tādējādi reprivatizācijas ietekme uz Latvijas sabiedrību nav pilnībā izvērtēta. Pieminami tikai daži darbi, kuros reprivatizācija tiek skatīta plašāk. Tā, piemēram, A. Aizsilnieks pētījumā “Latvijas saimniecības vēsture”¹ ir viena apakšnodaļa par jautājumiem, kas saistīti ar reprivatizāciju. Tajā autors vairāk gan pievēršas vācu okupācijas varas izdotajiem noteikumiem un gandrīz nemaz neaplūko procesa sarežģīto gaitu. Līdzīgi arī somu vēsturnieks S. Milliniemi darbā “*Die Neuordnung der baltischen Laender*”² atsevišķā nodaļā norāda, ka lielu daļu īpašuma nemaz nebija paredzēts reprivatizēt. Arī viņš aplūko galvenokārt okupācijas iestāžu nostāju šajā jautājumā. Reprivatizāciju saistībā ar citiem jautājumiem savos darbos skar arī vairāki citi pētnieki, piemēram, A. Dallins,³ E. Blūmfelds,⁴ R. Čolleka,⁵ A. Bīlmanis⁶ u.c.

Šī raksta autors centīsies noskaidrot, kad reprivatizācija sākās, kas to veica un kādi bija vācu okupantu plāni, to pieļaujot; kādi posmi reprivatizācijas gaitā bija vērojami un vai tie bija saistīti ar karadarbības gaitu Austrumu frontē, visbeidzot, cik lielā mērā reprivatizācija tika veikta.

1940. gadā, Latvijā nodibinoties padomju varai, sākās pakāpeniska privāto saimniecisko uzņēmumu nacionalizācija. Vispirms tika nacionalizēti visi lielākie rūpniecības un tirdzniecības uzņēmumi, bet vēlāk pakāpeniski arī pārējie. Nacionalizētos uzņēmumus kontrolēja padomju vara.

Nacionālsociālistiskā Vācija vēl pirms iebrukuma Padomju Savienībā izstrādāja plānus, kuros paredzēja, ka reprivatizācija būs viens no tās pirmajiem pasākumiem iekarotajās zemēs. Padomju Savienības veiktās privātīpašumu nacionalizācijas atcelšana bija apsolīta Ostlandes reihskomisāra H. Lozes 1941. gada 19. augusta rīkojumā. Tomēr vācu okupanti neparedzēja vispārēju reprivatizāciju. Okupācijas varas 1941. gada 17. jūlija rīkojums par Padomju Savienības īpašumu pārņemšanu nemaz nepieļāva vispārēju reprivatizāciju, jo visu bijušo padomju mantu nacionālsociālistiskā Vācija

pasludināja par savu īpašumu. Rīkojums noteica, ka precīzāka tiesību uz īpašumu pārkaršošana tiek atstāta līdz turpmākiem norādījumiem.

Bez valstiskās patstāvības atjaunošanas reprivatizācija līdz ar citiem saimnieciskiem jautājumiem bija tā, kas galvenokārt satrauca Latvijas iedzīvotāju prātus. 1941. gada beigās iedzīvotāji vispārēju reprivatizāciju gaidīja kā pašsaprotamu lietu. Tās atlikšana bija būtisks faktors, kādēļ pieauga neapmierinātība ar okupācijas varu. To apzinājās arī okupācijas vara.⁷ Tomēr vācu Civilpārvalde nesteidzās atcelt padomju laika nacionalizācijas. Ostlandes reihskomisārs H. Loze iestājās pret reprivatizāciju, jo tā, pēc viņa domām, apgrūtināšot uz vēlāku laiku atlikto iedzīvotāju izsūtīšanu.⁸ Pat vēl vairāk, dažkārt padomju varas nolemtu, bet nerealizētu nacionalizāciju veica vācu okupācijas iestādes, "atsaucoties uz Ļeņinu un Staļinu"⁹.

Zīmīgs piemērs te ir reihskomisāra 1942. gada 1. jūlija rīkojums par visu transportlīdzekļu konfiskāciju un nodošanu karaspēka rīcībā. 1943. gada 28. maijā¹⁰ Saimniecības departamenta ģenerāldirektors V. Zāgers griezās pie Saimniecības galvenās daļas vadītāja fon Borkes un Militārās saimniecības inspekcijas Ostlandes jautājumā (*Wehrwirtschaftsinspektion Ostland*) par sporta jahtu konfiskāciju. Pēc konstrukcijas sporta jahtas nekādi nebija izmantojamas par transportlīdzekļiem un bija paredzētas tikai sportam. Jahtas to īpašniekiem bieži vien bija pēdējais, kas palicis pēc padomju nacionalizācijas. Turklāt arī vērmahts jahtas neizmantoja par transportlīdzekļiem, bet tikai brīvā laika pavadīšanai. Tādēļ V. Zāgers piedāvāja nekonscēt jahtas, ar noteikumu, ka jahtu īpašnieki ļautu vērmahtam tās izmantot izklaidei. Tomēr jahtas palika vērmahta rīcībā.

Reprivatizācijas sākums – noteikumu izstrāde

Okupācijas iestādes bija ieinteresētas padomju nacionalizēto uzņēmumu daļējā privatizācijā, jo daudzi uzņēmumi darbojās ar zaudējumiem, kas papildus noslogoja valsts budžetu. Privatizējot šos uzņēmumus, valstij ne tikai samazinātos izdevumi, bet rastos pat ienākumi nodokļu veidā. Privatizācijas izdevumus paredzēja mazākus nekā ieņēmumus, kas tiktu iemaksāti atsevišķos kontos (*Sperkonto*). To izmantošanu noteiktu Ģenerālkomisariāta Fiduciārā pārvalde. Turklāt tika cerēts, ka tādējādi palielinātos saimnieciskā rosība, kas kara laikā bija īpaši svarīgi. Sevišķi laukos bija nepieciešams veikt reprivatizāciju, jo "labu amatnieku trūkums kavējis lauksaimniecību"¹¹. Tāpat daudzi no padomju laikā izveidotajiem 29 rūpniecības rajoniem sagādāja vācu okupācijas iestādēm tikai problēmas vien, jo atsevišķi uzņēmumi atradās pat 70 kilometru attālumā no rajona centra, tie bija mazi un to grāmatvedība nesakārtota. Lai to sakārtotu, būtu nepieciešami papildu līdzekļi, kas saimnieciski neatmaksātos.¹² Turklāt, izformējot rūpniecības rajonus, to ierēdņus varētu izmantot citur.

Pirmais posms īpašumu atdošanā bijušajiem saimniekiem netika dēvēts par reprivatizāciju. 1941. gada 17. oktobrī reihskomisārs H. Loze izdeva "Rīkojumu par amatniecības, sīkrūpniecības un mazumtirdzniecības jaunizveidošanu"¹³. Rīkojumā bija teikts, ka lietas "kārtoti par jaunu uz paša uzņēmēja iniciatīvas pamatiem". Uzņēmumi, ja tas bija iespējams, bija jāatdod to bijušajiem īpašniekiem, tomēr tas nebija obligāts priekšnoteikums.

Jau ar šo pirmo rīkojumu tika nosprausti galvenie noteikumi, kādiem pastāvot privatizācija būtu iespējama. Reprivatizēt drīkstēja tikai to uzņēmumu, pēc kura pastāvēja "sabiedriska vajadzība" un tā īpašnieks vai atbildīgais vadītājs bija "personiski un arodnieciski" piemērots. Sīkrūpniecībā uzņēmumus privatizēt drīkstēja gadījumā, ja tajos nestrādāja vairāk par 20 strādniekiem. Ar reihskomisāra vai viņa pilnvaroto iestāžu atļauju bija iespējama atkāpšanās no šī rīkojuma noteikumiem.

Attiecībā uz strādnieku skaitu Fiduciārā pārvalde 1943. gada 8. janvārī¹⁴ noteica, ka jāievēro visu nodarbināto, t.i., strādnieku un darbinieku kopskaits. Izšķirošs bija strādājošo vidējais skaits tajā gadā, kad iesniegts privatizācijas pieprasījums, t.i., galvenokārt 1942. gads; sezonas uzņēmumiem – strādnieku vidējais skaits laikā, kad uzņēmums bijis pilnīgi nodarbināts, kādēļ bieži vien privatizācija nebija iespējama.

1941. gada 15. decembrī ģenerālkomisārs izdeva rīkojumu par pilsētu namīpašumu pārvaldīšanu. Saskaņā ar to pilsētās dzīvojamās mājas drīkstēja nodot tikai pārvaldīšanā un lietošanā. Pieprasījumus nacionalizēto namu atgūšanai vajadzēja nodot līdz 1942. gada 30. jūnijam. Agrāk iesniegtie lūgumi netika ievēroti. Latvijas Zemes pašpārvaldes ģenerāldirektori 1942. gada 6. maijā¹⁵ memorandā norādīja, ka saimnieciski tas nav pareizi, jo bijušais īpašnieks nebija ieinteresēts veikt nepieciešamos remontus, tādēļ mērķis – sakārtot namus netika realizēts.

Ostlandes reihskomisārs 1941. gada 16. decembrī izdeva pirmos izpildnoteikumus,¹⁶ kas precizēja mazumtirdzniecības "jaunizveidošanu". Saskaņā ar šiem noteikumiem mazumtirdzniecībai nebija pieskaitāmi mazumtirdzniecības lieluzņēmumi, tirdzniecības un preču nami, kā arī lielle filiāļu uzņēmumi. Mazumtirdzniecībai pieskaitīja patērētāju biedrību sabiedrību preču pārdošanas punktus un nepārvietojamas tirgus novietnes, kā arī restorānus, ēdnīcas, kafējnīcas u.c. Lūgumu par uzņēmumu atjaunošanu bija jāiesniedz vietējai valsts tirdzniecības pārvaldei līdz 1942. gada 31. martam. Tam bija jāpievieno vietējās policijas iestādes uzticamības apliecība divos eksemplāros. Valsts tirdzniecības pārvaldei lūgumi bija jāpārsūta apgabala komisāram, pievienojot policijas izziņas norakstu. Apgabala komisārs lūgumu varēja arī noraidīt. Tirdzniecības pārvalde ievēroja arī tās organizācijas viedokli, kurai uzņēmums bija pakļauts. Ņemot vērā iepriekšminētās atsauksmes, mazumtirdzniecības pilnvarotajam kopā ar padomdevējkomisijas palīdzību bija jāizšķiras par privatizāciju. Mazumtirdzniecības pilnvarotā lēmumus ģenerālkomisārs varēja mainīt vai atcelt.

Lūgumu privatizēt īpašumu varēja noraidīt, ja tā iesniedzējam bija vajadzīgs kredīts, lai atsāktu darbību. Privatizējamā īpašuma vienu daļu varēja reprivatizēt bez maksas, bet par otru bija jāmaksā. Bez maksas varēja privatizēt veikala iekārtas to daļu, kas atradās agrākā veikala telpās 1941. gada 17. oktobrī. Pārējie veikala telpās esošie iekārtas priekšmeti bija jānopērk pēc toreizējām cenām. Īpašuma pieprasītājam pēc tā pārņemšanas bija jānomaksā nodeva, ko iekasēja privatizācijas pilnvarotais.

Vēlēšanās saņemt atpakaļ savus īpašumus iedzīvotāju vidū bija liela. Abvēra Ostlandes daļas 1941. gada 23. oktobra¹⁷ ziņojumā bija minēts, ka iedzīvotāji ir gatavi arī ar smagiem noteikumiem saņemt atpakaļ īpašumu. Pastāvošā kārtība iedzīvotājus, kā arī Latvijas Zemes pašpārvaldi neapmierināja. Vācijas drošības dienesta priekšnieks H. Millers 1942. gada 24. aprīlī deva sekojošu stāvokļa novērtējumu: "Latviešu puse pieliek pūliņus, lai pēc iespējas saņemtu atpakaļ arī lielākos tirdzniecības uzņēmumus, tāpat arī lielākos amatniecības uzņēmumus, kas nodarbina vairāk par 20 strādājošiem [...]".¹⁸ Lauksaimnieku aprindās nemieru radījusi avīzes "*Deutsche Zeitung im Ostland*" 1942. gada 5. marta raksts, ka Lgaunijā visi padomju laikā nacionalizētie lauksaimniecības uzņēmumi atdodami to bijušajiem īpašniekiem. Parādījušās cerības, ka līdzīgi rīkosies arī Latvijā. Tā kā tas nebija noticis, iedzīvotāju neapmierinātība ar situāciju pastiprinājās.

Iespējas apsaimniekot bijušo īpašumu bija ierobežotas. Tā, piemēram, Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenā daļa 1942. gada 5. janvāra¹⁹ rakstā Lauksaimniecības ģenerāldirekciju informēja par zemnieku tiesībām izmantot padomju laikā nacionalizētos mežus. Zemnieki drīkstēja bez maksas izmantot savus bijušos mežus, kas gan nenozīmēja mežu atpakaļnodošānu kādreizējiem īpašniekiem. To vajadzēja uzsvērt, paziņojot zemniekiem par šo iespēju, ko pamatoja ar to, ka jāveido vienots valsts mežu masīvs, bet zemnieki vēlāk saņemtu citas mežu platības, nevis tiem agrāk piederējušās. Vācu okupācijas iestādes drīkstēja zemniekiem uzreiz ierādīt citus meža iecirkņus izmantošanai, ja to bijušais īpašums atradās valsts mežu vidū un vēlāk šo meža daļu nebija paredzēts atdot īpašniekam. Līdzīgas tiesības Mežu pārvalde paturēja arī uz pļavām, ganībām un lauksaimnieciski izmantojamām zemēm. Sevišķi uzsvērts tika, ka tad, ja mežs ir nodots bezmaksas izmantošanā, tā izmantotājam ir jāuzņemas nodokļu nomaksa. Tādējādi vācu okupācijas iestādes iekasēja no zemniekiem nodokļus, nezaudējot kontroli pār mežiem.

Visiem privatizējamiem uzņēmumiem, izņemot sīktirdzniecības uzņēmumus, bija jāmaksā vienreizējs nodoklis saimniecības atjaunošanai. Spirtoto dzērienu un tādiem sabiedriskiem ēdināšanas uzņēmumiem kā kafejnīcām, ēdnīcām u.c. bija jāmaksā atsevišķas nodevas: uzņēmumiem no 1 līdz 4 strādniekiem 20,- RM, ar 5–10 strādājošiem 50,- RM, bet vairāk par 10 strādājošiem – 100,- reihsmarku. Šo nodokli iekasēja sīktirdzniecības pilnvarotais. Tas uzlika papildu nastu uzņēmumiem.

Tomēr pieteikumu reprivatizācijai bija daudz. Tāpēc 1942. gada 5. janvārī tika iecelti sevišķi pilnvarotie amatniecības, sīkrūpniecības un mazumtirdzniecības reprivatizācijas jautājumā. Par sīkrūpniecības pilnvaroto tika iecelts P. Ledvigs, par amatniecības – K. Kļaviņš, par sīktirdzniecības – A. Grīnbergs. Sīkrūpniecības un amatniecības pilnvarotie bija atbildīgi Rūpniecības departamenta direktoram J. Švankam, bet mazumtirdzniecības pilnvarotais – Tirdzniecības departamenta direktoram A. Ķikutam.²⁰

Lai uzsāktu reprivatizāciju, katram rajonam (nozarei) vispirms bija jāizšķiras par to, vai attiecīgais uzņēmums ir uzskatāms par sīkrūpniecības vai amatniecības uzņēmumu, vadoties pēc amatu saraksta. Nākamais solis paredzēja, ka kā pilnvaroto padomdevējs tiks izveidotas vērtēšanas komisijas, kurām vajadzēja pārbaudīt vai novērtēt privatizējamo objektu. Šīs komisijas sastāvēja no sešām līdz astoņām personām. Tajās ietilpa attiecīgās nozares pilnvarotā vietas izpildītājs, Finanšu ģenerāldirekcijas pārstāvis, Revīzijas ģenerāldirekcijas pārstāvis, reprivatizācijai paredzētā uzņēmuma pārstāvis, kā arī attiecīgi – divi rūpniecības pārstāvji vai trīs četri amatniecības pārstāvji, vai divi tirgotāju pārstāvji. Ja uzņēmums bija saistīts ar pārtikas produktu pārdošanu, tā reprivatizēšanas komisijā piedalījās arī Pārtikas produktu nodrošināšanas departamenta pārstāvis.

1942. gada 24. janvārī²¹ Ģenerālkomisariāta Rīgā Saimniecības galvenās daļas vadītājs Dr. fon Borke uzsvēra, ka Finanšu un Revīzijas ģenerāldirekcijas pārstāvji piedalās vērtēšanas komisijās tikai tāpēc, lai iegūtu priekšstatu par privatizācijas gaitu, nevis lai uzsvērtu īpašuma tiesisko aspektu, turklāt viņu dalība komisijā nebija obligāta.

Ar Rūpniecības departamenta direktora J. Švanka 1942. gada 6. februāra 61. rīkojumu²² vērtēšanas komisijai darbs bija jāuzsāk vispirms tajos uzņēmumos, par kuriem nebija nekādu neskaidrību par to stāvokli un pieprasītāja personību. Tikai pēc šādu uzņēmumu novērtēšanas darbu drīkstēja uzsākt arī pārējos. Turklāt, ja rajonam (nozarei) nekādu šaubu par īpašuma pieprasītāju nebija, tad vērtēšanu drīkstēja uzsākt arī pirms policijas izziņas saņemšanas. Sūdzības par vērtēšanas komisijas lēmumu varēja iesniegt četrpadsmit dienu laikā Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenajai daļai. Tās lēmums bija neapstrīdams.

Vērtēšanas komisijas aktu, kā arī aktu par uzņēmuma nodošanu pieprasītājam sastādīja trijos eksemplāros, no kuriem viens palika rajonam (nozarei), otrs izsniedzams pieprasītājam, bet trešo ar visu lietu nosūtīja Rūpniecības departamentam. Pozitīva iznākuma gadījumā uzņēmumu ar sevišķu aktu nodeva pieprasītājam fiduciārā pārvaldīšanā. Tomēr, ja vērtēšanas komisijai vai rajonam radās šaubas par īpašuma nodošanas lietderību, tad varēja pieprasīt Rūpniecības departamenta norādījumus. Jautājumi par uzņēmuma parādiem vai prasībām nebija skarami. Ja uzņēmumā atradās citām personām piederošas mantas, par kurām varēja sagaidīt pieprasījumus no to bijušajiem īpašniekiem, tad tās pieprasītāja fiduciārā pārvaldīšanā bija nododamas tikai pagaidām.

Lai iegūtu pārskatu par reprivatizācijas gaitu, Rūpniecības departamenta direktors J. Švanks katra mēneša 10., 20. un 30. datumā pieprasīja no rajoniem (nozarēm) pārskatu par to, cik pieprasījumu iesniegts pārskata laikā, cik iesūtīts apgabala komisāram un kādos uzņēmumos uzskaitītas vērtības. Tomēr šādi pārskati netika nosūtīti laikus un ziņas tajos bija dažkārt kļūdainas un nepilnīgas, kā to norādīja J. Švanks 1942. gada 19. maija 67. apkārtrakstā.²³ Tādēļ izmantot šos avotus, lai iegūtu pilnīgu priekšstatu par privatizācijas gaitu, ir sarežģīti.

1942. gada 29. janvārī Saimniecības galvenās daļas vadītājs fon Borke precizēja, ar kādiem noteikumiem nebūtu pieļaujama privatizācija.²⁴ Privatizācija nebija pieļaujama tādā gadījumā, ja pieprasītājs bija maksātnespējīgs, proti, tam nebija pieejami finansiāli līdzekļi uzņēmuma darbības atjaunošanai, ko konstatēja pēc nodokļu nomaksas.

Otrs svarīgs noteikums bija t.s. personiskā uzticība. Tas nozīmēja, ka apgabala komisārs varēja noraidīt prasītāju, ja tas kaut kādā veidā nebija izdevīgs vācu okupantiem. Vietējās iestādes paziņoja apgabala komisāram prasītāju sarakstus ar pievienotām policijas izziņām, un, ja viņam nebija iebildumu, tad atbildi vietējās iestādes nesauņēma. Ja tomēr apgabala komisāram bija kādas iebildes, tad mēneša laikā viņš prasītāju varēja noraidīt. Gadījumā, ja pārbaude prasītu ilgāku laiku, apgabala komisārs varēja iesniegt pagaidu iebildi.

Kā trešais nosacījums, kad nedrīkstēja veikt privatizāciju, bija arodnieciskā piemērotība. Īpašniekam un uzņēmuma vadītājam bija jāpierāda, ka viņi ir spējīgi vadīt uzņēmumu kā no tirdzniecības viedokļa, tā arī tehniski. Ja amata speciālists vairākus gadus bija strādājis mazā uzņēmumā, tad tika uzskatīts, ka viņš ir piemērots tirdzniecībai. Savukārt tikai ar tirgotāja pieredzi nepietika, lai vadītu uzņēmumu. Tāpēc tika prasīts, lai uzņēmumā strādātu arī cilvēks ar attiecīgu tehnisko izglītību.

Ceturtais noteikums bija vajadzība pēc konkrētā uzņēmuma. Tirdzniecības un amatniecības uzņēmumu privatizācijas sākumā okupācijas iestādēm to nevajadzēja pārbaudīt. Turpretī sīkrūpniecībā tas bija svarīgi. Tādas mazās darbnīcas, kas kara apstākļos – sevišķi izejvielu trūkuma dēļ – nevarēja atsākt darbību, nedrīkstēja privatizēt, jo privatizācijas galvenais mērķis bija nevis atdot bijušajam īpašniekam īpašumu, bet gan uzņēmumā, kas darbojas, iecelot īpašnieku, paaugstināt darba ražīgumu. Gadījumā, ja kādā nozarē jau bija izveidojies pietiekami daudz uzņēmumu, tad šajā nozarē citus uzņēmumus privatizēt nedrīkstēja. 1942. gada 3. jūnijā fon Borke šo noteikumu vēl precizēja. Sīkrūpniecības uzņēmumus drīkstēja reprivatizēt arī gadījumā, ja uzņēmums izejvielu vai pasūtījumu trūkuma dēļ nestrādāja. Svarīgi bija noteikt, vai dīkstāve ir tikai pagaidu vai ilgstoša. Ja izejvielu piegāde nebija atrisināma ātrāk par kara beigām, tad uzņēmumu privatizēt nedrīkstēja.²⁵

Bez minētajiem noteikumiem ar Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenās daļas 1942. gada 10. februāra²⁶ rīkojumu tiesības uz privatizāciju tika liegtas tām personām, kas nebija ievērojušas okupācijas varas izdotos saimnieciskos norādījumus. Šos cilvēkus

pasludināja par “sabotieriem”. Sevišķi to attiecināja uz tiem, kas bija nelikumīgi paaugstinājuši preču cenu un neatļauti tirgojušies. Pamatojot ar to, ka šādi cilvēki izmanto situāciju, lai iedzīvotos, viņiem liedza iespēju privatizēt uzņēmumus. Jāpiezīmē, ka daudziem uzņēmumiem tā bija vienīgā iespēja izdzīvot kara apstākļos. Šos pārkāpumus varēja konstatēt policijas apliecībā vai arī apgabala komisāra sarakstos. Katrā atsevišķā gadījumā Cenu uzraudzības nodaļai bija jānovērtē, vai uzņēmuma privatizācija vēl ir iespējama.

Nosacījumi, ar kādiem drīkstēja reprivatizēt uzņēmumus, 1942. gada sākumā tika pastāvīgi papildināti un precizēti, kas apgrūtināja reprivatizācija gaitu. Tā 1942. gada 7. februārī Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenā daļa izdeva rīkojumu, ka sīktirdzniecības pilnvarotais drīkstēja atļaut uzņēmuma darbību tikai tajās telpās, kurās uzņēmums iepriekš bija atradies, kā arī tikai tajā nozarē, kurā tas agrāk bija darbojies. Nedrīkstēja reprivatizēt atsevišķu rūpniecības uzņēmumu filiāles, kas darbojās kā paraugveikali. Tāpat pirmajos noteikumos arī aptieku privatizācija nebija paredzēta.

Tā paša gada 24. februārī Saimniecības galvenā daļa norādīja, ka mašīnas (iekārtas), kas nacionalizācijas laikā tika pārvestas uz citiem uzņēmumiem, uz pieprasījumu bija jānodod to bijušajiem īpašniekiem, ja tās atbilda privatizācijas noteikumiem. Tomēr okupanti iekārtas neatļāva atdot uzņēmumiem tajos gadījumos, ja tas neveicinātu kara saimniecību. Tad bijušajiem īpašniekiem nevajadzēja atmaksāt zaudējumus, jo – “privatizācijas nolūks nav atjaunot bijušo īpašumu tiesisko stāvokli, bet gan tās nolūks ir vienīgi pārkārtot saimniecību uz privātsaimnieciskas iniciatīvas pamatiem”²⁷.

1942. gada 16. maijā²⁸ Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenā daļa atļāva līdz ar uzņēmuma uzsākto reprivatizāciju bijušo īpašnieku lietošanā nodot arī kopā ar īpašumu nacionalizētos gruntsgabalus. Noteikumi bija paredzēti tādi paši kā attiecībā uz zemes gabaliem pilsētās, tikai to izmantotājiem vajadzēja maksāt arī visus ar šo zemes gabalu saistītos nodokļus, piemēram, hipotēkas procentus u.c. Zemes gabali palika Latvijas Gruntsgabalu sabiedrības (*Grundstückgesellschaft Lettland*) pārraudzībā. 1942. gada 14. augustā šie noteikumi tika vēlreiz precizēti, norādot, ka tāda iespēja pastāv tikai “noteiktos gadījumos”²⁹, kam bija nepieciešama Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenās daļas piekrišana, kuras vadītājs tā paša gada 5. septembrī paziņoja, ka, “lai novērstu pārpratumus jau sākumā, es norādu, ka tāda iespēja ir pieļaujama tikai īpašos gadījumos. [...] Visbeidzot tikai gadījumos, kad ēka pilnībā vai lielākoties kalpo uzņēmumam, kā, piemēram, smēde vai dzirnavas, var atļaut uzņēmuma privatizācijas sakarā pārvaldīt un izmantot [ēkas gruntsgabalu. – E. E.]. No tā izriet, ka vispār šāds jautājums pastāv tikai par tiem uzņēmumiem, kas atrodas laukos.”³⁰

Gan padomju, gan nacistiskās Vācijas okupācijas laikā daudzi gruntsgabali bija atdoti militārajām vai sabiedriskajām vajadzībām. 1944. gada 1. martā Fiduciārā pārvalde norādīja, ka to vietā īpašniekiem nodoti citi – lietošanā apmēram līdzvērtīgi zemes gabali. Reprivatizācijas laikā šīm personām nebija tiesību atgūt ne savu īpašumu, ne arī

privatizēt tām lietošanā nodotos gruntsgabalus. Turklāt, ja šādos gadījumos bijušajam īpašniekam tika ierādīts lietošanai ebreja īpašums, tad kara postījumu sekas nebija jākompensē.³¹

Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenā daļa 1942. gada 14. septembrī,³² pamatojoties uz reihskomisāra 17. oktobra rīkojumu, nolēma, ka reprivatizāciju nedrīkst veikt tajos gadījumos, ja bijušais uzņēmums vairs nepastāv. Iespējamā apdrošināšana un kompensācija par īpašumu pienācās attiecīgajai nozarei un nebija atmaksājama bijušajam īpašniekam. Nedrīkstēja privatizēt arī uzņēmumu, kas vairs nedarbojās attiecīgajā nozarē vai arī tas bija pārprofilēts cita veida uzņēmumā. Reprivatizēt varēja tikai tās lietas, kas reprivatizācijas laikā atradās uzņēmumā. Uz citiem uzņēmumiem pārvesto inventāru tā bijušajam īpašniekam nebija nekādu tiesību. To varēja saņemt atpakaļ tikai tajā gadījumā, ja tā pašreizējais lietotājs tam piekrita, ja ne – tad no reprivatizācijas lēmuma izpildes bija jāatturas. Jebkurā gadījumā bija jāsaņem ģenerālkomisāra piekrišana.

1942. gada 17. jūnijā³³ Fiduciārā pārvalde pieļāva arī “saliktu” uzņēmumu privatizāciju ar noteikumu, ka neveidosies darbanespējīgi uzņēmumi. Tādējādi drīkstēja privatizēt tos “saliktos” uzņēmumus, kur daļa bijušo īpašnieku bija tiesīga pieteikties reprivatizācijai kā gadījumā ar uzņēmumiem, kuru kāda daļa piederēja ebrejiem. Ja prasītājs gribēja turpināt uzņēmuma darbību, tad tā uzņēmuma daļa, kas agrāk piederēja ebrejiem, bija jāizpērk pēc pastāvošām cenām. Katrā atsevišķā gadījumā vispirms bija jāiegūst Fiduciārās pārvaldes piekrišana. 1943. gada 8. janvārī Fiduciārā pārvalde attiecībā uz agrāk daļēji ebrejiem piederējušiem uzņēmumiem noteica, ka privatizācija ir iespējama tikai tad, ja ebrejiem piederošā daļa uzņēmumā bijusi mazāka par 50 procentiem.³⁴

1942. gada 8. jūlijā³⁵ Ģenerālkomisariāta Privatizācijas nodaļa paziņoja, ka līdz ar uzņēmuma atdalīšanos no tresta vai kombināta tā rīcībā jānodod izejvielas un nepabeigtie izstrādājumi vērtībā līdz 1000,- RM, ja šādas izejvielas atrodas privatizējamā uzņēmumā vai tā pārziņā esošā noliktavā. Ja turpretī privatizējamam uzņēmumam nebija savas noliktavas, bet tā bija kopēja visam rajonam vai nozarei, tad uz jēlvielām un nepabeigtiem izstrādājumiem šie noteikumi neattiecās. Turklāt, ja prasītājam, nacionalizējot uzņēmumu, padomju laikā bija piešķirta zināma atlīdzība, tad šo naudas summu atrēķināja no atdodamā īpašuma kopsummas. Tādā veidā bijušie īpašnieki bija zaudētāji, jo naudas attiecības bija viena vācu reihsmarka pret desmit rubļiem – un to kompensēt nedrīkstēja.

Reprivatizācija notika ļoti lēni sarežģīto noteikumu dēļ. Tā, piemēram, tirdzniecības lietu kārtošānā valdīja liels birokrātisms, jo vienu un to pašu lietu kārtoja septiņas iestādes: Tirdzniecības departaments, Fiduciārā pārvalde, Apgādes un sadales pārvalde, Ģenerālkomisariāts, Saimniecības kamera, Pārtikas nodrošināšanas departaments un

pašvaldība. Notika apspriedes par kompetenču sadalīšanu, tomēr pie vienota kompromisa līdz pat kara beigām nenonāca.

Reprivatizācija 1942. gadā kavējās arī tādēļ, ka daudzām iestādēm, kam bija jānodod atsauksmes vai norādījumi par privatizācijas iespējamību, nebija skaidrs, kādām jābūt atsauksmēm, kam tās jāsūta utt. Tā, piemēram, Rūpniecības departamenta direktors J. Švanks 1942. gada 16. martā³⁶ atzīmēja, ka pieprasītāju saraksti bieži vien netiek piesūtīti apgabalu komisāriem, jo nav saņemtas policijas atsauksmes par pieprasītāju. Ar nokavēšanos tika noskaidrots, ka pārpratuma pēc policija šīs atsauksmes bija iesūtījusi tieši apgabalu komisāram.

Reprivatizācijas temps bija atkarīgs arī no atsevišķu vācu ierēdņu vēlmes un ieinteresētības tajā. Tā mazumtirdzniecības pilnvarotais A. Grīnbergs 1942. gada 16. maijā ziņojumā Saimniecības departamenta ģenerāldirektoram norādīja, ka Rīgas veikalu privatizāciju kavējis tas, ka apgabala komisārs pret visiem prasītājiem kopš 1942. gada 21. marta cēlis iebildumus. No šajā laikā iesniegtajām 370 lietām no Rīgas bijusi puse. Rīgas apgabala komisārs savu rīcību pamatojis ar to, ka viņš neesot saņēmis atsauksmes no drošības iestādēm. Tas kavējis lietu virzību. Tikai pēc pārrunām ar vācu drošības dienestu (SD) situācija uzlabojusies.

1942. gada 3. jūnijā³⁷ Saimniecības galvenās daļas vadītājs fon Borke paziņoja sīkrūpniecības pilnvarotajam, ka privatizācijas lielās aizkavēšanās dēļ viņš uzdod privatizāciju turpināt arī pēc apgabala komisāram dotā termiņa – viena mēneša izbeigšanās tajos gadījumos, kad apgabala komisārs ir iesniedzis pagaidu noraidījumu. Ja apgabala komisārs tomēr izlemtu nepiekrīst privatizācijai, bet tā jau notikusi, fon Borke atceltu lēmumu par privatizāciju.

1942. gada 24. augustā tirdzniecības pilnvarotā padomdevēju komitejas revidents F. Hūns ziņoja³⁸ par mazumtirdzniecības reprivatizācijas gaitu. Līdz 1941. gada 1. jūlijam padomju vara Latvijā bija nacionalizējusi 2262 tirdzniecības uzņēmumus. Saskaņā ar 1941. gada 16. decembra izpildnoteikumiem līdz 1942. gada 1. augustam reprivatizācijai bija iesniegti tikai 989 pieprasījumi, no kuriem 27 nebija attiecināmi uz mazumtirdzniecību, bet gan sīkrūpniecību un amatniecību. Mazumtirdzniecības pilnvarotā vadībā komisija bija noturējusi 17 sēdes, katrā izskatīts vidēji 40 lūgumu, pavisam 710 pieprasījumu.

F. Hūns atzīmēja, ka privatizācijai nav pakļauti vairāki uzņēmumu tipi: fabriku paraugveikali, cigarešu, alkoholisko dzērienu veikali, aptiekas. Ģenerālkomisārs kavēja lielo restorānu reprivatizāciju, jo daži bija izīrēti vācu firmām vai fiziskām personām. Tāpat bieži gadījās, ka apgabalu komisāri bez jebkāda redzama iemesla nepiekrīta kāda uzņēmuma reprivatizācijai. Padomdevēju komisija šajos gadījumos neko nevarēja darīt, lai ko mainītu. Visvairāk privatizācija bija skārusi Rīgas viesnīcu uzņēmumu pārvaldi, kur no apmēram 120 restorāniem privatizēja 90 uzņēmumu.

Daļu privatizēto veikalu vēlāk slēdza preču trūkuma un zaudējumu dēļ. Daudzos gadījumos bijušie īpašnieki faktiski saņēma atpakaļ tikai inventāru un ieguva koncesijas tiesības uz savu agrāko veikalu. Daļa privatizēto uzņēmumu tika slēgta, jo to darbiniekus nosūtīja darbā uz Vāciju, kā to norādīja Ģenerālkomisariāta Privatizācijas nodaļa 1942. gada 22. maija ziņojumā.³⁹ Okupācijas iestādes varēja slēgt jebkuru uzņēmumu, ja to prasīja "sabiedrības intereses". Šādā veidā slēgtajiem uzņēmumiem bija jācieš divkārt, jo atlīdzība vai palīdzība tad nebija sagaidāma, bet nodokļi bija jāmaksā arī turpmāk.

Okupācijas iestāžu nostāju labi raksturo Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenās daļas privatizācijas referenta Dr. Funkena 1942. gada 10. jūnija vēstule ģenerālkomisāram par privatizēto uzņēmumu slēgšanu. Tajā uzsvērts, ka pēc 1941. gada 29. novembra rīkojuma Ostlandē var slēgt pavisam vai uz laiku uzņēmumus, ja to prasītu "sabiedrības intereses", bez atlīdzības. Vācijā pastāvošās pašpalīdzības organizācijas, kas būtu atvieglojušas uzņēmumu stāvokli, Latvijā nepastāvēja. Turklāt Funkens uzsvēra, ka "ir svarīgi tas, ka nav sabiedriska interese pēc privatizācijas katrā atsevišķā gadījumā, ja uzņēmums nevar pastāvēt darbaspēka trūkuma dēļ"⁴⁰.

Svarīgs jautājums reprivatizācijā bija arī piederīgie, kas drīkstēja pieprasīt reprivatizācijas uzsākšanu, jo daudzi uzņēmēji padomju okupācijas laikā bija izvesti. 1942. gada 17. jūnijā⁴¹ fon Borke izdeva rīkojumu par tiem īpašnieka piederīgajiem, kuriem bija tiesības saņemt mirušo vai deportēto amatnieku, siktirtgotāju, kā arī sīkrūpnieku īpašumus. Uz šo noteikumu pamata arī vecāki un laulātie drīkstēja pieteikt savas tiesības. Privatizācijas ceļā atgūt uzņēmumu bija tiesīgi arī tie cilvēki, kuri savus īpašumus padomju varas periodā no 1940. gada līdz 1941. gadam "labprātīgi" vai piespiedu kārtībā bija pārdevuši kādai organizācijai. Vācu okupācijas iestādes uzņēmumu "brīvprātīgu" nodošanu padomju laikā pielīdzināja nacionalizācijai.⁴²

Līdz 1942. gada novembrim vācu okupācijas iestādes nebija izšķīrušās, vai radnieki drīkst privatizēt uzņēmumu tajā gadījumā, ja uzņēmuma vadītājs kopā ar ģimeni padomju laikā izsūtīts. 2. novembrī tika legalizētas aizbildņu un mantas aizgādņu tiesības uz reprivatizējamo uzņēmumu atpakaļsaņemšanu fiduciārā pārvaldīšanā par labu promesošiem vai nepilngadīgajiem.

Vācu okupācijas iestādes attiecībā uz latviešiem, kas izceļoja uz Vāciju pēc 1941. gada 1. janvāra un bija atgriezušies, neattiecināja noteikumus par repatriantiem, un tiem nebija piemērojami pirmo izpildnoteikumu par amatniecības un sīkrūpniecības jaunizveidošanu ierobežojumi.

Amatniecības pilnvarotais K. Kļaviņš 1942. gada 10. oktobrī konstatēja, ka nav atļauts privatizēt uzņēmumus, kas agrāk piederējuši vācu izceļotājiem. Turklāt nedrīkstēja privatizēt arī tos uzņēmumus, kas savulaik bija no izceļotājiem nopirkti. Privatizācija nedrīkstēja notikt pat tad, kad izceļotājam bija piederējusi tikai daļa uzņēmuma.⁴³ Tikai

1942. gada 24. decembrī⁴⁴ Saimniecības galvenā daļa atļāva nodot vietējo iedzīvotāju fiduciārā pārvaldīšanā tos pārceļotāju uzņēmumus, kas pēc 1939. gada 1. septembra bija piederējuši vācu izceļotājiem un pārdoti vietējiem iedzīvotājiem, ja tam piekrišanu bija devusi *Deutsche Umsiedler Treuhandgesellschaft (D.U.T.) Verbindungsstelle* Rīgā. Šajos gadījumos vietējie iedzīvotāji drīkstēja arī pilnībā privatizēt šos īpašumus. Galvenais priekšnoteikums bija, lai prasītājs par uzņēmumu būtu samaksājis pēc pirkšanas laikā esošām cenām. Ja tomēr bija samaksāta mazāka summa, tad reprivatizācijas pieteicējam bija jāatmaksā vācu Fiduciārās pārvaldes noteiktā summa. Nauda bija jāpārskaita Ģenerālkomisariāta kontā.

Izmaiņas reprivatizācijas kārtībā

Daudzi vācu ierēdņi nebija apmierināti ar to, ka reprivatizācija nebija pilnībā pakļauta vācu iestādēm. Valdība viedoklis, ja reprivatizācija nav vispārēja un tas nebija paredzēts, tad kontrolei pilnībā jābūt Ģenerālkomisāra rokās. Pēc okupantu varas domām, tādu spēcīgu līdzekli iedzīvotāju noskaņojuma ietekmēšanai kā reprivatizācija nedrīkstēja atstāt Latvijas Zemes pašpārvaldei.⁴⁵

No 1941. gada novembra līdz 1942. gada vidum reprivatizāciju koordinēja un kontrolēja Latvijas Zemes pašpārvalde. Uzraudzība pār to bija nodota Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenajai daļai. Ar Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenās daļas vadītāja 1942. gada 1. augusta rīkojumu uzraudzība pār reprivatizāciju faktiski nonāca vācu ierēdņu jeb speciāli dibinātās Ģenerālkomisariāta Fiduciārās pārvaldes rokās. Privatizācijas pilnvarotie tika pakļauti šai pārvaldei. Vietējiem ierēdņiem tika paredzēta tikai padomdevēja loma. Fiduciārā pārvalde drīkstēja pārbaudīt tās lietas, kuru privatizācija vēl nebija izlemta, kā arī tās, kur privatizācija bija jau pabeigta.⁴⁶

1942. gada 14. septembrī⁴⁷ tika izmainīta amatniecības un sīkrūpniecības privatizācijas gaita. Tagad pieteikums reprivatizācijai kopā ar latviešu policijas izziņu bija jāiesniedz atbildīgajam fiduciārajam pārvaldniekam. Ja apgabala komisārs četru nedēļu laikā neprotēja pret privatizāciju, tad uzskatīja, ka viņam iebildumu nav. Fiduciārais pārvaldnieks kopā ar Ģenerālkomisariāta attiecīgo nodaļu un Saimniecības kameru lēma, vai privatizācija ir pieļaujama atbilstoši 1941. gada 17. oktobra rīkojumam. Pēc iesniegtajiem dokumentiem Fiduciārā pārvalde izšķīrās par privatizāciju. Ja lēmums bija pozitīvs, tad pieprasītājs tika iecelts par uzņēmuma fiduciāro pārvaldnieku līdz uzņēmuma galīgai privatizācijai. Šinī laikā uzņēmums bija pakļauts Ģenerālkomisariātam. Privatizāciju uzskatīja par pabeigtu tad, kad bija nomaksāti visi attiecīgie rēķini. Tādējādi visu reprivatizāciju faktiski kontrolēja Fiduciārā pārvalde.

Saskaņā ar 14. septembra rīkojumu mazumtirdzniecības pilnvarotajam bija jānodod pārskati par visām jau izlemtām tirdzniecības uzņēmumu reprivatizācijas lietām fiduciā-

riem H. Milleram, J. Vicmanim, ģenerālkomisāra pārstāvim P. Lieskem un Saimniecības kamerai pārskatīšanai. Ziņu lapas bija jāpapildina ar reprivatizēto veikalu apgrozījuma datiem. Šo ziņu ievākšana prasīja daudz laika. Turklāt tirdzniecības fiduciārs H. Millers, devis rīkojumu sastādīt ziņu lapas par katru atsevišķu gadījumu, devās uz Berlīni,⁴⁸ kas, bez šaubām, pagarināja procesa gaitu, un tāpēc no 1942. gada 3. septembra līdz 25. novembrim, t.i., gandrīz trīs mēnešus, padomdevēju sēdes pie mazumtirdzniecības pilnvarotā nenotika. Lietu caurskatīšana Fiduciārajā pārvaldē ieilga. No 293 lūgumiem līdz 1. decembrim atpakaļ atdotas bija tikai 38 lietas.⁴⁹

Pavisam 1942. gada 1. decembrī jautājumā par mazumtirdzniecību tika saņemti 1044 reprivatizācijas lūgumi, no kuriem 37 neattiecās uz mazumtirdzniecību. Bija notikušas 20 sēdes, kurās caurskatīti 806 lūgumi, no kuriem noraidīti tika 179 kā neatbilstoši noteikumiem.

Komisijas locekļiem par katru sēdi, garāku par divām stundām ārpus darbalaika, izmaksāja 4,- reihsmarkas.⁵⁰ Kopš 1942. gada 1. septembra komisijas vairs nesaņēma nekādu atalgojumu par sēdēm, tāpēc bija ieinteresētas pēc iespējas ātrāk tās beigt.

Reprivatizācijas gaitā izdarītās pārmaiņas nebija pirms tam apspriestas ar Latvijas Zemes pašpārvaldes attiecīgajām iestādēm. 1942. gada 14. septembra rīkojums izraisīja Zemes pašpārvaldes iestāžu neizpratni, jo rīkojumā nekas nebija minēts par to nozīmi reprivatizācijā. Tā paša gada 3. oktobrī⁵¹ Saimniecības departamenta ģenerāldirektors V. Zāgers un Rūpniecības departamenta direktors J. Švanks norādīja, ka Rūpniecības departaments uzraudzījis un tehniski pārbaudījis amatniecības un sīkrūpniecības privatizācijas gaitu. Ievērojot izpildnoteikumus, Rūpniecības departaments uzraudzīja privatizācijas gaitu visās iestādēs, reģistrēja privatizējamus uzņēmumus, apstrādāja izziņas, neskaidros gadījumos vērsās pie ģenerālkomisāra, pieņēma un izskatīja sūdzības privatizācijas lietās, izdeva daudzus apkārtrakstus neskaidrajos jautājumos. Tādējādi Rūpniecības departaments darbojās kā centrālā iestāde, pie kuras griezās kā prasītāji, tā arī dažādas iestādes reprivatizācijas jautājumos. Rūpniecības departamenta darbība reprivatizācijas jomā pārmaiņu dēļ netika pārtraukta, tomēr tā pienākumi tika būtiski sašaurināti.

Privatizācija sarežģītāka bija tiem uzņēmumiem, kas bija pakļauti kādai Austrumu sabiedrībai. Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenā daļa 1942. gada 19. novembrī⁵² izdeva norādījumus par šādiem uzņēmumiem. Pieteikumus divos eksemplāros vajadzēja iesniegt attiecīgai Austrumu sabiedrībai kopā ar latviešu policijas atzinumu. Savukārt sabiedrība pieprasīja atsaukumi no apgabala komisāra. Ja tas četrus nedēļus laikā neatbildēja, tad tika uzskatīts, ka apgabala komisāram iebildumu nav.

Tālāk Austrumu sabiedrība iesniedza pieprasījumu latviešu pilnvarotajam, kurš sadarībā ar komisiju rakstiski izteica savu nostāju. Pēc atzinuma saņemšanas Austrumu sabiedrība apspriedās ar Ģenerālkomisariāta speciālo nodaļu (*Fachreferat*),

kas pārbaudīja, vai ir izpildīti 1941. gada 17. oktobra noteikumi. Austrumu sabiedrība iesniedza sagatavotos dokumentus Fiduciārajai pārvaldei, kuras lēmums ar Austrumu sabiedrības starpniecību tika paziņots prasītājam. Galīgā privatizācija arī šajā gadījumā skaitījās līdz ar nodokļu nomaksu.

Visumā šāda kārtība bija jau nostabilizējusies un sevi attaisnojusi. Kā piemēru varētu minēt kinoteātru reprivatizāciju. Visi kinoteātri padomju varas laikā tika nacionalizēti. Okupanti kinoteātrus pakļāva *Ostland Film GmbH* sabiedrībai, kas atradās Rīgā. Tā kā kinoteātru reprivatizācija tika principā atļauta, tad, lai kinoteātrus varētu reprivatizēt, bija nepieciešama *Ostland Film GmbH* piekrišana. Tirdzniecības pilnvarotais A. Grīnbergs 1942. gada 17. jūnijā⁵³ vērsās pie *Ostland Film GmbH* ar lūgumu paskaidrot, kāpēc sabiedrība nav atbildējusi uz maijā iesniegto 21 privatizācijas pieprasījumu.

Ostland Film GmbH 1942. gada 16. jūlija vēstulē Tirdzniecības departamentam atzīmēja, ka no tās puses "kinoteātru atdošana bijušajiem īpašniekiem katrā ziņā ir veicināma"⁵⁴. Sabiedrība pat ieteica konstatēt atšķirības inventāra apjomā un iztrūkstošo summu atmaksāt skaidrā naudā, turklāt uzņēmās iniciatīvu, apsolot vērsties pie reihskomisāra, lai mainītu noteikumus, jo līdzšinējā kārtība kinoteātru vadīšanu pieļāva tikai šai sabiedrībai. Tāda pretimnākšana bija izskaidrojama ar to, ka kinoteātriem vajadzēja nomaksāt salīdzinoši lielus nodokļus. Turklāt *Ostland Film GmbH* lūgums 1942. gada sākumā paaugstināt kino ieejas biļešu cenas tika noraidīts.⁵⁵ Tādā veidā saimnieciskā darbība kinoteātriem bija stipri apgrūtināta. Atsakoties no tiesībām vadīt kinoteātrus, sabiedrībai vairs nevajadzēja maksāt ar tiem saistītos nodokļus.

Ostland Film GmbH 1942. gada 9. oktobra vēstulē Tirdzniecības departamentam piekrita visu to kinoteātru reprivatizācijai, kuru bijušais īpašnieks bija pieteicis savas tiesības uz to. Kopumā līdz 1942. gada 15. decembrim bija iesniegti 58 pieprasījumi.⁵⁶ Sadarbība ar *Ostland Film GmbH* bija izrādījusies visai sekmīga, jo 1943. gada 20. aprīlī⁵⁷ Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenā daļa līdzīgu procesu ieteica arī citai Austrumu sabiedrībai – *Ostland-Faser GmbH*.

Vispārēja reprivatizācija

1942./1943. gada ziemā situācija Austrumu frontē nacistiskajai Vācijai bija kļuvusi visai nedroša. To apzinājās arī okupācijas iestāžu ierēdņi. Okupantiem bija vajadzīgi karavīri Austrumu frontē. Pat reprivatizācijas pretinieks reihskomisārs H. Loze pēc Staļingradas kaujas bija gatavs piekāpties reprivatizācijas jautājumā Reihskomisariāta Politikas nodaļas centieniem.⁵⁸

Lai pamudinātu Latvijas iedzīvotājus stāties okupācijas karaspēkā, vācu okupācijas iestādes pieņēma lēmumu par īpašumu reprivatizāciju, kas bija viens no visvairāk apspriestajiem jautājumiem iedzīvotāju vidū. Okupanti cerēja tādā veidā sasniegt

vairākus mērķus. Pirmkārt, ciešāk piesaistīt okupācijas varai zemniekus, kuriem tika atdoti īpašumi; otrkārt, dot jaunu impulsu saimniecības aktivizēšanai; treškārt, reprivatizāciju izmantot propagandas nolūkā. Turklāt okupācijas vara jau 1942. gada vidū bija nonākusi pie pārlicības, ka Fiduciārajai pārvaldei nepieciešams pārāk liels pārvaldes aparāts un tās izmaksas neatbilst atdevei.⁵⁹

1943. gada 18. februārī Ostlandes reihministrs A. Rozenbergs izdeva noteikumu par privātīpašuma atjaunošanu Igaunijas, Latvijas un Lietuvas ģenerālapgabālā. Jau šo noteikumu preambulā tika paziņots, ka privātīpašuma atjaunošana notiek "tajā cerībā, ka īpašnieki izpildīs no īpašuma izrietošos pienākumus, it īpaši attiekmē pret vācu kara saimniecību"⁶⁰. Tagad politiski un saimnieciski uzticamiem bijušajiem īpašniekiem bija dodama priekšroka tikai reprivatizācijā, nevis kā iepriekšējā gadā – tikai tiem privatizācija bija iespējama. Vācu kara saimniecībai vajadzīgos īpašumus joprojām nedrīkstēja reprivatizēt. Atļauti bija arī ārkārtas nodokļi privatizācijas gaitā.

Daudzi jautājumi 1943. gada 18. februāra noteikumos netika skarti. Tā, piemēram, 27. februārī tika izdoti pirmie izpildnoteikumi, kur 2. nodaļas 7. paragrāfā bija noteikts, ka "priekšraksti, pēc kuriem rīcībai ar gruntsgabaliem un tiesībām uz gruntsgabaliem vajadzīga oficiālas iestādes atļauja, paliek neskarti"⁶¹. Īpašniekiem arī tagad bija liegtas tiesības brīvi pirkt un pārdot īpašumus. Līdz ar to var teikt, ka privātīpašumu atjaunošana bija tikai nosacīta. Turklāt ar šiem pašiem izpildnoteikumiem īpašniekam varēja uzlikt par pienākumu atlīdzināt izdevumus par gruntsgabalu paaugstināto vērtību pēc tam, kad īpašums tika atņemts padomju laikā. Tātad vismaz teorētiski bija iespējams īpašniekam likt atmaksāt arī padomju laikā veiktos darbus.

Reprivatizācijas gaitā bija vērojamas daudzas nepilnības, piemēram, situācijas nepārzināšana no vācu iestādēm. 1943. gada 10. martā⁶² Fiduciārā pārvalde atļāva reprivatizēt kapitālsabiedrības, pārvēršot tās par atklātām vai komanditsabiedrībām, atsakoties visiem dalībniekiem no iepriekšējā līguma. Otra iespēja bija, ka ar agrāko akcionāru vai paju biedru lēmumu uzņēmums kļūst par vienpersonas firmu un vadību turpina kāda agrāk tiesīgā persona.

Šajā sakarā Saimniecības departamenta ģenerāldirektors V. Zāgers 25. martā⁶³ vēstulē Ģenerālkomisariāta Saimniecības galvenajai daļai paskaidroja, ka pastāv vēl daudz īpašumu, kas padomju okupācijas laikā nebija nacionalizēti, un to īpašnieki nekādā ziņā nebija zaudējuši tiesības uz savu īpašumu. Kapitālsabiedrības padomju okupācijas laikā nebija ne nacionalizētas, ne likvidētas. Nacionalizētas bija tām piederošās mājas un uzņēmumi. Pārvērst kapitālsabiedrības citā statusā ar visu dalībnieku lēmumu praktiski nebija iespējams kara laika apstākļu dēļ. Tāpēc pat gadījumā, ja šādai sabiedrībai piederētu kaut vai tikai viens uzņēmums, privatizācija tikai retos gadījumos norisētu bez grūtībām.

Fiduciārā pārvalde 1943. gada 23. marta rakstā⁶⁴ Saimniecības departamenta ģenerāldirektoram atļāva reprivatizēt inventāru tajos uzņēmumos, kurus nebija atļauts privatizēt, jo tie tika atzīti par nevajadzīgiem. Tomēr katrā atsevišķā gadījumā bijušajam īpašniekam bija jāparakstās, ka inventāra atpakaļsaņemšana nebūs saistīta ar uzņēmuma darbības atjaunošanu. Ja inventārs atradās kāda strādājoša uzņēmuma pārvaldīšanā un bija tam nepieciešams, tad, privatizējot inventāru, tas bija jāpārdod šim uzņēmumam. Inventārs faktiski palika strādājošā uzņēmumā, bet bijušais īpašnieks saņēma kompensāciju naudā. Citā gadījumā, kā, piemēram, sakarā ar Rīgas ostas bijušo uzņēmumu reprivatizāciju, to īpašniekiem bija jāparakstās, ka viņi iznomā uzņēmuma inventāru Rīgas ostas un noliktavu sabiedrībai vismaz līdz kara beigām, turklāt tā, ka šai sabiedrībai bija neierobežotas tiesības rīkoties ar inventāru.⁶⁵

Atsevišķās nozarēs reprivatizācija vispār tika aizliegta, piemēram, 1943. gada 9. aprīlī⁶⁶ Fiduciārā pārvalde informēja Saimniecības departamenta ģenerāldirektoru, ka minerāleļļu saimniecība un tai padotie uzņēmumi pakļauti atsevišķiem noteikumiem, ko izdevis Lielvācijas reihsmaršals, Četrgadņu plāna pilnvarotais un Okupēto Austrumu apgabalu pilnvarotais 1942. gada 10. jūlijā. Visi iesniegtie reprivatizācijas pieteikumi šajā nozarē bija jāatliek.

1943. gada 24. jūnijā izdeva trešos izpildnoteikumus⁶⁷ par privātīpašuma atjaunošanu. Tajos noteica, ka nav atļauts privatizēt atsevišķu īpašuma daļu, bet ir iespējama tikai pilnīga privatizācija. Īpašumu, kas piederējis juridiskām personām, atdot bijušajiem īpašniekiem varēja tikai ar reihskomisāra piekrišanu. Attiecībā uz dalības tiesībām pieprasījumu iesniedzējiem bija jāpārstāv dalības tiesību vairākums.

Ar 1943. gada 18. februāra rīkojumu un tam sekojošiem izpildnoteikumiem uzņēmumus drīkstēja reprivatizēt vispārēji, neievērojot, vai tā īpašnieks ir arodnieciski piemērots, vai uzņēmums strādā vai darbību ir pārtraucis. Īpašumtiesību atjaunošana gan nenozīmēja, ka īpašniekam ir tiesības atjaunot uzņēmuma darbību. Visi izdotie noteikumi par uzņēmuma darbību palika spēkā. Uzņēmumi tika reprivatizēti to pašreizējā stāvoklī un apmērā, neizmaksājot kompensāciju par to īpašuma daļu, kas atradās okupantu rīcībā, bet bijušā īpašnieka rokās varēja nonākt arī vērtības, kas viņam nebija piederējušas, ko pamatoja ar vajadzību saglabāt uzņēmuma jaudu. "Saliktos" uzņēmumus nedrīkstēja sadalīt. Tie bija jāatdod bijušajiem īpašniekiem kopā, lai netraucētu to darbu.⁶⁸

Visumā reprivatizācija notika ļoti lēnām. Tautā pat klīda sarkastiskas valodas, ka paies vairāki gadu desmiti, lai Latvijas iedzīvotāji saņemtu atpakaļ savus īpašumus. Noteikumi par privātīpašuma atjaunošanu un tiem sekojošie izpildnoteikumi izraisīja iedzīvotāju vidū sašutumu. Tautā runāja par vāciešu melīgumu, intelektuālajās ap-rindās par jaunas – privileģētas kārtas radīšanu, kas būtu paklausīga okupācijas iestādēm.⁶⁹

Reihskomisārs H. Loze 1942. gada 21. martā⁷⁰ ģenerālkomisāru sanāksmē pauda uzskatu, ka pilnīga reprivatizācija nav iespējama, jo tad netiktu ievērotas vācu kareivju vajadzības. Šai sakarībā 1943. gada 21. augustā⁷¹ Austrumzemes ministrijas pārstāvis G. Bergers reihskomisāram uzsvēra, ka reprivatizācijai ir jānotiek vienmērīgos tempos, tad to varētu pabeigt triju četru gadu laikā. Atkarībā no vietējiem apstākļiem bija pieļaujamas atšķirības, kur tiku ņemts vērā iedzīvotāju kopējais noskaņojums. Bergers uzsvēra, ka uzskats par to, ka reprivatizācija tiks veikta tikai kā atalgojums par sevišķiem panākumiem, ir kļūdainš. Iedzīvotājiem tika dota priekšroka tikai attiecībā uz reprivatizācijas laiku. Tā kā bieži vien zemniekiem akts par privātīpašuma atdošanu tika svinīgi pasniegts arī tajā gadījumā, kad zemnieks bija palicis uz savas zemes un nemaz nebija zinājis par paredzēto nacionalizāciju, tad šāda prakse tika aizliegta. Visumā attiecībā uz zemniecību vācu okupācijas iestādes secināja,⁷² ka tie zemnieki, kas bija saņēmuši savus bijušos īpašumus, 1943. gadā bija izcēlušies ar lielu centību.

Okupantu iestāžu nostāju un situācijas dziļāku neizpratni vai nevēlēšanos to darīt labi raksturo A. Rozenberga runa. 1944. gada 15. februārī reihšministrs A. Rozenbergs dienesta sanāksmē pie reihskomisāra noliedza, ka iedzīvotāju noskaņojums pret vāciešiem nav uzlabojies tāpēc, ka reprivatizācija aizkavējusies.⁷³ A. Rozenbergs uzskatīja, ka zemnieku vidū valdījusi sapratne par reprivatizācijas aizkavēšanos. Viņš paziņoja, ka tas pēc būtības ir vienreizējs notikums vēsturē, ka uzvarētāji pēc pašu brīvas gribas atdod savu īpašumu divām svešām – domāti latvieši un igauņi – tautām. Savā runā viņš uzsvēra, ka, ja šis fakts tiks pietiekami izskaidrots vecajiem zemniekiem, viņi to sapratīsot. Izskaidrošanas darbs, pēc reihšministra domām, bija būtiska okupācijas varas sastāvdaļa.

Lai gan okupācijas iestāžu oficiālā nostāja bija šāda, reprivatizācija joprojām norisēja lēnām un tika pasniegta kā privilēģija par laikā veiktiem nodokļu maksājumiem. Turklāt reprivatizēja tikai mazos un vidējos uzņēmumus, kuru paredzamā peļņa bija niecīga. Praksē līdz galam tā netika realizēta gan dažādu grūtību, gan okupācijas varas nevēlēšanās dēļ, gan arī tāpēc, ka vācu karaspēks 1944. gadā pakāpeniski atstāja Latvijas teritorijas lielāko daļu un reprivatizācija vairs nebija okupācijas iestāžu uzmanības centrā. Turklāt 1944. gada 19. marta sanāksmē pie Reihskomisariāta nodaļas vadītāja V. Burmeistera secināja, ka joprojām daudzi bijušie īpašnieki nav iesnieguši pieprasījumu reprivatizēt savus uzņēmumus to nerentabilitātes, kā arī nedrošā stāvokļa dēļ.⁷⁴

Turklāt arī pēc sīkiem norādījumiem, kā veicama reprivatizācija, neiztika bez starpgadījumiem. Apgabalu komisāri rīkojās pēc saviem ieskatiem, un dažkārt tika reprivatizēts īpašums, par kuru vēl nebija izlemts augstākajās okupācijas iestādēs. Tā, piemēram, apgabala komisārs J. Fusts atļāva reprivatizēt kādu lauku saimniecību tāpēc, ka tās bijušais īpašnieks bija izpildījis visas nodevas.⁷⁵ Tādi gadījumi, kad īpašums

tika reprivatizēts nomniekam bez saskaņošanas ar citām iestādēm, bija vairāki. Tad reprivatizāciju anulēja, kas izraisīja iedzīvotājos vilšanos.

Reprivatizācijas uzskatāmībai jāmin arī vairāki skaitļi, kā, piemēram, cik daudz iesniegumu reprivatizācijas pilnvarotajiem bija jāizskata, kāda bija iedzīvotāju aktivitāte un, visbeidzot, cik daudz īpašumu reprivatizēja. Diemžēl jāatzīmē, ka šāds pārskats būtu nepilnīgs, jo, salīdzinot vairākus avotus, nākas konstatēt, ka skaitļi dažādos dokumentos ir dažādi. To apstiprina arī Rūpniecības departamenta direktora atzinums, ka lielākā daļa datu par reprivatizācijas gaitu ir tikai aptuvena. Turklāt jāpatur prātā, ka arī reprivatizētie uzņēmumi ne vienmēr atsāka strādāt darbaspēka, izejvielu trūkuma vai kāda cita iemesla pēc.

Reprivatizēto uzņēmumu saraksti tika publicēti Latvijas Zemes pašpārvaldes oficiozā – “Rīkojumu Vēstnesī”. Līdz 1942. gada beigām tajā publicēja privatizēto 691 amatniecības uzņēmumu, 154 sīkrūpniecības uzņēmumus un 239 sīktirdzniecības uzņēmumus, bet līdz 1943. gada beigām – privatizētos 1197 amatniecības uzņēmumus, 423 sīkrūpniecības uzņēmumus un 486 sīktirdzniecības uzņēmumus.

Pavisam “Rīkojumu Vēstnesī” tika publicēti 2333 no 1942. gada līdz 1944. gada septembrim privatizētie uzņēmumi. Līdz 1944. gada septembrim, tas ir, līdz laikam, kamēr pastāvēja Zemes pašpārvalde, publicēja:

- 1) 31 privatizēto amatniecības uzņēmumu sarakstu – 1306 uzņēmumi,
- 2) 19 privatizēto veikalu sarakstu – 542 veikali,
- 3) 24 sīkrūpniecības sarakstus – 239 uzņēmumi.

Visvairāk pieteikumu reprivatizācijai bija 1942. gadā. Līdz 1942. gada beigām reprivatizācijai bija iesniegti 2425 pieteikumi, no kuriem 1322 attiecās uz amatniecības uzņēmumiem, 593 uz sīkrūpniecību un deviņi uz sīktirdzniecību. 19 gadījumos pieprasījumi tika atsaukti, 330 gadījumos pieprasījumi neatbilda reprivatizācijas noteikumiem vai trūka kāda dokumenta vai lēmuma.

Līdz 1943. gada beigām reprivatizācijai tika iesniegts 2712 iesniegumu, no kuriem 1589 attiecās uz amatniecības uzņēmumiem, 993 uz sīkrūpniecību un 23 uz sīktirdzniecību. Kā neatbilstoši noteikumiem noraidīti dokumenti 18 gadījumos, bet 76 gadījumos iesniegumi tika atsaukti. 13 iesniegumu attiecās uz izceļotāju uzņēmumiem, kas atradās rūpniecības rajonu kompetencē u.c.

Reprivatizācijas rezultātā visvairāk reprivatizēja pilsētu namus – dažādos okupācijas iestāžu pārskatos minēts apmēram 90 procentu,⁷⁶ jo to uzturēšana bija saistīta ar lieliem izdevumiem, bet īres maksas salīdzinoši zemas. Turklāt veikt lielākus remontus arī nebija iespējams, jo šādiem mērķiem nebija pieejami celtniecības materiāli. Lauksaimniecībā 1943. gada 19. oktobrī bija reprivatizēti 15% lauksaimniecības uzņēmumu.⁷⁷ Līdz kara beigām tika reprivatizēti aptuveni 24% zemnieku īpašumu.⁷⁸ Kopumā šie skaitļi gan ir relatīvi, jo lielākie uzņēmumi netika reprivatizēti. Tātad, ja ņem par pamatu uzņēmumu saimniecisko nozīmi, tad reprivatizētā jauda bija procentuāli mazāka.

Nobeigums

Jāsecina, ka vācu okupācijas iestādes nebija paredzējušas vispārēju reprivatizāciju. Sākotnēji reprivatizāciju sauca par “amatniecības, sīkrūpniecības un sīktirdzniecības jaunizveidošanu”. Tā bija okupantiem ekonomiski absolūti nepieciešama, jo organizēt un kontrolēt visu saimniecību – sevišķi laukos – nebija iespējams.

Jau ar pirmajiem rīkojumiem no reprivatizācijas pilnībā tika izslēgti ebreji, komunisti un pret nacistiem naidīgi noskaņotie iedzīvotāji. Ja šādiem cilvēkiem piederēja kāda uzņēmuma daļa, tad to drīkstēja privatizēt tikai par naudu uzņēmuma pārējās daļas īpašnieks. 1942. gadā šie noteikumi paredzēja tādu iespēju vairs tikai tajos gadījumos, kad “nevēlamiem elementiem” piederošā daļa nepārsniedza 50% īpašuma.

1942. gadā tika izstrādāti arvien sīkāki un precīzāki noteikumi, ar kādiem bijušajam īpašniekam bija tiesības atgūt savu īpašumu, kas rezultātā šo procesu kavēja. Reprivatizācija kavējās arī tāpēc, ka tajā bija iesaistītas daudzas iestādes, kas ne vienmēr precīzi ievēroja dotos norādījumus vai arī tos dažādu apstākļu dēļ izpildīja ar kavēšanos.

Vācu okupantiem bija tiesības neļaut privatizēt jebkuru uzņēmumu, ja tas nebija izdevīgi. Dažkārt netika pat dots nekāds pamatojums, kādēļ reprivatizācija ir liegta. Šādos gadījumos Latvijas Zemes pašpārvaldes iestādes neko nevarēja panākt, lai stāvokli mainītu.

1942. gada septembrī situāciju sarežģīja tas, ka mainīja reprivatizācijas kārtību. Jautājumus, kas skāra reprivatizāciju, tagad apstrādāja Ģenerālkomisariāta Fiduciārā pārvalde. Turklāt tā drīkstēja pārbaudīt arī tos gadījumus, kad reprivatizācija bija jau notikusi. Tas 1942. gadā vismaz uz trim mēnešiem aizkavēja reprivatizācijas procesu.

1943. gada 18. februārī pasludinātā vispārējā reprivatizācijas situāciju radikāli nemainīja, jo reprivatizācijas tempi būtiski nepaātrinājās. Bez tam jāatceras, ka reprivatizācijas mērķis bija tikai stimulēt saimniecisko darbību, bet ar katru kara gadu saimnieciskās grūtības pieauga – un bieži vien bija situācijas, kad reprivatizēts uzņēmums nevarēja darboties tāpēc, ka nebija izejvielu vai arī īpašnieks tika iesaukts okupantu darba dienestā vai militārajās struktūrās, vai arī citu iemeslu pēc.

Ir grūti novērtēt, cik liela daļa no padomju laikā nacionalizētajiem īpašumiem līdz kara beigām atdota atpakaļ bijušajiem īpašniekiem. Vēsturnieks A. Kalme uzskata, ka līdz kara beigām apmēram 24% lauku saimniecību tika reprivatizēti.⁷⁹ Šim viedoklim pievienojas arī S. Milliniemi, norādot, ka šis skaitlis varētu būt tuvs īstenībai. Jāatceras, ka lielie rūpniecības uzņēmumi un lauku saimniecības līdz pat kara beigām netika reprivatizētas.

Atsauces

- 1 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture. – Stokholma, 1969.
- 2 *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Laender. – Helsinki, 1973.
- 3 *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Russland. – Berlin, 1973.
- 4 *Блумфелд Э.* Гитлеровский оккупационный режим в Латвии. – Рига, 1967.
- 5 *Czollek R.* Faschismus und Okkupation. Wirtschaftspolitische Zielsetzung und Praxis des faschistischen deutschen Besatzungsregimes in den baltischen Sowjetrepubliken während des Zweiten Weltkriegs. – Berlin, 1974.
- 6 *Bilmanis A.* Latvia under German Occupation in 1943. – Washington, 1944.
- 7 Bundesarchiv (turpmāk – BA), R 6. f., 9., 10. lp.
- 8 *Dallin A.* Deutsche Herrschaft in Russland 1941–1945. Eine Studie über Besatzungspolitik. – Düsseldorf, 1958, S. 198.
- 9 *Kleist P.* Zwischen Hitler und Stalin 1939–1945. Aufzeichnungen. – Bonn, 1950, S. 163.
- 10 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-34. f., 1. apr., 58. l., 22. lp.
- 11 *Aizsilnieks A.* Latvijas saimniecības vēsture ..., 895. lpp.
- 12 LVVA, P-828. f., 6. apr., 409. l., 21., 22. lp.
- 13 Tēvija, 1941, 20. okt.
- 14 LVVA, P-828. f., 6. apr., 9. l., 2. lp.
- 15 BA, R 92. f., 477. l.
- 16 LVVA, P-813. f., 2. apr., 231. l., 2. lp.
- 17 Latvijas suverenitātes ideja likteņgriežos: Vācu okupācijas laika dokumenti, 1941–1945. – Rīga, 1990, 42. lpp.
- 18 Turpat, 55. lpp.
- 19 LVVA, P-990. f., 1. apr., 13. l., 6. lp.
- 20 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 3. lp.
- 21 Turpat, P-813. f., 2. apr., 231. l., 5. lp.
- 22 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 20., 21. lp.
- 23 Turpat, 89., 90. lp.
- 24 Turpat, 10. lp.
- 25 Turpat, 101. lp.
- 26 Turpat, P-813. f., 2. apr., 231. l., 12. lp.
- 27 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 40. lp.
- 28 Turpat, P-34. f., 1. apr., 94. l., 2. lp.
- 29 Turpat, 16. lp.
- 30 Turpat, 17. lp.
- 31 Turpat, P-69. f., 3. apr., 1. l., 29. lp.
- 32 Turpat, P-34. f., 1. apr., 94. l., 19. lp.
- 33 Turpat, 71., 72. lp.
- 34 Turpat, P-34. f., 1. apr., 58. l., 9. lp.
- 35 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 114. lp.
- 36 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 44. lp.
- 37 Turpat, P-813. f., 2. apr., 231. l., 63. lp.

- 38 Turpat, P-813. f., 2. apr., 231. l., 113., 114. lp.
- 39 Turpat, P-70. f., 2. apr., 22. l., 12. lp.
- 40 Turpat, 18., 19. lp.
- 41 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 106. lp.
- 42 Turpat, 109. lp.
- 43 Turpat, P-34. f., 1. apr., 9. l., 61. lp.
- 44 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 130. lp.
- 45 Turpat, P-1018. f., 1. apr., 43. l., 47. lp.
- 46 Turpat, P-34. f., 1. apr., 94. l., 15. lp.
- 47 Turpat, 21., 22. lp.
- 48 Turpat, P-813. f., 2. apr., 231. l., 123. lp.
- 49 Turpat, 133. lp.
- 50 Turpat, 25. lp.
- 51 Turpat, P-828. f., 6. apr., 7. l., 124. lp.
- 52 Turpat, 8. apr., 40. l., 45. lp.
- 53 Turpat, 14. lp.
- 54 Turpat, 26. lp.
- 55 BA, R 92. f., 10199. l.
- 56 LVVA, P-828. f., 8. apr., 40. l., 51. lp.
- 57 Turpat, 80. lp.
- 58 *Kleist P.* Zwischen Hitler und Stalin ..., S. 167.
- 59 BA, R 6. f., 88. l., 21.–23. lp.
- 60 Rīkojumu Vēstnesis, 1943, 23. febr.
- 61 Turpat, 5. marts.
- 62 LVVA, P-34. f., 1. apr., 58. l., 13., 14. lp.
- 63 Turpat, 19.–21. lp.
- 64 Turpat, 18. lp.
- 65 BA, R 92. f., 10182. l.
- 66 LVVA, P-989. f., 2. apr., 4. l., 17. lp.
- 67 Rīkojumu Vēstnesis, 1943, 29. jūn.
- 68 BA, R 92. f., 10194. l.
- 69 *Bīlmanis A.* Latvia under German Occupation in 1943, p. 11.
- 70 BA, R 92. f., 481. l.
- 71 LVVA, P-1018. f., 1. apr., 82. l.
- 72 Turpat, P-70. f., 5. apr., 101. l., 87.–92. lp.
- 73 Turpat, 93., 94. lp.
- 74 BA, R 6. f., 88. l., 38. lp.
- 75 Turpat, R 92. f., 10183. l.
- 76 Turpat, R 6. f., 88. l., 38. lp.; arī: 35.–37. lp.
- 77 Turpat, 60. lp.
- 78 *Myllyniemi S.* Die Neuordnung der baltischen Laender, S. 223.
- 79 *Kalme A.* Total Terror: An Expos'e of Genozide in the Baltics. – New York, 1951, p. 80.

Edvins Evarts

Die Reprivatisierungsfrage während der deutschen Okkupation 1941–1944

Zusammenfassung

Während der ersten sowjetischen Okkupation wurde das Privateigentum der lettischen Bürger in mehreren Stufen nationalisiert. Zuerst wurden die größten Unternehmen enteignet, danach alle andern, meistens ohne Kompensation.

Von den nationalsozialistischen Machthabern wurde im Sommer 1941 eine grundsätzliche Reprivatisierung versprochen. Doch der erste Beschluss zur Reprivatisierung hieß allerdings nicht "Reprivatisierung", sondern "Neugestaltung". Nur kleinere Unternehmen wurden reprivatisiert. Dabei hieß "Privatisierung", dass nicht nur die früheren Eigentümer das Recht hatten ein Unternehmen zu privatisieren, sondern alle, die bereit waren ein Unternehmen zu führen. Der einzige Unterschied bestand darin, dass die früheren Eigentümer für ihren Besitz nicht zahlen mußten. Für die deutsche Besatzungsmacht war Teilreprivatisierung von großer Bedeutung, da sie nicht im Stande war die Aufsicht im Lande allein durchzuführen.

Es gab viele Vorbedingungen, unter denen Unternehmen reprivatisiert werden konnten, u.a. die Frage nach persönlicher und fachlicher Eignung des ehemaligen Eigentümers, das Unternehmen sollte lebensfähig sein (d.h., genügend Rohstoffe und Arbeitskraft besitzen), die Notwendigkeit der Existenz des Unternehmens sollte klar ersichtlich sein. Wenn in einem Bereich bereits genügend Unternehmen reprivatisiert waren, durften keine weiteren Unternehmen mehr reprivatisiert werden, usw. Wegen der vielen Bedingungen ging die Reprivatisierung nur sehr langsam voran. Viele konnten die Bedingungen nicht erfüllen. Die deutschen Behörden konnten jede missliebige Person aus der Reprivatisierung ausschliessen.

Grundsätzlich war die Reprivatisierung zur Produktionssteigerung gedacht. Dessen ungeachtet konnte aber jedes Unternehmen vorübergehend oder auch dauerhaft stillgelegt werden, wenn "staatlichen Interessen es verlangten".

So wurden viele der reprivatisierten Unternehmungen auch stillgelegt, weil ihnen entweder Arbeitskräfte oder Rohstoffe weggenommen wurden. Die Unternehmen sollten in solchen Fällen weiter Steuern zahlen, was große Unzufriedenheit in der Bevölkerung hervorrief.

Es konnten auch jene Unternehmen reprivatisiert werden, von denen ein Teil (nicht größer als 50 Prozent) Juden gehört hatte. Allerdings mußte dann der frühere jüdische Anteil käuflich erworben werden.

Am 18. Februar 1943 gab Alfred Rosenberg die Reprivatisierung offiziell bekannt. Der Kreis der Berechtigten zur Reprivatisierung wurde erweitert. Vorrang hatten diejenigen, die politisch und wirtschaftlich treu ergeben waren, nur sie hatten das Recht zu reprivatisieren. Die Anordnung brachte aber nur zusätzliche Schwierigkeiten.

Ēriks Jēkabsons

Baltkrievu sabiedriski politiskā darbība Latvijā nacistiskās Vācijas okupācijas laikā 1941.–1945. gadā

Neatkarīgajā Latvijas Republikā pastāvēja nozīmīga, īpatnēja baltkrievu nacionālā minoritāte, kas aktīvi attīstīja sabiedriski politisko darbību (īpaši līdz 1934. gada maijam politiski tā bija izteikti kreisa).¹ Autoritārā režīma laikā baltkrievu kustība ievērojami vājinājās gan ārējo (režīma realizētā nacionālo minoritāšu darbību ierobežojošā politika), gan iekšējo (vājā nacionālā pašapziņa ievērojamā baltkrievu daļā) apstākļu dēļ. Rezultātā padomju varas gadā sekoja šķietama baltkrievu darbības aktivizēšanās, kas gan izpaudās vienīgi vairāku skolu atklāšanā, taču tā iezīmējās arī ar zināmu atbalstu padomju varai, lai gan pret daudziem baltkrieviem tika vērstas represijas.² Sevišķi uzskatāmi minētais izpaužas divu ļoti aktīvu baltkrievu sabiedrisko darbinieku – Konstantīna Jezovitova³ un Nikolaja Demidova liktenī (abiem bija sevišķa nozīme arī Latvijas baltkrievu vēsturē vācu okupācijas laikā). K. Jezovits – Baltkrievijas Tautas Republikas militārās misijas Baltijas valstīs vadītājs 1919.–1920. gadā – padomju varas gadā kļuva par atjaunotās baltkrievu vakara pamatskolas pārzini Rīgā. Viņš aktīvi darbojās jaunās varas izveidotās skolotāju arodbiedrības struktūrās⁴ un strādāja arī par Latvijas PSR Izglītības tautas komisariāta saimniecības pārzini.⁵ Kā liecināja K. Jezovits padomju apcietinājumā pēc kara, jau no 1925. gada viņš, faktiski būdams baltkrievu sabiedriski politiskās dzīves vadītājs Latvijā, bija PSRS sūtniecības ziņotājs ar segvārdu “Ozols”. No 1940. gada vasaras K. Jezovits ar tādu pašu segvārdu pārgāja Latvijas PSR lekslietu tautas komisariāta dienestā. 1941. gada martā ticis izsaukts uz Maskavu kā arodbiedrību pārstāvis. Tur lekslietu tautas komisariāta (leTK) darbinieki devuši viņam norādījumus, lai saistās ar baltkrievu politiskās emigrācijas vadītājiem un cenšas ieņemt pēc iespējas augstāku stāvokli.⁶ Pats K. Jezovits kādā privātā vēstulē 1942. gada decembrī paziņai Berlīnē pārspīlēti rakstīs, ka padomju varas gadā “laimīgā kārtā palicis vesels” visticamāk tāpēc, ka padomju vara “nokautrējusies” viņu uzreiz represēt kā “no Ulmaņa režīma cietušu”. Turklāt viņu ļoti mīlējuši baltkrievu skolēni un viņu vecāki, “vajadzējis ieklausīties strādnieku kvartālu balsī”, taču uz Sibīriju izsūtīta bijusī dzīvesbiedre.⁷ (Patiesībā viņa otrā sieva Larisa Nīkiforovska pati devās līdzī bēgošajai Sarkanajai armijai un 70. gados nomira Maskavā.⁸)

Savukārt N. Demidovs 1919.–1920. gadā kā viens no baltkrievu nacionālo bruņoto formējumu virsniekiem bija piedalījies cīņā pret Sarkanu armiju Baltkrievijā (vēl pēc Polijas un Padomju Krievijas pamiera noslēgšanas), pie tam viņa komandētais bataljons cīnījās neitrālajā joslā visilgāk. IeTK N. Demidovu apcietināja jau 1940. gada vasaras beigās. Viņu aizveda uz Lubjankas cietumu Maskavā. Taču pārsteigumu izraisa tas, ka 1941. gada pavasarī viņš tiek atbrīvots un pat atgriežas Latvijā.⁹ Ievērojot IeTK darba stilu, grūti minēto izskaidrot citādi kā vien ar pieņēmumu, ka N. Demidovs piekritis sadarboties ar IeTK. Vēl jo vairāk tāpēc, ka IeTK zināja par N. Demidova darbību Latvijas Politiskās pārvaldes aģenta statusā. Sākumā viņa lieta tika izskatīta kopā ar vairāku citu apcietināto Politiskās pārvaldes darbinieku materiāliem (visiem piesprieda un izpildīja nāvessodu, bet N. Demidova lieta 1941. gada 3. martā tika izdalīta atsevišķi, jo IeTK darbiniekiem tajā “bija vēl noskaidrojami jautājumi”).¹⁰

1940.–1941. gadā pēc vardarbīgās ieķļaušanas PSRS sastāvā Latvija atradās vienā valstī ar Baltkrieviju un Latviju ar to saistīja tieša robeža (sevišķi tā tika pagarināta 1939. gada rudenī pēc Rietumbaltkrievijas ieķļaušanas PSRS). Savukārt, sākoties vācu-padomju karam 1941. gada vasarā, abas zemes kā ģenerālapgabali kopā ar Igauniju un Lietuvu tika ieķļautas jaunizveidotajā administratīvajā veidojumā “Ostlande”. Sākotnēji baltkrievu nacionālās aprindas uztvēra jaunās pārmaiņas ar cerībām, taču vācu okupācijas plānos bija izmantot baltkrievu nacionālismu vienīgi kā līdzekli cīņā pret padomju un poļu pagrīdes ietekmi Baltkrievijā (ar situāciju Baltkrievijā cieši saistīts bija arī Latvijas baltkrievu stāvoklis un aktivitātes). Ar Ostlandes Baltkrievijas ģenerālapgabala ģenerālkomisāra Vilhelma Kubes (*Kube*) personisku atbalstu jau 1941. gadā ievērojami atdzīvojās baltkrievu kultūras un izglītības darbs. Tomēr visi baltkrievu nacionālās kustības līderu mēģinājumi panākt pašpārvaldes un savu bruņoto vienību izveidi beidzās nesekmīgi, kaut arī, tieši pateicoties V. Kubes izteiktajai labvēlībai, vācu okupācijas laikā bija vērojams agrāk nebijis uzplaukums baltkrievu kultūras un izglītības jomā (tieši tāpēc baltkrievu historiogrāfijā par V. Kubi pastāv ļoti pretrunīgi viedokļi). 1941. gada oktobrī okupācijas varas iestādes atļāva izveidot Minskā Baltkrievu tautas pašpalīdzību, kuras vadība (pirmām kārtām bijušais politiskais emigrants Prāgā Ivans Jermačenko) samērā konsekventi prasīja mainīt attieksmi pret baltkrievu tautu un dot iespēju izveidot baltkrievu valsti un karaspēku. 1942. gadā V. Kube iecēla I. Jermačenko par savu padomnieku baltkrievu lietās, un tā paša gada jūlijā tika atļauts veidot baltkrievu paš aizsardzības vienības pēc teritoriālā principa cīņai pret partizāniem un sabotāžu (I. Jermačenko vadībā). Plānoto triju divīziju vietā vāciešu pretdarbības (starp V. Kubi un vācu Drošības dienesta (SD) vadību šajā jautājumā pat izvērtās konflikts) dēļ izveidoja apmēram 20 vāji apbruņotus bataljonus, tomēr 1943. gada maijā paš aizsardzība tika izformēta un esošās vienības nodotas policijas pārziņā. Vienlaikus Baltkrievu tautas pašpalīdzība tika pārdēvēta par Baltkrievu pašpalīdzību, atstājot tās pārziņā vienīgi veselības

aizsardzības un materiālās palīdzības jautājumus. Pasliktinoties Vācijas stāvoklim frontē, attieksme ievērojami mainījās. 1943. gada 22. jūnijā V. Kube atļāva izveidot nacionālo Baltkrievu jaunatnes savienību, bet 27. jūnijā Ģenerālkomisariatā nodibināja Baltkrievu uzticības padomi ar padomdevējas tiesībām. 1943. gada oktobrī padomju partizānu akcijā V. Kube tika nogalināts, taču viņa pēcnācējs Kurts Gotbergs (*Gottberg*) turpināja priekšgājēja aizsākto kursu: 1943. gada 21. decembrī viņš izveidoja Baltkrievu Centrālo radu (padomi) – BCR, kas bija iecerēta kā neatkarīgās Baltkrievijas nākamā valdība un kuras statūtos bija rakstīts, ka tā ir “tautas pārstāvniecība pašpārvaldes ietvaros” un tās uzdevums ir – “mobilizēt visus baltkrievu tautas spēkus boļševisma iznīcināšanai”. To vadīja prezidents Radoslavs Ostrovskis, ko iecēla ģenerālkomisārs, bet pārējos locekļus ģenerālkomisārs iecēla pēc prezidenta priekšlikuma. 1944. gada janvārī Minskā tika atklāta radas darbība, bet martā tās prezidents izsludināja vispārēju mobilizāciju Baltkrievijas zemes aizsardzības (*Krajova oborona*) vienībās. Pēc mobilizācijas aprīlī tajā bija 31 kājnieku un vairāki sapieru bataljoni. 1944. gada 27. jūnijā – laikā, kad Minskai strauji tuvojās uzbrūkošā Sarkanā armija, pilsētā tika atklāts Visbaltkrievijas 2. kongress (Baltkrievijas Tautas Republikas 1. kongress bija noticis 1917. gada decembrī). Tajā piedalījās arī delegāti no Lietuvas, Latvijas (K. Jezovitovs un Pjotrs Miranovičs), Vācijas un Francijas. Aktīvi kongresā uzstājās K. Jezovitovs un 1942. gadā no Latvijas izbraukušais N. Demidovs. Kongresa delegāti bija spiesti steigšus pamest Minsku sakarā ar Sarkanās armijas strauju tuvošanos. No 1944. gada rudens Centrālās radas darbība tika pārcelta uz Berlīni, kur galvenā uzmanība tika pievērsta baltkrievu leģiona – iecerētās Baltkrievijas atbrīvošanas armijas izveidei. 1944. gada oktobrī ar K. Jezovitova pūlēm tika izveidots BCR pakļauts 1. kadru bataljons, vēlāk – propagandistu, feldšeru, medmāsu un muzikantu kursi. Vienlaikus 1945. gada janvārī uz Baltkrievijas zemes aizsardzības vienību bāzes sāka veidoties 1. baltkrievu SS grenadieru divīzija, kura nepaspēja iesaistīties karadarbībā un kara beigās (vēl kā brigāde) padevās amerikāņiem. Minēto mobilizācijas darbu kā BCR Kara lietu pārvaldes priekšnieks vadīja rīdzinieks K. Jezovitovs. 1945. gada 20. janvārī Berlīnē BCR apstiprināja Baltkrievijas Tautas Republikas Konstitūciju un saskaņā ar to izveidoja valdību (oficiāli to dēvēja par kolēģiju), kurā K. Jezovitovs faktiski skaitījās kara ministrs. Šī institūcija darbojās līdz Vācijas pilnīgai sakāvei 1945. gada maijā.¹¹

Baltkrievi Latvijā 1941.–1945. gadā. Okupācijas varas attieksme

1943. gada 24. februārī okupācijas varas īstenotā tautas skaitīšana Ostlandes Latvijas ģenerālapgabālā uzrādīja kopumā 48 601 baltkrievu (2,76% iedzīvotāju; no tiem 6669 Rīgā).¹² Baltkrievu valodu ģimenē lietoja gandrīz 20 000 cilvēku (krievu valodu – vairāk nekā 21 000, latviešu – 4313, poļu – 563, ģimenē divās valodās sarunājās

2478 cilvēki). Interesanti, ka baltkrievu valodu ģimenē lietoja arī 4801 latvietis, 738 poļi un 385 krievi (var pieņemt, ka šie latvieši, kā arī citas tautības iedzīvotāji drīzāk pieskaitāmi baltkrieviem).¹³ Tādējādi baltkrievu skaits Latvijā ir ievērojami lielāks nekā tika konstatēts tautas skaitīšanā 1935. gadā (salīdzinājumam: 26 803 cilvēki un 1,41%). Tas ir izskaidrojams ar vairākiem apstākļiem: autoritārā režīma laikā daudzi minoritāšu pārstāvji dažādu iemeslu pēc tika reģistrēti kā piederīgi latviešiem (sevišķi tas attiecās uz visumā nacionāli neapzinīgajiem baltkrieviem Dienvidlatgalē un Ilūkstes apriņķī); vācu okupācijas laikā tika reģistrēti arī Latvijā pastāvīgi dzīvojošie bijušie Polijas pilsoņi – laukstrādnieki, starp kuriem bija daudz baltkrievu; turklāt Latvijā baltkrievi dažādā ceļā (karagūstekņi, darbaspēks utt.) nonāca arī tieši vācu okupācijas laikā, ko izteikti apliecina ukraiņu skaita pieaugums no 1844 cilvēkiem 1935. gadā līdz 11 339 cilvēkiem 1943. gadā. 1943.–1944. gadā no Baltkrievijas Latvijā ieplūda arī bēgļi. Jāatzīmē, ka vācu okupācijas iestāžu pret poļiem ierobežojošās nostājas dēļ daudzi šīs tautības pārstāvji uzskatīja par izdevīgāku sevi deklarēt par baltkrievu. To skaidri apliecina arī tālaika latviešu amatpersonu liecības. Tā, piemēram, bijušais Ilūkstes apriņķa policijas iecirkņa priekšnieks Pēteris Pūpols atcerējās, ka Grīvas pilsētas apkārtnē Ilūkstes apriņķī (apgabalā, uz kuru Polija bija izteikusi zināmas teritoriālas pretenzijas līdz pat 1929. gadam un kur poļu tautības iedzīvotāju īpatsvars bija sevišķi augsts) “vairs nevarēja sastapt neviena poļa, jo agrākie poļi tad sevi dēvēja par baltkrieviem”¹⁴. Kaut arī šis apgalvojums jāatzīst par zināmā mērā pārspīlētu, tomēr jāpieņem, ka stāvokli noteica vācu okupācijas varas iestāžu oficiālā un neoficiālā attieksme pret nacionālajām grupām okupētajās teritorijās. Atšķirībā no poļiem pret baltkrieviem tās izturējās ar zināmu labvēlību, ko noteica pirmām kārtām vēlēšanās mazināt poļu skaitu un ietekmi, kā arī latviešu ietekmi Latgalē, tādējādi atvieglojot sev okupācijas varas īstenošanu.

K. Jezovitovs 1941. gada 8. novembra vēstulē vecticībnieku sabiedriskajai darbiniecei Marijai Fominai (mēģinot viņu pārliecināt, ka lielākā daļa Latvijas vecticībnieku pēc izcelsmes ir “kriviči” – tātad baltkrievi¹⁵) rakstīja: “Vācieši pret baltkrieviem izturas labi un nāk pretī viņu nacionālajiem centieniem.”¹⁶ Vācu okupācijas sākumā K. Jezovitovs kādā savā aprēķinā par, viņaprāt, patieso baltkrievu skaitu Latvijā bija pavisam atklāts. Viņš bija aprēķinājis, ka baltkrievu skaits ir “ne mazāks par 200 000 cilvēku”, kas izrietēja no pieņēmuma, ka krievi ir tikai daļa vecticībnieku uz laukiem un atsūfīto krievu ierēdņu pēcnācēji pilsētās, bet poļi – tikai bijušo muižnieku pēcnācēji. “Visi pārējie “krievi” un “poļi” ir tikai “poļu ticības” un “krievu ticības” baltrutēņi,” viņš rakstīja. “Es pilnīgi saprotu, kad krievu caru un boļševiku valdības centās iznīcināt baltrutēņus. Saprotu arī poļu, latviešu un leišu agresijas iemeslus. Bet esmu pārliecināts, ka Vācijas valsts politiskās intereses nesakrīt ar krievu, poļu, latviešu un leišu interesēm un ka Vācijas vietējās pārvaldes, cik tas ir pašlaik iespējams, atbalstīs baltrutēņus abu tautu (vācu un baltrutēņu) politiskajās interesēs.”¹⁷

Papildinot kārtējo Austrumu ģenerālplānu, kas tika sagatavots 1943. gada sākumā un, tāpat kā iepriekšējie, paredzēja arī Baltijas kolonizāciju ar vāciešiem un pamattautu daļas pārvācošanu, 1943. gada aprīlī Ostlandes ģenerālkomisārs Hinrihs Loze (*Lohse*) deva rīkojumu, kādai jābūt attieksmei pret mazākumtautībām. To pastāvēšana un daudzveidīgums tika atzīts par vācu varu nostiprinošu faktoru, ar noteikumu, ka to darbību stingri kontrolēs vācu okupācijas iestādes, tādēļ atļāva Latvijas ģenerālapgabalā veidot mazākumtautību (gan tikai krievu un baltkrievu) "uzticības orgānus" – apvienības, tomēr īpaši uzsverot, ka uz poļu tautas grupu šis rīkojums neattiecas. Ostlandes ģenerālkomisārs H. Loze savos 1943. gada 24. augusta norādījumos visām pakļautajām iestādēm par izturēšanos pret tautību grupām (tie papildināja 1942. gada 27. jūlijā izdotās vadlīnijas) uzsvēra, ka attieksmē pret baltkrieviem Latvijā un Lietuvā jābūt pamatā tiem pašiem pamatprincipiem kā attieksmē pret baltkrieviem Baltkrievijā, – tas stingri jāievēro un "jāizmanto pašu interesēs gan darbos, gan vārdos"¹⁸.

Savukārt reihskomisariāta Politiskās nodaļas vadītāja Vernera Kapa (*Kapp*) 1943. gada oktobrī pabeigtajā ģenerālplāna īstenošanas uzmetumā Latvijā tika paredzēta baltkrievu apvienības pastāvēšana ar vadītāju K. Jezovitu un viņa vietnieku P. Miranoviču priekšgalā.¹⁹ Jau pirms tam Vācijas Okupēto Austrumu apgabalu ministrs Alfrēds Rozenbergs (*Rosenberg*) šajā jautājumā konsultējās ar Baltkrievijas ģenerālapgabala ģenerālkomisāru V. Kubi un 28. augustā informēja Ostlandes reihskomisāru, ka V. Kube piekrīt tam, ka Rīgā turpina darboties Baltkrievu apvienība, kas tādējādi nodrošina baltkrievu intereses Latvijā. Tāpēc arī A. Rozenbergs izteica atbalstu organizācijas pastāvēšanai, gan piebilstot, ka ir "stingri jāuzmana", lai tā darbotos vienīgi "tīri saimnieciskā laukā un kā baltkrievu tautas grupas aizstāve".²⁰

Baltkrievu apvienība Latvijas ģenerālapgabalā

1941. gada augustā K. Jezovits Rīgā organizēja Baltkrievu komiteju, kas 1942. gada martā tika pārdēvēta par Baltkrievu apvienību, kļūdamas par tās priekšsēdētāju (viņš palika šajā amatā līdz aizbraukšanai no Latvijas 1944. gada augustā).²¹ K. Jezovita vietnieks bija Latvijas Mākslas akadēmiju beigušais gleznotājs un sabiedriskais darbinieks P. Miranovičs. Bez tā Baltkrievu nacionālā komiteja 1941. gada septembrī izveidojās arī Daugavpilī, 1942. gadā kļūstot par apvienības nodaļu (šādas nodaļas tika izveidotas arī Krāslavā, Pasiēnē, Indrā un Zilupē). Noprotams, ka apvienībā darbojās galvenokārt baltkrievu inteliģence, piemēram, no 44 Daugavpils nodaļas biedriem 1942. gada pavasarī 33 bija skolotāji, viens katoļu (Jāzeps Gailevičs) un viens pareizticīgo mācītājs, kuri abi pasniedza ticības mācību baltkrievu skolās, diriģents, skolniece, radiotehniķis, strādnieks, galdnieks, elektromontieris un tikai trīs zemnieki.²²

Apvienības centrālās valdes priekšsēdētājs K. Jezovitovs neapšaubāmi bija spilgtākā personība starp baltkrieviem Latvijā arī aplūkojamajā laikposmā. Viņš lielā mērā koordinēja un vadīja baltkrievu sabiedriski politisko dzīvi. Ar okupācijas varas iestāžu atļauju K. Jezovitovs samērā bieži devās uz Minsku, Viļņu un pat Berlīni, kā arī sarakstījās ar nacionālās kustības vadītājiem Minskā, Prāgā un Berlīnē – I. Jermačenko, Nikolaju Škjaļonku (BCR prezidenta vietnieks) u.c. 1942. gada beigās K. Jezovitovs atzina, ka vairākkārt saņēmis piedāvājumus pārcelties atbildīgā darbā uz Minsku, taču atteicies, jo “rīdnieki un Latgales baltkrievi lūdz viņus nepamest”²³.

K. Jezovitova vadītā organizācija, lielā mērā pateicoties vācu okupācijas varas iestāžu labvēlīgajai attieksmei, spēja aizstāvēt savas tautības grupas intereses. Organizācijai vairākkārt izdevās novērst vai aizkavēt baltkrievu skolotāju nosūtīšanu darbos ārpus Latvijas (piemēram, 1942. gada jūnijā tika veikta Pasienes pagastā dzīvojošo baltkrievu skolotāju reģistrācija šķietamai nosūtīšanai uz Ukrainu, ko izdevās novērst).²⁴ 1942. gada jūlijā apvienība konstatēja, ka tai izdevies novērst vairāku skolotāju brīvprātīgu izbraukšanu darbā uz Baltkrieviju, jo Latvijā bija jūtams šīs profesijas pārstāvju trūkums daudzās baltkrievu skolās.²⁵ Arī apvienības Daugavpils nodaļa vairākkārt iesniedza Daugavpils gebītiskomisāram lūgumus atbrīvot darbā nosūtāmo savākšanas akcijās aizturētos tautiešus (piemēram, 1942. gada 5. jūnijā lūdza atbrīvot 13. maijā aizturēto Skaistas pagasta zemnieku Valerianu Račko).²⁶

Baltkrievu apvienība iespēju robežās tiešām daudz darīja arī Latvijā nokļuvušo tautiešu atbalstam. 1944. gada maijā no Glubokoje rajona Daņiloviču pagasta Vopajjevo sādžas iedzīvotājiem apvienībā ienāca vairāk par 60 lūgumiem palīdzēt atrast 1943. gada oktobrī šķietami uz darba nometni Dundagā aizvestos tuviniekus. 1944. gada 30. maijā apvienības centrālā valde vēstulē BCR prezidentam R. Ostrovskim lūdza viņu apsvērt iespēju atsūtīt uz Rīgu reevakuācijas komisiju, kura kārtotu daudzu simtu Novogrudokas apkārtnē 1943. gadā darbam Igaunijā un uz Ļeņingradu nosūtīto, bet pēc norisēm frontē Latvijā nokļuvušo strādnieku atgriešanos dzimtenē vai arī viņu nosūtīšanu uz baltkrievu karaspēka daļām. Vēstulē bija uzsvērts, ka šie cilvēki tiek nepelnīti uzskatīti par bēgļiem un daudzi iesniedz apvienībai lūgumus palīdzēt atgriezties Baltkrievijā vai iedalīt viņus nacionālajās karaspēka vienībās. Sevišķi tika uzsvērts, ka Rīgā jau darbojas šāda lietuviešu reevakuācijas komisija no Kauņas, kura reģistrē arī baltkrievus (ja tie “kaut drusku” zina lietuviešu valodu) no Viļņas apgabala.²⁷

Apvienības centrālās valdes pakļautībā Rīgā no 1942. gada marta darbojās zinātnes sekcija. K. Jezovitovs deva rīkojumu izveidot tādu arī Daugavpils nodaļā, par tās vadītāju uzaicinot vēsturnieku Boļeslavu Brežgo, kurš bija arī apvienības centrālās valdes sekcijas priekšsēdētāja vietnieks, ar uzdevumu veikt “baltkrievu zinātnisko darbu” Latgalē. Tomēr sekcija Daugavpilī izveidota netika (B. Brežgo dzīvesbiedre –

Anastasija bija Daugavpils baltkrievu skolas skolotāja un Baltkrievu apvienības biedre, savā anketā viņa norāda, ka vīrs bijis baltkrievs²⁸). Tās darbības loks kara apstākļos nebija sevišķi plašs, taču noteikti atzīmējams vietējā baltkrievu dzejnieka Pjatro Sakola (īstajā vārdā – Pjotrs Masaļskis) paveiktais – 1942. gada vasarā viņš nodod sekcijai 360 baltkrievu valodā iztulkotas latvju dainas.²⁹

Jau 1941. gada rudenī Baltkrievu apvienība centās organizēt sava preses izdevuma iespēšanu Daugavpilī, atbildība par to tika uzlikta Daugavpils baltkrievu komitejas priekšsēdētājam Aleksandram Jakubeckim (tika pat iesūtīti materiāli topošajam laikrakstam). Tomēr apvienībai neizdevās nokārtot laikraksta izdošanu (Daugavpils nodaļa 1943. gada janvārī vienīgi rokrakstā sagatavoja avīzes “*Наш Шлях*” (“Mūsu Ceļš”) numuru³⁰). Taču 1942. gada jūlijā Rīgā kā Ostlandes galvenajā pilsētā ar vācu iestāžu atbalstu sāka iznākt laikraksts “*Новы Шлях*” (“Jaunais Ceļš”), kura redaktors Vladimirs Sjadura bija atsūtīts no Minskas, avīzi izplatīja galvenokārt Baltkrievijā. Tajā tika ievietota arī informācija par Latvijas baltkrievu dzīvi (tāpat kā Viļņā, Berlīnē un Bjalistokā baltkrievu valodā izdotajās avīzēs, šo apskatu autors parasti bija K. Jezovitovs, kurš rakstīja arī par baltkrievu tautas vēsturi un kultūru). Saskaņā ar Rietumos publicētajām Viļņas trimdas baltkrievu sabiedriskā darbinieka Jāzepa Maļeckca atmiņām izdošanu bija organizējis tieši K. Jezovitovs kādā braucienā uz Minsku un Viļņas baltkrievu nacionālo komiteju. Kopumā līdz 1944. gada rudenim iznāca 34 žurnāla formā iespiesti laikraksta numuri (sākotnēji bija paredzēts izdot to divas reizes mēnesī, taču tas netika strikti ievērots).³¹ Viļņā izdotā laikraksta “*Беларускае Слова*” (“Baltkrievu Vārds”) redaktors P. Širokovs (pseidonīms – Todars Ļebjada) 1943.–1944. gadā dzīvoja Latvijā, Grīvā, no kurienes aktīvi sarakstījās ar K. Jezovitovu Rīgā. Turklāt kinostudijas “*Ostland Film G.m.b.H.*” Rīgas nodaļā no 1942. gada vasaras tika gatavotas baltkrievu kinohronikas, kuras tekstus arī rediģēja K. Jezovitovs.³²

Baltkrievu skolas

Sevišķu uzplaukumu vācu okupācijas laikā piedzīvoja baltkrievu izglītības iestādes. 1942. gada 1. janvārī tika izveidots baltkrievu skolu lietu referenta amats Izglītības un Kultūras ģenerāldirekcijā, kurā visu okupācijas laiku strādāja P. Miranovičs. Viņš aktīvi sadarbojās ar Latvijas ģenerālapgabala Ģenerālkomisariāta kultūras un izglītības referentu 1939. gadā uz Vāciju izceļojošo Liepājas vācu ģimnāzijas direktoru Francu Adolfi (*Adolphi*; ar F. Adolfi baltkrievu skolu lietās P. Miranovičs gan sadarboties bija sācis vēl pirms oficiālās stāšanās amatā – 1941. gada rudenī, jau novembrī izsūtīt uz Daugavpils baltkrievu komiteju pilnvaras organizēt baltkrievu skolas arī Ilūkstes apriņķī³³). 1941. gada 1. decembrī Daugavpils gebītiskomisārs iecēla par baltkrievu skolu inspektoru Latgales un Zemgales ģenerālapgabalā N. Demidovu, uzdodot vi-

nam "organizēt un pārraudzīt šīs skolas"³⁴, bet pēc viņa izbraukšanas uz Baltkrieviju (iecelšanas skolu inspektora amatā Lidas apriņķī) no 1942. gada februāra šajā amatā strādāja Daugavpils baltkrievu pamatskolas izveidotājs un pirmais pārzinis Aleksandrs Mahnovskis (saskaņā ar N. Demidova izteikto ieteikumu F. Adolfi). Inspektors darba lietās bija pakļauts Daugavpils gebītskomisāra pārvaldes izglītības un kultūras lietu referentam – Baltijas vācietim Rolfam Vīkbergam (*Wieckberg*).³⁵

Jau 1941./1942. mācību gadā Rīgā, Daugavpilī, Daugavpils (no tām Indras pagastā – 10, Robežnieku pagastā – piecas), Ludzas (no tām – četras Pasienes pagastā) un Ilūkstes apriņķī darbojās 36 baltkrievu septiņgadīgās (šīs skolas dēvēja par tautskolām) un piecgadīgās pamatskolas, kuras 1942. gada pavasarī beidza apmēram 100 skolēnu, un valsts ģimnāzija Indrā (salīdzinājumam: 1939./1940. mācību gadā Latvijā, Rīgā, darbojās tikai viena baltkrievu sešgadīgā pamatskola, bet padomju varas gadā – divas pamatskolas, četras par nepilnajām vidusskolām pārdēvētās bijušās sešgadīgās pamatskolas un viena jauktā – krievu un baltkrievu nepilnā vidusskola³⁶). Jāatzīmē, ka skolu atvēršana norisinājās pakāpeniski 1941. gada rudenī un pat ziemā. Tā, piemēram, Daugavpilī septiņklašu pamatskola sabiedriskā darbinieka un bijušā baltkrievu teātra vadītāja Jāzepa Kamažiņska vadībā sāka darbu tikai decembrī,³⁷ taču jau 1942./1943. mācību gadā tajā bija 317 skolēnu. Turklāt tajā pašā laikā no šī mācību gada strādājošajā Grīvas piecklašu baltkrievu pamatskolā bija vēl 135 skolēni. Skolai gan tā arī neizdevās iegūt telpas Grīvā (turienes bijušās valsts pamatskolas telpās apmetās karaspēks), un tā darbojās Daugavpilī, sākotnēji Daugavpils baltkrievu skolas telpās, bet no 1942. gada novembra – A. Mahnovska ar apgabala komisariāta atbalstu iegūtajās telpās bijušajā ebreju sinagogā.³⁸ Bez tam 1942. gada rudenī Baltkrievu apvienības vadība un skolu inspektors nesekmīgi centās organizēt baltkrievu skolu atvēršanu arī atsevišķos Rēzeknes apriņķa pagastos.³⁹

1942. gada vasarā Indrā baltkrievu ģimnāzijā tika sarīkoti divu mēnešu vasaras kursi 62 baltkrievu skolotājiem (pasniedzēji bija no Viļņas uzaicinātie, kā arī vietējie pedagogi).⁴¹ 1942. gada decembrī Indras ģimnāzijā (sākotnēji tās direktors bija Sergejs Saharovs, bet no 1942. gada oktobra – Aleksandrs Rodzjko) bija deviņi pedagogi un 128 skolēni, bet 1943. gada 1. decembrī – seši pedagogi un 103 skolēni (1944. gada aprīlī, nobeidzot mācību gadu, – astoņi pedagogi un 92 skolēni). Skolā darbojās kopmītne 30 skolēniem.⁴² 1942./1943. mācību gadā sāka darbu arī baltkrievu valsts ģimnāzija Zilupē (direktors S. Saharovs), un 1942. gada 1. decembrī tajā bija septiņi pedagogi un 55 skolēni, bet 1943. gada 1. decembrī – seši pedagogi un 70 skolēnu (1944. gada aprīlī – seši pedagogi, 59 skolēni).⁴³ Abas ģimnāzijas un baltkrievu pamatskolas beidza darbu 1944. gada vasarā (jūlijā sakarā ar "frontes pievirzīšanos tuvāk Latvijas teritorijai" Indras ģimnāzijas direktors ziņoja, ka skolas kanceleja pārcēlusies uz Rīgu).⁴⁴

Baltkrievu pamatskolas Latvijā 1941.–1944. gadā⁴⁰

Vieta	Darbības sākums	Skolēnu skaits (faktiskais)	Skolotāju skaits	Skolas pārzinis
Ludzas apriņķis				
Aizsilu–Zaļesjes pamatsk. Pasienes pag.	1942.01.02. (līdz tam – latviešu)	1942.02. – 56 1942.12. – 37 1943.12. – 36	2–3	P. Žukovskis (aizvests uz Vāciju 1942. g. maijā); S. Liepiņa A. Leitāne
Aizupes–Pirdavas pamatsk. Pasienes pag.	1942.01.02. (līdz tam – latviešu)	1942.05. – 68 1943.05. – 94 1943.12. – 84	3–4	S. Bogdanoviča S. Kirilovičs M. Baranovska
Baltiņu–Beļajovas pamatsk. (no 1943. g. okt. – tautskola) Pasienes pag.	1942.01.02.	1942.05. – 49 1943.05. – 118 1943.12. – 136	3–4	V. Meņšikovs
Bērzkalnes–Šuškovas tautskola Šķaunes pag.	1941.11. (1943.07. skola nodedzināta)	1941.12. – 107 1942.12. – 125	5	A. Čerkovskis
Pasienes tautskola	1942.26.01.	1941.12. – 92 1943.05. – 180 1943.12. – 195	6–7	B. Jurevičs
Zilupes–Rozenavas tautskola	1941.10.	1941.12. – 132 1943.05. – 132 1943.12. – 129	6	N. Demidovs M. Mežeckis
Daugavpils apriņķis				
Aizupes–Zareku pamatsk. Indras pag.	1941.15.10.	1941.12. – 38 1943.05. – 58 1943.12. – 43	1–2	E. Kozakēviča V. Zaviša Z. Matijevska V. Klagiša
Ausmas–Nevlānu pamatsk. Robežnieku pag.	1941.15.10.	1942.05. – 84 1943.05. – 45 1943.12. – 75	3	I. Blažēvičs H. Klagiša S. Kirilovičs
Avotu–Lupandu pamatsk. Indras pag.	1941.12.10.	1941.10. – 61 1943.05. – 46 1943.12. – 72	2–3	D. Jurkevičs

Vieta	Darbības sākums	Skolēnu skaits (faktiskais)	Skolotāju skaits	Skolas pārzinis
Bluķīšu–Savejku pamatsk. Indras pag.	1941.17.10.	1942.05. – 35 1943.05. – 26 1943.12. – 37	1	J. Bogdanovičs
Daugaviešu–Piedrujas tautskola Indras pag.	1941.15.10.	1941.10. – 141 1942.05. – 81 1942.12. – 157 1943.12. – 128	3–5	O. Gvozda S. Matijevskis
Daugavpils tautskola	1941.25.11.	1941.11. – 182 1942.05. – 49 1943.05. – 260 1943.12. – 252	8–13	A. Mahnovskis J. Kamažinskis
Dudeļu pamatsk. (no 1943. g. – tautskola) Aulejas pag.	1941.01.12. (līdz tam – latviešu)	1942.05. – 53 1943.05. – 63	1–3	O. Čerņihoviča
Ezernieku–Belajas tautskola Indras pag.	1941.12.10.	1942.05. – 125 1943.05. – 128 1943.12. – 154	5–6	N. Juzefoviča
Grāveru tautskola Aulejas pag.	1942.02.	1942.05. – 21	1	A. Čerņihovičs
Indras–Baļbinovas tautskola	1941.21.10.	1942.05. – 301 1943.05. – 309 1943.12. – 365	11	K. Kazakēvičs
Kalniešu–Gorovajas tautskola Skaistas pag.	1942.02.	1942.05. – 25 (uzņemti 104) 1943.05. – 79 1943.12. – 104	3–4	I. Blažēvičs F. Klagišs
Kārkliņu pamatsk. Robežnieku pag.	1941.11.	1941.12. – 40 1942.05. – 45 1943.01. – 40 1943.12. – 51	1–2	H. Klagiša M. Cingele
Krāslavas tautskola	1941.01.12.	1942.05. – 54 1943.05. – 84 1943.12. – 102	2–5	J. Krasņevičs

Vieta	Darbības sākums	Skolēnu skaits (faktiskais)	Skolotāju skaits	Skolas pārzinis
Krūmaņu–Juhņeviču pamatsk. Robežnieku pag.	1941.11.	1941.12. – 64 1942.05. – 28 1943.05. – 56 1943.12. – 50	2	H. Klagiša A. Mončiņska
Līdumnieku–Dvorčānu pamatsk. (no 1942./1943. māc. g. – tautskola) Indras pag.	1941.15.10.	1942.05. – 45 1943.05. – 68 1943.12. – 105	2–3	A. Gendele B. Stankēviča
Mālkalnu–Kuzminu pamatsk. Indras pag.	1941.11.	1941.12. – 51 1942.05. – 31 1943.05. – 65 1943.12. – 74	2	E. Kazakevičs
Ošu–Zeļeņščinas pamatsk. Indras pag.	1941.06.12.	1942.05. – 28 1943.05. – 38 1943.12. – 49	1	F. Paņko
Pustiņas pamatsk. Robežnieku pag.	1942.15.04.	1942.05. – 65 1943.05. – 80 1943.12. – 118	5	A. Klagišs
Virsāju–Tolojevču pamatsk. Indras pag.	1941.15.10.	1942.05. – 45 1943.05. – 51 1943.12. – 70	1–2	H. Liepiņa S. Janičenoks
Zariņu–Pleiku pamatsk. Robežnieku pag.	1941.01.12. (līdz tam – latviešu)	1941.12. – 82 1942.05. – 52 1943.05. – 87 1943.12. – 94	2	J. Orupa
Ilūkstes apriņķis				
Ausekļa–Varnaviču tautskola Kaplavas pag.	1941./1942. māc. g.	1943.05. – 90 1943.12. – 76	4–5	V. Gusarēvičs
Demenes tautskola	1941./1942. māc. g.	1943.05. – 84 1943.12. – 91	3	P. Drizlonoks
Gaismas–Kumbuļu pamatsk. Demenes pag.	1941./1942. māc. g.	1943.05. – 33 1943.12. – 52	1–2	A. Zemecs
Grīvas pils. pamatsk.	1941./1942. māc. g.	1942.12. – 135 1943.05. – 121 1943.12. – 137	5–7	P. Jurkeviča

Vieta	Darbības sākums	Skolēnu skaits (faktiskais)	Skolotāju skaits	Skolas pārzinis
Jānuciema–Janovkas pamatsk. Demenes pag.	1941./1942. māc. g.	1943.05. – 25 1943.12. – 29	1	S. Gusarēviča
Lielbornes pamatsk. Salienas pag.	1941./1942. māc. g.	1943.05. – 72 1943.12. – 84	2–3	A. Lukašēviča
Priedaines pamatsk. Kaplavas pag.	1941./1942. māc. g.	1943.05. – 46 1943.12. – 62	1–2	S. Gaubšteine
Rīgas pilsēta				
Rīgas pils. 1. tautskola	1941.12.	1942.05. – 125 1943.12. – 131 1944.04. – 127	9–11	O. Borovska S. Sičko
Rīgas pils. 2. pamatsk.	1941.12.	1942.05. – 46 1943.12. – 66 1944.04. – 70	4–8	J. Kastiļuks
Rīgas vakara pamatsk.	1941.12.	1941.12. – 67 1942.05. – 70	5	K. Jezovitovs

1942. gada ziemā,⁴⁵ pavasarī un vasarā, kā arī 1943. gadā bija mēģinājumi panākt baltkrievu ģimnāziju izveidošanu arī Pasiēnē un Daugavpilī, taču Latvijas Ģenerālkomisariāts tam nepiekrīta, kaut arī lūgumu par ģimnāziju Daugavpilī atbalstīja baltkrieviem labvēlīgais Daugavpils gebītskomisārs H. Rikens (*Ricken*). Vēl 1943. gada 20. janvārī oficiāla Baltkrievu apvienības Daugavpils nodaļas delegācija tās priekšsēdētāja A. Jakubecka vadībā iesniedza lūgumu Daugavpils gebītskomisāram, bet 1943. gada maijā K. Jezovitovs atkārtoti atteicās ieņemt plānotās ģimnāzijas direktora amatu, aizbildinādamies ar to, ka jāstrādā Rīgā, un tādējādi ievērojami mazinot cerības uz atļauju atklāt ģimnāziju Daugavpilī. 1943. gada jūlijā Daugavpils gebītskomisārs piekrita vienīgi atvērt kādā Daugavpils ģimnāzijā Indras ģimnāzijas 1. paralēlklasi. Referents P. Miranovičs vēl oktobrī iesniedza izglītības un kultūras ģenerāldirektoram sagatavotu paralēlklases skolotāju sarakstu, kurā bija arī vēsturnieks B. Brežgo (viņš ieņemtu arī klases audzinātāja amatu), inspektors A. Mahnovskis u.c. Taču tam savu piekrišanu nedevis ne Daugavpils latviešu, ne krievu ģimnāzija. Sarakste šajā lietā gan turpinājās vēl 1944. gada janvārī.⁴⁶ Tomēr 1942. gada vasarā tika saņemta atļauja atvērt Pasiēnē divgadīgu baltkrievu lauksaimniecības skolu, kas Kazimira Mežeka vadībā sāka darbu 1942. gada rudenī (par iedzīvotāju atsaucību liecina tas, ka jau augustā skolā bija pieteicies apmēram 70 audzēkņi) un strādāja līdz 1943./1944. mācību gada beigām.⁴⁷

Viena no būtiskākajām problēmām, ar ko saskārās baltkrievu izglītības iestādes, bija audzēkņu un dažkārt arī skolotāju vājā nacionālā pašapziņa, kuras saknes meklējamas pirmām kārtām sarežģītajās nacionālajās attiecībās Latgalē. 1942. gada sākumā Daugavpils baltkrievu komitejas vadītājs A. Jakubeckis oficiālā rakstā A. Mahnovskim norādīja, ka daudzi pilsētas baltkrievu skolas skolotāji nevada nodarbības baltkrievu valodā un arī skolēni savstarpējās sarunās lieto poļu valodu. A. Mahnovskis vērtēja vēstuli kā pārspīlētu, kaut arī atzina, ka problēma pastāv: “Skola ir pilna ar baltkrieviem, kas desmitiem gadu bijuši zem poļu ietekmes un tāpēc nevar uzreiz izvirzīt nacionālo jautājumu tik asā formā. Šī pārpoļotā skolēnu masa ir sapulcināta ar gebītskomisāra ziņu, jo arī viņš, tāpat kā es, ir pārliecināts par viņu baltkrievisko izcelsmi.”⁴⁸ Nav apšaubāms, ka apstākļos, kad okupācijas varas iestādes nepieļāva poļu skolu darbību, daudzi Latgales un Ilūkstes apriņķa poļi sūtīja savus bērnus baltkrievu skolās. To apļiecina arī vairāku bijušo baltkrievu skolu poļu tautības skolēnu liecības.⁴⁹

Lielas grūtības sagādāja kvalificētu baltkrievu skolotāju trūkums ģimnāzijās un pamatskolās, ko vēl vairāk sarežģīja vācu un latviešu iestāžu veiktā skolotāju, kā arī ģimnāzistu nosūtīšana darbos (arī uz Vāciju) 1942.–1943. gadā. Tur vainojams, pirmkārt, šo akciju masveidīgums, otrkārt, vietējās iestādes ar neuzticību izturējās pret baltkrieviem kā politiski kreisi noskaņotiem vēl Latvijas Republikas pastāvēšanas laikā. 1942. gada jūnijā latviešu varas iestādes Robežnieku un Indras pagastā ar ieganstu “savākt cilvēkus nosūtīšanai uz darbiem” bija aizturējušas 12 baltkrievu skolotājus (starp viņiem sešus pamatskolu pārzīņus un vienu Indras ģimnāzijas skolotāju), divas viņu dzīvesbiedres un četrus Indras ģimnāzijas audzēkņus, 1943. gada janvārī – Baļbinovas tautskolas skolotāju Emīliju Kazakēviču. 1943. gada 16. augustā tika aizturēts un aizvests darbos viens Aizupes pamatskolas skolotājs, 25.–26. augustā – pieci skolotāji no Krāslavas, Kalniešu, Demenes un Krūmaņu skolas, kā arī vēl četri Indras ģimnāzijas audzēkņi (presē tika izziņots, ka notikusi “ar komunistiem saistīto nedrošo elementu izvešana”⁵⁰) utt. Vairāki skolotāji tika aizturēti vairākkārt (piemēram, Demenes tautskolas skolotājs Viktors Dzergačs uz Igauniju nosūtīts 1942. gadā, slimības dēļ atlaists 1943. gada februārī, bet 25. augustā aizturēts vēlreiz).⁵¹ Dažus no viņiem baltkrievu skolu inspektoram un Baltkrievu apvienībai izdevās atbrīvot, taču daudzi tika nosūtīti uz darbiem citās Latvijas vietās, Igaunijā vai Vācijā.

Problēma, ar ko saskārās baltkrievu skolas pierobežā, bija padomju partizānu uzbrukumi. 1942. gada 28. novembrī partizāni iebruka Šķaunes pagasta Bērzkalnu (Šušku) pamatskolas pārziņa Aleksandra Čerkovska dzīvoklī un nolauņīja skolas, kā arī personisko īpašumu, 11. decembrī – iebruka skolā, to izdemolēja un izlauņīja, bet 1943. gada jūlijā – nodedzināja skolas ēku. Pēc tam skola tika slēgta. Daļa skolēnu tika sūtīta uz tuvējo Pasienes pagasta Baltiņu tautskolu, taču arī tajā “sakarā ar nedrošības stāvokli skolas rajonā” 1943. gada 26. novembrī ar gebītskomisāra piekrišanu mācības tika pārtrauktas “līdz turpmākam rīkojumam”.⁵² Bez tam baltkrievu skolām Dienvidlatgalē

pastāvīgi, sevišķi sākot ar 1943. gadu, bija jāpacieš vācu karaspēka izmitināšana skolas telpās, kas arī ievērojami kavēja mācības. Kara apstākļu dēļ telpu nebija abām baltkrievu ģimnāzijām. Indras ģimnāzijas audzēkņi 1943. gada februārī bija spiesti pamest karaspēka ieņemtās telpas, pārceļoties uz Indras baltkrievu tautskolas telpām, kur mācības pēcpusdienas maiņā notika līdz 1944. gada februārim, bet pēc tam – privātmājās pagasta teritorijā. Savukārt Zilupes ģimnāzijas audzēkņi 1943./1944. mācību gadu, tāpat kā iepriekšējo, uzsāka divās privātmājās, taču novembrī vienu no tām aizņēma karaspēks, tāpēc divas klases bija jāpārceļ uz citu māju.⁵³

Kultūras darbs

Liela uzmanība tika pievērsta nacionāliem kultūras pasākumiem. Šajā jomā savu ieguldījumu deva arī Baltkrievu apvienības nodaļas Latgalē. Daugavpils nodaļā no 1942. gada rudens aktīvi darbojās aktieru amatieru trupa krievu režisora Novikova vadībā, kas regulāri (vienu divas reizes mēnesī) Armijas nama teātra telpās, kā arī Indrā un Krāslavā rīkoja izrādes un koncertus, ienākumi tika izlietoti izglītības un kultūras mērķiem. Kopumā 1943. gadā teātris Daugavpilī bija nodarbinājis 18 aktierus un 16 strādniekus. Saviem spēkiem baltkrievu valodā tika tulkotas arī latviešu autoru lugas. Zināmu atbalstu saņēma arī no Minskas baltkrievu teātra, uz kuriem 1943. gada oktobrī repertuāra tekstu un spējīga režisora meklējumos devās skolotāja Tamāra Matvejeva (režisoru gan atrast neizdevās). Savukārt pie apvienības Krāslavas nodaļas 1942. gada rudenī tika izveidots koris, ko vadīja profesionāls diriģents apvienības Daugavpils nodaļas biedrs Nikolajs Gaubšteins.⁵⁴ 1943. gada jūlijā arī Baltkrievu apvienības Zilupes nodaļa plānoja organizēt kori, taču nodoms neizdevās, jo centrālajai valdei sūtītais lūgums tautas tērpu izšūšanai piešķirt līdzekļus to trūkuma dēļ neguva atsaucību.⁵⁵

1943. gada septembrī Baltkrievu apvienībai izdevās organizēt ievērojamā baltkrievu operdziedātāja no Prāgas Mihala Zabejdas-Sumicka koncertus Rīgā (universitātes Lieļajā aulā), Daugavpilī (divi koncerti), Krāslavā, Indrā, Ludzā, Zilupē un Pasiēnē. Koncertos piedalījās arī māksliniece, bijusī Rīgas pilsētas 1. baltkrievu tautskolas dziedāšanas skolotāja (viņa strādāja šajā amatā līdz 1943. gada pavasarim) Olga Borovska⁵⁶ no Rīgas. Skanēja dziesmas baltkrievu, krievu, vācu un itāļu valodā. Baltkrievu apvienības Daugavpils nodaļa 1943. gada vasarā pat bija iecerējusi dibināt baltkrievu teātri un operu, par vadītāju uzaicinot M. Zabejdu-Sumicki, taču nodomu neizdevās īstenot.⁵⁷

Baltkrievu kultūras uzplaukums izpaudās arī grāmatu un citu iespieddarbu izdošanā Rīgā. 1943. gadā tiek iespiests trešais K. Jezovitova skolām uzrakstītās lasāmgrāmatas “*Беларуская школа*” (“Baltkrievu skola”) izdevums, vairākas citas mācību grāmatas baltkrievu skolām, K. Jezovitovs sagatavoja un iespieda 12 baltkrievu dziesmu izdevumus ar notīm. 1944. gadā viņš izdeva baltkrievu literatūras vēsturē pirmo ilustrēto baltkrievu

tautas dziesmu krājumu un gatavojās turpināt šo tradīciju.⁵⁸ 1943. gada martā Ludzā mira baltkrievu dzejniece, sabiedriskā un kultūras darbinieka S. Saharova dzīvesbiedre Olga Saharova, pēc kuras nāves tika gatavots izdošanai viņas patriotisko dzejoļu krājums. Taču nodoms neizdevās.⁵⁹

Baltkrievu bruņotie formējumi

K. Jezovitovs jau no 1941. gada savās publikācijās un korespondencē aktīvi izvirzīja jautājumu, ka nepieciešams izveidot baltkrievu bruņotos formējumus cīņai ar boļševismu. 1942. gada jūlijā viņš sarakstījās ar atvaļināto Lietuvas armijas majoru (Neatkarības kara laikā viņš bija Lietuvas armijā ietilpstošā baltkrievu bataljona komandieris) Aleksandru Ružaņcovu, kurš sniedza prasīto informāciju par saviem mēģinājumiem panākt baltkrievu paš aizsardzības vienību izveidošanu Viļņā 1941. gada vasarā. Savukārt 1942. gada augustā baltkrievu paš aizsardzības vienību vadība Minskā informēja K. Jezovitovu par virsnieku un apakšvirsnieku kursu organizēšanu dažādās Baltkrievijas pilsētās, uzaicinot viņu kā "pazīstamu baltkrievu patriotu" piedalīties nacionālā karaspēka veidošanā.⁶⁰ Tūlīt pēc Latviešu leģiona izveidošanas – 1943. gada 27. maijā K. Jezovitovs vērsās pie Baltkrievu apvienības nodaļu vadītājiem ar aicinājumu apsvērt iespēju izveidot baltkrievu apsardzības rotas vai bataljonu. Viņš uzsvēra, ka daudzi baltkrievu jaunieši jau iesaukti Latviešu leģionā vai atrodas policijas bataljonu dienestā un Latgales krievi jau saņēmuši atļauju tādu formējumu izveidei. Saskaņā ar K. Jezovitova pārliecību tas novērstu situāciju, ka "mūsu [baltkrievu] pagastos [Dienvidlatgalē un Ilūkstes apriņķī] kārtību ievēd cilvēki no malas". Tāpēc viņš uzdeva noskaidrot, vai nodaļu darbības vietās būs karavīri un komandieri šādām vienībām.⁶¹ Tomēr šo nodomu neizdevās realizēt, un baltkrievu jauniešus turpināja iesaistīt Latviešu leģionā.⁶² Vēl nebeidzoties mācību gadam, 1943. gada pavasarī Vācijas armijā un armijas izpalīgos tika iesaukti arī daudzi baltkrievu skolu skolotāji, piemēram, Salienas pagasta Lielbornes pamatskolas skolotājs Klemenss Razvadovskis (dzimis 1919. gadā), Kaplavas pagasta Varnaviču tautskolas skolotājs Staņislavs Bogdanovičs (dzimis 1920. gadā), Demenes tautskolas vācu valodas skolotājs Vladislavs Bojaruns (dzimis 1921. gadā)⁶³ u.c. Interesanti, ka baltkrievu skolotāji arī brīvprātīgi pieteicās leģionā. Tā, piemēram, 1943. gada martā brīvprātīgi leģionā iestājās Indras pagasta Aizupes pamatskolas pārzinis Viktors Zaviša.⁶⁴ Mobilizēti leģionā tika arī iesaukšanas vecumu sasniegušie baltkrievu ģimnāziju audzēkņi. Tā Indras baltkrievu ģimnāzijas 4. klases skolnieku 19 gadu veco Heinrihu Blažēviču iesauca 1943. gada novembrī, bet nākamā gada pavasarī viņš krita Austrumu frontē. Arī Zilupes baltkrievu ģimnāzijas direktors 1943. gada novembrī ziņoja Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijai, ka viena daļa skolnieku "paņemta darbos" (darba dienestā. – *Ē. J.*), "citi aizgāja kā brīvprātīgie karadienestā". Tāpat referents P. Miranovičs 1943. gada

25. oktobrī rakstā izglītības un kultūras ģenerāldirektoram atzīmēja, ka sakarā ar skolēnu iesaukšanu karadienestā Indras ģimnāzijā netiek veidota paralēlklase 4. klasei.⁶⁵

Vēl 1945. gada pavasarī Liepājas iesaukšanas punktā leģionā tika iesaukti daudzi baltkrievi (saskaņā ar ierakstu reģistrācijas žurnālā par nacionalitāti) – Turlavas pagasta lauksaimnieks Staņislavs Lobza, kalējs no Ādažu pagasta Vasilijs Borsuks, Liepājas galdnieks Bronislavs Bebris u.c.⁶⁶

Attiecības ar latviešiem

No vēstures avotiem noprotams, ka baltkrieviem ar latviešu varas iestādēm nav bijusi laba saskaņa, sevišķi Latgalē. Acīmredzot to noteica abu pušu sarežģītās attiecības vēl Latvijas neatkarības laikā, sevišķi autoritārā režīma apstākļos (1943. gada sākumā Baltkrievu apvienības Daugavpils nodaļas izdevumā rakstīts: “Ne masons Ulmanis, ne žīdi–stalinisti nav spējuši apspiest visus mūsu apzinīgos spēkus.”⁶⁷). 1942. gada aprīlī baltkrievu skolu inspektors A. Mahnovskis no Daugavpils vēstulē K. Jezovitam rakstīja, ka atsevišķās vietās vecāki “baidās” reģistrēt savus bērnus mācībām baltkrievu skolās un pret latviešiem laukos valda “briesmīgs niknums”. Daugavpils cietums, pateicoties latviešu policijas pūlēm, “piebāzts ar baltkrieviem, vēl ir krievi un poļi, bet latviešu – nav”. Savukārt Pasienes pagasta Baltiņu baltkrievu pamatskolas pārzinis Vasilijs Meņšikovs 1942. gada jūnijā rakstīja K. Jezovitam par uzvarēto “cīņu ar latviešiem”, kuri vēlējies panākt skolas slēgšanu.⁶⁸ Šī problēma, kā arī latviešu varas iestāžu redzējums spilgti atspoguļots Skaistas pagasta valdes 1942. gada oktobra sarakstē ar Daugavpils apriņķa tautskolu inspektorū. Valde centās pierādīt, ka Kalniešu baltkrievu tautskolas vadība skolas darbu “veic pilnīgi nelikumīgi”, vispirms pieprasot telpas un inventāru, pieņemot skolotājus, uzdodot īstenībai neatbilstošus datus par skolēnu skaitu (158, kaut arī faktiskais skolēnu skaits ir 27), un tikai pēc tam apstaigā pagasta iedzīvotājus un aģitē par bērnu sūtīšanu baltkrievu skolā. Pagasta vecākais Andrejs Ļuta rakstīja, ka pagasta valdes vēsturiskie dokumenti pierāda, ka gandrīz visi iedzīvotāji 19. gadsimta otrajā pusē bijuši latvieši, taču tagad daudzi no viņiem “pie tautības apzīmēšanas sajauca tautības un ticības jēdzienus un, būdami katoļticīgi, sevi uzdod par poļiem” (kad 1942. gadā poļus sūtīja darbā uz Vāciju, daudzi ieradušies pagasta valdē, lai iegūtu dokumentus par savu latvisko izcelsmi), savukārt citi, vēl carisma laika rusifikācijas politikas ietekmē, “pa daļai aizmirsuši savu mātes valodu, bet piesavinājušies dažādu izlokšņu krievu valodu un, zināmas aģitācijas ietekmēti, uzdodas par baltkrieviem”. Tomēr Daugavpils apriņķa tautskolu inspektora 1942. gada 4. novembra pieprasījums izglītības un kultūras ģenerāldirekcijai slēgt Kalniešu tautskolu rezultātus nedeva.⁶⁹

1943. gada martā Kalniešu baltkrievu pamatskolas pārzinis sūdzējās Daugavpils apriņķa varas iestādēm, ka 24. februāra tautas skaitīšanā Skaistas pagasta valde nav

pieļāvusi ne kā skaitītāju, ne kā skaitīšanas komisijas locekli nevienu no sākotnēji pieteiktajiem trīs baltkrievu skolotājiem. Raksta autors uzsvēra, ka pagastā dzīvojošā baltkrievu intelīģence “vienmēr aktīvi piedalījies jaunajā valsts atjaunošanas darbā – ziedojumu, rūpniecības izejvielu vākšanā, lopu skaitīšanā utt. [...], redzams, ka arī mūsu nelielās, Latvijas ģenerālapgabālā dzīvojošās baltkrievu tautas darbs ir svēts un nepieciešams dzimtenes labā. Tagad, kad tuvojas svarīgs brīdis katrai tautai, tad mēs, baltkrievi, paliekam atstumti no tautiskām un vispārīgām interesēm. Pagasta valdes rīcība aizskar baltkrievu tautas nacionālās tiesības, kas neved pie kopīga mērķa, bet gan rada šķelšanos un savstarpēju tautu naidu.” Skolas pārzinis izteica protestu pret skaitīšanas rezultātiem, kuros šķietami samazināts pagastā dzīvojošo baltkrievu skaits. Saskaņā ar Baltkrievu apvienības Krāslavas nodaļas vadības ziņojumu arī Krāslavas pagasta vecākais un Krāslavas pilsētas valdes priekšsēdētājs atteicās iekļaut skaitītāju sarakstā baltkrievu skolotājus, kaut arī Daugavpils gebītskomisārs bija devis tādu rīkojumu attiecībā uz apriņķa pagastiem (visur citur minētais rīkojums tika ievērots un baltkrievu skolotāji piedalījās skaitīšanā. – Ē. J.).⁷⁰ Tomēr nedrīkst attiecināt minēto uz baltkrievu attiecībām ar latviešiem kopumā. Drīzāk aprakstītais bija raksturīgs vienīgi dažiem pagastiem, kur to noteica īpašās abu pušu attiecības un zināmā sāncensība pagātnē. Savukārt, piemēram, Zilupē, kur gan latvieši, gan baltkrievi vienmēr bija bijuši minoritātes salīdzinājumā ar krieviem un ebrejiem, 1942. gada jūnijā notika latviešu un baltkrievu skolu kopējs kultūras pasākums, kurā koris un solisti izpildīja vācu, latviešu un baltkrievu tautas dziesmas. Raksturīgi, ka pasākumā piedalījās Daugavpils gebītskomisāra administrācijas pārstāvji.⁷¹

Attiecības atsevišķos pagastos ar vietējām latviešu varas iestādēm tiešām bija sarežģītas. Pēc mēneša – 1942. gada 17. jūnijā K. Jezovitovs sūdzībā Ģenerālkomisariāta kultūras un izglītības lietu referentam F. Adolfi ziņoja, ka latviešu varas iestādes Robežnieku un Indras pagastā arestējušas baltkrievu skolotājus. K. Jezovitovs uzsvēra, ka šoreiz arestiem ir “plašas, pret baltkrievu intelīģenci vērstas represiju kampaņas” raksturs un tās mērķis ir – nepieļaut baltkrievu iekļūšanu pašvaldībās “baltkrievu pagastos”. K. Jezovitovs rakstīja, ka aizturētie ir absolūti lojāli vācu iestādēm, kurās “redz draugus, kas atbrīvojuši viņus ne tikai no padomju rusifikācijas, bet arī no dažu latviešu administrācijas pārstāvju patvaļas, kas šajos pierobežas pagastos centās latviskot baltkrievus, aizverot baltkrievu skolas un uzspiežot latviešu skolas” (jāpiezīmē, ka savukārt 1941. gada beigās un 1942. gada sākumā baltkrieviem ar vācu iestāžu atbalstu izdevās vairākas latviešu pamatskolas pārveidot par baltkrievu skolām, kas saprotamu iemeslu dēļ saspīlēja attiecības ar vietējām latviešu iestādēm). F. Adolfi tika lūgts nekavējoties panākt aizturēto atbrīvošanu, lai iedzīvotāji redzētu, ka “vācu administrācija necietīs atsevišķu latviešu administratoru patvaļu provincē”. Kā jau minēts, atsevišķos gadījumos ar vācu iestāžu starpniecību izdevās panākt dažu darbos nosūtīto skolotāju atbrīvošanu (piemēram, 1943. gada novembrī Latgales un Zemgales baltkrievu skolu inspektoram A. Mahnov-

skim Rīgā izdevās panākt 25. augustā darbos nosūtītā Krāslavas tautskolas pārziņa Jevgeņija Krasņēviča un vēl vienas skolotājas atbrīvošanu un atgriešanos darbā⁷²), taču – ne vienmēr. Dažkārt skolotājiem tika izvirzītas nopietnas apsūdzības. Piemēram, 1943. gada 1. februārī politisku iemeslu dēļ no darba tika atbrīvota Demeņes baltkrievu skolas skolotāja Zinaīda Nosēviča. Baltkrievu apvienības Daugavpils nodaļas un skolu inspektora centieni noskaidrot lietas apstākļus Drošības policijā beidzās ar neveiksmi.⁷³

Sarežģītas attiecības Baltkrievu apvienībai un skolām saglabājās arī ar krievu organizācijām. 1944. gada februārī A. Mahnovskis informēja K. Jezovitovu, ka Daugavpilī tiek īstenots Ostlandes reihskomisāra rīkojums, ar kuru saskaņā baltkrievu mazākumtautības interešu aizstāvība nodota jaunveidojamajai “krievu komitejai Rīgā un tās pārstāvjiem Daugavpilī”. Ar Baltkrievu apvienības nodaļu šīs komitejas pārstāvji sakaros nestājās, uzsvērdami, ka “runāšot tieši ar tautu”, viņi pat izvirzīja savus kandidātus (pilnībā pārkrievojus baltkrievis – “pa popu līniju”) baltkrievu interešu pārstāvniecībai komitejā.⁷⁴

Beigu cēliens

1944. gada novembra sākumā Berlīnē BCR un Ukrainas Nacionālā komiteja (to pārstāvēja ģenerāļi Pavlo Šandruks un Stepans Bandera) vienojās, ka jāizveido Austrumeiropas tautu bloks (bez ukraiņiem un baltkrieviem vēl Krimas tatāri, Donas kazaki, gruzīni, armēņi, azerbaidžāņi, kirgīzi, kazahi, Dienvidurālu tautas), kas pārstāvētu to intereses uzvarējušajās Rietumvalstīs pēc kara. K. Jezovitovs no BCR prezidenta R. Ostrovskā saņēma rīkojumu noskaidrot, vai ir iespējams iesaistīt šajā blokā arī latviešus, lietuviešus un igauņus. K. Jezovitovs divas reizes tikās ar Latvijas Zemes pašpārvaldes pārstāvi Frici Braču (K. Jezovitovs apgalvo, ka viņš bijis lekšlietu ģenerāldirekcijas Informācijas pārvaldes direktors, taču, šķiet, tas ir pārspīlējums – F. Bračš 1943.–1944. gadā bija lekšlietu ģenerāldirekcijas Pašvaldību departamenta Administratīvās daļas referents⁷⁵). Pēc jautājuma pārrunāšanas ar lietuviešiem un igauņiem (acīmredzot attiecīgo pašpārvalžu pārstāvjiem. – *Ē. J.*) viņš devis noraidošu atbildi, uzsverot, ka baltieši uzskata par lietderīgāku “turēties pie sava Baltijas bloka”, taču izteica savu priekšlikumu – baltkrieviem pievienoties un kopā cīnīties par visu četru valstu brīvību. Savukārt to noraidījis R. Ostrovskis. Turklāt K. Jezovitovs un majors Dmitrijs Kosmovičs 1945. gada 19. februārī starp abām sarunām ar F. Braču Berlīnes viesnīcā “Ablon” tikās ar Latviešu leģiona ģenerālinспекtoru Rūdolfu Bangerski, iegūstot no viņa informāciju par leģiona struktūru, lai to izmantotu baltkrievu karaspēka veidošanā (R. Bangerskis iepazīstināja viesus ar militāro situāciju Kurzemē un Latviešu leģiona vienību cīņām). Divu stundu garajā sarunā par daudziem jautājumiem piedalījās arī latviešu pašpārvaldes loceklis ar Finanšu ģenerāldirekcijas Finanšu kasu pārvaldes priekšnieku Jāni Miezi priekšgalā (K. Jezovitovs kļūdaini apgalvoja, ka J. Miezis ir

bijušais Latvijas finanšu ministrs un pašpārvaldes finanšu ģenerāldirektors). Latviešu puse interesējās par BCR darbību, sākot ar Visbaltkrievijas 2. kongresu un tās uzbūvi (sakarā ar Potsdamā nākamajā dienā paredzamo Latviešu Nacionālās komitejas (LNK) izveidi, kurā J. Miezišs kļuva par vispārīgo lietu ģenerālsekretāru). Šajā sarunā tika arī detalizēti pārrunāta Baltkrievijas iesaistīšanas iespēja Baltijas valstu blokā, kam pamatu zināmā mērā deva Baltijas valstu un Baltkrievijas atrašanās vienā administratīvajā teritorijā Ostlandē kopš 1941. gada. K. Jezovitovs sarunā izvirzīja prasību pēc visu četru gaidāmajā savienībā iekļaujamo zemju līdztiesības (lai Baltkrievija nebūtu tikai otršķirīga izejvielu krātuve), ko latvieši apsolījuši (gan F. Bračš, gan R. Bangerskis un J. Miezišs), apņēmdamies pretī Baltkrievijai dot brīvu tranzītu uz Baltijas ostām, brīvostu Liepājā ar baltkrievu garnizonu un pat jūrskolu un kuģu būvēšanas iespējas, iespēju nosūtīt praksē uz baltiešu diplomātiskajām pārstāvniecībām studentus apmācībai un pat savus diplomātiskos un konsulāros pārstāvjus, saņemt virsniekus – instruktorus savai armijai vajadzīgajā skaitā, iepirkt izejvielas tikai Baltkrievijā par tās noteiktajām cenām utt. Pēc sarunas ar latviešiem K. Jezovitovs detalizēti ziņoja prezidentam R. Ostrovskim par tās gaitu, sevišķi iesakot uzreiz izmantot baltkrievu interesēs latviešu diplomātus Rietumos un pēc latviešu izteiktā priekšlikuma nosūtīt uz Kurzemes “cietoksni” baltkrievu pulku vai vismaz bataljonu cīņai ar Sarkano armiju. R. Ostrovskis gatavojās pat personiski kā viesis apmeklēt LNK dibināšanas sanāksmi, taču galu galā K. Jezovitovam nezināmu iemeslu pēc aprobežojies tikai ar apsveikuma telegrammas nosūtīšanu. Vietējām baltkrievu komitejām tika nosūtītas baltiešu komiteju adreses lietišķu sakaru izveidošanai, sakari tika nodibināti arī bēgļu nometnēs. Minhenes baltkrievu komitejai nosūtīja Bavārijā esošā iekšlietu ģenerāldirektora Oskara Dankera adresi. Pēc tam K. Jezovitu ievietoja slimnīcā un viņš zaudēja kontroli pār sakaru uzturēšanu ar latviešiem, kaut arī R. Ostrovskis bija norīkojis atbildīgos. Sakarus ar Latviešu leģionu bija jāuztur D. Kosmovičam, bet ar LNK – BCR kolēģijas loceklim – Plānošanas daļas vadītājam inženierim Tomaščikam (1946. gadā K. Jezovitovs nezināja, kā tālāk attīstījās šie sakari, taču izteica pieļāvumu, ka tie netika turpināti).⁷⁶ Te gan jāpiezīmē, ka latviešu pārstāvji sarunās ar baltkrieviem visticamāk piedalījās vienīgi informatīvos nolūkos, jo apvienošanās minētajā, reāli nepastāvošajā Baltijas blokā nebija iespējama (vēl jo vairāk tāpēc, ka šāda veida saistīšanās ar baltkrieviem nebija ne latviešu, ne citu Baltijas tautu interesēs).

1944. gada augusta vidū padomju militārā izlūkdienesta aģents “Marss” (vārds nezināms, taču, spriežot no konteksta, viņš bijis Latvijas baltkrievs) saņēma rīkojumu pāriet frontes līniju un Rīgā atrast K. Jezovitu, nodibināt ar to kontaktu un pēc Sarkanās armijas ienākšanas “nodot viņu padomju varas orgāniem”. Ja Jezovitova vairs nebūtu Rīgā, izlūkam bija tam jāseko uz Berlīni. 2. septembrī viņš ar viltotiem dokumentiem pārgāja frontes līniju Lubāna ezera rajonā kā brīvprātīgs pārbēdzējs un tika nosūtīts uz Rīgu, kur tam bija jāierodas Latviešu leģiona iesaukšanas punktā. Tur veselības

uzlabošanai izdevās saņemt atvaļinājumu, kura laikā aģents noskaidroja, ka K. Jezovitovs atrodas Vācijā. 6. oktobrī aģents labprātīgi iekļuva Rīgas ielās notiekošajā cilvēku ķeršanas akcijā, kuras laikā kopā ar citiem tika uzdzīts uz kuģa un nosūtīts uz Vāciju. Pēc Jezovitova atrašanās vietas noskaidrošanas caur Berlīnē iznākošā baltkrievu laikraksta redakciju viņš 1944. gada novembra beigās no darba Kēnigsbergā aizbēga uz Berlīni, bet decembrī Berlīnē ieradās BCR un satikās ar K. Jezovitovu, kuram lūdza pieņemt sevi darbā. K. Jezovitovs piekrita, un no šī laika aģents strādāja Jezovitova vadītajā BCR Kara lietu pārvaldē, pakāpeniski kļūdamas par vienu no viņa tuvākajiem līdzgaitniekiem. 1945. gada aprīlī aģents novērsa K. Jezovitova mēģinājumu nokļūt amerikāņu vai angļu gūstā, kā arī viņa pašnāvības mēģinājumu, ienākot Sarkanajai armijai, un 24. aprīlī Bad-Lībenerdē nodeva K. Jezovitovu padomju pretizlūkošanas pilnvarotajam.⁷⁷ Viņš tika ieslodzīts un pratināts cietumā Maskavā, pēc tam Minskā, kur slimnīcā nomira 1946. gada 23. maijā.⁷⁸ Savukārt otrs aplūkojamā laikposmā Baltkrievijas vēsturē ievērojams baltkrievs no Latvijas – N. Demidovs, kurš Lidā strādāja par baltkrievu skolu inspektoru, vienlaikus arī Baltkrievu pašaizsardzības bataljona komandieris, 1944. gada oktobrī Berlīnē tika iecelts par Baltkrievijas Zemes aizsardzības 1. kadru bataljona apakšvirsnieku kursu komandiera palīgu, vēlāk darbojās K. Jezovitova vadītās BCR Kara lietu pārvaldes Mobilizācijas nodaļā, 1944. gada decembrī iestājās A. Vlasova Krievu atbrīvošanas armijā, ar uzdevumu vienoties par baltkrievu vienību izveidi tajā, taču jau 1945. gada janvārī, pārliecinājies par Vlasova armijas vadības noraidīto attieksmi pret baltkrievu nacionālo jautājumu, atgriezās baltkrievu karaspēkā. Kara pēdējos mēnešos viņš bija BCR Kara lietu pārvaldes pilnvarotais karavīru ģimeņu aprūpes lietās BCR Bēgļu aprūpes nodaļā Berlīnē. Pēc Vācijas kapitulācijas N. Demidovs nokļuva franču okupācijas zonā, no kuras 1950. gadā pārcēlās uz ASV un bija ļoti aktīvs baltkrievu trimdas darbinieks (miris 1967. gadā). Rietumos (galvenokārt ASV) pēc kara nokļuva vēl vairāki bijušie Latvijas baltkrievu sabiedriskie darbinieki, piemēram, mākslinieks P. Miranovičs.⁷⁹

Kara beigu posmā un pēc tā beigām daudzi Latvijā palikušie baltkrievi, kuri vācu okupācijas laikā bija aktīvi baltkrievu sabiedriskajā dzīvē, tika apcietināti. Padomju drošības iestādes aizturēja un tiesāja bijušo Pasienes tautskolas pārzini Bronislavu Jureviču (apvainots kā "Baltkrievijas Centrālās radas dalībnieks", apcietināts 1945. gada maijā), Krāslavas tautskolas pārzini J. Krasņeviču ("aizsargs, mazpulku vadītājs", 1945. gada februārī), Demenes pagasta Gaismas–Kumbuļu pamatskolas pārzini Antonu Zemecu ("aizdomas, ka ir vācu policijas ziņotājs", 1944. gada augustā)⁸⁰ u.c. Apcietināts tika arī bijušais Zilupes ģimnāzijas direktors, ievērojamais baltkrievu kultūras darbinieks S. Saharovs. No 1944. gada vasaras viņš strādāja Rīgā par krievu skolas pārzini, bet 1945. gada aprīlī tika apcietināts kā "baltkrievu nacionālists" un notiesāts uz pieciem gadiem soda noietnēs. 1950. gada augustā pēc soda izciešanas Kazahstānā viņš atgriezās Rīgā, kur mira 1954. gada 22. aprīlī.⁸¹

Secinājumi

Jāsecina, ka vācu okupācijas laikā baltkrievu izglītība un kultūra Latvijā piedzīvoja otru lielāko uzplaukumu vēsturē pēc 20. gados un 30. gadu sākumā Latvijas Republikā pieredzētā. Tas bija īslaicīgs, un to noteica vācu okupācijas varas īstenotā politika, kuras pamatā bija vēlēšanās, pirmkārt, mazināt poļu faktora ietekmi (kopumā Latvijā šaurākā apjomā tika realizēta tieši tā politika, ko vācieši īstenoja Baltkrievijā un Lietuvā), otrkārt, vēlme atvieglot Latvijas iedzīvotāju kontroli, tos sašķēlot un mākslīgi radot konfliktsituācijas starp dažādām nacionālajām grupām pakļautajās teritorijās. Tieši šī iemesla pēc vācu pārvalde Latvijā ar šķietamu “labvēlību” izturējās gan pret baltkrievu kustību, gan pret latgaliešu kultūras atdzimšanu. Taču pilnīgi kļūdaini ir uzskatīt, ka to noteica vācu atbildīgo ierēdņu cieņa pret mazākumtautībām un etniskajām grupām, kā to dara, piemēram, latgaliešu sabiedriskais darbinieks M. Bukšs. Viņš raksta, ka “latgalisma apspiešanas parādības sāka novērot arī vācu administrācija”, kura dažkārt latgaliešus atbalstījusi.⁸² Tādējādi krievi un baltkrievi bija faktiski vienīgās minoritātes Latvijā, kuru oficiālo darbību vācu iestādes tieši atbalstīja (vienlaikus pret daudziem baltkrieviem bieži vien viņu politisko aktivitāšu un noskaņojuma dēļ tika vērstas arī okupācijas varas iestāžu represijas). Abas minoritātes gan nav salīdzināmas skaita un ietekmes ziņā, tādēļ samērā nelielās baltkrievu minoritātes sevišķā izcelšana pelna īpašu vērtību.

Nav šaubu, ka gan kustības vadītāju K. Jezovitovu un N. Demidovu, gan daudzus citus tās līderus vadīja pirmām kārtām nacionālais patriotisms. Un kā baltkrievu nacionālisti viņi arī vācu okupācijas laikā nonāca konfliktā ar padomju ideoloģiju (“padomju tautas” koncepcija bija klajā pretrunā ar baltkrievu kustības vadītāju savas tautas nākotnes redzējumu), bet mazāk izteiktā – ar latviešu varas iestādēm, kuras pašas bija atkarīgas no vācu okupācijas iestādēm un okupācijas apstākļos centās iespēju robežās saglabāt savu ietekmi (īpaši uzskatāmi Latgales apgabalos, kuros vienīgi autoritārā režīma apstākļos bija panākta latviskā elementa dominante vietējā pārvaldē). Savukārt vācu okupācijas vara, līdzīgi kā Baltkrievijā, arī Latvijā prasmīgi izmantoja baltkrievu faktoru, lai mazinātu Dienvidlatgalē poļu lomu, rastu vēl vienu sabiedroto cīņā pret padomju pagrīdi un propagandu, kā arī atvieglotu sev kontroles iespējas pār vietējām latviešu varas iestādēm. Runājot par K. Jezovitovu un N. Demidovu kā par iespējamiem padomju represīvo orgānu aģentiem pagātnē, šis fakts jāvērtē ārkārtīgi piesardzīgi, jo, pieņemot, ka zināma sadarbība tiešām bijusi, jāievēro apstākļi, kādos tā tika uzsākta (K. Jezovitova gadījumā – lielai daļai baltkrievu nacionālistu 20.–30. gados piemītošā PSRS un Baltkrievijas Padomju Sociālistiskās Republikas idealizācija un ilūzijas par baltkrievu nacionālās kultūras attīstības iespējām dzimtenē, N. Demidova gadījumā – bezizejas stāvoklis padomju apcietinājumā nāves draudu priekšā un cerība izglābties, eventuāli dodot sadarbības solījumu). Tomēr ir skaidrs, ka, apstākļiem 1941. gada vasarā strauji mainoties, abi ne tikai pārtrauca šo sadarbību (saskaņā ar

padomju pusē karojošo baltkrievu liecībām pie K. Jezovitova Rīgā vācu okupācijas laikā divas reizes nosūtīts viņa otrās sievas L. Nikiforovskas māsasdēls, uzvārdā Eigims, kurš mēģināja panākt viņa kā “baltkrieviem autoritatīva cilvēka” nostāšanos “pareizajā pusē”, taču bez panākumiem⁸³), bet nostājās stingrās pozīcijās pret padomju varu, cerot ar vācu okupācijas varas starpniecību un atbalstu panākt savas ilggadējās darbības galveno mērķi – neatkarīgas Baltkrievijas izveidi. Ievērojot 1919.–1920. gadā (kā arī vēlāk) K. Jezovitova un citu Baltkrievijas Tautas Republikas vadītāju paustos plānus attiecībā uz savas valsts teritoriālajām robežām, arī vācu okupācijas laikā 40. gados baltkrievu nacionālisti uzskatīja par iespējamu, ka nākotnē pie “baltkrievu zemēm” tiks pievienoti arī vairāki Ilūkstes un Daugavpils apriņķa “baltkrieviskie” pagasti.

Jāatzīmē, ka vācu okupācijas laikā Latvija blakus Baltkrievijai un Lietuvai kļuva par ievērojamu baltkrievu nacionālās kustības centru, kurā bija vērojams baltkrievu kultūras un izglītības uzplaukums. Tas kļuva iespējams, baltkrievu sabiedriski aktīvajai daļai izvēloties zināmu kolaborāciju ar vācu okupācijas iestādēm Latvijā un ārpus tās robežām.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Stkāk sk.: Jēkabsons Ē. Baltkrievi Latvijā 1918.–1940. gadā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2001, 4. nr., 104.–133. lpp.; Jēkabsons Ē. Latvijas un Baltkrievijas Tautas Republikas attiecības (1919–1920) // Latvijas Arhīvi, 1996, 1./2. nr., 35.–41. lpp.
- 2 Stkāk sk.: Jēkabsons Ē. Padomju represijas pret Latvijas poļiem, lietuviešiem un baltkrieviem 1940.–1941. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 61.–64. lpp.
- 3 Pēc oficiāliem dokumentiem rakstā minētie baltkrievu sabiedrisko darbinieku uzvārdi doti krievu valodas rakstībā.
- 4 Национальный архив Республики Беларусь (turpmāk – НАРБ), ф. 458, Личный фонд буржуазного националиста Константина Езовитова, оп. 1, д. 37, с. 18 (Latvijas skolotāju biedrības vadības 1940. gada 6. augusta pilnvara, kurā uzdots valdes loceklim K. Jezovītovam uzrakstīt biedrības darbības apskatu laikrakstam “*Пролетарская правда*”). Baltkrievijas Republikas Nacionālajā arhīvā personālā fonda nosaukumi minēti krievu valodā, jo, pirmkārt, krievu valoda ir otra oficiālā šīs valsts valoda, otrkārt, tikai krievu valodā ir šīs iestādes dokumentācija.
- 5 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), 2924. f., Latvijas baltkrievu biedrība, 1. apr., 9. l., 69., 70. lp.
- 6 Езовитов К. Воспоминания // Неман, 1993, № 13, с. 132, 133.
- 7 НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 79, с. 29. Sk. K. Jezovītova skolotāja ziņu lapu (1943. g. dec.): LVVA, P-1489. f., Rīgas pilsētas Izglītības valde, 4. apr., 171. l., 17. lp.
- 8 Мальдзіс А. Пра лес архіва Канстанціна Езавітава // Зборнік артыкулаў і дакументаў. – Мінск, 1996, 245 с.
- 9 Łatyszzonek O. Mikołaj Demidow // Białoruskie Zeszyty Historyczne, 1995, nr. 1, s. 175–178. – N. Demidovs 1942. gada 3. martā iesniedza lūgumu atjaunot viņam 1940. gada septembrī “boļševiku pārtraukto” skolotāja pensijas izmaksu. – Sk.: LVVA, 5213. f., Tautas labklājības ministrijas Sabiedriskās aizgādības departaments, 16. apr., 16244. l., 1.–4. lp.

- ¹⁰ Latvijas Valsts arhīvs, 1986. f., Apsūdzēto krimināllietas, 1. apr., 36628. l., 140. lp.; 2. apr., P-10551. l., 142. lp. – Arī poļu ģenerālis V. Anderss 1952. gadā rakstīja, ka Maskavā 1941. gadā Lubjankas cietumā bijis ieslodzīts vienā kamerā ar N. Demidovu, kurš no pratināšanām vienmēr atgriezies ar cigaretēm un āboliem, bijis ļoti nepatīkams, neslēpis savu sadarbību ar boļševikiem un kuru pārējie ieslodzītie uzskatījuši par “ziņotāju”. Saskaņā ar V. Andersa liecību N. Demidovs atbrīvots tūlīt pēc vācu-padomju kara sākuma, un tādā gadījumā jautājums paliek vēl neskaidrāks. – *Юрэвич Л. Совет эмиграцийнага эписталярыю: 3 матар’ялау архіву Рады БНР // АРСНЕ, 2001, № 3, с. 56, 57.*
- ¹¹ Baltkrievijas vēstures īsais apskats izveidots, balstoties uz: *Соловьев А. Белорусская Центральная Рада: Создание, деятельность, крах. – Минск, 1995, с. 12–74; Акупацыя Беларусі (1941–1944). Пытанні супраціву і калабараціі. – Мінск, 2000, с. 157–184; Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. – Мінск, 1993, с. 63–201; Кушаль Ф. Спробы стварэння беларускага войска. – Мінск, 1999, с. 39–161; Езовитов К. Воспоминания // Неман, 1993, с. 132–162.*
- ¹² LVVA, P-813. f., Zemes pašpārvaldes Finanšu ģenerāldirekcijas Finanšu departaments, 2. apr., 28. l., 62.–67. lp.; *Mežs I. Latvieši Latvijā. Etnodemogrāfisks apskats. – Rīga, 1993, 15., 34. lpp.*
- ¹³ LVVA, P-813. f., 2. apr., 28. l., 63. lp.
- ¹⁴ *Pūpols P. Draugu seas. – Tahoma, 1964, 49. lpp.*
- ¹⁵ K. Jezovitova vēstules fragments, kurš atspoguļo viņa uzskatus šajā jautājumā: “Tagad, kad Eiropas karte pārveidojas un kad Latgales baltkrievi – pareizticīgie un baltkrievi – katoļi apvienojas (ne reliģiskā, bet nacionālā ziņā), vajag dot baltkrieviem – vecticībniekiem beidzot iespēju nostāties tuvāk savai baltkrievu tautai un visiem kopā ķerties pie savas kultūras, ekonomikas un vispār nacionālās dzīves veidošanas.” – LVVA, P-712. f., Biedrība “Baltkrievu apvienība”, 1. apr., 5. l., 1. lp. – Savukārt K. Jezovitova ambīcijas atspoguļo fragments no viņa 1941. gada 6. novembra vēstules A. Mahnovskim: “Ja izdotos pārvilkt mūsu pusē [vecticībnieku vadītājus], mūsu stāvoklis uzreiz nostiprinātos vairākkārt, jo mūsu pareizticīgo, katoļu un vecticībnieku apvienošana uzreiz atvērtu mūsu atdzimšanas kustībai Latgalē neparasti plašas iespējas. Tagad mums ir vairākums virknē pagastu, bet, ja visi mūsu katoļi un mūsu vecticībnieki sevi apzinātos [par baltkrieviem], tad šo pagastu skaits trīskāršotos! Bet tas – ārkārtīgi svarīgi mūsu kustībai!” – Turpat, 6. l., 3. lp.
- ¹⁶ Turpat, 5. l., 1., 2. lp.
- ¹⁷ Turpat, 2. l., 26. lp. (mašīnraksta fragments latviešu valodā).
- ¹⁸ Turpat, P-69. f., Ostlandes ģenerālkomisārs, 1.a apr., 9. l., 5. lp.
- ¹⁹ *Strods H. Zem melnbrūnā zobena: Vācijas politika Latvijā 1939–1945. – Rīga, 1994, 75., 78. lpp.*
- ²⁰ LVVA, P-69. f., 1.a apr., 2. l., 418. lp.
- ²¹ *Соловьев А. Белорусская Центральная Рада ... с. 155.*
- ²² LVVA, P-712. f., 1. apr., 1. l., 1.–47. lp.
- ²³ НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 79, с. 29, 62; д. 91, с. 11–15.
- ²⁴ Turpat, д. 87, с. 8.
- ²⁵ Раница, 1942, 19 лип.
- ²⁶ LVVA, P-712. f., 1. apr., 4. l., 9. lp.
- ²⁷ НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 80, с. 36; д. 91, с. 25–70.
- ²⁸ LVVA, P-712. f., 1. apr., 1. l., 44. lp.
- ²⁹ Раница, 1942, 19 лип. – Dzejnieks Pjotrs Masaļskis pēc Otrā pasaules kara dzīvoja Rīgā. – *Мальдзіс А. Пра лес архіва Канстанціна Езавітава ... с. 244.*
- ³⁰ LVVA, P-712. f., 1. apr., 4. l., 31. lp., laikraksta “*Наш Шлях*” numura manuskripts.
- ³¹ *Герасімау В. Да прауды сьвелей, братка, идзі! // Польша, 1994, № 4, с. 186.*
- ³² НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 81, с. 61–65; д. 91, с. 1, 8.

- 33 LVVA, P-712. f., 1. apr., 6. l., 3. lp.
- 34 Daugavas Vēstnesis, 1941, 7. dec.
- 35 НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 79, с. 4; д. 86, с. 1.
- 36 LVVA, P-701. f., Izglītības un kultūras ģenerāldirekcija, 1. apr., 17. l., 10. lp.
- 37 Раница, 1942, 14 чэрв.
- 38 LVVA, P-949. f., Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Vīspārējais un zinātņu departaments, 1. apr., 332. l., 17. lp.
- 39 Turpat, P-712. f., 1. apr., 4. l., 25. lp.; 5. l., 15., 3. lp.
- 40 Tabula sastādīta pēc baltkrievu pamatskolu darbības pārskatiem: LVVA, P-949. f., 1. apr., 262. l., 1.–19. lp.; 315. l., 1.–115. lp.; 316. l., 1.–133. lp.; 332. l., 1.–50. lp.; 369. l., 1.–19. lp.; 370. l., 1.–42. lp.; 452. l., 1.–70. lp.; 453. l., 1.–6. lp.; 454. l., 1.–123. lp.
- 41 НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 73, с. 4; д. 86, с. 13.
- 42 LVVA, P-949. f., 1. apr., 262. l., 10.–19. lp.
- 43 Turpat, 1.–9. lp.; P-701. f., 1. apr., 181. l., 67., 68., 122., 123. lp.; P-951. f., Izglītības un kultūras ģenerāldirekcijas Skolu departaments, 1. apr., 128. l., 1.–25. lp. (Zilupes ģimnāzijas dokumentācija).
- 44 Turpat, P-951. f., 1. apr., 93. l., 49. lp.
- 45 Jau 1942. gada 11. februārī laikrakstā "Daugavas Vēstnesis" tika iespiests aicinājums vācu, latviešu, krievu un baltkrievu valodā vecākiem reģistrēt savus bērnus mācībām Daugavpils baltkrievu ģimnāzijā Kauņas ielā 8. – Daugavas Vēstnesis, 1942, 11. febr.
- 46 LVVA, P-712. f., 1. apr., 3. l., 4. lp.; 4. l., 13., 30. lp.; P-951. f., 1. apr., 93. l., 26.–45. lp.
- 47 НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 87, с. 9, 10; Новая Дорога, 1943, 19 вер.
- 48 LVVA, P-712. f., 1. apr., 4. l., 46. lp.; 5. l., 23. lp.
- 49 Vācu okupācijas laikā Demenes pagastā dzīvojošā poļa Bronisla Minkēviča (dzimis 1930. gadā) 1995. gada 12. augustā un vācu okupācijas laikā Lielbornes pagastā dzīvojošā poļa Oto Dzevaltovska (dzimis 1932. gadā) 2003. gada 28. augustā autoram sniegtā liecība par mācībām attiecīgi Demenes baltkrievu tautskolā un Lielbornes baltkrievu pamatskolā.
- 50 Daugavas Vēstnesis, 1943, 26. aug.
- 51 LVVA, P-712. f., 1. apr., 4. l., 3., 4., 45. lp.; 5. l., 20. lp.
- 52 Turpat, P-949. f., 1. apr., 370. l., 28. lp.; 454. l., 12. lp.
- 53 Turpat, 454. l., 18., 21., 111. lp. (materiāli par Indras, Daugaviešu, Zilupes skolu); 262. l., 1., 13. lp.; P-951. f., 1. apr., 91. l., 11. lp.
- 54 Turpat, P-712. f., 1. apr., 2. l., 23. lp.; 3. l., 4. lp.; 4. l., 42. lp., Baltkrievu teātra apgrozījuma nodokļa deklarācija par 1943. gadu. – Interesanti, ka daugavpilieša N. Gaubšteina tēvs bija latvietis, taču viņš pats uzskatīja sevi par baltkrievu. – Turpat, 1. l., 5. lp., N. Gaubšteina Baltkrievu apvienības biedra personīgā anketa.
- 55 НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 37, с. 22.
- 56 Sk.: LVVA, P-1489. f., 4. apr., 171. l., 2. lp., O. Borovskas skolotājas ziņu lapa.
- 57 Turpat, P-712. f., 1. apr., 2. l., 15. lp.; 4. l., 14., 37., 49. lp.; 5. l., 14. lp.; Двинский вестник, 1943, 4 сент.
- 58 Герасіма В. Да прауды сьвেলাй, братка, идзі! // Польша, 1994, № 4, 186 с.
- 59 Беларускія пісьменнікі. Біябібліяграфічны слоунік. – Мінск, 1995, т. 5, с. 260, 261.
- 60 НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 87, с. 21, 30.
- 61 LVVA, P-712. f., 1. apr., 4. l., 32. lp.
- 62 Sk., piemēram: turpat, P-180. f. (SS karaspēka pārvaldes Ostland apgādības virsnieks), 5. apr., 290. l., 13.–26. lp. (15. leģionā iesaukto Šķaunes, Skaistas, Pustiņas pagastā dzīvojošo baltkrievu, uzvārdā Klagiši, pabalstu lapas).

- ⁶³ Turpat, P-949. f., 1. apr., 332. l., 2., 35., 49. lp. – Protams, Latvijas baltkrievi sastopami arī starp citiem vērmahta izpalīgos ieskaitītajiem. Tā, piemēram, 1943. gada martā “brīvprātīgi” izpalīgos iestājās Pasienes pagastā 1919. gadā dzimušais baltkrievs Vasilijš Lazarevs, kā arī daudzi bijušie padomju karagūstekņi – baltkrievi, kas pirms tam bija nodarbināti Vidzemes lauku saimniecībās. – Turpat, P-80. f. (Vācijas Bruņoto spēku pavēlnieks Ostlandē), 2. apr., 27. l., 679. u.c. lp.
- ⁶⁴ Turpat, 316. l., 121. lp.
- ⁶⁵ Turpat, 262. l., 1., 14. lp.; P-180. f., 5. apr., 79. l., 62. lp.; P-951. f., 1. apr., 93. l., 29. lp.
- ⁶⁶ Turpat, P-71. f., Latviešu SS brīvprātīgo leģions, 1. apr., 21. l., 1.–43. lp.
- ⁶⁷ Turpat, P-712. f., 1. apr., 4. l., 31. lp.
- ⁶⁸ НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 86, с. 4, 10.
- ⁶⁹ LVVA, P-951. f., 1. apr., 55. l., 1.–4. lp.
- ⁷⁰ НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 80, с. 1, 2; LVVA, P-712. f., 1. apr., 3. l., 7. lp.
- ⁷¹ НАРБ, ф. 458, оп. 1, д. 86, с. 13.
- ⁷² LVVA, P-712. f., 1. apr., 5. l., 31. lp.
- ⁷³ Turpat, 4. l., 3., 4., 45. lp.
- ⁷⁴ Turpat, 5. l., 17. lp.
- ⁷⁵ Statistikas brīvprātīgo korespondentu rokas grāmata 1944. gadā. – Rīga, 1944, 125. lp.
- ⁷⁶ *Езовитов К.* Воспоминания, с. 151–155.
- ⁷⁷ *Соловьев А.* Белорусская Центральная Рада ..., с. 137–142 (izlūka “Marsa” 1945. gada 30. augusta ziņojums par darbību ienaidnieka aizmugurē, dokumenta noraksts).
- ⁷⁸ *Езовитов К.* Воспоминания, с. 133.
- ⁷⁹ *Łatyszzonek O.* Mikołaj Demidow, s. 178, 179.
- ⁸⁰ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / R. Viksnes, K. Kangera red. – Rīga, 1999, 315., 377., 875. lpp.
- ⁸¹ *Беларускія пісьменнікі ...*, с. 262.
- ⁸² *Bukšs M.* Atmiņas un atziņas. – [B. v.], 1964, 240. lpp.
- ⁸³ *Мальдзіс А.* Пра лес архіва Канстанціна Езавітава, с. 245.

Ēriks Jēkabsons

The Social and Political Activities of Ethnic Belorussians in Latvia under the Nazi German Occupation in 1941–1945

Summary

During the German occupation the education and culture of the Belorussian community of Latvia in terms of numbers and significance enjoyed the second in importance boom after the one achieved in the Republic of Latvia during the 1920s and 30s. It was short-lived though and was determined by the policies pursued by the German occupation authorities, aimed, firstly, at lessening the impact of the Polish factor (on the whole Germans in Latvia implemented, though on a smaller scale, the same policies that they pursued in Belorussia

and Lithuania), and, secondly, at making it easier for themselves to control ethnic Latvians and other residents of Latvia, by splitting them and artificially creating conflict situations among different ethnic groups in the subjugated territories. It was precisely for this reason that the German administration in Latvia treated both the Belorussian movement and a kind of rebirth of Latgalian culture with seeming "benevolence" (Belorussian activities of socio-political character and the functioning of many Belorussian elementary schools and three secondary schools were allowed). However, there is no reason to assume that this policy was rooted in respect for ethnic minorities and groups from the part of senior German civil servants. Thus, Russians and Belorussians were the only ethnic minorities in Latvia, whose official activities received direct support from German authorities (at the same time the occupation authorities also repressed many Belorussians, often for their political activities or attitudes). These two ethnic minorities, however, cannot be compared in terms of their size, status and influence, for which reason the special focus on the relatively small ethnic Belorussian minority deserves special attention.

There is no doubt that both the leaders K. Jezovitov and N. Demidov, as well as many other leading figures of the movement were guided first and foremost by national patriotism. And being Belorussian nationalists they, even during the German occupation period, found themselves in open conflict with the Soviet rule (whose concept of "the Soviet people" was in sharp contrast with the vision of the future of their people cherished by the leaders of the Belorussian movement) and, though less explicitly, also with the Latvian authorities, which were themselves dependent on the German occupation authorities and under the conditions of occupation within the limits of their possibilities, tried to preserve their influence (this was particularly clearly the case in some districts of Latgale where the domination of the ethnic Latvian element in local authorities was achieved only under the conditions of the authoritarian regime). Same as in Belorussia in Latvia as well the German occupation authorities very skilfully utilised the Belorussian factor in the southern part of Latgale region to lessen the role of ethnic Poles, find one more ally in the struggle against the Soviet underground and propaganda and to make it easier for themselves to control the Latvian local authorities.

At the same time conclusion must be drawn that in the period of German occupation, along with Belorussia itself as well as Lithuania Latvia became a significant centre of Belorussian nationalist movement where considerable flourishing of Belorussian culture and education took place. It became possible thanks to certain collaboration from the part of the socially active segment of the ethnic Belorussian community of Latvia with the occupation authorities in Latvia and abroad.

Kārlis Kangeris

Latviešu policijas bataljoni lielajās partizānu apkarošanas akcijās 1942. un 1943. gadā

Ievads

Latviešu policijas bataljonus, kurus sākumā sauca par kārtības dienesta, bet starposmā par aizsardzības dienesta bataljoniem, vāciešu policijas vadība izmantoja visdažādākiem uzdevumiem. Nenotika tā, kā "lielervēšanas" akcijas propagandā 1942. gada sākumā sludināts, ka tie cīnīsies Austrumu frontē pret "latviešu tautas nāvīgāko ienaidnieku" boļševismu, bet tos izklīdināja pa vāciešu okupēto Austrumeiropu, uzdodot visdažādākos uzdevumus. Piemēram, no lielervēšanas akcijas laikā saformētajiem 18 policijas bataljoniem tikai vienu patiešām nosūtīja uz Austrumu fronti. Citi nonāca Baltkrievijā, Ukrainā, Polijā vai arī savu darbu varēja veikt Latvijas teritorijā un tās pierobežā. Tie apsargāja svarīgus militāros objektus, dzelzceļa līnijas, tāpat arī strādniekus ceļu būves darbos vai ražas novākšanā. Policijas bataljoni bija iesaistīti arī frontes aizmugures apgabalā "nomierināšanā", geto apsargāšanā, masu iznīcināšanas vietu norobežošanā u.c. Speciāls darbs bija piedalīšanās lielajās partizānu apkarošanas akcijās Baltkrievijā 1942. un 1943. gadā. No šīs uzskaites jau var nojaust, ka latviešu policijas bataljoniem tika uzticēti arī uzdevumi, kas bija pretrunā kara vešanas konvencijām vai noziedzīgi. Ka policijas bataljoni patiešām varēja būt veikusi kara vešanai neatbilstošus uzdevumus, tas bija skaidrs arī Latvijas Zemes pašpārvaldei. Tā, runājot ģenerāldirektoru padomes sēdē 1943. gada 27. februārī, ģenerāldirektors Alfreds Valdmanis konstatēja: "Mūsu kārtības sargi izmantoti Baltkrievijā un Ukrainā pavisam citiem uzdevumiem, nekā tie bija pieteikušies, ne katrs var būt eksekūcijas komandas loceklis, mūsu cilvēki negrib būt policisti, bet gan karavīri."¹

Šie A. Valdmaņa vārdi tika izteikti diskusijās, kad ģenerāldirektoru padomes sēdes darbakārtībā bija jautājums par Latviešu leģiona dibināšanu. Šajā fāzē Zemes pašpārvalde vismaz mēģināja nākotnē panākt tādu izkārtojumu, ka no latviešiem saformēto karaspēku nevarēs izmantot noziedzīgās akcijās kā policijas bataljonus un ka šī karaspēka vienības patur vienkopus.

Ar policijas bataljonu formēšanu šīs idejas aizstāvji vēlējās radīt sava veida latviešu karaspēku, ko varētu sarunās ar vāciešiem izmantot kā ķīlu, lai nostiprinātu savas sarunu pozīcijas. To vācieši bija spējusi aizkavēt, un latviešu policijas bataljonu formētājam Robertam Osim pašam nācās sūri konstatēt, “ka līdzšinējās vienības politikas svara kausos nevaram likt, tie tikai kara algotņi, kuru darbs tiek samaksāts”².

Tā bija nepatīkama atziņa, ka latviešu policijas bataljonu locekļi ir kļuvuši par algotņiem, kuriem par veikto darbu samaksā. Tiem arī bez ierunām bija jāklausa priekšnieku pavēles, kā viņi bija solījušies parakstītajā darba līgumā un uzticības zvērestā – bez iebildumiem pildīt dienesta priekšnieku pavēles. Bija arī noteikts, ka latviešu policijas bataljoniem, kas atrodas ārpus Latvijas teritorijas, ik mēnesi jānolasa soda mēri, kādi draud par pavēļu nepildīšanu. Tā latviešu policijas bataljoniem bija jāveic uzliktie “darba pienākumi”, gan baidoties no iespējamām sankcijām, gan cerībā par veikto darbu saņemt piesolīto algu. Policijas bataljoni vāciešu policijas vadībai bija sava veida ārzemnieku leģions, ko varēja izmantot visur un visām vajadzībām.

Partizānu kustības apkarošana

Ne vienmēr neapmierinošais avotu stāvoklis, kā arī ļoti jūtīgie starptautiskie, morālie, militārie, politiskie un ideoloģiskie aspekti, kas saistās ar “partizānu karu” Padomju Savienības teritorijā, ir iemesls, kāpēc vēstures pētniecībā vēl aizvien trūkst laba, ar empīriskiem avotiem pamatota darba par šo karu. Vēstures pētniecībā pēdējā desmitgadē arī nostiprinājusies atziņa, ka vērmahta kara vešanas forma nekādā ziņā nav bijusi “tīra” un ka arī vērmahts plašā apjomā bijis iesaistīts noziedzīgās nacionālsociālistu politikas un plānu realizēšanā Padomju Savienībā. Šī atziņa savukārt novedusi pie tā, ka dažkārt pētniecībā sāk izzust starpība starp vācu armiju, SS un policiju. Visi skaitās vienādi vainīgi vācu iznīcināšanas politikas realizēšanā.³ Tādā veidā arī partizānu karš kļūst par nacionālsociālistu ideoloģijas sastāvdaļu, kuras mērķis ir rases ziņā par mazvērtīgiem uzskatīto iznīcināšana. Arī partizānu karš kļūst par iznīcināšanas karu, ignorējot iespējamās citas militārā kara realitātes.

Partizānu karš,⁴ kas pēc vācu uzbrukuma PSRS risinājās tās teritorijā, pētniecībā tiek dažādi vērtēts. Padomju apgalvojumam par plašu “tautas karu” nav nekāda dziļāka pamata. Tomēr skaidrs ir tas, ka, sākot ar 1942. gada maiju, partizānu aktivitāte kļuva arvien lielāka, sevišķi Baltkrievijā, kad tur izveidojās partizānu kustības Centrālais štābs. Tā no 1941. gada beigām līdz 1943. gada novembrim partizānu skaits pieauga no apmēram 30 000 līdz 122 600 personām.⁵

Bet tas, vai partizānu aktivitātes manāmi traucēja vācu armijas darbību, ir cits jautājums. Vieni apgalvo, ka tas nekādā ziņā izšķirīgi neietekmēja kara iznākumu. Tā, piemēram, sabotāžas akti uz dzelzceļa līnijām notika lielā skaitā, bet ar to netika

pārtraukta vācu apgāde. Tam min trīs iemeslus: 1) kur tas varbūt būtu bijis iespējams vai svarīgi, tur partizāni esot bijuši vāji; 2) vācu drošības un policijas spēki, kas tiešā partizānu karā bijuši mazspējīgi, izrādījušies veiksmīgi komunikācijas ceļu nosargāšanā; 3) ar laiku vācieši arī attīstījuši sistēmu, kā ātri atrisināt nopostīto dzelzceļa daļu atjaunošanu.⁶

Citi savukārt min, ka vācieši ar savām plašajām partizānu apkaršanas akcijām arī neesot sasnieguši savus mērķus. Partizāni neesot iznīcināti, un to skaits arvien pieaudzis. Partizāniem visumā esot izdevies izvairīties no militārām sadursmēm ar vācu vienībām, un cietēji partizānu apkaršanas akcijās galvenokārt bijuši vietējie zemnieki.⁷ Arī tā ir patiesība.

Vācieši ar plašām partizānu apkaršanas akcijām mēģināja iznīcināt partizānu kustību, savukārt partizāni ar savu darbību mēģināja traucēt vācu armijas apgādi un sabotēt okupācijas civiliestāžu darbību. Kā viens, tā otrs savus primāros mērķus nespēja īstenot.

Ir arī pētnieki, kuri izceļ, ka partizānu apkaršanas akcijas galvenokārt bijušas domātas ebreju iznīcināšanai.⁸ Tiesa, partizānu apkaršanas programmā arī ietilpināja tādus priekšrakstus, ka ciemos, kuros notiek partizānu apkaršana, būtu arī iznīcināmi visi vietējie ebreji. Toties, ja apskatām partizānu apkaršanas akciju kopbilanci, tad redzam, ka 55 akcijās par upuriem krituši apmēram 14 000 ebreju, kas ir 9% no šais akcijās nonāvēto personu kopskaita (150 000 cilvēku).⁹ Tā redzams, ka ebreju iznīcināšana bijusi tikai šo akciju “blakusprodukts”.

Partizānu karā Baltkrievijā vāciešu darbībā var izšķirt četras fāzes:

Pirmā fāze ilga no 1941. gada vasaras līdz 1942. gada sākumam, kad galvenokārt bija jāapkaro izklīdušās Sarkanās armijas paliekas, dažādi “bēgļi” u.c.

Otrā fāze bija tā saukto lielo akciju laiks – no 1942. gada pavasara līdz 1943. gada pavasarim. Šī ir arī šā pētījuma kopsakarībā nozīmīgākā fāze.

Trešā fāze 1943. gada otrā pusē iezīmējās ar tā saukto mirušo zonu (*tote Zonen*) radīšanu, tātad, iznīcinot partizānus, no noteiktām teritorijām bija jāizved visi iedzīvotāji. Praksē tas nozīmēja vai nu iedzīvotāju noslepkavošanu uz vietas, vai arī viņu deportēšanu uz spaidudarbim Vācijā.

Ceturtajā fāzē 1944. gadā ietilpa tā saukto aizsardzības ciemu (*Wehrdorf*) izveidošana, galvenokārt saimnieciskās politikas apsvērumu dēļ, ko šī raksta ietvaros neapskatīsim.

Karš pret partizāniem jau no sākta gala izcēlās ar savu brutalitāti. Ja vēl pirmajā fāzē klīstošo sarkanarmiešu, partizānu un viņu atbalstītāju sodīšana bija varbūt vairāk individuāla, tad 1942. gadā visumā pārgāja uz kolektīvo sodīšanu. Tas būtībā nozīmēja nāvēspriedumu visiem vāciešu sagūstītajiem, kā arī tiem, kuri gadījās partizānu apkaršanas akciju laikā pārbaudītajos ciemos. Tie varēja būt partizāni, tie varēja būt

partizānu atbalstītāji, bet vairākumā tie bija ciemu iedzīvotāji, kurus uzskatīja par iespējamiem partizānu atbalstītājiem neatkarīgi no tā, vai tās bija sievietes, vīrieši, bērni vai sirmgalvj. Visus iedzīvotājus noslepkavoja, ciemā esošo pārtiku un lopus savāca, bet ciemu nodedzināja.

Otrās partizānu apkarošanas fāzes sākumā tika radīta stingra partizānu iznīcināšanas organizācijas forma. 1942. gada 18. augustā Ādolfs Hitlers izdeva direktīvu nr. 46 – “Vadlīnijas pastiprinātai bandu apkarošanai austrumos”, kurās arī prasīja “visstingrākos soļus” pret bandām un bandu atbalstītājiem.¹⁰ Divus mēnešus vēlāk – 24. oktobrī Heinrihs Himlers iecēla Ēriku fon dem Bahu-Celevski (*Erich von dem Bach-Zelewski*) par “SS reihsfirera pilnvaroto bandu apkarošanā”, tā nākotnē radot stingru vadību karā pret partizāniem.

Otrās fāzes sākumā arī izstrādāja modeli, pēc kura bija ieteicams turpmāk rīkot “lielās partizānu apkarošanas” akcijas. Modeli pirmo reizi izmēģināja akcijā ar segvārdu “Bamberga” 1942. gada martā un aprīlī. Operācija sastāvēja no četriem posmiem.

Pirmajā posmā operācijā iesaistītās vienības ieņēma noteiktās vietas un izveido slēgtu loku, piemēram, caurmērā 30 kilometru. *Otrajā posmā* šo loku samazina, vienībām virzoties uz loka centru. *Trešajā posmā* “iztīra” sašaurināto loku no “bandītiem”. *Ceturtajā* – atiet uz izejas pozīcijām, vēlreiz pārbaudot ciemus, turklāt centrālajā sašaurinātajā lokā visus ciemus nodedzina un iedzīvotājus noslepkavo.¹¹

Otrā posma beigās modificēja, kā jāapietas ar iedzīvotājiem akcijā pārbaudītajos ciemos, – tikai daļa iedzīvotāju bija jānonāvē – partizāni, viņu tiešie atbalstītāji, ebreji un darbanespējīgas personas, bet pārējās savācamas kā darbaspēks un galvenokārt nosūtāmas uz Vāciju kā austrumu strādnieki. Bez tā vēl partizānu apkarošanas akcijās arī vairāk sāka interesēties par ciemu saimniecības izlauptšanu. Vācu lauksaimniecības vadītāji bija atzinuši, ka zināmi apgabali nav droši un tie saimniecībai nākotnē neko nedos, tāpēc tos labāk “izvākt” galīgi tukšus, visu salaupīto pārtiku un lopus piegādājot armijai, tā reizē arī mazinot iespējamo ekonomisko aprūpes bāzi padomju partizāniem.

Lielās partizānu apkarošanas akcijas un latviešu policijas bataljoni

Vācu vēsturnieks Kristiāns Gerlahs savā pētniecības darbā ir konstatējis, ka Baltkrievijā starp 1942. un 1944. gadu notikušas 55 lielas partizānu apkarošanas akcijas.¹² Ziņas par akcijām ir saglabājušās dažādas. Par dažām akcijām dati ir trūcīgi, un mēs tikai uzzinām, labi ja akcijas “tehniskos datus”. Partizānu apkarošanas akcijas slepenais segvārds ne vienmēr ir zināms. Dati var būt par to, kad un kur akcija notikusi, kāds bijis partizānu un viņu atbalstītāju upuru skaits, var būt arī dati par akcijā iesaistītajiem

vācu spēkiem, kā arī par akcijas laikā savākto lauksaimniecības produktu un lopu daudzumu. Tāpat ne vienmēr ir pilnīgas ziņas par akcijā iegūtajiem partizānu ieročiem un par vāciešu zaudējumiem.

Vēl par citām partizānu apkarošanas akcijām ir pieejami nobeiguma ziņojumi par tām (*Abschlussbericht*), kuros īsumā aprakstīta akcijas norise, uzskaitīti tās dalībnieki un sakopoti rezultāti. Bez tā vēl ir atsevišķas partizānu apkarošanas akcijas, par kurām varam uzzināt daudz vairāk, jo ir saglabāties plašāks dokumentu klāsts. Mums var būt pieejamas partizānu apkarošanas akcijas operatīvās pavēles, atsevišķo vienību kara dienasgrāmatas, atsevišķo vienību ikdienas ziņojumi, dažādas atskaites, sarakste akcijā iesaistīto vadītāju starpā un vēl citas ziņas.

Ievērojot minēto, nepārsteidz, ka līdz šim nav sarakstīti visaptveroši, empīriski pamatoti darbi par partizānu apkarošanas lielajām akcijām Baltkrievijā. Arī par atsevišķajām akcijām pētniecisku darbu visumā trūkst. Izņēmums vienīgi ir *Winterzauber* (Ziemas burvība) akcija, kurai nesen Kanādas pētniece Betina Birna īpaši pievērsusies,¹³ savam darbam izvērtējot gan Vācijas arhīvu, gan Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA), gan Baltkrievijas – Vitebskas arhīva materiālus.

Cik daudzās no K. Gerlaha minētajām akcijām bijuši iesaistīti arī latviešu policijas bataljoni, pēc viņa publicētajām ziņām nevaram noteikt. Tomēr no dažādiem citiem materiāliem, arhīvu studijām un B. Birnas pētījuma droši zinām, ka latviešu policijas bataljoni bija iesaistīti partizānu apkarošanas akcijā *Sumpffieber* (latv. purva drudzis) 1942. gadā no 22. augusta līdz 21. septembrim, *Winterzauber* – 1943. gadā no 4. februāra līdz 2. aprīlim, *Heinrich* (Heinrihs) – no 1943. gada 1. līdz 9. novembrim. Par piedalīšanos akcijās *Hamburg* (Hamburga) no 1942. gada 10. līdz 21. decembrim un *Föhn* (Fēns) – 1943. gada marta sākumā ziņas vēl būtu tuvāk jāprecizē, jo tās nāk no baltkrievu avotiem, kas attiecībā uz latviešu policijas bataljoniem ne vienmēr bijušas korektas.¹⁴

Par latviešu policijas bataljonu piedalīšanos šajās lielajās partizānu apkarošanas akcijās – *Sumpffieber*, *Winterzauber*, *Heinrich* – līdz šim vēstures zinātniskajā pētniecībā maz darīts. Netieši *Sumpffieber* akcija tika skarta Latvijas PSR tiesas prāvā pret deviņiem 18. policijas bataljona karavīriem 1961. gadā. Viņus apvainoja par Sloņimā izdarītajām masu slepkavībām tieši tajā laikā, kad norisinājās šī akcija, pašas akcijas segvārdu tiesas sēdē neminot.¹⁵ (Tā kā apsūdzībā un tiesas spriedumā netiek minēti slepkavošanas datumi, tad Andrievs Ezergailis vairākās savās publikācijās ir apstrīdējis šīs tiesas prāvas objektivitāti.¹⁶) Par *Winterzauber* akciju rakstīts arī vairākās Latvijas PSR izdotās propagandas publikācijās, izceļot latviešu bataljonu noziedzīgo darbību.¹⁷ B. Birna savā pētniecības darbā gan piemin, ka akcijā piedalījušies arī latviešu policijas bataljoni, bet to darbībai viņa sīkāk nepievēršas. Visumā var konstatēt, ka zinātniskajā literatūrā šīs trīs akcijas piemin, bet to apraksti ir fragmentāri un latviešu policijas bataljoniem īpašu uzmanību nepievērš.

Šajā rakstā pievērsīsimies partizānu apkarošanas divu akciju, kurās piedalījās latviešu policijas bataljoni, sīkākai analīzei. Šo izvēli nosaka saglabājušies dokumenti. Tā ir *Sumpffieber* akcija, par kuru Vācijas Federālajā arhīvā glabājas trīs sējumi: Minskas operācijas štāba kara dienasgrāmata, operācijas pavēles un Frīdriha Jekelna pavēles un ziņojumi.¹⁸ Par *Winterzauber* akciju dokumentu klāsts ir daudz lielāks, to vairākums glabājas LVVA (13 sējumi): Knehta grupas kara dienasgrāmata, operācijas pavēles, bataljonu ikdienas ziņojumi, pārskati par apbruņojumu, partizānu apkarošanas akcijas izvērtējuma materiāli u.c.¹⁹ Papildu materiāli vēl atrodami Vācijas²⁰ un Baltkrievijas arhīvos.²¹

Par *Heinrich* akciju LVVA galvenokārt saglabājušies tikai operācijas sagatavošanas plāni (viens plāns dokumentu sējums), no kuriem neko par latviešu bataljonu darbību nevar secināt. Tomēr pilnības labad šo akciju īsumā raksturosim.

Pētījumam tiks izmantoti galvenokārt tikai pašu partizānu – apkarošanas akcijas dalībnieku atstātās liecības – vācu dokumenti, jo tie sniedz vistiešākās liecības par akciju norisēm, ieskaitot latviešu policijas bataljonu darbību tajās. Novārtā paliks, piemēram, Latvijas Valsts arhīvā esošās tā sauktās Valsts drošības komitejas krimināllietas, kuru starpā ir 395 lietas par personām, kuras dienējušas tajos 12 policijas bataljonos, kas piedalījās *Sumpffieber* un *Winterzauber* akcijās. Šīs liecības, tāpat kā 1961. gada prāvas materiāli par 18. policijas bataljonu, rada sava veida problēmu, kuru nav domāts šajā pētījumā risināt, bet kas būtu savukārt izvērtējama speciālā pētījumā. Nav arī domāts izmantot padomju puses partizānu atstātos dokumentus, kas glabājas Baltkrievijas arhīvos, jo tie, pirmkārt, prasītu kritisku novērtējumu, un, otrkārt, jāšaubās, vai tie arī varētu dot kaut kādas jaunas atziņas par latviešu policijas bataljonu locekļu tiešo darbību ciemu iedzīvotāju kratīšanās un to represēšanās.

Tāpat arī novārtā paliks pašu latviešu policijas bataljonu kara dienasgrāmatas, jo tās par bataljonu darbību partizānu apkarošanas akcijās nesniedz vajadzīgo informāciju. Vienīgi var noderēt ziņas par kritušajiem un ievainotajiem, kaut arī parasti netiek minēts, kādās sadursmēs ar pretinieku, kur un kad šie zaudējumi radušies. Šīs dienasgrāmatas vēl var noderēt kā palīg līdzeklis, lai vajadzības gadījumā varētu konkrētā datumā noteikt konkrēta policijas bataljona atrašanās vietu.

Šī pētījuma nolūks ir tieši noskaidrot latviešu policijas bataljonu uzdevumus un darbību partizānu apkarošanas divu lielo akciju ietvaros – *Sumpffieber* un *Winterzauber* akcijās. Pētniecības priekšplānā būs izvirzīti jautājumi, lai varētu noskaidrot, kādā mērā šīs akcijas bija “tīras” partizānu apkarošanas akcijas, kā šo akciju ietvaros veica arī citus nacionālsociālistiskās okupācijas un rases politikas uzdevumus (partizānu un viņu atbalstītāju noslepkavošana, ciemu iedzīvotāju noslepkavošana, ebreju noslepkavošana, ciemu iedzīvotāju sagūstīšana spaidudarbīem Vācijā, lauksaimniecības produktu un lopu konfiscēšana, ciemu nodedzināšana) un kādā mērā latviešu policijas bataljoni bija

tieši iesaistīti šīs politikas uzdevumu īstenošanā. Tāpat arī būtu jājaudatā, vai SS un SD vienības veica tādus pašus uzdevumus kā, piemēram, latviešu policijas bataljoni, vai tomēr būtu vērojama kāda starpība šo dažādo vienību rīcībā, kas būtu izskaidrojama ne tikai ar atšķirīgām pavēlēm.

***Sumpffieber* akcija,**

1942. gada 22. augusts – 21. septembris

Pats SS reihsfīrers H. Himlers 1942. gada 7. augustā deva pavēli partizānu apkarošanas akcijai *Sumpffieber*. Par akcijas vadītāju iecēla augstāko SS un policijas vadītāju Austrumzemē F. Jekelnu. Nākamajās nedēļās bija jāveic izlūkošanas operācijas, ko uzticēja Drošības policijai (Sipo) un SD, kas savus spēkus savāca no Minskas, Krakovas, Licmanšates (Lodza) un Rīgas, turklāt Rīgas Drošības policijas komanda sastāvēja no 350 personām. Līdz akcijas sākumam F. Jekelnam vajadzēja savākt ielenkšanas operācijām nepieciešamās vienības, kas, kā šķiet, nenotika plānotajā tempā, un tāpēc apkarošanas akcijas sākums mazliet aizkavējās.²²

Beidzot 23. augustā visi nepieciešamie spēki bija savākti plānotajā operācijas telpā ziemeļos no Minskas. Šajos spēkos ietilpa *Waffen-SS* piederīgie, kopā 2300 vīru, Kārtības policijai pakļautās vienības, kopā 3570 vīru, un Drošības policijas un SD sastāvs, kopā 726 vīri, tā kopskaitā sasniedzot ievērojamu skaitli – 6596 vīri.²³ Šiem spēkiem septembra sākumā pievienojās vēl tā sauktā Šrēdera grupa (*Gruppe Schröder*), kuru izveidoja no trijiem nevācu tautības policijas bataljoniem,²⁴ kurā varēja būt apmēram 1500 vīru.

Akcijā iesaistītie policijas bataljoni tika apvienoti policijas pulkos. Pirmais pulks bija policijas pulks Binc (*Binz*), kura sastāvā bija iekļauts 24. latviešu policijas bataljons. Otrs pulks bija policijas pulks Barkholts (*Barkholt*), kurā iekļāva 18. un 26. latviešu policijas bataljonu. No sākuma rezervē palika latviešu 266. (E) bataljons, kurš akcijā piedalījās ar divām rotām²⁵ un ko septembrī iekļāva Šrēdera grupā.

18. latviešu policijas bataljons bija izveidots Rīgā 1941. gada 4. septembrī. 1942. gada 4. maijā to nosūtīja uz Baltkrieviju, lai Minskas rajonā veiktu “aizmugures nodrošināšanas” darbus. Šo bataljonu 1943. gada 1. jūnijā iekļāva Latviešu leģionā.

24. latviešu policijas bataljonu saformēja lielervēšanas akcijas laikā 1942. gada 1. martā Liepājā. Uz Baltkrieviju, Minskas rajonu, to nosūtīja 1942. gada 31. maijā, uzdevumos ierakstot “partizānu apkarošanu” kā galveno darbības pienākumu. Bataljonu 1943. gada 18. aprīlī iekļāva Latviešu leģionā.

26. latviešu policijas bataljonu saformēja lielervēšanas akcijas laikā 1942. gada 6. martā Tukumā. Uz Minskas rajonu Baltkrievijā tas devās 1942. gada 18. jūnijā, lai piedalītos “partizānu apkarošanā”, kā arī lai veiktu “sardžu dienestu”. 1943. gada 23. aprīlī bataljonu iekļāva Latviešu leģionā.

266. (E) latviešu policijas bataljonu arī sāka formēt lielervēšanas akcijas laikā 1942. gada 18. maijā Bolderājā. Šis bataljons skaitījās kā apmācību un papildinājumu bataljons. 1942. gada 1. augustā divas rotas aizsūtīja uz Baltkrieviju, Minskas rajonu, lai atbalstītu partizānu apkarošanu. 1943. gada janvārī abas rotas integrēja 271. latviešu policijas bataljonā.

Pamatojums *Sumpffieber* akcijai bija pastiprinātā partizānu darbība Baltkrievijā. Pēc dažādiem apkopotiem ziņojumiem partizāni traucējot lauksaimniecības darbu, aplaupot zemniekus, uzbrūkot gan civil-, gan militārpersonām, rīkojot sabotāžas aktus uz dzelzceļiem, spridzinot tiltus un visur kur izliekot mīnas. Partizānu bandas esot militāri organizētas un lielākās pat sasniedzot 2000 vīru. Partizānu darbība esot sasniegusi tādus apmērus, ka nopietni apdraudot šīs zemes kārtību un drošību un priekšnoteikumi normālai un sakārtotai dzīvei esot manāmi traucēti.²⁶

Sumpffieber akcijas vadībai veicot savu izlūkošanu, tā konstatēja, ka no citiem avotiem sniegtās ziņas esot pārspīlētas, tomēr nemiers pastāvot, kas radies partizānu darbības dēļ, kas esot ar visiem līdzekļiem jāaizkavē. Pēc izlūkošanas F. Jekelna štāba kara dienasgrāmatā par partizānu grupām ierakstīja, ka partizāni galvenokārt esot ietērpti civildrēbēs, tie esot labi apbruņoti ar automātiskiem ieročiem, esot pietiekami munīcijas un sprāgstvielu. Partizānu grupu lielums esot dažāds – no mazām grupiņām līdz pat 500 vīriem. Viņi galvenokārt dzīvojot grūti caurejamos mežos un bieži mainot uzturēšanās vietu. No šiem biezokņiem viņi organizējot savas plānveida akcijas – uzbrukumus, spridzināšanas, armijas transportceļu bojājumus, iedzīvotāju iebiedēšanu.²⁷ Tāpēc pretinieks esot jāielenc koncentriskās operācijās un pēc tam jāiznīcina.

Ar to 25. augustā sākās partizānu apkarošanas akcija *Sumpffieber*, kas ar laiku sadalījās deviņās apakšakcijās, no kurām dažas pat norisinājās vienlaikus, tā akcijā iesaistītos spēkus sadrumstalojot. Akcija beidzās 21. septembrī. Šīs partizānu apkarošanas akcijas bilance uzrādīja:

- a) iznīcinātas 49 partizānu nometnes, bunkuri un atbalstpunkti, kā arī vairākas apdzīvotas vietas purvainos apvidos, kur partizāni slēpušies;
- b) 389 partizāni nogalināti cīņās, 1274 aizdomās turētas personas notiesātas un nošautas, 8350 ebreji “eksekutēti”;
- c) 1217 personu evakuēts;
- d) iegūts neliels skaits ieroču, 62 zirgi un piecas govīs.²⁸

Akcijas iznākums attiecībā uz partizāniem nebija rožains. Jekelnam nebija izdevusies viņa plānotā “pilnīgā bandītu iznīcināšana”. Tāpat nekas nebija ticis darīts lauksaimniecības produktu un lopu savākšanā. Attiecībā uz ebrejiem bilance būtiski tika uzlabota, jo tajā ieskaitīja Baranovičos noslepkavotos apmēram 6000 ebrejus pēc *Sumpffieber* akcijas beigām.²⁹ Konsekvence pēc šīs akcijas bija tāda, ka turpmāk

lielās partizānu apkarošanas akcijas uzticēja vietējiem pieredzējušiem SS un policijas darbiniekiem, jo sevišķi “*Russland-Mitte*” augstākajam SS un policijas vadītājam Ērikam fon dem Baham-Celevskim.

Kāda tad bija latviešu policijas bataljonu vieta šajā lielajā partizānu apkarošanas akcijā *Sumpffieber*?

Visi četri *Sumpffieber* akcijā paredzētie latviešu policijas bataljoni Baltkrievijā pavēles par iesaistīšanu tajā saņēma 1942. gada 19. augustā – gan par iesaistīšanu, gan par iedalīšanu policijas pulkos, gan par nokļūšanu noteiktajā operācijas vietā. 24. latviešu policijas bataljonam no Najibokiem bija jādodas uz Stolbcem, lai no turienes ar vilcienu dotos tālāk uz Viļeiku. 18. latviešu policijas bataljonam bija jāatstāj Sloņima un no turienes ar vilcienu jāpārceļas uz Minsku. Vēlākais, 24. augustā šiem abiem bataljoniem bija jāieņem operācijai noteiktās pozīcijas.³⁰ (Pēc cīņām ar partizāniem 18. latviešu policijas bataljons Sloņimu atstāja 22. augustā. Šais cīņās bija nogalināts 240 “bandītu”, no kuriem 80 bijuši ebreji. Šajā akcijā latviešu bataljons nebija viens – ar to kopā cīnījās arī baltkrievu pašaisardzības vienības.³¹) Dažas dienas vēlāk – 1942. gada 22. augustā 24. latviešu policijas bataljonu pievienoja vāciešu I/24. policijas bataljonam, lai tas vācu bataljonam palīdzētu veikt noteiktos uzdevumus,³² bet nedaudz vēlāk šo pavēli atkal mainīja, latviešu bataljonu atkal atdalot no vācu bataljona. Tagad latviešu bataljonu ar transporta automašīnām bija jāpārved uz Begomļu, kur tam bija jāgaida turpmākās pavēles.³³

25. augustā sākās partizānu apkarošanas akcija. Trīs latviešu policijas bataljoni piedalījās *Sumpffieber* pirmajā apakšoperācijā *Sumpffieber-Nord Treuenfeld 1*, turklāt 24. un 26. bataljonam bija jānosprosto līnija Polova–Kašele–Osoveca–Domžerici–Kraiska rietumos no Postrehces. Vēlāk 24. bataljonu vēl norīkoja ielas nosprostošanai starp Sosenu un Hotajeviči.³⁴ 18. latviešu policijas bataljons bija līdz turpmākam atstāts Smoļeviču sādžā. (Pēc akcijas 18. un 26. bataljons bija jāapgādā ar transportlīdzekļiem to ātrākai pārvietošanai.³⁵) Tā 26. bataljonu 26. augustā pārvietoja uz Nidālu un Brodiem, kur to iesaistīja *Sumpffieber 4*. apakšoperācijā *Sumpffieber-Nord Barkholt*. 18. bataljonu pievienoja 1. SS kājnieku brigādei.

26. latviešu policijas bataljonam, pārmeklējot mežus Nidālas un Brodu apkārtnē, nebija gandrīz nemaz saskares ar partizāniem. Beidzot šo akciju, 28. augustā varēja ziņot, ka akcijā nogalināts viens “bandīts”.³⁶

Toties 18. bataljona ceļš kopā ar 1. SS kājnieku brigādi bija “asiņains”. 28. un 29. augustā tika pārmeklēts Šodino–Brodu–Sutoku–Smoļeviču apvidus. Tika iznīcinātas divas partizānu nometnes un nocietinātā Koršmas sādža, visus iedzīvotājus nošaujot. Šai apvidū arī sagūstīja lielāku skaitu personu, kuras turēja aizdomās par sadarbību ar partizāniem. Kaujās nogalināja četrus partizānus.³⁷

Nākamais uzdevums 26. bataljonam no vācu viedokļa atkal bija neveiksmīgs, jo tam vairāku dienu garajās “ķemmēšanas” akcijās Mostičkas, Čemku un Miļnicas apkārtnē nebija nekādas saskarsmes ar pretinieku.³⁸

Pēc lielākās neapmierinošā iesākuma F. Jekelns sāka šaubīties, vai akcija vispār būtu jāturpina, vai nevarētu spēkus izmantot citādi, piemēram, pastiprinot dzelzceļa līniju apsardzību. Bet pēc tikšanās ar partizānu kara ekspertu SS obergruppenfireru fon dem Bahu-Celevski F. Jekelns atkal guva jaunu sparū, lai turpinātu iesāktu operāciju. Toties turpmākā rīcība partizānu apkarošanas akcijā bija daudz brutālāka nekā iepriekšējā posmā.³⁹

Nākamā operācija bija *Sumpffieber* akcijas 6. apakšoperācija *Sumpffieber-West*, kas notika Najiboku mežā. Pēc F. Jekelna uzskata šī rajona sādžu iedzīvotāji esot pa lielākai daļai sakaros ar partizāniem, tāpēc visas sādžas ar visām ēkām esot jānodedzina, visas aizdomās turamās personas likvidējamas, bet pārējie iedzīvotāji evakuējami. 6. septembrī šī operācija skaitījās pabeigta. Kā pavēlēts, šajā apvidū nodedzināja visas sādžas, kuru iedzīvotājus uzskatīja esam kontaktos ar partizāniem. 204 aizdomās turētās personas nošāva, bet 1217 – evakuēja.⁴⁰ Kāda loma bija atsevišķajām operācijā iesaistītajām vienībām, to no dokumentiem neuzzinām.

Pēdējā *Sumpffieber* akcijas lielāka mēroga apakšoperācija bija pēc skaita septītā, ar nosaukumu *Sumpffieber-Südwest*, kas ilga no 8. septembra līdz kopējās *Sumpffieber* akcijas beigām 21. septembrī. Operācija risinājās dienvidos no līnijas Sloņima–Baranoviči līdz līnijai Niehačevo–Teļehani. Kā galvenie partizānu atbalsta punkti bija noteikta Kosova, Bula, Rafaluvka, Viļča Nova un Čiziki. Šajā akcijā arī tika iesaistīts 266. (E) latviešu policijas bataljons.

Kādi bija katras atsevišķās vienības uzdevumi un ko katra no tām veica, no kara dienasgrāmatas un telegrammām nevaram uzzināt. Operāciju rezultāti tiek pasniegti vispārēji, bez sevišķu vienību pieminēšanas. Latviešu policijas bataljonu nosaukumi arī vairs neparādās, ja vienīgi, tad sakarā ar vienību izvietojumu atsevišķu operācijas posmu plānošanā. Direktīva operācijai bija nepārprotama – pasākumam jānotiek ar lielāko bargumu un operācijas apgabalā jāiznīcina visas mežos un purvainos apvidos esošās sādžas.⁴¹ Kādi varēja būt rezultāti, par to var mēģināt spriest no jau agrāk minētās *Sumpffieber* akcijas bilances.

Neapšaubāms ir tas, ka četri latviešu policijas bataljoni piedalījās partizānu apkarošanas akcijā *Sumpffieber*, kuras rezultātā nodedzināja 49 partizānu apmetnes un sādžas, kopā noslepkavoja 10 013 cilvēkus, bet deportēja 1217. Kāda bija tieši latviešu bataljonu rīcība? Vai viņi veica kādu daļu šo noziegumu, to no šeit apskatītā avotu materiāla nevar pateikt. Redzējām, ka 26. latviešu policijas bataljons vairākas dienas tīrīja mežus, nesastopoties ar partizāniem. Toties 18. latviešu policijas bataljons 28. un

29. augustā kopā ar 1. SS kājnieku brigādi nodedzinājis sādžu un visus iedzīvotājus nošāvis. Tomēr tuvāk neuzzinām, kuri dedzināja, kuri – šāva. Par notikumiem pēc 8. septembra zinām, ka akcija kļuva ļoti brutāla, ar daudzām slepkavībām. Līdz ar šo brutalitātes pieaugumu sākās notikumu aprakstīšanas trūkums, kad vairs neziņoja par akcijā iesaistīto atsevišķo vienību uzdevumiem un šo uzdevumu izpildīšanu – kādi uzdevumi bija kurai vienībai un kā šos uzdevumus izpildīja.

Neskaidra paliek arī SD loma, kuram citās akcijās bija uzdots, ka jāveic “aizmugures darbi” – iedzīvotāju slepkavošana un sādžu nodedzināšana. *Sumpffieber* akcijā SD divas reizes parādās kā slepkava. Pirmo reizi 14. septembrī, kad SD noslepkavoja 350 ebrejus, otrreiz – 20. septembrī, kad SD nodedzināja Vigonošču sādžu, lai atriektu SS hauptšturmfiirera Lībrama (*Liebram*) noslepkavošanu.⁴² Vai SD tieši būtu bijis iesaistīts arī citos varasdarbos, par to paliekam neziņā, kaut SD formāli un tieši būtu bijis jāveic cilvēku slepkavošanas un sādžu dedzināšanas darbi.

Kopā ņemot, par latviešu policijas bataljoniem var tik daudz teikt, ka tiem jābūt atbildīgiem par piedalīšanos partizānu apkarošanas akcijā *Sumpffieber* un tajā pastrādātajiem noziegumiem. Toties ar vācu dokumentiem mēs nevaram nevienam bataljonam pierādīt īpašu vainu, respektīvi, piedalīšanos kaut kādā noziegumā. Tas pats attiecas arī uz katru bataljona locekli.

Winterzauber akcija,

1943. gada 15. februāris – 2. aprīlis

Kad īsti dota pavēle *Winterzauber* plānošanas uzsākšanai, no dokumentiem, kas saglabājušies, īsti nav nosakāms. Skaidrs ir tas, ka jau 1943. gada 14. janvārī Rīgā Drošības policija un SD sāka sastādīt speciālo komandu “Latgale” (*Sonderkommando Lettgallen*), kurai paredzētajā partizānu apkarošanas akcijas operācijas telpā bija jāsāk ar pretinieka izlūkošanu. Šajā speciālajā komandā ietilpa arī Latviešu drošības nodaļas personāls (*lettische Sicherheitsabteilung*), respektīvi, Arāja komanda. 18. janvārī pirmajām vienībām jau bija jādodas uz noteikto izlūkošanas zonu.⁴³

Winterzauber akcija risinājās pie Latvijas dienvidaustrumu robežas. Dienvidu robeža bija pie Drisas, bet ziemeļos tā gāja līdz Zilupei un tālāk līdz Svoļnas ielejai. Visa akcija risinājās Baltkrievijas teritorijā. Šis apvidus skaitījās partizānu kontrolēts, un vācu komandantūras to jau bija atstājušas pirms nepilna gada. Ar šo akciju vajadzēja veidot apmēram 40 km platu drošības joslu. Viss apvidus bija “jāizķemmē”, partizāni un viņu atbalstītāji jānīcina, kā arī šai zonā jānoposta visas sādžas un partizānu atbalstpunkti, palikušos iedzīvotājus evakuējot. Tas nozīmēja radīt 40 km platu “mirušo zonu”, kurā partizāniem nebūtu ne atbalsta, ne atbalstpunktu.

Šī partizānu apkarošanas akcija atkal notika “*Russland-Nord*” augstākā SS un policijas vadītāja F. Jekelna vadībā. Apspriedē pie F. Jekelna 1943. gada 4. februārī izveidoja partizānu apkarošanas akcijas operatīvās grupas. Pirmā saucās Šrēdera grupa, otra – Knehta grupa (*Gruppe Knecht*). Šrēdera grupā ietilpa 273., 280. un 281. latviešu policijas bataljons, bet Knehta grupā bataljoni ar 276., 277., 278., 279. numuru. Martā šai grupai vēl pievienoja latviešu policijas bataljonu nr. 282 (F).⁴⁴ *Winterzauber* akcijas laikā 1942. gada 23. februārī izveidoja vēl vienu operatīvo grupu – *Gruppe Isserstedt*, kurā latviešu vienības neietilpa.⁴⁵ Bez tam vēl akcijā bija iesaistīti dažādi citi spēki, kā, piemēram, zenīartilērijas vads, ukraiņu un igauņu policijas bataljoni, aviācijas spēki u.c. Visu akcijā iesaistīto karavīru un policistu kopskaits nav no dokumentiem nosakāms. Toties latviešu bataljonu personāla skaits ir zināms (skati turpmāk!).

Winterzauber akcijā piedalījās arī Drošības policijas un SD spēki, kuriem bija jāveic speciāli uzdevumi: izlūkošana, sagūstīto partizānu un viņu atbalstītāju pratināšana, cilvēku eksekūcijas, jānosaka darba dienestam derīgās personas un jānodedzina vai jāiznīcina sādžas un partizānu mītnes, bunkuri un atbalstpunkti. Šrēdera grupai pievienoja 115 Drošības policijas un SD vīrus oberšturmbranfīrera Krauzes vadībā, bet Knehta grupai – 95 vīrus SS hauptšturmbranfīrera Kaufmana vadībā.⁴⁶ 19. februārī Krauzes vietā iecēla SS šturmbranfīreru Dr. Rūdolfu Langi, kura grupu papildināja ar izlūku komandām, no kurām viena bija majora Viktora Arāja vadībā.⁴⁷

Bez tam lauksaimniecības produktu un lopu konfiscēšanai, kā arī to tālākai transportēšanai darbojās speciāli lauksaimniecības “vadītāji”, kuriem savs darbs bija jāveic ciešā sadarbībā ar Drošības policiju un SD.

Winterzauber akcijā bija iesaistīti astoņi latviešu policijas bataljoni – Šrēdera grupā trīs ar 1761 cilvēku, bet Knehta grupā pieci ar 2128 cilvēkiem, tādējādi latviešu bataljonu personāla skaits sasniedza 3889 cilvēkus.

Šrēdera grupa. 273. latviešu policijas bataljons saformēts 1942. gada 1. jūlijā Ludzā vēl lielās vervēšanas akcijas ietvaros. Tas bija galvenokārt stacionēts Ludzā, un tā uzdevums bija “aizmugures nodrošināšana”. Pēc piedalīšanās *Winterzauber* akcijā to apvienoja, respektīvi, iekļāva 276. latviešu policijas bataljonā. Uz *Winterzauber* akciju bataljons devās ar 19 virsniekiem un 417 kareivjiem.

280. latviešu policijas bataljons tika speciāli saformēts *Winterzauber* akcijai 1943. gada 23. janvārī Bolderājā. Pēc akcijas to 9. aprīlī atkal izformēja. Uz Latvijas pierobežu aizbrauca 29 virsnieki un 630 kareivji.

281. latviešu policijas bataljonu saformēja 1943. gada sākumā Rīgā, arī ar nolūku to iesaistīt *Winterzauber* akcijā. Pēc akcijas bataljonu 1943. gada 9. aprīlī izformēja. Bataljona sastāvā bija 50 virsnieki un 616 kareivju.

Knehta grupa. 276. latviešu policijas bataljonu izveidoja 1942. gada 7. decembrī Bolderājā. Līdz iesaistīšanai *Winterzauber* akcijā bataljons bija stacionēts Gulbenē un Alūksnē. 1943. gada 11. augustā bataljonu ieskaitīja 1. Rīgas policijas pulkā kā 4. bataljonu. *Winterzauber* akcijā bataljonā skaitījās 19 virsnieku un 330 kareivju.

277. latviešu policijas bataljons tika saformēts 1942. gada 7. decembrī Rīgā. Pirms *Winterzauber* akcijas tas darbojās Latvijas pierobežā. 1943. gada 11. augustā bataljonu iekļāva 1. Rīgas policijas pulkā kā 1. bataljonu. *Winterzauber* akcijā tas piedalījās ar 15 virsniekiem un 489 kareivjiem.

278. latviešu policijas bataljonu saformēja 1942. gada 7. decembrī Bolderājā, ar tādu pašu uzdevumu, kāds bija arī abiem iepriekšminētajiem bataljoniem, – veikt “aizmugures nodrošināšanu”. Pirms *Winterzauber* bataljons bija stacionēts Ludzā. 1943. gada 15. jūlijā tam pievienoja 279. latviešu policijas bataljonu un tad abus 1943. gada 11. augustā iekļāva 1. Rīgas policijas pulkā kā 2. bataljonu. *Winterzauber* akcijā bataljonā bija 18 virsnieku un 403 kareivji.

279. latviešu policijas bataljonu izveidoja 1943. gada 23. janvārī, 271. Aizputes bataljonu pārdēvējot par 279. Aizputes bataljonu. 31. janvārī bataljons pārcēlās uz Zilupi. Pēc *Winterzauber* akcijas bataljonu iekļāva 278. bataljonā, un tādējādi tas kļuva par 1. Rīgas policijas pulka 2. bataljonu. Akcijas laikā bataljona sastāvā bija 20 virsnieku un 354 kareivji.

282. (F) latviešu policijas bataljons saformēts Bolderājā 1943. gada 5. martā. To 13. martā 18 virsnieku un 460 kareivju sastāvā pārsūtīja uz *Winterzauber* akciju. Pēc tam bataljonu 1943. gada 15. jūlijā izformēja, bet daļu palikušo virsnieku un kareivju iekļāva 277. bataljonā kā 4. rotu.

Dokumentāro liecību stāvoklis par *Winterzauber* akciju ir ievērojami labāks nekā tas ir par *Sumpffieber* akciju. Bet nav arī gluži apmierinošs, jo trūkst dokumentu no Šrēdera grupas. Par Knehta grupu ir saglabājusies gan kara dienasgrāmata, gan operāciju pavēles, gan atsevišķo bataljonu ikdienas ziņojumi, gan visu bataljonu ziņojumu ikdienas sakopojumi, dažādi pārskati un sarakste starp iesaistīto vienību un operācijas vadību. Tāpēc vēsturisku notikumu vērtējumu varēs dot tikai par Knehta grupas bataljoniem.

Attiecībā uz publicētajiem materiāliem jāsaņem tas pats. Galvenajā publicētajā darbā par latviešu policijas bataljoniem, kas ir dokumentu un atmiņu sērijas “Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā” 2. sējums, Knehta grupas latviešu bataljonu darbība aprakstīta visai plaši, bet par Šrēdera grupas trijiem latviešu bataljoniem viss saspīests mazāk nekā trīs lappusēs.⁴⁸ No Knehta grupas ļoti plaši ir aprakstīta 277., 278. un 279. bataljona darbība – varam izsekot cauri visam *Winterzauber* akcijas periodam, sekojot bataljonu aktivitātēm gandrīz vai no dienas dienā.⁴⁹ Šajos aprakstos dominē partizānu

apkarošanas tēma – sadursmes un cīņas ar partizāniem. Visumā šie partizānu apkarošanas apraksti ir korekti, jo neatšķiras no bataljonu ikdienas ziņojumiem.

Tomēr visiem šiem aprakstiem ir viens trūkums, proti – tajos tikai aprakstīts **tiešais** partizānu karš – sadursmes starp latviešu policijas bataljoniem un padomju partizāniem, respektīvi, vāciešu akcijas viens mērķis – iznīcināt padomju partizānu “bandas” Latvijas pierobežā. Toties neko neuzzinām par apkarošanas akcijas citu mērķi – “visi padomju ciemi Latvijas pierobežā, kas varētu kalpot par atbalstpunktiem bandītu iebrukumiem Latvijas teritorijā, bez izņēmuma jānodedzina”⁵⁰. (Protams, ka tas pats attiecās arī uz sādžām operācijas rajonā, kas bija tālāk prom no Latvijas robežas.) Tāpat neko neuzzinām par labības un lopu konfiskāciju, nemaz nerunājot par cilvēku eksekūcijām un evakuāciju. Nebija gluži tā, ka latviešu policijas bataljonu uzdevums tikai bija “vietējo iedzīvotāju aizsargāšana pret krievu teroristu iebrukumiem”⁵¹, kā tas teikts “Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā” 2. sējumā. Tāpat arī galīgi noklusēta Drošības policijas un SD līdzdalība *Winterzauber* akcijā un latviešu policijas bataljonu sadarbība ar to.

Tieši šie jautājumi, kas skar represijas pret civiliedzīvotājiem, būtu tuvāk jānoskaidro. Ar vācu dokumentu palīdzību būtu jāmēģina noteikt, cik lielā mērā latviešu policijas bataljoni piedalījās sādžu dedzināšanā, lauksaimniecības produktu un lopu konfiskācijā, partizānu un civiliedzīvotāju slepkavošanā (ieskaitot ebrejus), iedzīvotāju evakuācijā. Vārdu sakot, izdarībās, kas vairāk vai mazāk nebija tieši saistītas ar partizānu apkarošanu. Tā kā policijas bataljonu cīņas ar padomju partizāniem grāmatā “Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā” ir visumā pareizi aprakstītas, tad šeit turpmāk būs galvenokārt jākoncentrējas uz atsevišķo bataljonu ikdienas darbības ziņojumiem, kuros 2. punktā bija jāuzrāda vispārējais stāvoklis, darbības panākumi, ieskaitot partizāniem atņemtus ieročus un sādžās iegūtos lauksaimniecības produktus un lopus.

Winterzauber akcija ar sagatavošanas priekšdarbiem sākās 4. februārī. Līdz 15. februārim visām vienībām bija jāsasniedz operācijas izejas pozīcijas. Pēc tam akcija sadalījās trīs “apakšpasākumos” (*Teilunternehmen*). Pirmais ilga no 16. līdz 24. februārim, otrs – no 25. februāra līdz 5. martam, trešais – no 6. līdz 16. martam. Partizānu apkarošanas akcijas pēdējām divām nedēļām nekāds speciāls apakšpasākuma apzīmējums vairs netika dots.

Diferencēti skaitļi par *Winterzauber* akcijas kopējiem rezultātiem nav pilnībā pieejami. Kopā tika noslepkavotas 3904 personas, bet spaidudarbos nodotas, respektīvi, no savām dzīvesvietām deportētas, 7465 personas, no kurām 2000 uz laiku nonāca Salaspils nometnē. Akcijā konfiscēti 5936 dažādi mājlopi.⁵² Toties pilnīgas ziņas mums ir par Knehta grupas darbību.

Savas darbības pārskatā Knehta grupa par laiku no 1943. gada 16. februāra līdz 31. martam uzdevusi šādus skaitļus:

- a) kaujās nogalināti “bandīti” – 77;
- b) sagūstīti “bandīti” – 9;
- c) “speciāla apiešanās” (*Sonderbehandelte*) ar “bandītiem un bandītu palīgiem” – 875 gadījumos (“speciāla apiešanās” nozīmēja nošaušanu);
- d) SD nodotās personas – 1389.

Pašu zaudējumi: 22 kritušie, 24 smagi ievainotie, 53 viegli ievainotie, divi bez vēsts pazudušie.⁵³

Šai kara dienasgrāmatas pārskatā nav sniegtas ziņas par nodedzinātajām sādžām un par lauksaimniecības produktu un lopu konfiskāciju. Par to ziņas atrodamas apakšpasākumu kopsavilkumos. Tā līdz 1943. gada 23. februārim nodedzinātas 26 sādžas, bet 10 nopostītas tikai daļēji, lai saglabātu pārnakšņošanas iespējas partizānu apkarošanas akcijā iesaistītajām vienībām. Bez tam šajā laikposmā SD un lauksaimniecības vadītājiem nodoti septiņi zirgi, 64 liellopi un 119 sīklopi.⁵⁴ Otrajā apakšpasākumā līdz 1943. gada 5. martam nodedzināja 31 sādžu, bet 13 zirgus, 142 liellopus un 338 aitas nodeva Drošības dienestam.⁵⁵ Trešā apakšpasākuma laikā nodedzināja 16 sādžas, 113 zirgus un 209 liellopus nodeva Drošības dienestam.⁵⁶ Pēc ierakstiem kara dienasgrāmatā pēc 16. marta vēl nodedzinātas 11 sādžas. Tā, pēc pašu vāciešu datiem, Knehta grupa vai Knehta grupas darbības joslā Baltkrievijā *Winterzauber* akcijas laikā kopā nodedzināja vismaz 92 sādžas.

Kopumā no visiem *Winterzauber* akcijas rezultātiem varam secināt vienu – Šrēdera un Iseršteta grupas darbības joslā noslepkavots un deportēts vairāk cilvēku nekā Knehta operācijas joslā. Tā no 3904 noslepkavotām personām 952 bija noslepkavotas Knehta grupas darbības joslā, bet no 7465 deportētajām personām tikai 1389 bija no Knehta grupas darbības joslas.

Jau no *Winterzauber* akcijas sākuma akcijas vadība mēģināja sadalīt kompetenci un atbildību starp akcijā iesaistītajām vienībām, Drošības policiju un Drošības dienestu. Pirmā pavēle šajā kopsakarībā jau tika izdota 1942. gada 6. februārī, kad noteica, ka Austrumzemes Drošības policijas un SD vadītājs ir atbildīgs par iedzīvotāju evakuēšanu un lauksaimniecības produktu un lopu aizvešanu no partizānu apkarošanai paredzētās telpas.⁵⁷ Šo izkārtojumu vienībām paziņoja kopā ar pirmo operatīvo pavēli 1943. gada 14. februārī, īsi pirms partizānu apkarošanas akcijas uzsākšanas. Ka SD ir atbildīga par lauksaimniecības produktu un lopu savākšanu un aizvešanu, to vēlāk atkārtoja daudzās pavēlēs.⁵⁸

Drošības policijas un SD uzdevumi tika noteikti sevišķā F. Jekelna pavēlē 1943. gada 15. februārī – Drošības policijai un SD tika uzdots rūpēties par izlūkošanu, kā arī par pārmeklēto apgabalu “iztīrīšanu” no tur palikušajiem “bandītiem un par bandītismu aizdomās turētām personām”. Sagūstītie partizāni, kuri varētu sniegt interesantas ziņas, nav tūlīņ nošaujami, bet nododami SD pratināšanai. Sādžu un māju nodedzināšanas

pavēli drīkst dot tikai virsnieki, kas vai nu ir rotas vadītāji, vai augstāka ranga. "Bandīti un par bandītiem aizdomās turētās personas principiāli ir jānošauj." Visas pārējās personas atkarībā no tā, cik tās ir spējīgas darbam, ieskaitot bērnus, ir evakuējamas. Akcijā iesaistītās vienības arī tika uzaicinātas pēc iespējas šo SD uzdoto darbu atbalstīt, nododot tām operācijām nevajadzīgo personālu.⁵⁹

Eksekūcijas skaitījās SD uzdevums. Lai novērstu iespējamās neskaidrības, partizānu apkarošanas akcijas vadība izdeva vēl vienu papildu paskaidrojumu:

*"Nepieciešamās eksekūcijas pēc iespējas jāatstāj SD, lai nošaušanas notiktu tā, ka nepaliktu nekādu pēdu. Ja tomēr vienībām tas būtu vajadzīgs darīt, jo SD nav tuvumā, tad eksekūcijām jānotiek ēkās. Pēc tam liķi jāpārklāj ar salmiem vai sienu un mājas pēc tam jānodedzina."*⁶⁰

Tāpat arī kādā operācijas pavēlē bija nepārprotami noteikts, ka, "izņemot kaujas situācijas, vienības pēc savas iniciatīvas nedrīkst veikt nekādas nošaušanas"⁶¹.

Arī sādžu nodedzināšana ietilpa SD kompetencē. Bet ar to ne vienmēr bija tik vienkārši. Uz to vairākkārt arī īpaši norādīja operāciju pavēlēs. Jekelns bija spiests vienībām pat piedraudēt ar sodiem, ja neievērosot dotās pavēles. "Sādžu nodedzināšana principiāli ir tikai SD kompetencē," – tā F. Jekelns norādīja Knehta grupai.⁶² Tā pavēlēs agrāk jau bija norādīts, ka sādžas jānodedzina, bet ne vienmēr skaidri un nepārprotami atzīmēts, ka tas ir SD uzdevums.⁶³ Tāpat bija arī pavēles, kurās tika norādīts, ka noteiktās zonās nav jādedzina⁶⁴ vai noteiktās zonās būtu jādedzina, kas nebija agrāk pavēlēts,⁶⁵ vai uzbrukuma plānā jāiekļauj jaunas sādžas.⁶⁶ Tātad izdeva pavēles un rīkojumus, kas varēja arī radīt zināmu sajukumu vienībās par operācijas uzdevumiem. Vienīgi 1943. gada 25. marta pavēlē nr. 15 tika skaidri un gaiši norādīts uz atšķirīgajām SD un citu vienību kompetencēm. Sādžu nodedzināšana esot vienīgi Drošības policijas un SD grupu ziņā. Vienībām atļauts šaut uz sādžām tā, ka tās aizdegas, tikai tādā gadījumā, ja tas nepieciešams militārā uzdevuma izpildīšanai.⁶⁷ Bet šī nepārprotamā pavēle un F. Jekelna norādījumi tika doti tikai *Winterzauber* akcijas nobeigumā.

Ja tuvāk pievēršamies latviešu policijas bataljonu darbībai *Winterzauber* akcijā Knehta grupas sastāvā, tad vispirms jākonstatē, ka bataljoni galvenokārt veica partizānu apkarošanu un mežu tīrīšanu. Taču tiem vajadzēja arī ieņemt sādžas, sapulcināt vietējos iedzīvotājus un tos nodot SD. Ja operācijas laika plāni pieļāva, tad tiem bija jāpiedalās arī sādžas lauksaimniecības produktu un lopu konfiscēšanā. Bet kāda bija sadarbība ar SD partizānu apkarošanas laikā? Vai latviešu policijas bataljoniem vieniem pašiem kādreiz arī bija jāveic tādi darbi, kas būtībā ietilpa SD kompetencē?

Izskatot Knehta grupas kara dienasgrāmatu, redzam diezgan bieži tādus gadījumus, kad latviešu bataljoni sādžu iedzīvotājus nodod SD rīcībā. Tā, piemēram, 19. februārī sādžu iedzīvotājus SD rīcībā nodod 278. latviešu policijas bataljons, tāpat 20. februārī, arī 28. februārī, 276. bataljons SD rīcībā sādžu iedzīvotājus nodod 6. martā utt.

Interesanti, ka bataljoni operācijas dažkārt rīko kopā ar SD, kā, piemēram, 277. bataljons no 13. līdz 15. martam. Tāpat uzzinām, ka 279. bataljona locekļi 8. martā piekomandēti SD, lai kopā ar to pārbaudītu un nodedzinātu Ostrovas, Petino un Sukoli sādžu.⁶⁸

Vispār par sādžu nodedzināšanu ziņojumos ir diezgan daudz rakstīts, kaut ne vienmēr no tiem kļūst skaidrs, kas bijuši dedzinātāji – vai tikai SD vai arī SD ar kāda bataljona piedalīšanos, vai pat bataljoni vieni. Tomēr dokumentos visumā min SD pirmajā vietā, kā pēc operācijai noteiktās uzdevumu sadales tam arī vajadzētu būt. Izskatot bataljonu ikdienas ziņojumus, varam tomēr atrast dažas atkāpes no noteiktā modeļa.

- Tā 23. februāra ziņojumā 278. bataljona sakaru virsnieks raksta, ka Kolbovščinas sādža daļēji nodedzināta pirms SD ierašanās.⁶⁹

- 279. bataljons 1943. gada 24. februārī ziņo, ka atpakaļceļā nodedzinājis Narubku sādžu.⁷⁰

- 28. februārī 278. bataljons atkal ziņo, ka kopā ar SD nodedzinājis Mosalevščinas sādžu.⁷¹

Tikai vienā gadījumā varam atrast bataljona rakstisku liecību, ka bataljona rota nošāvusi iedzīvotājus un nodedzinājusi sādžas. Tas bija 278. latviešu policijas bataljons: “Pāri Limovkai utt. uz priekšu ejošā rota likvidējusi apmēram 100 bandītu un bandītu palīgus, kā arī nodedzināja minētos ciemus, jo tajā laikā SD bija nodarbināts citā vietā.”⁷²

Kopumā par Knehta grupā iesaistīto 276., 277., 278., 279. un 282. (E) latviešu policijas bataljonu varam teikt:

1. Bataljoni bija paredzēti partizānu apkarošanai, un visumā tie šo uzdevumu veica;

2. Bataljoniem bija jāpiedalās ieņemto sādžu iedzīvotāju nodošanā SD ziņā;

3. Bataljoniem pēc iespējas bija jāpiedalās arī sādžu labības krājumu un lopu konfiscēšanā, kaut šis uzdevums drīzāk ietilpa SD un tā rīcībā nodoto lauksaimniecības vadītāju kompetencē;

4. Bataljoniem dažkārt arī bija jāpiedalās sādžu nodedzināšanā, kaut gan tas neietilpa bataljonu uzdevumos *Winterzauber* akcijas ietvaros. Tas bija SD darbs;

5. Vismaz vienā gadījumā 278. latviešu policijas bataljona locekļi veikuši partizānu un sādžu iedzīvotāju eksekūcijas, kaut gan tas bija SD kompetencē.

Winterzauber akcija ar mērķi radīt “mirušu zonu” Latvijas pierobežā bija vācu okupācijas varas noziedzīgs pasākums, nodedzinot sādžas, konfiscējot iedzīvotāju īpašumu, daļu iedzīvotāju apšaujot vai arī daļu aizsūtot spaidudarbos. Vai šīs akcijas ietvaros iznīcināti arī ebreji, tas no dokumentiem neizriet. Lielāko daļu varasdarbu savā atbildībā pārņēma Drošības policija un Drošības dienests.⁷³ Tomēr bija atsevišķi gadījumi, kad arī latviešu bataljoniem bija jāuzņemas slepkavu un dedzinātāju loma.

Interesanti, ka šajā akcijā F. Jekelns stingri raudzījās uz to, lai, no vienas puses, Drošības policija un SD, no otras puses, policijas bataljoni un citas vienības ievērotu savus uzdevumus. Vai tā bija jauna taktika partizānu apkarošanā, vai tie bija paša Jekelna priekšstati par uzdevumu sadalīšanu, nav iespējams izšķirt. Neapšaubāmi, *Winterzauber* akcijas laikā vāciešiem bija jārēķinās ar latviešu nostāju, ja viņi ar Latviešu leģiona formēšanu, kas tikko bija sākusies, vēlējās gūt panākumus. Vācieši zināja, ka latviešu vadošās aprindas uzskatīja policijas bataljonu izmantošanu uzdevumiem, kas nebija saistīti ar solīto cīņu Austrumu frontē, par sava veida nodevību pret latviešu interesēm.

Pēc akcijas beigšanās Knehta grupa izvērtēja akcijā iegūto pieredzi, novērtējot arī katra atsevišķā latviešu policijas bataljona sniegumu akcijas ietvaros.

Bataljoniem norādītās uzbrukumu, respektīvi, “ķemmēšanas” joslas bijušas par daudz lielām, nespējot aizpildīt visus tukšumus. Tāpēc nav bijis jābrīnās, ka partizāniem bieži vien izdevies izlauzties no ielenkuma. Kaut bataljonu kareivji daudzos gadījumos bijuši ļoti vāji apmācīti, morāle bataljonos bijusi laba. Toties vājais apmācību līmenis ietekmējis bataljonu kaujasspējas (276., 278., 279. bataljons). 282. (E) bataljonam bijuši apmācīti virsnieki, bet daudz neapmācītu kareivju. Bataljoniem nav bijis nekādu zināšanu par mīnām. Sākumā nav arī bijis pietiekams apbruņojums. Sadarbība ar SD, lauksaimniecības vadītājiem un armiju bijusi laba.⁷⁴

Heinrich akcija – 1943. gada 1.–9. novembris

Heinrich akciju vadīja pats partizānu apkarošanas šefs fon dem Bahs-Celevskis. Bija paredzēts partizānus likvidēt visā Latvijas un Baltkrievijas pierobežā. Akcijai paredzētie spēki tika sadalīti sešās grupās. Latviešu vienības ietilpa Šrēdera drošības grupā (*Sicherungsgruppe Schröder*) – 283. (Latgales bataljons ar 18 virsniekiem un 713 kareivjiem) un 317. (5 virsnieki un 168 kareivji) latviešu policijas bataljons un dažādi citi latviešu spēki (apmēram 700 vīru), Hahtela grupā (*Gruppe Hachtel*) – 1. Rīgas policijas pulks un Vīdera nodaļā (*Abschnitt Wieder*) – 313. un 316. latviešu policijas bataljons. Visām grupām vēl bija piedalītas Drošības policijas un SD speciālas grupas, kā arī lauksaimniecības speciālisti un darbaspēka savācēji.⁷⁵ 1943. gada 27. oktobrī nolēma palielināt 318. un 319. policijas bataljona personāla skaitu un tad plānotajā akcijā iesaistīt Šrēdera drošības grupā. Tomēr beigās akcijai nodeva tikai vienu bataljonu – 318., to atstājot partizānu apkarošanas akcijas štāba rezervē.⁷⁶ Šrēdera drošības grupai bija divi uzdevumi: pirmkārt, izvietoties pa Latvijas robežu un aizkavēt partizānu iekļūšanu Latvijā, un, otrkārt, uzbrukt atklātajiem partizānu atbalstpunktiem Baltkrievijā.⁷⁷

Akciju sāka, kā plānots, bet tā ieguva negaidītu pavērsienu, jo šai laikā sākās arī Sarkanās armijas uzbrukums, izlaužoties cauri vācu aizsardzības līnijām. *Heinrich* akcijai plānotie spēki bija spiesti iesaistīties frontes pārrāvuma nosprostošanā, un tāpēc uzsāktā akcija 10. novembrī bija jāpārtrauc.⁷⁸ Par latviešu bataljonu darbību nekādu tuvāku ziņu nav.

K. Gerlahs savā darbā min partizānu apkaršanas akcijas *Heinrich* rezultātus – tās ietvaros nogalinātas 5588 personas, 7916 personas sagūstītas kā austrumu strādnieki, bet 7894 personas pārvietotas uz citu vietu.⁷⁹ Šie dati būtu vēl jāpārbauda, jo citos vācu dokumentos nav atrodamī norādījumi uz lielākām cilvēku pārvietošanām Latvijas ģenerālapgabala pierobežā. Tāpat K. Gerlahs min arī nepareizu akcijas pabeigšanas datumu, to uzdodot ar 18. novembri.⁸⁰

Kopsavilkums

Vēl vienmēr trūkst laba, ar empīriskiem avotiem pamatota darba par partizānu karu Padomju Savienības teritorijā. Pētniecībā arī dažkārt ir bijušas vērojamas tādas parādības, kas visus notikumus Padomju Savienībā pakārtojušas nacionālsociālistu iekarošanas politikas un rases plānu īstenošanai, tā nivelējot jebkādas atšķirības starp vērmahtu, policiju un Drošības dienestu. Tādā veidā arī partizānu karš ir kļuvis par nacionālsociālistu ideoloģijas sastāvdaļu, kuras mērķis ir rases ziņā par mazvērtīgiem uzskatīto iznīcināšana, ignorējot iespējamās citas militārā kara realitātes.

Apskatot latviešu policijas bataljonu piedalīšanos divās lielās partizānu apkaršanas akcijās – *Sumpffieber* (1942. gada 22. augusts – 21. septembris) un *Winterzauber* (1943. gada 15. februāris – 2. aprīlis), autors mēģinājis izvairīties ieņemt tādu viedokli, kas visu darbību un visas darbībā iesaistītās personas jau no sākta gala uzskatītu par vainīgām eventuālos, akciju laikā pastrādātos noziegumos.

Lielās partizānu apkaršanas akcijas vācieši Baltkrievijā sāka 1942. gada pavasarī, un tās turpinājās līdz nākamā gada sākumam, kad ievadīja jaunu fāzi ar tā saukto “mirušo zonu” radīšanu. Lielo akciju mērķis bija koncentriski aplenkt lielākus apvidus, kuros uzturas partizāni, apkaršanas akcijas laikā pakāpeniski samazinot aplenkšanas loku. Pēc tam šaurā lokā ielenktie partizāni bija jāiznīcina. Akcija noslēdzās, kad vienības devās atpakaļ uz izejas pozīcijām, pa ceļam nopostot visas iespējamās partizānu apmešanās vietas (parasti sādžas). “Miruso zonu” radīšanas taktika savukārt nozīmēja, ka noteiktā apvidū noposta visas sādžas, iznīcina visus partizānu atbalstītājus un izved visus pārējos iedzīvotājus, partizāniem teorētiski neatstājot nekādus iespējamus atbalstpunktus. (Starp 1942. un 1944. gadu vācieši Baltkrievijā pavisam veica 55 lielas partizānu apkaršanas akcijas.)

Sumpffieber akcija notika Baltkrievijā, ziemeļos no Minskas, un tajā bija iesaistīti apmēram 8000 karavīru un policistu, starp kuriem bija arī četri latviešu policijas bataljoni (18., 24., 26. un 226. (E)). Akcijas bilancē ierakstīja 49 partizānu nometņu iznīcināšanu, 389 partizānu nogalināšanu, 1274 par partizāniem aizdomās turēto iedzīvotāju nošaušanu, 8350 ebreju noslepkavošanu, kā arī 1217 personu evakuēšanu. Latviešu policijas bataljonu loma dokumentos nav skaidri nosakāma. Ir zināms, ka tie “ķemmēja” mežus un vienā gadījumā 18. bataljons bijis klāt, kad 1. SS kājnieku brigāde nodedzināja kādu sādžu un nošāva tās iedzīvotājus. Tā no pašreiz pieejamā arhīvu materiāla nevaram konstatēt, ka latviešu policijas bataljoni būtu veikuši kādus sevišķus noziegumus, bet arī nevaram izslēgt iespējamību, ka, uzlabojoties vēstures avotu bāzei, varētu pierādīt bataljonu noziedzīgu rīcību.

Ar *Winterzauber* akciju vāciešu policijas vadība vēlējās Latvijas un Baltkrievijas pierobežā radīt “mirušu zonu”, tādā veidā aizkavējot partizānu iepļūšanu Latvijā. Akcijā piedalījās arī astoņi latviešu policijas bataljoni – trīs Šrēdera grupā (273., 280., 281.) ar 1761 vīru un pieci Knehta grupā (276., 277., 278., 279. un 282.) ar 2128 vīriem. Dokumenti saglabājušies galvenokārt tikai par Knehta grupu.

Knehta grupas bilance bija šāda: sadursmēs nošauti 77 partizāni un deviņi sagūstīti, “eksekutēti” 875 partizānu atbalstītāji, 1389 personas evakuētas. Akcijas laikā Knehta grupas darbības joslā nodedzinātas 92 sādžas. Grupas kopējie zaudējumi bijuši 22 kritušie, divi bez vēsts pazudušie, 24 smagi un 53 viegli ievainotie.

Jau no paša akcijas sākuma bija noteikts darba dalījums starp Drošības policiju un SD, no vienas puses, un parējām vienībām, no otras puses. SD bija atbildīga par izlūkošanu, cilvēku eksekūcijām, cilvēku selekciju, mantu konfiscēšanu un sādžu nodedzināšanu. Latviešu policijas bataljoni veica partizānu tiešu apkarošanu. Bez tam tiem bieži vien nācās kopā sadzīt ieņemto sādžu iedzīvotājus un tos nodot Drošības dienestam. Tāpat arī bieži vien bija jāpalīdz lauksaimniecības produktu un lopu konfiscēšanā ieņemtajās sādžās. Tomēr bija atsevišķi gadījumi, kad bija jāpiedalās sādžu nodedzināšanā, un ir zināms pat viens gadījums, kad 278. bataljona karavīri nodedzinājuši sādžu un visus iedzīvotājus nošāvuši.

Vēl ir zināms, ka latviešu policijas bataljoni bijuši iesaistīti *Heinrich* akcijā 1943. gadā no 1. līdz 9. novembrim, bet Sarkanās armijas uzbrukuma dēļ akcija jau pašā sākumā bijusi jāpārtrauc. Par 271. latviešu policijas bataljona līdzdalību akcijās *Hamburg* un *Föhn* ziņas būtu vēl jāprecizē.

Visumā jākonstatē, ka aina par latviešu policijas bataljoniem, vismaz partizānu apkarošanas lielo akciju ietvaros, nav tik vienvēidīga, kā to, piemēram, ilgi apgalvoja padomju vēsturē, ka tās ir bijušas vienīgi masu slepkavību vienības vai, kā to vēl vienmēr mēdz apgalvot holokausta pētniecībā, policijas bataljonu galvenais uzdevums partizānu

apkaršanas akciju ietvaros galvenokārt bijis ebreju slepkavošana. Tāpat arī spēkā nav uzturams viedoklis, ka latviešu policijas bataljonu karš ir bijis “tīrs”.

Pētījumi par latviešu policijas bataljonu darbību jāturpina, lai iegūtu lielāku skaidrību par to lomu nacionālsociālistiskās Vācijas okupēto apgabalu varas un policijas sistēmā – vai viņi bija kārtības policisti vai frontes karavīri, vai partizānu apkarotāji, vai svarīgu objektu sargi? Vai arī viņi bija okupācijas sistēmas varas stutes, “ārzemnieku leģions”, kas par samaksu pildīja visus uzliktos darbus un tāpēc arī slepkavoja un dedzināja? Vai arī viņiem bija kāda doma par savu un par Latvijas nākotni?

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Ģenerāldirektoru padomes sēdes protokols nr. 87, 27.02.1943. Protokola noraksts šī raksta autora īpašumā.
- ² Ģenerāldirektoru padomes sēdes protokols nr. 65, 04.11.1942. Protokola noraksts šī raksta autora īpašumā.
- ³ Šo uzskatu galvenais pārstāvis ir Hanness Hērs, kurš plašāk pazīstams kļuva ar vērmahta izstādes sarīkošanu Vācijā. Piemēram, sk.: *Heer H.* Tote Zonen. Die deutsche Wehrmacht an der Ostfront. – Hamburg, 1999; Vernichtungskrieg. Verbrechen der Wehrmacht 1941 bis 1944. Ausstellungskatalog / Red. H. Heer, B. Otte. – Hamburg, 1996.
- ⁴ Kopš 1942. gada 31. jūlija vāciešiem bija noteikts, ka partizāni turpmāk saucami par bandītiem.
- ⁵ *Gerlach Ch.* Kalkulerte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg, 1999, 861. lpp.
- ⁶ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 6: Der globale Krieg. Die Ausweitung zum Weltkrieg und der Wechsel der Initiative 1941–1943. – Stuttgart, 1990, 925., 926. lpp.
- ⁷ *Hesse E.* Der sowjetrussische Partisanenkrieg 1941–1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle // Studien und Dokumente zur Geschichte des Zweiten Weltkrieges, 9. – Göttingen; Zürich, 1993 (zweite überarbeitete Auflage), 277., 278. lpp.; *Gerlach Ch.*, op. cit., 907.–910. lpp.
- ⁸ *Hilberg R.* Die Vernichtung der europäischen Juden. – Frankfurt a. M., 1990, durchgesehene und erweiterte Ausgabe (Fischer Taschenbuch, Nr. 10612), 389., 402. lpp.; sk. arī: *Klein P.* Die Erlaubnis zum grenzenlosen Massenmord – das Schicksal der Berliner Juden und die Rolle der Einsatzgruppen bei dem Versuch Juden als Partisanen “auszurotten” // Die Wehrmacht. Mythos und Realität / Hrsg. R.-D. Müller, H.-E. Volkmann. – München, 1999, 923.–947. lpp.; *Richter T. C.* Die Wehrmacht und der Partisanenkrieg in den besetzten Gebieten der Sowjetunion // Turpat, 837.–857. lpp.
- ⁹ *Gerlach Ch.*, op. cit., 957. lpp.
- ¹⁰ Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg ..., 918., 919. lpp.
- ¹¹ *Gerlach Ch.*, op. cit., 884.–893. lpp.
- ¹² *Gerlach Ch.*, op. cit., 20. tabula, 899.–904. lpp.
- ¹³ *Birn R. B.* “Zaunkönig” an “Uhrmacher”. Große Partisanenaktionen 1942/43 am Beispiel des “Unternehmens Winterzauber” // Militärgeschichtliche Zeitschrift, 60. – 2001, 99.–118. lpp. – Agrāk Latvijas PSR, kā arī trimdas latviešu izdevumos rakstīja par “Osvejas akciju”, nevis kā vācieši par *Winterzauber* akciju.

- 14 *Ļitvins A.* Latviešu policijas bataljoni Baltkrievijā 1941.–1944. gadā // Latvija Otrajā pasaules karā: Starptautiskās konferences materiāli. 1999. gada 14.–15. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 1. sēj.). – Rīga, 2000. – 252.–265. lpp.
- 15 *Bambere M.* Vilkači uz tiesas sola // Cīņa, 1961, 22., 23., 28., 29., 30. marts; 2., 6., 18. apr.
- 16 *Ezergailis A.* Holokausts vācu okupētajā Latvijā: 1941– 1944. – Rīga, 1999, 372.–375. lpp.; Rehabilitāciju 18. un 21. Latviešu palīgpolicijas bataljonam? // Atmoda Atpūtai, 1994, 6., 9. jūl.; Laiks, 1994, 30. jūl., 3., 6. aug.
- 17 *Birznieks M.* No SS un SD līdz... – Rīga, 1979, 108.–118. lpp.; *Avotiņš E., Dzirkalis J., Pētersons V.* Kas ir Daugavas Vanagi. – Rīga, 1962, 74., 75. lpp.
- 18 Bundesarchiv (turpmāk – BA), sk. sējumus R 70-SU/16, 28, 36.
- 19 Latvijas Valsts vēstures arhīvs (turpmāk – LVVA), P-82. f., 1. apr., 3.–13. l.; P-283. f., 1. apr., 243. l.; P-999. f., 1. apr., 13. l.
- 20 Sk.: BA, R 19/120; R 20/54; R 92/9.
- 21 *Birn R. B.*, op. cit.
- 22 BA, R 70-SU/36, Klepša (*Klepsch*) ziņojums, 18.08.1942.
- 23 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1 des Höheren SS- und Polizei-Führers für das Ostland, Einsatzstab Minsk, ieraksts 23.08.1942.
- 24 Turpat, ieraksti 07., 08.09.1942.
- 25 Turpat, R 70-SU/36, Vorbereitende Maßnahmen für Großeinsatz, 19.08.1942.
- 26 Turpat, R 70-SU/28, Abschlußbericht “Sumpffieber”, Jeckeln, 06.11.1942.
- 27 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 23.08.1942.
- 28 Turpat, R 70-SU/28, Abschlußbericht “Sumpffieber”, 06.11.1942; R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 21.09.1942.
- 29 *Gerlach Ch.*, op. cit., 703., 913., 932. lpp.
- 30 BA, R 70-SU/36, Vorbereitende Maßnahmen für Großeinsatz, Klepsch, 19.08.1942.
- 31 Turpat, R 70-SU/28, Telegramma Kārtības policijai Berlīnē, 27.08.1942.
- 32 Turpat, R 70-SU/36, Zusatz zum Einsatzbefehl vom 21.08.42, Klepsch, 22.08.1942.
- 33 Turpat, R 70-SU/36, Sonderbefehl, Klepsch, 22.08.1942.
- 34 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 26.08.1942.
- 35 Turpat, R 70-SU/36, Sonderbefehl Nr. 1, 23.08.1942.
- 36 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 28.08.1942; R 70-SU/28, Telegramma SS reihsfirera komandas štābam, 28.08.1942.
- 37 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 29.08.1942; R 70-SU/28, Telegramma SS reihsfirera komandas štābam, 29.08.1942.
- 38 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 01.09.1942; R 70-SU/28, Telegramma SS reihsfirera komandas štābam, 01.09.1942.
- 39 Turpat, R 70-SU/16, F. Jekelna telegramma SS reihsfirera komandas štābam, 02.09.1942, ievietota Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 02.09.1942.
- 40 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksts 06.09.1942.
- 41 Turpat, R 70-SU/28, 44. lapa, Auszug aus dem Einsatzbefehl Nr. 5, punkts I.2.
- 42 Turpat, R 70-SU/16, Kriegstagebuch Nr. 1, ieraksti 14. un 20.09.1942.
- 43 Landgericht Hamburg, Arāja prāva, 141 Js 534/60, 4555., 4556., 4558., 4559., 4562., 4563., 4566. lp.

- 44 LVVA, P-82. f., 1. apr., 7. l., Inmarschsetzung des Schutzm.-Batl. 282, 13.03.1943.
- 45 Turpat, Tagesbefehl Nr. 1, 23.02.1943.
- 46 Turpat, 5. l., F. Jekelna telegramma, 15.02.1943.
- 47 Turpat, Einsatzbefehl Nr. 24, 19.02.1942.
- 48 Par 273., 280. un 281. bataljonu sk.: Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā: Dokumentu un atmiņu krājums / Galv. red. O. Freivalds, militārais red. O. Caunītis. – Minstere, 1972, 2. sēj., 253., 262.–264. lpp.
- 49 Turpat, 234.–240., 247.–253., 254.–260. lpp.
- 50 LVVA, P-82. f., 1. apr., 5. l., Telegramma, Runo Nr. 363, 19.02.1943.
- 51 Latviešu kaŗavīrs Otra pasaules kaŗa laikā ..., 243. lpp.
- 52 *Gerlach Ch.*, op. cit., 1013. lpp.
- 53 LVVA, P-82. f., 1. apr., 4. l., Zusammenstellung vom 16.02.–31.03.1943; Kriegstagebuch Nr. 1, Knecht. – Šī kara dienasgrāmata atrodama arī Vācijas Federālajā arhīvā ar signatūru R 20/54.
- 54 Turpat, 10. l., Erfolgsszahlen für erstes Unternehmen Winterzauber, 24.02.1943.
- 55 Turpat, 9. l., Erfolgsmeldung für 2. Teilunternehmen vom 25.02. bis 05.03.1943.
- 56 Turpat, 13. l., Erfolgsszahlen für 3. Teilunternehmen Winterzauber (06.–16.03.1943).
- 57 Turpat, 5. l., Besondere Anordnung Nr. 1, 06.02.1943.
- 58 Sk.: piemēram, Einsatzbefehl Nr. 13, 05.03.1943, Einsatzbefehl Nr. 14, 07.03.1943, telegramma "An die Gruppe Knecht", bez datuma, Besondere Anordnung zum Einsatzbefehl Nr. 18, 20.03.1943. Visi dokumenti: turpat, P-82. f., 1. apr., 5. l.
- 59 Turpat, F. Jekelna telegramma, Runo Nr. 243, 15.02.1943.
- 60 Turpat, 7. l., Telegramma Berta, 18.02.1943.
- 61 Turpat, 5. l., Einsatzbefehl Nr. 15, 25.03.1943.
- 62 Turpat, 7. l., Jekelna telegramma, 24.03.1943.
- 63 Piemēram, Einsatzbefehl Nr. 4, 21.02.1943, Einsatzbefehl Nr. 8, 02.03.1943. Abi dokumenti – turpat, 5. l.; Einsatzbefehl Nr. 10, 02.03.1943, Einsatzbefehl Nr. 14, 07.03.1943, Einsatzbefehl Nr. 16, 11.03.1942. – Visi dokumenti: turpat, 12. l.
- 64 Turpat, 5. l., Besondere Anordnung Nr. 2, 14.02.1943.
- 65 Turpat, Telegramma Runo Nr. 243, 15.02.1943.
- 66 Turpat, Raksts Knehta grupai, 18.02.1943.
- 67 Turpat, Einsatzbefehl Nr. 15, 25.03.1943.
- 68 Turpat, 4. l., sk.: Kriegstagebuch Nr. 1, Knecht.
- 69 Turpat, 9. l., Tagesmeldung vom 23.02.1943.
- 70 Turpat, Meldung, 24.02.1943.
- 71 Turpat, Tagesmeldung vom 28. Februar 1943.
- 72 Turpat, Bericht über die Tätigkeit des Schutzm. Batl. 278 in der Zeit vom 16. bis einschl. 20.02.1943.
- 73 Arī R. B. Birna savā pētījumā konstatē, ka Drošības policija un SD bija tieši tā struktūra, kas *Winterzauber* akcijā galvenokārt veica noziedzīgos darbus. – *Birn R. B.*, op. cit., 118. lpp.
- 74 LVVA, P-999. f., 1. apr., 13. l., Erfahrungsbericht der Gruppe Knecht über das Unternehmen "Winterzauber", 07.04.1943.
- 75 Turpat, P-82. f., 1. apr., 14. l., Befehl für Bereitstellung der Einsatzgruppe Jeckeln, 25.10.1943.
- 76 Turpat, Zusatz-Einsatzbefehl für die Sicherungsgruppe "Schröder", 30.10.1943.

⁷⁷ Turpat, Einsatzbefehl Nr. 1, 02.11.1943.

⁷⁸ Turpat, Funkspruch Nr. 114, 10.11.1943, Jeckeln; *Klein P.*, op. cit., 942. lpp.

⁷⁹ *Gerlach Ch.*, op. cit., 902., 1014. lpp.

⁸⁰ Turpat, 902. lpp.

Kārlis Kangeris

Die Teilnahme von lettischen Schutzmannschafts-Bataillonen an den großen Partisanen-Bekämpfungsaktionen 1942 und 1943

Zusammenfassung

Die Forschungslage über die Partisanenbekämpfung in der Sowjetunion ist bei weitem nicht zufriedenstellend, obwohl viel über den Partisanenkrieg geschrieben worden ist. Vor allem fehlen sowohl empirisch fundierte Gesamtdarstellungen des Partisanenkrieges als auch Spezialstudien über einzelne Partisanenaktionen. Auch die unbefriedigende Quellenlage und die heiklen völkerrechtlichen, moralischen, militärischen, politischen und ideologischen Implikationen haben eine historisch-kritische Forschung beeinflusst, bzw. gehemmt. Auch haben sich in der historischen Forschung neue Erkenntnisse durchgesetzt, z.B. über die Wehrmacht, deren Kriegsführung in der Sowjetunion heute allgemein als nicht "sauber" anerkannt wird. Diese Erkenntnisse haben dazu geführt, dass in gewissen Kreisen, wie z.B. bei Hannes Heer, dem Organisator der Wehrmachtausstellung in Deutschland, substantielle Unterschiede zwischen der Wehrmacht, der SS und der Polizei verschwinden. So wird der Kampf gegen die Partisanen auf allen Ebenen illegitim, zum Ausdruck der nationalsozialistischen Ideologie, die nur auf Eroberung und Ausbeutung des Ostraumes und die Vernichtung der Bevölkerung abzielte. Der Kampf gegen die Partisanen wird dadurch zum reinen Vernichtungskrieg erklärt, ohne dass eventuelle militärische oder sicherheitspolitische Aspekte mitberücksichtigt werden.

In der vorliegende Arbeit wird die Teilnahme von lettischen Schutzmannschafts-Bataillonen an zwei großen Aktionen gegen Partisanen näher untersucht: an den Aktionen *Sumpffieber* (22.08.–21.09.1942) und *Winterzauber* (04.02.–02.04.1943). Dabei wird vom Grundsatz ausgegangen, dass die Schutzmannschafts-Bataillone und ihre einzelnen Mitglieder nicht von vornherein als Schuldige an möglichen Verbrechen hingestellt werden können, die im Rahmen dieser Unternehmen begangen sein konnten.

Die großen Aktionen zur Bekämpfung der Partisanen wurden in Weißrussland Anfang 1942 begonnen. Bis Anfang 1943 war die Phase der "Großaktionen", danach die Phase der Aktionen zur Schaffung von "toten Zonen".

Die Großaktionen waren auf Einkesselung und Vernichtung der Partisanen angelegt und gliederten sich in vier Phasen. In der ersten Phase wurden die Verbände zur

Partisanenbekämpfung zusammengezogen und so disloziert, dass sie einen großen Kessel bildeten. In der zweiten Phase wurde der Kessel immer mehr verengt. In der dritten Phase wurden die Partisanen in dem verengten Kessel bekämpft: das sogenannte Ausräumen des Kessels in Form des "letzten konzentrischen Angriffs". Die vierte Phase war das "Durchkämmen nach rückwärts". Die Verbände zogen sich zu den Ausgangsstellungen zurück, wobei auf dem Rückweg die Gegend noch einmal durchkämmt wurde. Die Dörfer im inneren Zielgebiet wurden niedergebrannt und die Einwohner entweder erschossen oder zur Zwangsarbeit abtransportiert.

Die Schaffung von "toten Zonen" bedeutete, dass ein Gebiet in einer bestimmten Breite von der Bevölkerung "entleert" wird, wobei Partisanen, alle partisanenverdächtigen Personen und alle Nicht-Arbeitsfähigen erschossen werden, der Rest der Bevölkerung zur Zwangsarbeit abtransportiert wird. Auch die in diesem Gebiet liegenden Dörfer wurden niedergebrannt. (In Weißrussland wurden von 1942 bis 1944 insgesamt 55 Partisanenbekämpfungs-Aktionen durchgeführt.)

Die Aktion *Sumpffieber* wurde in der Gegend nördlich von Minsk durchgeführt. An ihr nahmen ca. 8.000 Soldaten und Polizisten teil, darunter vier lettische Schutzmannschafts-Bataillone (Nr. 18, 24, 26, 226 (E)). In der Abschlußbilanz dieser Aktion wurde vom Leiter dieser Aktion Friedrich Jeckeln vermerkt, daß 49 "Banditen-Lager" vernichtet, 389 Partisanen und 1.274 partisanenverdächtige Personen erschossen, sowie 8.350 Juden ermordet worden seien. Man habe auch 1.217 Personen evakuiert. Die Rolle der lettischen Schutzmannschafts-Bataillone ist an Hand der Dokumente nicht so sicher zu bestimmen. Wir wissen, daß sie an der Durchkämmung der Wälder teilgenommen haben, dass in einem Fall das 18. lettische Schutzmannschafts-Bataillon an der Niederbrennung eines Dorfes und der Erschießung der Dorfbewohner anwesend war. Ob das Schutzmannschafts-Bataillon selbst oder die auch anwesende 1. SS Infanterie-Brigade geschossen hat, ist anhand der Dokumente nicht zu ermitteln. Auf Grund der lückenhaften Dokumentenlage ist es nicht möglich zu bestimmen, ob die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone überhaupt an Verbrechen beteiligt waren, wenn man die Teilnahme an der Großaktion selbst nicht als ein Verbrechen rechnet.

Mit der Aktion *Winterzauber* wollte die deutsche Polizeiführung im Ostland an der Grenze zwische Lettland und Weißrussland eine "tote Zone" schaffen, um das Einsickern von Partisanen nach Lettland zu verhindern. An der Aktion nahmen 8 lettische Schutzmannschafts-Bataillone teil, drei in der "Gruppe Schröder" (Nr. 273, 280, 281) mit zusammen 1.761 Mann und fünf in der "Gruppe Knecht" (276, 277, 278, 279, 282) mit zusammen 2.128 Mann. Überliefert sind vor allem Dokumente von der Tätigkeit der "Gruppe Knecht".

Während der Aktion wurden 3.904 Personen getötet und 7.465 Personen zur Zwangsarbeit evakuiert, wovon 2.000 Personen durch das Lager Salaspils geschleust wurden. Über die Tätigkeit der "Gruppe Knecht" liegen mehr detaillierte Angaben vor. In dem Aktionsbereich der "Gruppe Knecht" wurden 77 Partisanen getötet und 9 gefangen genommen. Weitere 875 Personen wurden als partisanenverdächtig hingerichtet und 1.389 zur Zwangs-

arbeit evakuiert. Auch sind in dem Einsatzbereich der Gruppe 92 Dörfer und Siedlungen niedergebrannt worden. Die eigenen Verluste der "Gruppe Knecht" beliefen sich auf 22 Tote, 2 Vermißte, 24 Schwer- und 53 Leichtverletzte.

Der Sicherheitspolizei und dem SD waren schon von Beginn an besondere Aufgaben zugewiesen worden: Erkundung des Operationsgebietes, Exekution von Partisanen und partisanenverdächtigen Personen, Selektion der Dorfbewohner, "Erfassung" von landwirtschaftlichen Produkten und vom Vieh, Niederbrennung der Ortschaften. Die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone sollten den Kampf mit den Partisanen führen. Außerdem sollten sie bei dem Zusammentreiben der Bevölkerung von den besetzten Dörfern mithelfen und sie dem SD übergeben, sowie bei der "Erfassung" der Agrarprodukte behilflich sein. Ungeachtet der deklarierten Arbeitsteilung zwischen dem SD und den anderen Verbänden, finden wir vereinzelt Fälle, in denen die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone an der Niederbrennung von Ortschaften teilnehmen mußten und sogar einen Fall, in dem eine Kompanie des 278. lettischen Schutzmannschafts-Bataillons selbst die Exekutionen der Dorfbewohner und das Niederbrennen der Ortschaft vornehmen mußte, weil der SD "zur Zeit anderswo beschäftigt sei".

Des weiteren ist über die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone bekannt, dass fünf in der Aktion *Heinrich* vom 1. bis 9. November 1943 eingebunden waren, die aber wegen eines plötzlichen Vorstoßes der Roten Armee schon am Beginn abgebrochen werden mußte. Auch liegen Angaben vor, die noch überprüft werden sollten, daß das 271. lettische Schutzmannschafts-Bataillon an den Aktionen *Hamburg* und *Föhn* teilgenommen habe.

Das Bild über die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone, die an den großen Partisanenbekämpfungskaktionen teilgenommen haben, ist nicht so einförmig, wie es in der historischen Literatur oft dargestellt worden ist. Von der sowjetischen Historiographie wurden die lettischen Schutzmannschafts-Bataillone als reine Mordkommandos dargestellt, die ohne Rücksicht und auf brutalste Weise ihre Operationsgebiete gesäubert hätten. Auch die Holocaust-Forschung vertritt einen ähnlichen Standpunkt, dass nämlich die Schutzmannschafts-Bataillone während der Partisanenbekämpfungskaktionen hauptsächlich Juden umgebracht hätten. Ebenso sind auch jene Behauptungen abzulehnen, die den lettischen Schutzmannschafts-Bataillonen einen "sauberen" Partisanenkrieg attestieren möchten.

Die Forschung über den Einsatz der lettischen Schutzmannschafts-Bataillone muß fortgesetzt werden, damit wir eine größere Klarheit über ihre Rolle in der Politik des nationalsozialistischen Herrschaftssystem und in den Polizeistrukturen der okkupierten Ostgebiete erlangen. Waren sie nur Ordnungspolizisten, oder nur Frontsoldaten, oder auch nur Partisanenbekämpfer, oder auch nur Bewacher wichtiger Anlagen? Oder waren sie Stützen der Okkupationsmacht, eine Art "Fremdenlegion", die für Bezahlung alle ihr auferlegten Aufgaben erfüllte, einschließlich Massenmord? Oder hatten sie auch ihre eigenen Gedanken über die Zukunft?

Björn M. Felder

Das Unternehmen “Wildkatze”. Der SS-Jagdverband Ost und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945)*

“Ar Latviju dzīvot, ar Latviju mirt”
(*Mit Lettland leben, mit Lettland sterben*)
Teodors Jansons

Einleitung

An einem kalten Wintermorgen im Januar versammelten sich am Rande eines verschneiten Waldmassivs schwerbewaffnete Einheiten der Roten Armee sowie Truppen und Spezialkräfte des Innenministeriums (MVD). Die 136 Mann, die in der Nähe des kurländischen Ortes Wormen (Vārme) zusammengezogen worden waren, standen unter dem Befehl von Hauptmann Bindulis, MVD-Geheimdienstchef von Goldingen (Kuldīga). Dieser hatte an seiner Seite Oberleutnant Golovkin von der 1. Schützenkompanie und den MVD-Unteroffizier Višnevski. Die Soldaten begannen mit dem Durchkämmen des Waldgebietes: Auftakt zur Partisanenjagd in der Lettischen SSR im Jahre 1947.¹ Hauptmann Bindulis führte an jenem 26. Januar 1947 eine lang geplante Operation durch. Bereits an Weihnachten des Jahres 1945 hatte eine Abteilung der “Organisation der lettischen Nationalpartisanen” (*Latvijas Nacionālo partizānu organizācija*, LNPO) die Polizeistation des kurländischen Ortes Kabile überfallen und besetzt. Sie wollten dort gefangengehaltene Mitkämpfer befreien. Nachdem die “Waldbrüder” (*Mežabrāļi*) die lettische Fahne gehisst hatten, waren sie wieder in die Wälder entkommen.² Eine Leuchtrakete stieg auf: Die MVD-Truppen hatten das Partisanenversteck, einen Erdbunker, erreicht. Ein heftiges Feuergefecht entbrannte. Schließlich ergaben sich die Bunkerinsassen. Ergebnis: ein Toter und ein Verwundeter. Die Beute war beträchtlich. Neben einigen MGs, Karabinern, Pistolen

* Diese Arbeit entstand mit Unterstützung eines DAAD-Doktorandenstipendiums im Rahmen des gemeinsamen Hochschulsonderprogramms III von Bund und Länder. Dem DAAD sei an dieser Stelle herzlich gedankt.

und Munition fielen Bindulis interne Schreiben, Akten und mehrere Ausgaben der Untergrundzeitungen *Tēvzemei un Brīvībai* (Für Vaterland und Freiheit) und *Kurbads* in die Hände.³ Viel wichtiger aber war für den sowjetischen Geheimdienst die Gefangennahme des schwerverletzten Partisanenkommandeurs Boriss Jankavs, ehemaliger SS-Hauptsturmführer, Mitarbeiter des Sicherheitsdienstes (SD) in Riga und Kommandeur des lettischen Ablegers des SS-Jagdverbandes Ost.⁴

Eine Szene, wie sie sich zu dieser Zeit überall in Osteuropa abgespielt haben könnte. Von der westlichen Öffentlichkeit bis heute kaum wahrgenommen, tobte bis Mitte der 50er Jahre in den weiten mittel- und osteuropäischen Wäldern und Sumpfgeländen von den Karpaten bis zum Paipussee ein blutiger und auf beiden Seiten erbarmungslos geführter Partisanenkrieg. Die neu installierten kommunistischen Regime und sowjetischen Besatzungsmächte wurden von nationalen Partisanen bei der Etablierung ihres Zwangssystems beträchtlich behindert. In Lettland hatte die Partisanenbewegung 1947 in Form eines breiten Massenwiderstandes ihren Höhepunkt erreicht. Dabei trafen sich zum Teil alte Gegner: Ehemalige sowjetische Partisanen, im Krieg von der Partei ausgebildet, kämpften jetzt im Staatsdienst gegen die Untergrundarmeen, die teilweise aus ehemaligen Angehörigen deutscher Einheiten bestanden. Diesen Umstand nutzte die sowjetische Historiographie um die antisowjetischen Partisanen als "Faschisten" und "deutsche Agenten" abzustempeln. Im Fall von Jankavs schien diese Behauptung berechtigt. Jankavs hatte seit dem Sommer 1944 auf Geheiß des Reichssicherheitshauptamtes (RSHA) eine Organisation aufgebaut, die nach der sowjetischen Besetzung Lettlands den Partisanenkrieg gegen das Sowjetregime aufnehmen sollte: Spiegelbildlich zu den "Roten Partisanen", die von Moskau aus organisiert hinter den deutschen Linien operierten. Als Unternehmen "Wildkatze" – lettisch "Mežakaķis" – unterstand Jankavs Truppe im SS-Jagdverband Ost dem SS-Sturmbannführer Otto Skorzeny. Mit dem SS-Jagdverband Ost und seiner Nachfolgeorganisation LNPO lässt sich das Dilemma der lettischen Bevölkerung anhand der Verhaltensmuster zwischen "Kollaboration" und "Widerstand" während des Krieges als Beispiel für das Baltikum zeigen. Die Ambivalenz wird an der personellen Zusammensetzung des SS-Jagdverbandes deutlich. Altgediente lettische SD-Leute arbeiteten neben lettischen Nationalisten, die für ihren antideutschen Widerstand in Gefängnissen gesessen hatten. Neben der Entstehung der lettischen Einheit und ihrer Tätigkeit soll nach der Motivation der Beteiligten gefragt werden.

Forschung

Die Recherche im Bezug auf den SS-Jagdverband Ost bedeutet eine intensive Suche in einer breitgefächerten Literatur, da so gut wie keine spezifische Arbeiten und kaum authentische Quellen existieren. In den Beständen des deutschen Bundesarchivs finden

sich verstreut Einzelstücke, die auf den SS-Jagdverband hinweisen.⁵ Allein in Lettland ist aussagekräftiges Material erhalten. Hervorzuheben sind die internen Akten der "Wildkatze" mit Namenslisten, Befehlen, Berichten und Schriftverkehr von Herbst 1944 bis Mai 1945.⁶ Besonderes Interesse verdienen auch die sogenannten "KGB-Kriminalakten". Es handelt sich hierbei um Untersuchungsakten des NKVD, MGB bzw. KGB, die sich fast ausschließlich mit politischen "Verbrechen" befassen.⁷ Die Untersuchungsakten von über 1.000 ehemaligen lettischen Mitgliedern des SS-Jagdverbandes Ost sind dort erhalten. Russische Archive wurden in die Untersuchung nicht miteinbezogen.⁸ Weitere Quellen sind die seit der Wende in Lettland erschienenen Erinnerungen von Nationalpartisanen. In Sammelbänden stehen Erinnerungsberichte Beteiligten und ihrer Verwandten neben Verhörprotokollen und Akten.⁹ Der SS-Jagdverband Ost und seine Nachfolgeorganisation werden darin oft erwähnt.

Themen wie "Kollaboration" in Osteuropa sind bisher ein Desiderat der Forschung, während zu Nord-¹⁰ und Westeuropa¹¹ bereits reichlich Arbeiten entstanden sind. Ursache hierfür ist sicherlich das Problem der mangelnden Sprachkenntnisse. Dieser Beitrag entstand nach Sichtung vornehmlich lettischer Archive¹² und Literatur. Generell kann man in der Forschung eine verallgemeinernde Polarisierung in die Kategorien "Opfer" und "Täter" feststellen, die zugleich moralische Bewertungen beinhalten. Die Forschung zum Zweiten Weltkrieg steht ganz im Bann des Holocaust. Nach Gründen für die Beteiligung der Osteuropäer am Krieg wird selten gesucht. Auch auf dem osteuropäischen Kriegsschauplatz war die Grenze zwischen den Verhaltensmustern von "Kollaboration", "Anpassung" und "Widerstand" fließend. Eine neue Forschungsrichtung plädiert für den Begriff "Kooperation" statt "Kollaboration", um im osteuropäischen Kontext dem Dilemma der Moralisierung zu entgehen.¹³ Die häufige Einteilung in "Gut" und "Böse" erinnert an die sowjetische Nachkriegshistoriographie. Bei den sowjetischen Historikern aus Lettland galten "Kollaborateure" als "Faschisten". Themen wie "antisowjetischen Widerstand" oder "Partisanen der Nachkriegszeit" wurden tabuisiert. Zunächst entstanden im üblichen sowjetischen Stil der Hagiographie Darstellungen über die Rote Armee und die lettischen Sowjetpartisanen.¹⁴ Tiefergehende Analysen wurden durch ideologische Scheuklappen verhindert. Führend war hierbei der lettische Historiker Vilis Samsons. Der Pädagoge war Parteimitglied seit 1940, im Krieg selbst kommunistischer Partisan und in der Nachkriegszeit lettischer Erziehungsminister und Leiter der Lettischen Akademie der Wissenschaften. Samsons prägte durch seine Bücher über den Weltkrieg auch das Negativbild der antisowjetischen Partisanen. Der SS-Jagdverband diente dabei als "faschistische" Negativfolie und lieferte Samsons die Argumentationsvorlage. Nachdem sich die lettische Öffentlichkeit Anfang der 80er Jahre in Zeiten der lettischen "atmoda" (das Erwachen) langsam emanzipierte, sich für tabuisierte Themen wie antisowjetischen Widerstand zu interessieren begann und die

Waldbrüder entdeckte, trat die kommunistische Führung dieser Entwicklung entgegen. Der Historiker Jānis Dzintars verfasste damals wohl im Auftrag des lettischen KGB einige Artikel in wissenschaftlichen Zeitschriften und Massenmedien.¹⁵ Dort versuchte er, jedwede Form von nicht kommunistischer, politischer Artikulation zu denunzieren. Er behauptete 1982 in seinem Artikel "Die lettische faschistische Bourgeoisie in der Knechtschaft des hitlerischen Geheimdienstes", dass während der Nachkriegszeit keine "Nationale Partisanen" existiert hätten. Dies sei allein eine "lügenhafte These" der "lettischen bourgeoisen Emigration".¹⁶ Alle antisowjetischen Partisanen seien "faschistische Agenten" gewesen und nur deshalb in die Wälder geflüchtet, um ihrer "verdienten Strafe durch das Volk" zu entkommen.¹⁷ Paradebeispiel war wiederum der SS-Jagdverband. Noch 1989 veröffentlichte er unter einem Pseudonym ein Buch zu diesem Thema.¹⁸ Generell muss man konstatieren, dass die sowjetischen, zeithistorischen Arbeiten in Lettland zum Thema Zweiter Weltkrieg, wenn auch nicht ausschließlich, letztlich in propagandistischer Absicht verfasst wurden. Das Baltikum ist nach wie vor wissenschaftliche Peripherie. Lediglich in Bezug auf den Holocaust beschäftigen sich auch westliche Historiker mit dem Baltikum.¹⁹ Zuletzt erschien eine Lokalstudie zur Stadt Dünaburg (Daugavpils) und der Provinz Lettgallen (Latgale) in den Kriegsjahren.²⁰ Bisher ist der Autor auf keine westliche Publikation gestoßen, die den SS-Jagdverband Ost unter Jankavs erwähnt. Bücher über den sogenannten "Kurlandkessel" erwähnen kaum die lettischen SS-Legionäre an der Front.²¹ Das gilt auch für Literatur und Autobiographien zu den deutschen Geheimdiensten.²² Allein in den Büchern des ehemaligen Spiegel-Redakteurs Heinz Höhne finden sich Hinweise auf den Aufbau von Widerstandsbewegungen in der Sowjetunion und die Zusammenarbeit von SD-Abwehr und der Abteilung "Fremde Heere Ost".²³ Aus lettischen Exilkreisen gibt es in der Nachkriegszeit kaum wissenschaftliche Literatur zu den "Waldbrüdern".²⁴ In den Veröffentlichungen zur Lettischen Legion, auch von deutscher Seite, kommt die Jankavs-Gruppe nicht vor.²⁵ Henrihs Strods verfasste bisher eine ausführliche Monographie zu den lettischen Nationalpartisanen und Artikel zu diesem Thema.²⁶ In seinem Buch widmet er ein Kapitel dem SS-Jagdverband Ost, geht allerdings nicht auf den SD-Hintergrund der "Wildkatzen", und die Mitgliedschaft von Jankavs im berüchtigten Arājs-Kommandos ein. Eine etwaige Zusammenarbeit oder gar jegliche andere Verbindung zwischen SS-Jagdverband und dessen SD-Hintergrund mit der Lettischen Legion galt aber auch auf der anderen Seite des Eisernen Vorhangs als eine erhebliche Belastung, etwa für die Beurteilung der lettischen SS-Divisionen und die Nachkriegspartisanen. Während der sowjetische Historiker Dzintars den Jagdverband kurzer Hand in "Waffen-SS Jagdverband Ost" umbenannte, um eine Verbindung zu konstruieren,²⁷ behauptete der ehemalige Generalinspekteur der lettischen Waffen-SS Rudolfs Bangerskis, von der Aufstellung des Jagdverbandes erst im Frühjahr 1945 erfahren zu haben.²⁸ Freds

Launags, maßgeblich beteiligt an der "Wildkatze" und Nachkriegspartisan bestritt noch 1987 seine Mitgliedschaft im Jagdverband.²⁹ Die Textproduktionen aus Zeiten des Kalten Krieges müssen daher kritisch überprüft werden. Auch in jüngster Zeit gehört die Beteiligung Einheimischer am Kriegsgeschehen nicht zu den zentralen Themen zeitgenössischer lettische Historiographie. Einen Überblick zur jüngsten Entwicklung der lettischen Historiographie gibt Eva-Clarita Onken.³⁰

Lettland unter nationalsozialistischer Besatzung

Wie in allen anderen besetzten europäischen Ländern blieb auch der lettischen Bevölkerung oft nur die Wahl der Kooperation, um das tägliche Überleben zu sichern.³¹ Die Zusammenarbeit der lettischen Bevölkerung mit den deutschen Besatzern ist aber vor allem durch die Polarisierung zwischen den ideologischen Großmächten Sowjetunion und NS-Deutschland zu verstehen. Durch die Erfahrung der sowjetischen Besatzung seit 1940/41 war die Unterstützung der deutschen Seite vorgezeichnet. Die Deportationen der baltischen Elite in die sibirischen Todeslager hatten eine Woche vor Hitlers Angriff auf die Sowjetunion begonnen. Auch in Lettland liquidierte der NKVD viele Gefängnisinsassen vor dem Eintreffen der deutschen Truppen. Die späteren Kollaborateure in der Polizei und im Militär entstammten zumeist dem antisowjetischen Widerstand und den Partisanen.³² Manche, wie die Angehörigen der rechtsradikalen Organisation *Pērkonkrusts*, sympathisierten auch mit den politischen und ideologischen Zielsetzungen der Nationalsozialisten und deren Antisemitismus. Teilweise marschierten sie als "Sonderführer" bereits mit der Wehrmacht in Lettland ein, wie die gesamte lettische "Landeseigene Verwaltung". Sie war von deutscher Seite als reine Erfüllungsbehörde gedacht und sollte vor allem die politischen Entscheidungen der Besatzungsmacht gegenüber der Bevölkerung rechtfertigen und durchsetzen, wie die Einführung der Wehrpflicht 1943. Genauso wie die Sowjetmacht vier Jahre später, fand die NS-Führung in Lettland sowohl Menschen, die glaubten, durch Kooperation die nationalen Interessen ihres Staates zu wahren,³³ als auch viele Opportunisten. Gleichzeitig fand auch die deutsche Sicherheitspolizei ihre Helfer, wie die lettische Einheit unter Viktors Arājs.³⁴ 150.000 Letten haben in der Gesamtzeit des Krieges in verschiedensten deutschen Einheiten und Truppenteilen freiwillig und unfreiwillig gedient. Sie versahen ihren Dienst beim Reichsarbeitsdienst (RAD), bei der Organisation Todt, als Luftwaffenhelfer, Schutz Männer, Wehrmachts- und SD-Hilfskräfte. Nachdem im Frühjahr 1943 die allgemeine Wehrpflicht ausgerufen worden war, kämpften sie in den lettischen Einheiten der Waffen-SS.³⁵ Setzt man diese Zahl ins Verhältnis zur lettischen Bevölkerung insgesamt, war kaum ein Volk auf dem östlichen Kriegsschauplatz so stark involviert in das deutsche Projekt des Krieges gegen die Sowjetunion. Aber Letten

kämpften auch auf sowjetischer Seite – freiwillig und unfreiwillig. Insgesamt 12–13% der lettischen Vorkriegsbevölkerung nahm aktiv auf beiden Seiten am Kriegsgeschehen teil. Gleichzeitig waren gerade für die zahlenmäßig so kleine lettische Ethnie die physische Vernichtung, aber auch die Abwanderung durch Flucht und Deportation als Folge des Krieges, besonders verheerend. 1944 rückte die Front wieder nach Lettland. Der SS-Jagdverband Ost wurde zu einem Zeitpunkt aufgestellt, als das Ende der NS-Okkupation deutlich wird und sich gleichzeitig die erneute Besetzung durch die Sowjetunion abzeichnet.

Die SS-Jagdverbände

Der Aufbau der lettischen, antisowjetischen Partisanenorganisation durch Boriss Jan-kavs war Pilotprojekt eines großen Unternehmens der deutschen Nachrichtendienste: Ein Versuch, die deutsche Niederlage hinauszuzögern. Nachdem im Jahre 1944 die "Abwehr" unter Wilhelm Canaris ihren langen Kampf gegen ihren Widersacher SD verloren hatte, wurde der Geheimdienst der Wehrmacht sukzessive von seinem Gegenspieler übernommen. Darauf folgte eine allgemeine Umstrukturierung der deutschen Geheimdienste von Wehrmacht und SS unter Führung von Walter Schellenberg, Leiter der SD-Abwehr im Amt VI des RSHA. Gemeinsam wurde versucht, regionale Widerstandsgruppen in Osteuropa zu mobilisieren, die den Kampf gegen die Rote Armee als Partisanen aufnehmen würden. Die Fäden des "Kleinkrieg"-Projekts liefen bei SS-Obersturmbannführer Otto Skorzeny zusammen. Der "Mussolini-Befreier" war Mitarbeiter Schellenbergs im SD. Die anderen wichtigen Projektpartner waren General Reinhard Gehlen mit seinem Stab "Fremde Heere Ost" und aus dem Unternehmen "Zeppelin" (UZ), auch Teil der SD-Abwehr, der SS-Sturmbannführer Erich Hengelhaupt.³⁶ Für dieses Projekt wurden als Kerntruppe die "SS-Jagdverbände" konzipiert, die Skorzeny direkt unterstanden.³⁷ Die "SS-Sonderverbände z.B. V. Friedenthal" bildeten mit den "Streifkorps" der Division Brandenburg die Basis. Somit wurden die Kommando-Spezialisten der ehemaligen Abwehr mit denen des SD unter einem Dach vereinigt.³⁸ Im November 1944 bekam Skorzeny als "Sachbearbeiter" für Widerstand von Himmler offiziell den Befehl, Partisanen- und Widerstandsgruppen im rückwärtigen Gebiet der Roten Armee aufzubauen und mit vorhandenen Gruppen Kontakt aufzunehmen,³⁹ gleichzeitig sollte die SS-Jagdverbände Kommandounternehmen durchführen.⁴⁰ Integriert in dieses Projekt war auch der "Werwolf", dessen Guerilleros Skorzeny ausbildete.⁴¹ Die "Wildkatze" war Teil des SS-Jagdverband Ost und trug auch die Bezeichnungen "SS-Jagdeinsatz Ostland"⁴² sowie "SS-Jagdeinsatz Baltikum"⁴³. Das Hauptquartier des Großverbandes SS-Jagdverband Ost lag in Hohensalza/Posen und später in Oranienburg. Hier organisierte SS-Sturmbannführer Dr. Manfred

Pechau die Aufstellung von lettischen und estnischen Partisanengruppen.⁴⁴ Pechau war ehemaliges Mitglied der Einsatzgruppe A und arbeitet spätestens seit 1943 als Ausbilder für das Unternehmen "Zeppelin" in Lettland.⁴⁵ In Hohensalza hatte er in seinem "SS-Jagdeinsatz Baltikum" etwa 750 Personen unter sich, dazwischen viele Balten, die sowohl in Deutschland als auch vor Ort geworben worden waren. Darunter auch SS-Sturmbandführer Emīls Grapmanis, Ansprechpartner für Jankavs bis April 1945.⁴⁶ Pechau führte auch die "Wildkatze" in Lettland. Jankavs erhielt dessen Befehle vom SS-Hauptsturmführer Griese bei der SD-Dienststelle in Goldingen. Griese blieb bis April 1945 "Jagdeinsatzführer Baltikum" und Stellvertreter von Pechau.⁴⁷ Gleichzeitig unterstand Jankavs auch in der Befehlskette dem "Höhere SS- und Polizeiführer Ostland" Friedrich Jeckeln, dem obersten SS-Führer in Lettland.

Synergien der Geheimdienste

In Lettland arbeiteten die Dienste von Wehrmacht und SD spätestens seit dem Sommer 1944 eng zusammen. Der Sicherheitsdienst hatte bereits seit 1941 eine Partisanenarmee entwickelt. Im Rahmen des Unternehmens "Zeppelin", im Amt VI Referat "C" des RSHA, wurden zumeist russische Kriegsgefangene zu Agenten ausgebildet und durch die Front geschleust.⁴⁸ Auf lokaler Ebene in Lettland war das Unternehmen "Zeppelin" (UZ) vertreten durch SS-Sturmabführer Otto Kraus mit der "Zeppelin-Hauptabteilung Nord" in Riga.⁴⁹ Es war im Herbst 1943 von Pleskau nach Riga verlegt worden und bestand bis zum Abzug aus Kurland im April 1945.⁵⁰ Der Rigenser Otto Kraus war bereits in der nationalsozialistischen deutschbaltischen "Bewegung" im Lettland der 30er Jahre aktiv gewesen und 1941 als SD-Angehöriger in seine Heimat zurückgekehrt.⁵¹ Die UZ-Stelle in Riga unterhielt im Spätsommer 1944 mindestens sechs lettische Agententrupps mit insgesamt 59 Agenten, darunter auch Frauen.⁵² Als Partner von Krause agierte Leutnant Hasselmann vom Frontaufklärungstrupp (FAT) 212, der praktisch dem Stab Gehlen zugeordnet war. Keiner der Beteiligten hatte dabei Berührungängste. Von der vielbeschworenen Konkurrenz zwischen den Abwehr-Leuten und den SD-Mitarbeitern kann keine Rede sein. "Die örtliche Zusammenarbeit mit den OKW-Abwehrstellen war meistens gut" bestätigte Kraus.⁵³ Die Frontaufklärungskommandos der Wehrmacht mit ihren Frontaufklärungstrupps (FAT) waren seit Anfang des Krieges im Einsatz. Dem Amt/Abwehr des Oberkommando der Wehrmacht unterstellt, waren sie verbunden mit den Armeeoberkommandos und führten Sonderunternehmungen durch. Es existierten Gruppen für Aufklärung, Sabotage und Spionageabwehr. Im Sommer 44 gelangten sie ebenfalls unter den Einfluss des RSHA.⁵⁴ Bereits im Vorfeld der Vorbereitungen zum Unternehmen "Wildkatze" arbeiteten die Dienste in Lettland problemlos zusammen. Sie installierten ein gemeinsamen Stab für die Aufstellung von Partisanen unter der

Aufsicht von Otto Kraus. Dies war die neue Dienststelle von Jankavs, das "Zentrum der lettischen Nationalpartisanen". Jankavs begann seine Tätigkeit in Riga im Juni 1944 formell zunächst im Rahmen des "Unternehmen Zeppelin".⁵⁵

Der Frontaufklärungstrupp 212

Der FAT 212 unterstand dem Frontaufklärungskommando (FAK) 204 und war dem Feindlageoffizier (Ic) der 16. Armee unterstellt. Auch hier wurde seit Sommer 1944 das Partisanenprojekt vorbereitet. Für den "Baltischen Raum" wurde das "Zurücklassen von Widerstandsgruppen" und die "Ausbildung von ca. 200 Freiwilligen für FS[Fallschirm]-Einsatz" gemeldet. In einer "Verpflegungsaktion" waren zusätzlich "Depots für allg. Sab[otage], Eisenbahn-, Hafens-, Brücken-, Industrie-Sabotage" mit Waffen, Munition, Sprengstoff und anderem Zubehör angelegt worden, davon 64 in Litauen, 118 in Lettland und 158 in Estland.⁵⁶ Die Werbung der V-Leute erfolgte aus der lettischen Legion, der Polizei, aber auch unter Deserteuren und bereits bestehenden Widerstandsgruppen. Der FAT 212 leitete eine entsprechende Agentenschule, Tarnbezeichnung "Taubenschlag". Sie befand sich vorübergehend in Lindenberg (Tīnūži), Riga sowie Matkule (Matkule) und wurden in Zusammenarbeit mit "dem S.D. wie auch mit der [lettischen SS-]Legion" errichtet.⁵⁷ Mindestens 230 V-Leute wurden dort im Herbst 1944 ausgebildet.⁵⁸ Schließlich wurde die Schule nach Ostpreußen verlegt. Im Dezember 1944 und im Februar 1945 wurden von dort aus Agenten im frontnahen Raum hinter den russischen Linien in Kurland abgesetzt.⁵⁹ Aber auch in Nordkurland ging die Ausbildung im Frühjahr 1945 weiter. Hasselmanns Dienststelle war in Puce /Gemeinde Matkule und operierte vom dortigen Flugfeld auch wieder im Frühjahr 1945. Im Dezember 1944 berichtet Hasselmann an den Abwehroffizier des Armeekommandos (AOK) der 16. Armee von der Drucklegung eines "lettischen Partisanenhandbuchs".⁶⁰ Zwei Monate später wurden die ersten 18 Exemplare an den SS-Jagdverband ausgeliefert und dort zur Schulung verwendet.⁶¹

"Zentrum der lettischen Nationalpartisanen"

Aus dem Frontaufklärungstrupp 212 sowie aus dem Unternehmen "Zeppelin" wurden im Juni 1944 Mitarbeiter abgestellt, die im "Zentrum der lettischen Nationalpartisanen" von Jankavs in Riga mit der Vorbereitung für das Partisanenprojekt arbeiteten.⁶² Das "Zentrum" arbeitete zunächst im Rahmen des "Unternehmen Zeppelin" unter der Aufsicht von Otto Kraus.⁶³ Aber auch aus anderen Dienststellen kamen die Mitarbeiter. Im lettischen SD, der Abteilung III N (Nachrichtensammlung über Einheimische), entstanden erste Pläne für eine nationalistische Partisanenarmee bereits im August 1943. Mit

einer Tarnorganisation, dem Verein "Līdumnieks" (Die Roder), versuchte der SD, eine lettische Nationalsozialistische Partei bzw. Vereinigung zu schaffen, um die Bevölkerung breitflächig zu indoktrinieren und auf den Durchhaltekrieg einzustimmen. Ihr Organ war die Propagandazeitung "Līdums" (Die Rodung). Internes Beschäftigungsfeld war auch eine eventuelle lettische Partisanenorganisation. Ihre Ortsgruppen waren nach der Auffassung von SS-Obersturmbannführer Dr. Rudolf Lange als "Reserve" für solche Aufgaben vorgesehen.⁶⁴ Lange war von November 1941 bis Oktober 1944 Kommandeur der Sicherheitspolizei (KdS) und des SD in Lettland.⁶⁵ Die offizielle Leitung der "Līdumnieks" hatte Alberts Dābols, ein leitender Ingenieur der VEF-Fabrik.⁶⁶ Die Mitarbeiter waren zumeist langgediente SD-Agenten, die wie Ansis Krūklis bereits in den 30er Jahren dem *pērkonkrusts* angehört hatten.⁶⁷ Der Mitarbeiterstab des "Līdumnieks" wurde im Juni 1944 direkt in das "Zentrum der lettischen Partisanenbewegung" integriert. Die Mitarbeiter, die der FAT 212 dem Projekt beisteuerte, kamen aus der ehemaligen "Lettischen Kartei".⁶⁸ Diese Gruppe um Jansons, Freds Launags und Oskars Mitrevics bildete später im SS-Jagdverband Ost den "Informationsstab" (R). Auch aus Sicherheitspolizei und der Kriminalpolizei wurden Mitarbeiter dem "Zentrum" zugeteilt.⁶⁹ Ziel des "Zentrums" war die Bildung einer Untergrundorganisation: "Organisation der lettischen Nationalpartisanen" (Latvijas Nacionālo partizānu organizācija, LNPO).⁷⁰ Die Strategie war neben der Aufstellung eigener Partisanengruppen auch die Mobilisierung bestehender Strukturen, genauso wie später in Deutschland beim "Werwolf". Polizei, Aizsargi-Organisation⁷¹ und die lokale Verwaltung sollten die Basis dieses lettischen Volkssturms bilden.⁷² Auf diese Weise sollte auch das riesige Reservoir der lettischen Deserteure und Wehrdienstflüchtigen angezapft werden, die in den dörflichen Gemeinden oft durch die lettischen Behörden und Polizei geschützt wurden.⁷³

"Diversions"

Das "Zentrum" diente als Verbindungs- und Koordinierungsstelle der Partisanentätigkeiten der verschiedenen Dienste. Unternehmen "Zeppelin", sowie der FAT 212, führten eigene Sonderunternehmen parallel zu den Tätigkeiten des "Zentrums" durch. Die verstärkte Durchführung von Aufklärungs- und Sabotageunternehmen, sowie die Bildung von Widerstandsgruppen war vom RSHA angeordnet worden.⁷⁴ Die Gruppen wurden im "Zentrum" in Riga durch eine Funkzentrale koordiniert, die den Funkverkehr sämtlicher deutscher Agententrupps in der Region bündelte.⁷⁵ Nur wenige waren erfolgreich wie die Gruppe mit dem Decknamen "Lapland".⁷⁶ Der UZ-Trupp unter Pēteris Supe entwickelte in Ostlettland eine intensive Tätigkeit. Er organisierte dort ein weitgefächertes Netz aus Partisanengruppen, Widerständlern und Unterstützern: den "Verband der lettischen Nationalpartisanen" (Latvijas Nacionālo partizānu apvienība) und den "Verband der

Wächter des lettischen Vaterlands" (Latvijas Tēvijas sargu apvienība) – die größten lettischen Partisanenverbände Nord- und Ostlettlands.⁷⁷ Auch die Gruppe von Kārlis Rusovs war erfolgreich. Teodors Jansons war Führungsoffizier beider Gruppen im "Zentrum".⁷⁸ Mit der Unterstellung des "Zentrums" in den SS-Jagdverband erhielt Jankavs Anfang Oktober die alleinige Befehlsgewalt.⁷⁹ Durch die veränderten Umstände nach dem Abschnüren der Heeresgruppe Nord in Kurland Mitte Oktober 1944 wurde die Entsendung der Partisanengruppen aber fast ganz eingestellt.⁸⁰ Jankavs musste sich nun an der Bekämpfung sowjetischer Partisanen beteiligen.

Der SS-Jagdverband Ost in Kurland

Die Etablierung des SS-Jagdverband Ost, in welche das "Zentrum der lettischen Nationalpartisanen" umbenannt wurde, fiel im Oktober 1944 zeitlich zusammen mit dem Rückzug der Wehrmacht aus Riga und der Bildung des Brückenkopfes in Westlettland, dem sogenannten "Kurlandkessel". Bei Kabillen (Kabile) hatte Jankavs Einheit ihr Hauptquartier, den "Operativstab" "1a". Auf Grund der kritischen militärischen Lage musste Jankavs seine "V-Männer", die zukünftigen Partisanen, zu Antipartisaneneinheiten umfunktionieren, den "Jagdkommandos". Angeblich intervenierte Bangerskis im Herbst 1944 persönlich bei Jeckeln, damit die Soldaten der "Wildkatzen" an militärisch Kampfeinsätzen teilnahmen.⁸¹ Mindestens zwölf solcher geschlossenen Verbände des SS-Jagdverbandes existierten in Kurland. Die Stärke variierte zwischen 29 und 66 Mann.⁸² Über ganz Kurland verstreut waren sie stationiert. Die "Bandenbekämpfung" sollte eine der Hauptaufgaben des Jagdverbandes werden. Um die Lage im Hinterland der Front einigermaßen unter Kontrolle zu halten, wurde von deutscher Seite ein großer Aufwand betrieben. Der Kampf wurde gemeinsam von Wehrmacht und SS geführt. Sicherungsbataillone des Rückwärtigen Armeekommandos (Korück), Feldgendarmerie, Geheime Feldpolizei und Frontaufklärungstrupps führten Einsätze gemeinsam mit Polizeibataillonen, Kommandos der Waffen-SS und des SD durch. In Kurland bestanden bis Mai 1945 größere "Einsatzkommandos" des SD in Libau und Windau und kleinere "Stützpunkte" in Goldingen, Hasenpoth (Aizpute) und Talsen (Talsi). Hinzu kamen sechs SD-Jagdkommandos.⁸³ An jeder größeren Straßenkreuzung gab es Kontrollen der Feldgendarmerie. Die kurländischen Wälder waren voller "Banditen": Lettische und russische Flüchtlinge, entlaufene russische Kriegsgefangene, entflozene KZ-Häftlinge, und vor allem viele lettische aber auch russische und deutsche Deserteure aus diversen deutschen Einheiten, die größtenteils bewaffnet waren. Aus diesem Reservoir rekrutierten die sowjetischen Partisanengruppen und Frontaufklärer (Razvedyvatel'naja gruppa) ihre Mitglieder. Die ländliche Bevölkerung war der Hauptleidtragende der Situation.⁸⁴ Zusätzlich etablierte der SS-Jagdverband

ein Netzwerk von Ortsgruppen, die in lokale Verwaltungsstrukturen integriert waren.⁸⁵ Das Aufgabengebiet der Ortsgruppen war umfangreich. Sie sollten eine Mischung aus Volkssturm, Polizisten und Agenten sein. Die Masse der kurländischen Bauern sollte zur Partisanenarmee mobilisiert werden. Zunächst war es Aufgabe der Ortsgruppen in den Dörfern und deren Umgebung, die Ordnung aufrechtzuerhalten. In den umliegenden Wäldern sollten sie Erdbunker und Lager einrichten – als Verstecke und Operationsbasen für den zukünftigen antisowjetischen Partisanenkampf. Auch die “Bandenbekämpfung” und die Jagd nach Deserteuren, vermeintliche Unterstützer von sowjetischen Partisanen und jeglicher anderen “linken Elemente” gehörte zu ihren Pflichten. Schließlich sollten sie auch mit Aufklärungsaufträgen ohne größere Ausbildung als V-Männer durch die Frontlinie geschleust werden.⁸⁶ Doch war gerade diese Pflicht sehr gefürchtet. Tatsächlich bestanden die Ortsgruppen aus Mobilisierten. Sidvaldis Līgotnis erinnerte sich, wie er als 18jähriger im April 1945 in der Gemeinde Vārme zur Wildkatze mobilisiert worden war: “Alle im wehrfähigen Alter sollten sich im Gemeindehaus versammeln”.⁸⁷ Es erschienen dann aber nur ein Teil der Einberufenen, die anderen “desertierten”. Wie im “Volkssturm” bestanden Ortsgruppen aus jungen und alten Männern, die bisher noch nicht einberufen worden waren. Die Effektivität dieser Gruppen war gering. Es fehlte an Waffen und Ausrüstung. Oft wurde ihre Tätigkeit durch die Partisanen paralyisiert.⁸⁸ Viele Berichte an das Hauptquartier des Jagdverbandes lauteten daher knapp: “Keine Waffen, daher keine Tätigkeit.”⁸⁹ Um so mehr wurde gegen “Unterstützer” von “Banditen” und “Juden” sowie gegen Deserteure und “alte Kommunisten” vorgegangen, deren Definition weitgefasst war.⁹⁰ Gefasste russische Wehrmachtsdeserteure wurden oft umgehend “auf der Flucht erschossen”, genauso erging es “Partisanen-Unterstützern” und “alten Kommunisten”. Lettische Deserteure übergab man dem SD.⁹¹ Bei Gefangenenerschießungen durch den Jagdverband wurde der SD lediglich informiert.⁹² Ein ähnliches Prinzip der “Wehrdörfer” war mit mäßigem Erfolg von den deutschen Besatzern in Weißrussland angewandt worden.⁹³ Die Ortsgruppen waren somit die letzten Ausläufer des Polizei-Apparates in Lettland. Mittels des SS-Jagdverband sollte in Kurland die Bevölkerung im Sinne einer “totalen Mobilmachung” erfasst werden. Ebenso wie in den Konzepten des “Werwolfs” sowie der sowjetischen Partisanen sollte die Mobilisierung die deutsche Niederlage respektive den deutschen Abzug überdauern.

SS-Jagdverband und der Kurelis-Verband

Zu einer der ersten Aufgaben des SS-Jagdverbandes gehörten Verhandlungen mit der sogenannten “Kurelis-Armee” im Herbst 1944. Für die lettische Geschichte steht General Jānis Kurelis für eine Form von nationalem und demokratischem Widerstand, der sich sowohl gegen die damalige Besatzungsmacht NS-Deutschland, als auch gegen die

Sowjetunion richtete und als Ziel ein unabhängiges und demokratisches Lettland im Auge hatte. Dieser Widerstand formierte sich spätestens seit 1943, nachdem der "Lettische Zentralrat" (Latvijas Centrālā padome, LCP) unter der Leitung von Konstantīns Čakste gegründet worden war.⁹⁴ Der Kurelis-Verband sollte in Lettland den militärischen Arm des LCP bilden und eventuell auch als antisowjetische Partisaneneinheit eingesetzt werden. Es bestanden Pläne, die Deutschen an Demontage und Zwangsdeportierung der Bevölkerung in Kurland mit Waffengewalt zu hindern.⁹⁵ Der eigentliche Kopf des Unternehmens war Hauptmann Kristaps Upelniēks, Adjutant und Stabschef von Kurelis. Ein Utopist, der im Sommer 1944 fest davon überzeugt war, dass sowohl Wehrmacht als auch Rote Armee in Kürze zusammenbrechen würden, obwohl er Kontakt mit Frontoffizieren hatte.⁹⁶ Er war auch naiv genug, den Versprechungen von Schwedischer und Westallierter Seite zu glauben, die militärische Hilfe für den LCP in Aussicht gestellt hatten. Sicher ist es kein Zufall, dass die Gründung des Kurelis-Verbandes im Juni 1944 zeitgleich mit ähnlichen Aktivitäten des Sicherheitsdienstes und der Wehrmacht erfolgte. Zunächst wurde Kurelis durch Jānis Veide, Polizeichef des Bezirks Riga, gedeckt, welcher die Truppe mit entsprechenden Papieren versah. Es ist bekannt, dass die Kurelis-Einheit im Spätsommer 1944 vom Frontaufklärungstrupp 212 und seinem pragmatischen Führer Leutnant Hasselmann maßgeblich ausgerüstet und ausgebildet wurde. Auch Jeckeln als höchster SD-Führer muss von Anfang an im Bilde gewesen sein. Im Auftrag von Jankavs versuchten die Mitarbeiter des "Zentrums", wie z.B. Jansons, später vergeblich die *kurelieši* in das deutsche Partisanenprojekt zu integrieren.⁹⁷ Gleichzeitig ließ Jeckeln die Kurelis-Truppe und deren Kontakt zum demokratischen Widerstand und den Verbindungen nach Schweden und England durch den Jagdverband überwachen.⁹⁸ Durch ihre Weigerung und die weitverbreitete antideutsche Stimmung in der Truppe, wurde die Einheit unkontrollierbar für Jeckeln. Er beschloss deren gewaltsame Auflösung. Anfang November wurde sogar noch Jankavs mehrmals im Auftrag des SS-Oberführers Dr. Fuchs, dem "Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Ostland" und Jeckeln-Vertreter zu Verhandlungen mit den Kurelis-Offizieren geschickt, ohne zu einem Ergebnis zu kommen: Die Liquidation war zu diesem Zeitpunkt ganz offensichtlich schon beschlossene Sache.⁹⁹ Sie erfolgte am 14. November 1944. Das Ergebnis: 24 Tote und über 1.300 Gefangene, die in deutsche KZs überbracht wurden. Fast alle Stabsoffiziere wurden nach einem SS-Standverfahren hingerichtet. Nur Kurelis wurde am Leben gelassen.¹⁰⁰ Nicht alle ließen sich widerstandslos festnehmen. Am 18. November kam es südlich des Usmaitschen Sees (Usmas ezers) zu schweren Gefechten mit den 300 Mann unter Leutnant Rubenis. Beim Vorgehen gegen die *kurelieši* geschahen auch Gewaltakte gegen die örtliche Bevölkerung, der die Unterstützung der Rebellen vorgeworfen wurde. Im "Bandenlagebericht" des Rückwärtigen Armeekommandos (Korück) 584 heißt es: "Die während dieses Unter-

nehmens durchgeführten Sühnemassnahmen für Verstümmelungen verwundeter Polizei-Angehöriger durch Rubenisleute haben die Bevölkerung sehr verbittert [...] So berichtet der Polizeichef von Usma der O.[rts]K.[ommandantur] Spare, dass während des Unternehmens 14 Bauernhöfe niedergebrannt worden seien, die Einwohner seien getötet und verbrannt [...]” Des weiteren wird ein “lettisches SS-Kommando unter Führung eines deutschen Oberführers” für den Tod von “30 Zivilisten, darunter 2 Kinder” verantwortlich gemacht.¹⁰¹ Vermutlich eines der verbliebenen SD-Kommandos. Als Vergeltungsmaßnahme wurden neben Dižkīri insgesamt sieben Dörfer verbrannt und deren Einwohner ermordet. Auslöser für diese Ereignisse war wahrscheinlich der Tod von SS-Obersturmführer Kurt Kraus, ehemaliger Chef des Rigaer Ghettos und des Lagers Salaspils, in den Kämpfen mit den Kurelis-Partisanen.¹⁰² Die Liquidierung der Kurelis-Armee erscheint besonders absurd im Kontext der zeitgleichen militärischen Ereignisse an der Front. Dort führte die Rote Armee eine Angriffswelle durch, die der Heeresgruppe Nord die letzten Reserven abverlangte. Für seine Aktion gegen den lettischen General in Annahütte hatte Jeckeln neben SD-Männern und auch Wehrmachtseinheiten angefordert. Neben Einheiten des Korück 584 waren auch Truppen aus der 16. Armee hinzugezogen worden.¹⁰³ Für eine militärische Beteiligung durch den Jagdverband gibt es bisher keine Belege. In der darauffolgenden Zeit verfolgte der SS-Jagdverband eine Doppelstrategie. Während die verbliebenen versprengten Kurelis-Grüppchen verfolgt, verhaftet und in deutsche Konzentrationslager verschifft wurden,¹⁰⁴ versuchte der Jagdverband nicht wenige der ehemaligen *kurelieši* in der “Wildkatze” zu “legalisieren”.¹⁰⁵ Zudem nutzten die “Wildkatze”-Mitarbeiter den Kontakt der *kurelieši* nach Schweden für ihr eigenes Partisanenprojekt. Die geplante LNPO sollte nun militärischer Arm des Zentralrats in Lettland werden.¹⁰⁶ Die Vorgänge zeigen die Ambivalenz in der Tätigkeit des SS-Jagdverbands Ost. Gleichwohl gab dieses Ereignis auch den Mitgliedern der Wildkatze zu denken. Manche fürchteten nun, ein ähnliches Schicksal wie die Kurelis-Leute erleiden zu müssen.¹⁰⁷

Teodors Jansons – Pērkonkrusts und die “Lettische Kartei”

Der Nachrichtenstab des Jagdverbandes, der den Kontakt zu Kurelis hergestellt hatte, bestand ebenfalls aus langgedienten Mitarbeitern des Sicherheitsdienstes: der “Lettische Kartei” (LK). Diese Nachrichtenagentur des SD, auch “Sonderkommando R” nach ihrem Leiter Feliks Pēteris Rikards genannt, wurde im Juli 1941 installiert, um die deutsche Sicherheitspolizei über lettische Kommunisten und Anhänger von Ulmanis zu informieren.¹⁰⁸ Die Mitarbeiter waren Mitglieder der rechtsradikalen Organisation Pērkonkrusts oder deren Sympathisanten¹⁰⁹ und standen in Verbindung zu deren Führer Gustavs Celmiņš. Die Lettische Kartei war eine janusköpfige Organisation. Sie stand in

Verbindung zum nationalistischen Widerstand und wurde deshalb auch 1943 aufgelöst und die Führungsebene inhaftiert. Die Kartei der "Sondergruppe R" wurde noch 1944 im Kurland für die Identifizierung von kommunistischen Partisanen eingesetzt.¹¹⁰ Im April 1944 wurden die Inhaftierten rehabilitiert und zur "Frontbewährung" entlassen.¹¹¹ Zunächst arbeitete die Gruppe der ehemaligen LK-Leute für den Frontaufklärungstrupp 212 und kamen im Sommer in das "Zentrum der lettischen Nationalpartisanen" unter Jankavs. Die Meisten, wie Freds Launags, Oskars Mitrevics, Romans Šternbergs, Roberts Krasīņš und Bruno Ruģēns waren in der Lettischen Kartei in der "Informationsabteilung" tätig gewesen. Dieser Freundeskreis bestand schon seit Ende der 30er Jahre. Auch während ihrer Tätigkeiten für den SS-Jagdverband involvierten sie ihre Freunde und Familien. Fast alle Mitglieder des Kreises waren verheiratet. Jansons Frau arbeitete als Sekretärin ebenfalls im Stab.¹¹² Sie waren als Mitglieder des Pērkonkrusts oder von Studentenverbindungen überzeugte Nationalisten, Antikommunisten und vermutlich auch Antisemiten. Tatsächlich finden sich in ihren Berichten aber kaum Hinweise auf Antisemitismus. Bereits während der sowjetischen und der nationalsozialistischen Besatzung hatten sie einschlägige Erfahrungen in der Untergrundarbeit gesammelt. Diese nationalistischen Bestrebungen führten sie im SS-Jagdverband Ost weiter. In ihren Berichten wird die vehemente Kritik an der deutschen Besatzung, speziell an der NS-Rassenpolitik gegenüber den Letten, deutlich. Ein Dossier von 1943 zur "Deutsch-lettischen Beziehung" wurde im Januar 1945 an das Hauptquartier der Jagdverbände geschickt.¹¹³ Die "geheime Kommandosache" an den "Einsatzbeauftragten für die SS-Jagdverbände Ost" Pechau unter dem Titel: "Das Deutsch-Lettische Verhältnis und politische Entwicklung in der Zeit kurz vor dem Einmarsch der deutschen Truppen bis zum 31. Dezember 1943" wurde von Ervīns Tīrumnieks, Leiter des Stabes "Ic", unterschrieben. Sie enthält die Kritikpunkte: Nichteinbeziehung oder späte Einbeziehung der Letten in den Kampf gegen die Sowjets, schlechte Behandlung der lettischen Soldaten in deutschen Diensten, Verhinderung eines unabhängigen, lettischen Staates und die allgemeine Behandlung der Letten als "Untermenschen". Besonders betont wird das Verhalten von Deutschbalten, die im Besatzungsapparat ihre alten Ressentiments auslebten. Sie hatten Prügelstrafen für Letten eingeführt, was an die Leibeigenschaft erinnerte. Auch wurden Lebensmittelrationen für lettische Zivilisten niedriger bemessen als für deutsche. Der NS-Führung wurde vorgeworfen, dass als Folge der deutschen Politik, insbesondere des Krieges, Lettland im Jahre 1944 bereits 12,4% seiner Einwohner verloren hätte. Dazu wurden auch die Deutschbalten und die "geflüchteten bzw. liquidierten Juden" gezählt. Besonders empört war die lettische Bevölkerung über die Zwangsarbeit in Deutschland, was mit den sowjetischen Deportationen von 1941 verglichen wurde. Die Dienststellen der deutschen Arbeitsverwaltung würden daher im Volksmund als "weiße Tscheka" bezeichnet. Für die Autoren aus der Jansons-Gruppe

war es nur verständlich, dass für viele Letten die deutsche Herrschaft schlicht als "Sklaverei" empfunden wurde. Der Lagebericht des SS-Jagdverbandes vom 15. Januar 1945 ist deutlicher: "Für die Letten ist es klar, dass die deutsche Zivilverwaltung der größte Feind unseres Volkes ist, die niemals etwas Gutes für uns getan hat und niemals tun wird."¹¹⁴ Der scharfe Ton zeigt, dass sich diese Gruppierung innerhalb des Jagdverbandes nicht als reines Vollstreckerorgan des SD empfanden. Es soll auch angemerkt werden, dass diese Berichte als offizielle Schreiben des SS-Jagdverbandes und damit im Einverständnis Jankavs nach Berlin geschickt worden waren.

Pläne für den Partisanenkampf

Die Ehemaligen der Lettischen Kartei unter Jansons arbeiteten im SS-Jagdverband ebenfalls unter der Bezeichnung "Informationsabteilung", auch "Reservestab" ("R"), in Goldingen. Die Abteilung war Teil des Stabes "Ic" der Wildkatze. Getrennt vom Jankavs Hauptstab "Ia" bei Kabillen entstand hier die Partisanen-Infrastruktur, ein Netzwerk von Agenten und Informanten, und es erfolgte die logistische Organisation: Beschaffung von Waffen, Ausbildung etc. Gleichzeitig wurde die lettische Bevölkerung in Kurland auf den Widerstand gegen die Sowjets durch gezielte Propaganda vorbereitet und indoktriniert. Die Zeitung "18. November" – Datum des lettischen Nationalfeiertages – erschien bereits an Weihnachten 1944 mit der dritten Nummer.¹¹⁵ Jansons gab die Parole aus: "Mit Lettland leben, mit Lettland sterben".¹¹⁶ Im Stab "R" wurden Pläne für eine "lettische Illegalisten Organisation" ausgearbeitet, die den Namen der lettischen Glücksgöttin "Laima" trug.¹¹⁷ Aus den überlieferten Schemata geht hervor, dass diese Organisation im Kern aus dem SS-Jagdverband Ost gebildet werden sollte. In einer "Illegalisten-Zentrale" sollten die Tätigkeiten der "Wildkatze" mit jener der "lettischen Partisanen außerhalb des SS JV [Jagdverbandes] Ost" koordiniert und gesteuert werden. Die Zentrale sollte zusätzlich von einem "lettischen Informationsdienst" mit Nachrichten versorgt werden, hinter dem sich aber ebenfalls der SS-Jagdverband Ost verbarg. Das "Arbeitsschema" wurde für eine Zeit "nach der Besetzung [Lettlands] durch die UdSSR" projektiert. Aber "Laima" blieb Theorie. Als weiteres "Projekt" findet sich ein Papier zur "Nationalen Lettischen Volksvereinigung" (Latvju Nacionālā tautas apvienība, LNTA). Die LNTA stellt eine Art Sammelbewegung verschiedener Widerstandsgruppen dar. In Paragraph 1 heißt es: "Das Ziel der LNTA ist die Vereinigung aller Volksschichten im Kampf für die Wiedererschaffung eines unabhängigen lettischen Staates auf demokratischer Grundlage". Verschiedene Organisationen würden "legal oder illegal" für dieses Ziel arbeiten, unter anderen die Lettische Legion, die Aizsargi-Organisation, die Lettische Jugendorganisation (Latvju Jaunatnes organizācija) und der SS-Jagdverband Ost. Am Kampf für ein "unabhängiges Lettland" und dem Aufbau einer lettischen Demokratie

sollten alle lettischen Verwaltungen und Sicherheitsorgane teilnehmen. Wiederholt wird der SS-Jagdverband als eigentlicher "organisatorischer Faktor" und "Initiator" bezeichnet, also als die eigentlich treibende Kraft im Hintergrund: eine SD-Dienststelle, die einen "demokratischen" Staat aufbauen sollte. Kommandostelle der Aktivitäten und Gruppen der LNTA sollte der Jansons-Stab sein. Auch in einem Grundsatzpapier zur Partisanenorganisation LNPO wird als "Kampfziel" ein "freies, unabhängiges Lettland mit demokratischer Staatsordnung" genannt. Organisation sei ein "Illegalistennetz", das vor allem auch sogenannte "Aktivisten" beinhalte, die in der Legalität eine stille "Reserve" bilden würden. In den "Prinzipien" zum SS-Jagdverband Ost schließlich werden diese Tätigkeiten allesamt relativiert.¹¹⁸ Hier stellt der Jagdverband nur den langen Arm des NS-Apparates in Lettland dar. Neben den Partisanenzielen sei es "natürlich", eine nationalsozialistische lettische "Volkspartei" zu gründen, welche die Unternehmungen des Jagdverbandes steuern würde. Die aufgestellten Partisanenverbände seien auch nur "fiktiv". Das heißt, der SS-Jagdverband Ost schafft die "lettische Kampforganisation" und bringt sämtliche anderen Gruppen unter seine Kontrolle. Tatsächlich wurden – mindestens dem Namen nach – Organisationen wie die LNPO und die Dachorganisation LNTA realisiert.¹¹⁹ Doch waren diese Papiere ganz offensichtlich für verschiedene Leser konzipiert. Zunächst musste das Hauptquartier in Berlin befriedigt werden. Doch im Partisanenstab wurde weiter gedacht: Die westlichen Staaten sollten, wenn NS-Deutschland kapituliert hatte, die Unterstützung des Kampfes für eine "demokratische Staatsordnung" in Lettland fortsetzen. Hier zeigt sich Pragmatismus. Die "westliche" Linie wurde nach der Kapitulation weitergeführt.¹²⁰ Dass ein demokratisches Lettland für die Jansons-Gruppe durchaus in Frage kam, zeigt letztlich ihre Zusammenarbeit mit dem demokratischen Widerstand des Lettischen Zentralrates und ihre Ressentiments gegenüber langgedienten SD-Männern wie Jankavs, der nach der Kapitulation abgesetzt wurde.

Netzwerke in Kurland

Wie aus den Projektskizzen hervorgeht, war die Einbindung sämtlicher militärischer und ziviler Institutionen in das Partisanennetzwerk geplant. Bereits bei der Vorbereitung im Sommer 1944 war die Führung der Lettischen Legion maßgeblich involviert. General Rūdolfs Bangerskis, Generalinspekteur der Lettischen Legion, spielte innerhalb der lettischen Verwaltung eine bedeutende Rolle. Wichtig war er für die geheimen Verhandlungen zwischen NS-Führung und lettischer Verwaltung in Fragen wie etwa der Wehrpflicht. Am 6.2.1945 wurde ihm die gesamte Zivilverwaltung in Kurland übertragen. Später wurde er durch das "Lettische Nationalkomitee" zum Präsidenten gewählt.¹²¹ Mitarbeiter aus seinem Stab wie SS-Sturmbannführer Emīls Grapmanis

halfen bei der Aufstellung des SS-Jagdverbandes. Grapmanis arbeitete später im Hauptquartier der Jagdverbände.¹²² Bankerskis half im Oktober 1944 Pechau persönlich bei der Werbung von Offizieren aus der Legion für die "Wildkatze".¹²³ Schließlich bestanden Kontakte zu den meisten relevanten Abteilungen der verbliebenen Zivilverwaltung, zu den Kreispolizeichefs, den Gemeindeältesten (pagastvēcaki), der lettischen NS-Jugendorganisation und der lettischen Volkshilfe. Wie im Sommer 1944 in Livland (Vidzeme) sollten auch in Kurland die lokalen Strukturen die Basis der Partisanenbewegung bilden.¹²⁴ Viele der Untergrundverbindungen beruhten auf alten Bekanntschaft der Gruppe um Teodors Jansons. Zum Teil entsprach sie den alten Netzwerken der Pērkonkrustieši und der Lettischen Kartei. Das gilt etwa für die Anwerbung von Mitgliedern der Widerstandsgruppe "Latvijas Sargi" im August 1944. Die Gruppe bestand sowohl aus Sozialdemokraten, als auch aus ehemaligen Pērkonkrusts-Mitgliedern, von denen einige für den Sicherheitsdienst auch in der Organisation "Lidumnieks" gearbeitet hatten, wie auch Arnolds Avotiņš.¹²⁵ Angeblich hatten die "Latvijas Sargi" Kontakt mit dem Lettischen Zentralrat und zu Konstantīns Čakste persönlich.¹²⁶ Unklar bleibt, wie sehr der SD in die Neugründung der "Latvijas Sargi" im Frühjahr 1944 involviert war. Die sowjetischen Organe ließen Ende Juli 1945 gegen die Mitglieder der "Latvijas Sargi" einen Schauprozess durchführen, in deren Folge die Führer erschossen wurden.¹²⁷ Im Sommer 1944 trat Jansons über Džems Raudziņš an Jēkabs Sildegs-Milleris heran. Dieser ehemalige Mitarbeiter der Lettischen Kartei war damals einer der Führer der "Latvijas Sargi". Die Gruppe erhielt Material und Waffen durch das Unternehmen "Zeppelin".¹²⁸ Auch der "Informationsstab" der Wildkatze unterhielt Verbindung zum Lettischen Zentralrat. Wie erwähnt, wurden Jansons und Launags als Mitarbeiter des "Zentrums" im Sommer 1944 von Hasselmanns FAT 212 als Mittelsmänner zu "Kurelis-Armee" eingesetzt.¹²⁹ Im September war Freds Launags bei den Offizieren von Kurelis und versuchte diese für das "Zentrum" und dessen Partisanennetzwerk zu gewinnen.¹³⁰ Zudem bestanden Verbindungen zum LCP-Kontaktmann Valdemārs Ģinters in Windau, dem ehemaligen Direktor des Historischen Museums in Riga.¹³¹ Im Sommer 1944 vermittelte Jansons mit Hilfe von Ģinters Fluchtmöglichkeiten über die Ostsee nach Schweden.¹³² Im Herbst 1944 und Frühjahr 1945 wurden die Kontakte intensiviert durch Indulis Dišlers, ehemaliger Offizier von Kurelis. Er war der Verhaftung entkommen und hatte über Ģinters in Windau Kontakt zu Jansons aufgenommen. Er wurde vom "Informationsstab" in Goldigen mit falschen Papieren versorgt. Jansons nutzte Dišlers Kontaktleute in Windau, darunter Voldemārs Mežaks und Osvalds Bileskalns, um einen Informationskanal zum Zentralrat in Schweden aufzubauen. Im März 1945 erhielt Ģinters per Funk die Zusage aus Schweden, dass der SS-Jagdverband den Aufbau seiner Partisanengruppen weiterführen sollte.¹³³ Damit trat der Jagdverband die Nachfolge von Kurelis als militärischer Arm des LCP an. Noch

am 2. Mai 1945 vereinbarte Dišlers mit Oskars Mitrevics, dass er nach Schweden fahren sollte um die Verbindung von Jansons Partisanengruppen mit dem Zentralrat zu festigen. Der Versuch scheiterte und Mitrevics Boot wurde von sowjetischen Schiffen nach Lettland zurückgebracht. Tatsächlich hatte Freds Launags und seiner LNPO auch im Sommer und Herbst 1945 Kontakt zur LCP in Lettland.¹³⁴

Jansons war auch am 5. Mai anwesend bei der Bildung der "provisorischen Regierung" unter Oberst Rūdofs Osis im Rahmen des Nationalkomitees. Er war mit seiner LNPO als Militärführer vorgesehen, doch die Regierung Osis löste sich vier Tage später wieder auf.¹³⁵ Die Kontakte zeigen, wie sehr die Jansons-Gruppe bemüht war, quer durch die politischen Lager alle nationalen Kräfte in ihr Netzwerk einzubeziehen. Tatsächlich glaubten sie, wie zuvor in der Lettischen Kartei, am SD vorbei an ihren eigenen nationalen Zielvorstellungen arbeiten zu können. Jankavs beobachtete diese Kontakte, die letztlich auch zu Alliierten Dienststellen reichten, und ließ sie gewähren. Offensichtlich waren er oder seine Vorgesetzten damit einverstanden. Jankavs war ganz sicher ein loyaler SD-Mann, doch war sein Pragmatismus offensichtlich so ausgeprägt, dass der Erfolg des Partisanenprojekts an erster Stelle stand. In der ernstesten Situation vom Frühjahr 1945 hatten die verschiedenen lettischen Fraktionen angesichts der akuten Bedrohung durch die Rote Armee dieselben Interessen und Ängste.

Boriss Jankavs – "Kollaborateur" der ersten Stunde

Der SS-Jagdverband Ost in Lettland war eine Organisation des Sicherheitsdienstes. Viele ehemalige lettische Mitarbeiter der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes fanden sich dort wieder. Sie standen seit Anfang des Krieges in deutschen Diensten und kannten die Politik der Nationalsozialisten genau. Sie waren als Erfüllungsgehilfen der deutschen Vernichtungspolitik direkt beteiligt wie Arnolds Točs und Bruno Tone, beide Kommandeure aus dem Arājs-Kommando. Auch die Karriere von Boriss Jankavs hatte in der Sicherheitspolizei im Herbst 1941 begonnen. Als Sohn eines Gleisararbeiters stieg er vom Unteroffizier zum Hauptmann auf und befehligte schließlich seine eigene Truppe. Er wurde 1915 bei Smolensk geboren und kam erst 1921 nach Lettland.¹³⁶ Er hatte eine Ausbildung zum Radiotechniker als er sich 1941 freiwillig meldete. Mit dem Einsatzkommando 1a unter SS-Brigadeführer Stahlecker war Jankavs direkt an die Leningrader Front geschickt worden. In Tosno hatte er mit 30 anderen lettischen Freiwilligen Wach- und Übersetzerdienste ausgeführt, wie er behauptete. Die lettischen "Übersetzer" bei Leningrad kämpften hauptsächlich gegen Partisanen, führten allerdings auch Erschießungen durch.¹³⁷ Im Dezember 1941 wurde er zur "Abwehrstelle" der 18. Armee abkommandiert und machte erste geheimdienstliche Erfahrungen, die ihn prägten. Wegen seinen guten Russischkenntnissen machte er sich beliebt und wurde

weiterempfohlen. Im August 1942 kam er zum SD-Einsatzkommando II in Loknja und arbeitete in der 8. Panzerdivision bei der 16. Armee wieder in einem "Funkspiel" gegen den sowjetischen Geheimdienst. SS-Sturmbannführer Pechau wurde dort sein neuer Dienstherr und Förderer. Jankavs war als Pechaus Adjutant in Loknja am Partisanenkampf beteiligt. Zu dieser Zeit, vom 22. August bis zum 21. September 1942, wurde im Generalkommissariat Weißrussland unter der Leitung Jeckelns im Rahmen der Partisanenbekämpfung das Unternehmen mit Decknamen "Sumpffieber" durchgeführt.¹³⁸In der Regel führten SD-Kommandos bei solchen Unternehmungen die Erschießungen durch.¹³⁹ Im Januar 1943 behauptet Jankavs, an einem Fronteinsatz unter dem Kommando von Arājs bei Novosokolniki teilgenommen zu haben. Arājs war tatsächlich zu jener Zeit mit einem Kommando dort in der Nähe zur Partisanenbekämpfung stationiert.¹⁴⁰ Es ist gut möglich, dass die SD-Männer und Polizisten vom Partisanenkrieg an die Front abkommandiert wurden.¹⁴¹ Ende November hatte die 3. russische Stoßarmee in der Schlacht um Velikie Luki die dort liegenden Wehrmachtsverbände eingekesselt, die am 15. Januar 1943 kapitulierten. In den Kämpfen erhielt Jankavs das Eiserne Kreuz 2. Klasse und wurde zum Offizier befördert. Im Februar 1943 wurde er Ausbilder beim "SD-Ostland" und unterrichtete russische Agenten für das Unternehmen "Zeppelin". Leiter der "Zeppelin"-Schule bei Riga war wiederum Pechau. Im Dezember nahm an der Partisanenaktion "Otto" unter Jeckeln teil.¹⁴² Über Pechaus Vermittlung kam er schließlich im Frühjahr 1944 zu einer Einheit von Skorzeny. Mit dem Sabotagechef der SS diskutierte Jankavs angeblich persönlich die Lage in Lettland, woraufhin er den Befehl zum Aufbau seiner Partisanenorganisation erhielt. Im Dezember 1944 erfolgte die Beförderung gleich um zwei Ränge zum SS-Hauptsturmführer. Nach der deutschen Kapitulation leitete er zeitweise die lettische Partisanengruppe LNPO. 1947 wurde Jankavs schwer verwundet vom sowjetischen Geheimdienst gefangen genommen. Im Gefängnis legte er ein umfangreiches Geständnis ab. Am 25. April 1948 wurde er zu 25+5 Jahren verurteilt. Die Todesstrafe erhielt er nicht, weil sie zu jener Zeit in der UdSSR aufgehoben war.¹⁴³ Trotzdem wurde er am 6. Oktober 1949 "auf der Flucht erschossen".¹⁴⁴ Interessanterweise bescheinigten die Offiziere von Kurelis Jankavs einen gewissen Patriotismus. Im Gegensatz zu seinem damaligen Begleiter Raimonds Silarājs, den die Kurelis-Offiziere als "Feind des lettischen Volkes" bezeichneten, vermuteten sie, dass Jankavs kein Wort von dem glaubte, was ihm "seine deutschen Herren eingepfiff hatten".¹⁴⁵

Ausblick: Der Partisanenkrieg

Unter der Parole "Mit Lettland leben, mit Lettland sterben" gab Jankavs zum 8. Mai 24.00 Uhr den Befehl für die "LNP Organisation zum Übergang in den Kamp fzustand".¹⁴⁶ Aus dem Jagdverband war die "Organisation der lettischen Nationalpartisanen" geworden.

Laut Jankavs gingen in Kurland insgesamt 50 mit Waffen, Sprengstoff und anderem Material ausgerüstete Gruppen in den Untergrund. Darunter waren die Jagdkommandos von E. Feldbergs, M. Krišjāns, J. Mucinieks, und J. Strēlis mit je 50 Mann.¹⁴⁷ Aber auch Jagdverband-Angehörige aus den Ortsgruppen wurden zu Partisanen.¹⁴⁸ Schätzungsweise gingen rund die Hälfte der 2.500 Mitglieder in die Wälder. Verbunden waren die einzelnen Gruppen und Grüppchen in Kurland durch die Klammer LNPO. Das bedeutete, sie hielten Verbindung und tauschten Nachrichten aus. Zu einem koordinierten Vorgehen kam es nie. Die vorbereiteten Kommunikationsweg wurden unterbrochen und viele Beteiligte rasch verhaftet. Auch das Illegalistennetzwerk der LNPO, zu dem auch Verbindungsleute in der Legalität gehörten, wurde schon bald durch den Sowjetgeheimdienst aufgedeckt. Ihre geplante Funktion als Sammelbecken aller lettischer Partisanenorganisationen hatte die LNPO nicht erfüllt. Gleichwohl bildete ihre Struktur in Kurland die Grundlage für die dortige Partisanenbewegung. Eine Vielzahl der Letten, die den Kampf fortsetzen wollten, konnte absorbiert werden. Den Großteil der 4.000 bis 5.000 kurländischen Partisanen bestand aus ehemaligen lettischen Legionären.¹⁴⁹ Dies beweist das Beispiel der Gruppe von Šternbergs und Launags in Nordkurland. Die ehemaligen Mitglieder des Jagdverbandes gründeten dort die projektierte Gruppe LNTA, die viele Legionäre aufnahm.¹⁵⁰ Dazu gehörte zum Beispiel die Einheit von Fricis Sirsniņš aus der 19. Division der Waffen-SS, die unter seinem Oberleutnant Miervaldis Ziedainis nach der Kapitulation in Nordkurland in den Untergrund ging.¹⁵¹ Verbindungen bestanden auch zu anderen Organisationen wie der "Vereinigung der lettischen Nationalpartisanen" (Latvijas Nacionālo partizāno apvienība) in Nordlettland, den "Habichten des Vaterlands" (Tēvijas vanagi) in Südkurland und der "Vereinigung der Wächter des Vaterlandes" (Latvijas Tēvijas sargu apvienība) in Lettgallen. Die meisten der ehemaligen Jagdverband-Mitarbeiter wurden gefangen oder getötet. Jansons selbst fiel bereits am 19. Mai 1945 während eines Gefechts mit Rotarmisten,¹⁵² Krastiņš ein halbes Jahr später.¹⁵³ Šternbergs wurde 1947 hingerichtet, Mitrevics verbrachte 11 Jahre im Gulag.¹⁵⁴ Allein Launags gelang die Flucht nach Schweden.¹⁵⁵ Jankavs musste 1945 vorübergehend seine Führungsrolle abgeben, da ihn seine SD-Vergangenheit vorgeworfen wurde. Innerhalb der lettischen Partisanenbewegung konnte er nie die von ihm angestrebte Führungsposition einnehmen.¹⁵⁶

Resümee

Die Gefangennahme von Jankavs mag die sowjetischen Behörden in ihrem manichäischen Weltbild bestätigt haben: ein "Faschist" bleibt immer ein "Faschist". Daraus zu folgern, der bewaffnete Widerstand in Lettland sei komplett von "deutschen Agenten", speziell dem SS-Jagdverband Ost vorbereitet, war eine logische Schlussfolgerung im

stalinistischen Denken. Tatsächlich hatte die "Wildkatze" nur einen kleinen Anteil an der lettischen Partisanenbewegungen. Die Beschränkung des SS-Jagdverbandes Ost auf Lettland war weniger durch eine intensivere lettischen "Kollaboration", sondern vielmehr durch die militärische Lage bedingt. Im Sommer 1944 wurden sowohl Estland als auch große Teile Litauens von der Roten Armee erobert. Die geplante Nutzung bestehender Strukturen für die Widerstandsgruppen, wie es von deutschen Stellen in ähnlicher Form für den "Volkssturm" oder den "Werwolf" angewandt werden sollte, war dort nicht mehr möglich. Deutlich wird auf deutscher Seite die enge Zusammenarbeit von Wehrmacht und SD in den letzten Kriegsmonaten. Diese antikommunistische Allianz bestand als Kontinuität in der "Organisation Gehlen" und dem westdeutschen Bundesnachrichtendienst bis in die 60er Jahre hinein. In Lettland konnte die deutsche Führung den lettischen Nationalismus für ihre Zwecke kanalisieren. Für die lettische Seite bot sich die vermeintliche Gelegenheit zur Vorbereitung des Kampfes für die eigene Unabhängigkeit, unter Ausnutzung deutscher Technik und Logistik. Die heterogene Zusammensetzung des Jagdverbandes dokumentiert das Dilemma der lettischen Situation unter deutscher Besatzung. Neben Opportunisten und Karrieristen wie Jankavs, deren Nationalismus sich durch Teilnahme am Holocaust desavouiert hatte, standen die *pērkonkrustieši* der Lettischen Kartei, die ein nicht weniger ambivalentes Verhalten gezeigt hatten: Ihr Aktivität hatte die Mitarbeit im Sicherheitsdienst mit gleichzeitiger Unterstützung des lettischen Widerstandes umfasst und wurde unfreiwillig-freiwillig im Projekt "Wildkatze" fortgesetzt. Nicht zuletzt die Tatsache, dass die Mitglieder des Jagdverbandes tatsächlich nach dem 8. Mai 1945 in den Untergrund gingen und teilweise bis in die 50er Jahre ihren aussichtslosen Krieg führten, spricht für eine individuelle Konsequenz jenseits jeglicher Kollaboration. Die Beteiligung am SS-Jagdverband war sicher auch motiviert durch einen starken Antikommunismus und Nationalismus. Das lettische Beispiel zeigt, wie verworren und widersprüchlich sich das Phänomen "Kollaboration" gestalten kann. Bei Untersuchungen zum antisowjetischen Widerstand der Nachkriegsjahre in den Mittel- und Osteuropäischen Ländern wird man nicht umhinkommen, die Ereignisse vor und während des Krieges mit den Ereignissen nach 1945 in Verbindung zu setzen.

Die Fußnoten und die Erklärungen

- ¹ Nach einem Geheimdienstbericht: Latvijas Valsts arhīvs (LVA), 1986/1/1126/1, 6ff.
- ² *Bāliņš T.* Kabiles nacionālie partizāni [Nationale Partisanen in Kabile] // Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā: Atmiņas un dokumentos no 1941. līdz 1956. gadam. – Rīga, 1997, 203ff.
- ³ LVA, 1986/1/1126/1, 6ff.

- 4 Thema dieses Artikels ist die lettische Gruppe des SS-Hauptsturmführers Boriss Jankavs, die von Sommer 1944 bis zur deutschen Kapitulation bestand. In den vorhandenen Akten des Jankavs-Stabs wird die Eigenbezeichnung "SS-Jagdverband Ost – Unternehmen "Wildkatze" – "Mežakapis" geführt. Siehe dazu diverse Dokumente: Latvijas Valsts vēstures arhīvs (LVVA), P-87/1/48. – Es wird ausdrücklich darauf hingewiesen, wenn der deutsche Großverband "SS-Jagdverband Ost" gemeint ist.
- 5 Im Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg (BA MA): Akten des Oberkommando des Heeres/Fremde Heere Ost (RH 2), Armeeoberkommando 16 (RH 20-16), Armeeoberkommando 18 (RH 20-18), Oberkommando Heeresgruppe C-NORD-Kurland (RH 19III), Oberkommando der Wehrmacht Amt/Abwehr (RW 5); Im Bundesarchiv Berlin Lichterfelde (BA-B): Reichsicherheitshauptamt (R-58), Reichskommissariat Ostland (R-90), SS-Führungshauptamt (NS-33).
- 6 LVVA, P-82/1/46–48.
- 7 Da es sich um keine rechtstaatlichen Verfahren handelt und die Aussagen zum Teil unter Folter entstanden sind, bedürfen diese Materialien besonderer Quellenkritik: Latvijas Valsts arhīvs, Bestand 1986. Eine Übersicht und kurze Zusammenfassung gibt: No NKVD līdz KGB. Politikās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto Latvijas iedzīvotāju rādītājs / Red. R. Vīksne, K. Kangeris. – Rīga, 1999.
- 8 Dort ist einiges an Material zu vermuten. 1997 veröffentlichte der russische Wissenschaftler B. P. Vladimirov ein SMERŠ-Verhörprotokoll mit einem lettischen Angehörigen der SS-Jagdverbände: *Vladimirov V. P. Obrublennije ščupaļca legionov Skorцени // Voenno-istoričeskij žurnal*, 1997, № 2, c. 2–9.
- 9 *Bāliņš T. Kabiles nacionālie partizāni ...; Greizis D. Karš par kuru klusēja: Vēsturisks stāstījums.* – Rīga, 2001; sowie: *Uz ežiņas galvu liku...* – Rīga, 1995, 2. grām.
- 10 *Emkjærs, S. Stikkerdrab. Modestandsbevægelsesernes likvidering of danskere under besættelsen [Töten von Denunzianten. Die Liquidierung von Dänen durch die Widerstandsbewegung während der deutschen Besatzung].* – København, 2000; *Jensen, Ch. u.a. Krigens købmænd: det hemmelige opør med Rittelsyndikat, A. P. Møller, Novo og den øvrige storindustri efter Anden Verdenskrig [Händler des Krieges. Die Geheimabkommen zwischen dem Reichssyndikat, A. P. Møller, Novo und der übrigen Großindustrie].* – København, 2000; *Knudson, P. Ø. Efter drabet: beretninger om modstandskampens likvideringer [Nach dem Töten. Geschichten über Liquidierungen während des Widerstandskampfes].* – København, 2001.
- 11 Vergl.: Deutschland und Frankreich im Krieg (November 1942 bis Herbst 1944): Okkupation, Kollaboration, Résistance / Hrg. von S. Martens. – Bonn, 2000; sowie *Lynn, T. Between Resistance and Collaboration: Popular Protest in Northern France 1940–45.* – Basingstoke, 2000; *Collaboration in France, Politics and Cultural during Nazi Occupation (1940–44) / Ed. by G. Hirschfeld.* – Oxford, 1989.
- 12 LVVA, Akten der Politischen Polizei der Lettischen Republik und vor allem Höherer SS und Polizeiführer Ostland; Latvijas Zinātņu akadēmijas centrālais arhīvs (LZA CA): Nachlass Samsons; Latvijas Kara muzejs (LKM): verschiedene Erinnerungen von Zeitzeugen.
- 13 Siehe: Kooperation und Verbrechen. Formen der "Kollaboration" im östlichen Europa 1939–1945 / Hrsg. v. Ch. Dieckmann. – Göttingen, 2003.
- 14 *Samsons V. Kurzemes meži šalc. Partizāņu un izlūku cīņa kara pēdējā gadā 1944–1945 [Kurlands Wälder rauschen. Letztes Jahr des Krieges der Partisanen und Frontaufklärer].* – Rīga, 1974; *Samsons V. Kurzemes katlā. Partizāņu un frontes izlūku cīņas 1944–1945 [Im Kurlandkessel. Kampf der Partisanen und Frontaufklärer].* – Rīga, 1969; und: *Borba latiškogo naroda v godu*

- veļkoj otečestvennoj voiny 1941–1945 [Kampf des lettischen Volkes im großen Vaterländischen Krieg] / Red. A. Drīzulis, V. Samsons. – Rīga, 1970.
- ¹⁵ *Dzintars J.* Neredzamā fronte [Die unsichtbare Front]. – Rīga, 1970.
- ¹⁶ *Dzintars J.* Latviešu fašistiskā buržuāzija hitleriešu izlūkdienesta kalpībā // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis, 1982, 10. nr., 56. lpp.
- ¹⁷ Ders.: Ar lāstiem apkrautie. Pēckara vilkaču sugraksti un gals [Fluchbeladen: Charakterisierung und Ende der Nachkriegs-Werwölfe] // Cīņa, 1984, 30. jūn.
- ¹⁸ *Eglīte O.* Ēnas purvā: Dokumentāls apraksts par latviešu buržuāzijas militāri politiskajām avantūrām Lielā Tēvijas kara beigu posmā Vidzemē un “Kurzemes katlā” [Schatten im Sumpf. Dokumentation über die politischen Abenteuer der lettischen bourgeoisen Militärs am Ende des Großen Vaterländischen Krieges in Vidzeme und dem “Kurlandkessel”]. – Rīga, 1989.
- ¹⁹ Etwa: *Waite, R.* Kollaboration und deutsche Besatzungspolitik in Lettland 1941–1945 // Europa unterm Hakenkreuz. Okkupation und Kollaboration (1938–1945). Beiträge zu Konzepten und Praxis der Kollaboration in der deutschen Okkupationspolitik, Berlin / Hrsg. von W. Röhr. – Berlin; Heidelberg, 1994, S. 217–237; *Dean, M.* Collaboration in Holocaust. Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44. – Houndsmills, 2000.
- ²⁰ *Swain, G.* Between Stalin and Hitler. Class war and race war on the Dvina, 1940–46. – London; New York, 2004.
- ²¹ *Haupt, W.* Kurland. Die letzte Front – Schicksal für zwei Armeen. – Bad Nauheim, 1961; *Haupt, W.* Heeresgruppe Nord 1941–1945. – Bad Nauheim, 1966; *Haupt, W.* Kurland. Die vergessene Heeresgruppe 1944/1945. – Friedberg, 1979.
- ²² *Schellenberg, W.* Memoiren. – Köln, 1956; *Skorzeny, O.* Geheimkommando Skorzeny. – Hamburg, 1950; *Skorzeny, O.* Meine Kommandounternehmungen. Krieg ohne Fronten. – Wiesbaden, 1976. – Alle drei Bücher sind in stark apologetischer Absicht verfasst und enthalten einige Unrichtigkeiten. *Gehlen, R.* Der Dienst. Erinnerungen 1942–1971. – Mainz; Wiesbaden, 1971; *Reile, O.* Geheime Ostfront. Die deutsche Abwehr im Osten 1921–1945. – München, 1963; *Buchheit, G.* Der deutsche Geheimdienst. Geschichte der militärischen Abwehr. – München, 1966; *Brockdorff, W.* Die Geheimkommandos des Zweiten Weltkrieges. – Wels, 1983; sowie: *Munoz, A.* Forgotten Legions. Obscure Combat Formations of the Waffen-SS. – O. O., 1991.
- ²³ *Zolling, H./Höhne, H.* Pullach intern. General Gehlen und die Geschichte des Bundesnachrichtendienstes. – Hamburg, 1971; *Höhne, H.* Canaris. Patriot im Zwielicht. – München, 1976; *Höhne, H.* Der Krieg im Dunkeln. Macht und Einfluss des deutschen und russischen Geheimdienstes. – München, 1985.
- ²⁴ *Šilde Ā.* Resistance Movement in Latvia. – Stockholm, 1972.
- ²⁵ Deutsche Autoren über die Legion: *Neulen, H. W.* An deutscher Seite, internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS. – München, 1985; *Stöber, H.* Die lettischen Divisionen im VI. SS-Armee-korps. – Osnabrück, 1981; *Michaelis, R.* Die Grenadier-Divisionen der Waffen-SS, Teil 1. – Erlangen, 1994; lettische Veteranen darüber: *Silgailis A.* Latviešu leģions. Dibināšana, formēšana un kauju gaitas otrā pasaules karā [Lettische Legion: Gründung, Aufstellung und Teilnahme an Schlachten im Zweiten Weltkrieg]. – Rīga, 2000 [1963]; *Silgailis A.* Vorgeschichte der Entstehung der Lettischen Legion im Zweiten Weltkrieg // Acta Baltica XXI, 1981, S. 246–281.
- ²⁶ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš [Der Krieg der lettischen Nationalpartisanen] 1944–1956. – Rīga, 1996; *Strods H.* The Latvian Partisan War between 1944 and 1956 // The Anti-Soviet

- Resistance in the Baltic States / Gen. ed. A. Anuškauskas. – Vilnius, 1999, pp. 149–160; *Strods H.* The Nonviolent Resistance Movement in Latvia (1944–1958) // Ebd., pp. 161–173; sowie die Dokumentensammlung: *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956: Dokumenti un materiāli. – Rīga, 1999.
- ²⁷ *Dzintars J.* Latviešu fašistiskā ..., 54. lpp.
- ²⁸ *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas [Meine Lebenserinnerungen]. – Kopenhagen, 1960, Bd. 4, S. 169.
- ²⁹ *Launags F.* Latviešu Nacionālo partizānu organizācija (LNPO): partizānu pēckara karš [Der Nachkriegs – Partisanenkrieg] // Archīvs, 1987, XXVII, 184.–191. lpp.
- ³⁰ *Onken, E.-C.* Demokratisierung der Geschichte in Lettland. Staatsbürgerliches Bewusstsein und Geschichtspolitik im ersten Jahrzehnt der Unabhängigkeit. – Hamburg, 2003.
- ³¹ Vergl. *Bennett, R.* Under the Shadow of the Swastika. The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe. – Houndsmills; London, 1999.
- ³² Antikommunistische Partisanen, die im Baltikum im Juni und Juli 1941 gegen die abrückende Rote Armee kämpften.
- ³³ Dies bestätigt auch die Studie zu Alfreds Valdmanis: *Bassler, G. P.* Alfreds Valdmanis and the Politics of Survival. – Toronto; Buffalo; London, 2000.
- ³⁴ Das sogenannte "Arājs-Kommando" wurde von der Sicherheitspolizei in Lettland zu Erschießungen in Lettland und Weißrussland eingesetzt, vgl. *Ezergailis, A.* The Holocaust in Latvia: 1941–1944. The Missing Center. – Riga, 1996.
- ³⁵ Auf eine detaillierte Schilderung der militärischen und zivilen "Kollaboration" muss verzichtet werden. Bisher existiert kaum Arbeit zu diesem Thema. Siehe vor allem: *Ezergailis, A.* The Holocaust in Latvia...; sowie: *Reichelt, K.* Kollaboration und Holocaust in Lettland 1941–1945 // Täter im Vernichtungskrieg. Der Überfall auf die Sowjetunion und der Völkermord an den Juden / Ed. by W. Kaiser. – Berlin; München, 2002, S. 110–124; *Reichelt, K.* Between Collaboration and Resistance? The Role of the Organisation "Pērkonkrusts" in the Holocaust in Latvia // The Issues of the Holocaust Research in Latvia: Reports of an International Seminar 29.11.2001 Riga and the Holocaust Studies in 2001–2002 (Symposium of the Commission of the Historians of Latvia, vol. 8). – Rīga, 2003, p. 279–298.
- ³⁶ *Höhne, H.* Der Krieg im Dunkeln ..., S. 452f.
- ³⁷ Die SS-Jagdverbände wurden zum 1. Oktober 1944 aufgestellt: Befehl zur Aufstellung der SS-Jagdverbände: BA-B, NS-33/275, 9ff. – Die Einheit war im RSHA zunächst dem Amt VI (SD- Abwehr) / Referat "S[abotage]" unterstellt. Es existierten die SS-Jagdverbände "Nordwest", "Südwest", "Südost", "Mitte" und "Ost", die sich jeweils in Stabskompanie, 3 Schützen-Kompanien, 1 schwere, 4 "fremdvölkische" Kompanien und einem Standort-Bataillon gliederten: *Mehnert, K.* Die Waffen-SS und Polizei 1939–1945. Führung und Truppe. – Norderstedt, 1995, S. 274.
- ³⁸ Aufstellung der SS-Jägerbataillone: BA-B, NS-33/275, 11.
- ³⁹ Rundschreiben 12.11.44: BA-B, RH-19III/16, 1ff.
- ⁴⁰ Ebd. So etwa die bekannte Operation während der Ardennenoffensive in amerikanischen Uniformen 1944.
- ⁴¹ Zu "Werwolf" vgl. *Rose, A.* Werwolf 1944–45. – Stuttgart, 1980; *Biddiscombe, P.* Werwolf! The History of the National-Socialistic Guerilla Movement 1944–45. – Toronto, 1998.
- ⁴² *Munoz, A.* Forgotten Legions ..., p. 210.

- 43 Nach dem Verhör von Bruno Tone durch den SMERŠ-Offizier Geršgorin: *Vladimirov V. P. Obrublennije ...*, c. 2–9. Siehe auch: Waffen-SS und Ordnungspolizei im Kriegseinsatz 1939–1945 / Hg. von G. Tessin, N. Kannapin. – Osnabrück, 2000, S. 128, 267, 517.
- 44 Die estnische Gruppe unter SS-Untersturmführer Gustav Alupers kam nicht zum Einsatz. – Ebd.
- 45 Aussage Jankavs, 24.02.47: LVA, 1986/1/1126/1, 41.
- 46 Aussage Jankavs, 25.2.47: Ebd., 47.
- 47 Aussage H. Kleins, 24.10.46: LVA, 1986/1/741, 92; siehe auch: Schreiben an Jankavs 14.04.45: LVVA P-82/1/47, 26; Griese war gleichzeitig Verbindungsoffizier bei der Heeresgruppe Nord: Schreiben Jankavs. 13.01.45: LVVA, P-82/1/48, 32.
- 48 Siehe dazu *Mallmann, K.-M.* Der Krieg im Dunkeln. Das Unternehmen "Zeppelin" 1942–1945 // Nachrichtendienst, politische Elite, Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS / Hg. von M. Wildt. – Hamburg, 2003, S. 324–346.
- 49 *Biezais H.* Kurelieši Nacionālās pretestības liecinieki [Die Kurelisleute. Zeugen des nationalen Widerstands]. – Ithaka, 1991, 125. lpp.
- 50 *Mallmann, K.-M.* Der Krieg im Dunkeln ..., S. 339.
- 51 Zum Rigenser Otto Kraus, siehe: *Schröder, M.* Deutschbaltische SS-Führer und Andrej Vlasov 1942–1945: "Russland kann nur von Russen besiegt werden". Erhard Kroeger, Friedrich Buchhardt und die "Russische Befreiungsarmee". – Paderborn; München, 2001, S. 46f.
- 52 Einsatzmeldungen: LVVA, P-82/1/47, 1ff.
- 53 *Mallmann, K.-M.* Der Krieg im Dunkeln ..., S. 328.
- 54 "Fachliche Weisungen ergehen durch R[eichs]F[ührer] SS": Schreiben der FHO betreffs Umbildung Abwehrkommandos in FAKs, 26.06.1944: BA MA, RH-2/1537, 37.
- 55 Aussage Lūsis, 23.03.45: LVA, 1986/1/28579, 62.
- 56 Tätigkeitsbericht Amt MIL für das 3. Vierteljahr, 19.12.44: BA MA, RW-49/399 [nicht paginiert]. Das Dokument zeigt, wie das RSHA spätestens im Dezember 1944 die Frontaufklärungskommandos kontrollierte.
- 57 FAT 212 Tätigkeitsbericht August, 29.08.44: BA MA, RH 20-16/600, 31f.
- 58 FAT 212 Tätigkeitsbericht Oktober, 23.10.44: Ebd. 33f.
- 59 Uz ežiņas galvu liku ..., 175. u.c. lpp.
- 60 Tätigkeitsbericht für die Zeit vom 01.12.–31.12.44: BA MA, RH 20-16/613.
- 61 Meldung, 24.04.45: LVVA, P-82/1/47, 263.
- 62 Zum Arbeitsbeginn von Jankavs: Schreiben von Jankavs an Pechau, 11.08.44: Ebd., P-82/1/48, 6.
- 63 Aussage Lūsis, 23.03.45: Ebd., 1986/1/28579, 62.
- 64 Aussage Krūklis, 16.06.45: Ebd., 137.
- 65 *Ezergailis, A.* The Holocaust in Latvia ..., p. 152.
- 66 Gründungsprotokoll Verein "Līdumnieks": LVVA, P-69/1a/2, 540. Weitere Gründungsmitglieder waren Alfons Raitums, Artūrs Reimanis, Jānis Irbe, Roberts Melnbārdis, A. Medņītis, E. Saulītis und A. Madera.
- 67 Aussage Krūklis, 12.09.45: LVA, 1986/1/28579, 156.
- 68 Zur "Lettischen Kartei" siehe: *Felder, B.* "Die Spreu vom Weizen trennen...": Die Lettische Kartei – Pērkonkrusts im SD Lettland 1941–1943 // Yearbook of the Museum of the Occupation of Latvia, 2003: Sphere of Influence. – Riga, 2004.
- 69 Aus der Sicherheitspolizei etwa Jankavs, sowie Arnolds Točs: Untersuchungsakte Točs: LVA, 1986/1/45134/1, 1ff; aus der Kriminalpolizei J. Aire: Untersuchungsakte Aire: LVA, 1986/1/17022, 142.

- 70 *Kažociņš I.* Latviešu Nacionālo partizānu pēckara karš [Der Nachkriegskrieg der lettischen Nationalpartisanen] // Archīvs, 68. lpp.; *Dzintars J.* Neredzamā fronte, 238. lpp.
- 71 Nationalgarde (die "Wächter") nach den Erfahrungen des lettischen Bürgerkriegs gegründet, von den Sowjets 1940 verboten und 1944 von der NS-Besatzung wieder zugelassen.
- 72 Siehe etwa Akte Dambītis: LVA, 1986/1/15930, 1ff.
- 73 Hasselmann nannte dies "äußerst wünschenswert": Lagebericht FAT 212, 24.12.44, an Gehlen: BA-MA, RH-2/2129, 155f.
- 74 FAT 212 Tätigkeitsbericht für Oktober, 23.10.44: BA MA, RH20-16/600, 33.
- 75 *Dzintars J.* Latviešu fašistiskā ..., 65., 66. lpp.
- 76 Einsatzmeldung "Lapland": LVVA, P-82/1/46, 2.
- 77 Zu Supe siehe: *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 170. un turpmākās lpp.
- 78 Aussage Jankavs: LVA, 1986/1/1126/1, 75.
- 79 Befehl zur Übernahme der Gruppen durch den SS-Jagdverband: FAT 212 Tätigkeitsbericht 26.10.–30.11.44: BA MA, RH 20-16/613 [nicht paginiert]; Aus dem FAT 212 wurden 37 Gruppen übernommen, aus dem Unternehmen "Zeppelin" 59: Einsatzmeldung der Gruppen: LVVA, P-82/1/46, 1ff.
- 80 Mindestens 23 Unternehmungen hat der SS-Jagdverband Ost bis Jahresende 1944 durchgeführt: Siehe Einsatzmeldungen: LVVA, P-82/1/46, 1ff. – Letzte nachgewiesene Einsätze: Entsendung zweier Gruppen im April 1945 mit dem Schiff nach Saulkrasti: Einsatzbefehl "Linde 2", LVVA, P-82/1/47, 131. – Diese Gruppen kehrten aber zurück, dagegen war eine Schleusung bei Libau zur selben Zeit erfolgreich: Aussage Kleins, 24.10.46, LVA 1986/1/741, 90.
- 81 Aussage Jankavs, 27.03.47, LVA, 1986/1/1126/1, 104.
- 82 Zu den Jagdkommandos: Personallisten Jagdkommandos, LVVA, P-82/1/46, 91–104.
- 83 Bericht des BdS Ostland für den Zeitraum 29.01.–02.02.45: BA-B, R-58/598, 33.
- 84 Zu den sowjetischen Partisanen in Kurland siehe Anm. 14 und 15.
- 85 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 78. un nākamā lpp.
- 86 Zu den Aufgaben Ortsgruppen siehe: Ebd., 78f.
- 87 Erinnerungen Līgotnis: LKM, 5-174-DK/p, 1ff.
- 88 Bericht Februar 45: LVVA, P-82/1/47, 4.
- 89 Bericht der Gruppe Ugale, 09.02.45: Ebd., 9.
- 90 Bericht der Gruppe Laides, 28.11.44 und 22.02.45: Ebd., 18, 132.
- 91 Siehe dazu verschiedene Berichte der Jagdkommandos: Ebd., 1ff.
- 92 Nachricht an den SD in Goldingen, 12.12.44: Ebd., 48.
- 93 *Gerlach, Ch.* Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland. – München, 1999, S. 1040ff.
- 94 Zu LCP siehe: Latvija und Rietumi. Latviešu nacionālā pretestības kustība 1943–1945, [Lettland und der Westen. Die lettische nationale Widerstandsbewegung] / Red. E. Andersons, L. Siliņš u.c. – Rīga, 2002; zu Kurelis siehe im selben Band: Ģenerāļa Kureļa, Ebd, 245–282; *Siliņš L.* Slepnie radio sakari [Geheime Funkverbindung], Ebd, 283–345; außerdem zu Kurelis: *Biezais H.* Kurelieši ..., 47. lpp.; zur Verbindung von LCP und Kurelis: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses [Unbekannte Fakten über den Lettischen Zentralrat]. – Rīga, 2003; sowie: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālā padome un kurelieši [Der Lettische Zentralrat und die Kurelis-Leute] // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1999, 4. nr., 84.–103. lpp. – Auf deutsch existiert lediglich die Darstellung von *Handrack, H.-D.* Die Kurelis-Verbände // Jahrbuch des baltischen Deutschlandums. – Hannover-Döhren, 1978, Bd. XXV, S. 136–140.

- ⁹⁵ *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures ..., 92. u.c. lpp.
- ⁹⁶ *Dravnieks A.* Es atceros, Latvijas skolas un skolotāji. – O. O., 1970, 209. lpp.
- ⁹⁷ Siehe etwa den Dossier "Nacionālie partizāni Latvijā", verfasst im Herbst 1945 von vermutlich Šternbergs mit Anmerkungen von Launags: LKM, 5-798-OK/p, 6.
- ⁹⁸ Bericht Jeckeln zur Kurelis-Liquidation: BA-B, R-90/4, 8.
- ⁹⁹ Siehe das Tagebuch des Kurelis Adjutanten Jānis Gregors, veröffentlicht in Latvija un Rietumi, 340. un sekojošā lpp.
- ¹⁰⁰ Bericht Jeckelns über die Auflösung des Kurelis-Verbandes: BA-B, R-90/4, 1ff.
- ¹⁰¹ Auszug aus dem Bandenlagebericht des Korück 584 vom 28.12.1944: BA MA, RH 20-116/614.
- ¹⁰² *Samsons V.* Kurzemes katlā ..., 223. lpp.
- ¹⁰³ Bericht des Ic/AO des AOK 16, 03.01.1945: BA MA, RH 20-16/614.
- ¹⁰⁴ So geschah es mit einer Gruppe von Deserteuren aus Vāne: Bericht 12.12.44, LVVA, P-82/1/47, 49f. – Auch im Februar 1945 wurde gegen eine Gruppe ehemaliger *kurelieši* vorgegangen: Bericht der Piltene-Gruppe, Februar 1945, LVVA, P-82/1/47, 62.
- ¹⁰⁵ SS-Jagdverband Lagebericht November 1944: Ebd., 61.
- ¹⁰⁶ Aussage Dišlers: LVA, 1986/1/99, 120ff.
- ¹⁰⁷ Bericht SS-Jagdverband vom 15.01.1945: LZA CA, P-40/5/2, 61f.
- ¹⁰⁸ Siehe dazu Anm. 56.
- ¹⁰⁹ "Donnerkreuzler", Anfang der 30er Jahre von Gustavs Celmiņš gegründete radikale nationalistische Bewegung, orientierte sich am italienischen Faschismus und dem deutschen Nationalsozialismus. Neben Rassismus und Antisemitismus war vor allem Deutscheindlichkeit wichtiger ideologischer Bestandteil. 1934 durch Ulmanis verboten. – Siehe dazu: *Ezergailis A.* The Holocausts in Latvia ..., p. 46.
- ¹¹⁰ Nachweis der Verwendung der Kartei: Nachricht an SD Goldingen, 12.12.45: LVVA, P-82/1/47, 48.
- ¹¹¹ Ragni Jansones atmiņas [Erinnerungen von R. Jansone] // Pretestības kustība okupācijas varām Latvijā ..., 83. lpp.
- ¹¹² Personalübersicht: LVVA, P-82/1/46, 79.
- ¹¹³ LZA CA, P-40/5/1, 1ff, und P-40/5/2, 89–98.
- ¹¹⁴ LZA CA, P-40/5/2, 61f.
- ¹¹⁵ LZA CA, P-40/5/3, 181. – Sie wurde aber von der Bevölkerung sehr skeptisch aufgenommen.
- ¹¹⁶ *Jansone R.* Atmiņas ..., 84. lpp.
- ¹¹⁷ LZA CA, P-40/5/2, 22ff. Daraus im Folgenden. Angeblich hatte sie Mitrevics entworfen: Aussage Jankavs, 26.04.47, LVA 1986/1/1126/1, 99.
- ¹¹⁸ LZA CA, P-40/5/3, 1ff.
- ¹¹⁹ Siehe Untersuchungsakte Šternbergs: LVA, 1986/1/41886/7, 1ff.
- ¹²⁰ Etwa der Dossier "Nacionālie partizāni Latvijā", verfasst im Herbst 1945 von vermutlich Šternbergs mit Anmerkungen von Launags: LKM, 5-798-DK/p.
- ¹²¹ Zu Bangerskis siehe: *Seidler, F.* Die Kollaboration 1939–1945. – München; Berlin, 1995, 64ff. – Das Nationalkomitee war ein letzter Versuch der lettischen Führung, im Frühjahr 1945 ein unabhängiges Lettland zu schaffen, siehe dazu: *Levits, E.* Der Zweite Weltkrieg und sein Ende in Lettland // Nordost-Archiv V, 1996, Heft 1, S. 52ff.
- ¹²² *Biezais H.* Kurelieši ..., 112. lpp. – Grapmanis hatte bereits 1940/41 baltische "Sonderführer" der deutschen Geheimdienste und Wehrmacht für den Russlandfeldzug ausgebildet.

- 123 Unter den Offizieren auch Tone: *Vladimirov V. P.* Obrublēnīje ..., c. 5. – In seinen Memoiren behauptet er dagegen, erst im Frühjahr 1945 von der Existenz des Jagdverbandes erfahren zu haben: *Bangerskis R.* Mana mūža atmiņas, 14., 169., 170. lpp.
- 124 Wie Anm. 118, 2ff.
- 125 Aussage Krūklis, 16.06.45: LVA, 1986/1/28579, 134.
- 126 Aussage Avotiņš, 09.03.45: LVA, 1986/1/62/1, 109ff.
- 127 Siehe Gerichtsprotokolle: LVA, 1986/1/62/11, 1ff.
- 128 Im UZ arbeite Jūris Aire, ehemaliger Kriminalkommissar, der später auch in den SS-Jagdverband kam: Aussage Sildegis, 12.02.45: LVA, 1986/1/62/1, 179ff.
- 129 Aussage Dišlers, 05.12.45: LVA, 1986/1/781, 165.
- 130 Wie Anm. 118, 6.
- 131 Zu Ģinters: *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālās padomes vēstures nezināmās lappuses, 93. lpp. – Jansons kannte Ģinters über Jansons Frau Ragni, die während des Krieges in seinem Museum gearbeitet hatte: Aussage Jansone, 08.10.45: LVA, 1986/1/17170/1, 23.
- 132 Jānis Āboltiņš sollte auf diese Weise nach Schweden flüchten, wurde allerdings in Jūrkalne im Herbst 1944 verhaftet: Aussage Āboltiņš, 14.03.46: LVA, 1986/1/1126/2, 133.
- 133 Aussage Dišlers, 05.12.45: LVA, 1986/1/781, 166.
- 134 *Ērglis Dz.* Latvijas Centrālā padome ..., 107. lpp.
- 135 *Kažociņš I.* Latviešu Nacionālo ..., 73. lpp.
- 136 Im Folgenden aus Aussagen Jankavs: LVA, 1986/1/1126/1, 1ff.
- 137 *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia ..., p. 163.
- 138 Zum Partisanenkrieg in Weißrussland: *Gerlach, Ch.* Kalkulierte Morde ..., zu Unternehmen "Sumpffieber" ebd.: 899, 930ff. Insgesamt starben bei dieser Aktion über 10.000 "Banditen".
- 139 Siehe dazu: *Birn, R. B.* "Zaunkönig" an "Uhrmacher". Große Partisanenaktionen 1942/43 am Beispiel des "Unternehmens Winterzauber": MGZ 60 (2001), 99ff.
- 140 *Ezergailis A.* The Holocaust in Latvia ..., p. 178.
- 141 Wie etwa bei dem Unternehmen "Heinrich" im Oktober 1943, das in einen Fronteinsatz übergang: *Michaelis, R.* Die Grenadier-Divisionen der Waffen-SS. Teil 1. – Erlangen, 1994, 110f.
- 142 Bei diesem Unternehmen wurden im lettisch-weißrussischen Grenzgebiet bei Osveja 1920 Menschen getötet und 565 als Zwangsarbeiter verschleppt: *Gerlach, Ch.* Kalkulierte Morde ..., S. 903.
- 143 Vom 26. Mai 1947 bis zum 12.01.1950 wurde das "Höchstmaß" durch eine Gefängnisstrafe von 25 Jahren ersetzt: *Solschenizyn, A.* Der Archipel GULAG. – Bern, 1976, Bd. 1, S. 416.
- 144 Auskunft, 08.04.1967: LVA, 1986/1/45134/10, 334.
- 145 Wie Anm. 118, 336ff.
- 146 Befehl zum 08.05.45: LVA, 1986/1/1126/4, 53.
- 147 Zu Jagdkommando "Krišjānis": *Bāliņš T.* Kurzeme nepadevās [Kurland ergab sich nicht] // Uz ežiņas galvu liku..., 356. lpp.; zu den anderen: *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 168. lpp.
- 148 Zu den Ortsgruppen: *Vasiļevskis J.* Nacionālie partizāni Talsu novadā [Nationalpartisanen in der Region Talsen] // Uz ežiņas galvu liku..., 317. u.c. lpp.
- 149 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 168. lpp.
- 150 Vergl. die Aussagen von Šternbergs: LVA, 1986/1/41886/1, 1ff.
- 151 Erinnerungen Sirsniņš: LKM, 5-95-DK/P.
- 152 *Jansone R.* Atmiņas, 85. lpp.

¹⁵³ Abschluss der Anklage Šternbergs, 11.12.1946, LVA, 1986/1/41886/1, 202.

¹⁵⁴ Urteil Šternberg: Beschluss vom 31.01.47: LVA, Ebd., 293; zur Haft von Mitrevics: Rehabilitierung 18.06.1991: LVA, 1986/1/781, 240.

¹⁵⁵ Aussage Jankavs, 29.03.47: LVA, 1986/1/1126/1, 114.

¹⁵⁶ *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 162. u.c. lpp.

Bjerns M. Felders

Operācija “Mežakaķis”. SS-Jagdverband Ost un pretpadomju partizānu sagatavošana Latvijā (1944–1945)

Kopsavilkums

1944. gada vasarā vācu slepenie dienesti Valsts drošības pārvaldē (*Reichsicherheitshauptamt*) Drošības dienesta (*Sicherheitsdienst*) vadībā uzsāka pretpadomju partizānu sagatavošanu Latvijā. Pēc Latvijas gaidāmās pāriešanas Sarkanās armijas rokās bija paredzēts, ka šie partizāni cīnīsies pret Padomju Savienību. Šī pasākuma mērķis bija pēc padomju parauga izveidot Austrumeiropā vairākas pretpadomju pretošanās kustības, lai novilcinātu Vācijas sakāvi. Ar segvārdu operācija “Mežakaķis” latviešu vienība ar komandieri Borisu Jankavu *SS-Jagdverband Ost* sastāvā noturējās līdz pat Vācijas kapitulācijai. Vismaz Kurzemē operācija bija sekmīga; tur pēc 1945. gada liela daļa latviešu partizānu vienību bija kontaktā ar *SS-Jagdverband Ost* sekotāju – Latvijas Nacionālo partizānu organizāciju (LNPO) vai arī atradās tās kontrolē. Bez partizānu grupu apmācīšanas un nosūtīšanas uz padomju okupēto Latviju tika strādāts arī pie pagrīdes tīkla izveidošanas, tajā iesaistīja arī Latviešu leģionu, policiju, aizsargu vienības, jaunatnes organizācijas, vietējo varu un pretošanās vienības. Taču *SS-Jagdverband Ost* izpildīja arī policijas funkcijas un darbojās pret padomju partizāniem tā sauktajā Kurzemes katlā. Pretrunīga ir attieksme pret kurliešu vienībām, ar kurām *SS-Jagdverband* sākumā sadarbojās un kuru likvidēšanā piedalījās vēlāk. Tomēr tika nodibināts kontakts ar Latvijas Centrālo padomi Zviedrijā. Neviendabīgais aptuveni 2500 vīru lielās vienības personālais sastāvs atspoguļo dalībnieku atšķirīgās motivācijas. Liela daļa organizācijas vadības bija no dažādām latviešu SD nodaļām. Jankavs kādu laiku bija darbojies bēdīgi slavenajā Arāja komandā. Daudziem *SS-Jagdverband Ost* nācās dienēt piespiedu kārtā, kā, piemēram, “Latviešu kartotēkas” bijušajiem darbiniekiem, kuri šim nolūkam bija atbrīvoti no vācu cietumiem. Tas, ka daudzi bijušie *SS-Jagdverband Ost* locekļi dažus gadus pēc kara cīnījās pret padomju varu kā “mežabrāļi”, parāda, ka dalībnieki lielākoties bija nacionālistiski noskaņoti. Pētījuma gaitā rodas jautājums, kā vērtēt šo partizānu kustību – kā kolaborāciju vai arī pēc 1945. gada kā pretpadomju pretošanās kustību. Tas pats attiecas uz vispārējo kolaborācijas vai pretošanās definīciju.

**PADOMJU OKUPĀCIJA LATVIJĀ,
1944. GADS – 60. GADU VIDUS**

**SOVIET OCCUPATION IN LATVIA
FROM 1944 TILL THE MID-60s**

Aleksandrs Ivanovs

Latvijas sovetizācija 1944.–1956. gadā Latvijas padomju historiogrāfijā

Vēstures zinātne, no vienas puses, pētot vēstures notikumus un procesus, atveido pagātņi, bet, no otras puses, atspoguļo arī tagadējo garīgo, politisko un sociālo situāciju. Pēc dažu historiogrāfijas pētnieku domām, vēstures zinātnes nesaraujamās saites ar savu laikmetu nosaka vēstures procesa pētīšanas ievirzi un interpretāciju saturu,¹ pārveido un daļēji sagroza pagātnes ainu (tēlu) vēsturnieku pētījumos. Tāda vēstures procesa sagrozīšana sevišķi pastiprinās – bieži vien pārvēršoties par vēstures viltošanu – ideoloģiska spiediena apstākļos, kad vēsturnieki pilda “sociālo pasūtījumu”, bet vēstures zinātne kļūst par politikas faktoru.² Taču arī šādā situācijā vēstures patiesība no vēsturnieku pētījumiem pilnīgi neizzūd: tā vai nu slēpjas aiz rūpīgi atlasītiem faktiem un nedrošām interpretācijām, vai arī pastāv zemtekstā.

Šo metodoloģiska rakstura apsvērumu dēļ jāizveido līdzsvarota un pēc iespējas objektīva pieeja Latvijas padomju historiogrāfijas pētīšanā un izvērtēšanā. Sabalansētas pieejas realizācija prasa Latvijas PSR vēstures zinātni uzskatīt par padomju politikas instrumentu un reizē arī par okupācijas režīma upuri.³ No šī viedokļa ielūkojoties Latvijas padomju historiogrāfijā, tajā izdalāmi vairāki slāņi: a) atklātās, apzinātās, mērķtiecīgās falsifikācijas; b) Latvijas pagātnes apšaubāmās un aplamās interpretācijas, ko, neraugoties uz vēsturnieku tieksmēm objektīvi un apzinīgi pētīt Latvijas vēsturi, noteica vēstures zinātnes padomju metodoloģija; c) vēstures procesa un atsevišķu problēmu izteikti faktoloģiskā atveide, kurā dažreiz konstatējami gan mēģinājumi izvairīties no vispārinājumiem un vērtējumiem marksistiskās metodoloģijas garā, gan arī pretrunas ar vēstures procesa padomju shēmu.

Lai gan pēc Latvijas neatkarības atgūšanas tika revidētas gandrīz visas Latvijas padomju historiogrāfijas atziņas, šīs historiogrāfiskās tradīcijas sabalansēta pētīšana joprojām ir lietderīga un pat nepieciešama. No vienas puses, Latvijas PSR vēstures zinātnes pieredzes apzināšana var palīdzēt mūsdienu historiogrāfijā konstatēt un aizpildīt “robus” Latvijas pagātnes izpētē. Nav iespējama padomju historiogrāfijas atziņu tieša aizgūšana, taču to pārbaudīšana, pārvērtēšana un jauna interpretācija var darīt Latvijas pagātnes ainu pilnīgāku un vispusīgāku. No otras puses, Latvijas padomju

historiogrāfijas izpēte ļauj atklāt dažas svarīgas tendences un likumsakarības Latvijas vēstures zinātnes attīstībā 20. gadsimta 90. gados, jo mūsdienu historiogrāfijas tapšana bija saistīta ar atbrīvošanos no padomju historiogrāfijas metodoloģijas un interpretācijām. Tādējādi Latvijas jaunākā historiogrāfija savā ziņā ir padomju historiogrāfijas pretstats, kas izveidojies polemikā un pat cīņā pret līdzšinējo historiogrāfisko tradīciju. Lai gan tās atziņas tika radikāli revidētas, Latvijas jaunākās historiogrāfijas saikne ar padomju historiogrāfiju lielākā vai mazākā mērā konstatējama dažādās sfērās – daļēji pētījumu problemātikā, dažās pieejās, vēsturnieku izaugsmē un pētnieku paaudžu nomaiņā.⁴

Dažreiz sabalansētu pieeju Latvijas padomju historiogrāfijai ir grūti realizēt, it sevišķi tādās aktuālās Latvijas vēstures izpētes jomās, kuras padomju okupācijas laikā bija pakļautas ārkārtīgi stingrai ideoloģiskai kontrolei. Taču tajās visspilgtāk un pilnīgāk atklājas Latvijas padomju historiogrāfijas raksturīgās iezīmes, kā arī vēstures procesa un atsevišķu vēstures faktu falsifikācijas specifika. Viena no tādām jomām ir Latvijas sovetizācijas izpēte Latvijas padomju historiogrāfijā.

Šajā rakstā tiks aplūkoti Latvijas PSR vēsturnieku darbi, kuros parādīta Latvijas sovetizācijas norise pēc Otrā pasaules kara. Raksta hronoloģiskās un tematiskās robežas jāprecizē, jo Latvijas padomju historiogrāfija, raksturojot sociāli ekonomiskos procesus un padomju politiku pēc Otrā pasaules kara, jēdzienu “sovetizācija” nelietoja, bet pēckara posmā Latvijas vēsturē dēvēja vai nu par “pāreju no kapitālisma uz sociālismu”, vai par “cīņu par sociālisma uzvaru”, vai arī par “sociālisma celtniecību”. Tāpēc, apzīmējot padomju historiogrāfijā atspoguļotos jautājumus ar jēdzienu “sovetizācija”, mēs modernizējam priekšstatu par padomju historiogrāfisko tradīciju. Taču padomju historiogrāfijas pētīšana ir jāaplūko it kā no “ārpusē”, balstoties uz vēstures zinātnes jaunākajām atziņām un uzkrāto pieredzi. Turklāt jēdziens “sovetizācija” izsmeloši aptver visus Latvijas pēckara vēstures aspektus, kurus pētīja vēsturnieki padomju okupācijas gados, jo, kā to pareizi atzīmē E. Oberlenders, sovetizācija ir “tas politisko, ekonomisko, sociālo un terora pasākumu kopums, kas ļāva padomju varas orgāniem īsā laika periodā pilnībā pakļaut savai kontrolei buržuāziskas sabiedrības”⁵.

Zināmas domstarpības var izraisīt sovetizācijas – un tādējādi arī šajā rakstā analizēto pētījumu problemātikas – hronoloģiskās robežas. Lai gan Latvijas sovetizācija tika iesākta jau 1940.–1941. gadā – pirmās padomju okupācijas laikā, tomēr vācu okupācijas dēļ tā nepaspēja sasniegt kādus redzamus, noturīgus rezultātus. Šim pirmajam sovetizācijas izmēģinājumam vajadzīga speciāla izpēte Latvijas pirmskara vēstures kontekstā, tāpēc pirmās padomju okupācijas vēstures historiogrāfija šajā rakstā netiek aplūkota. Konsekventāk un mērķtiecīgāk sovetizācija Latvijā tika realizēta, sākot ar 1944.–1945. gadu. Par sovetizācijas beigu robežu bieži vien uzskata 50. gadu sākumu – vidu,⁶ kad pamatā bija sasniegti sovetizācijas galvenie mērķi: politiskās un

ekonomiskās sistēmas pārkārtošana, latviešu politiskā socializācija, bruņotās pretošanās sagrāve, kolektivizācija, sociālās struktūras transformācija u.c. Šo apsvērumu dēļ šajā rakstā par sovetizācijas beigu robežu *nosacīti* uzskatīsim 1956. gadu, jo ar šo laiku historiogrāfiskā tradīcija saista jauna posma sākumu padomju politikā (“atkusnis”). Turklāt pēc historiogrāfiskā materiāla – aplūkoti padomju pētījumi – 50. gadu vidus jāuzskata par raksta beigu robežu. Atšķirībā no Latvijas pēckara vēstures apgaismošanas Latvijas padomju historiogrāfijā 50. gadu otrās puses – 80. gadu notikumu atveide tika pilnīgi unificēta PSRS vēstures kontekstā.

Padomju vēsturiskajai literatūrai, kas aplūko Latvijas sovetizācijas norisi 40. gadu otrajā pusē – 50. gadu pirmajā pusē, ir veltīti daudzi historiogrāfiski pētījumi un apskati. To liela daļa nāca klajā padomju okupācijas gados. Šajos darbos apkopots plašs historiogrāfiskais materiāls, un tāpēc tie līdz šim nav zaudējuši savu zinātnisko nozīmīgumu – mūsdienās tie izmantojami kā vērtīgi uzziņu materiāli.

Pirmie historiogrāfiskie apskati parādījās jau 50. gados. Tajos tika minēti tikai nedaudzi, atsevišķi pētījumi un publicistiski darbi par *sociālisma celtniecības* problēmām Latvijā pēckara posmā.⁷ Jāatzīmē, ka konkrēta materiāla trūkums šajos apskatos diezgan adekvāti atspoguļoja sovetizācijas gaitas pētīšanas sākotnējo stadiju Latvijas PSR vēstures zinātnē. Tāpēc, vērtējot vēstures zinātnes devumu problēmas izpētē, historiogrāfijas pētniekiem bija jāaprobežojas ar vispārējām frāzēm: “[..] daudzos mūsu vēstures jautājumos padomju vēsturnieki vēl nevar dot vispārpieņemamus neapstrīdamus secinājumus.”⁸

60.–70. gados, kad padomju historiogrāfijā Latvijas pēckara vēstures koncepcija jau bija pilnīgi nostiprinājusies, bet pētījumu skaits gadu no gada strauji pieauga, parādījās plaši historiogrāfiski darbi, kuros nozīmīgu vietu ieņēma sociālisma celtniecības (respektīvi, sovetizācijas) problēmas.⁹ Šiem apskatiem piemita “ekstensīvā” pieeja historiogrāfijas pētīšanā: autori minēja visus pētījumus par Latvijas vēsturi 40.–50. gados, to skaitā monogrāfijas, rakstus, disertāciju autoreferātus, kā arī populārzinātniskus un novadpētnieciskus darbus, bet šo historiogrāfisko materiālu analītiskās izpētes vietā bieži vien konstatējama to anotēšana – darbu satura īss izklāsts. Autoru analītiskā pieeja parādījās lielākoties materiālu sakārtošanā, taču arī tā bija diezgan vienkārša: historiogrāfija tika aplūkota pa vēstures aspektiem, kas skarti pētījumos. Tā historiogrāfijas pētnieki varēja izvairīties no historiogrāfijas konceptuālas pētīšanas, kas prasa autora pieeju un tēžu novitātes un pamatotības akcentēšanu. Turklāt šiem historiogrāfiskajiem apskatiem piemita arī apoloģētiska ievirze, padomju vēstures zinātnes sasniegumu pārspīlēšana un to identificēšana ar pētījumu skaita pieaugumu. Pētnieciskās pieejas, kā arī materiāla sakārtošanas ziņā šie apskati kļuva par paraugu historiogrāfijas izpētē.¹⁰ Turpretim konceptuāli apskati bija izņēmums,¹¹ acīmredzot tāpēc, ka tajos autori gribot negribot akcentēja padomju historiogrāfijas raksturīgākās

iezīmes: Latvijas vēstures mākslīgu iekļaušanu Krievijas un PSRS vēstures kontekstā, pārmērīgi lielu uzmanību jaunāko laiku vēsturei, ideologizētu un politizētu pieeju sociāli ekonomiskās un politiskās vēstures apgaismošanā. Visos minētajos apskatos tika atspoguļota historiogrāfijas saturiskā puse (pētījumu saturs, interpretācijas, autoru pieeja), bet historiogrāfijas organizatoriskā infrastruktūra (zinātniskās pētniecības un mācību iestāžu darbība, pētniecības darba koordinācija un reglamentācija utt.) palika novārtā. Var minēt tikai atsevišķus darbus, kuros tika skarta arī vēstures pētniecības organizācija Latvijas PSR.¹²

Līdz ar vispārējiem apskatiem uzmanību ir pelnījuši arī historiogrāfiskie pētījumi, kuros speciāli aplūkota sociālisma celtniecības vēstures historiogrāfija. Tie ir gan raksti¹³ un monogrāfijas,¹⁴ gan arī zinātniskās literatūras apskati monogrāfiju ievados.¹⁵ No šiem darbiem rodas visai konkrēts priekšstats par sovietizācijas problēmas izpētes līmeni Latvijas padomju historiogrāfijā. Dažiem pētījumiem ir konceptuāla ievirze, bet to autoru historiogrāfiskajiem novērojumiem dažreiz nevar nepiekrīst. Kā piemēru var minēt A. Bīrona tēzi par sociālisma celtniecības vēstures vienkāršoto un vienpusīgo atveidi 40. gadu otrajā pusē – 50. gadu sākumā tapušajos darbos.¹⁶ Taisnību sakot, trūkumu un nepilnību konstatēšana padomju historiogrāfijā bija vajadzīga, lai spilgtāk parādītu vēstures pētniecības progresu Latvijas PSR 60.–80. gados.

Kopumā padomju okupācijas laika historiogrāfiskie pētījumi būtiski “nogludināja” asās problēmas, kas jau tā “nogludinātas” un izkropļotas tika atspoguļotas padomju vēsturnieku darbos: deportācijas, represijas, industrializācijas un kolektīvizācijas sekas utt. Padomju historiogrāfijas tēlu historiogrāfiskajos apskatos un pētījumos atdzīvināja tās pretstatīšana “buržuāziskajai” historiogrāfijai,¹⁷ kā arī retas diskusijas. Var minēt diskusiju par sovietizācijas (“pārejas posms no kapitālisma uz sociālismu”) beigu robežu un šai sakarā arī par jēdzienu “industrializācija” un “sociālistiskā industrializācija” no-robežošanu.¹⁸

Vērtējot historiogrāfijas pētnieku devumu Latvijas sovietizācijas historiogrāfijas pētīšanā padomju okupācijas laikā, atcerēsimies, ka visiem autoriem bija jāievēro marksistiskās (padomju) metodoloģijas prasības, bet historiogrāfisko pētījumu galvenais uzdevums bija nodrošināt marksistiskās metodoloģijas “tīrību” vēstures pētniecībā, nepieļaut novirzīšanos no vēstures procesa shēmas, kas tika uzspiesta vēsturniekiem. No tā secināms, ka vēstures pētniecībā historiogrāfijai bija ideoloģiskā uzrauga loma. Taču padomju okupācijas gadu historiogrāfiskie pētījumi, parādot Latvijas PSR vēstures zinātnei it kā no iekšpuses, palīdz izvairīties no shematisma un vienkāršojumiem Latvijas sovietizācijas historiogrāfijas pētīšanā.

Pēc Latvijas valsts neatkarības atgūšanas par vienu no pašiem aktuālākajiem vēstures zinātnes uzdevumiem kļuva līdzšinējās padomju historiogrāfiskās tradīcijas pārvērtēšana, tādējādi vēstures zinātnei atbrīvojoties no marksistiskās metodoloģijas

mantojuma.¹⁹ Pētījumos tika novērtēts Latvijas PSR vēstures zinātnes reālais devums Latvijas pagātnes izziņāšanā, konstatēti “robi” un “baltie plankumi” historiogrāfijā, raksturota Komunistiskās partijas politika vēstures pētīšanā un mācīšanā, parādīti padomju historiogrāfijas teorētiskie un konceptuālie pamati.²⁰ Diemžēl šie historiogrāfiskie apskati tikai vispārējos vilcienos raksturo Latvijas padomju historiogrāfiju, bet konkrētu priekšstatu par Latvijas sovetizācijas problēmas pētīšanas specifiku padomju okupācijas laikā neveido.

Lai rastos šāds priekšstats, jārisina vairāki uzdevumi: jāizdala posmi Latvijas sovetizācijas (sociālisma celtniecība) pētīšanā; jāraksturo historiogrāfiskā materiāla (historiogrāfisko avotu klāsts) struktūra; jāizvērtē Latvijas padomju historiogrāfijas metodoloģiskās, pētnieciskās un konceptuālās pieejas,²¹ kas ietekmēja sovetizācijas problēmas apgaismošanu, kā arī jāraksturo konkrētas atziņas, kas kopumā veidoja Latvijas pēckara versiju Latvijas padomju historiogrāfijā.

Okupētajā Latvijā sociālisma celtniecības pēckara vēstures pētīšana sākās jau 40. gadu otrajā pusē, kad parādījās pirmie sacerējumi, kuros apoloģētiski, deklarātīvi un aprakstoši bija attēlota padomju politika rūpniecībā un lauksaimniecībā.²² Protams, šos darbus tikai nosacīti var pieskaitīt vēsturiskiem pētījumiem.²³ Lai gan sociālisma celtniecības izpētē pirmie zinātniskie pētījumi parādījās tikai 50. gados, tomēr var piekrist Latvijas historiogrāfijas padomju pētnieku domai, ka tieši 40. gados publicētajos sacerējumos, kā arī Latvijas PSR vadītāju un Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas līderu vēsturiski publicistikajos darbos²⁴ tika likti pamati un izveidoti paraugi (šabloni) atsevišķu sovetizācijas aspektu – industrializācijas un kolektīvizācijas apgaismošanai padomju historiogrāfijā. Par to liecina šajos sacerējumos pausto tēžu un vērtējumu noturība. Turpmākajā historiogrāfijā tās tika daļēji modernizētas, zinātniski “noformētas” un kļuva par Latvijas pēckara vēstures padomju versijas sastāvdaļu.

Izdalot posmus Latvijas sovetizācijas (sociālisma celtniecība) pētīšanā, jāievēro historiogrāfijas pētnieku iestrādes un atziņas. Padomju okupācijas laikā pētnieki par galveno periodizācijas kritēriju uzskatīja nevis historiogrāfijas attīstības likumsakarības, lūzuma brīžus un kvalitatīvas pārmaiņas vēstures pētīšanā, bet pārmaiņas politikā un Komunistiskās partijas ideoloģiskajās prioritātēs. Sovietizācijas procesu un pasākumu izpētē attiecīgi tika izdalīti šādi posmi: 1. posms – līdz 50. gadu sākumam²⁵ (dažreiz – līdz 50. gadu vidum²⁶ vai līdz 1953. gadam²⁷); 2. posms – līdz 60. gadu sākumam²⁸ (dažreiz – līdz 60. gadu beigām²⁹ vai līdz pat 80. gadiem³⁰). Ja tika izdalīts arī 3. posms, tad parasti to datēja ar 60. gadiem – 70. gadu sākumu.³¹ Gan mēģinājumi precīzi noteikt robežas starp posmiem (1953. g., 1956. g. utt.), gan arī argumentācija liecina par to, ka periodizācijas kritērijus izvēlējās diezgan patvaļīgi, par robežām uzskatot vai nu PSKP CK plēnumus (1953. g. septembra plēnums), vai PSKP kongresus

(1956. gada 20. kongress), vai arī PSKP CK direktīvas un lēmumus, kuros tika noteiktas robežas Padomju Savienības attīstībā. Lai gan sociālisma celtniecības historiogrāfijā par periodizācijas kritērijiem uzskatīja ārējos faktorus, tomēr arī šis periodizācijas sistēmas daļēji atspoguļo pārmaiņas vēstures pētniecības jomā. Tas sevišķi attiecas uz robežu 50. gadu vidū: “atkusnis” politikā, “VK(b)P vēstures īsā kursa” koncepcijas spiediena samazināšanās, J. Staļina personības kulta atmaskošana, arhīvu lielāka pieejamība palīdzēja celt vēstures pētniecības zinātnisko kvalitāti. Tieši tāpēc gan agrāk, gan arī mūsdienās historiogrāfijas pētnieki – dažādu historiogrāfisko tradīciju un skolu pārstāvji 1956. gadu uzskata par lūzuma gadu padomju historiogrāfijas attīstībā.³² Taču, tā kā “atkusnis” PSRS vēstures zinātnē beidzās jau 1957. gadā,³³ bet padomju historiogrāfijas teorētiskie un metodoloģiskie pamati allaž palika nemainīgi,³⁴ politisko “atkusni” nevar uzskatīt par dabisku robežu vēstures zinātnes attīstībā.³⁵

Par historiogrāfijas periodizācijas kritēriju uzskatot dominējošas, zinātnieku sabiedrībā vispārpieņemtas koncepcijas attīstību – tās rašanos, aprobēšanu un nostiprināšanos, uzplaukumu, pagrimumu un sabrukumu,³⁶ Latvijas sovetizācijas (sociālisma celtniecība) vēstures pētīšanā var izdalīt šādus posmus:

1. posms – 40. gadu otrā puse – 50. gadu beigas – sociālisma celtniecības koncepcijas mehāniska aizgūšana no PSRS vēstures un tās nostiprināšanās Latvijas pēckara vēstures izpētē;

2. posms – 60. gadu sākums – 1987. gads – sociālisma celtniecības koncepcijas attīstība marksistiskās (padomju) metodoloģijas kontekstā, nemainot koncepcijas pamatatzīņas; shematisku priekšstatu par sociālisma celtniecības vispārējām likumsakarībām piepildīšana ar Latvijas vēstures konkrētu faktu materiālu;

3. posms – 1987.–1988. gads – 1990.–1991. gads – pirmie mēģinājumi revidēt līdzšinējās atziņas, kas liecināja par to, ka Latvijas padomju historiogrāfija pakāpeniski zaudē savu metodoloģisko un idejisko “tīrību” un konsekvenci. Tāpēc šo posmu var uzskatīt par pārejas posmu no padomju historiogrāfijas uz Latvijas vēstures jaunāko historiogrāfiju.³⁷

Ja robeža starp otro un trešo posmu ir skaidra, jo tā ir saistīta ar vēstures zinātnes transformāciju politisko procesu sabiedriskās un nacionālās kustības ietekmē, tad robeža starp pirmo un otro posmu nospraužama aptuveni – sākot ar 50. gadu beigām – 60. gadu sākumu sovetizācijas procesu pētīšana kļuva visai unificēta un standartizēta, balstoties uz noturīgo paraugu, ko piedāvāja kolektīvās monogrāfijas “Latvijas PSR vēsture” trešais sējums.³⁸ Līdz 80. gadu otrajai pusei diskusijām, kā arī izmaiņām šajā koncepcijā bija neprincipiāls raksturs, par ko liecina sovetizācijas vēstures interpretācijas (kas sniegta “Latvijas PSR vēstures” 1986. gada trešajā izdevumā³⁹) līdzīgums līdzšinējai interpretācijai. Arī pētījumu avotu bāze kļuva unificēta

un standartizēta. Domu, ka robeža starp pirmo un otro posmu meklējama tieši 50.–60. gadu mijā, atbalsta arī citu historiogrāfijas pētnieku novērojumi. Viņi visai pamatoti atzīmē, ka 60. gados un 80. gadu vidū pētījumos par sociālisma celtniecību lielākoties tika atjaunota “VK(b)P vēstures īsā kursa” koncepcija un tādējādi historiogrāfijā tika panākta relatīva konceptuālā stabilitāte, bet sovetizācijas problēmas pētīšanā par galveno progresa izpausmi kļuva faktoloģijas paplašināšanās un jaunu vēstures avotu ieviešana zinātnes aprītē.⁴⁰

Vispārējos vilcienos raksturojot publikācijas par Latvijas pēckara vēsturi, var konstatēt dažas tendences un izmaiņas pētījumu zinātniskajā kvalitātē un ievirzē, kā arī publikāciju klāsta struktūrā.

Kā jau atzīmēts, 40. gadu otrajā pusē – 50. gadu sākumā Latvijas sovetizācijas historiogrāfijā dominēja publicistiski un populārzinātniski apcerējumi, propagandas sacerējumi, kā arī ekonomistu darbi.⁴¹ Vēsturisku pētījumu šā vārda tiešajā nozīmē nebija. Arī 50. gadu vidū – otrajā pusē publicistisku un populārzinātnisku publikāciju īpatsvars historiogrāfijā bija diezgan liels.⁴² Darbu publicistiskā ievirze bija nenovēršama, jo 50. gados zinātnieki sociālisma celtniecību Latvijā nevarēja pētīt retrospektīvi: daudzas pētāmās problēmas joprojām bija tālaika politiskās, sociālās un ekonomiskās realitātes sastāvdaļas, tās nepaspēja zaudēt savu sociāli politisko aktualitāti un tādējādi nekļuva par vēsturiskām problēmām. Jāatzīmē, ka tāda publicistiska ievirze sociālisma celtniecības vēstures pētīšanā daļēji saglabājās līdz pat 80. gadiem, jo, kā atzīmē historiogrāfijas pētnieki, Latvijas Komunistiskā partija sociālisma celtniecības izpēti uzskatīja par “savas darbības pieredzes apkopošanu”⁴³. Tas noteica Latvijas sovetizācijas vēstures historiogrāfijas politizēto un ideologizēto raksturu,⁴⁴ kas bieži vien piemita arī darbiem, kurus formāli pieskaitīja zinātniskiem pētījumiem.⁴⁵

Sovetizācijas izpētes pirmajā posmā zinātnisko pētījumu vidū dominēja nepublicētie pētījumi – disertācijas;⁴⁶ 50. gadu otrajā pusē parādījās pirmās apkopojošās (pārskata) kolektīvās monogrāfijas.⁴⁷ Taču kopumā 40. gadu otrajā pusē – 50. gados sociālisma celtniecības vēstures historiogrāfija nebija sevišķi plaša.

Sākot ar 60. gadiem, konstatējamas izmaiņas publikāciju struktūrā – strauji pieauga zinātnisko pētījumu īpatsvars, bet vēsturiskā publicistika vairs neieņēma nozīmīgu vietu sociālisma celtniecības historiogrāfijā.⁴⁸ Publicistisko darbu nišu sovetizācijas historiogrāfijā aizpildīja novadpētnieciski darbi, kuros tika aplūkota sovetizācijas norise atsevišķos novados, un sacerējumi, kuros atspoguļoja dažādu rūpniecības uzņēmumu, kolhozu un padomju saimniecību vēsturi. Šo publikāciju vidū lielākoties bija populārzinātniskas apceres, retāk sastopami arī zinātniski pētījumi.⁴⁹

60.–80. gados mainījās arī zinātniskās literatūras sastāvs. Latvijas sovetizācijas historiogrāfijā šai laikā svarīga nozīme bija zinātniskajiem rakstiem, kuros operatīvi tika atspoguļotas vēsturnieku jaunākās atziņas un iestrādes, tādējādi atklājās

historiogrāfijas attīstības ievirze. Zinātniskajos rakstos tika aplūkotas konkrētas, relatīvi šauras problēmas, kas atklāja Latvijas sovetizācijas atsevišķus aspektus: padomju politiku lauksaimniecībā, kooperācijas un kolektīvizācijas īstenošanu, lauksaimniecības kadru sagatavošanas problēmas,⁵⁰ *sociālistiskās industrializācijas* gaitu un strādnieku šķiras vēsturi,⁵¹ Latvijas un citu PSRS republiku ekonomiskos sakarus,⁵² tā sauktās latviešu sociālistiskās nācijas izveidi,⁵³ politisko sovetizāciju, Komunistiskās partijas un valsts iestāžu darbību pēckara posmā,⁵⁴ *sociālistiskās kultūras revolūcijas* norisi⁵⁵ utt. Bet rakstus, kuros aplūkots plašs problēmu loks un veidots vispārīgs priekšstats par sociālisma celtniecības norisi un tās likumsakarībām, var uzskatīt par izņēmumiem.⁵⁶ Līdzīga tendence konstatējama arī disertāciju problemātikā. Parasti tā bija šaura,⁵⁷ izņemot vēstures zinātņu doktora disertācijas, kuru jautājumu loks bija plašāks.⁵⁸ Vēlme Latvijas pēckara vēstures pētīšanā izraudzīties šauras, konkrētas tēmas, no vienas puses, atspoguļoja vēstures pētniecības tālāko diferencēšanos un specializēšanos, bet, no otras puses, arī varēja liecināt par dažu vēsturnieku mēģinājumiem izvairīties no konceptuāliem vispārinājumiem un secinājumiem, jo izteikti faktogrāfiskos pētījumos metodoloģiski spriedumi ne vienmēr bija vajadzīgi.

Sociālisma celtniecības vēstures izpētē par padomju historiogrāfiskās tradīcijas panākto stabilitāti un augsto brieduma pakāpi liecina dokumentu krājumu,⁵⁹ apkopojšu kolektīvo monogrāfiju⁶⁰ un tā saukto reģionālo monogrāfiju⁶¹ izdošana, kā arī nopietnu monogrāfisko pētījumu sagatavošana. Pirmās monogrāfijas nāca klajā 60. gadu sākumā.⁶² Tajās tika apkopotas Latvijas padomju historiogrāfijas 50. gadu iestrādes. Tādējādi tās atspoguļo vēstures pētniecības līmeni, kas bija sasniegts Latvijas padomju historiogrāfijas attīstības pirmā posma ietvaros. Pēc īsa pārtraukuma – 70. gadu otrajā pusē – 80. gadu pirmajā pusē tika sagatavoti jauni monogrāfiskie pētījumi, kas adekvāti atspoguļo Latvijas padomju historiogrāfijas pieeju un otrajā posmā sasniegto zinātnisko līmeni sovetizācijas vēstures pētīšanā.⁶³

Padomju laikā historiogrāfijas pētnieki sociālisma celtniecības vēstures historiogrāfijā speciāli izcēla publikācijas Komunistiskās partijas vēsturē, atzīmējot, ka tieši šie darbi “veido zinātniskās literatūras ievērojamo daļu”.⁶⁴ Un patiešām, padomju varas gados Latvijas vēstures pētniecībā izveidojās atsevišķa privileģēta nozare – Latvijas Komunistiskās partijas vēsture.⁶⁵ Kā atzīmē PSRS historiogrāfijas pētnieki, apmēram divas trešdaļas vēsturnieku Padomju Savienībā nodarbojās ar PSKP vēstures un padomju sabiedrības vēstures pētīšanu.⁶⁶ Taču, mūsuprāt, mūsdienu historiogrāfijas skatījumā robeža starp pētījumiem partijas vēsturē un pētījumiem “civilajā vēsturē” bieži vien ir neskaidra; tai vairāk ir formāls raksturs. Pētniecības darbu Latvijas Komunistiskās partijas vēsturē reglamentēja un koordinēja LKP CK Partijas vēstures institūts,⁶⁷ bet pētniecības darbu Latvijas vēsturē pārzināja Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Vēstures institūts.⁶⁸ Zinātniskos grādus arī piešķīra dažādās specialitātēs – “Padomju

Savienības Komunistiskās partijas vēsturē” (07.00.01) un “PSRS vēsturē (Latvijas PSR vēsturē)” (07.00.02). Vienlaikus pētījumu satura, ievirzes, metodoloģijas un konceptuālo pieeju ziņā kaut kādas būtiskas atšķirības starp publicētajiem darbiem par vēsturi un partijas vēsturi ir sarežģīti konstatēt. Lai gan savos darbos partijas vēsturnieki neatlaidīgi akcentēja Komunistiskās partijas “vadošo lomu sociālisma celtniecībā”, tomēr visi pētījumi, kuros aplūkoti Latvijas sovetizācijas aspekti, attiecas uz vienu un to pašu historiogrāfisko tradīciju.

80. gadu beigās – 90. gadu pašā sākumā sovetizācijas problēmas pētīšana padomju historiogrāfiskās tradīcijas garā gandrīz apstājās. Nāca klajā tikai atsevišķi, nedaudzi pētījumi,⁶⁹ lielākoties raksti, no kuriem daži tikai nosacīti pieskaitāmi padomju historiogrāfijai, jo tajos mēģināja pārvērtēt un revidēt padomju vēstures zinātnes atziņas un šablonus.⁷⁰ Visumā pētījumu skaits strauji samazinājās. Oriģinālu pētījumu vietu ieņēma vēsturiskā publicistika un trimdas vēsturnieku darbu atkārtotas publikācijas, no kurām Latvijas historiogrāfija apguva pilsoniskās historiogrāfijas pieejas un idejas.

Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfijas zinātniskā līmeņa izvērtēšana ir sarežģīts uzdevums, jo padomju historiogrāfijas pastāvēšanas laikā tas nepārtraukti mainījās, turklāt dažādos pētījumos šis līmenis bija dažāds. Tas nozīmē, ka ikkatra pētījuma zinātniskā kvalitāte jāvērtē atsevišķi. Taču, ievērojot to, ka Latvijas sovetizācijas historiogrāfija bija ļoti plaša, vienā rakstā izsmeloši raksturot katru pētījumu nav iespējams. Tāpēc, lai izveidotu vispārīgu priekšstatu par sovetizācijas historiogrāfijas zinātnisko kvalitāti, jāraksturo svarīgākie faktori, kas šo kvalitāti noteica. Pirmkārt, tie ir vēstures avoti (bāze) pētījumos, kā arī vēstures avotu kritikas metodes un paņēmieni vēstures avotu izmantošanā. Otrkārt, tie ir Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfijas konceptuālie pamati, vēstures procesa padomju shēma, kas noteica vēstures faktu un avotu liecību interpretāciju.

Jāatzīmē arī, ka padomju historiogrāfijas zinātniskais līmenis vērtējams no diviem viedokļiem. No vienas puses, pārbaudot padomju historiogrāfijas konceptuālo pamatību, vēstures avotu bāzes pilnību, kā arī vēstures avotu izmantošanas konsekvenci un to informācijas interpretāciju drošumu, jābalstās uz mūsdienu historiogrāfijas atziņām un konceptuālajiem priekšstatiem par Latvijas sovetizācijas norisi un šī procesa būtību. Bet, no otras puses, jāievēro arī *tālaika* zinātniskuma kritēriji, no kuriem galvenais bija atbilstība marksistiskās metodoloģijas prasībām un vēstures procesa oficiālajam apgaismojumam.⁷¹

Padomju okupācijas laikā Latvijas sovetizācijas historiogrāfijā pakāpeniski veidojās vēsturiska pētījuma avotu bāzes “ideālais modelis”. 40. gadu otrajā pusē – 50. gados vēstures avotu bāze pētījumos bija būtiski ierobežota: tajā ietilpa PSKP (līdz 1952. gada oktobrim – VK(b)P) un LKP (līdz 1952. gada oktobrim –

LK(b)P kongresu materiāli, Komunistiskās partijas un padomju valdības lēmumi, Komunistiskās partijas un padomju valsts līderu runas un referāti, raksti un ziņojumi oficiālajā periodikā, atsevišķi (nedaudzi) oficiālās (valsts) statistikas dati. Iepriekš minēto vēstures avotu secība atspoguļo to nozīmīgumu 50. gadu pētījumos. Pētījumu avotu bāzes nepilnību konstatēja paši Latvijas historiogrāfijas pētnieki padomju okupācijas gados,⁷² atzīmējot, ka, izmantojot šos vēstures avotus, nevar pilnvērtīgi pētīt sociālisma celtniecības gaitu, ka avotu bāze nosaka ilustratīvu, aprakstošu pieeju vēstures procesa aplūkošanā. Avotu bāzes nepilnība skaidri redzama pētījumu zinātniskajā aparātā – atsaucies uz pirmavotiem parādījās izņēmuma gadījumā, bet dažos pētījumos to vispār nav.⁷³

50. gados avotu bāzes nepilnību (šaurību) noteica objektīvi faktori. Galvenais no tiem – arhīvu avotu nepieejamība: līdz 1960. gadam arhīvus pārzināja Latvijas PSR Iekšlietu ministrija (bet PSRS centrālos arhīvus – PSRS Iekšlietu ministrija); arhīvu darbību un dokumentu izmantošanu stingri reglamentēja PSRS normatīvie akti;⁷⁴ gandrīz visi jaunāko laiku vēstures dokumenti līdz 1962. gadam, kad nodibināja Latvijas PSR Centrālo Valsts Oktobra revolūcijas un sociālisma celtniecības arhīvu – CVORA (tagad – Latvijas Valsts arhīvs), glabājās resoru arhīvos. Arhīvu darbības daļēja liberalizācija sākās tikai 1956. gadā, pamatojoties uz PSRS Ministru Padomes 1956. gada 7. februāra lēmumu “Par pasākumiem arhīvu materiālu glabāšanas režīma noregulēšanā un to labākā izmantošanā ..”⁷⁵. Bet iespēja efektīvi izmantot arhīvu fondus pētniekiem radās tikai 60. gados. Šai sakarā jāatzīmē, ka jau 1966. gadā PSRS Ministru Padomes Galvenā arhīvu pārvalde apstiprināja instrukciju par slepeniem dokumentiem, kura būtiski ierobežoja pētnieku iespējas izmantot dažus svarīgus dokumentus. Tādējādi arhīvu darbības konsekventa liberalizācija tika realizēta tikai 80. gadu beigās.

Tomēr, lai gan pastāvēja šādi ierobežojumi arhīvu avotu izmantošanā, sākot ar 60. gadiem, vērojama avotu bāzes paplašināšanās. Tajā nozīmīgu vietu ieņēma arhīvu avoti, lielākoties LKP CK Partijas vēstures institūta Partijas arhīva un LPSR CVORA dokumenti. Atsevišķos gadījumos izmantoja arī dokumentus, kas glabājās vietējos valsts arhīvos – CVORA filiālēs un resoru arhīvos (LPSR Ministru Padomes arhīvs u.c.). Sovietizācijas vēstures historiogrāfijas avotu bāzi papildināja publicētie dokumenti⁷⁶ un statistika, ko no 50. gadu beigām – 60. gadu sākuma regulāri publicēja valsts statistikas iestādes.⁷⁷ Lai gan vēstures avotu bāze bija būtiski paplašinājusies, tomēr vēstures avotu hierarhija pamatā palika nemainīga – tajā svarīgākie joprojām bija Komunistiskās partijas un valsts varas iestāžu dokumenti, partijas un valsts līderu darbi. Nopietnos pētījumos nozīmīguma ziņā otro vietu ieņēma arhīva avoti, jo nepublicēto avotu izmantošana kļuva par svarīgu zinātniskuma pazīmi. Tam sekoja publicētie avoti, statistika un prese.

Šādi avotu bāzei pat tās ideālajā – izvērstajā variantā⁷⁸ piemita zināma vienpusība, jo tajā ietilpa tie avoti, kuru liecības atspoguļoja tikai Latvijas sovetizācijas padomju – oficiālo versiju. Gandrīz visi izmantoto vēstures avotu autori (gan personas, gan arī iestādes un organizācijas) paši piedalījās sovetizācijas politikas īstenošanā un tādējādi savos sacerējumos, liecībās un dokumentos atainoja šī procesa pozitīvo pusi, noklusēja negatīvos faktus, idealizēja un attaisnoja padomju politiku Latvijā. Alternatīvie avoti, kuros atspoguļojās sovetizācijas ēnas puses, faktiski tika izņemti no zinātniskās aprites,⁷⁹ bet trimdas vēsturnieku un sovetologu darbus, kuros šie avoti tika izmantoti, oficiāli uzskatīja par vēstures viltojumiem. Tādējādi no vēstures avotiem nebija iespējams vispusīgi un objektīvi pētīt Latvijas sovetizācijas vēsturi, kā arī tika samazināta pētījumu zinātniskā kvalitāte.

Dažos pētījumos vērojami mēģinājumi mākslīgi un mērķtiecīgi ierobežot šo trūcīgo, nepietiekamo avotu bāzi.⁸⁰ Parasti to noteica pētījumā aplūkoto problēmu plašums.⁸¹ Taču visumā nepilnīgu (pēc padomju historiogrāfijas kritērijiem) avotu bāzi un neadekvātu zinātnisko aparātu rakstos un monogrāfijās var uzskatīt par izņēmumu.⁸²

Līdz ar vēstures avotu bāzes nepilnību pētījumu zinātnisko kvalitāti būtiski samazināja arī vēstures avotu izpētes un interpretēšanas metodes, kuras vēsturniekiem uzspieda padomju avotu mācība. Trūkumi, kas izrietēja no nedrošām avotpētnieciskām metodēm, Latvijas sovetizācijas historiogrāfijā konstatējami gan 50., gan arī 60.–80. gados.

Avotpētnieciskajā eiristikā, vēstures avotu atlasē un avotpētnieciskajā kritikā dominēja tā sauktais šķiriskais princips (pieeja), kas prasīja vēstures avotu pētīt un tā informācijas drošumu un ticamību vērtēt atkarībā no avota izcelsmes un autorības. Pati augstākā drošumticamības pakāpe esot bijusi vēstures avotiem, kuru izcelšanās saistīta ar “progresīvās šķiras” (darbaļaudis) un tās pārstāvju un organizāciju (Komunistiskā partija) darbību. Tāpēc daudzu vēstures avotu informācija netika pakļauta konsekventai avotpētnieciskajai kritikai.⁸³ Starp tādiem avotiem bija visi Komunistiskās partijas un valsts varas dokumenti, kā arī partijas un valsts līderu darbi. “Šķiriskajā pieejā” spilgti realizējās padomju historiogrāfijas deklarētie “partijiskuma” un “objektivitātes” principi, turklāt objektivitāte vienmēr tika pakļauta partijiskajai pieejai.⁸⁴ Rezultātā pētījumos bez zinātniskās pārbaudes dažreiz izmantoja visai apšaubāmas avotu liecības, it sevišķi 50. gados publicētajos darbos.⁸⁵ Konsekventāka pieeja vēstures avotu liecību pētīšanā parādījās tikai padomju varas pastāvēšanas pēdējos gados, kad tika kritiski izvērtēta Komunistiskās partijas un padomju dokumentu, preses, padomju statistikas un citu vēstures avotu informācijas drošumticamība.⁸⁶

Visumā šķiriskā pieeja avotu mācībā būtiski ierobežoja pētnieku iespējas vispusīgi pārbaudīt avotu informāciju, alternatīvos avotus salīdzinot citu ar citu, kā arī paplašināt vēstures avotu bāzi, jo saskaņā ar šo pieeju padomju varas “ienaidnieku” radītajos

vēstures avotos *a priori* nevarēja būt drošas, vērtīgas informācijas. Nav nejaušība, ka padomju avotu mācībā radās ideja, ka vēstures avotu informācijas vērtīgumu nosaka avota tiešās funkcijas savā laikmetā, bet citi informācijas aspekti ir “lieka informācija”⁸⁷. Tādi metodoloģiskie spriedumi pētījumu avotu bāzi reducēja līdz partijas un valsts oficiālajai dokumentācijai.

Latvijas sovetizācijas vēstures historiogrāfijā atsevišķu grupu veidoja tā sauktie metodoloģiskie avoti – V. I. Ļeņina, K. Marksa, F. Engelsa, bet līdz 1956. gadam – arī J. Staļina darbi, Komunistiskās partijas dokumenti un direktīvas. Šie avoti, protams, nekādu faktu materiālu par sociālisma celtniecības norisi Latvijā nesniedza.⁸⁸ Tāpēc Latvijas vēstures zinātnē šo “avotu” funkcija neatbilda vēstures avotu galvenajai funkcijai – sniegt informāciju par vēstures faktiem. Metodoloģisko avotu uzdevums bija uzspiest vēsturniekiem neelastīgu, ideologizētu un unificētu vēstures procesa shēmu, novērst jebkuru novirzīšanos no tās, sniegt “ideoloģiski pārbaudītus” vēstures faktu vērtējumus un interpretācijas.⁸⁹ Koncentrētā veidā vēstures marksistiskā (padomju) metodoloģija tika iemiesota “VK(b)P vēstures īsajā kursā”, ko oficiāli līdz 1956. gadam (bet faktiski – arī pēc tam) uzskatīja par marksistiskās metodoloģijas paraugu.⁹⁰ Šī metodoloģija tika mehāniski uzspiesta Latvijas vēstures zinātnei, pilnīgi pārveidojot Latvijas pagātnes tēlu: “[...] marksistiskajā historiogrāfijā par galvenajām kļuva sociāli ekonomiskās vēstures problēmas, traktējot cilvēces attīstību pirmām kārtām kā ražošanas vēsturi [...]. Marksistiskā historiogrāfija [...] pētīja un attēloja Latvijas vēstures attīstību ciešā sakarībā ar kaimiņu tautu – [...] īpaši ar krievu vēsturi, saistot to ar visas Austrumeiropas un vispār visas cilvēces vēsturi. [...] marksistiskā historiogrāfija attēloja šķiru cīņu un revolucionārās kustības visā pilnībā, parādot, ka šķiru sabiedrībā šķiru cīņa bija galvenais virzītājs spēks [...]. Marksistiskā vēstures zinātne uzskata par savu uzdevumu atrast likumsakarības vēstures procesā, pierādot, ka cilvēces attīstība virzās uz priekšu pretim gaišākai nākotnei – komunismam[...].”⁹¹

Jāatzīmē, ka metodoloģiskajos avotos, it sevišķi V. I. Ļeņina un J. Staļina darbos, daļēji atspoguļojas sociālisma celtniecības gaita Krievijā un citās Padomju Savienības “vecajās” republikās, jo tie tika radīti sinhroni ar šiem procesiem PSRS. Turpretim okupētajā Latvijā atbilstoši metodoloģiskajos avotos izveidotajam paraugam sovetizācija tika iecerēta un plānota. Bet sovetizācijas realizācija bieži vien prasīja arī novirzīšanos no PSRS parauga, pielāgojoties reālajai situācijai valstī. Un tomēr vēstures zinātnē šos “avotus”, kā arī marksistisko metodoloģiju uzskatīja par dogmu un attiecīgi mēģināja sociālisma celtniecības vēstures apgaismošanu “iebāzt” metodoloģisko avotu noteiktajos rāmjos, jo, kā atzīmēja vēsturnieki, “sociālisma celtniecības galveno maģistrāli republikā noteica vispārējās likumsakarības, kas ir obligātas visām zemēm, kuras

sāk sociālisma ceļu⁹². Unificējot Latvijas pēckara vēsturi pēc sociālisma celtniecības parauga PSRS,⁹³ Latvijas PSR vēsturnieki minēja arī “īpatnējus uzdevumus”, kuri bija jārisina Latvijas PSR vēstures zinātnē. Viens no tiem – “cīņa pret Baltijas vāciešu un latviešu buržuāzisko nacionālistu koncepcijām⁹⁴”.

Tādējādi Latvijas sovetizācija (sociālisma celtniecība) tika pētīta atbilstoši modelim, kas izveidojies PSRS historiogrāfijā 30. gados un iemiesojies “VK(b)P vēstures īsajā kursā”. Atbilstoši tam sociālisma celtniecībā izdalīja trīs galvenos aspektus: *sociālistisko industrializāciju*, kolektivizāciju (*sociālistisko lauksaimniecības pārveidošanu*) un *sociālistisko revolūciju kultūrā un ideoloģijā*. Pēc šiem aspektiem tika veidoti Latvijas pēckara vēstures apskati,⁹⁵ bet iepriekš minētajās monogrāfijās un rakstos katrs no šiem aspektiem tika aplūkots atsevišķi. Par Latvijas sovetizācijas padomju koncepcijas organisku sastāvdaļu var uzskatīt Latvijas otrās okupācijas (“Latvijas atbrīvošana no vācu fašistisko okupantu jūga”) interpretāciju⁹⁶ un “tautsaimniecības atjaunošanas posma” traktējumus Latvijas padomju historiogrāfijā.

Jāatzīmē, ka sociālisma celtniecības koncepcija ir cieši saistīta ar *sociālistiskās revolūcijas* koncepciju, jo saskaņā ar marksistisko metodoloģiju un vēstures procesa padomju shēmu sociālisma celtniecība sākas tieši pēc sociālistiskās revolūcijas uzvaras. Lai gan 1940.–1941. gada vēstures atspoguļojums LPSR historiogrāfijā ir ārpus šī raksta problemātikas, tomēr īsumā būtu jāmin pamattēzes, uz kurām balstījās padomju historiogrāfija, aplūkojot sociālistisko revolūciju Latvijā, jo ar to padomju historiogrāfija mēģināja pierādīt sociālisma celtniecības neizbēgamību Latvijā un tās likumsakarīgo raksturu,⁹⁷ kā arī attaisnoja sovetizācijas metodes un terora pasākumus.

Jau 40. gadu beigās – 50. gados Latvijas padomju historiogrāfijā izveidojās un pilnīgi noformējās sociālistiskās revolūcijas koncepcija, ar kuru saskaņā 1940. gada jūnijā Komunistiskās partijas vadībā Latvijā sākās sociālistiskā revolūcija. Tā likvidēja “fašistisko iekārtu”⁹⁸ un 20. jūnijā nodibināja “tautas demokrātisko valdību”. Jaunā valdība “sāka konsekventu visas sabiedriskās un valsts dzīves demokratizāciju”, apstiprināja jauno vēlēšanu likumu. Komunistiskās partijas vadībā “visi latviešu tautas progresīvie spēki apvienojās vēlēšanu kampaņas laikā vienotā blokā – Latvijas darba tautas blokā”, kurš 14.–15. jūlijā uzvarēja Saeimas vēlēšanās. Tautas saeima “vienbalsīgi deklarēja Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas nodibināšanos un pieņēma rezolūciju par Padomju Latvijas iestāšanos Padomju Savienībā”, bet 1940. gada 5. augustā PSRS Augstākās Padomes 7. sesija Latviju uzņēma Padomju Savienības sastāvā.⁹⁹ Tāds 1940. gada notikumu izklāsts kļuva šablonisks un bez būtiskām izmaiņām tika atkārtots dažādās publikācijās.¹⁰⁰

Tādējādi Latvijas padomju historiogrāfijā Latvijas okupāciju traktēja kā latviešu tautas brīvu izvēli: “Līdz ar padomju varas atjaunošanu 1940. g. Latvijas darbaļaužu

masas, kas tiecās pēc brālīgas sadarbības un draudzības ar krievu tautu [...], bija piepildījušas savus sapņus un cerības.”¹⁰¹ Taču, vērtējot sociālistiskās revolūcijas koncepciju, jākonstatē, ka Latvijas padomju historiogrāfijā izveidot nepretrunīgu un konsekventu 1940. gada notikumu versiju neizdevās, jo nebija iespējams noklusēt to, ka varas maiņa Latvijā notika faktiskas okupācijas apstākļos, padomju karaspēka klātbūtnē.¹⁰² Tāpēc Padomju Savienības nozīmi 1940. gada notikumu norisē interpretēja kā “nesavtīgo palīdzību, ko Latvijas darbaļaudīm sniedza Padomju Savienības tautas”¹⁰³.

Sociālistiskās revolūcijas koncepcijas ietvaros tika interpretēta arī otrā padomju okupācija, bet varas pasākumi, sākot ar 1944.–1945. gadu, tika traktēti kā 1940.–1941. gadā iesākto sociālistisko pārveidojumu turpinājums.¹⁰⁴

Sociālisma celtniecības padomju koncepcijā domstarpības izraisīja nevis šī procesa satura vispārēja vērtēšana un izskaidrošana, bet gan tā hronoloģisko robežu noteikšana. Diskusijas diezgan uzskatāmi parādīja ierobežojumus marksistiskās metodoloģijas un vēstures procesa abstraktās shēmas lietošanā Latvijas pēckara vēstures izpētē.

50. gados padomju historiogrāfijā sociālisma celtniecības robežu noteikšana, šķiet, neradīja īpašas grūtības. Posmu no 1940. gada līdz 1950. gadam apzīmēja kā “cīņu par sociālisma uzvaru”, to saistot galvenokārt ar pirmo pēckara piecgadi, kuras uzdevums ir bijis “nostiprināt izcīnīto uzvaru un visīsākajā laikā likvidēt kara sistās brūces, panākt jaunu, varenu visu tautas saimniecības nozaru un kultūras uzplaukumu, panākt sociālistiskās sabiedriskās iekārtas tālāku nostiprināšanu un attīstību”¹⁰⁵. Rezultātā “Latvijas PSR bija uzvarējis sociālisms”¹⁰⁶. Bet, ievērojot to, ka piecgades plāni (un to izpildes oficiālie dati) vairāk atspoguļoja padomju valdības un Komunistiskās partijas ieceres, nevis realitāti, arī sociālisma celtniecības hronoloģija, akcentējot formālas robežas Latvijas pēckara vēsturē, kļuva diezgan iluzora un abstrakta.

Līdzīga pieeja sociālisma celtniecības hronoloģisko robežu noteikšanā vērojama arī 60. gados. Latvijas PSR vēstures saīsinātā kursā (1967. gads) beigu robeža sociālisma celtniecībā tika pagarināta līdz 1958. gadam, jo no 1959. gada sākās septiņgadu plāna īstenošana un reizē arī – “sociālisma tālākās attīstības un komunisma celtniecības posms”. Sociālisma celtniecībā izdalīja šādus posmus (kuri arī atbilda piecgadēm): sociālisma uzvara (1945–1950), piektā piecgade (1951–1955) un Latvijas PSR pēc PSKP 20. kongresa (1956–1958). Šo posmu raksturojums bija pretrunīgs: 1945.–1950. gada posms bijis “[...] posms, kad visi tautas spēki tika virzīti uz karā izpostītās tautas saimniecības atjaunošanu un sociālisma celtniecības pabeigšanu [...]”¹⁰⁷. Nav skaidrs, kad īsti tika pabeigta sociālisma celtniecība – 1950. vai 1958. gadā? Abas iepriekš minētās periodizācijas nebija zinātniskas, jo tās balstījās uz granogrāfisko¹⁰⁸ pieeju vēstures periodizēšanā.

70.–80. gados Latvijas padomju historiogrāfijā konstatējami mēģinājumi padarīt sociālisma celtniecības periodizāciju zinātnisku. Viens no šiem mēģinājumiem bija *pārejas perioda no kapitālisma uz sociālismu* datēšana no 1940. gada līdz 1953. gadam.¹⁰⁹ Pārejas perioda ietvaros tika izdalīti trīs posmi: *sociālistiskā sektora izveidošana un padomju valsts un sabiedriskās iekārtas iedibināšanās* (1940–1945); *sociālistiskās ekonomikas pamata radīšana* (1946–1950); *sociālistiskās sabiedrības uzcelšana pamatvilcienos* (1951–1953). Šajā periodizācijā par galveno kritēriju (pazīmi) centās uzskatīt sociāli ekonomiskos rādītājus,¹¹⁰ kuri varēja liecināt par panākumiem vispirms tautsaimniecībā. Tāda periodizēšanas kritērija izvēle bija likumsakarīga, jo formāciju teorija izvirzīja prasību vēstures procesu interpretēt tieši no sociāli ekonomiskās (bāzes) attīstības viedokļa. Taču šī kritērija saturs nav skaidrs. Pārejas perioda beigu robeža – 1953. gads – arī netika pārliecinoši pamatota. Turklāt arī šajā periodizācijā neizdevās pilnīgi izvairīties no līdzšinējiem šabloniem – nav nejaušība, ka otrā posma beigu robeža sakrīt ar pēckara piecgades pabeigšanu.

80. gadu vidū daļa vēsturnieku būtībā atgriezās pie periodizācijas, kas dominēja 50.–60. gados. “Latvijas PSR vēstures” trešajā izdevumā sociālisma celtniecības posms tika pagarināts līdz 1960. gadam.¹¹¹ Beigu datums bija saistīts ar PSKP Programmas pieņemšanu 1961. gadā, jo šajā dokumentā tika formulēti *komunisma celtniecības* (tātad jaunā posma) uzdevumi. Tāpat kā “Latvijas PSR vēstures” 1959. gada izdevumā, jaunajā “Latvijas PSR vēsturē” sociālisma uzvara datēta ar 1950. gadu, faktiski to saistot ar pēckara piecgades plāna izpildi. Tādējādi arī šajā periodizācijā robežas ir nosacītas un mākslīgas.

Var secināt, ka padomju okupācijas laikā izveidot sociālisma celtniecības zinātnisku periodizāciju neizdevās, šķiet, subjektīvu iemeslu dēļ: Komunistiskās partijas formālie pasākumi (PSKP un LKP kongresi, programmu, citu direktīvu pieņemšana utt.), kā arī sabiedrības dzīves iedalīšana piecgadēs dziļi ietekmēja ne tikai ierindas cilvēku apziņu, bet arī zinātnieku sabiedrību, kura gribot negribot šīs formālās robežas sāka uzskatīt par dabiskām. Tā vai citādi, bet padomju vēsturnieku skatījumā sociālisma celtniecība pamatvilcienos norisinājās relatīvi ātri, pateicoties “politiskajam, ekonomiskajam un morālajam atbalstam un palīdzībai no visām Padomju zemes brālīgajām tautām”¹¹². Šai tēzei varam piekrist, vēlreiz uzsverot, ka sovetizācijas beigu robežu precīzi noteikt diez vai ir iespējams.

Sociālisma celtniecības koncepcija nosacīja Latvijas pēckara vēstures faktu apgaismošanas īpatnības padomju historiogrāfijā. Šie fakti Latvijas padomju historiogrāfijā tika apvienoti blokos, bet pētījumos un pārskata monogrāfijās ikkatrs no tiem parasti tika aplūkots atsevišķi: Latvijas otrā okupācija (*Latvijas atbrīvošana*); politiskā sovetizācija (*sabiedrības sociāli politiskā attīstība*); industrializācija; kolektivizācija;

tautas labklājības celšana; ideoloģiskā indoktrinācija (sociālistiskā kultūras revolūcija) un latviešu sociālistiskās nācijas izveide.

Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfijā svarīga nozīme tika piešķirta notikumiem 1944. gada vasarā – 1945. gada maijā – Latvijas “atbrīvošanai no vācu fašistisko okupantu jūga” un padomju varas pirmajiem pasākumiem – kara izpostītās tautsaimniecības atjaunošanai un sociālistiskās celtniecības turpinājumam (sovetizācijas pirmajiem soļiem). Aprakstot šos notikumus, padomju historiogrāfijā mēģināja pierādīt tēzi, ka latviešu tauta atbalstīja gan padomju varas atjaunošanu, gan arī jaunās varas pasākumus. Šo tēzi noteica sociālistiskās revolūcijas koncepcija – uzskatot 1944.–1945. gada procesus par “revolucionāro pārveidojumu” turpinājumu, bija jāparāda, ka tajos apzināti un brīvprātīgi piedalījies tautas vairākums.

Šādu teorētisku apsvērumu dēļ latviešu tautas cīņa pret vācu okupantiem bija jāattēlo kā cīņa par padomju varu, jo “[..] lielās uzvaras rezultātā latviešu tauta atbrīvojās no fašistisko okupantu jūga, kas nozīmēja galīgu uzvaru ilgstošajā cīņā par Padomju varu”¹¹³. Lai to panāktu, Latvijas padomju historiogrāfijā sevišķi tika akcentēta Latvijas iedzīvotāju piedalīšanās Latvijas teritorijas atbrīvošanā padomju karaspēka pusē,¹¹⁴ latviešu cīņa 130. Latviešu strēlnieku korpusā un padomju partizānu vienībās,¹¹⁵ latviešu varoņdarbi cīņā pret vāciešiem.¹¹⁶ Karadarbības un latviešu tautas cīņas aprakstīšanā konstatējama zināma idealizācija, kā arī noklusējumi: apkopojošos apskatos un pārskata monogrāfijās parasti netika uzsvērts, ka partizānu vienības veidoja padomju militārā pavēlniecība un Komunistiskās partijas vadība (taču jāatzīmē, ka pilnīgi noklusēt šo faktu neizdevās¹¹⁷); netika precīzi raksturots padomju partizānu vienību nacionālais sastāvs, tādējādi mērķtiecīgi tika radīts iespaids, ka tās bijušas latviešu partizānu vienības; sevišķi tika akcentēti padomju partizānu panākumi utt. Aplūkojot latviešu piedalīšanos cīņā pret vāciešiem PSRS pusē, Latvijas padomju historiogrāfijā parasti izmantoja ilustratīvo metodi – tika minēti atsevišķi – parasti nedaudzi fakti, bet aprakstiem trūka reprezentabluma. Atsevišķa un ļoti populāra tēma padomju historiogrāfijā bija padomju tautu draudzība un kopējās cīņas pret okupantiem un par padomju varas atjaunošanu,¹¹⁸ jo bija jāpierāda, ka latviešu tauta jau paspējusi integrēties “padomju tautu saimē”. Bet visumā Latvijas teritorijas atbrīvošanu attēloja vairāk PSRS, nevis Latvijas vēstures kontekstā – karadarbības aprakstos Latvija parasti parādījās kā vietvārdu kopums.

“Latvijas atbrīvošanas” idealizēto ainu daļēji grāva fakti, kurus pilnīgi noklusēt nebija iespējams, – latviešu cīņa pret padomju varu, piedalīšanās kārtības sargu vienībās, Latviešu ieroču SS brīvprātīgajā leģionā, Arāja komandā, no vienas puses, un nacionālo partizānu vienībās, nacionālajā pagrīdē, no otras puses. Minēto vienību dalībniekus nediferencējot padomju historiogrāfija pieskaitīja pie “padomju varas ienaidniekiem”¹¹⁹ un sauca vai nu par “hitleriešu līdzskrējējiem”, vai arī par

“buržuāziskajiem nacionālistiem”, bet buržuāzisko nacionālistu ideoloģijas atmaskošanai izdeva speciālas publikācijas.¹²⁰ Izņemot šīs publikācijas, padomju historiogrāfijā “hitleriešu līdzskrējēju” un “buržuāzisko nacionālistu” darbības attēlošanā parasti aprobežojas ar vispārējām frāzēm un ideoloģiskiem vērtējumiem (štampiem), neminot konkrētus faktus un neatsaucoties uz vēstures avotiem. Šīs nenoteiktās ieminēšanās izkaisītas pa publikāciju lappusēm un ir tuvu atklātai propagandai: “Par padomju karaspēka ienākšanu Latvijas PSR teritorijā nepriecājās vienīgi hitleriešu līdzskrējēji. Gatavodamies bēgt kopā ar atkāpjošos vācu fašistisko karaspēku, viņi iebaidīja iedzīvotājus, izvērša naidpilnu pretpadomju aģitāciju...”¹²¹ Arī darbos, kuros latviešu tautas cīņa pret padomju varu tika aplūkota īpaši,¹²² dominēja ideoloģiskie stereotipi un propaganda.

Patiesību sakot, sociālistiskās revolūcijas un sociālisma celtniecības koncepcijas ietvaros spriedumi par “padomju varas ienaidnieku prettautisko darbību” veica svarīgu funkciju. Saskaņā ar šīm koncepcijām sociālistiskā revolūcija un sociālistiskie pārveidojumi neizbēgami izraisot “šķiras ienaidnieku” niknu pretošanos. Tādējādi *šķiru cīņa* un pilsoņu karš (latviešu cīņa pret latviešiem) esot likumsakarīga parādība. Tāpēc šķiru cīņas un pilsoņu kara pazīmes bija jāmeklē arī Latvijā Otrā pasaules kara gados, it sevišķi tā beigu posmā.¹²³ Tādējādi Latvijas sovetizācijas versija, kas tika izveidota padomju historiogrāfijā, kļuva pilnvērtīga – tā adekvāti atbilda sociālisma celtniecības un sociālistiskās revolūcijas koncepcijas prasībām.

Aprakstot Latvijas “atbrīvošanas” gaitu, padomju historiogrāfijā mēģināts parādīt jaunās varas pozitīvo darbību visās dzīves sfērās.¹²⁴ Lai spilgtāk izceltu šīs darbības panākumus, visos sīkumos tika tēlotas kara un vācu okupācijas sekas. Lai gan pie šīm sekām pieskaitīja arī Latvijas iedzīvotāju kopskaita samazināšanos karadarbības, vācu terora un emigrācijas dēļ, tomēr jāatzīst, ka Latvijas padomju historiogrāfijā Otrā pasaules kara humanitārās sekas netika apgaismotas pietiekami. Gan vispārējos apskatos un pētījumos,¹²⁵ gan arī vēstures avotu krājumos¹²⁶ tika attēloti “hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu” noziegumi un tautsaimniecības postīšana, bet dažas nopietnas problēmas palika novārtā, to skaitā padomju karaspēka un padomju partizānu nodarītie postījumi. Holokausta sekas arī ieņēma visai pieticīgu vietu Latvijas padomju historiogrāfijā – ebreju iznīcināšanai parasti atvēlēja vienu rindkopu apkopojošos apskatos vācu okupācijas politikas un hitleriskā terora kontekstā.¹²⁷ Bet bēgļu (emigrācijas) problēmu pieminēja tikai izņēmuma gadījumos. Tāda pieminēšana būtībā nozīmēja fakta noklusēšanu: “Daļa Latvijas buržuāzijas, it īpaši ekstrēmistiskie nacionālisti, kas visuzticamāk bija kalpojuši [...] vācu fašistiskajiem okupantiem, kara beiguposmā aizbēga uz ārzemēm.”¹²⁸ Pretrunā ar šo tēzi vienlaikus (tajā pašā darbā) tika piedāvāta šī fakta cita interpretācija: “Apmēram 280 tūkst. cilvēku ar varu vai viltu tika atrauti no dzimtenes.”¹²⁹

Stāstot par padomju varas pasākumiem 1944. gada otrajā – 1945. gada pirmajā pusē, Latvijas padomju historiogrāfijā galvenā uzmanība pievērsta tautsaimniecības atjaunošanai, bet pārējie vēstures aspekti veido tikai fonu sociālisma celtniecības sākumposma aprakstīšanai. Kā jau atzīmēts, tāda darbu ievirze bija neizbēgama, jo sociālisma celtniecības koncepcija prasīja akcentēt tieši sociālisma “materiāli tehniskās bāzes” izveidi. Arī sovetizācijas turpmāko norišu attēlošanā padomju historiogrāfijā par primāro uzdevumu tika uzskatīts ekonomiskais process – sociālistiskās industrializācijas, kolektivizācijas un tautas materiālās labklājības celšanas pētīšana. Turpretim latviešu politisko socializāciju, padomju režīma darbību sociāli politiskajā sfērā aplūkoja fragmentāri.

Bez īpašas detalizācijas tika parādīta VK(b)P CK Latvijas biroja loma Latvijas politiskajā sovetizācijā: “VK(b)P CK Latvijas birojs palīdzēja pareizi pārkārtot partijas darbu miera laika apstākļos, audzināt vietējos partijas un padomju kadrus, stiprināt Latvijas komunistu saiknes ar brālīgo republiku partijas organizācijām un darbaļaudīm.”¹³⁰ Tikpat konspektīvi tika apgaismota valsts drošības un iekšlietu iestāžu, tā saukto operatīvo grupu darbība Latvijā otrās padomju okupācijas sākumposmā. Sīkāk tika pētīta padomju (valsts) orgānu vēsture.¹³¹ Taču šiem darbiem bija apoloģētiska ievirze. Kā tipisku var minēt šādu vietējo padomju darbības raksturojumu: “Pilsētu, apriņķu, pagastu un ciemu darbaļaužu deputātu padomes sāka savu darbu [1948. gadā. – A. I.] lielā vienprātībā, parādot gatavību kalpot visu iedzīvotāju kopīgajām interesēm.”¹³² Tomēr pētījumos diezgan spilgti atklājās padomju darbības specifika – šīs padomes kā tautas fiktīvās pārstāvības orgāni veica lielākoties formālas funkcijas, padomju režīmu cenšoties parādīt labvēlīgā gaismā. Tā nav nejaušība, ka padomju historiogrāfija tieši padomju vēlēšanās – 1946. gada 10. februāra PSRS Augstākās Padomes vēlēšanas, 1947. gada 16. februāra Latvijas PSR Augstākās Padomes vēlēšanas un 1948. gada 18. janvāra vietējo padomju vēlēšanas – meklēja un atrada “sociālistiskās demokrātijas” izpausmes,¹³³ bet vēlēšanu kampaņas uzskatīja par vienu no faktoriem, kurš sevišķi efektīvi veicināja “darbaļaužu sabiedriski politiskās aktivitātes” attīstību.¹³⁴ Tas nozīmē, ka padomju historiogrāfijā vēlēšanas tika uzskatītas par latviešu politiskās socializācijas instrumentu.

Līdzīgi tika attēlota Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas darbība.¹³⁵ Diemžēl partijas vēsturnieki lielāku uzmanību pievērsa “partijas celtniecībai” – partijas organizāciju izveidei, attīstībai, kadru jautājumiem utt., turpretim LK(b)P darbības saturiskā puse parasti tika parādīta vispārējos vilcienos, bieži vien neatklājot tautsaimniecības, sabiedrības un valsts pārvaldīšanas tehnoloģijas (mehānismu). Var minēt tikai atsevišķus pētījumus, kuros konkrēti tika parādīta LK(b)P loma terora īstenošanā.¹³⁶ Visumā pētījumos tika piedāvāta LK(b)P vēstures “nogrudināta” un nepretrunīga versija.

Zīmīgi, ka, attēlojot Latvijas sovetizācijas norisi, padomju historiogrāfijā gandrīz pilnīgi ignorētas Staļina režīma ļaundarbības, kaut gan faktiski atzina J. Staļina personības kulta "kaitīgās" sekas. Taču par šīm sekām padomju vēsturnieki rakstīja īsi un tikai PSKP 20. kongresa lēmumu kontekstā.¹³⁷ Tāpēc represijas, deportācijas un citus terora pasākumus padomju historiogrāfijā neaplūkoja okupācijas režīma varas realizācijas kontekstā vai arī padomju un Komunistiskās partijas darbības aspektā. Visus padomju okupācijas režīma terora aktus, kā arī latviešu pretošanās izpausmes, to skaitā nacionālo partizānu karš, nacionālās pagrīdes darbība u.c., uzskatīja par *šķiru cīņas* izpausmēm. Atsevišķi šķiru cīņas fakti tika neskaidri pieminēti sociālisma celtniecības uzdevumu – kolektivizācijas, nacionalizācijas, industrializācijas risināšanas kontekstā: *"Kulaki pretojās kolhozu celtniecībai republikā, organizēja pretpadomju aģitāciju pret kolhozu iekārtu, iestājās bruņotās buržuāziski nacionālistiskās bandās, kuras darbojās pret kolhozu iekārtas organizētājiem un zemnieku masām, kas stājās kolhozos."*¹³⁸ Par to, ka tādu pieeju šķiru cīņas apgaismošanā var uzskatīt par tipisku, liecina šo stereotipu atkārtojumi dažādos pētījumos: *"Buržuāziskie nacionālisti, visāda veida vācu fašistu atbalstītāji un līdzskrējēji kopēji organizēja bruņotas bandas. Šos bandītus atbalstīja arī budži. Eksploatatoru šķiras paliekas izdarīja daudzus sabotāžas aktus [..]."*¹³⁹ Bieži vien pretošanās kustību (nacionālo partizānu karš) uzskatīja par Otrā pasaules kara un vācu okupācijas sekām: *"[..] vācu fašistiskie okupanti [..] bija atstājuši daudz speciāli atlasītu un sagatavotu teroristu un diversantu bandu [..], kas, slēpdamās aiz "nacionālo partizānu" un "mežabrāļu" izkārtnes, ap sevi pulcēja hitleriešu līdzskrējējus un pakalpiņus [..]. Budži bija šo bruņoto nacionālistu bandu sociālais pamatbalsts un rezerve."*¹⁴⁰

Tai pašā laikā "šķiras ienaidnieku pretautiskā darbība", kā arī padomju varas terora pasākumi atradās it kā nomālus no sociālisma celtniecības maģistrālā ceļā, tāpēc šie vēstures aspekti nebija nonākuši padomju historiogrāfijas uzmanības centrā. Pētījumi, kuros tika aplūkota šķiru cīņa, bija izņēmumi.¹⁴¹ Jāievēro arī propaganda sociālisma celtniecības historiogrāfijā – šķiru cīņas akcentēšana diez vai varēja radīt latviešiem labu iespaidu un veidot pozitīvu padomju režīma tēlu.

Var secināt, ka šķiru cīņas apgaismošana sociālisma celtniecības posmā (1945. gads – 50. gadu pirmā puse) gandrīz neatšķīrās no šķiru cīņas aplūkojuma Latvijas "atbrīvošanas" laikā (1944. gada otrā puse – 1945. gada pirmā puse), kaut gan rodas iespaids, ka Latvijas padomju historiogrāfija par represijām, terora pasākumiem, mežabrāļiem, nacionālo partizānu kustību, nacionālo pagrīdi 1945. gadā – 50. gadu vidū sniedz daudz mazāk konkrētu faktu nekā par *šķiru cīņu* Otrā pasaules kara beigu posmā. Jāatzīmē, ka aprakstos precīzi kvantitatīvi dati (piemēram, 1949. gadā deportēto skaits) netika minēti, bet darbu autori aprobežojās ar vispārējām tēzēm: *"[..] padomju vara bija spiesta daļu budžu u.c. naidīgus elementus izolēt"*¹⁴²; *"[..] daļu*

no budžiem un citiem pretpadomju elementiem uz laiku pārvietoja ārpus republikas teritorijas¹⁴³; “šī kulaku daļa uz laiku tika izsūtīta no republikas”¹⁴⁴ u.tml. Turklāt padomju historiogrāfijas skatījumā “šķiru cīņa”, “šķiras ienaidnieku” pretošanās pilnībā attaisnoja represijas. Pat 80. gadu beigās (1988. gads), padomju historiogrāfijas sadrupšanas laikā, mēģinājumi kritiski izvērtēt padomju politiku bija visai nedroši: “Kurss uz cīņu ar kulakiem, kas principā bija pareizs un vēsturiski pamatots, tika traktēts tik plaši, ka tas skāra arī ievērojamu vidējās zemniecības daļu.”¹⁴⁵

Ievērojot padomju režīma represiju un latviešu pretestības problēmas nozīmīgumu un aktualitāti mūsdienu Latvijas historiogrāfijā, būtu vēlreiz jāakcentē viltošanas metodes, kas tika plaši lietotas padomju historiogrāfijā šo vēstures aspektu iztirzāšanā. Pirmkārt, tā ir noklusēšana un faktoloģijas aizvietošana ar ideoloģiskiem štampiem, stereotipiem un vērtējumiem. Sevišķi spilgti šī padomju historiogrāfijas iezīme atklājas pētījumu valodā, kurā galvenie vārdi, daļēji jau kļūdami par terminiem, bija “cīņa”, “šķiru cīņa”, “šķiras ienaidnieki”, “prettautiskā darbība”, “buržuāziskie nacionālisti” u.tml. Otrkārt, eifēmismu lietošana – “pārvietošana”, “izolācija”, respektīvi, deportācijas; “kulaku izstumšana” – zemnieku izputināšana un tiesību atņemšana utt. Treškārt, avotu tendenciozā atlase.¹⁴⁶ Ceturtkārt, sniegtās informācijas neskaidrība, kādēļ nevar šo informāciju pārbaudīt, jo informācijas avotus neminēja, bet fakti netika lokalizēti, piemēram: “Jaunā kolhozu zemniecība aizvien noteiktāk sāka prasīt, lai padomju vara sper noteiktus soļus bandītisma apkarošanā.”¹⁴⁷

Tādējādi Latvijas padomju historiogrāfijā šķiru cīņu tēloja shematiski un fragmentāri. Būtībā šīs problēmas apgaismojumu var uzskatīt gan par viltošanu, gan noklusēšanu.

Atšķirībā no šķiru cīņas sociālistiskajai industrializācijai, lauksaimniecības sociālistiskajai pārkārtošanai un tautas labklājības līmeņa pieaugumam Latvijas padomju historiogrāfijā tika pievērsta sevišķi liela uzmanība. Pētījumi tika pārbīvēti ar statistiku un konkrētiem faktiem. Tas, bez šaubām, paaugstināja šo darbu zinātnisko nozīmi, kas daļēji saglabājas arī mūsdienās. Taču darbos minētā faktoloģija jāpārbauda, jo padomju oficiālā statistika, uz kuru tie balstījās, nebija visai ticama.¹⁴⁸

Sociālistiskās industrializācijas pētīšanā sevišķi tika akcentēti panākumi tautsaimniecībā, plānu nozīme “sociālistiskajos pārveidojumos” un ražošanas celšanā, piegades plānu sekmīga izpilde, rūpniecības, transporta un celtniecības strauja attīstība, Komunistiskās partijas direktīvu pozitīvā loma panākumu sasniegšanā, citu PSRS republiku palīdzība un ekonomiskie sakari ar tām, strādnieku šķiras izaugsme, sociālistiskās sacensības izvērsums, labklājības līmeņa pieaugums utt.¹⁴⁹ Bet par sociālistiskās industrializācijas galveno rezultātu uzskatīja Latvijas PSR rūpniecības pilnīgu integrēšanos PSRS ekonomikā: “Latvijas PSR rūpniecība visā pilnībā bija ieņēmusi savu vietu Vissavienības darba dalīšanā, kļuvusi par organisku PSRS ekonomikas sastāvdaļu.”¹⁵⁰

Turpretim sociālistiskās industrializācijas negatīvajām sekām īpašu uzmanību nepievērša, taču tās arī nenoklusēja. No Latvijas padomju historiogrāfijas (pareizāk – tajā minētie statistikas dati) varēja rast diezgan skaidru priekšstatu par rūpniecības nesabalansēto attīstību, kas neatbilda Latvijas resursiem un iespējām, par migrācijas procesiem, kas noteica būtiskās izmaiņas Latvijas iedzīvotāju etniskajā sastāvā, par lauku depopulāciju rūpniecības attīstības dēļ.¹⁵¹ Bieži vien šīs sekas konstatēja un reizē attaisnoja – “rūpniecības darbaspēka resursu papildināšanās uz lauku rēķina visumā bija likumsakarīgs process”¹⁵².

Līdzīgi Latvijas padomju historiogrāfija atveidoja *sociālistiskos pārveidojumus* lauksaimniecībā. Darbu klāsts šim sovetizācijas aspektam ir liels,¹⁵³ taču tas nav tik iespaidīgs salīdzinājumā ar sociālistiskās industrializācijas historiogrāfiju acīmredzot tāpēc, ka panākumi lauksaimniecībā nebija tik spoži kā rūpniecībā.

Latvijas padomju historiogrāfija diezgan sīki pētīja 1944.–1945. gada zemes reformas īstenošanu, kooperācijas gaitu, akcentēja Komunistiskās partijas “vadošo lomu sociālistiskajos pārveidojumos” laukos, lauksaimniecības materiāli tehniskās bāzes izveides aspektus, lauksaimniecības attīstības ekonomisko, tehnoloģisko un organizatorisko pusi.¹⁵⁴ Loģiski spriežot, pētnieku uzmanības centrā bija jābūt kolektīvizācijai. Taču kolektīvizācija tikai atsevišķos gadījumos tika pētīta speciāli.¹⁵⁵ Tās norise parasti tika parādīta vispārējos apskatos un pārskata monogrāfijās¹⁵⁶ vai arī tādos monogrāfiskajos pētījumos, kuros tika aplūkots plašāks jautājumu loks.¹⁵⁷ Izskaidrot šo faktu var tikai hipotētiski: kolektīvizācijas gaitas īpaša un dziļa izpēte prasīja adekvāti lielu uzmanību padomju varas terora pasākumiem, to skaitā 1949. gada deportācijai. Taču sevišķi akcentēt šādus faktus padomju okupācijas laikā nebija iespējams, tāpēc pētnieki izvēlējās citas problēmas, kas bija saistītas ar lauku sociālistisko pārveidojumu tehnoloģisko vai ekonomisko pusi. Turklāt, pētot kolektīvizācijas problēmu speciāli, bija jāakcentē arī tās negatīvās sekas – lauksaimniecības atpalcība, lauku depopulācija u.c. Ar kolektīvizāciju saistītos pētījumos, kā arī vispārējos apskatos šīs sekas varēja tikai pieminēt,¹⁵⁸ dažreiz nonākot pretrunās pat vienā un tajā pašā lappusē: “[..] sociālistiskā lauksaimniecība neapstrīdami ir pierādījusi savas priekšrocības salīdzinājumā ar sīkajām zemnieku saimniecībām”; “PSKP CK 1953. g. septembra plēnums atklāja un parādīja vairākus cēloņus, kas traucē lauksaimniecības attīstību”.¹⁵⁹ Izskaidrojot atpalcības cēloņus Latvijas lauksaimniecībā, padomju historiogrāfija atsaucās vai nu uz Otrā pasaules kara sekām, vai arī uz organizatoriskām problēmām, kas bija radušās kolhozu dibināšanas laikā. Reizē tika būtiski pārspīlēta Komunistiskās partijas loma “atpalcības pārvarēšanā”. Šai sakarā sevišķi augstu Latvijas padomju historiogrāfijā tika vērtēts PSKP CK 1953. gada septembra plēnums.¹⁶⁰

Atšķirībā no sociālistiskās industrializācijas un kolektīvizācijas norises apgaismojuma sociālistiskās kultūras revolūcijas attēlošanā Latvijas padomju historiogrāfijā

izdevās radīt nepretrunīgu un konsekventu šīs sociālisma celtniecības sastāvdaļas versiju. Pētījumos ietilpa darbi, kuros tika aplūkota izglītības, zinātnes, kultūras, tai skaitā – daiļliteratūras, mākslas, mūzikas, dramaturģijas attīstība.¹⁶¹ Historiogrāfijas svarīgāko daļu veidoja pētījumi, kuros tika speciāli un vispusīgi aplūkotas visas sociālistiskās kultūras revolūcijas izpausmes un sevišķi tika akcentēta Komunistiskās partijas loma tās īstenošanā.¹⁶²

Aprakstot sociālistiskās kultūras revolūcijas norisi, Latvijas padomju historiogrāfijā neatlaidīgi tika uzsvērts tās ideoloģiskais mērķis – tautas ideoloģiskā indoktrinācija: “Sociālistiskā kultūras revolūcija ir revolucionārs sabiedrības garīgās dzīves pārveidošanas process, kā satvars ir darbaļaužu pārvēršana par sociāli aktīviem vēstures progresa dalībniekiem, jaunā cilvēka audzināšana.”¹⁶³ Ievērojot tādu kultūras revolūcijas ievirzi, jāatzīmē, ka padomju historiogrāfijā izdevās radīt konkrētu priekšstatu par latviešu ideoloģiskās “audzināšanas” līdzekļiem un par šo līdzekļu nozīmi cilvēku garīgajā pārveidošanā. Gluži pareizi tika atzīmēts, ka lielākais iedarbības spēks bija izglītībai, mākslai, kā arī mērķtiecīgai propagandai¹⁶⁴ un masu organizācijām – komjaunatnei un pionieru organizācijai¹⁶⁵ – it sevišķi “cīņā pret buržuāziskās ideoloģijas paliekām”¹⁶⁶. Taču šo līdzekļu lietošanas rezultāti un ideoloģisko pasākumu efektivitāte tika būtiski pārspīlēta: “Bija radīta visai tautai kopīga sociālistiskā kultūra, [...] bija izveidoti priekšnosacījumi, lai sociālistiskā ideoloģija [...] kļūtu par visas tautas ideoloģiju.”¹⁶⁷

Lai gan bija pārspīlējumi un izvirzītas nepamatotas tēzes, no pētījumiem var rast priekšstatu arī par kultūras revolūcijas pretrunīgo norisi, kā arī par tās sekām. Dažviet pētījumos parādījās atrunas, kas atspoguļoja reālo situāciju, piemēram, grūtības ideoloģiskās indoktrinācijas īstenošanā: “[...]sociālistiskās apziņas izveidošanās [...] radošajā inteliģencē notiek lēnāk un grūtāk nekā strādnieku šķirā, darba zemniecībā [...]”¹⁶⁸ Daži pētījumos minētie fakti tieši liecina par padomju režīma represijām. Te var minēt 1949.–1951. gadā notikušo skolotāju atestāciju, kuras rezultātā no darba tika atbrīvotas “politiskā un profesionālā ziņā nepiemērotas personas”¹⁶⁹, bibliotēku fondu “tīrīšanu”¹⁷⁰ u.c. Bet šie atsevišķie fakti negrāva sociālistiskās kultūras revolūcijas idealizēto ainu, ko veidoja padomju historiogrāfija.

Kā jau atzīmēts, sociālisma celtniecību vainagoja “latviešu sociālistiskās nācijas” izveide. Liekas, ka iepriekš minētos darbus par šo sovietizācijas aspektu¹⁷¹ diez vai var uzskatīt par pētījumiem vēsturē, jo tajos tika raksturota parādība, kura faktiski nepastāvēja. Tāpēc šie darbi parāda nevis autoru spēju atveidot pagātņi, bet gan vairāk – spējas teoretizēt.

Konstatējot, ka “latviešu sociālistiskā nācija pamatvilcienos tapusi 50. gadu vidū”¹⁷², autori minēja tās pazīmes, kurām lielākoties bija sociāli ekonomisks raksturs: “Sociālisma uzcelšanas rezultātā Padomju Latvijā latviešu nācija kļuva sociālistiska

ne tikai sava valstiski tiesiskā statusa ziņā, bet arī savu sociāli ekonomisko parametru ziņā.”¹⁷³ Bet par tās izveidošanas priekšnoteikumiem uzskatīja “sociālistisko revolūciju” un pārmaiņas sociālajā struktūrā, “sociālistiskā ražošanas veida un sociālistisko ražošanas attiecību” izveidi, “sociālistiskās kultūras revolūcijas” uzvaru, latviešu “morāli politisko vienotību” un “draudzīgas attiecības un sadarbību ar citām sociālistiskām nācijām”.¹⁷⁴

Aplūkojot Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfiju, vēlreiz uzsverot tās raksturīgākās iezīmes, var secināt:

Latvijas sovetizācijas norises izpētē padomju historiogrāfiskā tradīcija paspēja sasniegt savus kalngalus – pētījumu ziņā tā bija ļoti plaša, bet konceptuālo pieeju ziņā – konsekventa. Gandrīz visas vēstures problēmas, kas ir mūsdienu Latvijas historiogrāfijas uzmanības centrā, tā vai citādi tika apgaismotas Latvijas PSR vēstures zinātnē. Taču jāatzīmē, ka daži padomju historiogrāfijā sevišķi intensīvi pētīti vēstures aspekti, to skaitā ekonomikas un sociālās vēstures jautājumi padomju okupācijas laikā, mūsdienu historiogrāfijā ir palikuši novārtā. Šai ziņā Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfija joprojām saglabā zinātnisko aktualitāti.

Visu vēstures aspektu un problēmu interpretāciju ievirzi un saturu, kā arī faktu vērtējumus nosacīja neelastīgā marksistiskā metodoloģija, “sociālistiskās revolūcijas” un “sociālisma celtniecības” abstraktās koncepcijas, kas prasīja vēstures procesa un Latvijas sovetizācijas vēstures faktu izkropļošanu, lai Latvijas sovetizācijas (sociālisma celtniecības) versija pilnīgi atbilstu metodoloģisko avotu atziņām. Kopumā Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfija bija mākslīga un ārkārtīgi ideoloģizēta, par ko liecina ideoloģisko stereotipu, štampu un vērtējumu lielais īpatsvars vēstures procesa atveidē. Var arī atzīmēt historiogrāfijas dehumanizēto būtību, kas atklājās vēstures rekonstrukcijas statistiskajā un socioloģiskajā raksturā, Latvijas vēstures unificēšanā PSRS vēstures kontekstā. Tāda vēstures pētniecības ievirze labi atbilda savam laikmetam – situācijai okupētajā Latvijā – un padomju režīma mērķiem,¹⁷⁵ tāpēc tā bija nenovēršama.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Croce B. Teoria e storia della storiografia. – Bari, 1917. Sk. krievu tulkojumā: Кроче Б. Теория и история историографии. – Москва, 1998, c. 9, 10.
- ² Piemēram, sk.: Ivanovs A. Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments: Historiogrāfijas konceptuālais līmenis // Padomju okupācijas režīms Baltijā, 1944–1959: Politika un tās sekas. Referātu kopsavilkumi. – Rīga, 2002, 10.–12. lpp.; Strods H. Latvijas vēstures zinātne (1945.–1990.) // Latvijas Vēsture, 1991, 1. nr., 3. lpp.

- 3 Līdzīga pieeja tika realizēta padomju historiogrāfijas pētīšanā Vissavienības mērogā. Piemēram, sk.: *Афанасьев Ю.* Феномен советской историографии // Советская историография. – Москва, 1996, с. 9, 19; *Ярошевский М.* Сталинизм и судьбы советской науки // Репрессированная наука. – Ленинград, 1991, с. 10. Sk. arī: *Tillett L.* The Great Friendship: Soviet Historians on the Non-Russian Nationalities. – Chapel Hill, 1969; *Nyrady K. E.* Historians and the Nationality Dissatisfaction // Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States: Shifting Support Patterns in the Soviet Baltic Region. – N.Y.; London, 1977, pp. 58–82, etc.
- 4 *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (Konceptuāls pārskats) // Latvijas Vēsture, 2003, 2. nr., 75. lpp.
- 5 Šķiet, ka šajā definīcijā vārds “buržuāziska” būtu jāliek pēdējās. – *Oberlanders E.* Sovietizācijas instrumenti 1939./40. un pēc 1944./45. gada // Padomju okupācijas režīms Baltijā ..., 8. lpp. – Līdzīgi sovietizācijas saturu interpretē citi pētnieki, kuri akcentē šī procesa dažādus aspektus politikas, ekonomikas, sociālo attiecību, kultūras un garīgās dzīves sfērā. Piemēram, sk.: *Doersam Ch.* Sovietization, Culture, and Religion // Nationality Group Survival in Multi-Ethnic States ..., pp. 149, 150; *Kazlas J. A.* Social Distance among Ethnic Groups // Ibid, p. 230; *Rakowska-Harmstone T.* Baltic Nationalism and the Soviet Armed Forces // Journal of Baltic Studies, Fall, 1986, vol. 17, no. 3, p. 184; *Hosking G.* The First Socialist Society: A History of the Soviet Union from Within. – Cambridge (Mass), 1985, p. 259; *Vardys V. S.* Soviet Nationality Policy as Instrument of Political Socialization: The Baltic Case // Res Baltica. – Leyden, 1968, p. 117; u.c.
- 6 Dažreiz šo robežu precīzi neapzīmē, uzskatot sovietizāciju par nepārtrauktu procesu, kas turpinājās arī 60. gados. Sk., piemēram: *Šilde A.* Bez tiesībām un brīvības: Latvijas sovjetizācija, 1944–1965. – Kopenhāgena, 1965.
- 7 *Зутис Я.* Развитие исторической науки в Советской Латвии // Известия Академии наук Латв. ССР (turpmāk – Изв. АН), 1955, № 7, с. 57–77; *Zutis J.* PSRS un Latvijas PSR vēstures zinātnes sasniegumi // Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis (turpmāk – ZAV), 1957, 10. nr., 55.–74. lpp.
- 8 *Zutis J.* PSRS un Latvijas PSR ..., 72. lpp.; sk. arī: *Зутис Я.* Развитие исторической науки ..., с. 74, 75.
- 9 *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии. – Рига, 1970, с. 415–455. Sk. arī: *Bīrons A., Dorošenko V.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā. – Rīga, 1966.
- 10 Piemēram, sk.: Latvijas Komunistiskās partijas vēstures problēmu zinātniskā risināšana // Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts – PSKP CK Marksisma-ļeņinisma institūta filiāle. 60. – Rīga, 1980, 21.–39. lpp.; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР в 70-е годы // История СССР, 1982, № 5, с. 3–20; *Бирон А.* Историческая наука Латвийской ССР во второй половине 1970-х – начале 1980-х годов // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе. – Рига, 1983, с. 5–48; u.c.
- 11 *Zeids T.* Vēstures zinātnes attīstība Padomju Latvijā divdesmit piecos gados (1940.–1965.) // ZAV, 1965, 7. nr., 58.–66. lpp. – Sk. arī iepriekšminētos J. Zuša pētījumus.
- 12 *Томан Б.* Историография истории Коммунистической партии Латвии (конец XIX – начало 60-х годов XX в.). – Рига, 1983, с. 192–201; Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts ..., 7.–18. lpp.; Институт истории Академии наук Латвийской ССР. – Рига, 1976.

- ¹³ *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия в освещении латвийских советских историков // Изв. АН, 1969, № 2, с. 3–16; *Васерманис Я.* Некоторые проблемы современной историографии переходного периода от капитализма к социализму в Советской Латвии // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1987, т. 9, с. 105–122; *Горе И.* Советская историография социалистической индустриализации Латвийской ССР: (К постановке проблемы) // Turpat, 123.–139. lpp.; *Крегерс О.* Исследование истории рабочего класса // Историческая наука Советской Латвии на современном этапе, с. 151–170; *Шнейдере И.* Основные направления в изучении индустриализации Латвийской ССР // Изв. АН, 1984, № 7, с. 13–29; *Васерманис Я., Зиле Л.* Строительство социализма в Латвии: Проблемы историографии // История СССР, 1986, № 3, с. 39–51; *Бирон А., Савченко В., Шнейдере И.* Переходный период от капитализма к социализму в истории Латвийской ССР: Сущность проблемы // Изв. АН, 1987, № 2, с. 32–43.
- ¹⁴ *Васерманис Я.* Победа колхозного строя в республиках Прибалтики: Советская историография социалистического преобразования сельского хозяйства в Литве, Латвии и Эстонии. – Рига, 1988.
- ¹⁵ Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт компартий Литвы, Латвии, Эстонии. – Рига, 1982, с. 21–45; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980, 19.–26. lpp.; u.c.
- ¹⁶ *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия ..., с. 6, 8, 11, 12. – *Рёс А. Вīrona šo tēzi ("mīkstinātā" veidā) atkārtoja citi historiogrāfijas pētnieki.* – Sk.: *Васерманис Я.* Победа колхозного строя ..., с. 16, 18; *Шнейдере И.* Основные направления ..., с. 19.
- ¹⁷ Padomju laikos historiogrāfijas pētnieki cīņu pret "buržuāzisko" un "nacionālistisko" historiogrāfiju uzskatīja par savu prioritāro uzdevumu. – *Бирон А.* Развитие историографических исследований в Советской Латвии // Историографические исследования в Советской Прибалтике и Белоруссии. – Рига, 1972, с. 16. – Tieši tāpēc par "buržuāziskās" historiogrāfijas kritiku tika sarakstīti daudzi sacerējumi. Parasti tie bija standarta: tika minētas ārzemju (trimdas) autoru atsevišķas tēzes, bet to apstrīdēšana balstījās nevis uz pētāmajos darbos minēto faktu un argumentācijas kritisku pārbaudi, bet uz piemēriem, kas aizgūti no padomju vēsturnieku darbiem. Rezultātā kritika kļuva bezpriekšmetiska. Piemēram, sk. dažus sovetizācijas aspektu traktējumu kritiku: Прибалтийская реакционная эмиграция сегодня: Литовская, латышская и эстонская антисоветская эмиграция на службе империализма. – Рига, 1979, с. 68–186.
- ¹⁸ *Васерманис Я., Зиле Л.* Строительство социализма в Латвии ..., с. 41–44; *Васерманис Я.* Некоторые проблемы современной историографии ..., с. 116; *Горе И.* Советская историография социалистической индустриализации ..., с. 136. Sal. ar: *Бирон А., Савченко В., Шнейдере И.* Переходный период ..., с. 39, 40.
- ¹⁹ Jāatzīmē, ka faktiski padomju historiogrāfiskās tradīcijas pārvērtēšana sākusies jau pirms 1991. gada. Par to liecina gan atsevišķu problēmu historiogrāfiskie apskati (sk.: *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация в Латвии: Ход, итоги, проблемы. – Рига, 1989, с. 14–38), gan arī pirmie konceptuālie apcerējumi par Latvijas vēstures zinātnes vēsturi (*Strods H.* Ievadlekcija Latvijas vēsturē. – Rīga, 1990).

- ²⁰ *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne ..; *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts laikmeta kontekstā // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 1995, 4. nr., 19.–37. lpp.; *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija (1946–1999). – Rēzekne, 1999, 46.–98. lpp.; *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments ..; *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija: (Konceptuāls pārskats) // Latvijas Vēsture, 2003, 2. nr., 75.–83. lpp., 3. nr., 69.–77. lpp.
- ²¹ Rakstā šis aspekts tiks parādīts konseptīvi, jo Latvijas padomju historiogrāfijas metodoloģija un konceptuālās pieejas jau pētītas. Sk. H. Stroda un A. Ivanova iepriekšminētos darbus.
- ²² Piemēram, sk.: *Удачин С.* Земельная реформа в Советской Латвии. – Рига, 1948; *Lebedevs I.* Cīņā par Latvijas sociālistiskās rūpniecības atjaunošanu un uzplaukumu. – Rīga, 1948; *Lebedevs I.* Padomju Latvijas boļševiki cīņā par rūpniecības attīstību. – Rīga, 1949; *Nikonovs A.* Par Padomju Latvijas lauksaimniecības straujāku attīstību. – Rīga, 1948; u.c.
- ²³ Kā jau atzīmēts, šo publikāciju trūkumus konstatēja historiogrāfijas pētnieki jau padomju laikos. – Sk.: *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия .., с. 11; *Шнейдере И.* Основные направления .., с. 15.
- ²⁴ Tādu arcerējumu raksturīgākais (tipiskākais) piemērs ir: *Kalnberziņš J.* Padomju Latvijas desmit gadi. – Rīga, 1950. – Sk. arī Fr. Deglava, V. Lāča un citu valsts un partijas darbinieku sacerējumus, pārskatus un runas.
- ²⁵ Построение социализма в Советской Прибалтике .., с. 24.
- ²⁶ *Томан Б.* Историография .., с. 192; *Горе И.* Советская историография .., с. 125; *Васерманис Я.* Победа колхозного строя .., с. 16.
- ²⁷ *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия .., с. 6.
- ²⁸ *Томан Б.* Историография .., с. 226; *Горе И.* Советская историография .., с. 125.
- ²⁹ *Васерманис Я.* Победа колхозного строя .., с. 16.
- ³⁰ Построение социализма в Советской Прибалтике .., с. 25, 26.
- ³¹ *Васерманис Я.* Победа колхозного строя .., с. 16.
- ³² *Старииков Н.* Эпоха “оттепели” и этапы эволюции сталинизма: вопросы историографии // Советская историография. – Москва, 1996, с. 316, 317; *Tillett L.* The Great Friendship .., pp. 228–230; *Strods H.* Latvijas vēstures zinātne .., 3. lpp. – Jāatzīmē, ka arī padomju historiogrāfija 1956. gadu (PSKP 20. kongresu) faktiski uzskatīja par robežu vēstures zinātnes attīstībā, taču neakcentēja pārmaiņu saturu un būtību. – Sk.: *Brons A.* Latvijas PSR vēstures zinātne pēc PSKP XX kongresa // ZAV, 1963, 3. nr., 113.–125. lpp.
- ³³ *Афанасьев Ю.* Феномен советской историографии .., с. 32; *Маслов Н.* “Краткий курс истории ВКП(б)” – энциклопедия и идеология сталинизма и постсталинизма: 1938–1988 гг. // Советская историография .., с. 265.
- ³⁴ *Иллерицкая Н.* Становление советской историографической традиции: наука не обретшая лица // Советская историография .., с. 183.
- ³⁵ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija .., 2. nr., 77. lpp.
- ³⁶ Turpat, 78. lpp.
- ³⁷ Šo apsvērumu dēļ trešais posms tikai daļēji ietilpst šajā rakstā aplūkotajās problēmās un tādējādi tiks raksturots fragmentāri. Latvijas historiogrāfijas (tai skaitā Latvijas sovetizācijas vēstures historiogrāfija) transformācija 80. gadu beigās – 90. gadu sākumā ir atsevišķa, patstāvīga problēma,

kam nepieciešama speciāla un dziļa izpēte triju – Latvijas padomju, Latvijas pilsoniskās (trimdas) un Latvijas jaunākās historiogrāfijas tradīciju kontekstā.

- 38 Latvijas PSR vēsture, 3. sēj.: No 1917. gada līdz 1950. gadam / Atb. red. K. Strazdiņš. – Rīga, 1959. – Apkopojošo kolektīvo monogrāfiju oficiālais statuss padomju vēstures zinātnē konstatēts gan padomju historiogrāfijā (*Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 20., 21. lpp.), gan arī ārzemju historiogrāfijā (*Tillet L.* The Great Friendship ..., pp. IX, 420).
- 39 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem līdz mūsu dienām (3. pārstr. un papild. izd.) / A. Drīzuļa red. – Rīga, 1986, 2. sēj.
- 40 *Шнейдер И.* Социалистическая индустриализация ..., с. 21.
- 41 Sk. publikācijas, kas minētas 22. un 24. atsaucē.
- 42 No raksturīgākajām publikācijām var minēt jubilejas rakstu krājumos publicētos rakstus. Apcerējumu autoru vidū ir gan zinātnieki, gan arī partijas un valsts darbinieki: *Plūdonis M.* Sociālistiskās rūpniecības uzplaukums Padomju Latvijā // Padomju Latvijas 15 gadi: Rakstu krājums. – Rīga, 1955, 127.–157. lpp.; *Vanags J.* Padomju Latvijas lauksaimniecība 15 gados // Turpat, 158.–184. lpp.; *Peļše A.* Latviešu kultūras uzplaukums // Turpat, 185.–211. lpp.; *Berkļavs E.* Tautas materiālās labklājības pieaugums padomju varas gados Latvijā // Turpat, 212.–237. lpp.; *Tumševics V.* Padomju Latvijas rūpniecības attīstība // Sociālisma uzvara Latvijā: Padomju Latvijas 20. gadadienai veltīts rakstu krājums. – Rīga, 1960, 63.–83. lpp.; *Sumins A.* Latvijas sociālistiskās lauksaimniecības divdesmit gadi // Turpat, 85.–103. lpp.; *Andersone E.* Padomju Latvijas skolas attīstība // Turpat, 131.–161. lpp.; *Kalpiņš V.* Sociālistiskās kultūras uzplaukums Padomju Latvijā // Baltijas padomju republikas PSRS tautu brālīgajā saimē. – Rīga, 1960, V, 3.–23. lpp. – un daudzi citi raksti, kuriem ir līdzīga ievirze un zinātniskā kvalitāte.
- 43 *Томан Б.* Историография ..., с. 267.
- 44 *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия ..., с. 16.
- 45 Piemēram, sk.: *Strazdiņš K.* Latvijas PSR strādnieku šķira cīņā par lauksaimniecības pārveidošanu uz sociālisma pamatiem // ZAV, 1955, 7. nr., 33.–42. lpp.; *Науменко Н.* Индустриализация Советской Латвии в первой послевоенной пятилетке // Изв. АН, 1956, № 2, с. 45–60; *Савченко В.* Стрādnieku šķiras un zemniecības savienība Padomju Latvijā. – Rīga, 1958; *Бумбер Я.* Об общих и особенных закономерностях социалистического строительства в Советской Латвии // Изв. АН, 1960, № 7, с. 107–118; u.c.
- 46 Piemēram, sk. disertācijas, kuru tematika atspoguļo padomju historiogrāfijas prioritātes 50. gados: *Кузнецов И.* Борьба за создание предпосылок социалистического преобразования сельского хозяйства Латвии (1946–1948гг.) (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. экон. наук). – Ленинград, 1950; *Офманис Я.* Социалистическое преобразование сельского хозяйства Латвийской ССР (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Москва, 1952; *Раевский В.* Коммунистическая партия Латвии в борьбе за выполнение четвертого (первого послевоенного) пятилетнего плана в области промышленности (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Москва, 1955; *Рашкевиц А.* Борьба трудящихся Латвии за социалистическое преобразование и развитие народного хозяйства республики (1944–1950 гг.) (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Москва, 1955; *Леднева Т.* Борьба Коммунистической партии за механизацию сельского хозяйства Латвии в послевоенный период (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Москва, 1956.

- ⁴⁷ Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj.; Latvijas PSR vēsture: Saīsināts kurss. – Rīga, 1956.
- ⁴⁸ Taču pati padomju vēstures zinātne Komunistiskās partijas līderu publicistiskos darbus joprojām uzskatīja par “sociālisma celtniecības” historiogrāfijas neatņemamu sastāvdaļu. Tādu darbu vidū var minēt: *Пельше А.* Строительство коммунизма и задачи общественных наук // *Коммунист Советской Латвии*, 1963, № 2, с. 8–18; *Voss A.* Pēc Ļeņina novēlējumiem. – Rīga, 1968; *Voss A.* Padomju Latvija. – Rīga, 1978; un daudzus citus sacerējumus.
- ⁴⁹ Visus novadpētnieciskos darbus un uzņēmumu vēstures apcerējumus nav iespējams minēt. Turklāt šo publikāciju zinātniskā nozīme ir apšaubāma. Priekšstatu par šīm publikācijām veido historiogrāfijas apskati. – Sk.: *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия ..., с. 14; *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии ..., с. 428, 435, 436; *Головчик А.* Изучение проблем развития сельского хозяйства // *Историческая наука Советской Латвии ...*, с. 188; u.c. No pētījumiem uzmanību ir pelnījuši: *Čivkule E.* Daži jautājumi par Latgales lauku darba ļaužu kolektīvās atpūtas un kultūras attīstību (1950.–1968. g.) // *Arheoloģija un etnogrāfija*. – Rīga, 1973, 10. laid., 253.–266. lpp.; *Zavarina A.* Par strādnieku kadru veidošanos rūpniecības uzņēmumos Latgalē // *Turpat*, 267.–282. lpp.; *Зиле Л.* Трудовой коллектив завода ВЭФ. – Рига, 1976; *Барковская Г.* Начало восстановления промышленности и хозяйства города Даугавпилса (июль 1944–1945 гг.) // *Изв. АН*, 1978, № 7, с. 27–40; Rīga sociālisma laikmetā / *Atb. red. A. Drīzulis*. – Rīga, 1980, 221.–246. lpp.
- ⁵⁰ Sk., piemēram, *V. Karaļuna, A. Golovčikas, A. Krastiņa* un citu pētnieku rakstus: *Karaļuns V.* Lauksaimniecības kooperācija Padomju Latvijā pirmajos pēckara gados (1945–1949) // *ZAV*, 1975, 6. nr., 77.–88. lpp.; 8. nr., 15.–28. lpp.; *Karaļuns V.* Latvijas Kompartijas darbība republikas lauksaimniecības elektrifikācijā (1940–1953) // *ZAV*, 1976, 6. nr., 37.–57. lpp.; *Каралюн В.* О теоретических основаниях политики партии в области развития аграрно-индустриальных отношений // *Изв. АН*, 1978, № 6, с. 31–42; *Каралюн В.* Достижения Компартии Латвии в преобразовании и развитии аграрно-индустриальных отношений (1940–1959 гг.) // *Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии*. – Рига, 1979, т. 1, с. 127–148; *Каралюн В.* Деятельность Компартии Латвии по формированию и развитию аграрно-индустриального отряда рабочего класса Латвийской ССР // *Изв. АН*, 1980, № 7, с. 42–51; *Golovčika A.* Padomju saimniecību vadošo kadru un lauksaimniecības speciālistu sastāva kvantitatīvās un kvalitatīvās pārmaiņas Latvijas PSR (1945–1975) // *ZAV*, 1981, 7. nr., 27.–48. lpp.; *Krastiņš A.* Strādnieku šķiras agrāri industriālās daļas veidošanās Latvijas PSR (1945–1978) // *ZAV*, 1981, 9. nr., 20.–30. lpp.; un daudzi citi raksti
- ⁵¹ *Зиле Л.* Роль Коммунистической партии Латвии в формировании советского рабочего класса республики (1940–1950 гг.) // *Изв. АН*, 1964, № 10, с. 3–12; *Millere M.* Sociālistiskās industrializācijas sākums Padomju Latvijā // *P. Stučkas Latvijas Valsts universitātes aspirantu zinātniskie raksti*. – Rīga, 1965, 4. sēj., 37.–56. lpp.; *Krēgere O.* Latvijas PSR Valsts darbaspēka rezerves: kvalitatīvas izmaiņas strādnieku kadru sagatavošanā (1946–1958) // *ZAV*, 1979, 8. nr., 69.–83. lpp.; *Krēgere O.* Latvijas PSR rūpniecības strādnieku izglītības līmeņa paaugstināšanas uzdevumi un to risināšana 50. gados // *ZAV*, 1978, 8. nr., 20.–37. lpp.; *Черенков В.* Формирование и развитие отряда строительных рабочих Советской Латвии (1946–1959 гг.) // *Изв. АН*, 1982, № 1, с. 27–37; u.c.
- ⁵² *Vīksne I.* Latvijas PSR un brālīgo republiku savstarpējo ekonomisko sakaru nostiprināšanās un attīstība (1946–1950) // *ZAV*, 1982, 7. nr., 34.–45. lpp.

- ⁵³ *Страздинь К.* Формирование латышской социалистической нации // Формирование социалистических наций в СССР. – Москва, 1962, с. 451–484; sk. arī: *Strazdiņš K.* Latviešu sociālistiskā nācija. – Rīga, 1961; *Голдманис Ю.* Роль Компартии Латвии в обеспечении изменений социально-классовой структуры латышской нации в процессе перерастания ее из капиталистической в социалистическую // Вопросы истории и партийного строительства Коммунистической партии Латвии. – Рига, 1981, т. 3, с. 126–138; *Goldmanis J.* LKP darbība krievu un latviešu tautu vēsturisko sakaru propagandā sociālisma celtniecības periodā republikā // Latvija un Krievija: Vēsturiskie un kultūras sakari. – Rīga, 1987, 123.–128. lpp.
- ⁵⁴ *Круминь В.* Деятельность Коммунистической партии Латвии по укреплению своих рядов и расстановке партийных сил в 1945–1958 гг. // Изв. АН, 1965, № 5, с. 23–36; *Rumba E.* Latvijas K(b)P darbība PSRS Augstākās Padomes 1946. gada vēlēšanu sagatavošanā – nozīmīgs pasākums sociālistiskās demokrātijas veidošanā // Latvijas Komunistiskās partijas vēstures un partijas celtniecības jautājumi. – Rīga, 1983, 5. sēj., 47.–65. lpp.; *Riekstiņš J.* Pagastu partorgi – lauku iedzīvotāju iedvesmotāji un organizētāji cīņā pret kulaku sabotāžu un buržuāzisko nacionālistu bruņoto pagrīdi // Turpat, 1986, 8. sēj., 110.–130. lpp.; u.c.
- ⁵⁵ Piemēram, sk.: *Pelkaus E.* Lielais Oktobris un kultūras revolūcijas īstenošana Latvijā // ZAV, 1977, 10. nr., 127.–137. lpp.
- ⁵⁶ *Бумбер Я.* Об общих и особенных закономерностях ..
- ⁵⁷ Piemēram, sk.: *Хофрате А.* Образование первичных партийных организаций школ и их роль в идейно-политическом воспитании молодежи Латвийской ССР (1944–1950) (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Рига, 1974; *Крегере О.* Рост культурно-технического уровня рабочих промышленности Латвийской ССР в 1946–1958 гг. (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Рига, 1980; *Риекстиньш Я.* Организаторская и идейно-политическая работа волостных партийных организаторов ЦК Компартии Латвии (1944–1950 гг.) (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. канд. ист. наук). – Таллин, 1984.
- ⁵⁸ *Зиле Л.* Коммунистическая партия Латвии во главе строительства социализма в республике (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. докт. ист. наук). – Москва, 1979; *Каралюн В.* Деятельность Компартии Латвии по развитию производственно-экономических отношений между промышленностью и сельским хозяйством в условиях строительства и упрочения социализма (1940–1959 гг.) (Автореф. дис. на соиск. уч. ст. докт. ист. наук). – Таллин, 1980.
- ⁵⁹ Latvijas Komjaunatnes vēsture dokumentos 1917.–1970. – Rīga, 1973; *Darba un jaunrades gadi* (No sociālistiskās sacensības vēstures Latvijas PSR 1940.–1975. g.): Dokumentu un materiālu krājums. – Rīga, 1977; Профессионально-техническое образование в Латвийской ССР, 1941–1980: Сборник документов и материалов. – Рига, 1982; Социалистическое преобразование сельского хозяйства Латвийской ССР: Сборник документов и материалов. – Рига, 1984.
- ⁶⁰ Latvijas PSR vēsture: Saīsināts kurss / A. Drīzuļa red. (2. pārstr. un papild. izd.). – Rīga, 1967, 550.–611. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 217.–313. lpp.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi, 3. sēj.: 1940–1959. – Rīga, 1981; Rīga sociālisma laikmetā ., Skola Padomju Latvijā / A. Buļļa red. – Rīga, 1977, 38.–64. lpp.; Latvijas PSR strādnieku šķira, 1940–1980. – Rīga, 1985; u.c.

- ⁶¹ Построение социализма в Советской Прибалтике: Исторический опыт Компартий Литвы, Латвии, Эстонии / Отв. ред. А. Педосов. – Рига, 1982.
- ⁶² No tām jāmin: *Birziņa I.* Latvijas PSR vietējo padomju attīstība. – Rīga, 1960; *Sumins A.* Apcerējums par Padomju Latvijas ekonomisko attīstību (1940.–1958.). – Rīga, 1960; *Ostrovskis J.* Kultūras revolūcija Latvijā. – Rīga, 1960; *Терентьева Л.* Колхозное крестьянство Латвии (Историко-этнографическая монография по материалам колхозов Екабпилсского района Латвийской ССР). – Москва, 1960; *Миллер В.* Развитие советской государственности в Латвии. – Москва, 1961; *Миллер В.* Создание советской государственности в Латвии. – Рига, 1967.
- ⁶³ *Зиле Л.* Периоды и этапы строительства социализма и изменение социальной структуры общества (На материалах Латвийской ССР). – Рига, 1975; *Зиле Л.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš. – Rīga, 1980; *Krastiņš A.* No viensētām uz ciematiem: LPSR kolhozu un padomju saimniecību ciematu celtniecības vēsture (1946–1970). – Rīga, 1976; *Каралюк В.* Союз промышленности и сельского хозяйства (Деятельность Компартии Латвии по развитию аграрно-индустриальных отношений. 1940–1959 гг.). – Рига, 1979; *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija Latvijā. – Rīga, 1981; *Muceniece A.* Radošā inteliģence sociālisma celtniecībā: LKP – latviešu tautas radošās inteliģences vadītāja laika posmā no 1940. līdz 1959. gadam. – Rīga, 1981; *Tālberga I.* Padomju Latvijas zinātniskā inteliģence, 1946–1980. – Rīga, 1982; *Pelkaus E.* Sociālistiskās kultūras izveide: Latvijas Komunistiskās partijas darbība sociālistiskās kultūras revolūcijas īstenošanā, 1940.–1959. – Rīga, 1983; *Riekstiņš J.* Pagasta partorgs: ieskaits LK(b)P CK pagastu partijas organizatoru darbības vēsturē. – Rīga, 1983; u.c.
- ⁶⁴ *Васерманис Я.* Некоторые проблемы современной историографии ..., с. 107.
- ⁶⁵ *Маслов Н.* “Краткий курс истории ВКП(б)” ..., с. 261, 262.
- ⁶⁶ *Иллерицкая Н.* Становление советской историографической традиции ..., с. 183.
- ⁶⁷ No 1963. gada tajā pastāvēja PSKP vēstures un partijas celtniecības zinātniskās pētniecības darba koordinācijas padome. Sk. sīkāk: Latvijas KP CK Partijas vēstures institūts ..., 41.–44. lpp.
- ⁶⁸ Sk. sīkāk: *Ivanovs A.* Latvijas PSR historiogrāfija ..., 2. nr., 78., 79. lpp.
- ⁶⁹ Piemēram, sk.: *Riekstiņš J.* Sociālistiskie pārveidojumi un šķiru cīņa Latvijas laukos pirmajos pēckara gados // Latvijas likteņgadi. – Rīga, 1987, 65.–86. lpp.; *Riekstiņš J.* Šķiru cīņa laukos: Jauni fakti un atziņas // Latvijas likteņgadi. – Rīga, 1988, II, 83.–103. lpp.
- ⁷⁰ Piemēram, sk.: *Riekstiņš J.* Daži kolektīvizācijas sagatavošanas un norises jautājumi Latvijas laukos (1944–1953) // Pretstatu cīņā: Latvija 1917.–1950. – Rīga, 1990, 319.–364. lpp.; *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация ..
- ⁷¹ *Зиле Л.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 19. lpp. Sk. arī: *Афанасьев Ю.* Феномен советской историографии ..., с. 22, 23.
- ⁷² *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия ..., с. 6, 10, 12, 16; *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация ..., с. 20, 21; *Томан Б.* Историография ..., с. 217, 226.
- ⁷³ Pat pārskata monogrāfijā “Latvijas PSR vēsture” (3. sējums) atsauču nav, bet no pievienotā avotu un literatūras saraksta nav iespējams izdarīt slēdzienus par dažu tēžu pamatotību. Par izņēmumu var uzskatīt uz plašu empīrisko materiālu balstītus pētījumus. Piemēram, sk.: *Терентьева Л.* Колхозное крестьянство Латвии ..

- ⁷⁴ Sk. sīkāk: *Хорхордина Т.* Архивы в “Зазеркалье”: архивоведческая культура тоталитарных режимов // Советская историография ..., с. 191–214.
- ⁷⁵ *Елпатьевский А.* О раскрекчивании архивных документов // Отечественные архивы, 1992, № 5, с. 16.
- ⁷⁶ Sk. 59. atsauci.
- ⁷⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г.: Латвийская ССР. – Москва, 1962; Padomju Latvijas tautas saimniecības 20 gadi. – Rīga, 1960; Latvijas PSR prese, 1940.–1956. – Rīga, 1958; Советская Латвия за 25 лет. – Рига, 1965; u.c.
- ⁷⁸ Piemēram, sk. avotu bāzi pētījumos: *Каралюн В.* Союз промышленности и сельского хозяйства ..; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..; *Pelkaus E.* Sociālistiskās kultūras izveide ..; u.c.
- ⁷⁹ Zīmīgi, ka Latvijas sovetizācijas padomju historiogrāfijas avotu bāzē atmiņas gandrīz neparādās acīmredzot tāpēc, ka tajās varēja atklāties sovetizācijas “blakusparādības” – padomju režīma terora politika. Tādu pētījumu avotu bāzes nepilnību pamanīja jau A. Bīrons. – *Бирон А.* Проблемы истории первого послевоенного пятилетия ..., с. 10.
- ⁸⁰ Piemēram, reģionālajā monogrāfijā “Sociālisma celtniecība Padomju Baltijā” avotu apskatā arhīva avoti pat nav pieminēti. – Построение социализма в Советской Прибалтике ..., с. 22–24. – Tai pašā laikā avotu vidū minēti ievadraksti laikrakstos (turpat, 24. lpp.). Turpretim monogrāfijas tekstā atsevišķas atsauces uz arhīva avotiem ir sastopamas.
- ⁸¹ Raksturīgs piemērs ir kolektīvās pārskata monogrāfijas: Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..; Rīga sociālisma laikmetā ..
- ⁸² *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija ..
- ⁸³ *Медушевская О.* Источниковедение в России XX в.: Научная мысль и социальная реальность // Советская историография ..., с. 64, 69.
- ⁸⁴ *Варшавчик М.* Историко-партийное источниковедение: Теория. Методология. Методика. – Киев, 1984, с. 106–108.
- ⁸⁵ Piemēram, sk.: *Науменко Н.* Индустриализация Советской Латвии ..
- ⁸⁶ *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация ..., с. 38–49.
- ⁸⁷ *Варшавчик М.* Вопросы логики исторического исследования и исторический источник // Вопросы истории, 1968, № 10, с. 87; *Илизаров Б.* О понятии ценности документального исторического источника // История СССР, 1986, № 5, с. 109.
- ⁸⁸ Šai sakarā jāatzīmē, ka metodoloģiskie avoti jāatšķir no iepriekš minētajiem LKP un PSKP dokumentiem, partijas un valsts līderu runām un referātiem, kuros reāli atspoguļojās Latvijas sovetizācijas aspekti un kuriem tādējādi pētījumos bija vēstures avota loma. Bija iespējama arī metodoloģisko avotu un vēstures avotu sakritība. Kā piemēru var minēt J. Kalnbērziņa referātus: *Калнберзин Я.* Отчетный доклад о работе ЦК КП(б) Латвии на X съезде Коммунистической партии (большевиков) Латвии. – Рига, 1949; u.tml.
- ⁸⁹ Dažreiz atsaukšanās uz metodoloģiskajiem avotiem bija formāla un neietekmēja vēstures faktu pētīšanu un avotu liecību interpretēšanu. – *Ronis I.* Latvijas vēstures institūts ..., 32. lpp.; *Mazour A. G.* The Writing of History in the Soviet Union. – Stanford (Calif.), 1971, p. XIII; *Ivanovs A., Šteimans J.* Latgales vēstures historiogrāfija ..., 75. lpp. – Sevišķi bieži tas parādās darbos par sovetizācijas ekonomiskajiem aspektiem.

- ⁹⁰ Маслов Н. “Краткий курс истории ВКП(б)” ..; Ivanovs A. Latvijas PSR historiogrāfija ..., 2. nr., 80. lpp.
- ⁹¹ Zeids T. Vēstures zinātnes attīstība ..., 58., 59. lpp.
- ⁹² Zīle Ļ. Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 16. lpp. – Šai sakarā dažreiz atzīmēja, ka “šo likumsakarību konkrētās izpausmes formas dažādās zemēs ir dažādas” (turpat, 8. lpp.).
- ⁹³ Par unifikācijas galējību var uzskatīt mēģinājumu atrast “jaunās ekonomiskās politikas” izpausmes Latvijas pēckara vēsturē. – Zīle Ļ. Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 21. lpp.; Миллер В. Создание советской государственности в Латвии ..., с. 506–508. – Protams, “jaunā ekonomiskā politika” Latvijā ir anahronisms.
- ⁹⁴ Zutis J. PSRS un Latvijas PSR vēstures zinātnes sasniegumi ..., 67. lpp.
- ⁹⁵ Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 12. nodaļa; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 227.–251., 287.–309. lpp.; Построение социализма в Советской Прибалтике ..., с. 213–395; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 261.–342. lpp.
- ⁹⁶ Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā (1941.–1945.). – Rīga, 1966, 7. un 8. nodaļa; Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 455.–472. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 198.–209. lpp.; u.c.
- ⁹⁷ Tieši tāpēc par sociālisma celtniecības pirmo likumsakarību uzskatīja šādu: “[..] proletāriskajā revolūcijā [...] un proletariāta diktatūras nodibināšanā [...] darbaļaužu masas vada strādnieku šķira, kuras kodols ir marksistiskā Ieņinskā partija” (Zīle Ļ. Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 17. lpp. – citāts no: Программные документы борьбы за мир, демократию и социализм. – Москва, 1961, с. 12).
- ⁹⁸ Šai sakarā Latvijas padomju historiogrāfijā ārkārtīgi negatīvi vērtēts Latvijas brīvvalsts laiks, akcentēja jebkurus faktus, kas varēja liecināt par darbaļaužu kustību 1920.–1940. gadā, pārspīlēja Komunistiskās partijas lomu. – Sk.: Krastiņš J. Latvija fašistiskās diktatūras laikā (1934–1940). – Rīga, 1949; Drīzulis A. Cīņa par brīvību: No strādnieku kustības vēstures buržuāziskajā Latvijā. – Rīga, 1956; Šteimanis J. Latvijas Komunistiskā partija cīņā par strādnieku šķiras vairākumu (1920.–1940.). – Rīga, 1957; Šteimanis J. Latvijas Komunistiskās partijas taktika cīņā par padomju varas atjaunošanu, 1920.–1940. – Rīga, 1965; u.c.
- ⁹⁹ Notikumu izklāsts sniegts pēc: Drīzulis A. Padomju varas nodibināšana un sociālisma celtniecības pirmie soļi Latvijā (1940.–1941.) // Cīņa par Padomju varu Latvijā ..., 97., 98., 101.–104., 106., 109., 112. lpp.
- ¹⁰⁰ Piemēram, sk.: Šteimanis J. Jūnija dienas: 1940. gada jūnija notikumi Latvijā. – Rīga, 1960; Шмеїман И. Тактика Компартии Латвии в социалистической революции 1940 г. – Рига, 1977; Социалистические революции 1940 г. в Литве, Латвии и Эстонии: Восстановление Советской власти. – Москва, 1978; u.tml. Priekšstatu par tādām publikācijām veido: Победа социалистической революции в Латвии в 1940 г.: Библиографический указатель. – Рига, 1979.
- ¹⁰¹ Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 414. lpp. – Šai sakarā bieži vien piedāvāja arī ieskatu krievu un latviešu “draudzības” vēsturē (sk., piemēram: Kalnbērziņš J. Padomju Latvijas desmit gadi ..., 13.–23., 31.–33., 37. lpp.), tādējādi atgriežoties pie jau pirmspadomju krievu nacionālajā historiogrāfijā aprobētajām tēzēm. – Sk. sīkāk: Ivanovs A. Latvijas PSR historiogrāfija ..., 3. nr., 69.–71. lpp.

- ¹⁰² Izdevās noklusēt tikai slepenos papildprotokolus Vācijas un PSRS 1939. gada 23. augusta neuzbrukšanas līgumam, kurus oficiāli uzskatīja par viltojumiem. – Sk.: Фальсификаторы истории. – Москва, 1948.
- ¹⁰³ Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 389., 390. lpp.
- ¹⁰⁴ Sk. sīkāk: *Drīzulis A.* Padomju Latvijas sociālistiskās celtniecības pirmie soļi (1940–1941). – Rīga, 1952; *Žagars Ē.* Sociālistiskie pārveidojumi Latvijā, 1940.–1941. – Rīga, 1975.
- ¹⁰⁵ Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 472. lpp.
- ¹⁰⁶ Turpat, 564. lpp.
- ¹⁰⁷ Latvijas PSR vēsture: Saīsināts kurss ..., 2. izd., 550. lpp.
- ¹⁰⁸ *Granogrāfija* – viduslaiku historiogrāfijā – periodizēšana pēc valdnieku varas laika.
- ¹⁰⁹ *Zīle Ļ.* Sociālistiskās celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 31.–125. lpp.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 343. lpp. Šis periodizācijas nopietnu un pamatotu kritiku sk.: *Бурон А., Савченко В., Шнейдере И.* Переходный период ..., с. 33–37. – Taču raksta autoru piedāvātā alternatīva – 1950. gads – arī balstījās uz visai nedrošu argumentāciju: “pārejas perioda” robeža konstatēta kolektīvajās monogrāfijās un nosprausta partijas un valsts dokumentos (turpat, 33., 34. lpp.). Patiesībā minēts arī “konkrēti vēsturiskais materiāls”, kuram bija jāatbalsta šī tēze, taču tam vajadzīga īpaša pārbaude.
- ¹¹⁰ Sk. “sociālistiskās ekonomikas pamata radīšanas posma” īpatnības: *Zīle Ļ.* Sociālistiskās celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 67. lpp.
- ¹¹¹ Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj.
- ¹¹² Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 350. lpp. Sk. arī: *Zīle Ļ.* Sociālistiskās celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 125., 146. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 220. lpp.
- ¹¹³ *Tizenberga R.* Latviešu tauta cīņā pret vācu okupantiem Lielā Tēvijas kara laikā (1941.–1945.) // Cīņa par Padomju varu Latvijā ..., 168. lpp.
- ¹¹⁴ Turpat, 139.–168. lpp.; Latviešu tautas cīņa Lielajā Tēvijas karā ..., 565.–626. lpp.; *Drīzulis A., Tizenberga R.* Latvijas PSR Padomju Savienība Lielā Tēvijas kara laikā (1941.–1945). – Rīga, 1954, 129.–135. lpp.; *Борьба за Советскую Прибалтику в Великой Отечественной войне, 1941–1945, кн. 3: Завершающий этап.* – Рига, 1969, с. 184–202; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 151.–189. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 204.–209. lpp. Dažos darbos tika sevišķi akcentēta Komunistiskās partijas darbība un loma Latvijas atbrīvošanā: *Raškevics A., Spoģe O.* Avangardā komunisti: LKP Lielā Tēvijas kara laikā, 1941.–1945. – Rīga, 1978.
- ¹¹⁵ *Samsons V.* Kurzemes katlā: Partizāņu un frontes izlūku cīņas 1944.–1945. – Rīga, 1969; kā arī daudzi citi V. Samsona, A. Raškevica, J. Dzintara, M. Vestermaņa un V. Savčenko darbi.
- ¹¹⁶ Piemēram, sk.: *Савченко В.* Ход освобождения Латвийской ССР от немецко-фашистских захватчиков в июле–августе 1944 г. // Изв. АН, 1964, № 7, с. 25.
- ¹¹⁷ Sk. V. Samsona darbus.
- ¹¹⁸ Šī draudzība vēstures aspektā tika aplūkota vairākos darbos: *Крестынь Я.* Борьба латышского народа против немецких захватчиков и поработителей. – [Москва], 1946; *Савченко В.* Исторические связи латышского и русского народов. – Рига, 1959; *Савченко В.* Дружба

- народов – важный фактор победы в Великой Отечественной войне // Изв. АН, 1980, № 5, с. 3–12; В дни войны. – Рига, 1964, с. 143–157; u.c. – Historiogrāfisko mītu par PSRS tautu draudzības tapšanu, šī mīta izpausmes vēsturnieku darbos sīki un pārliecinoši izpētījis ASV vēsturnieks L. Tillets. – *Tillett L. The Great Friendship ...*, pp. 306–308, etc.
- 119 Piemēram, sk.: *Красный Я. Борьба латышского народа ...*, с. 176–178; *Drīzulis A., Tizenberga R. Latvijas PSR ...*, 24., 30., 69. lpp.; *Latvijas PSR vēsture ...*, 1959, 3. sēj., 427.–431., 437., 447. lpp.; *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ...*, 2. sēj., 209. lpp.; u.c.
- 120 *Dzintars J. Pret ko bija vērsta latviešu buržuāzijas “nacionālā opozīcija” // ZAV, 1968, 9. nr., 3.–12. lpp.*; *Samsons V. Buržuāziskā nacionālisma politiskā un idejiskā izviršana Latvijā hitleriskās okupācijas gados (pielāgošanās nacionālsociālisma filozofijai) // Turpat, 1975, 8. nr., 3.–14. lpp.*; *Birznieks M. No SS un SD līdz... – Rīga, 1979.*
- 121 *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ...*, 2. sēj., 209. lpp.
- 122 Sk. 120. atsauci. Sk. arī dokumentu krājumu: *Mēs apsūdzam: Dokumenti un materiāli par hitlerisko okupantu un latviešu buržuāzisko nacionālistu ļaundarbībām Latvijas Padomju Sociālistiskajā republikā, 1941.–1945.* – Rīga, 1965.
- 123 Sk.: *Samsons V. Šķiru attiecības un šķiru cīņa Latvijā Lielā Tēvijas kara periodā // ZAV, 1962, 12. nr., 3.–16. lpp.*
- 124 Piemēram, sk.: *Lebedevs I. Cīņā par Latvijas rūpniecības atjaunošanu ...; Смирнов А. Борьба трудящихся Латвийской ССР под руководством КПЛ за восстановление и развитие железнодорожного транспорта (1945–1960 годы) // Изв. АН, 1962, № 6, с. 17–28; Skola Padomju Latvijā ...*, 38.–46. lpp.; *Барковская Г. Начало восстановления промышленности ...; Gintners J. Tautas saimniecības atjaunošanas pirmie soļi Liepājā 1945. gadā // ZAV, 1980, 5. nr., 27.–39. lpp.*; u.c. – Sk. arī attiecīgās nodaļas pārskata monogrāfijās.
- 125 В дни войны ..., с. 57–85; *Latvijas PSR vēsture ...*, 1959, 3. sēj., 431.–437. lpp.; *Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ...*, III, 191., 192. lpp.; *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ...*, 2. sēj., 217.–227. lpp.
- 126 *Mēs apsūdzam...*
- 127 *Drīzulis A., Tizenberga R. Latvijas PSR ...*, 33. lpp.; *Latvijas PSR vēsture ...*, 1959, 3. sēj., 431. lpp.; *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ...*, 2. sēj., 182. lpp. – Terminu “holokausts” padomju historiogrāfijā nelietoja.
- 128 *Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ...*, 2. sēj., 219. lpp.
- 129 *Turpat, 217. lpp.*
- 130 *Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ...*, III, 206. lpp.
- 131 Sk.: *Миллер В. Развитие советской государственности ...; Миллер В. Создание советской государственности ...; Birziņa I. Latvijas PSR vietējo padomju attīstība ...; Rumba E. Latvijas K(b)P darbība ..*
- 132 *Birziņa I. Latvijas PSR vietējo padomju attīstība ...*, 164. lpp.
- 133 *Rumba E. Latvijas K(b)P darbība PSRS Augstākās Padomes 1946. gada vēlēšanu sagatavošanā ...*, 47. lpp.
- 134 *Turpat, 58., 59. u.c. lpp.*
- 135 *Круминь В. Деятельность Коммунистической партии Латвии по укреплению своих рядов ...; Līdace E. Komunistiskās partijas pirmorganizāciju izveidošanās un nostiprināšanās republikas*

- rūpniecības uzņēmumos (1944. g. jūlijs – 1950. g. decembris) // ZAV, 1976, 6. nr., 22.–36. lpp.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 206.–261. lpp.; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 31.–125. lpp.; *Zīle Ļ.* Latvijas Komunistiskajai partijai – 80. – Rīga, 1984, 69.–81. lpp.; *Riekstiņš J.* Pagastu partorgi ...; *Riekstiņš J.* Pagasta partorgs: ieskats ..
- 136 Šī Komunistiskās partijas darbības puse diezgan spilgti parādīta J. Riekstiņa darbos.
- 137 Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 367., 368. lpp.
- 138 *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 92. lpp.
- 139 *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija ..., 58., 59. lpp.
- 140 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 219., 220. lpp.
- 141 Sk. iepriekš minētos J. Riekstiņa pētījumus.
- 142 Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 519. lpp.
- 143 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 241. lpp.
- 144 *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 92. lpp.
- 145 *Riekstiņš J.* Šķiru cīņa laukos ..., 103. lpp.
- 146 Sevišķi spilgti tā parādās J. Riekstiņa darbos, kas balstījās uz LK(b)P un valsts iestāžu oficiālo dokumentu liecībām.
- 147 *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija ..., 59. lpp.
- 148 *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация ..., с. 44.
- 149 Padomju historiogrāfijas sasniegumi šo problēmu izpētē izsmeloši parādīti iepriekš minētajos historiogrāfijas apskatos (sk. piezīmes 9., 12., 13., 15., 19. atsaucē), tāpēc raksta ierobežotā apjoma dēļ varam atsaukties uz šiem pētījumiem un apskatiem. Sk. arī iepriekš minēto nozīmīgāko literatūru par Latvijas industrializācijas vēsturi (51., 52., 60., 61., 63. u.c. atsauces). Jāatzīmē, ka industrializācijai veltītais darbu klāsts ir patiešām nepārskatāms.
- 150 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 268. lpp.
- 151 Tikai Latvijas padomju historiogrāfijas pastāvēšanas beigu posmā šīm parādībām sāka pievērst adekvātu uzmanību. – *Шнейдере И.* Социалистическая индустриализация ..., с. 237, 239, 246, 247, 270, 271, 275, 276, 281, 289, 295–297.
- 152 Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 262. lpp.
- 153 Sk. iepriekš minētos historiogrāfiskos apskatus (9., 10., 13.–15. atsaucē), kas rada adekvātu priekšstatu par šiem pētījumiem, kā arī minētos pētījumus (50., 60.–63. atsaucē).
- 154 Tieši šajā aspektā lauksaimniecības sovetizācija tika aplūkota daudzos pētījumos. Sk. V. Karaļuna darbus, to skaitā viņa fundamentālo monogrāfiju: *Каралюн В.* Союз промышленности и сельского хозяйства ..
- 155 Sk., piemēram, disertācijas (*Офманис Я.* Социалистическое преобразование сельского хозяйства .. u.c.) un nedaudzus publicētos pētījumus: Тридцать лет по социалистическому пути: Тезисы докладов. – Вильнюс, 1979, ч. 1, с. 14–30, 58–66; ч. 2, с. 61–69; *Ванаг Я.* Создание и укрепление колхозного строя в Латвийской ССР // Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. – Москва, 1963, с. 371–398; u.c.
- 156 Latvijas PSR vēsture ..., 1959, 3. sēj., 511.–517. u.c. lpp.; Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 234.–244. lpp.; Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 295.–301. lpp.; Построение социализма в Советской Прибалтике ..., с. 302–324.

- ¹⁵⁷ Piemēram, sk.: *Терентьева Л.* Колхозное крестьянство Латвии ..., с. 203–208; *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija ..., 50.–60. lpp.; *Zīle Ļ.* Sociālisma celtniecības vēsturiskais ceļš ..., 89.–93. lpp.; *Каралюн В.* Союз промышленности и сельского хозяйства ..., с. 70–72.
- ¹⁵⁸ Latvijas PSR vēsture: No vissenākajiem laikiem ..., 2. sēj., 244. lpp.
- ¹⁵⁹ *Vanags J.* Lauksaimniecības sociālistiskā rekonstrukcija ..., 64. lpp.
- ¹⁶⁰ Latvijas Komunistiskās partijas vēstures apcerējumi ..., III, 307., 308. lpp.
- ¹⁶¹ Sk. sīkāk: *Бирон А., Дорошенко В.* Советская историография Латвии ..., с. 446–449; *Виксна Д.* Изучение истории развития латышской социалистической культуры // Историческая наука Советской Латвии ..., с. 192–208.
- ¹⁶² *Ostrovskis J.* Kultūras revolūcija Latvijā ...; *Pelkauskis E.* Lielais Oktobris un kultūras revolūcijas ...; *Pelkauskis E.* Sociālistiskās kultūras izveide ..., 67.–176. lpp.
- ¹⁶³ *Pelkauskis E.* Sociālistiskās kultūras izveide ..., 5. lpp.
- ¹⁶⁴ Turpat, 164., 165. lpp.
- ¹⁶⁵ Turpat, 92.–95. lpp.
- ¹⁶⁶ Turpat, 175. lpp.
- ¹⁶⁷ Turpat, 176. lpp.
- ¹⁶⁸ *Мисенице А.* Radošā inteliģence ..., 105. lpp.
- ¹⁶⁹ *Pelkauskis E.* Sociālistiskās kultūras izveide ..., 84., 85. lpp.
- ¹⁷⁰ Turpat, 169. lpp.
- ¹⁷¹ Sk. 53. atsauci.
- ¹⁷² *Голдманис Ю.* Роль Компартии Латвии ..., с. 128.
- ¹⁷³ Turpat, 137. lpp.
- ¹⁷⁴ *Strazdiņš K.* Latviešu sociālistiskā nācija ..., 37., 75. lpp.
- ¹⁷⁵ *Ivanovs A.* Vēstures zinātne kā padomju politikas instruments ..

Aleksandrs Ivanovs

Soviet Latvian Historiography on Sovietisation of Latvia in 1944–1956

Summary

Soviet Latvian historiography is a specific phenomenon in the history of the Latvian historical science. Its main features were conditioned by the Marxist methodology, on the one hand, and by general model of history accepted in historical science in the USSR, on the other hand. In spite of unification within the USSR historical science, the Soviet Latvian historiography was not absolutely uniform. Thus, in the Soviet Latvian historiography there can be distinguished: (a) obvious and purposeful falsifications; (b) mistaken and questionable

interpretations of the Latvian past, which were conditioned by the Marxist methodology as well as by the ideological model of history elaborated by the Soviet historical science; (c) some reliable facts and interpretations. Therefore, a differential approach to the Soviet Latvian historiography should be taken.

Although principal propositions and interpretations made by the Soviet Latvian historiography have been completely reconsidered in the modern Latvian (Civic) historiography, a thorough investigation of historical works written in Latvia under the Soviet rule is quite indispensable. Firstly, this investigation reveals “gaps” in the modern Latvian historiography: economic transformations and development in 1944–1956, history of social strata, etc. Secondly, the investigation of the Soviet Latvian historiography is necessary in order to understand some basic tendencies in the development of the Latvian historical science at the close of the 20th – beginning of the 21st century: the formation of the modern (Civic) historiography in Latvia was bound up with the revision of Soviet dogmas, interpretations, and methodology.

This article thoroughly examines works (monographs, articles, conference papers, etc.) written by historians in Latvia in the 1940s – late 80s. In order to provide a comprehensive review of these works and to reveal specific features of the Soviet Latvian historiography in the field of investigation of Sovietisation processes in Latvia, the following aspects have been examined: essence and chronology of the main periods in the investigation of Sovietisation of Latvia during the Soviet rule; structure of historiographic material (correlation between scientific, popular science, and propagandistic publications within the definite periods in the history of the historical science in the Latvian SSR); methodological, theoretical (conceptual), and practical approaches to investigation of Sovietisation; concrete interpretations of historical facts that form the Soviet version of the Latvian history after World War II.

It can be stated that in the Soviet Latvian historiography main periods of investigation of Sovietisation are the following.

1. Second half of the 1940s – late 50s. Mechanical transfer of the “building of socialism” conception from the Soviet historiography to the Latvian historical science, as well as its adaptation to the historical situation in Latvia; prevalence of propagandistic ideological literature caused by inaccessibility of archival sources and records.

2. The early 1960s – 1987. Development and flourishing of the “building of socialism in Latvia” conception within the framework of the Marxist (Soviet) methodology of historical science; intensive factographic investigation of “collectivisation,” “socialist industrialisation,” “cultural revolution,” and the process of “forming of the Soviet Latvian nation.”

3. 1987/88–1990/91. Transformation (disintegration) of the Soviet Latvian historiography, its gradual emancipation from the burden of Soviet dogmas, first attempts to reconsider interpretations, theses, and theoretical approaches imposed by the Soviet historiography. As a result, the Soviet Latvian historiography was gradually losing its methodological and

ideological purity and consistency. Thus, it was a transition period to the modern Latvian (Civic) historiography.

Towards the end of the Soviet rule in Latvia the Soviet Latvian historiography had reached its peak: the overwhelming majority of the published historical works were focused on the modern history of Latvia, and chiefly – on the processes of Sovietisation, as well as on the history of the Communist Party revealing its role in “socialist transformations.” As a result, practically all historical facts and processes, which are in the focus of attention of the modern Latvian historical science, have been thoroughly investigated and simultaneously misrepresented or, sometimes, even falsified by the Soviet Latvian historiography.

On the whole, serving the purposes of the Soviet national policy the historical science in the Latvian SSR was extremely politicised. The Soviet Latvian historiography was an artificial phenomenon because the version of the Latvian past was elaborated according to the theses of the so-called “methodological sources” (works written by K. Marx and V. Lenin, CPSU documents, etc.). As a result historical works were overfilled with ideological stereotypes, phrases, clichés, and appraisals. At the same time some valid, reliable (sociological and statistical) data could not change the essence of the Soviet Latvian historiography. Thus, the situation in historical science completely corresponded with the situation in Latvia under the Soviet rule.

Ilgvars Butulis

Padomju kultūrpolitikas aspekti dažos latviešu padomju preses izdevumos (1945–1949)

Būtiska Latvijas pēckara gadu vēsturē ir padomju kultūrpolitika 1945.–1949. gadā. Tieši šis laiks iezīmējas ar Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās komitejas (tālāk tekstā VK(b)P CK) inspirētām ideoloģiskām kampaņām, kuru nolūks bija panākt pilnīgu ideoloģiskās un kultūras dzīves uniformēšanu. Arī Latvijā vietējā partijas vadība un vietējie kultūras funkcionāri centās pilnīgi iekļaut latviešu kultūru un kultūras dzīvi PSRS oficiālo standartu un dogmu ietvaros. Liela loma šī uzdevuma veikšanā tika ierādīta latviešu padomju preses izdevumiem. Prese izklāstīja ideoloģiskās pamatdogmas, piemēroja un konkretizēja tās Latvijas apstākļiem, deva ideoloģiski politisku novērtējumu latviešu kultūras dažādām sfērām un kultūras darbiniekiem, veidoja vērtējuma un attieksmes stereotipus.

Ja neskaita Dainas Bleieres saturīgo rakstu par latviešu kultūras attīstību pēc kara,¹ tad konkrētāk šī padomju pirmo pēckara gadu kultūrpolitika Latvijā ir aplūkota maz. Arī preses nozīme tās veidošanā nav pētīta. Analizēt visu šī laika padomju kultūrpolitiku, aplūkot visas latviešu padomju preses darbību šai virzienā ir liels uzdevums, kam nepieciešami plašāki pētījumi.

Šā raksta galvenie avoti ir trīs preses izdevumi – radošās intelīģences savienību izdots nedēļas laikraksts “Literatūra un Māksla”, Latvijas Padomju rakstnieku savienības mēnešraksts “Karogs” un LK(b)P CK teorētiskais žurnāls “Padomju Latvijas Boļševiks”. Šie izdevumi satur jo plašas un interesantas liecības par ideoloģiskajām aktivitātēm kultūras jomā, to redaktoru vidū bija redzami sava laika kultūras funkcionāri, cilvēki, kas pretendēja uz vietēja mēroga mākslas teorētiķu un boļševistiskās taisnības tulkus. “Literatūra un Mākslu” 40. gadu otrajā pusē rediģēja Valdis Lukss, Jānis Grants, Voldemārs Kalpiņš, “Karogu” vadīja Andrejs Upīts un Ignats Muižnieks, “Padomju Latvijas Boļševiku” – Arvīds Pelše un Jānis Bumbiers.

Rakstā nav aplūkoti izglītības un zinātnes jautājumi, autors pievēršas literatūrai, teātrim, mūzikai, tēlotājam mākslai. Raksta uzdevums ir iezīmēt, kā, atsaucoties uz Maskavas ideoloģiskajām iniciatīvām, minētie preses izdevumi veidoja latviešu mākslas seju, parādīt ideoloģisko dogmu un klišeju saturu, veidu, kādā tās mēģināja

lietot, dogmatiskos stereotipus, kādus prese centās dot redzamu kultūras un mākslas darbinieku daiļradei.

Nepakavējoties sīkāk pie šīs problemātikas teorētiskajiem aspektiem, tomēr uz dažiem vispārēja rakstura jautājumiem būtu lietderīgi norādīt.

Īpašo aktivitāti un sevišķo nepieciešamību pāraudzināt radošo inteliģenci Latvijā 1946. gadā centās pamatot LK(b)P CK vadošais ideologs CK sekretārs A. Pelše, uzsverot, ka, "tā kā mūsu republika ir jauna padomju republika un mūsu kadriem nav tā politiskā rūdījuma, un mums vēl ir daudz kapitālistisko elementu, tad ir vairāk uzdevumu un kļūdu ideoloģiskajā darbā"². Ar šo "jauno padomju republiku" A. Pelše skaidroja arī ideoloģisko pasākumu drudzainos tempus, atzīmēdams, ka "mums jāsteidzas, nav laika"³.

Vienlaikus, kā pamatoti uzsver D. Bleiere, ".. patstāvīga, ar Maskavu nesaskaņota republikas vadības politika bija praktiski neiespējama. Visas ideoloģiskās kampaņas no "centra" tika projicētas uz republikām."⁴ Jāpiekrīt arī citiem D. Bleieres rakstā paustajiem atzinumiem par šā laika padomju kultūrpolitiku, norādēm, ka kultūrai bija jāizsaka kolektīvais viedoklis, turklāt optimistisks un mobilizējošs, tai bija jācīnās ar buržuāzisko nacionālismu un šo cīņu un kampaņas vietējā elite varēja izmantot karjeras nolūkos vai arī, lai izrēķinātos ar personiskiem ienaidniekiem.⁵

Kā liecina aplūkojamie preses izdevumi, lielu uzmanību oficiālā padomju ideoloģija pievērsa literatūras jautājumiem. Par tiem šo izdevumu slejās rakstīja Fricis Rokpelnis, Kārlis Krauliņš, Jānis Niedre, Valērijs Vasars, I. Muižnieks u.c. autori. Marksistisko Latvijas literatūras teorētiķu un kritiķu vadzvaigzne bija VK(b)P CK 1946. gada 14. augusta lēmums par žurnāliem "Zvezda" un "Leņingrad", Andreja Ždanova referāts "Par žurnāliem "Zvezda" un "Leņingrad"" un centrālās padomju preses raksti. Boļševistiskās interpretācijas garā tika saskatītas latviešu padomju literatūras galvenās problēmas un formulēti literatūras kritiķu un rakstnieku galvenie uzdevumi.

Rakstniecība vairs nebija privāta lieta, tika norādīts, ka "literāts mūsu sabiedrībā nevar rakstīt, kas viņam ienāk prātā", tīrās mākslas un individuālās brīvības vietā bija nācis partijiskums.⁶ Arī literatūras kritikai bija jābūt partijiskai, boļševistiskai. Tai, kā, apspriežot VK(b)P CK lēmumu, norādīja Vilis Lācis, vajadzēja palīdzēt pāraudzināt padomju garā prāvu latviešu rakstnieku grupu, kas sevi formāli atzinusi par padomju rakstniekiem, bet īstenībā tai vēl nav drošas padomju nostājas.⁷ Kritiķu uzdevumā ietilpa arī cīņa pret kārtējo buržuāzisko ideoloģiju, buržuāzisko nacionālismu un imperiālistisko kosmopolītismu.

Latvijā literatūras uzmanības centrā nebija padomju cilvēks, viņa cīņas pagātnē un devums jaunās dzīves celtniecībā, rakstniecība atrāvās no padomju dzīves, nerādīja padomju partizānus, jaunus zemniekus un viņu dalību sējas kampaņās.⁸ Nepieļaujami daudz latviešu padomju literatūrā runāja par individuālām izjūtām, pārāk daudz te

bija pesimisma, apolitiskuma, buržuāziskā laika tematikas. Lai to pārvarētu, latviešu rakstniekiem vajadzēja mācīties no krievu padomju literatūras, latviešu literātiem tika norādīts, ka viņi raksta pārāk "inteliģenti, bez spēcīgiem vārdiem un atvēzieniem, kā to darīja Majakovskis vai Gorkijs"⁹.

Literatūras pētniekiem un kritiķiem tika pārņemta marksisma-ļeņinisma teorijas nezināšana, ideālistiski formulējumi un buržuāziskas nekonsekvences, nepareiza attieksme pret literāro mantojumu. Folkloras pētnieki – Pēteris Birkerts, Jānis Alberts Jansons, Anna Bērzkalne traktēja folkloru kā kopīgu tautas daiļradi, aizdomīgi daudz runāja par "tautas garu" un nesaskatīja folkloras šķirisko būtību.¹⁰ Diskusijā par Annas Brigaderes daiļrades nozīmi kritiķi demonstrēja "nekritisku pieeju buržuāzijas radītai literatūrai". "Literatūra un Māksla" uzsvēra, ka ne katru darbu, izturību, optimismu un humānismu mēs atzīstam, un pārstāstīja Arvīda Grigūļa referātu, kurā autors atmaskoja "Brigaderes daiļrades reakcionāro būtību"¹¹.

Kā rupju politisku kļūdu un buržuāzijas idealizēšanu žurnāls "Karogs" raksturoja kritiķa J. Niedres viedokli par latviešu rakstniekiem emigrācijā, kuri tomēr spējot radīt nozīmīgus progresīvus darbus. Modrais Indriķis Lēmanis sašutis aizrādīja, ka "atkritēji un nodevēji taču dzīvo ārpus sociālistiskās Dzimtenes, anglosakšu imperiālistu un kara kurinātāju paspārnē" un tādēļ nespēj radīt neko nozīmīgu.¹² Jezuītiski dogmatiskais I. Muižnieks netaupīja pat latviešu padomju literatūras korifejus un pārmeta A. Upītim, ka kādā teorētiskā rakstā par sociālistisko reālismu tas vispirms ir aplūkojis Rietumu un tikai pēc tam krievu klasiskās un padomju literatūras autoru darbus.¹³ Kritikas kļūdu I. Muižnieks saskatīja arī atziņā, ka Žanis Grīva savās novelēs daudz mācījies no Rietumeiropas meistariem, bet nemaz kritika nemin krievu un padomju literatūras ietekmi uz viņa daiļradi.¹⁴ Visumā "Literatūra un Māksla" kaunināja kritiķus, kuri nav apguvuši marksisma-ļeņinisma teoriju, nav pietiekami principiāli un pārāk maz uzbrūk novecojušām un nederīgām teorijām.

Latvijas pirmo pēckara gadu proza nebija tā literatūra, kurā boļševistiskā kritika un idejiskā audzināšana varēja sevišķi izvērsties. Šīs prozas oficiālie korifeji – A. Upīts, V. Lācis, Anna Sakse – bija Staļina prēmijas laureāti, sociālistiskā reālisma hrestomātiski paraugi visas Padomju Savienības mērogā, viņu darbi tika ierindoti latviešu padomju literatūras sasniegumos. Tādēļ kritikas bultas un pāraudzināšanas kampaņas dārdi vērsās pret "otrā ešelona" prozaiķiem. Roberts Sēlis ar savu romānu "Silaines muiža" noderēja kā paraugs aiziešanai pagātnē, turklāt pārmetot viņam muižas un vācu baronu idealizāciju, nepadomisku skatienu uz tālo pagātni.¹⁵ Žurnāls "Padomju Latvijas Boļševiks" 1946. gadā apvainoja rakstniekus Annu Brodeli, Elīnu Zālīti, Valdi Grēviņu par to, ka viņu darbos pavīd probudziskais virziens. Galvenais pārmetums bija tas, ka stāstos tiek ievazāta teorija par budžu ieauģšanu sociālismā, propagandēta samierināšanās ar budžiem un tiesības budžu dēļiņiem iegūt zemi.¹⁶

Vissmagāko kritiku no šiem autoriem saņēma V. Grēviņš – partijas žurnāls izteica neizpratni par to, kā gan šāds rakstnieks var būt Latvijas Padomju rakstnieku savienības biedrs. Partijiskos kritiķus tracināja V. Grēviņa stāstu krājuma nosaukums – “Ostlandes stāsti” – fašistisks vārds, politisks aklums, kas modina sašutumu un dziļi apvaino ikvienu padomju cilvēku. Ideoloģiskajām klišejām pilnīgi neiespējams un neatbilstošs šķita arī kāds Grēviņa tēlots lauku saimnieks, kurš devies emigrācijā, bet autors atļāvies viņu nosaukt par cēlu patriotu.¹⁷

Varens darbalauks pirmo pēckara gadu dogmatiskajai literatūras kritikai bija latviešu dzeja. Gan Andrejs Balodis, Mirdza Ķempe, Cecīlija Dinere, Pēteris Sils, kuri vēl meklēja savu ceļu, gan populārie pirmskara dzejnieki – Aleksandrs Čaks, Jānis Grots, Jānis Plaudis, V. Grēviņš, E. Zālīte, kuri savu neordināro talantu un meistarību mēģināja saskaņot ar sociālistisko reālismu, izrādījās izdevīgs kritikas uzbrukumu objekts. Kā rāda aplūkojamie preses izdevumi, prasības pēc kaujinieciskuma, partijiskuma, nepārprotamības un tiešas skaidrības saturā un izteiksmes līdzekļos bija galvenās.

Individuālismu, apolitismu, atraušanos no dzīves un pesimismu kritika pārmeta Mirdzai Ķempei, P. Silam, C. Dinerei, Edgaram Damburam un Valijai Brutānei. Kritika ironizēja par liliņu vizuļiem, aizsalušiem logiem un skumju dievināšanu, norādot, ka “tādas dzejas nekad nekļūs tuvas padomju cilvēkam, kurš ierauts milzīgajā celtniecības darbā”¹⁸.

Mīlestība un daba, kā atzina avīze “Literatūra un Māksla”, gan nebija aizliegtas, bet tās nedrīkstēja rādīt atrauti no sabiedrības, darba un nākotnes ainām.¹⁹ Andrejs Balodis žurnālā “Karogs” saņēma asu pārmetumu par kādā dzejolī pausto domu, ka par mīlestību pasaulē nav nekā skaistāka. Kritiķis jautāja: “Kur tad paliek diženie sociālisma mērķi, taisnības un brīvības idejas?”²⁰ Daļai jaunāko latviešu liriku kritika aizrādīja, ka tie par mīlestību raksta tāpat kā krievu dzejniece Anna Ahmatova, kurai mīlestība nozīmē mokas, sāpes, ciešanas. Tas bija klajš bezidejiskums un apolitisms, kas “kā kaitīgas nezāles jāizravē no mūsu lirikas druvas”²¹.

Dabas dzejā formālistiskas kļūdas bija pieļāvis lielais formas meistars J. Plaudis. “Viņam varoņi ir neitrālās birzis un kļavas, nevis padomju cilvēki, un sarunājas arī tauriņi, papeles, vīģes, nevis cilvēki. Dzejnieks sauc vārdā taurenīti, vizbulīti, lazdas, bet kāpēc nesauc sociālisma atribūtus? Viņš neredz, kādas ir atšķirības ainavā pirms 10 gadiem un tagad un to, ka cilvēks vairs nav dabas kalps, bet valdnieks.”²²

VK(b)P CK lēmumi aicināja uz kaujinieciskumu un nenogurstošu aktivitāti, tādēļ kritizējami bija dzejnieki Andrejs Kurcijs un E. Damburs, kuri apdziedāja klusumu. I. Lēmanis spožajam intelektuālim A. Kurcijam norādīja, ka “šodien Padomju Latvijā nav tāds klusums, bet ir varens darba troksnis”. E. Damburam kritika tēvišķīgi aizrādīja, ka bijušajam Sarkanās armijas karavīram gan jāsaprot, ka vēl nepavisam nedrīkst ilgoties pēc klusiem vakariem un padomju dzejnieks nav pasīvs romantiķis, bet aktīvs sociālisma cīnītājs.²³

Partijas prasībām pēc skaidras un vienkāršas izteiksmes neatbilda latviešu dzejas lielmeistara A. Čaka dzeja. Vairāki kritiķi, īpaši I. Muižnieks, izvirzīja dzejniekam ne-jēdzīgus apvainojumus dekadentismā un formālismā. Čakam bija dīvainas metaforas, juceklīga kompozīcija, neskaidrs mysticisms, Rīgu viņš sauca aplamos vārdos, ko šodienas lasītājs nesaprata, un dažas metaforas jau bija rupjas politiskas kļūdas.²⁴ Vizbulis Bērce cīņu pret Čaku nosauca par šķiru cīņu un rezumēja – “čakisms” ir kaitīgs un izskaužams.²⁵

Prasības pēc tiešuma un šķiriskās skaidrības dzejā bieži vien ieguva vulgāri primitīvu, pat grotesku raksturu. Arī šeit sevišķi izcēlās I. Muižnieks, kurš, piemēram, pilnā nopietnībā klāstīja, ka C. Dinere kādā dzejolī runā par pasauli, aizmirsdama, ka pasaule nav nedalāms jēdziens, ka ir progresīvā, demokrātiskā pasaule ar PSRS priekšgalā un reakcionārā pasaule ar ASV priekšgalā. Savukārt dzejnieks V. Grēviņš, kā norādīja maniakālais kritiķis, dzejā pieminot Kīnu, nebija raksturojis šīs valsts strādniekus un zemniekus, bet, minot Urālus, aizmirsis, ka tā bija padomju ieroču kalve un padomju ļaužu varonīgā darba arēna.²⁶

Tāpat kā A. Čaka daiļradi, arī V. Grēviņa skaisto, smeldzīgo dzeju marksistiskie kritiķi uzskatīja gandrīz vai par piedauzības akmeni latviešu literatūrā. Tajā saredzēja nešķirisku buržuāziskās Latvijas slavinājumu, politiskas divdomības, brīvās mīlestības, seksualitātes, buržuāziskā dzīvesveida – fokstrotu un saksofonu cildinājumu. Formālistiska vārdu spēle un estetizēšana – rezumēja “Literatūra un Māksla” 1949. gadā.²⁷

Teātris. Teātra jomā oficiālo partijas politiku puda un noteica 1946. gada 26. augusta lēmums par dramatisko teātru repertuāru un soļiem tā uzlabošanai, kā arī 1949. gada 28. un 30. janvāra raksti laikrakstā “Pravda” un “Kultūra i žizn”, kur atmaskoja antipatriotisko teātra kritiķu grupu. Žurnālā “Karogs” un avīzē “Literatūra un Māksla” par Latvijas teātru uzdevumiem šo partijas norādījumu gaismā daudz rakstīja F. Rokpelnis, Alfrēds Žurgins, I. Muižnieks un A. Pelše.

No 1946. gada līdz 1948. gadam vislielākā uzmanība tika pievērsta teātru repertuāram. Dramaturgi saņēma kritiku par to, ka pietiekami aktīvi neraksta oriģināllugas. F. Rokpelnis sūrojās par Latvijas teātriem, kuru repertuārā maz padomju lugu, turklāt vēl daļa no tām ir bezidejiski darbi. Teātriem pārmeta aizraušanos ar vēsturiskām lugām, ārzemju buržuāzisko dramaturgu lugu ieplūdināšanu repertuārā, intereses trūkumu par padomju lugām. Līdzīgas bažas 1948. gadā puda arī A. Žurgins.²⁸ Vienlaikus prese gan norādīja, ka pamatā teātri ir pārkārtojuši savu repertuāru, uzlabojies izrāžu idejiskais līmenis. Savu artavu pārmetumu saņēma teātra kritika. Kritiķu bija pārāk maz, tie bija nepietiekami profesionāli, rakstīja subjektīvi, pretrunīgi, nekonkrēti, viņu kritikām un recenzijām pietrūka bolševistiskās principālītātes. Tomēr šais gados “Karogs” un “Literatūra un Māksla”, vērtējot teātri un tā darbiniekus, ir diezgan uzmanīgi, cenšas izvairīties no graužoši epitetiem, histērijas, apvainojumiem.

Protams, recenzijās un atzinumos par teātra izrādēm to autori centās allaž saskatīt šķiriskas attiecības un veidoja vulgāras socioloģiskas shēmas. Tā, analizējot Jevgeņija Švarca bērnu lugas “Sniega karaliene” uzvedumu Jaunatnes teātrī, recenzents apšaubā, ka “princim un princesei var būt kopīgas intereses ar darbaļaužu bērniem. Te redzam kaitīgu karaļa pils un tās iemītnieku idealizāciju, kaitīgu ideju – ne visi karaļi ir tautas ienaidnieki. Tas nemāca naidu pret šķiras ienaidnieku.”²⁹ Savukārt A. Žurgins marksistiskās dogmas piemēroja F. Rokpeļņa lugai “Raina jaunība”. Recenzentam, protams, nav pieņemams, ka lugā Rainis drīzāk ir romantiķis nekā cīnītājs marksists. Tomēr pati būtiskākā kļūda ir tā, ka lugā Rainis maina savus uzskatus pēc satikšanās ar Latgales zemniekiem. A. Žurgins ir sašutis, ka *“mēs ieraugām Raini kā “zemnieka taisnības” meklētāju, bet ne kā strādniecības dzejnieku un cīnītāju, kāds Rainis bija. Īsto patiesību – ka zemnieka taisnība nāks kopā tikai ar strādnieka taisnību, ka strādnieks cīņā atbrīvos i sevi, i zemnieku – šo patiesību lugā nejutām. Bet, ja šīs patiesības tur nav, tad tur vispār nevar būt nekādas patiesības.”*³⁰

Pēc rakstiem “Pravdā” un “Kultūra i žizņ” par galveno padomju teātra ienaidnieku kļuva Maskavas kritiķu antipatriotiskā grupa. Tās dalībnieki tika raksturoti kā pretīgi bezdzimtenes kosmopolītiskie salašņas, kuri ar zemiskām metodēm, slēpdamies zem mākslas lietpratēju maskas, vairākus gadus bija apmelojuši un nopolgojuši padomju dramaturģiju, labākos teātrus un padomju lugu iestudējumus tajos. Tagad tie, kas nekaunīgi ņirgājās par padomju teātri, bija notverti un atmaskoti. Tā jau bija jauna pakāpe ideoloģiskajā cīņā, jo tagad padomju retorika brīvdomīgo Maskavas kritiķu darbību vērtēja kā slepeni organizētu, kaitniecisku grupveida darbību.

Kā rāda preses materiāli, pēc Maskavas mājienu arī Latvijas teātra kritiķu darbā tika atrasti izkropļojumi, kas sakņojās buržuāziskajā estētismā un kosmopolītismā, arī Rīgā tika sameklēti antipatriotisko Maskavas kritiķu cienītāji un domubiedri. A. Pelše norādīja, ka *“mūsu kritikas druva pieaugusi nezālēm, mūsu prese bija kļuvusi par tribīni jazovsku un gurviču [Maskavas teātru kritiķi] līdzskrējējiem Kacam, Gurēvičam, Čakam, Brikškim, Pabērzam u.c., kuri, tāpat kā viņu šefi, ieņem antipatriotiskas pozīcijas”*. Arī Rīgā tika konstruēta “kritiķu grupa”, kura esot monopolizējusi gandrīz vai visu teātra kritikas lauku.³¹

Rīgas kritiķu grupai A. Pelše pārmeta “to pašu nelietīgo kosmopolītismu, formālismu, buržuāzisko estētismu un snobismu, to pašu kritikas tērpā apslēpto naidu pret padomju dramaturģijas un teātru labākajiem darbiem un to noniecināšanu, to pašu divkosību”³². Kritiķiem pārmeta Rietumu lugu slavīnāšanu. I. Kacs bija atradis skaistus vārdus Lope de Vegas lugas “Suns uz siena kaudzes” iestudējumam, A. Čaks apjūsmoja Bomaršē “Figaro kāzas”, J. Pabērzs slavīnāja Leo Falla opereti “Dolāru princese”, bet O. Brikšķis bija idealizējis amerikāņu inteliģenci amerikāņu dramaturga Artūra Millera

lugā “Džo Kellers un viņa dēli”.³³ Kritiķi A. Čaks un J. Pabērzs bija atļāvušies slavināt “nepareizās” padomju lugas – idejiski nabadzīgas, kaitīgas, pat tādas, kas greizā spogulī attēlo padomju patriotismu.³⁴

Kritiķi Īzaks Kacs un L. Gurēvičs savās recenzijās uzdrošinājās kritizēt tolaik hrestomātiski obligātās Konstantīna Simonova un Nikolaja Safronova lugas, turklāt Gurēvičs parādīja nedzirdētu nekaunību, nosaucot kādu Simonova lugu par “politisku plakātu”. I. Kacs savā antipatriotismā bija nonācis tik tālu, ka atļāvās Maskavas žurnālā “Teatr” (kura redakcijā darbojās arī Maskavas antipatriotiskie kritiķi) ievietot kritisku rakstu par Rīgas Krievu drāmas teātri un kritizēt “milzeni Gorkiju”.³⁵ Kampaņas gaitā A. Pelše un I. Muižnieks centās rehabilitēt atklāti vājo, bet “sabiedriski nozīmīgo” A. Brodeles lugu “Skolotājs Straume”. A. Čakam, J. Pabērzam, O. Brikšķim pārmeta nepamatotu lugas nozākāšanu, un O. Brikšķis to tika veicis ar “ledainu aukstumu”. Pat uzticamie partijas kareivji Meinhards Rudzītis un A. Grigulis saņēma pārmetumus par šīs lugas zemo novērtējumu.³⁶

1949. gada ideoloģiskā kampaņa pieprasīja no teātra kritiķiem skaidru, šķiriski pareizu un tiešu – vai nu pozitīvu, vai negatīvu lugas vai teātra iestudējuma raksturojumu. Teātra kritiķu centieni pēc izsvērtiem formulējumiem un daudzpusīga raksturojuma tika uz stingrāko noraidīti. Kā divkosību un ideoloģisku diversiju vērtēja tādus atzinumus, ka “ideoloģiski luga ir pareiza, bet mākslinieciski vāja”, ka “aktieri spēlē labi, bet uzvedums kopumā vājš” vai otrādi. Tā L. Gurēviča piezīme, ka kādā N. Safronova lugā autors svarīgākajām personām nav devis pietiekami daudz dramaturģiskā materiāla, tika kvalificēta kā “lugas apliešana ar buržuāziskā estētisma zaņķī smeltām samazgām”³⁷. J. Pabērza piezīmi, ka N. Safronovam labāk izdevušies negatīvie tēli, A. Pelše raksturo kā “kritiku no pilnīgi svešām pozīcijām, no kurām apšauda padomju iekārtu bruno kalniņi, t.i., meņševiki”³⁸. “[...] Nav pieļaujama un ir kaitīga tāda kritika, kas grauj partejību, diskreditē padomju varu, vājina mūsu celtniecību, demoralizē saimnieciskos kadrus un atbrūņo strādnieku šķiru,” rezumēja A. Pelše.³⁹

“Literatūra un Māksla”, kā arī “Karogs”, rādot šīs ideoloģiskās kampaņas gaitu, sniedz liecības par to, kā nepaklausīgie teātra kritiķi tika kvalificēti politiski, kur tika meklēti vainīgie un kādi uzdevumi izrietēja no radošās inteliģences kārtējās ideoloģiskās sapurināšanas.

Graujošu raksturojumu izpelnījās A. Čaks, O. Brikšķis un J. Pabērzs, kuri “*gājuši cauri meņševiku partijas skolai un no turienes paņēmuši līdzī idejisko bagāžu. Viņu oportunistiskā loģika, kritikas paņēmieni un antipatriotiskie secinājumi nesaskan ar padomju dzīvi. No meņševistiskās pagātnes neko nedrīkst paņemt lietošanai mūsdienas apstākļos. Meņševiki, vārdos atteikdamies no baltgvardisma, īstenībā tam kalpo ar sirdi un dvēseli.*”⁴⁰ Gurēvičam un Kacam meņševiku un oportunistu apzīmējums

nederēja. Tie bija “nevis patrioti, kam rūp mūsu mākslas attīstība, bet buržuāziski kosmopolīti, garāmgājēji, kam nav ne dzimtenes, ne māju, kas mūsu dzīvē neatrod neko, par ko varētu priecāties”⁴¹. Kādā sanāksmē V. Bērce aicināja kvalificēt teātra kritiķus kā kaitniekus, “mūsu dzīves un tautas ienaidniekus”⁴².

Bez pašiem vainīgajiem līdzvainīga bija arī Padomju rakstnieku savienība, avīze “Literatūra un Māksla” un žurnāls “Karogs”. Tie nebija neko darījuši, lai atmaskotu kosmopolītiskos un antipatriotiskos teātra kritiķus. Vēl vairāk, “Literatūra un Māksla” bija kļuvusi par tribīni I. Kacam, L. Gurēvičam, O. Brikškim, J. Pabērzam. Par nopietnu kļūdu sevi šausīja arī avīzes “Cīņa” redaktors Kārlis Ozoliņš, kurš bija atļāvis laikrakstā publicēt A. Čaka recenzijas.⁴³

A. Pelše “Karoga” slejās aicināja līdž galam atmaskot un pieveikt imperiālistiskās reakcijas aģentūru, neļaut nevienam kosmopolītam un meņševikam noniecināt lielisko padomju teātri un dramaturģiju, uzbrukt, pieveikt, neciešot ne mazāko liberālismu.⁴⁴

Mūzika. Sevišķi raksturīgi padomju kultūrpolitikas īpatnības izpaudās mūzikas sfērā. Arī līdz 1948. gadam presē bija sastopami aizrādījumi par latviešu komponistu muzikālās jaunrades nepietiekamu kaujinieciskumu, par salonmūzikas ietekmi u.tml. Aizrādījumiem nebija organizētas kampaņas raksturs, un visumā kritika mūzikas dzīves virzību Latvijā vērtēja pozitīvi. Tikai pēc VK(b)P CK lēmuma “Par V. Muradeli operu “Lielā draudzība”” 1948. gada februārī radikāli mainījās preses tonis. Forsēti organizētajai ideoloģiskajai kampaņai prese bija nozīmīga tribīne. Lēmuma ideoloģiskās dogmas, to apspriešana radošās inteliģences sapulcēs, LPSR Komponistu savienībā un konservatorijā, LK(b)P Centrālajā komitejā plaši atspoguļojās aplūkojamās preses izdevumos. Aktīvākie un autoritatīvākie autori bija LK(b)P CK sekretārs A. Pelše, komponisti un mūzikas kritiķi Nils Grīnfelds un Pēteris Smilga.

1948. gadā latviešu prese ziņoja par formālistiskiem izkropļojumiem latviešu padomju mūzikā, kas ir prettautiski un patiesībā noved pie mūzikas likvidācijas. Īpaši tika uzsvērtā mūzikas politiskā un ideoloģiskā angažētība, jeb, kā izteicās A. Pelše: “Mūzika nav rotaļlieta, bet varens ideoloģisks ierocis.”⁴⁵ Prese vērsās pret neitrālismu un apolitiskumu, pret to, ka zūd komponistu skaņdarbu sociālais asums un viņi aiziet vēsturiskās analogijās, dzejiskās alegorijās, nekonkrētā jūsmošanā.

Individuālisms un subjektīvisms mūzikā bija nosodāms tāpat kā mūzikas valodas sarežģītība, komponistu meklējumi un eksperimenti, kas tika apzīmēti ar jēdzienu “formālisms”. Negatīvo parādību šķiriskās saknes bija meklējamās kaitīgajā Rietumeiropas ekspresionisma un impresionisma, buržuāziskās salonu mūzikas ietekmē. P. Smilga kā galveno formālisma vaininieku minēja latviešu buržuāzisko nacionālismu mūzikā, uzsverot, ka formālisms un dekadence nāk nevis no partijas kritizētajiem krievu padomju komponistiem, bet no buržuāziskās Latvijas mūzikas tradīcijām, kurās ir izauguši gandrīz visi tagadējie latviešu komponisti.⁴⁶

Dogmatiskajiem mūzikas kritiķiem būtisks latviešu padomju mūzikas trūkums šķita pasīva, pesimistiska, drūma mūzikas pamatnoskaņa, un N. Grīnfelds izgudrēm atzīmēja, ka “arī traģēdijai jābūt optimistiskai, lai tā spētu attēlot mūsu padomju dzīves būtību”⁴⁷. Partijas lēmumu gaismā nepieņemami šķita pat latviešu mūzikas mērenie tempi. Bez vīpsnas nevar lasīt N. Grīnfelda vērtējumu par Jēkaba Mediņa kantāti “Sveicinājums Staļinam”. Vērtējot kantāti atzinīgi, centīgais kritiķis tomēr pukojās, ka “kantāte ir rāma pēc savām emocijām. Tai trūkst pacilātības, pārvarošā spēka, kas padomju tautas apziņā saistās ar mīļoto vadoni J. V. Staļinu.”⁴⁸

1948. gada “Literatūras un Mākslas” 8. numurā publicētā LPSR Komponistu savienības rezolūcija reglamentēja, kādai ir jābūt latviešu mūzikai, tās iedvesmas avotiem: “*Latviešu padomju komponistu darba pamatā jābūt vislabākajām krievu, Vakareiropas, mūsu, latviešu vecmeistaru klasiskajām tradīcijām. Mūzikas valodai jābūt saprotamai, tautas tradīcijām tuvai, melodiski daiļai. Jāattīsta reālistiskais virziens, kura pamatā ir krievu mūzikas skolas, klasiskā mantojuma tradīciju milzīgās progresīvās lomas atzīšana.*”⁴⁹ Daudzkārt klaji gloricējot krievu klasisko mūziku, pārspīlējot tās nozīmi, prese neaicināja mācīties no 20. gadsimta krievu padomju mūzikas, kas būtībā bija absurdi, bet pilnīgā saskaņā ar ždanovisko vērtējumu, kurā krievu padomju mūzikas dižgari Sergejs Prokofjevs, Dmitrijs Šostakovičs un Nikolajs Mjaskovskis bija nožēlojami formālisti un bezdzimtenes kosmopolīti.

Prese veidoja un uzturēja latviešu sabiedrībā redzamāko latviešu komponistu tēlus. Latviešu mūzikas vecmeistarus Alfrēdu Kalniņu, Emili Melngaili, arī Jēkabu Mediņu prese slavēja vai tēloja pozitīvi neitrāli. Gandrīz visi vidējās un jaunākās paaudzes komponisti neatbilda propagandējamajam padomju komponista standartam. Latvijas komponistu simfoniskā un kameramūzika bija ievērojami atkāpusies no krievu klasiskās mūzikas tradīcijām.

Mārģeris Zariņš atradās franču impresionistu un Igora Stravinska kaitīgajā ietekmē un tautas mūzikas intonācijas bija pārstrādājis Vakareiropas primitīvisma garā. Valentīns Utkins klavieresonātē saredzēja tikai padomju dzīves grūtības un neredzēja gaišo perspektīvu. Optimisma un skaidrības trūka Anatola Liepiņa simfonijai, bet N. Grīnfeldu raksturoja pašmērķīgi, griezīgi skaņu sakopojumi. Jānis Līcītis ar shematiskām konstrukcijām bija nonācis tiešā Rietumeiropas ietekmē, un arī Jēkaba Graubiņa darbi bija formālisma recidīvs.⁵⁰ Vesela gūzma pārmetumu tika izcilajam latviešu simfoniķim Jānim Ivanovam. Prese raksturoja Ivanovu kā pašmērķīgu dekadentu un formālistu ar subjektīvi pesimistisku pasaules uztveri, kura mūzikā valda disharmonija un konstruktīvas shēmas, kurš nostājies uz formālistisku meklējumu slidenā ceļā.⁵¹

Daudz kritikas presē saņēma latviešu kora un solo dziesmu autori. Kora dziesmu autoriem pārmeta novecojušus šablonus un, galvenais, to, ka vēl nav radīts latviešu padomju masu dziesmas žanrs. P. Smilga ieteica mācīties no krievu padomju masu

dziesmu labākajiem autoriem, kaut gan arī tas savā ziņā bija riskanti, jo vairākiem izciliem šā žanra meistariem – Matvejam Blanteram, Ņikitam Bogoslovskim, Vasilijam Solovjovam-Sedojam ždanoviskā kritika pārmeta aizraušanos ar džezu.⁵² Kritiku Latvijā neapmierināja dziesmu teksti un tematika. Tā dziedātājai Mildai Brehmanei-Štengelei repertuārā bija dziesmas ar melnsimtnieka Andrieva Niedras vārdiem un Lūcijas Garūtas dziesmas par debesu mīlu.⁵³

Graujošo apzīmējumu “kosmopolīti” latviešu padomju komponistiem aplūkojamie preses izdevumi lietoja ļoti uzmanīgi. Faktiski tikai vienu reizi “Literatūrā un Mākslā” 1949. gadā tiek publicēts raksts “Pret kosmopolītisma paudžiem mūzikā”, kurā atreferēta sanāksmes gaita Komponistu savienībā. No redzamiem dziesmu autoriem te minēti Arvīds Žilinskis un Jānis Ķepītis. Salonmūzikas tradīcijas, salda mīlas lirika un kāda Ahmatovas veida dziesmiņa “Jasmīni tvan” ir galvenie A. Žilinska grēki. J. Ķepīša tautas dziesmu apdares ir “tieši kosmopolītiskas”, un, teātra mūziku rakstot, komponists ir izmantojis nepiedienīgus vakareiropeiskus motīvus.⁵⁴

Īsti tālaika kaujinieciski dogmatiskās padomju mūzikas kritikas garā ir neuzticība, aizdomīgums, kā arī atklāts nicinājums pret tā saukto vieglo žanru un tā pārstāvjiem. Tieši viņus pavisam noteikti prese ierindoja “bezdzimtenes kosmopolītos”. Latvijā tajos nonāca L. Tokarevs un leģendārais Oskars Stroks. Tokarevam pārmeta “melodiskā elementa notušēšanu un amerikāņu džeza paņēmienu verdzisku kopēšanu”. Populārajam pirmskara šlāgeru autoram O. Strokam tika piemēroti gandrīz vai visi iespējamie negatīvie epitēti – krogu šlāgeru un dziesmiņu sacerētājs, banāla, pliekana mūzika, kas izķēmo un kariķē padomju cilvēku, degradējošās, buržuāziskās kultūras motīvi, kaitnieks, kas beidzot ir atmaskots un izslēgts no Komponistu savienības.⁵⁵ Un neko neizmainīja konservatorijas docentes L. Šveinikas iebilde: “Ja viegļam žanram ir eksistences tiesības, tad sava vieta tajā ir arī Oskaram Strokam.” Arī pati L. Šveinika tika ierindota bezdzimtenes kosmopolītos.⁵⁶

Arī mūzikā nesaudzīgu, boļševistisku, dziļu kritiku un paškritiku oficiālā propaganda uzskatīja par “spēcīgāko augšanas ieroci”. Kritiķiem vajadzēja uzņemties arī daļu vainas par formālisma izpausmēm latviešu mūzikā. A. Pelše pārmeta kritiķim N. Grīnfeldam, P. Smilgam, Voldemāram Zostam un Jēkabam Vītoliņam, ka tie ne reizi vien ir cildinājuši formālismu, akli iedami antireālistiskā virziena pavadā.⁵⁷

Presē parādījās arī mūzikas dzīves vadītāju un kultūras funkcionāru dažāda un diferencēta attieksme pret paškritiku. Tika akceptēta tāda paškritika, kurā “vainīgais” pilnīgi atzīst un nožēlo savas kļūdas. Tā prese ar apmierinājumu rakstīja, ka “komponists J. Ivanovs asi nosodīja savu ieslīgšanu formālismā, apliecināja, ka ir cieši apņēmis turpmāk rakstīt tikai tautai saprotamus un vajadzīgus darbus”. J. Ivanovs “Literatūras un Mākslas” slejās aicināja: “Rakstīsim mūziku, ko tauta var saprast!”⁵⁸ Daļēja savu kļūdu atzīšana, cenšanās attaisnoties tika vērtēta negatīvi, un N. Grīnfelda, V. Zosta u.c.

mūzikas darbinieku šādu paškritiku prese vērtēja kā centienus attaisnot formālismu. Cieņas pilna paškritika, atzīstot kādas savas kļūdas, bet pamatos aizstāvēt savus uzskatus, tracināja tālaika oficiālo sabiedrisko domu, un tieši tādēļ konservatorijas docentes L. Šveinikas uzstāšanās tika vērtēta kā buržuāzisks snobisms un kosmopolītisms.⁵⁹

Tēlotāja māksla un arhitektūra. Latvijas tēlotājas mākslas uzdevumus, “ceļot tās partejiskumu un kaujinieciskumu”, aplūko laikraksts “Literatūra un Māksla” un žurnāls “Karogs” nedaudz 1946., bet galvenokārt 1948. gadā. Ideoloģisko pamattoni presē uzdod mākslinieks un aktīvs funkcionārs tēlotājas mākslas nozarē Arturs Lapiņš, viņam piebalsoja mākslinieks Jēkabs Strazdiņš un, analizējot mākslas izstādes, mākslinieks Ojārs Ābols un rakstnieks J. Grants.

A. Lapiņš 1948. gadā norādīja, ka ir nepieciešama reālistiska, tautiska, tātad saprotama un boļševistiska partijiskuma apgarota māksla. Mākslinieka uzdevums ir rādīt tautai “skaidru, gaiši apspīdētu ceļu uz savas attīstības mērķi [lasi: *komunismu*]. Mūsdienu notikumi ir pietiekami spilgti. Tie neļauj gleznotājam runāt pustoņos, nav pieļaujama ieceres aptuvenība un neskaidrība.”⁶⁰

Galvenais Padomju Latvijas mākslas attīstības traucēklis ir buržuāziskās mākslas paliekas, pagātnes kaitīgais mantojums, kas mums ir šķiriski naidīgs. Šis kaitīgais pagātnes mantojums ir estētisms, princips “māksla mākslai”, klanīšanās Vakareiropas kaitīgajām ietekmēm, formālisms, kas, nedod Dievs, aizved līdz sirreālismam.

Kā kaitīgus un nevērtīgus tālaika mākslas kritiķi vērtēja noskaņu un šaubu elementus, vecās tradīcijas un paņēmienu, neitrālismu un kaujinieciskuma trūkumu latviešu tēlotājā mākslā.

Prasot jaunā padomju cilvēka attēlojumu latviešu mākslā, kritiķi pārmeta – īpaši 1946. gadā –, ka mākslas izstādē tikai 10% ir portretu. Arī 1948. gadā, gan konstatējot, ka mākslinieki vairāk pievēršas cilvēka attēlojumam, kritika gluži dogmatiski pieiet šim jautājumam, aizrādot, piemēram, ka Aleksandra Zviedra industriālajās ainavās “cilvēku figūras ir pārāk mazas”, ka attēlotie lauku cilvēki latviešu gleznotāju gleznās ir tie paši vecie zemnieki, nevis padomju darba zemnieki, ka Anša Artuma, Vitālija Kalvāna un Kārļa Miesnieka darbos “cilvēks ir tikai piedeva ainavai”.⁶¹

To vidū, kas veiksmīgi sākuši iet padomju mākslas ceļu, tika minēti Nikolajs Breikšs, Konrāds Ubāns, Otis Skulme, Eduards Kalniņš, Ārijs Skride, Arturs Egle, A. Zviedris.⁶² Pārmēti šiem māksliniekiem ir vairāk vispārīga dežūrrakstura: E. Kalniņam klibo idejiskā puse, Ā. Skridem un A. Eglem jāpaasina idejiskā jūtība. Mākslā profānajam J. Grantam nepatika Ā. Skrides pārāk sīkie triepieni un E. Kalniņa nervozi nīrbīgie atspīdumi, A. Lapiņš O. Skulmes “Kauguru dump” nesaskatīja pietiekamu laikmeta vispārinājumu.⁶³

Jau nopietnākas pretenzijas kritikai bija pret tiem māksliniekiem, kuri atkāpjas no reālisma, atļaujās pārāk tumšu vai pārāk spožu kolorītu, kuru gleznošanas maniere šķiet

pārāk dekoratīva un nosacīta. A. Lapiņš pārmeta Ģedertam Eliasam smagu jūtoņu, mūžīgu krēslu un smagnēju attieksmi pret īstenību, kā radniecīgu piesaukdams Ugu Skulmi, kura “kolorīts atstāj zināmu nomāktības sajūtu”. Īstenības deformēšana tika saskatīta Jāņa Liepiņa un pavisam jaunā Leo Kokles darbos, Jēkabs Bīne saņēma pārmetumus par subjektīvo misticismu.⁶⁴

Atzīstot Leo Svempa un A. Artuma lielisko meistarību, viņu kolorīta spožums neapmierināja dogmatiskos mākslas vērtētājus. L. Svempam norādīja uz pārāk lielu gaismas spēku un priekšmetu reālo īpašību un attiecību upurēšanu, A. Artumam pārmeta svešus iespaidus, dekoratīvismu, secinot, ka lielā meistara ainavām “nav nekā kopēja ar padomju dzimtenes dabas interpretācijas prasībām”⁶⁵.

Franču formālismu, franču modernisma ietekmi, kas tolaik jau pēc būtības bija kaitnieka etiķete padomju māksliniekam, kritika saskatīja Oļģerta Jaunarāja, Kurta Fridrihsona un Rūdolfā Piņņa darbos. Laikmeta mākslas kritikas pērles ir O. Ābola atzinums, ka “O. Jaunarājs par katru cenu cenšas saglabāt formālistiskās tradīcijas, iestieg noslēgtas vientulības poēzijā un sīkā pasaulītē un (*Sic!*) – rūpīgi slēpj savu sabiedrisko nostāju”⁶⁶. J. Strazdiņš pauž sašutumu par to, ka R. Pinnis Rīgu attēlo tā, ka nevar pazīt, bet Mākslinieku savienība viņu vēl slavē. J. Strazdiņš dod arī lielisku 40. gadu beigu mākslas kritikas piemēru, secinot: “Pagaidām Pinnis vēl paliek dziļi iegrimis formālisma purvā un tuntuļojas satrunējušās Vakareiropas mākslas astē.”⁶⁷

Arī lielisko zīmētāju un ilustratoru Reinholda Kasparsona un Indriķa Zeberiņa māksla saņēma tikai piekano apzīmējumu – “dažādi niansēts naturālisms” un, protams, neatbilst sociālistiskā reālisma prasībām.⁶⁸

Tēlniecībā kritika sprotamu iemeslu dēļ apjūsvoja T. Zaļkalna veidotos J. Staļina un A. Kirhenšteina portretus, citu tēlnieku veidotās skulptūras “Sieviete ar kūli”, “Sarkanarmietis ar bērnu” u.tml.⁶⁹ Pēc A. Lapiņa uzskata, pretrunā padomju mākslas principiem bija latviešu skulptūras stiprās puses – laba formas un materiāla izjūta, simbolisks vispārinājums. Tādēļ tēlniekiem – īpaši Emīlam Melderim, Martai Skulmei un Eduardam Karitonam – pārmeta ideālismu, materiāla fetišizāciju un nevēlēšanos radīt “heroizētu, patiesu īstenības tēlu”⁷⁰. Nīstamā franču impresionisma ietekmi J. Strazdiņš saskatīja un nosodīja dažu tēlnieku centienos panākt lielāku materiāla izteiksmību. Tēlniecības darbi ir palikuši rupji un kreveļaini – secināja kritiķis.⁷¹

1948. gadā žurnāls “Padomju Latvijas Bolševiks” kā neciešamu raksturoja stāvokli Padomju Latvijas arhitektūrā, norādot, ka vēsturiskie VK(b)P CK lēmumi līdz arhitektu sabiedrībai vēl nav nonākuši un ne reizi nav apspriesti. Arhitektu vidū valdošo atmosfēru žurnāls raksturoja kā “sasmakušu un sīkpilsonisku”. Galvenie pārmetumi bija – apolitisms, bezidejiskums kā nepietiekamas kontroles un idejiskās audzināšanas trūkuma rezultāts. Tāpat tika norādīts, ka arhitektu vidē nav lepnuma par sociālistisko arhitektūru, ka latviešu arhitektiem ir jānācās no padomju un krievu klasiskās arhitektūras.⁷²

Pārmetumu vētru arhitekti saņēma par to, ka nekritizē degradējošo, reakcionāro un pagrimušo Rietumeiropas un Amerikas arhitektūru, zemojas visa ārzemnieciskā priekšā, ka viņu izstrādātajos projektos izpaužas partijas nosodītie formālistiskie un konstruktīvie novirzieni.⁷³ Kritizēto vidū bija redzami latviešu arhitekti – Aleksandrs Birzenieks, Augusts Malvess, Ernests Štālbergs, Osvalds Tilmanis, Sergejs Antonovs. Īsti dogmatiski un raksturīgi skan LK(b)P CK biroja secinājums – noskaidrot arhitektūras studentiem vēsturisko likumsakarību un sakarus starp arhitektūras formām un sociāli ekonomiskajiem apstākļiem – līdz ar to arhitektūras šķirisko būtību.⁷⁴

Lapojot pirmo pēckara gadu “Karogu”, “Literāturu un Mākslu” un “Padomju Latvijas Boļševiku”, jāsecina, ka tie satur ne tikai bagātu faktu, bet arī daudzpusīgu konceptīvo materiālu par padomju kultūrpolitikas dažādiem aspektiem. Atbildēt uz nozīmīgo jautājumu, cik efektīva bija dogmatisko nostādņu paušana ar preses izdevumu palīdzību, ir grūti. Šķiet, ka tā tomēr bija diezgan iedarbīga, un interesantais D. Bleieres atzinums, ka “Latvijas kultūru staļinisma nostādnes ietekmēja mazākā mērā nekā “vecās” padomju republikas un to ilgtermiņa efekts bija niecīgāks”⁷⁵, ir diskutējams un detalizējams.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 *Bleiere D.* Latvijas kultūra abpus dzelzs priekškara 1945–1990 // Doma-6, Rīga, 2000, 18.–39. lpp.
- 2 *Padomju Latvijas Boļševiks*, 1946, 17./18. nr., 33., 34. lpp.
- 3 *Literātūra un Māksla*, 1946, 27. dec.
- 4 *Bleiere D.* Latvijas kultūra ..., 21. lpp.
- 5 Turpat.
- 6 *Literātūra un Māksla*, 1946, 6. sept., 18. okt.
- 7 Turpat, 6. sept.
- 8 *Karogs*, 1949, 3. nr., 248. lpp.; 11. nr., 1031. lpp.
- 9 *Literātūra un Māksla*, 1947, 28. marts.
- 10 Turpat, 1947, 21. febr., 16. maijs; 1948, 11. jūl.
- 11 *Karogs*, 1949, 11. nr., 1035. lpp.; *Literātūra un Māksla*, 1948, 11., 25. janv.
- 12 *Literātūra un Māksla*, 1949, 6. febr.
- 13 *Karogs*, 1949, 11. nr., 1032. lpp.
- 14 *Literātūra un Māksla*, 1949, 25. sept.
- 15 Turpat; *Padomju Latvijas Boļševiks*, 1946, 17./18. nr., 36. lpp.
- 16 *Karogs*, 1946, 9. nr., 844. lpp.; *Padomju Latvijas Boļševiks*, 1946, 17./18. nr., 36. lpp.
- 17 *Padomju Latvijas Boļševiks*, 1946, 17./18. nr., 37. lpp.
- 18 *Karogs*, 1946, 9. nr., 845. lpp.
- 19 *Literātūra un Māksla*, 1946, 30. aug.
- 20 *Karogs*, 1946, 9. nr., 845., 846. lpp.

- 21 Turpat, 846. lpp.
- 22 Turpat, 844. lpp.; 1947, 6. nr., 566., 567. lpp.; 1949, 3. nr., 239., 240. lpp.
- 23 Literatūra un Māksla, 1946, 13. sept.; Karogs, 1946, 9. nr., 844. lpp.
- 24 Karogs, 1949, 3. nr., 239. lpp.; 11. nr., 1034. lpp.; Literatūra un Māksla, 1949, 13. febr.
- 25 Literatūra un Māksla, 1949, 13. febr.
- 26 Turpat, 8. febr.; Karogs, 1946, 7./8. nr., 803., 804. lpp.
- 27 Literatūra un Māksla, 1949, 13. febr.
- 28 Karogs, 1949, 9. nr., 900., 901. lpp.; 10. nr., 1052., 1053. lpp.
- 29 Literatūra un Māksla, 1946, 1. nov.
- 30 Karogs, 1948, 10. nr., 1053. lpp.
- 31 Turpat, 1949, 4. nr., 371. lpp.
- 32 Turpat.
- 33 Literatūra un Māksla, 1949, 6. febr.; Karogs, 1949, 4. nr., 372., 373. lpp.
- 34 Karogs, 1949, 4. nr., 372., 373. lpp.
- 35 Literatūra un Māksla, 1949, 6., 13. marts; Karogs, 1949, 4. nr., 371. lpp.
- 36 Literatūra un Māksla, 1949, 6. febr., 6. marts.
- 37 Karogs, 1949, 4. nr., 371. lpp.
- 38 Turpat, 373. lpp.
- 39 Turpat, 374. lpp.
- 40 Turpat.
- 41 Literatūra un Māksla, 1949, 13. marts.
- 42 Turpat.
- 43 Turpat, 6., 13. marts.
- 44 Karogs, 1949, 4. nr., 374. lpp.
- 45 Padomju Latvijas Boļševiks, 1948, 6. nr., 10. lpp.
- 46 Karogs, 1948, 4. nr., 452. lpp.
- 47 Turpat, 1949, 10. nr., 945. lpp.
- 48 Turpat.
- 49 Literatūra un Māksla, 1948, 22. febr.
- 50 Karogs, 1948, 4. nr., 452. lpp.; Padomju Latvijas Boļševiks, 1948, 6. nr., 7., 8. lpp.; Literatūra un Māksla, 1948, 11. apr.
- 51 Padomju Latvijas Boļševiks, 1948, 6. nr., 7. lpp.; Karogs, 1948, 4. nr., 451., 452. lpp.; 1949, 3. nr., 270., 271. lpp.
- 52 Literatūra un Māksla, 1946, 25. okt.; 1949, 9. okt.
- 53 Padomju Latvijas Boļševiks, 1947, 20. nr., 18., 19. lpp.; 1948, 6. nr., 8. lpp.
- 54 Literatūra un Māksla, 1949, 24. apr.
- 55 Turpat, 1948, 29. febr.; 1949, 24. apr.; Padomju Latvijas Boļševiks, 1948, 6. nr., 8. lpp.
- 56 Literatūra un Māksla, 1949, 24. apr.
- 57 Padomju Latvijas Boļševiks, 1948, 6. nr., 8., 9. lpp.
- 58 Literatūra un Māksla, 1948, 29. febr.
- 59 Turpat, 1949, 24. apr.
- 60 Turpat, 1948, 14. marts.

- ⁶¹ Turpat, 1946, 4. okt.; 1949, 20. nov.; Karogs, 1948, 5. nr., 547. lpp.
⁶² Karogs, 1948, 5. nr., 546. lpp.
⁶³ Turpat, 546.–548. lpp.; Literatūra un Māksla, 1949, 20. nov.
⁶⁴ Karogs, 1948, 5. nr., 548. lpp.; 9. nr., 957. lpp.
⁶⁵ Turpat.
⁶⁶ Turpat, nr. 9, 957. lpp.
⁶⁷ Literatūra un Māksla, 1948, 25. janv.
⁶⁸ Karogs, 1948, 6. nr., 548., 549. lpp.
⁶⁹ Turpat, 5. nr., 549. lpp.
⁷⁰ Turpat.
⁷¹ Literatūra un Māksla, 1948, 25. janv.
⁷² Padomju Latvijas Boļševiks, 1948, 11. nr., 46.–48. lpp.
⁷³ Turpat, 47. lpp.
⁷⁴ Turpat, 49. lpp.
⁷⁵ *Bleiere D. Latvijas kultūra ...*, 22. lpp.

Ilgvars Butulis

Einige Aspekte der sowjetischen Kulturpolitik in sowjetlettischen Presseausgaben (1945–1949)

Zusammenfassung

Der Artikel ist Fragen der sowjetischen Kulturpolitik in Lettland, d.h. der Widerspiegelung dieser Kulturpolitik in der sowjetlettischen Presse gewidmet. Als Hauptquelle dienen drei Presseausgaben – „Literatūra un Māksla“ (Literatur und Kunst), „Karogs“ (Die Fahne) und „Padomju Latvijas Boļševiks“ (Der Bolschewik Sowjetlettlands). Der Autor skizziert ein Bild des ideologischen Einflusses, der zielbewußten, energischen, aber auch dogmatischen Bemühungen der Presse die lettischen Intelligenz, die Kulturschaffenden, im sowjetischen Geist umzuerziehen.

Im Artikel werden die ideologischen Dogmen, Klischees und Stereotype analysiert, der Kreis der aktivsten ideologischen Kämpfer und die am meisten kritisierten Persönlichkeiten der lettischen Intelligenz genannt.

Der Artikel zeigt, dass die sowjetlettischen Presseausgaben der ersten Nachkriegsjahre reich sind nicht nur an faktischem, sondern auch an konzeptuellem Material über verschiedene Aspekte sowjetischer Kulturpolitik. Die Frage nach der Effektivität der Presse bei der Propaganda der stalinistischen Kulturdogmen in Lettland bleibt im Artikel offen.

Ritvars Jansons

Totalitārā režīma represīvo institūciju mijiedarbība un nozīme sabiedrības pārvaldē Latvijas PSR (1945–1959)

levads

Kopš 1940. gada 17. jūnija Latvijas valsts teritorijā valdīja totalitārie režīmi. 1941. gada jūlijā Vācijas nacionālsociālistiskā režīma okupācija nomainīja Padomju Sociālistisko Republiku Savienības (PSRS) 1940. gada 17. jūnijā īstenotās okupācijas rezultātā Latvijas Republikai uzspiesto komunistisko režīmu.

Abi režīmi, realizējot savu totalitāro būtību, Latvijā ieviesa sabiedrības totalitāru kontroli, veica teroru un represijas. 1944. gadā, Sarkanajai armijai atkārtoti ieņākot Latvijā, sākās otrreizējā padomju okupācija, kas turpinājās līdz 1991. gadam. Ievērojot to, ka komunistiskais totalitārais režīms Latvijā pastāvēja ilgu laika periodu, tas ir atstājis jūtamu ietekmi uz Latvijas sabiedrisko dzīvi mūsdienās – tās integrāciju, vēsturisko apziņu un pagātnes izvērtējumu. Lai sabiedrībā panāktu sociālo integrāciju un līdz ar to demokrātiska režīma stabilitāti, nepieciešams kompetents sabiedrības pagātnes vēsturisks, politoloģisks un juridisks vērtējums. Ik pa laikam mūsdienu sabiedrībā aktualitāti iegūst kāds politiskās darbības akts, kas saistīts ar darbības realizētāja pagātni totalitārā režīma laikā, vai arī likumdošanas norma, kas interpretē pagātnes notikumus. Atsevišķu politiku un citu sabiedrībā pazīstamu personu rīcība pagātnē, likumdošanā iekļautās normas, piemēram, aizliegums kandidēt vēlēšanās Latvijas Komunistiskās partijas (LKP) un Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas (LPSR) Valsts drošības komitejas (VDK) darbiniekiem, kļūst par sabiedrības dažādu sociālo grupu apspriešanas objektu. Minētajos gadījumos kāds pagātnes fakts, kurš kļūst aktuāls vai tiek mākslīgi aktualizēts, visbiežāk ir izrauts no konteksta, neanalizējot visu tālaika situāciju un diskutablās personas vai personu grupas atbildību bijušā totalitārā režīma varas hierarhijā. Līdz ar to mūsdienu sabiedrībā rodas sociāla spriedze, kas nenāk par labu demokrātiska režīma funkcionēšanai. Sastopama arī atsevišķu – no konteksta atdalītu totalitārā režīma komponentu idealizācija, piemēram, dažu sociālo grupu privilēģijas apmaiņā pret lojalitāti režīmam u.c. Pagātnes analīze nevar pilnīgi atrisināt mūsdienu sabiedrības problēmas, ar tās objektivitāti

var vienīgi mēģināt mazināt spriedzi sabiedrībā, nodrošinot lielāku integrācijas pakāpi. Nenoliedzami, ka pamatīgāks totalitārā režīma izvērtējums mazinātu iespējas spekulatīvi un bez pamatojuma izmantot pagātnes faktus parlamentārajā politiskajā cīņā. Totalitārā režīma vispusīgs izvērtējums varētu atvieglot arī likumdošanas sārkārtošanu attiecībā uz liegumiem, kuri noteikti, ievērojot personas darbību iepriekšējā – totalitārajā režīmā.

Šī darba mērķis ir parādīt, kā ar svarīgāko represīvo institūciju darbību tika nodrošināta totalitārā režīma pastāvēšana Latvijā. Mērķis tiek sasniegts, veicot vairākus uzdevumus:

1. Noskaidrojot, kuras totalitārā režīma institūcijas var definēt par represīvām.
2. Noskaidrojot, kā šīs institūcijas funkcionēja katra atsevišķi.
3. Noskaidrojot, kā represīvās institūcijas funkcionēja mijiedarbībā.
4. Noskaidrojot, kura no institūcijām dominēja pār citām.
5. Noskaidrojot, kā institūcijas mijiedarbībā panāca totalitārā režīma veiksmīgu funkcionēšanu.

Darbā nav aptvertas visas represīvo institūciju mijiedarbības formas un nianšes, kas ir daudz plašākas un niansētākas un būtu atsevišķa pētījuma tēma. Veicot analīzi, tiek parādītas tikai galvenās represīvo institūciju mijiedarbības formas. Darbs nav iecerēts kā monogrāfija, tādēļ ierobežotā apjoma dēļ tajā apskatīta tikai svarīgāko LPSR represīvo institūciju darbība. Noskaidrojot, kuras totalitārā režīma institūcijas var definēt par represīvām un kā šīs institūcijas funkcionēja katra atsevišķi, no bagātīgā faktu materiāla atlasīts tikai būtiskākais un aplūkots tikai trīs represīvo institūciju – Latvijas Komunistiskās partijas, Latvijas PSR Ministru Padomes (MP) un drošības iestādes – LPSR Valsts drošības tautas komisariāta (VDTK) – Valsts drošības ministrijas (VDM) – Iekšlietu ministrijas (IeM) – VDK darbība. Minēto trīs institūciju darbība visspilgtāk raksturo to, kā represijas tika izmantotas sabiedrības pārvaldes nodrošināšanai. Līdz ar to autors cenšas izraisīt diskusiju par LPSR institūciju raksturu. Tā, piemēram, pēc darbā veiktās analīzes komunistiskā totalitārā režīma komunistu partiju var apzīmēt par represīvu institūciju (līdzīgi Otrā pasaules kara laika Nacionālsociālistiskajai partijai Vācijā), taču minētajam viedoklim varētu būt oponenti. Jāpiezīmē, ka arī citās Austrumeiropas valstīs jau 20. gadsimta 90. gados bijušās komunistiskās partijas nav vairs klasificētas kā tradicionālās partijas. Čehijas parlamentā ar 1993. gada 9. jūlija likumu Čehoslovākijas Komunistiskā partija atzīta par noziedzīgu organizāciju, bet Krievijas Federācijas prezidenta 1991. gada 6. novembra dekrētā definēts: “PSKP nekad nebija partija. Tas bija īpašs politiskās varas formēšanas un realizācijas mehānisms, valsts struktūrām saaugot ar PSKP vai atrodoties tiešā PSKP pakļautībā.”¹

Apzināti ārpus darbā veiktās analīzes atstātas tādas svarīgas varas un tiesībsargājošās iestādes kā LPSR Augstākā Padome – formālā augstākā likumdošanas iestāde, LPSR prokuratūra, LPSR Tieslietu ministrija un tiesu sistēma, LPSR Iekšlietu ministrija, kurām bija nozīmīga loma gan represīvās politikas izstrādāšanā un akceptēšanā, gan arī tās īstenošanā. Minēto institūciju izpēte pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas ir tikai sākumstadijā. Vienīgais izņēmums ir vēsturnieces Dainas Bleieres pētījumi par LPSR tiesu sistēmas, LPSR prokuratūras un apriņķu prokuratūru darbību.² Līdz ar to nav jau iepriekš veiktu pētījumu, uz kuriem balstīties. Savukārt LPSR Iekšlietu ministrijas 1940.–1950. gada dokumentu izpēti apgrūtina joprojām to slepenība Latvijas Republikas Iekšlietu ministrijas sistēmā!

Ierobežotā darba apjoma dēļ nav iespējas analizēt represīvo iestāžu kadru politiku, kā arī valsts un Komunistiskās partijas visu darbības sfēru, t.sk. valsts un saimnieciskā pārvaldes aparāta padziļinātu izpēti.

Par darba hronoloģisko robežu izraudzīts 1945.–1959. gads, tas ir laiks, kad Latvijā valdīja spēcīgs totalitārais režīms. PSRS bija uzvarējusi Otrajā pasaules karā, un šī uzvara nostiprināja komunistiskā totalitārā režīma stabilitāti Padomju Savienībā, kā arī tā ietekmi pasaulē, it sevišķi Austrumeiropā. Runājot par LPSR totalitārā režīma institūciju ģenēzi, protams, tiek apskatīta to attīstība, sākot jau ar 1940. gadu, taču 1940.–1941. gada periods nav analizēts ierobežotā darba apjoma, kā arī dokumentu trūkuma dēļ. Savukārt LPSR totalitārā režīma darbība 1944. gadā analizēta tikai daļēji, jo režīms nekontrolēja visu Latvijas teritoriju un represīvās institūcijas nedarbojās pilnā apjomā un pēc tādas shēmas kā nākamajā – 1945. un vēlākajos gados.

Padomju Savienības Komunistiskajai partijai, Latvijas Komunistiskajai partijai, LPSR Ministru Padomei un LPSR drošības iestādēm darbā apskatāmajā laikposmā mainījās nosaukumi. Ja darbā nav runāts par minēto institūciju darbību konkrētā gadā, bet tās analizētas, ievērojot to darbību pētījumā aplūkotajā laikposmā, tad izmantoti saīsinājumi – PSKP, LKP, MP, VDK.

LPSR komunistiskā totalitārā režīma represīvo institūciju darbībai 1940.–1950. gadā, parādot to savstarpējo mijiedarbību un minēto institūciju nozīmi sabiedrības pārvaldē, līdz šim pievērsušies vairāki vēsturnieki. Diemžēl līdz šim nav visaptverošas monogrāfijas, kurā uz visu pieejamo avotu bāzes būtu parādīta režīma darbība kopumā un līdz ar to arī represīvo institūciju loma minētajā režīmā. Režīma darbību kopumā mēģinājuši aptvert dokumentu krājuma "Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991"³ autori. Krājumā ievietotie dokumenti liecina par represiju kopējo apjomu un represiju formām, kuras īstenojušas arī Latvijas Komunistiskā partija, Ministru Padome un drošības iestādes. Krājumā sniegti arī komentāri par visu režīmu kopumā. Komentārus tomēr ierobežo minētā darba uzdevums – atspoguļot konkrētus dokumentus. Līdzīga situācija ir dokumentu krājumā "Latvija padomju režīma varā. 1945.–1986"⁴.

Toties Latvijas vēsturnieki jau ir daudz paveikuši atsevišķu komunistiskā režīma institūciju (Komunistiskā partija, drošības iestādes, tiesa, prokuratūra) analizē.

Par LKP represīvo darbību un tās attiecībām ar LPSR drošības iestādēm 90. gados dažādos preses izdevumos visvairāk rakstījis vēsturnieks Ojārs Niedre (visanalītiskākais raksts – “Kurš atbildēs par represijām?”⁵), taču diemžēl autors nav ķēries pie monogrāfijas par šo tēmu.

Pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas LPSR drošības iestāžu darbību vēsturnieki galvenokārt pētījuši saistībā ar to piedalīšanos bruņotās pretošanās apspiešanā no 1944. gada līdz 1956. gadam un iedzīvotāju deportēšanā 1949. gada martā. Vēstures literatūrā līdz šim vienīgais apkopojošais darbs, kurā analizēta LPSR drošības iestāžu darbība bruņotās pretošanās apspiešanā, ir Heinriha Stroda pētījums “Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956”⁶. H. Stroda pētījums dod plašu ieskatu kompleksā represīvo spēku izmantošanā pret Latvijas nacionālajiem partizāniem.

1949. gada deportāciju sagatavošanas mehānismu un norisi nav iespējams pilnībā analizēt, nebalstoties uz H. Stroda rakstu par PSRS Valsts drošības ministrijas pilnīgi slepeno Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operāciju “Krasta banga” (“*Priboi*”), kurā izmantoti vairāki līdz tam nepublicēti Krievijas arhīvu dokumenti.⁷ Spilgtus piemērus par komunistiskā totalitārā režīma represīvo institūciju 1949. gada martā veikto Latvijas iedzīvotāju deportāciju un zemnieku represēšanu sniedz Jānis Riekstiņš.⁸ Vispusīgu analīzi komunistiskā režīma institūciju noziedzīgajai attieksmei pret zemniecību rakstā “Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā”⁹ veikusi D. Bleiere.

Darbā analīzei izmantots jau iepriekš Latvijas vēsturnieku veiksmīgi paveiktais – atzinumi, izpratne par dažādiem procesiem. Tā darba tapšanā ierosmi par Rietumos valdošajiem PSRS režīma pētniecības virzieniem deva D. Bleieres raksts “Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā”.

LPSR drošības iestāžu darbību palīdz izprast Satversmes aizsardzības biroja (SAB) Totalitārisma seku dokumentēšanas centra darbinieku Alda Bergmaņa un Induļa Zālītes darbi par šo tēmu.¹⁰ Darbā izmantoti Totalitārisma seku dokumentēšanas centrā izdarītie secinājumi par LPSR drošības iestāžu darbību.

LPSR totalitārā režīma represīvo institūciju ģenēze

Latvijas Komunistiskās partijas ģenēze

Latvijas Komunistiskā partija pēc Latvijas okupācijas un pievienošanas Padomju Savienībai 1940. gada 8. oktobrī kļuva par Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas (VK(b)P) sastāvdaļu un sāka darboties kā tās republikāniskā (reģionālā) filiāle, kurai bija obligāti VK(b)P statūti un lēmumi. Kā liecina VK(b)P CK Politbiroja 1940. gada

lēmumi Latvijas jautājumos, tie regulēja republikas dzīves visas sfēras – pat maizes cenas.¹¹ Līdz ar to arī Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas (LK(b)P) darbību noteica VK(b)P. LK(b)P pēc tam, kad Latviju 1941. gadā okupēja Vācija, darbu turpināja PSRS teritorijā.¹² Tur tā vadīja arī padomju partizānu kustību. Lai šo darbu uzlabotu, 1943. gada februārī pēc LK(b)P Centrālās komitejas (CK) ierosinājuma, ar Valsts aizsardzības komitejas lēmumu LK(b)P CK tika izveidots Latvijas partizānu kustības štābs, kurš tieši pakļāvās virspavēlnieka mītnes Partizānu kustības centrālajam štābam¹³ un kura priekšnieks bija apakšpulkvedis Artūrs Sproģis.¹⁴ Latvijas partizānu kustības štābs atradās Krievijā, Maskavā,¹⁵ un tā galvenais uzdevums bija nodrošināt Latvijā esošo partizānu brigāžu un vienību materiāli tehnisko apgādi. Latvijas partizānu kustības štāba struktūru un kadru sastāvu noteica Partizānu kustības centrālā štāba pavēles un instrukcijas, bet darbību reglamentēja Aizsardzības ministrijas un **valsts drošības iestāžu** rīkojumi.¹⁶

LK(b)P pirms savas darbības atjaunošanas Latvijā – 1944. gadā kā darbības programmu pieņēma VK(b)P CK un PSRS Tautas Komisāru Padomes (TKP) 1943. gada 21. augusta lēmumu par neatliekamiem pasākumiem saimniecības atjaunošanai no vācu okupācijas atbrīvotajos rajonos. Balstoties uz šo lēmumu, LK(b)P un LPSR TKP uz piefrontes rajoniem nosūtīja partijas un padomju darbinieku operatīvās grupas. Šīs grupas atjaunoja partijas un padomju vietējās iestādes, izraudzījās kadrus. 1944. gada jūlija sākumā uz PSRS 1. Baltijas frontes rajonu izbrauca pirmā operatīvā grupa – vadoši LPSR darbinieki. Grupas atbildīgie vadītāji bija no LK(b)P CK Kārlis Ozoliņš, bet no TKP – K. Celovs. Grupā bija 28 partijas darbinieki, to skaitā no partijas centrālā aparāta pieci cilvēki, 50 padomju darbinieku, 51 Tautas Komisāru Padomes komisariātu darbinieks, 14 komjaunatnes darbinieku, 13 arodbiedrību darbinieku u.c.¹⁷ Otra grupa, kuras sastāvā bija arī trīs prokurori, uz frontes rajonu izbrauca 7. jūlijā.¹⁸ Grupu sastāvā nebija drošības dienesta darbinieku. Par operatīvo grupu došanos uz tām Latvijas teritorijām, kuras bija PSRS kontrolē, ziņas ir līdz 1944. gada 31. augustam.¹⁹ Acīmredzot pēc tam partijas, padomju un valdības darbinieki uz Latviju nedevās organizēti. Uz Latviju sūtītos Komunistiskās partijas biedrus pirms tam pārbaudīja LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. Šādas pārbaudes notika vismaz no 1944. gada 7. maija līdz 1944. gada 20. decembrim.²⁰ Izstrādātais pārbaudīšanas mehānisms bija tāds, ka LK(b)P CK Sevišķais sektors partijas operatīvo grupu darbinieku sarakstus nodeva pārbaudei LPSR VDTK operatīvajai grupai un tā deva savu slēdzienu. Līdz ar to tika atsijāti darbinieki, kurus vadošos amatos nenorīkoja. Tā 1944. gada 7. maijā LPSR VDTK operatīvā grupa LK(b)P CK Sevišķajam sektoram atsūtīja sarakstu ar astoņu cilvēku uzvārdiem. Bija paredzēts, ka šīs personas iekļaus tautas komisariātu un iestāžu sastāvā, taču par tām atklājās kompromitējoša informācija, kuras pamatā bija dažādu Krievijas apgabalu un rajonu pārvalžu un daļu dokumenti.²¹ VDTK atradās arī informācija par partijas

augstākās nomenklatūras darbiniekiem. Tā, pārbaudot uz Latviju nosūtāmo operatīvo grupu, kurā bija LK(b)P CK sekretārs Jānis Kalnbērziņš (1893–1986), Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētājs Vilis Lācis (1904–1966) un citas augstas amatpersonas, atklājās, ka Jānis Ostrovs (1896–1966) – LK(b)P CK Propagandas un aģitācijas daļas vadītājs 1937. gadā politisku iemeslu dēļ saukts pie kriminālatbildības, bet, tā kā neesot bijis nozieguma sastāva, viņa lieta pārtraukta. 1938. gadā J. Ostrovs atkal arestēts un saukts pie kriminālatbildības pēc Uzbekijas PSR likumdošanas, taču ar Uzbekijas PSR leTK 1939. gada lēmumu no apcietinājuma atbrīvots.²²

Pēc LK(b)P CK biroja lūguma 1944. gadā LPSR VDTK operatīvā grupa pārbaudīja arī atsevišķus Komunistiskās partijas biedrus, par kuriem bija aizdomas, ka tie neatbilst komunistu politiskajam standartam.²³ Savukārt 1945. gada 22. septembrī LPSR drošības ministrs Alfons Noviks (1908–1996) LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam sūdzējās, ka LK(b)P CK Lauksaimniecības daļas vietnieks Akišins pretēji instrukcijām sekretārei liek pārrakstīt slepenus dokumentus par zemes reformu, turklāt vēl tos skaļi diktē. Uz to LK(b)P CK Sevišķā sektora vadītāja vietnieks N. Kurbatovs atbildēja A. Novikam, ka Akišins brīdināts.²⁴ Minētie fakti liecina, ka 1944.–1945. gadā pat visaugstāko LPSR partijas nomenklatūru pirms stāšanās pie republikas pārvaldes pārbaudīja LPSR Valsts drošības tautas komisariāts. Acīmredzot šajā laikā drošības iestādēm bija pietiekamas pilnvaras, lai kontrolētu Latvijas Komunistiskās partijas nomenklatūru.

Neuzticoties vienīgi Baltijas kompartijām, VK(b)P CK Politbirojs nodibināja īpašas institūcijas – VK(b)P CK Lietuvas, Latvijas un Igaunijas biroju. VK(b)P CK lēmuma projekts paredzēja, ka VK(b)P CK Latvijas biroja pienākums ir nodrošināt, lai LPSR partijas, padomju, saimnieciskās un citas organizācijas, kā arī Savienības tautas komisariāti un iestādes izpildītu partijas un valdības lēmumus Latvijā.²⁵ VK(b)P CK Latvijas birojs 1944.–1947. gadā kļuva par PSRS centrālās varas institūciju atzaru Latvijā un tiešu Latvijas varas institūciju pārraugu. VK(b)P CK pēc Latvijas otrreizējas padomju okupācijas noteica vietējo partijas struktūru, uz Latviju atsūtīja vairākus simtus komunistu, kuri līdz tam nebija Latvijā strādājuši. Ievērojot, ka vietējo komunistu skaits bija neliels – 1945. gada 1. janvārī LK(b)P bija 3592 komunisti, VK(b)P CK no jauna ieviesa 1941. gada 10. martā pieņemtos atvieglotos noteikumus par uzņemšanu partijā. Tie palika spēkā līdz 1946. gada jūlijam.²⁶

LK(b)P uzsākot darbību Latvijas teritorijā 1944. gadā, saņēma LPSR VDTK un leTK atskaites par paveikto,²⁷ 2. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes Smerš atskaites par 130. latviešu strēlnieku korpusa politiski morālo stāvokli un kaujas darbību, par iedzīvotāju noskaņojumu Sarkanās armijas ieņemtajos apvidos.²⁸ Tā 1944. gada 23. septembrī 2. Baltijas frontes Pretizlūkošanas pārvaldes priekšnieks ģenerālmajors Žeļezņikovs LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam jau ziņoja, ka Smerš novērsis

vairākus militārpersonu dezertēšanas un pašsakropļošanās gadījumus.²⁹ Par iedzīvotāju pretpadomju izteikumiem u.c. informāciju sniedza PSRS leTK robežapsardzes komandieris.³⁰

LK(b)P CK,³¹ kā arī aprinķu komitejas ķērās pie represīvo un apsardzes funkciju pildošo leTK iznīcinātāju bataljonu formēšanas. Tā LK(b)P Jēkabpils aprinķa komitejas birojs savā sēdē atzīmēja, ka veiksmīgi notiek aprinķa iznīcinātāju bataljona formēšana un jau līdz 1944. gada 15. decembrim aizturēts 200 dzimtenes nodevēju.³² Savukārt leTK ar LK(b)P CK palīdzību pārbaudīja savu darbinieku stāžu pat tad, kad LKP vēl darbojās pagrīdē.³³

Latvijas PSR Ministru Padomes ģenēze

Pēc Latvijas pievienošanas PSRS 1940. gada 5. augustā augstākā izpildvara Latvijas padomju republikai bija PSRS Tautas Komisāru Padome (valdība). Vietējo izpildvaru – LPSR Tautas Komisāru Padomi nodibināja 1940. gada 25. augustā saskaņā ar šajā datumā pieņemto LPSR Konstitūciju. TKP 1940.–1941. gadā ietilpa arī Vissavienības tautas komisariātu pilnvarotie. Atbilstoši PSRS valdības nosaukuma maiņai 1946. gada 24. martā LPSR TKP pārdēvēja par LPSR Ministru Padomi.³⁴ LPSR MP kā reģionālās izpildvaras struktūras uzdevums bija, balstoties uz PSRS un LPSR likumiem, dekrētiem, PSRS MP lēmumiem un rīkojumiem un izpildot tos, izdot savus lēmumus un rīkojumus, pārbaudīt to izpildi. Pieņemtie lēmumi bija obligāti pildāmi. Augstākās izpildvaras – PSRS MP lēmumi un rīkojumi bija obligāti jāpilda visā PSRS teritorijā – tātad arī Latvijas PSR. PSRS MP bija tiesības apturēt savienoto republiku, tostarp arī Latvijas MP lēmumus un rīkojumus, kā arī citu tai pakļauto iestāžu aktus. Pēc otrreizējas Latvijas okupācijas LPSR MP formāli izveidoja LPSR Augstāko Padomi (AP), taču AP deputātus izvirzīja Latvijas Komunistiskās partijas biedri, tā kontrolējot arī MP izveidi.³⁵ Lēmumus par padomju vēlēšanu organizēšanu pieņēma LKP vadība. Balstoties uz VK(b)P CK (vēlāk PSKP CK) norādījumiem, tika izraudzīti ne tikai deputātu kandidāti, bet arī noteikta vēlēšanu komisiju struktūra un personālsastāvs. Vēlēšanu norisēs aktīvi iesaistījās VDK darbinieki, kas izmantoja vēlēšanas kompromitējošu ziņu vākšanai par režīmam politiski neuzticamiem cilvēkiem.³⁶ PSRS MP funkcijas bija valsts pārvaldes jautājumu izlemšana – nostiprināt “sociālistisko likumību un valsts disciplīnu”, nodrošināt valsts drošību. PSRS MP apvienoja un virzīja Vissavienības un koprepublikānisko PSRS ministriju, valsts komiteju un citu pakļauto valsts pārvaldes iestāžu darbu, kā arī reglamentēja savienoto republiku MP lēmumus. Republikas līmenī izpildvaras funkcijas pildīja vietējā – LPSR Ministru Padome. Tās kompetencē bija republikas pārvalde, tajā skaitā piedalīšanās valsts drošības, t.i., politiskā režīma neaizskaramības nodrošināšanā. LPSR MP virzīja ministriju un valsts komiteju, to skaitā drošības ministrijas un drošības komitejas darbību.³⁷

Valsts drošības komitejas ģenēze

PSRS drošības iestādes diversiju un terora darbību Latvijā īstenoja arī Otrā pasaules kara gados, kad visu Latvijas teritoriju bija okupējusi Vācija. Teroram un diversijām izmantoja speciālas grupas, kā arī apmācīta padomju partizānus.

Diversijas Vācijas armijas okupētajā Latvijas teritorijā veica īpaši apmācītas VDTK operatīvās grupas (specgrupas), kuras dēvēja arī par partizāniem.³⁸ Latvijas teritorijā partizānu štāba grupas organizēja, balstoties uz PSRS Partizānu kustības centrālā štāba pavēlēm.³⁹

VDTK operatīvās grupas uzturēja regulārus radiosakarus (saņēma uzdevumus, atskaitījās par paveikto, pārsūtīja iegūto informāciju u.tml.) ar centru Maskavā.⁴⁰ Radistus partizānu grupu vajadzībām sagatavoja Maskavā.⁴¹

Latvijas otrreizējo padomju okupāciju 1944.–1945. gadā palīdzēja īstenot arī tās pašas PSRS drošības iestādes, kuras Latvijas teritorijā darbojās 1940.–1941. gadā. 1943. gada rudenī Krievijā, gatavojoties otrreizējai Baltijas valstu okupācijai, kā PSRS VDTK struktūrvienības tika izveidotas Latvijas, Lietuvas un Igaunijas PSR VDTK operatīvās grupas, kuras formēja nākamo dienestu kadru rezervi, organizēja izlūku un diversantu grupas, kā arī, šķērsojot frontes līniju, veica izlūkošanas operācijas Vācijas okupētajās Baltijas valstu teritorijās jau pirms Sarkanās armijas ienākšanas.⁴² Latvijas PSR operatīvajā grupā iesaistīja no Latvijas evakuētos drošības iestādes darbiniekus, to vadīja LPSR drošības komisārs Alfons Noviks.⁴³ Īpašos kursus apmācīja jaunus kadrus, kuri pēc PSRS okupācijas režīma atjaunošanas Latvijā ieradās līdz ar Sarkanās armijas karaspēka daļām. Pēc Sarkanās armijas ienākšanas Latvijā 1944. gada jūlijā no operatīvām grupām aprīņķos izveidoja LPSR VDTK aparātu.⁴⁴ LPSR VDTK aprīņķa daļas visā Latvijā darbu uzsāka tikai pēc karadarbības beigām Kurzemē 1945. gada 8. maijā. Jau pirms tam – 1945. gada pavasarī LK(b)P CK lūdza Latvijas Ļeņina komunistiskās jaunatnes savienības (LĻKJS) Centrālo komiteju – konkrēti Indriķi Pinksi – kopā ar VDTK pārstāvjiem izvēlēties 150 komjauniešus darbam drošības iestādēs.⁴⁵ Tomēr vēl 1945. gada 25. maijā trūka 250 darbinieku, galvenokārt operatīvo. Tad LK(b)P CK uzdeva partijas aprīņķa komitejām darbam LPSR VDTK izraudzīties vismaz 150 cilvēku no iznīcinātāju bataljonu kaujinieku, komjauniešu un partijas biedru vidus, kurus apmācītu mēnesi ilgosursos Rīgā.⁴⁶ Stingrās prasības pret kandidātu biogrāfiju noveda pie tā, ka darbam Latvijas teritorijā bija grūti atrast piemērotus kandidātus – latviešus. Tas gan neattiecās uz Krievijas latviešiem. No LPSR VDTK vadības viedokļa vispiemērotākie būtu padomju armijas karavīri – latvieši, kuri nebija atradušies vācu okupētajā teritorijā.⁴⁷ Nacionālo kadru trūkums bija sevišķi jūtams tajos aprīņķos, kur iedzīvotāju vairākums neprata krievu valodu. Arī partijas biedri dažādu apsvērumu dēļ ne vienmēr vēlējās pieteikties darbā drošības iestādēs.⁴⁸

Kara beigu posmā un arī vēlāk – līdz 1946.–1947. gadam LPSR VDTK funkcijas tika ierobežotas pat izlūkošanā un pretizlūkošanā, jo cīņa ar bruņoto pretošanos bija iekšlietu resora kompetencē, bet akcijas pret “pretpadomju elementiem”, pretizlūkošanas un pret diversantiem vērstās operācijas padomju karaspēka ieņemtajās teritorijās veica militārās pretizlūkošanas pārvalde Smerš.

1946. gada 24. martā sakarā ar valsts drošības struktūru reorganizāciju LPSR VDTK pārveidoja par Valsts drošības ministriju.⁴⁹ Pretizlūkošanas pārvalde Smerš kā patstāvīga struktūrvienība tika likvidēta, uz tās bāzes izveidojot VDM sevišķās daļas, kuras veica pretizlūkošanu PSRS militārajās struktūrās. Līdz ar to paplašinājās LPSR VDM uzdevumu loks pretizlūkošanā.

1953. gada martā pēc Josifa Staļina nāves VDM kā patstāvīga struktūrvienība beidza pastāvēt, jo to pievienoja Iekšlietu ministrijai ar pārvaldes tiesībām. Šāda situācija pastāvēja vienu gadu – līdz 1954. gada martam, kad valsts drošības iestādes tika atdalītas no Iekšlietu sistēmas un izveidota LPSR Ministru Padomes Valsts drošības komiteja. Burtiski tulkojot no krievu valodas, LPSR VDK statuss atklājas precīzāk – “Valsts drošības komiteja pie LPSR Ministru Padomes”.⁵⁰ Kaut gan VDK pakļautība izpildvarai bija visai formāla, drošības iestādes neatguva savu patstāvīgo statusu.

PSRS varas institūcijas – LPSR represīvo institūciju ģenēzes virzītājas

Visas LPSR represīvās institūcijas kā unificēta totalitāra režīma sastāvdaļas Latvijā netika veidotas kā patstāvīgas (neatkarīgas) iestādes, bet bija jau iepriekš izveidoto centrālo institūciju pakļautībā esošas to filiāles perifērijā. Latvijā tās tika ieviestas, balstoties uz centrālo institūciju pavēlēm un izmantojot centrālo represīvo institūciju resursus. Līdz ar to izvirzās problēma – vai LPSR iedzīvotāju sociālās grupas, LKP ierindas biedri varēja ietekmēt LPSR represīvās institūcijas?

Šī problēma izriet no divu atšķirīgu PSRS totalitārā režīma pētniecības virzienu uzskatiem par totalitārā režīma ietekmes iekšējiem mehānismiem. **Revizionistu** pētniecības virziena pārstāvji uzskata, ka PSRS totalitārā režīma represijas neizrietēja no valsts totalitārisma, bet bija citu apstākļu (Pirmais pasaules karš, Pilsuņu kara ietekme, masu spiediens uz Komunistiskās partijas vadību, frakciju cīņas Komunistiskās partijas vadībā, Komunistiskās partijas ierindas biedru spiediens uz vadību) produkts.⁵¹ Ievērojot šīs revizionistu nostādnes, arī LPSR MP kā nosacītas suverēnas republikas institūcija neizcēlās no PSRS totalitārās sistēmas kopumā, bet būtu citu apstākļu produkts (autonomija formāli suverēnām PSRS sastāvdaļām – republikām, LPSR Komunistiskās partijas vadībā nepārstāvēto sociālo grupu tieksme pēc pārstāvniecības u.c.). Šie revizionistu spriedumi izrietēja arī no 20. gadsimta 60. gadu vidus revizionisma

pamatnostādņem, ka 1917. gada boļševiku apvērsums Krievijā bijusi proletāriska revolūcija, ko izraisīja šķiriskā polarizācija – strādnieku sadursme ar kapitālistiem – un kuru realizēja mazākums vienīgi tāpēc, ka notika Pirmais pasaules karš. Pēc revizionistu domām, Ļeņina terora un vispārējas nacionalizācijas politika 1918.–1921. gadā bija īslaicīgs izņēmums, uz ko pamudināja Pilsoņu karš Krievijā.⁵²

Totalitārisma koncepcijas aizstāvji R. Konkvests,⁵³ R. V. Deiviss,⁵⁴ S. Vītkrofts,⁵⁵ Merls Feinsods,⁵⁶ Leonards Šapiro⁵⁷ un Ādams Ulans⁵⁸ uzskata, ka totalitārisma pētniecības modelī komunistiskais režīms (vai vismaz tā staļiniskā versija) nosaka specifisku, totalitāru sabiedrību, kura nav pielīdzināma Rietumu tipa demokrātijām. Tam galvenais cēlonis ir tas, ka PSRS sabiedrība ir totalitāra režīma caurausta, bez horizontālajiem (savstarpējiem) sakariem starp dažādām sabiedrības grupām un slāņiem, toties šīs grupas un slāņi pa vertikāli ir pakļautas režīma represīvajām institūcijām. Tā R. Konkvests darbā *“The Great Terror: A Reassessment”* (“Lielais terors: Pārvērtējums”) kā uz totalitāras pārvaldes balstītu raksturoja ne tikai staļinisma perioda PSRS režīmu, bet pat šīs grāmatas rakstīšanas laikā – 1968. gadā pastāvošo komunistisko režīmu: *“.. mašīna, ko palaida Staļins, turpina darboties vēl šodien. Vienas partijas pārvaldes princips, pilnīga partijas valdīšana visās dzīves jomās, tās monolitātes saglabāšana, autoritāra vadība, koncentrēta saujīnā cilvēku, – tas viss ir palicis nemainīgs. Tagadējās vadības kadrus radīja Staļina mašīnērija. Kanāli, pa kuriem viņi nokļuva pie varas, tika izveidoti Staļina laikā. Tad arī tika izstrādātas un noslīpētas pārvaldes metodes, kuras darbojas arī tagad ..”*⁵⁹ Revizionisti (Dž. Ā. Getijs,⁶⁰ Dž. Havs, Š. Ficpatrika⁶¹ u.c.) PSRS sabiedrību uzlūko kā diktatorisku un specifisku, taču būtībā pēc tādiem pašiem likumiem darbojošos kā Rietumu tipa demokrātijas valstis. Tā, piemēram, Šeila Ficpatrika izdala trīs komunistiskā režīma leģitimizācijas faktoros:

“.. Pirmkārt, padomju valsts uzskatīja, ka tā ir nacionālā gara glabātāja un patriotisma audzinātāja; tās nācijas veidošanas un nacionālā gara nostiprināšanas programmas varēja šķīst pievilcīgas pat tiem pilsoņiem, kuri žēlojās par deficītu un šausminājās par administratīvās elites privilēģijām. Turklāt 30. gados padomju patriotismā aizvien spēcīgāk sāka atgriezties krievu faktors – skolu programmās tika atgriezta krievu vēsture, armijā – formas un atšķirības zīmes, kuras atgādināja cariskās, utt. Tas sekmēja krievu iedzīvotāju pasīvās attieksmes pastiprināšanos, kaut nacionālajās republikās visdrīzāk tam bija citas sekas.

Otrkārt, šim režīmam izdevās panākt, ka daudzu pilsoņu apziņā tas asociējās ar progresu. Ja arī padomju pasaules uzskats burtiskā nozīmē nebija vienīgais 30. gados krievu ļaudīm zināmais, tad tas tomēr bija vienīgais ar laikmetīgumu saistītais. Bija vai nebija padomju režīms leģitīms plašam iedzīvotāju lokam, bet tā modernizējošā (civilizējošā) misija acīmredzot bija. Cik varam spriest, vairākums ļaužu atzina dihotomiju “atpalcība” – “kultūra” un nostādni, ka vara palīdz iedzīvotājiem, lai tie būtu mazāk

atpalikuši un vairāk kulturāli, kas veidoja padomju idejas funkcionēšanu. Viņi varēja personiski saglabāt kādas pašu atpalcības pazīmes (piemēram, ieradumu piedzerties un sist sievu), bet tas necik netraucēja tiem piekrist tam, ka žūpība un sievas sišana ir slikta, ka tās ir nekulturāla, neattīstīta cilvēka pazīmes. Viens un tas pats cilvēks varēja šodien bļautīties, ka no veikaliem pazudušas zivis, bet rīt teikt kaimiņam, ka kurnēšana par deficītu ir atpalcības un politiskas neattīstības pazīme.

Treškārt, padomju valsts kļuva par mūsdienīgu “vispārējas labklājības valsti”, lai arī patiesībā tā bija preču un pakalpojumu monopolizēta izplatītāja, bet tas nozīmēja, ka sadale – tiesības izlemt, kam kas pienākas, – kļuva par vienu no tās pamatfunkcijām. Janoša Kornai vārdiem, padomju tipa sistēmās iedzīvotāji kalpo kā partijas un valsts “paterniālas aprūpes” un rūpju objekts. “Birokrātija atrodas in loco parentis (vecāku lomā),” viņš raksta. “Visi citi slāņi, grupas un atsevišķi indivīdi sabiedrībā ir bērni, aprūpējamie, kuru uzskatus jāformē pieaugušajiem aprūpētājiem.” Pilsoņa dabiska attieksme pret valsti, kas kontrolē preču un labumu sadali, ir lūdžēja, nevis pretinieka loma; padomju vadītāji tiešām pastāvīgi žēlojās par homo sovieticus “apgādājamo” ieradumiem, par pasivitāti un mūžīgo gaidīšanu, ka valsts viņu ar visu nodrošinās un ka tas ir valsts uzdevums.”⁶²

Arī padomju kolektivizācijas politikai Š. Ficpatrika saskata lielu atbalstītāju skaitu PSRS iedzīvotāju vidū. Racionalitāte ieskanas viņas slēdzienos par kolektivizācijas rezultātiem Baltijā. Tajos būtu vērts ieklausīties, jo viņa kā pētnieks, kurš nav dzīvojis PSRS, uz problēmām var paskatīties no malas. Diemžēl saskaņā ar sava darba uzdevumu – saskatīt padomju režīma atbalsta faktoros sabiedrībā – Š. Ficpatrika nav ieklausījusies to Baltijas zemnieku viedokļos, kuri postpadomju periodā gribēja saimniekot, bet nevarēja atgriezties savās saimniecībās, no kurām totalitārais režīms bija represējis vai nu vecākus, vai arī pašus. Š. Ficpatrika raksta: “*Kas gan tur brīnumains, ka zemnieki laikā, kad tos aicināja nomest kolhozu važas un drosmīgi mesties iekšā jaunajā neatkarīgā kapitālistiskā fermiera pasaulē, atbildēja ar klusēšanu. Novecojušie kolhoznieki, nodrošināti ar garantētu darba algas minimumu, pensijām un veselības apdrošināšanu, saprotams, skatījās uz vēlā padomju laika un agrā postpadomju laika pārmaiņām ar bažām un bieži vien cerēja, ka priekšsēdētāji komandēs un vadīs viņu rīcību jaunajā situācijā. “Mēs raudājām, kad četrdesmit deviņajā mūs dzina kolhozos, bet tagad raudāsim, kad no tiem sāks dzīt prom!” – tā 1990. gadā runāja lietuviešu zemnieki. Kolhozs pēkšņi sāka likties visai pievilcīgs pat Baltijā, kur zemnieki tikai 40 gadus tika atrauti no iepriekšējām viensētas saimniekošanas tradīcijām. Ko tad lai saka par Krieviju, kur no tām tika atrauti gandrīz 60 gadus – vairāk nekā divas paaudzes.”⁶³*

Revizionistu akcentētās reformas, kuras PSRS tika veiktas pēc Staļina nāves, tomēr nemainīja komunistiskā režīma būtību. Palika nemainīgas tā struktūras: partija – valsts,

centralizēta plānošana un represīvs antidemokrātisks drošības dienests. Minētās struktūras turpināja vadīt Komunistiskās partijas virsotne.

LPSR represīvo iestāžu ģenēze pierāda, ka tās, masu atbalstītas, netika radītas “no apakšas”, bet gan izveidoja kā PSRS centrālo institūciju struktūrvienības (LKP) vai arī pakļautībā esošas iestādes (MP, LPSR drošības iestādes). PSRS totalitārā režīma attīstība jau pirms LPSR represīvo institūciju darbības atjaunošanas otrreiz padomju okupētajā Latvijas teritorijā noteica, ka LKP bija obligāti PSKP CK lēmumi un statūti, LPSR MP svarīgākos lēmumus pieņēma, balstoties uz PSRS MP lēmumiem, savukārt PSRS MP jebkurā laikā varēja atcelt LPSR MP lēmumus. Vēl stingrāka kārtība bija LPSR drošības iestāžu pakļautībai PSRS drošības iestādēm – obligātās PSRS VDK pavēles, lēmumu saskaņošana ar PSRS VDK vadību. Minētā kārtība PSRS bija jau iedibināta 20.–30. gados, tādēļ Baltijas republikām pēc to iekļaušanas PSRS nebija alternatīvas. Arī to represīvajām institūcijām bija bez ierunām jāiekļaujas PSRS varas institūciju jau gatavā mijiedarbības mehānismā. Tādēļ attiecībā uz LPSR totalitāro režīmu 1945.–1959. gadā nevar runāt ne par sabiedrības, ne arī komunistu partijas biedru iespējām noteikt institūciju radīšanu atbilstoši pašu iecerētajam modelim.

Totalitārā režīma un LPSR vadošo represīvo institūciju definējums

Totalitāra režīma definējums

Politiskais režīms, kurš pastāvēja Latvijā darbā apskatāmajā laika periodā no 1945. gada līdz 1959. gadam, raksturojams kā totalitārs. **Par totalitāru režīmu politoloģijā parasti apzīmē politisku režīmu, kurš mērķu sasniegšanai realizē absolūtu kontroli pār visām sabiedriskās dzīves sfērām kopumā un pār katra atsevišķa cilvēka dzīvi.** Totalitārisms skaidrots dažādi. 1952. gadā ASV zinātnisku koncepciju totalitārisma centās izstrādāt starptautiska politologu simpozija dalībnieki, kuri piedāvāja totalitārisma definēt kā “noslēgtu un nekustīgu sociokulturālu un politoloģisku struktūru, kurā katra darbība – no bērnu audzināšanas līdz ražošanai un preču sadalei tiek vadīta un kontrolēta no viena centra”⁶⁴. 1956. gadā Karls Frīdrihs un Zbigņevs Bžezinskis totalitāru diktatūru raksturoja kā autokrātiju, kura balstīta uz laikmetīgu tehnoloģiju un masveida leģitimizāciju. Viņi izdalīja piecas totalitārisma pazīmes:

- 1) viena ideoloģija,
- 2) viena partija,
- 3) teroristiska slepenpolicija,
- 4) monopols pār masu informācijas līdzekļiem,
- 5) centralizēta ekonomika.⁶⁵

Politoloģijas un filozofijas citas definīcijas totalitārā režīma pazīmēm pieskaita režīma balstīšanos uz visu sociālo grupu lumpenizētiem slāņiem, kvazirelīģisku, uto-pisku ideoloģiju, mērķtiecīgu sociālās mitoloģijas struktūru izveidošanu un attīstību, lai valdošās grupas interesēs ietekmētu sabiedrību, varas monopolizāciju ar vienas politiskas partijas vai harismātiski orientēta klana palīdzību, politiskās virsotnes realizētu, ar likumu neierobežotu ekonomiskās un politiskās varas pilnvaru sagrābšanu, sabiedrības valstiskošanu un birokratizāciju, sabiedriskās dzīves militarizēšanu, režīma balstīšanos uz hipertrofētu slepenpolīcijas aparātu, vardarbību un teroru kā universālu līdzekli iekšējās un ārējās politikas realizēšanai, pasludināšanu, ka totalitāro režīmu var dibināt uz esošā pasaules iekārtojuma kardinālas sagraušanas pamata, pilsoniskas demokrātiskas sabiedrības un tās institūtu noliegšanu.⁶⁶

Politoloģijā ar totalitārismu apzīmē arī pilnīgu valsts kontroli, kurā valsts ar saviem instrumentiem pakļauj sabiedrību, oficiāli tiek atzīta viena politiskā partija, tiek lietotas represīvas metodes, lai noslāpētu pretēju viedokļu izteikšanu, vairākas cilvēku grupas diskreditējot kā anomālas, nolemjot, ka tās vajag visur iznīcināt un gāzt. Partija kontrolē terora aparātu, un ne velti valsts iegūst policejiskas valsts nosaukumu.⁶⁷

Kaut gan totalitārisma termins tika radīts, lai apzīmētu fašistiskus un komunistiskus režīmus, totalitārisms galvenokārt tiek saistīts ar Padomju Savienību, kur valsts politiskā vadība bija spēcīga, taču absolūti nelegitīma. Daudzi zinātnieki uzskata, ka Padomju Savienībā pēc Staļina nāves un masu terora beigām sākās jauna attīstības fāze. Tomēr citi zinātnieki, izmantojot totalitārisma paradigmu, uzsver režīma institucionālo pārmantojamību (turpinājumu), VDK īstenoto disidentu vajāšanu, valsts varas patvaļīgumu. Pilnīgais un pēkšņais PSRS sabrukums lika apšaubīt ne tikai šo skolu, bet pat totalitārisma koncepciju pilnībā.

70. gados radās jauna sovetoģijas skola, kas uzskatīja, ka režīmam ir tautas atbalsts, kā arī varas plaša pārstāvniecība – vismaz politikas iedzīvināšanas aspektā. Tomēr totalitārisma teorētiķi uzskata, ka sistēmas nespēja izdzīvot pierādījusi ne tikai tās nespēju adaptēties, bet arī šķietamo tautas dalības formalitāti.⁶⁸

Gandrīz visās iepriekš minētajās politologu definīcijās nosauktas totalitārisma pazīmes – varas monopolizācija un balstīšanās uz vardarbību un teroru, kam franču zinātnieks Stefans Kurtuā pieskaita totalitārā režīma veiktās cilvēku šaušanas, pakāršanas, nosišanas, noslīcināšanas, nāvi mākslīgi izraisīta bada dēļ, deportācijas un nāvi deportēšanas laikā, nāvi pārmērīga darba, slimību, bada un sala dēļ izsūtīšanas un piespiedu darbavietās, nāvi, pamatot upuri bezpalīdzīgā situācijā un liedzot viņam palīdzību u.c.⁶⁹

LPSR politiskā režīma pazīmes atbilst definīcijās ietvertajām šī režīma pazīmēm. Ja par totalitāru uzskata tādu režīmu, kurā valsts maksimāli reglamentē sabiedrības ekonomisko, politisko un garīgo dzīvi, kurā notiek pilsoniskās sabiedrības demontāža

un likvidācija, valstij darbojoties kā sociālo grupu vienīgajam starpniekam, kur katrā pārvaldes līmenī vara ir koncentrēta vienā institūtā, izzūd robeža starp sabiedrības politiskajām un nepolitiskajām dzīves sfērām, visas sabiedriskās attiecības tiek politizētas, no politiskās varas puses nesankcionētas pilsoņu darbības formas tiek izslēgtas, jebkura nevienprātība tiek valstiski represēta, mazākums faktiski tiek aizliegts, varas sadale visos līmeņos reāli notiek caur slēgtiem birokrātiskās hierarhijas kanāliem, formāli eksistējošās nevalstiskās sabiedriskās organizācijas kļūst par valstisko institūtu turpinājumiem vai piedēkļiem,⁷⁰ tad visas minētās pazīmes saskatāmas arī LPSR politiskajā režīmā 1944.–1959. gadā. To skaitā saskatāma pazīme, ka katrā pārvaldes līmenī vara koncentrēta vienā institūtā. Apskatāmajā laikposmā LPSR ietilpa PSRS sastāvā, līdz ar to LPSR pārvaldes un represīvās institūcijas kā PSRS teritoriālās vienības bija pakļautas centralizētajai varai Maskavā, savukārt vadošā loma republikas līmeņa pārvaldē bija Latvijas Komunistiskajai partijai.

1945.–1959. gadā LPSR režīma institūcijas veica ne tikai politisku sabiedrības vadību, bet arī represīvu darbību pret Latvijas iedzīvotājiem, tā nodrošinot režīma pastāvēšanu.

Latvijas PSR totalitārā režīma vadošās represīvās institūcijas bija Latvijas Komunistiskā partija kā PSKP sastāvdaļa,⁷¹ drošības dienesti,⁷² iekšlietu iestādes, izpildvara – Ministru Padome, kā arī justīcijas iestādes. Šo institūciju darbība visspilgtāk raksturo to, kā represijas tika izmantotas sabiedrības pārvaldes nodrošināšanai.

Darba lasītājam varētu rasties jautājumi, kāpēc Komunistiskā partija, izpildvaras institūcija – Ministru Padome tiek apskatīta kā represīva institūcija. Tādēļ dots atsevišķs skaidrojums par šo institūciju kā represīvu institūciju darbību.

Latvijas Komunistiskā partija – represīva institūcija

Komunistisko partiju staļinisma un poststaļinisma periodā nevar apskatīt vienīgi tradicionālajā politoloģiskajā nozīmē. Pēc klasiskās definīcijas politiskā partija ir *„.. sabiedrības kādas daļas (sociālās grupas) interešu paudēja un īstenošanas organizētāja sabiedrības pārvaldīšanā ar savu sabiedrības uzbūves un funkcionēšanas koncepciju (ideoloģiju). Politiskā partija funkcionē cīņā un sadarbībā ar citām politiskajām partijām – citu sociālo grupu interešu reprezentantēm, nodrošinot sociālo grupu kā politikas subjektu regulāru un organizētu mijiedarbību. Politiskā partija saviem biedriem rada iespēju regulāri un organizēti piedalīties politikā (sabiedrības pārvaldīšanā vai tās ietekmēšanā) ..”*⁷³

Citas politoloģijas zinātnes definīcijas politisko partiju rašanos modernajā pasaulē cieši saista ar konstitucionālismu un pārstāvniecību valdībā, ar sākumu Rietumu politiskajā attīstībā, kad dažādās sabiedrībās nacionālās vienotības process radīja iespēju

politisko virzienu savstarpējai iecietībai un to institucionalizācijai organizētā sāncensībā par varu. Partijas atšķiras no citām sociālajām formācijām, tādām kā interešu grupas, tādējādi, ka tās cenšas ne tikai ietekmēt, bet sagrābt varas pozīcijas legālas konstitūcijas apstākļos. Tās darbojas pat tad, ja pašas nav šādas varas struktūras daļa, pat ja tās šī varas struktūra regulē (piemēram, valsts likumi nosaka partiju darbību Amerikas Savienotajās Valstīs) vai varas struktūra vienām partijām piešķir privilēģētu statusu salīdzinājumā ar citām partijām (piemēram, Vācijas Federatīvās Republikas Pamatlikumā iekļautais atklātais aizliegums totalitārām partijām). Partiju kā politisku institūciju definīcijā iekļauta tēze, ka tās (vai to pārstāvji) kalpo kā mehānisms, kas savieno valsts institūcijas ar sabiedrību. Kad partiju pārstāvji nāk pie varas, viņi darbojas, vismaz kontaktējoties ar sabiedrību, no kuras nākuši vai deleģēti.⁷⁴

Politiskās partijas politiskajā sistēmā veic dažādas funkcijas – galvenās no tām ir mērķa un interešu formulēšana, socializācija, mobilizācija, kā arī elites veidošana un paplašināšana. Mērķu formulēšanai partijas izmanto ideoloģijas.⁷⁵

Arī bijušās PSRS mantiniece – Krievijas politikas zinātne jau 90. gadu sākumā pie politiskās partijas pamatfunkcijām sabiedrībā pieskaitīja sociālu interešu paušanu, sociālu integrāciju, politisku socializāciju, kā partiju raksturojošu pazīmi norādot piedalīšanos partiju sistēmā, cīnoties par valsts varas iegūšanu vai piedaloties tās īstenošanā.⁷⁶

Latvijas Komunistiskā partija atbilst klasiskās partijas definīcijai no tā viedokļa, ka partija ir sabiedrības kādas daļas (sociālas grupas) interešu paudēja un īstenošanas organizētāja sabiedrības pārvaldīšanā ar savu sabiedrības uzbūves un funkcionēšanas koncepciju (ideoloģiju). LKP puda vienas sabiedrības daļas – komunistu nomenklatūras intereses, tā ir komunistu interešu īstenošanas organizētāja sabiedrības pārvaldē. LKP izmantoja PSKP sabiedrības uzbūves un funkcionēšanas koncepciju – komunistisko ideoloģiju.

Ja ievērojam minēto definīciju (politiskā partija funkcionē cīņā un sadarbībā ar citām politiskajām partijām), tad Latvijas Komunistisko partiju – PSKP sastāvdaļu laikposmā no 1945. gada līdz 1959. gadam, kā arī vēlākajos gados nevar uzskatīt par daudzpartiju sistēmas dalībnieci, jo PSRS no 1945. gada līdz 1959. gadam bija nostiprināta tikai vienas – Komunistiskās partijas vadošā loma sabiedrībā. Daudzpartiju sistēma nepastāvēja, un alternatīvām partijām nebija iespējas legāli darboties. Līdz ar to PSRS nebija ārpus Komunistiskās partijas esošu cilvēku – sociālo grupu interešu reprezentatīvas organizācijas, kas ietekmētu valsts varu. Komunistiskā partija varēja neievērot varā nepārstāvēto sociālo grupu intereses. Komunistiskā partija nepiedalījās ne cīņā, nedz arī sadarbojās ar citu sociālo grupu reprezentantēm, tā nodrošinot sociālo grupu kā politikas subjektu regulāru un organizētu mijiedarbību, bet gan citādi domājošām sociālajām grupām ar likumdošanu, kā arī ar teroru un represijām uzspieda savu viedokli par sabiedrības un valsts dzīves attīstību. PSRS un LPSR

bija izveidojusies vienpartijas sistēma jeb vienpartijas valsts. Politoloģiskā literatūra norāda, ka vienpartijas valstī marksisma-ļeņinisma partiju raksturoja ierobežojumi tajā tikt uzņemtam, stingri strukturēta iekšēja organizācija, atbilstība ļeņinisma ideoloģijai un tieša varas pārraudzība.⁷⁷

Klasiskā politiskā partija saviem biedriem rada iespēju regulāri un organizēti piedalīties politikā – sabiedrības pārvaldīšanā vai tās ietekmēšanā. Latvijas Komunistiskās partijas pirmorganizāciju biedri tikai daļēji varēja piedalīties sabiedrības pārvaldīšanā. Pirmkārt, pirmorganizāciju biedri nebija iespējas ietekmēt partijas politiku, jo partijas iekšienē trūka demokrātijas gan programmatisko nostādņu izstrādāšanā, gan lēmumu pieņemšanā, gan kandidātu vadošiem amatiem izvirzīšanā. Par to partijas biedri atklāti sāka runāt tikai Mihaila Gorbačova (1931) “perestroikas” laikā, tādēļ secināms, ka stalinisma periodā iekšējais autoritatīvisms bija vēl lielāks. Otrkārt, apskatāmajā posmā LPSR, tāpat kā visā Padomju Savienībā, Komunistiskās partijas darbību noteica ļoti šaura partijas nomenklatūras elite – birojs vai pat daži cilvēki – Komunistiskās partijas vadītājs – partijas CK pirmais un otrais sekretārs. Programmatiskās nostādnes līdz pirmorganizācijām nonāca “no augšas” – vispirms tās tika apspriestas PSKP CK Politbirojā, tad apstiprinātas PSKP Centrālajā komitejā – plašākā Komunistiskās partijas vadības institūcijā un jau kā gatavs produkts tika nolikts priekšā partijas kongresa delegātiem pieņemšanai. Partijas kongresa delegāti savukārt bija īpaši atlasīta publika, jo delegātu sarakstu nevarēja sastādīt bez PSKP CK ziņas, bet LPSR – bez saskaņošanas ar LKP Centrālo komiteju. Delegātus kongresam parasti izvirzīja vienbalsīgi, jo iebildes pret kādu kandidatūru varēja tikt novērtētas kā vērsšanās pret partijas kursu kopumā. Partijas kongresā delegāti vienbalsīgi pieņēma partijas programmu, statūtus un lēmumus, jo iebildumi programmatiskajām nostādnēm tika izslēgti vienīgi ar atlasītu, pārbaudītu kongresa delegātu piedalīšanos kongresa norisē un ar atmiņām par partijas biedru iznīcināšanu 30. gados, apsūdzot viņus pretvalstiskā darbībā. Vērsšanās pret LKP kongresā pieņemt paredzēto dokumentu projektiem tiku novērtēta kā pretvalstiska darbība. Līdz ar to LKP pirmorganizāciju biedri – absolūti lielākais partijas biedru vairākums – ar partijas dokumentiem varēja iepazīties tikai pēc to pieņemšanas PSKP vai LKP kongresos. Kaut kādā veidā ietekmēt partijas programmatisko un pamatdokumentu saturu viņiem iespējas nebija ne republikas, ne savienības līmenī.

Līdzīgi LKP biedrus izvirzīja vadošajos amatos. LKP kongresā apstiprināmās Centrālās komitejas locekļus jau pirms to apstiprināšanas izraudzījās partijas birojs, kura sastāvu noteica nevis partijas zemākā līmeņa biedru vēlmes, bet cīņa par varu tās piramīdas pašā augšā – ne tikai LKP, bet arī PSKP. Savukārt LKP CK izvirzīja sev uzticamus cilvēkus par apriņķu/rajonu komiteju sekretāriem, daudzos gadījumos tos pārceļot no viena apriņķa/rajona uz citu vai pat uzaicinot kadrus no citām PSRS

republikām. Protams, Komunistiskās partijas kongresu delegātu rīcībā, ievēlot partijas vadību, nebija absolūtas vienprātības. Kā liecina 1949. gada 24.–27. janvāra LK(b)P 10. kongresa stenogrammas,⁷⁸ to gadu situācijai pārsteidzoši liels skaits delegātu – vairāk nekā divdesmit cilvēku – balsojis pret dažiem partijas birojam un CK izvirzītajiem kandidātiem to amorālās un puskriminālās – uz likuma robežas esošās rīcības dēļ. Savukārt nebūtu iespējams, ka kāds delegāts vērstos pret CK pirmo sekretāru Jāni Kalnbērziņu, kurš atbalstīja Staļina tēzi, ka kolhozu augšana un spiediens uz tā saucamajiem kulakiem izraisīs tālāku šķiru cīņas saasināšanos, tādēļ jālikvidē visi šķiras ienaidnieku centieni traucēt kolektivizāciju.⁷⁹ Ja kāds delegāts būtu vērsies pret kolektivizācijas forsēšanu, iespējams, ka viņu pašu represētu vai arī viņam draudētu tāds pats liktenis kā tiem partijas biedriem, kurus par individuālo zemnieku atbalstīšanu jau pirms 10. partijas kongresa atlaida no ieņemamā amata ar nulles iespējām strādāt savām spējām atbilstošu darbu. Tā pirms minētā kongresa pēc VK(b)P CK norādījumiem tika pārbaudīta LPSR Mežsaimniecības, Lauksaimniecības un Tirdzniecības ministrija, LPSR Patērētāju biedrību savienība, Latvijas dzelzceļa pārvalde, Sakaru pārvalde, Zinātņu akadēmija u.c. iestādes, kā arī ministriju un resoru pakļautības iestādes apriņķos. Rezultātā “.. Tika atklāti un izdzīti liels daudzums sveši un padomju varai naidīgi elementi ..”⁸⁰. Kadru tīrīšanā pilnīgi tika nomainīta Madonas apriņķa padomju vadība, no darba valsts iestādēs varai nevēlami cilvēki tika atstādināti Rēzeknes, Jēkabpils, Tukuma un Talsu apriņķī. Par tīrīšanas apjomu liecina tas, ka pēc tās LK(b)P CK apriņķu un pagastu valsts un saimniecisko institūciju nostiprināšanai no pilsētām uz apriņķiem nosūtīja vairāk nekā 1500 komunistu.⁸¹ Savukārt Kuldīgas apriņķī no padomju, saimnieciskajām organizācijām un izglītības iestādēm atbrīvoja 200 cilvēku.⁸² Komunistiskās partijas ierindas biedri, redzot šīs apjomīgās tīrīšanas līdz pat Lavrentija Berijas (1899–1953) nākšanai pie varas, piekrita partijas vadītāju viedoklim par kolektivizāciju un izvirzīja viņus partijas amatā. LKP iespējas ietekmēt PSKP CK vēlētos amatus nebija vispār nekādas.

LKP pirmorganizāciju biedriem, protams, bija iespējas ietekmēt savas pirmorganizācijas praktisko, nevis ideoloģisko darbību, ar rakstiskām sūdzībām vērsties pie partijas vadības un veikt citas pirmorganizācijas līmeņa darbības, taču, ievērojot minētos argumentus par partijas nedemokrātisko programmatisko dokumentu izstrādāšanu, ievēlēšanu amatos un pirmorganizāciju pārstāvniecības nodrošināšanu partijas lēmēj-institūcijās, nevar apgalvot, ka Komunistiskā partija saviem biedriem radīja iespējas regulāri un organizēti piedalīties sabiedrības pārvaldīšanā vai tās ietekmēšanā, kā to dara klasiskās demokrātiskās partijas politoloģiskā izpratnē.

Secinot no iepriekš minētā, nevar arī apgalvot, ka LKP, tāpat kā PSKP, viena no pamatfunkcijām būtu bijusi sabiedrības un pat Komunistiskās partijas visu biedru sociālās intereses.

Kā minēts, vēl viena no klasiskās demokrātiskās politiskās partijas funkcijām politoloģijas zinātnes vērtējumā bija sabiedrības sociālā integrācija. LKP kā totalitārā režīma partija sabiedrības sociālo integrāciju veica piespiedu kārtā, atbilstoši nevis dažādu sociālo grupu interešu saskaņošanai, bet gan totalitāra režīma darbībai kopumā. Līdz ar to Komunistiskā partija sekmēja pilsoniskās sabiedrības demontāžu un likvidēšanu.⁸³

Kā LKP īstenoja vēl vienu klasisko partiju pamatfunkciju – **politisko socializāciju?**

Ja respektējam definīciju, ka personas politiskā socializācija ir valsts pilsoņu iekļaušana politisko attiecību sistēmā un politiskā socializācija ir kā kopēja socializācija ar sev raksturīgu specifiku, tad tā var izpausties kā politiskās apziņas augšana, politiskā kultūra, politiskā prakse vai pieredze, elektorāta audzināšana, politiska piedalīšanās, subjektu politiskā darbība u.c.⁸⁴ LKP atbilstoši totalitārā režīma vajadzībām pilsoņu politisko socializāciju veica, taču – deformētā veidā. Kā jau minēts, totalitārajā režīmā sabiedrības locekļi tika atsvešināti no reālām politiskām darbībām. Lai gan totalitārajā režīmā izzuda robeža starp sabiedrības politisko un nepolitisko dzīves sfēru, visas sabiedriskās attiecības tika politizētas, režīms izslēdza no politiskās varas puses nesankcionētas pilsoņu darbības formas, no visiem prasīja pilnīgu vienprātību, kura turklāt visu laiku aktīvi un publiski jādemonstrē, jebkuru nevienprātību sodīja ar likumu, un līdz ar to mazākums faktiski bija aizliegts.⁸⁵ LKP dažus no minētajiem pasākumiem veica pati, citus atbalstīja ar vienu mērķi – lai saglabātu un nostiprinātu totalitāro režīmu.

Salīdzinot LKP pazīmes ar klasiskas politiskās partijas pazīmēm, var secināt, ka LKP bija vienas sabiedrības daļas – komunistu interešu paudēja un īstenošanas organizētāja sabiedrības pārvaldīšanā, ar savu sabiedrības uzbūves un funkcionēšanas ideoloģiju. Varu tā izmantoja pirmām kārtām savas vadības un tikai pakārtoti ierindas biedru interesēs. Vēlētāju interesēs partija varu nevarēja izmantot, jo totalitārā režīma antidemokrātiskā būtība noteica, ka partijai vispār vēlētāju nevar būt un līdz ar to nav arī to intereses un pārstāvniecības. LKP nedarbojās daudzpartiju sistēmā, tātad nevarēja funkcionēt cīņā un sadarbībā ar citām politiskajām partijām. Tā LKP tika nodrošināts privileģēts stāvoklis varas sistēmā, jo nebija citas partijas, kas reprezentētu citu sociālo grupu intereses. Līdz ar to netika nodrošināta citu sociālo grupu kā politikas subjekta organiska mijiedarbība ar komunistu interešu aizstāvi – Komunistisko partiju, kā tas notiktu klasiskā daudzpartiju sistēmā. LKP pirmorganizāciju biedriem iespējas piedalīties sabiedrības pārvaldē bija ierobežotas. LKP pirmorganizāciju biedri nevarēja ietekmēt partijas politiku programmatisko nostādņu izstrādē, lēmumu pieņemšanā, viņiem tika ierobežotas iespējas izvirzīt kandidatūras partijas vadošajiem amatiem. LPSR sabiedrības pārvaldi saskaņā ar PSKP un citu PSRS institūciju noteikto kārtību īstenoja

vienīgi LKP vadība, partijas biedri vadošos partijas un valsts amatos. Komunistiskās partijas iniciatīvas līdz partijas ierindas biedriem nāca “no augšas” pēc shēmas – PSKP CK → LKP CK → apriņķa partijas komiteja → partijas pirmorganizācija.

Ievērojot politoloģijas nostādnes, ka partiju atbalsta iedzīvotāju masas un tādēļ tā iegūst un notur valsts varu, par LKP, tāpat kā par PSKP, patieso atbalstītāju skaitu jāšaubās, jo socioloģijas zinātne apskatāmajā periodā bija aizliegta, bet pilsoņi partijas atbalstā – politiskajā procesā tika iekļauti kā stingri pa vertikāli reglamentētu lomu spēlētāji – aktieri, kuriem visu laiku aktīvi bija publiski jādemonstrē vienprātība – piekrišana PSKP un LKP politikai.

Politiskās partijas pamatfunkcijas sabiedrībā – sociālo interešu paušanu, sociālo integrāciju, politisko socializāciju LKP neveica pilnā mērā – tā neizveica visas sabiedrības sociālās intereses un tikai daļēji pauda savu ierindas biedru sociālās intereses; sociālās integrācijas vietā LKP veicināja pilsoniskās sabiedrības likvidēšanu – organisko sabiedrības locekļu horizontālo sakaru iznīcināšanu, sabiedrības locekļu politisko socializāciju veica deformētā veidā.

LKP raksturīgs modelis ir fašistu un komunistu partijas modelis. Demokrātisko valdību krīzes laikā, kas sasniedza savu virsotni starp diviem pasaules kariem, tas uzspieda sabiedrībai monolītisku sabiedrības koncepciju (totalitāra valdība, ko veido **valsts** partijas), noliedzot partiju sāncensību.⁸⁶ Tas ir likumsakarīgi, jo LKP bija PSKP sastāvdaļa un kā tāda ievēroja PSRS varas sistēmas likumus, kurus noteica centrālā PSKP vadība. Politoloģijas zinātnieki arī norāda, ka atšķirība, no vienas puses, starp partijām, kas darbojas brīvas sāncensības apstākļos, un, no otras puses, režīma partijām, kuras noliedz citu partiju tiesības pastāvēt, var būt tik liela, ka jānoraida vārda “partija” lietojums attiecībā uz abu tipu institūcijām.

PSRS pārvaldē daudzos līmeņos partijas un izpildvaras struktūras saplūda.⁸⁷ Tas raksturīgs autoritārām un totalitārām politiskām sistēmām, kurās sabiedrībai ir ārkārtīgi maza vai pat nav nekāda politiska ietekme lēmumu pieņemšanā. Tur, kur elitei ir absolūta (totalitāra) kontrole pār sabiedrību, parasti tiek izmantota viena partija, lai organizētu kontroli, atstājot sevi vadošajā pozīcijā. Subordinētas, taču nozīmīgas karjeras tiek veidotas, pievienojoties partijai un partijas līderu mandātus deleģējot valdības iestādēs. Lēmumus pieņem šaurā elites lokā, un valdība kļūst par instrumentu šīs grupas gribas īstenošanā.⁸⁸ Kā atzīmē Hanna Ārente, lai kur totalitārisms nācis pie varas, tas radījis pilnīgi jaunas politiskas institūcijas un attiecīgajā valstī sagrāvis visas sabiedriskās, tiesiskās un politiskās tradīcijas.⁸⁹ Pie līdzīgiem atzinumiem nonākuši vairāki vācu pētnieki, analizējot Vācijas Demokrātiskās Republikas režīmu.⁹⁰

Ievērojot šos secinājumus, LKP kā PSKP sastāvdaļu var uzskatīt par totalitāra režīma partiju, kura nav raksturīga klasiskajam konkurences partiju tipam, bet kurai ir varas monopols, kas savā darbības teritorijā – LPSR, protams, bija ierobežots. Šo varas

monopolu ierobežoja PSKP, PSRS valsts centrālā vadība, PSRS drošības dienestu un armijas, kā arī Baltijas kara apgabala vadība, nevis citi politiskie spēki. LKP (tāpat kā visā Padomju Savienībā PSKP) bija kļuvusi par sabiedrības pastāvīgu pārvaldītāju un līdz ar to daļēji aizvietoja valsts aparātu LPSR teritorijā. Tas bija analogisks process PSRS centrālajai vadībai, kur tas bija vēl izteiktāks, jo Staļins no 1941. gada līdz 1953. gadam, bet Nikita Hruščovs (1894–1971) no 1958. gada līdz 1964. gadam apvienoja gan PSKP, gan Ministru Padomes priekšsēdētāja (valdības vadītājs) amatu. LKP, daļēji aizvietojot valsts aparātu, zaudēja partijas specifiskās iezīmes. Līdz ar to LKP bija totalitāra režīma partija, kurai vairāk atbilst **institūta** jeb **institūcijas** apzīmējums.

Politikas zinātnē institūtam vai institūcijai ir vairākas definīcijas. Pastāv arī uzskats, ka nav lielas atšķirības starp institūcijām un procedūrām, jo institūcijas ir procedūru kopums. Ievērojot šīs nostādnes, politiska partija tiek vērtēta kā institūcija, kura arī ir procedūru kopums. Partija kā procedūru kopums ar procedūru palīdzību izrauga līderus un pieņem lēmumus.⁹¹

Ja institūts tiek definēts kā cilvēku brīvprātīga vai uzspiesta vienošanās par sabiedriskās uzvedības kārtību un iedalāms organizācijās, kas nosaka tajās apvienoto cilvēku rīcību, savstarpējo pakļautību un atbildību (tā ir valsts ar tās pārvaldes institūtiem, dažādas sabiedriskās organizācijas), un uzvedības normas,⁹² tad LKP gadījumā sabiedrības locekļiem tika uzspiesta vienošanās, ka LKP kā valsts pārvaldes institūcija nosaka sabiedriskās darbības kārtību LPSR.

Šajā darbā LKP netiek apskatīta kā totalitāra partija, netiek analizēta tās ideoloģiskā platforma, iekšējā struktūra, lēmumu sagatavošanas un pieņemšanas mehānisms, partijas nostādnes tādās LPSR dzīves sfērās kā ekonomika, izglītība u.c. Darbā tiek analizēta vienīgi LKP kā institūcijas represīvā darbība.

Tā kā Komunistiskā partija Padomju Savienībā bija saaugusi ar valsts aparātu, tad tās lēmumu pieņemšanas mehānismā jau kopš režīma rašanās bija piešķirta vadošā loma. Latvijā komunistiskā modeļa totalitārais režīms tika ieviests pēc valsts okupācijas, neatkarīgai valstij uzspiežot tādu pašu valsts iekārtu kā Padomju Savienībā.

LKP līdzdalība LPSR iedzīvotāju genocīdā

Tāpat kā visas demokrātiskās valstis, arī Latvijas valsts tūlīt pēc neatkarības atjaunošanas 1990. gada 4. maijā pievienojās starptautiskajām konvencijām par kara un genocīda noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci – Apvienoto Nāciju Organizācijas (ANO) 1948. gada 9. decembra konvencijai “Par genocīda novēršanu un sodu par to”, 1968. gada 26. novembra konvencijai “Par noilguma termiņa nepiemērošanu par kara noziegumiem un noziegumiem pret cilvēci” u.c. Balstoties uz konvenciju “Par genocīda novēršanu un sodu par to” un citām starptautiskām normām, Latvijas Republikas

Krimināllikumā ir iestrādāts 71. pants par genocīdu. Šis pants genocīdu definē kā tīšu darbību, lai pilnīgi vai daļēji iznīcinātu kādu nacionālu, etnisku, rases, sociālu, kopīgas pārliecības vai ticības cilvēku grupu, šādas grupas locekļus nogalinot, nodarot viņu dzīvībai vai veselībai bīstamus miesas bojājumus vai novedot viņus līdz psihiskai saslimšanai, tīši radot viņiem tādas dzīves apstākļus, kas pilnīgi vai daļēji šos cilvēkus fiziski iznīcina, lietojot līdzekļus, kuru mērķis ir novērst bērnu dzimšanu šādā grupā, vai nododot bērnus piespiedu kārtā no vienas cilvēku grupas citā.⁹³ Attiecībā uz darbā apskatāmo laikposmu no 1945. gada līdz 1959. gadam LKP ir tieši atbildīga par Latvijas iedzīvotāju genocīdu 1949. gada marta civiliedzīvotāju deportācijas laikā pēc LR Krimināllikuma par darbību, kas vērsta, lai daļēji iznīcinātu sociālo grupu (zemniekus), pēc ANO 1948. gada 9. decembra konvencijas “Par genocīda novēršanu un sodu par to”, par darbību, kas vērsta, lai daļēji iznīcinātu etnisku grupu (latviešus), jo 95,60% no 1949. gadā izsūtītajiem bija latvieši.⁹⁴ 1949. gada deportācijās tika deportēti 42 975 Latvijas iedzīvotāji.⁹⁵ Līdz ar to tika veikti pasākumi, lai nacionālajai ļaužu grupai nedzimtu bērni, un saskaņā ar 1948. gada 9. decembra konvenciju par genocīdu tie arī uzskatāmi par genocīda pazīmi.⁹⁶ Daudzos gadījumos ģimenes tika sadalītas – daļu ģimenes locekļu izveda, bet daļa palika Latvijā, dzīve necilvēciskos speciālā noietinājuma apstākļos PSRS teritorijas attālajos rajonos dzimstību neveicināja. Izsūtījumā mira 4941 cilvēks, t.i., 12% deportēto, ceļā miruši 183 pieaugušie, bet mirušie bērni netika uzskaitīti.⁹⁷ Atbilstoši dažiem LPSR Ministru Padomes lēmumiem deportētie iedzīvotāji dzimtenē varēja atgriezties tikai 50. gadu vidū. Taču daudziem represētajiem atgriešanās tika liegta – viņiem mājupceļš sākās tikai 60. un pat 70. gados. 1949. gadā atņemtais īpašums no noietinājuma atbrīvotajiem netika atdots; viņi, kā arī viņu bērni u.c. tuvinieki tika diskriminēti, stājoties mācību iestādēs, darbavietās, kā arī daudzās citās dzīves situācijās.⁹⁸

VK(b)P un LK(b)P līdzdalība Latvijas iedzīvotāju deportācijā sākās jau 1948. gada nogalē. 1948. gada 21. septembrī ar ziņojumu pie LK(b)P CK pirmā sekretāra J. Kalnbērziņa griezās LPSR prokurors Aleksandrs Mišutins (1905–1988). Prokurors norādīja, ka 1948. gadā sakarā ar kolhozu skaita palielināšanos ar katru mēnesi pieaug kontrrevolucionāro elementu naidīgā darbība. Viņš J. Kalnbērziņam ierosināja, ka ar LPSR Valsts drošības ministrijas palīdzību nepieciešams uzskaitīt visus naidīgos kontrrevolucionāros elementus un uzdot LK(b)P CK komisijai sagatavot lēmumu par “.. visnaidīgāko un šķiriski svešo elementu” izsūtīšanu ārpus Latvijas. No J. Kalnbērziņa šis ziņojums nonāca pie LK(b)P CK otrā sekretāra Ivana Ļebedeva (1907–1972), kurš uz A. Mišutina ziņojuma uzrakstīja rezolūciju, ka visu laiku ar šo jautājumu vajadzēs nodarboties.⁹⁹ Latvijas arhīvos nav A. Mišutina ierosinātā LK(b)P CK komisijas lēmuma, taču jau 1948. gada oktobrī Latvijas apriņķu izpildu komiteju rīcībā bija LPSR lekslietu

ministrijas pārbaudes fakti par legalizētajiem nacionālajiem partizāniem.¹⁰⁰ Pārbaudes faktus izmantoja personu iekļaušanai “kulaku” sarakstos.

Vēsturnieks A. Bergmanis, izmantojot analogiju ar lēmumu pieņemšanas mehānismu par iedzīvotāju izsūtīšanu Moldāvijā 1949. gadā, uzskata, ka VK(b)P CK Politbirojs pieņēma lēmumu, ar kuru apstiprināja 1949. gada 29. janvāra PSRS MP lēmumu par iedzīvotāju deportācijām no Baltijas republikām (VK(b)P PSRS MP lēmumu par iedzīvotāju izsūtīšanu Moldāvijā apstiprināja 1949. gada 6. aprīlī). PSRS MP lēmumu par Baltijas iedzīvotāju izsūtīšanu analogi PSRS MP lēmumam par Moldāvijas iedzīvotāju izsūtīšanu pamatojusi ar VK(b)P CK Latvijas biroja, LK(b)P CK un LPSR MP priekšlikumu, kā arī uzdevusi PSRS VDM veikt vairāku iedzīvotāju kategoriju izsūtīšanu pēc LPSR MP apstiprinātiem sarakstiem un uz PSRS Sevišķās apsardzes lēmuma pamata (precīzs laiks, kad lēmums apstiprināts attiecībā uz Latviju, nav zināms).¹⁰¹ Par labu pieņēmumam, ka lēmumu pieņemšanas mehānisms par iedzīvotāju izsūtīšanu no Moldāvijas un Latvijas ir analogs, liecina nelielā laika atstarpe starp PSRS MP lēmumiem par izsūtīšanu (par Latviju – 1949. gada 29. janvārī, par Moldāviju – 1949. gada 6. aprīlī) un unificētā – uz visām PSRS republikām attiecinātā masveida represiju politikas būtība. Arī 1941. gadā pirms 14. jūnija Latvijas iedzīvotāju deportēšanas tā paša gada 16. maija lēmuma projektu “Par pasākumiem, lai attīrītu Lietuvas, Latvijas un Igaunijas PSR no pretpadomju, kriminālajiem un sociāli bīstamiem elementiem” parakstīja VK(b)P CK un toreizējā PSRS valdība – Tautas Komisāru Padome.¹⁰²

VK(b)P CK biroja akcepts PSRS MP lēmumam par Moldāvijas, iespējams, arī Latvijas iedzīvotāju izsūtīšanu liecina:

1. PSRS savienoto republiku iedzīvotāju deportēšana nevarēja notikt bez VK(b)P vadības piekrišanas. Šādu lēmumu nevarēja pieņemt vienīgi PSRS Ministru Padome.

2. LKP vadība ne tikai nepretojās VK(b)P lēmumam deportēt Latvijas iedzīvotājus, bet pat, iespējams, bija šī priekšlikuma iniciatore.

3. VK(b)P un LK(b)P ir tieši atbildīga par Latvijas iedzīvotāju deportāciju.

Pierādīt, ka PSRS MP 1949. gada 29. janvāra lēmums pieņemts pēc PSKP rīkojuma, nevar Krievijas arhīvu slepenības dēļ, bet, ievērojot to, ka Staļins no 1941. gada apvienoja gan VK(b)P CK ģenerālsēdētāja, gan PSRS Ministru Padomes priekšsēdētāja pienākumus, kā arī to, ka 1949. gada 18. janvārī – 10 dienas pirms MP lēmuma pieņemšanas J. Kalnbērziņš tika izsaukts pie Staļina uz sarunu divatā (sarunas saturs diemžēl nav zināms),¹⁰³ visticamāk, ka primāro lēmumu par Latvijas iedzīvotāju deportēšanu pieņēma ar PSRS valsts varu saaugusī Kompartija.

1949. gada 27. janvārī LK(b)P 10. kongresa pieņemtajā lēmumā tika atzīmēts, ka kongress prasa, lai komunisti pastiprinātu cīņu ar šķiriski naidīgiem elementiem, kas cenšas izjaukt kolhozu celtniecību, kā arī lai kolhozi tiktu pasargāti no naidīgu elementu

iekļūšanas tajos.¹⁰⁴ Kongress uzsvēra, ka šķiru cīņa Latvijā tuvākajos gados saasināsies līdz ar sociālisma pieaugumu un lauksaimniecības kolektivizācijas panākumiem. Tādēļ partijas organizācijām laikus jālikvidē šķiras ienaidnieka pat vismazākie mēģinājumi sabotēt padomju varas pasākumus.¹⁰⁵

Deportācijas sagatavošanas darbus veica PSRS drošības un iekšlietu iestāžu darbinieki, bet cilvēku izvešanā un īpašuma atņemšanā kopā ar drošības un iekšlietu darbiniekiem piedalījās arī LK(b)P speciāli komandētie partijas biedri. Par to liecina LK(b)P CK biroja 1949. gada 29. marta atzinums – “atzīmēt republikas partijas organizācijas, komjaunatnes un padomju aktīva enerģisko piedalīšanos izsūtīšanas akciju veikšanā”¹⁰⁶ un partijas apriņķu komitejas ziņojumi par deportācijas norisi.¹⁰⁷

LKP biedru represīvo grupu darbība

Kā jau minēts, LK(b)P ne tikai deva pavēles un norādījumus iedzīvotāju represēšanai, bet partijas biedri arī aktīvi piedalījās cilvēku izvešanā 1949. gadā un nacionālo partizānu represēšanā. Vēl vairāk, LK(b)P vadība no partijas biedriem veidoja īpašas represīvās grupas, kuras bija paredzētas nacionālo partizānu fiziskai iznīcināšanai, partizānu atbalstītāju represēšanai un režīmam politiski neuzticamu kadru tīrīšanai no valsts iestādēm un padomēm. LK(b)P vadības ideja bija – cīņā pret nacionālajiem partizāniem iesaistīt partijas biedrus – Otrā pasaules kara laikā darbojošos padomju partizānus. 1945. gada 2. aprīlī LK(b)P CK, drošības, iekšlietu iestāžu un partijas apriņķu komiteju darbinieku sanāksmē ar šādu iniciatīvu klajā nāca J. Kalnbērziņš.¹⁰⁸ Nekavējoties sekoja LPSR leTK 1945. gada 20. aprīļa pavēle, kurā tika norādīts, ka padomju partizāni jāizmanto pretošanās kustības dalībnieku sagūstīšanai un slēpņu atklāšanai.¹⁰⁹ 1945. gada 28. maijā LK(b)P CK birojs nolēma organizēt LK(b)P CK specgrupu (Speciālo nodaļu) no bijušajiem padomju partizāniem un specvienību dalībniekiem (100 cilvēku), to apbruņojot.¹¹⁰ 1945. gada 5. jūnijā specgrupu komandēja uz Madonas apriņķi, jo CK uzskatīja, ka šajā apriņķī nacionālo partizānu darbība 1945. gada vasarā bijusi visintensīvākā.

Vēlāk nodaļa darbojās arī Abrenes un Jēkabpils apriņķī. Līdz 1945. gada 4. novembrim, kad Speciālo nodaļu likvidēja, tā fiziski iznīcināja 27, bet arestēja 32 pretošanās kustības cīnītājus un vairāk nekā 20 viņu atbalstītāju,¹¹¹ vismaz vienu atbalstītāju nogalināja.¹¹² Nodaļas komandiera vietnieks Zigfrīds Vasiļonoks atskaitē par nodaļas darbību norādīja, ka viņa apakšgrupa maskējusies par nacionālajiem partizāniem un cīnoties ar viņiem.¹¹³ Būtībā tas pielīdzināms kara vešanas noteikumu pārkāpumiem, jo 1907. gada 18. oktobra Hāgas konvencijas par sauszemes kara likumiem un paražām 2. daļas 23. pants nosaka, ka kombatantus nedrīkst nodevīgi nogalināt vai ievainot un nelikumīga ir ienaidnieka karogu, militāro zīmju un formas-tērpu izmantošana.¹¹⁴

1948. gada aprīlī LK(b)P CK uz Kuldīgas apriņķi CK sekretāra Aleksandra Ņikonova (1918–1997) vadībā nosūtīja partijas biedru brigādi, kura no padomēm un saimnieciskajām iestādēm filtrēja nacionālo partizānu atbalstītājus, tā sauktos kulakus, kā arī citus pretkomunistiski noskaņotus cilvēkus, bet VDM palīdzēja likvidēt nacionālo partizānu grupas.¹¹⁵ Apriņķī brigāde no padomju, saimnieciskajām un izglītības iestādēm atbrīvoja 200 cilvēku.¹¹⁶ Kuldīgas apriņķa piemērs tika izmantots, lai šādas kadru tīrīšanas veiktu arī citu apriņķu partijas komitejas un padomes.¹¹⁷

LKP loma Valsts drošības komitejas kontrolē

Totalitārajā režīmā LKP vadīja un kontrolēja LPSR Valsts drošības komiteju, kuras darbību Latvijas Republikas Augstākā Padome 1991. gada 21. augustā atzina par noziedzīgu.¹¹⁸ LKP Valsts drošības komitejas vadību kontrolēja ar attiecīgajiem CK lēmumiem un rīkojumiem, 1945.–1946. gadā ar LKP CK, Valsts drošības tautas komisariāta, Iekšlietu tautas komisariāta un Tieslietu tautas komisariāta Kadru sektora (no 1948. gada – Administratīvā un tirdzniecības finanšu daļa, kas īstenoja arī kadru politiku VDK) tiešu pārraudzību.¹¹⁹ LKP šajā jomā pildīja PSKP norādījumus, kurus, piemēram, precīzi formulēja VK(b)P CK sekretārs, vienlaikus arī CK Kadru pārvaldes priekšnieks Aleksejs Kuzņecovs (1905–1950). Viņš kādā 1948. gada sanāksmē paziņoja, ka Kadru pārvaldei jākontrolē ne tikai partijas, bet arī ministriju darbinieki, to skaitā VDM, un brīdināja VDM darbiniekus: “[...] Valsts drošības orgānu darbs ir turpināt Centrālās Komitejas darbu, bet tikai citiem līdzekļiem.” Un: “[...] mazākā valsts drošības dienestu pretnostatīšana partijas aparātam pārvērš to par nepartijisku dienestu.”¹²⁰

LKP VDK kontroli nodrošināja arī ar Komunistiskās partijas pirmorganizāciju palīdzību pašā Valsts drošības komitejā. LPSR augstākos nomenklatūras darbiniekus VDK amatos apstiprināja PSKP CK, tikai tad analogus lēmumus pieņēma LKP CK,¹²¹ bet atlaida no darba tikai ar īpašu PSKP CK lēmumu.¹²²

Par LKP Administratīvās daļas nozīmi VDK kontrolē darbā apskatāmajā laikposmā liecina vairāki piemēri. Pēc L. Berijas aresta 1953. gada jūlijā LKP CK Administratīvās daļas vadītājs Ivans Desmitnieks no PSRS IeM Kadru pārvaldes Sevišķās inspekcijas (1953. gadā PSRS Drošības un Iekšlietu ministrija tika apvienotas vienā – Iekšlietu ministrijā) priekšnieka Sokolova saņēma kompromitējošas ziņas par LPSR Iekšlietu ministru Ivanu Zujānu (1910–1975) – precīzāk – par viņa brāli. Laikā, kad notika LPSR IeM vadošos amatos iecelto nacionālo kadru pazemināšana amatā, Administratīvās daļas lēmums par ministru varēja būt liktenīgs. Administratīvā daļa uz šo signālu nereaģēja tāpēc, ka I. Zujāna brāļa Antona izdarīto kriminālnozieģumu nepierādīja tiesa, bet viņu Iekšlietu ministrijas karaspēka karavīri bija vienkārši nošāvuši. Tā I. Zujānu neatbrīvoja, lai gan L. Berijas iecelto tā saukto nacionālo kadru atļaišana turpinājās.¹²³

Kad 1954. gada decembrī visā PSRS tika uzsākta drošības dienesta kvalitātes uzlabošana, no darbiniekiem prasot augstāko izglītību un atbrīvojoties no tiem asiņaino represiju veicējiem, kuri nespēja strādāt intelektuāli, arī LPSR notika atbilstošas pārmaiņas. Tās iezīmēja tieši LKP CK Administratīvās daļas vadītāja Aleksandra Drozdova runa LPSR VDK centrālā aparāta 1955. gada 25. marta partijas sapulcē, kurā viņš norādīja, ka čekisti vairs nevar strādāt ar primitīviem un rupjiem paņēmieniem.¹²⁴ Pēc A. Drozdova runas sākās masveida “vecās gvardes” drošībnieku atlaišana, to jaunās darbavietas bija dažādu iestāžu kadru daļa un citur.

Līdz ar otrreizēju padomju okupāciju VDTK kadru dienesta komunisti bija iekļauti partijas organizācijā, kuras komiteja bija pakļauta Rīgas pilsētas Proletāriešu vai Molotova rajona partijas komitejai pēc teritoriālā principa. Rajonu partijas komitejās tika uzņemti jauni partijas biedri, izskatītas personīgās lietas. Maskētie ārējās novērošanas daļas darbinieki sastāvēja šifrētā partijas organizācijā. Šī organizācija tika tieši pakļauta Rīgas pilsētas partijas komitejai. Šādas pirmorganizācijas bija arī Ventspilī. Apriņķos un pilsētās, kur drošības iestādēs bija pietiekams skaits komunistu, viņi veidoja savu pirmorganizāciju. 1954. gada vidū izveidojās VDK un tās aparāts rajonos un pilsētās. Atbilstoši tam varēja nodibināt arī partijas pirmorganizācijas.

LKP ietekmi uz VDK ar partijas pirmorganizāciju palīdzību visspilgtāk raksturo notikumi PSRS vadībā pēc L. Berijas gāšanas un viņa aresta 1953. gada jūlijā. Visās leM (tur iekļāva arī drošības darbiniekus) partijas pirmorganizācijās sapulces par PSKP 1953. gada jūlija plēnumu, kas akceptēja L. Berijas noņemšanu un arestu 1953. gada 26. jūnijā, vadīja vai nu atbildīgi LKP CK darbinieki, vai arī rajonu un pilsētu partijas komiteju pirmie sekretāri. Viņi atgādināja, ka L. Berijas vadībā valsts drošības iestādes izslīdējušas no Komunistiskās partijas vadības. Latvijā šo nostādni pastiprināja LKP CK biroja 1953. gada 24. februāra lēmums, kurš pēc Alfona Novika atbrīvošanas no LPSR drošības iestādes vadības atzīmēja, ka Latvijā valsts drošības orgāni piesārņoti ar politiski svešiem elementiem. Arī šo lēmuma daļu partijas sapulcēs apsprieda plaši. Pēc šiem notikumiem partijas rajonu un pilsētu komiteju pirmie sekretāri pastāvīgi piedalījās drošības iestāžu partijas pirmorganizācijas sapulcēs, LKP aparāta un VDK darbinieku savstarpējos konfliktus atrisinot par labu partijas aparātam.¹²⁵ VDK struktūrvienību vadītājus darbā apstiprināja LKP CK birojs.

No minētā mehānisma var redzēt, kā tika panākta gan PSKP, gan LKP kontrole pār kadriem. LPSR VDK vadītājs noteikti bija LKP CK biroja loceklis. Apriņķos, rajonos, pilsētās daļas vadītājs tika ievēlēts vietējās partijas komitejas biroja sastāvā. Tādējādi reģionos notika svarīgāko jautājumu mutiska vai rakstiska saskaņošana starp LKP un VDK. Šādas sadarbības paraugs 40. gadu otrajā pusē bija Rīgas apriņķis, kur partijas komitejas pirmais sekretārs Mucenieks lika saviem darbiniekiem iepazīstināt VDM daļas vadību ar partorgu rakstiskajiem ziņojumiem par politisko stāvokli pagastā, bet

daļas vadība savukārt ziņoja par veiktajiem pasākumiem pret norādītajām personām. Savstarpējās informētības rezultātā starp LK(b)P un VDM Valkas un Talsu apriņķī VDM daļas vadība un darbinieki vairākkārt tika atmaskoti konfiscēto mantu un aģentūras vajadzībām paredzētās naudas piesavināšanā. Ilūkstes, Viļakas, Daugavpils un Madonas apriņķī LK(b)P loģisku iejaukšanos VDM darbā noteica cīņas pret nacionālajiem partizāniem.¹²⁶

LKP loma nacionālās pretošanās kustības dalībnieku represēšanā

LKP bija arī tā, kas darbā apskatāmajā laika periodā ar pavēlēm vērsās pie LPSR drošības un iekšlietu iestādēm, lai tās pastiprina cīņu ar nacionālajiem partizāniem. LKP iestājās par nacionālo partizānu fizisku iznīcināšanu un neitralizēšanu, līdz ar to veicot darbību, vērstu uz – kā to definē Latvijas Krimināllikuma 71. pants – genocīdu, noteiktas kopīgas pārliecības cilvēku grupas iznīcināšanu.¹²⁷ Par to, ka vairāk nekā 10 750 partizāniem¹²⁸ bija kopīga pārliecība, liecina 1945. gadā izveidojušos centralizēto partizānu apvienību – Austrumlatvijas Latvijas Tēvzemes (sargu) partizānu apvienības, Latvijas Nacionālo partizānu apvienības un Kurzemes Latvijas Nacionālo partizānu apvienības programmatiskie dokumenti.¹²⁹ Pirmie LK(b)P uzdevumi partijas biedriem un drošības dienestiem likvidēt nacionālos partizānus atskanēja 1945. gada 2. aprīlī, kad LK(b)P apriņķu partijas komitejas sekretāru, leTK un VDTK vadītāju sanāksmē CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš paziņoja: *“Ja mēs iecerēsīm veselu virkni partijas un padomju veiktus pasākumus, ja mēs strādāsim roku rokā ar čekistiem, palīdzot tiem ar visiem spēkiem, ja čekisti sapratīs, ka bez partijas un padomju organizāciju palīdzības viņi šo lietu neizdarīs [domāta cīņa pret nacionālajiem partizāniem. – R. J.], ja .. koncentrēsīm lielāku uzmanību vairāk piesārņotajiem apriņķiem, tur nosūtīt labākos partijas darbiniekus .. tad uzskatu, ka mēs ar šo uzdevumu tiksīm galā, attīrīsīm savu republiku.”*¹³⁰ Šajā un citos rīkojumos tika pavēlēts, lai partijas darbinieki ne tikai organizētu partizānu iznīcināšanu, bet arī paši tajā piedalītos. Cīņu pret nacionālajiem partizāniem 1945. gadā republikas mērogā uzsāka organizēt LK(b)P CK štābs CK otrā sekretāra Fjodora Titova (1910–?) vadībā. CK birojs 1945.–1946. gadā gandrīz katru mēnesi apsprieda jautājumus, saistītus ar cīņu pret partizāniem, un šajā jomā izvirzīja konkrētus uzdevumus.¹³¹

Pēdējais zināmais aicinājums cīnīties pret partizāniem ir LKP CK Administratīvās daļas priekšnieka I. Drozdova 1954. gada izziņā CK biroja locekļiem par leM darbu bruņoto bandu likvidēšanā. Drozdovs uztraucās, ka leM (domāta arī VDM iepriekšējā darbība), lai gan ir pagājis ilgs laiks pēc republikas atbrīvošanas, nav spējusi izpildīt doto uzdevumu – bruņotās pretošanās un nacionālistiskās pretpadomju pagrīdes likvidēšanu.¹³² 1955. gada 25. martā I. Drozdovs VDK centrālā aparāta partijas

sapulcē uzsvēra, ka vairs nav derīgas vecās metodes cīņā ar nacionālo pagrīdi, jo tā konspirējas. Tādēļ drošības iestāžu darbiniekiem jābūt intelektuālākiem un viņiem “.. nepieciešams dziļāk iekļūt nacionālistiskajā pagrīdē – zvēra midzenī”¹³³. LPSR drošības iestāžu darbības rezultātā no 1944. gada līdz 1956. gadam tika nogalināti 2407 partizāni, arestēti un notiesāti 4370, legalizēti 3973 partizāni.¹³⁴

50. gadu otrajā pusē Latvijā sāka atgriezties desmitiem tūkstošu izsūtīto, un LKP CK 1957. gadā panāca, ka nacionālās pretošanās kustības vadītājiem neļāva atgriezties Latvijā.¹³⁵

LKP atbalsts izglītības darbinieku represēšanai

1947. gada 30. aprīlī VK(b)P CK Sekretariāts pieņēma lēmumu “Par Latvijas PSR skolu darbu”. Tika veikta pārbaude Latvijas skolās, un VK(b)P CK Propagandas un aģitācijas pārvaldes Skolu daļas priekšnieka vietnieks Abrosimenco 1948. gada 13. aprīlī ziņoja VK(b)P CK sekretāram Mihailam Suslovam (1902–1982), ka nepieciešams apspriest jautājumu par skolotāju politiskās izglītības paaugstināšanu. LKP CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš 1948. gada 31. maijā rakstīja slepenu atskaiti VK(b)P CK sekretāram Andrejam Ždanovam (1896–1948), ka VK(b)P CK Sekretariāta 1947. gada 30. aprīļa lēmums tiks izpildīts – 40 politiski nepiemēroti skolotāji jau atbrīvoti.¹³⁶ Lielu skaitu skolotāju atlaida arī sekojošos mēnešos. Tā 1948. gada 13. augustā Aizputes apriņķa partijas komitejas sekretārs Matvejs Orlovs ziņoja LK(b)P CK sekretāram kadru jautājumos F. Titovam, ka apriņķī pēdējo triju gadu laikā atlaisti 56 skolotāji, bet vēl 14 jāatbrīvo.¹³⁷ 1950. gada 29. jūlijā Latvijas Valsts universitātes rektors Jānis Jurgens (1900–1983) ziņoja CK, ka atlaists kā sociāli svešs un neatbilstošs darbam universitātē 121 profesors un pasniedzējs, no mācību palīgpersonāla – 74 cilvēki, no administratīvi saimnieciskā sastāva – 56 cilvēki un atskaitīti 866 studenti.¹³⁸

Vērtējot kopējo LPSR veikto represiju apjomu, LKP CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš CK 6. plēnumā 1953. gada 22.–23. jūnijā norādīja, ka no 1945. gada līdz 1953. gadam represēts 119 000 cilvēku.¹³⁹ Kā plēnumā norādīja Kārlis Pugo (1944. gadā LK(b)P CK loceklis un partijas Rīgas komitejas sekretārs): “Fakti un skaitļi par iedzīvotāju represēšanas apmēriem bija zināmi tikai CK biroja locekļiem. Viņi tos zināja un neko nedarīja, lai ierobežotu administrēšanu, likumu pārkāpšanu.”¹⁴⁰

Visu iepriekš minēto faktu dēļ LKP šajā darbā analizēta kā represīva institūcija.

LPSR Ministru Padomes represīvā loma

Totalitārisma teorētiskais standarta modelis sevī ietver vienas partijas vadību, kas sludina, ka runā visas nācijas vārdā, un nepieļauj sāncensību partijai. Viena partija valda absolūti un bieži vien uzņemas tiesneša lomu, lai gan šīs partijas valdības

instrumentos ir likumu sistēma un tiesu institūts. Varas piramīdas virsotnē ir līderis, kura spriedumi tiek izziņoti kā patiesi un kura vārds ir likums. Viena partija ne tikai nosaka valdības struktūru, personālijas un politiku, bet arī vada visas dzīves jomas, sākot ar organizācijām un institūcijām līdz sporta klubiem un filatēlistu biedrībām, kas kļūst par partijas palīgspēkiem un pakļāvīgiem tās vadlīniju realizētājiem. Administratīvais aparāts šīs universālās koordinācijas dēļ kļūst liels, smagnējs, slikti koordinēts. Visa nācija tiek pārvērsta par vienu bezgalīgu komandas struktūru, kurā katrs pilsonis ir funkcionējošs tās loceklis.¹⁴¹

Šādā LKP vadītā komandas struktūrā iekļāvās arī LPSR Ministru Padome. Kā jau šajā darbā iepriekš tika parādīts, LKP veica arī represīvas darbības. Līdz ar to reālajā varas piramīdā par Komunistisko partiju zemāk stāvošā MP bija spiesta pakļauties PSKP un LKP izvirzītajai represīvajai politikai un izteikt to normatīvās formās.

LPSR MP ir tieši atbildīga par Latvijas zemnieku deportāciju. Vispirms LPSR MP, pakļaujoties PSRS centrālo iestāžu spiedienam, 1947. gada augustā noteica īpašas “kulaku” saimniecības pazīmes, sastādīja “kulaku” saimniecību sarakstus, kuros iekļāva apmēram 10 000 zemnieku saimniecību, un aplika šīs saimniecības ar milzīgiem, praktiski nesamaksājamiem nodokļiem. Nodokļu parādniekus vajāja gan ar tiesas palīdzību, gan atņemot viņiem lopus, lauksaimniecības inventāru, kā arī citu īpašumu. Pēc kolhozu dibināšanas 1947. gadā tos “kulakus”, kuru zeme ietiecās kolhozu teritorijā, ar LPSR MP lēmumu pārvietoja uz citu vietu Latvijā.¹⁴² Pēc tam kad VK(b)P CK Politbirojs apstiprināja 1949. gada 29. janvāra PSRS MP lēmumu par iedzīvotāju deportēšanu no Baltijas republikām, akcentējot, ka šādu rīcību prasījusi arī LK(b)P CK un LPSR MP, pēdējā 1949. gada 17. martā pieņēma lēmumu par Latvijas iedzīvotāju deportēšanu.¹⁴³

Neilgi pēc L. Berijas atbrīvošanas no PSRS centrālās vadības 1954. gada martā, lai mazinātu drošības iestāžu statusu pārvaldes sistēmā, izveidoja PSRS MP Valsts drošības komiteju. Tā zaudēja ministrijas statusu, taču palielinājās MP nozīme VDK pārraudzībā. Tomēr reālo situāciju par VDK atskaitīšanos CK raksturoja Ņ. Hruščova 1957. gada PSKP CK plēnumā sacītais, ka pēdējos trijos gados no VDK par dažādiem operatīviem jautājumiem PSKP CK saņēmusi 4504 dokumentus, bet Ministru Padome – 1750.¹⁴⁴

Sakarā ar izmaiņām PSRS drošības iestāžu statusā automātiski mainījās situācija arī LPSR. No 1954. gada LPSR VDK statuss bija “pie LPSR MP”. Tā LPSR MP līdz pat 1990. gadam pastiprināja vienas no tai uzticētajām funkcijām pildīšanu – piedalīšanos LPSR drošības un aizsardzības spēju stiprināšanā.¹⁴⁵ LPSR MP priekšsēdētājs, tāpat kā LKP CK pirmais sekretārs, saņēma specziņojumus no LPSR drošības iestādēm un perfekti bija informēts par represīvo darbību LPSR. Līdz ar to Ministru Padome spēja korigēt LPSR VDK darbību.

LKP nozīme LPSR drošības iestāžu kontrolē un darbības nodrošināšanā

Realizējot valsts varu, Padomju Savienībā būtiskas bija attiecības starp augstākajām varas struktūrām – Komunistisko partiju, likumdošanas varu – PSRS Augstāko Padomi, izpildvaru – PSRS Tautas Komisāru Padomi/Ministru Padomi un drošības iestādēm, kā arī attiecības ar citu republiku adekvātām institūcijām. Komunistiskās partijas izvirzītie uzdevumi drošības iestādēm bija atkarīgi ne vien no objektīviem apstākļiem – konkrētas vēsturiskās situācijas, bet arī no tā, kāda vieta attiecīgajā laikposmā drošības dienesta darbiniekiem bija atvēlēta varas hierarhijā. Tā PSRS valsts drošības ministra statusu noteica tas, vai viņš ir vai nav Politbiroja loceklis.

No līdz šim Latvijā veiktajiem pētījumiem par LPSR drošības iestāžu darbību (*Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā; *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953); *Bergmanis A., Zālīte I.* Okupācijas varas represīvā sistēma – LPSR Valsts drošības komitejas darbība no 1953. līdz 1959. gadam) izriet, ka, lai arī no 1945. gada līdz 1959. gadam gan Komunistiskās partijas biedri, gan drošības iestāžu darbinieki bieži vien deklarēja: “VDK – tā ir bruņota komunistu vienība,” – tomēr dzīvē drošības dienesta darbinieku un Komunistiskās partijas pārstāvju attiecības nebija tik vienkāršas. Jāsecina, ka kara beigās un pirmajos pēckara gados LPSR drošības iestāžu darbinieki no Komunistiskās partijas bija relatīvi neatkarīgāki nekā vēlāk un šo relatīvo neatkarību, it īpaši LPSR drošības iestāžu aprīņķu daļu līmenī, centās izcelt. Tas izskaidrojams ar drošības iestāžu spēcīgās varas nostiprināšanos karadarbības laikā, kā arī LPSR drošības iestāžu darbinieku, kuru vairākums bija piedalījies masveida terorā Krievijā 30. gadu beigās, pārspīlēto izpratni par savas darbības nozīmību LPSR. Turklāt Komunistiskās partijas lomas pastiprināšanās visā PSRS, t.sk. LPSR, notika pakāpeniski un nebija (kā tas vienkāršoti var šķist) saistāma tikai ar 1953. gadu – Staļina nāvi un Ņ. Hruščova ievēlēšanu par PSKP CK pirmo sekretāru. Komunistiskās partijas varas nostiprināšanās aizsākās 1951. gadā līdz ar S. Ignatjeva iecelšanu par VK(b)P CK pārstāvi PSRS VDM un turpinājās ar partijas realizētās drošības iestāžu kadru politikas palīdzību, kad drošības dienestā izvirzīja partijas nomenklatūras biedrus vai citus partijai uzticamus cilvēkus. Analógiski, tāpat kā daudzu citu procesu gadījumā, partijas nomenklatūras kadru “desantēšana” darbam drošības iestādēs no 50. gadu vidus notika arī LPSR. Nenoliedzami, Komunistu partijas nomenklatūras ietekmei pieaugot, tā centās maināt drošības iestāžu lomu, lai pilnīgi monopolizētu varu, kā arī pasargātu sevi no represijām. Partijas ietekmes palielināšanos 50. gadu vidū pierāda tas, ka LPSR drošības iestāžu darbinieki bija spiesti pakļauties pat sev neizdevīgajai LKP CK kadru

un valodas politikai, bet, tiklīdz pārsvars LKP CK nonāca ortodoksālo komunistu rokās, LPSR VDK demonstratīvi pieslējās ortodoksālā spārna idejām un atkal bija gatava pildīt LKP jaunus – šoreiz stagnātiskos norādījumus.

LPSR Ministru Padomes kā represīvas institūcijas darbība

Latvijā Ministru Padome uzsāka darbību līdz ar valsts otrreizējo komunistisko okupāciju. Tās priekšsēdētājs Vilis Lācis bija vienas no vadošo republikas amatpersonu – Komunistiskās partijas biedru operatīvās grupas sastāvā, kura Latvijā ieradās 1944. gada jūlijā.¹⁴⁶ Vismaz 1944.–1945. gadā TKP iekšējā drošības režīma nodrošināšanā, tātad arī TKP darbībā samērā liela ietekme bija LPSR Valsts drošības tautas komisariatam. Par to liecina TKP priekšsēdētāja V. Lāča taisnošanās LK(b)P CK sekretāram J. Kalnbērziņam 1945. gada martā, ka saskaņā ar LPSR VDTK 1945. gada 13. martā LK(b)P CK nodoto informāciju TKP veikti pasākumi, lai novērstu pavarības dienesta dokumentu glabāšanu, kā arī likvidēta fašistiskā literatūra TKP ēkā. Jau 19. martā V. Lācis personiski devis rīkojumus par to, lai tiktu ievērotas instrukcijas par valsts noslēpumu glabāšanu.¹⁴⁷

1945. gadā LPSR TKP aktīvi iesaistījās cīņā ar bruņoto pretošanos. 1945. gada 21. novembra vēstulē VK(b)P CK sekretāram Grigorijam Maļenkovam (1901–1988) un PSRS Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētāja vietniekam Vjačeslavam Molotovam (1890–1986) LKP CK pirmais sekretārs J. Kalnbērziņš un LPSR TKP priekšsēdētājs V. Lācis rakstīja:

“Cīņa ar nacionālās pretošanās kustību Latvijas PSR notiek ārkārtīgi grūtos apstākļos. IeTK operatīvie spēki sakarā ar vecāko gada gājumu demobilizāciju būtiski samazinājušies. Tāpēc par galveno bruņoto spēku aktīvai cīņai ar nacionālistisko pagrīdi paliek IeTK iznīcinātāju bataljoni, kas ir sakomplektēti no vietējiem iedzīvotājiem. [..]

Latvijas KP CK un LPSR TKP lūdz:

1. *Atļaut iznīcinātāju bataljonos izveidot pastāvīgu algotu pamatsastāvu, pārvedot kazarmu stāvoklī 2000 kaujinieku, ar ierindas un komandējošā sastāva štatu algām no vietējā budžeta, pie kura varētu izveidot kaujas spējīgu aktīvu no brīvprātīgajiem.*

2. *Iznīcinātāju bataljonu kaujas spēju paaugstināšanai un pamatkadru saglabāšanai atļaut 1945.–1956. g. atbrīvot no iesaukšanas Sarkanajā armijā iesaukuma vecuma IeTK kaujiniekus pēc īpaša IeTK saraksta, ieskaitot viņiem dienestu IeTK kā dienesta laiku Sarkanajā armijā.”¹⁴⁸*

Kā liecina vēlākās PSRS Iekšlietu ministrijas dokumenti, 1946. gadā V. Lācis kopā ar CK sekretāru J. Kalnbērziņu vērsies pie PSRS IeTK vadības ar lūgumu nodrošināt LPSR IeTK iznīcinātāju bataljonus ar benzīnu, apģērbiem un apaviem, par

ko atzinumu PSRS leTK sniedza 1946. gada 12. februārī.¹⁴⁹ Līdzīgu lūgumu V. Lācis rakstīja jau pēc 1949. gada marta Latvijas iedzīvotāju deportēšanas – 1949. gada 1. septembrī viņš lūdza PSRS MP priekšsēdētāja vietnieku Alekseju Kosiginu (1904–1980), lai no PSRS VDM budžeta 1950. gadā finansē 1742 iznīcinātāju kaujinieku darbību. Motivācija – šķiru cīņa sakarā ar masveida kolektivizāciju kļūstot sastringta.¹⁵⁰

Latvijas pēckara atjaunošanas darbā Ministru Padome cerēja piesaistīt leM sistēmas pakļautībā esošos cietumniekus. 1946. gada 30. aprīlī PSRS leM noraidīja V. Lāča ierosinājumu nosūtīt 2500 ieslodzīto Daugavas krastmalas izbūvei Rīgā, 1949. gada 29. aprīlī – 800 cilvēku Ķeguma HES celtniecībai.¹⁵¹ Ka LPSR MP bija atkarīga no PSRS ministriju lēmumiem, liecina arī 1946. gada 15. jūlija PSRS leM atteikums V. Lācim, kurš bija lūdzis darbam uz Latviju nosūtīt no repatriēto speckontingenta 15 000 latviešu.¹⁵²

No 1947. gada LPSR Ministru Padome iesaistījās daļas Latvijas zemniecības – tā saukto kulaku iznīcināšanā. 1947. gada augustā LPSR MP saņēma PSRS MP un PSRS Finanšu ministrijas prasības Latvijā noteikt īpašas “kulaku” saimniecību pazīmes. Līdz ar to bija skaidrs, ka Latvijā notiks tāda pati lauksaimnieku kolektivizācija kā PSRS 30. gadu sākumā. Reaģējot uz PSRS MP un Finanšu ministrijas prasību, LPSR institūcijām bija jādefinē “kulaku” jeb budžu, kā minēts MP latviski rakstītajos dokumentos, pazīmes. Kā izpētījis vēsturnieks Jānis Riekstiņš, budžu pazīmes LPSR MP lēmumiem sagatavoja LPSR Finanšu ministrijas darbinieki. 1947. gada augusta beigās LK(b)P CK divas reizes sasauca sanāksmes, kurās apsprieda LPSR Finanšu ministrijas noteiktās budžu pazīmes. Lai arī LK(b)P CK sekretārs J. Kalnbērziņš apsolīja, ka, sastādot budžu sarakstus, ievēros arī apspriedēs izteiktās domas un nesteigsies, faktiski par pamatu tika ņemtas LPSR Finanšu ministrijas jau agrāk noteiktās budžu saimniecības pazīmes.¹⁵³

LPSR MP 1947. gada 27. augustā pieņēma lēmumu “Par nodokļa uzlikšanu LPSR zemnieku saimniecībām”. Ar šo lēmumu LPSR MP nolēma uzlikt lauksaimniecības nodokli visām LPSR zemnieku saimniecībām, apliekamos ienākumus no laukkopības un sakņkopības aprēķināt nevis pēc lauksaimniecības kultūru sējumiem, bet pēc aramzemes platības saimniecībā. Budžu saimniecībām no visu veidu ienākumiem noteica nodokļu paaugstinājumu, atņemot Likumā par lauksaimniecības nodokli noteiktos atvieglojumus. 1947. gada 27. augusta lēmums no budžu saimniecībām piespiedu kārtā paredzēja piedzīt nesamaksātos nodokļus, tām nepiemērojot LPSR TKP 1945. gada 29. septembra lēmumu nr. 895 “Par īpašumu saraksta papildināšanu, kas nav aprakstāms un atsavināms pilsoņiem nodokļu un citāda veida maksājumu parādu dzēšanai”. Budžu saimniecību pazīmes un to aplikšanas kārtību paredzēja noteikt ar īpašu LPSR

MP lēmumu, budžu saimniecību sarakstus sastādīja pagastu padomju izpildu komitejas, bet tos apstiprināja apriņķu izpildu komitejas.¹⁵⁴

1947. gada 27. augustā LPSR MP pieņēma arī lēmumu nr. 761 "Par budžu saimniecību pazīmēm un kādā kārtībā tām uzliekami nodokļi". Šis lēmums uzskaitīja budžu saimniecības pazīmes: pastāvīgi nodarbināts algots darbaspēks, t.sk. sezonas un dienas strādnieki, lauksaimniecībā vai rūpniecībā u.c. Budžu saimniecībām pieskaitīja arī tās saimniecības, kas 1940.–1941. gadā nacionalizēto zemi vai mantu Vācijas okupācijas laikā saņēma atpakaļ, lai gan īpašums jau pēc otrreizējās padomju okupācijas tika nacionalizēts vēlreiz, kā arī "vācu fašistisko okupantu aktīvo atbalstītāju saimniecības". Par lauksaimniecības nodokļa uzlikšanu saimniecībām, kuru ģimenes locekļi izcēlušies Sarkanajā armijā Otrā pasaules kara laikā vai arī saņēmuši padomju apbalvojumus, katrā individuālā gadījumā lēma Ministru Padome. Ar 761. lēmumu tika noteikta kārtība, ka sūdzības par nepamatotu pieskaitīšanu budžu saimniecībai iesniedzamas apriņķa izpildu komitejā, kura savukārt tās nodod izskatīšanai MP, kas vienīgā varēja izskatīt šādas sūdzības.¹⁵⁵ Kā rādīja notikumi laukos, apriņķu izpildu komitejas par atsevišķām saimniecībām, kur saimniekojušās ģimenes loceklis bija aktīvi cīnījies Sarkanajā armijā vai pret nacionālajiem partizāniem, pieņēma atsevišķu lēmumu, vai saimniecība ir pieskaitāma budžu saimniecībai. Lēmumu kopā ar pagasta izpildu komitejas raksturojumu nosūtīja galīgai izlemšanai LPSR Ministru Padomei. Saņēmusi LPSR MP lēmumu par atsevišķu budžu saimniecību aplikšanu, apriņķa izpildu komiteja sastādīja papildsarakstu divos eksemplāros, no kuriem vienu līdz ar LPSR MP lēmuma norakstu nosūtīja apriņķa Finanšu nodaļas vadītājam lauksaimniecības nodokļa aprēķināšanai šādām saimniecībām.¹⁵⁶

LPSR MP 1947. gada 27. augustā apstiprināja arī LPSR Finanšu ministrijas apkārtrakstu "Par budžu saimniecību aplikšanas kārtību Latvijas PSR teritorijā", bet, lai sagatavotu priekšlikumu lauksaimniecības nodokļa uzlikšanai budžu saimniecībām saskaņā ar lēmumu nr. 761, nodibināja komisiju. Tās sastāvā bija LPSR MP priekšsēdētāja vietnieks Jevgeņijs Ronis, LPSR finanšu ministrs Arnolds Tabaks un LPSR lauksaimniecības ministra vietnieks V. Grumslis.¹⁵⁷ Tātad budžu saimniecības pazīmes likumdošanā bija sagatavojusi MP pakļautībā esošā Finanšu ministrija. Tās apstiprināja un lēmumos par budžu saimniecību sarakstu veidošanu iekļāva LPSR Ministru Padome. MP budžu saimniecību sarakstu sastādīšanu uzdeva zemākstāvošām institūcijām – vietējām padomēm. Ministru Padomei bija arī galvenā noteikšana strīdīgajos jautājumos par kādas saimniecības iekļaušanu budžu saimniecības statusā. Par to liecina notikumi 1948. gadā, kad, neapmierināta ar lielo skaitu saimniecību, kas izslēgtas no "budžu sarakstiem", LPSR Finanšu ministrija 1948. gada 8. aprīlī sūdzējās LPSR MP un lūdza dot norādījumu apriņķu izpildu komiteju priekšsēdētājiem, lai pārskatītu apriņķu

izpildu komiteju pieņemtos lēmumus par saimniecību izslēgšanu no “budžu saraksta” un par budžu saimniecību sarakstu papildināšanu. Šādus norādījumus visiem apriņķu izpildu komiteju priekšsēdētājiem MP deva 1948. gada 15. maijā. Savukārt 1948. gada 2. jūnijā LPSR MP sarīkoja izpildu komiteju priekšsēdētāju apspriedi, kurā vēlreiz tika apspriestas budžu saimniecības pazīmes, kā arī priekšsēdētājiem doti norādījumi, lai nekavējoties papildus tiktu atrastas budžu saimniecības.¹⁵⁸ LPSR MP tika izveidota valdības komisija, kas izskatīja saimniecību iekļaušanu budžos. Par neieklaušanos vietējās varas viedoklī komisiju asi kritizēja LK(b)P Centrālā komiteja.¹⁵⁹ 1949. gada sākumā komisija jau bija likvidēta un minētos jautājumus izskatīja vietējās padomes.

Sakarā ar kolhozu dibināšanu LPSR režīmam izvirzījās jautājums, ko darīt ar tām “kulaku” saimniecībām, kas atradās kolhoza teritorijā. 1947. gada oktobrī kolhozu priekšsēdētāju un LK(b)P apriņķu komiteju sekretāru apspriedē LPSR Valsts plāna komitejas priekšsēdētājs Fricis Deglavs ieteica sākt budžu ģimeņu deportāciju: *“Jau tagad vairāki kolhozi izvirza jautājumu par kulaku pārvietošanu. Protams, šis jautājums ir jārisina, un tie, kuri patiešām traucē kolhoziem, ir jāpārvieto. Pagaidām šis jautājums ir jārisina apriņķa ietvaros.”*¹⁶⁰ Par katras budžu saimniecības pārvietošanu ārpus kolhoza teritorijas izlēma LPSR MP un Lauksaimniecības ministrija.¹⁶¹ Līdz 1947. gada janvārim ārpus jaundibināto kolhozu teritorijas pārvietoja vairāk nekā 200 budžu ģimeņu.¹⁶² Saskaņā ar LPSR MP 1949. gada 17. februāra lēmumu jautājuma izlemšana par budžu ģimeņu pārvietošanu tika nodota apriņķu izpildu komitejām.¹⁶³

Pēc 1949. gada 29. janvāra PSRS MP pieņemtā lēmuma nr. 390-138 par Baltijas iedzīvotāju deportēšanu sekoja LPSR MP tā paša gada 17. marta lēmums nr. 282 “Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu ārpus Latvijas PSR”.¹⁶⁴ Iedzīvotāju izsūtīšanu ar šo lēmumu pavēlēja veikt MP, apstiprinot apriņķu darbaļaužu deputātu padomju izpildu komiteju iesniegtos izsūtīšanai paredzēto budžu ģimeņu sarakstus. Slēdzienu par ģimeņu izsūtīšanu pirms deportācijas sankcionēja LPSR VDM vadība un LPSR prokurors A. Mišutins.¹⁶⁵ Savukārt izsūtīšanas praktisko pusi MP uzdeva veikt LPSR Valsts drošības ministrijai.¹⁶⁶

Ar LPSR MP 1949. gada 24. marta lēmumu nr. 297-ps izsūtīto īpašums tika konfiscēts.¹⁶⁷ 1949. gada 21. aprīlī LPSR finanšu ministra vietnieks F. Manoilo LPSR MP priekšsēdētājam Matīsam Plūdonim nosūtīja ziņas par lopu, lauksaimniecības mašīnu u.c. lauksaimniecības inventāra uzskaiti. Tika uzskaitīti 11 886 zirgi (no tiem 7275 atdoti kolhozam), 23 195 liellopi (14 739 – kolhozam), kā arī jaunlopi, cūkas, sivēni, aitas, kazas u.c.¹⁶⁸

Pirms deportācijas tika nodrošināta bruņotas pretošanās neiespējamība tās laikā, par ko lieliski bija informēta LPSR MP, jo regulāri saņēma specziņojumu informāciju par “bandītu” likvidēšanu. LPSR MP šo procesu atbalstīja. Kā liecina LPSR VDM specziņojumi LPSR MP, LPSR VDM vadītajās operācijās no 1948. gada oktobra līdz

1949. gada martam tika nogalināti 79 nacionālie partizāni, aizturēti 70 partizāni, divi partizāni legalizēti, aizturēti 15 partizānu atbalstītāji, deviņi pretpadomju organizāciju dalībnieki, divi nelegāļi un viens Padomju armijas dezertieris.¹⁶⁹

Tā kā 1949. gada martā deportēto sarakste tika kontrolēta un viņi paši nometinājuma vietā kontrolēti ar drošības iestāžu aģentūras palīdzību, atklātībā nāca informācija, ka dažas pagastu izpildu komitejas deportētajiem izdevušas izziņu ar atļauju atgriezties Latvijā.¹⁷⁰

Jau pirms iedzīvotāju deportēšanas 1949. gada martā LPSR MP gatavojās neieļaut nometināto bēgšanu no nometinājuma vietas. 1949. gada ziemā LPSR MP iepazīstināja LPSR VDM ar PSRS AP Prezidija dekrētu "Par to personu, kuras Tēvijas kara periodā izsūtītas uz Padomju Savienības attāliem rajoniem, kriminālo atbildību par bēgšanu no obligātām un pastāvīgām nometinājuma vietām", kuru LPSR VDM nosūtīja MP 1949. gada 11. janvārī.¹⁷¹ 1949. gada 8. decembrī LPSR iekšlietu ministrs Augusts Eglītis (1896–1966) rakstīja LPSR MP priekšsēdētājam V. Lācim par gadījumiem, kad, bēgot no nometinājuma, pie 1949. gada 25. martā izsūtītajiem atrastas vietējo tautas deputātu padomju izpildu komiteju izdotās izziņas ar apliecinājumu, ka izpildu komitejai nav pretenziju par minētās personas atgriešanos iepriekšējā dzīvesvietā. Iekšlietu ministrs norādīja, ka saskaņā ar PSRS AP Prezidija 1948. gada 26. novembra lēmumu personas, kuras izdevušas šīs izziņas, jāsauc pie atbildības kā bēgšanas atbalstītājas. A. Eglītis lūdza, lai V. Lācis dod norādījumus vietējām padomēm nesniegt nekādas izziņas ārpus LPSR izsūtītajiem.¹⁷²

LPSR MP 1949. gada 16. decembrī izdeva slepenu rīkojumu – aizliegt aprinķu un pilsētu darbaļaužu deputātu padomju izpildu komiteju priekšsēdētājiem [vēlētām amatpersonām. – R. J.] jebkāda veida izziņu un atsauksmju izsniegšanu personām, kuras 1949. gada 25. martā izsūtītas no LPSR teritorijas, kā arī izskaidrot pagastu un ciemu izpildu komiteju priekšsēdētājiem, ka par jebkāda veida izziņu un atsauksmju izsniegšanu no Latvijas PSR teritorijas izsūtītajām personām viņi, pamatojoties uz PSRS AP Prezidija 1948. gada 26. novembra dekrētu, ir jāsauc pie kriminālatbildības kā bēgšanas līdzdalībnieki.¹⁷³ Šādu sodu savā ziņojumā 1949. gada 8. decembrī V. Lācim bija ieteicis LPSR iekšlietu ministrs A. Eglītis.¹⁷⁴ Minētajā gadījumā izpildvara, balstoties uz iekšlietu struktūras rekomendāciju, tieši iejaucās formāli vēlētas pašvaldības darbībā, nodrošinot pilnīgu kontroli pār nometinātajiem. Atbilstoši LPSR MP lēmumiem 1949. gadā deportētie Latvijā varēja atgriezties 50. gadu vidū. Savukārt 1376 notiesātās un sodu izcietušās personas, kurām ar LPSR MP lēmumu bija aizliegts atgriezties dzimtenē, ja vēl bija dzīvas, Latvijā atgriezās 60. un pat 70. gados.¹⁷⁵

Lēmumus par atsevišķu cilvēku atgriešanos no izsūtījuma LPSR MP pieņēma jau 1949. gadā. 1949. gada 27. augustā LPSR MP pieņēma lēmumu nr. 945-ss "Par izsūtīšanas atcelšanu atsevišķām kulaku ģimenēm un viņu atgriešanos LPSR". Tas,

daļēji izmainot 1949. gada 17. marta MP lēmumu nr. 1112-ss par Latvijas iedzīvotāju izsūtīšanu, atcēla izsūtīšanu un ļāva atgriezties Latvijā 33 cilvēkiem – budžu ģimenēm, kuru tuvi radnieki dienēja Padomju armijā, bijušajiem Otrā pasaules kara dalībniekiem (sarkanarmiešiem), kā arī personām, kurām bija īpaši nopelni padomju valsts labā.¹⁷⁶ 1949. gada 14. oktobrī līdzīgs lēmums tika pieņemts par 14 cilvēkiem (to skaitā ar formulējumu “izsūtīti kļūdaini”).¹⁷⁷ Ar 1949. gada 26. novembra lēmumu nr. 1257-ss Latvijā atgriezta 18 cilvēkus, kuru radnieki Otrā pasaules kara laikā karoja PSRS labā, kā arī “kļūdaini izsūtītos”.

LPSR MP vairākos gadījumos interesējās par atsevišķu cilvēku izsūtīšanu ģimenes locekļu “vainas” dēļ un mantas konfiscēšanu izsūtītajiem. Šādos gadījumos MP vienmēr ievēroja drošības, iekšlietu un finanšu iestāžu viedokli. Tā 1949. gada 14. aprīlī MP Kara daļas priekšnieks Šarapovs rakstīja iekšlietu ministram A. Eglītim, ka 1941. gadā izsūtītā un 1947. gadā ar īpašu atļauju no izsūtījuma atgriezušies Valija Vasariņa nebūtu šķirama no bērniem, kuri likumīgi ieradušies Latvijā vēl līdz mātes atbraukšanai. Taču A. Eglītis atbildēja Šarapovam, ka Vasariņa 1947. gada martā uz Latviju atbēgusi no Krasnojarskas novada un tas saskaņā ar Krievijas Federācijas Krimināllikuma 82. pantu definējams kā noziegums. LPSR leM pabeigusi izmeklēšanas lietu un nosūtījusi PSRS Sevišķajai apspriedei.¹⁷⁸ No 1950. gada LPSR MP un LPSR Finanšu ministrijas sarakstes var secināt, ka MP deportēto cilvēku iesniegumus par atņemtā īpašuma atgriešanu pārsūtījusi izlemšanai Finanšu ministrijai, kas savukārt balstījies uz PSRS Finanšu ministrijas norādēm un LPSR MP lēmumiem. Par vairāku personu īpašuma konfiskāciju PSRS Finanšu ministrija atbildēja, ka īpašumu, kas konfiscēts ar LPSR MP lēmumu, var atdot īpašniekam vienīgi uz cita LPSR MP lēmuma pamata. Jaunajam lēmumam, ja tāds tiktu pieņemts, būtu jāatceļ iepriekšējais lēmums par mantas konfiskāciju.¹⁷⁹ Šādus lēmumus LPSR MP nepieņēma. Atbildot uz LPSR prokurora V. Lipina pieprasījumiem par īpašuma atdošanu izsūtītajiem 1950. gadā, LPSR MP balstījās uz 1949. gada 9. maija PSRS Finanšu ministrijas norādījumu nr. 29-106-ps un PSRS MP 1949. gada 29. janvāra lēmumu nr. 390-138-ps, ka nekustamais īpašums un lopi administratīvi izsūtītajiem konfiscēti likumīgi.¹⁸⁰

Kā liecina Latvijas Valsts arhīva 270. fonda 1.c apraksta dokumenti, kuros atrodama arī LPSR MP slepenā sarakste, LPSR MP ar iekšlietu un drošības iestāžu palīdzību pārbaudīja atsevišķu personu politisko uzticamību un rūpējās par padomju darbinieku lojalitāti režīmam.

Var secināt, ka, veicot masveida un individuālās represijas, LPSR MP sadarbojās ar savām struktūrvienībām – ministrijām un vietējo padomju varu, ievērojot arī to viedokli. Tā, piemēram, “kulaku” pazīmju noteikšanā nozīme bija LPSR Finanšu ministrijas viedoklim, “kulaku” sarakstu sastādīšanā kādu laiku iesaistījās vietējo padomju

izpildu komitejas, bet LPSR VDM vadība akceptēja cilvēku izsūtīšanas lietas vēl pirms 1949. gada 17. marta LPSR MP lēmuma par iedzīvotāju izsūtīšanu no Latvijas. Tomēr, kā liecina šeit minētie fakti, nevis atsevišķas ministrijas vai vietējās padomes bija tiesīgas pieņemt galalēmumu un koordinēt atsevišķu ministriju darbību, bet gan LPSR Ministru Padome. Līdz ar to MP ir arī atbildīga par svarīgāko lēmumu (arī par represijām) pieņemšanu.

Valsts drošības iestāžu represīvā darbība

No Latvijas vēstures pētnieku A. Bergmaņa, R. Jansona un I. Zālītes darbiem par LPSR drošības iestāžu vēsturi secināms, ka 1945.–1959. gadā tās veica masveida represijas – deportācijas, bruņotās pretošanās kustības dalībnieku fizisku iznīcināšanu, represēja cilvēkus viņu ideoloģisko vai citu uzskatu dēļ. Represijas skāra ievērojamu daļu Latvijas iedzīvotāju, un 1953. gada jūnijā LKP CK sekretārs J. Kalnbērziņš atzina, ka no 1945. gada līdz 1953. gadam represēts 119 000 cilvēku, no kuriem valsts drošības iestādes arestējušas 26 500, nogalināts 2321 bandīts, kā kulaki un bandītu atbalstītāji no republikas izsūtīti 43 702 iedzīvotāji.¹⁸¹

Dokumenti un fakti pārliecinoši pierāda, ka tieši LPSR drošības iestādēm bija izšķirošā loma nacionālās pretošanās kustības sagraušanā pēckara gados, kad praksē neefektīvi izrādījās tiešie militārie triecieni. Rezultatīvas izrādījās slēptās operatīvās darbības metodes, kurās izmantoja aģentūru (speciāģentus kaujiniekus, kuri darbojās leģendētās grupās), to vervējot arī no partizānu un bijušo leģionāru vidus un iefiltrējot pretošanās kustībā. Nereti partizānu grupu likvidēšanā tika izmantoti spēcīgi narkotiskie līdzekļi.

Sekmīgi izrādījās arī padomju varas solījumi amnestēt legalizējušos partizānus. Aicinājumam atsaucās diezgan liels skaits partizānu – 1946. gadā legalizējās 987 cilvēki.¹⁸² Vairākums legalizēto partizānu gan tika tiesāts vai deportēts 1949. gadā.

Labvēlīgus apstākļus bruņotās pretošanās sagraušanai radīja 1949. gada masveida deportācijas, kad no Latvijas administratīvā kārtā izsūtīja 2,28% iedzīvotāju, no kuriem lielākā daļa bija zemnieki – partizānu atbalstītāji, kā arī agrāk brīvprātīgi legalizējušies nacionālie partizāni. Saskaņā ar ANO 1948. gada 9. septembra “Konvenciju par genocīda novēršanu un sodīšanu par to” un Latvijas Republikas 1998. gada Krimināllikumu 1949. gada deportācijas satur genocīda nozieguma pazīmes. Lai arī deportācijas tika īstenotas saskaņā ar Kompartijas un PSRS izpildvaras direktīvām un to īstenošanā bija iesaistīts PSRS iekšlietu resora karaspēks un iznīcinātāju bataljoni, arī to organizēšanā un izpildē piedalījušies LPSR valsts drošības darbinieki ir atbildīgi par šo noziegumu.

1953. gadā LPSR drošības iestādes par prioritāti izvirzīja izlūkošanu un pretizlūkošanu. Iegūtā pieredze un aģentūra, kura sevi bija pierādījusi, sekmīgi darbojoties pret nacionālo pagrīdi, noderēja operatīvajās spēlēs ar ārvalstu izlūkdienestiem. Lai arī pamatā bruņota nacionālā pretošanās šajā laikā bija sagrauta, tomēr LPSR drošības iestādes vairākkārt saņēma pārmetumus no partijas par neefektīvu cīņu pret to.

50. gadu vidū VDK mainīja taktiku, masveida represiju vietā izmantojot individuālās. Jaunie VDK uzdevumi pretizlūkošanas jomā tika vērsti uz visaptverošas kontroles sistēmas izveidi, to pamatojot, ka nepieciešams atklāt ārvalstu spieģus un iekšējos pretiniekus. Lai iegūtu informāciju par personām, kuru uzskati atšķīrās no padomju valstī noteiktajiem standartiem, VDK izmantoja dažādas metodes. Viens VDK kontroles mehānisms aptvēra cilvēku savstarpējās komunikācijas PSRS iekšienē, otrs bija vērsts uz to, lai nepieļautu nesankcionētas komunikācijas ar ārpasauli. Svarīga nozīme ir tam, ka visaptverošā sabiedrības kontrole (informācijas vākšana) bija tieši saistīta ar represīvajām darbībām, kas pēc atgriezeniskās saites principa tika vērstas pret komunistiskajai varai nevēlamu rīcību vai informācijas nesējiem.

Nobeigums

LPSR represīvās institūcijas kā unificēta totalitāra režīma sastāvdaļas Latvijā bija jau iepriekš izveidoto centrālo institūciju pakļautībā esošas institucionālas filiāles perifērijā. Latvijā tās tika ieviestas, balstoties uz centrālo institūciju pavēlēm un izmantojot centrālo represīvo institūciju resursus.

Darbā veiktajā analizē pierādīts, ka LKP, LPSR drošības iestādes, LPSR Ministru Padomi PSRS režīms sev pakļautajās teritorijās (formāli suverēnās republikās) ar PSRS centrālās varas palīdzību izveidoja kā represīvās institūcijas. LKP un LPSR MP pildīja represīvas un arī formālas vietējās pārvaldes – izpildvaras funkcijas. LPSR represīvās institūcijas bija pakļautas PSRS centrālajam totalitārajam režīmam un pildīja centrālā režīma direktīvas. LPSR represīvās institūcijas darbojās saskaņā vienīgi ar PSRS un LPSR komunistisko partiju akceptētajiem likumiem un lēmumiem.

LKP nodrošināja kontroli pār citām LPSR represīvajām institūcijām šādi:

1. Pār LPSR drošības iestādēm kontrole tika nodrošināta ar Komunistiskās partijas lēmumiem par drošības iestāžu darbu (lēmumiem par prioritārajiem darba virzieniem, darba koordinēšanu ar Komunistisko partiju), lēmumiem par kadriem un Komunistiskās partijas pirmorganizācijas lēmumiem pašās drošības iestādēs.

2. Prioritāti pār MP Latvijas Komunistiskā partija ieguva ar nostādnēm un lēmumiem, kuri MP tika doti, pirms tā pieņem savu lēmumu, piemēram, LK(b)P 10. kongresa lēmums par neizbēgamu šķiru cīņas saasināšanos kolektīvizācijas rezultātā tika pieņemts tieši pirms LPSR MP lēmuma par iedzīvotāju deportēšanu 1949. gadā.

Līdz ar to ir secināms, ka LKP, kura lēmumu pieņemšanas mehānismā bija vadošā, bija iespējas un līdzekļi, lai dominētu totalitārā režīma vertikālajā varas piramīdā un regulētu pārējo represīvo institūciju darbību. LKP vadošā loma lēmumu pieņemšanā, tāpat kā PSKP, izveidojusies vēsturiski. Tā kā LK(b)P pēc Latvijas padomju okupācijas tās teritorijā sāka darboties kā VK(b)P filiāle, izpildot tās pavēles, LK(b)P totalitārajā režīmā automātiski kļuva galvenā lēmumu pieņēmēja varas piramīdā (analogi kā VK(b)P Padomju Savienībā). VK(b)P Padomju Savienībā no boļševiku apvērsuma laika 1917. gadā līdz 1945. gadam, kad notika pilnīga Latvijas otrreizēja padomju okupācija, bija ieguvusi varas monopoli cīņā ar likumdošanas varu – Padomju kongresu un drošības iestādēm.

Realizējot valsts varu, Padomju Savienībā būtiska nozīme bija attiecībām starp augstākajām varas struktūrām – partiju (PSKP CK), likumdošanas varu (PSRS AP), izpildvaru (PSRS MP) un drošības iestādēm (PSRS VDTK – VDM – leM – VDK), to vēl papildināja attiecības ar republikām.

Ilustrācijai var minēt 1949. gada iedzīvotāju deportāciju sagatavošanu Latvijā. Ievērojot notikumu norisi 1949. gadā, varas dalīšana starp PSRS un LPSR struktūrām, savstarpējā pakļautībā virzot kāda lēmuma īstenošanu, shematiski visticamāk izskatījās šāda:

1. Mutiska vai rakstiska lēmuma pieņemšana PSKP CK.
2. Mutiska vai rakstiska lēmuma pieņemšana LKP CK.
3. PSRS MP lēmums.
4. PSRS MP lēmumu apstiprina PSKP CK Politbirojs.
5. Balstoties uz PSRS MP lēmumu, pavēles izdod PSRS ministrijas.
6. Balstoties uz PSRS MP lēmumu, savu lēmumu pieņem LPSR MP.
7. Zemāka līmeņa lēmumus pieņem LPSR ministriju, apriņķu un pilsētu padomes funkcionāri.

Apskatītā varas dalīšanas shēma nav universāla, taču kopumā parāda varas dalīšanas mehānismu PSRS → LPSR. No shēmas var redzēt, ka atbildīga par lēmumu pieņemšanu ir gan PSRS centrālā vara, gan LPSR totalitārais režīms, taču primāros lēmumus (kuri var nebūt dokumentēti) pieņēma VK(b)P, juridiski noformēja PSRS MP, un tikai pēc tam savu atkiesmi varēja paust LK(b)P un lēmumu pieņemt LPSR Ministru Padome. Kā liecina darba nodaļā “LPSR Ministru Padomes kā represīvas institūcijas darbība” minētie fakti, LPSR MP represīvas funkcijas veica kā izpildvara, lēmumu vai pieprasījumu veidā formulējot represēšanas akciju, un visbiežāk šādas darbības notika sinhroni ar Latvijas Komunistisko partiju.

Komunistiskās partijas kontrole pār drošības iestādēm, izmantojot kadru politiku un drošības iestāžu partijas pirmorganizāciju palīdzību, pierāda, ka agrākie Rietumu politologu pētījumi par kadru kontroli PSRS drošības iestādēs ir novecojuši, piemēram,

F. Beka un V. Godina uzskats, ka pati svarīgākā totalitārisma režīma izspiedzes struktūrā ir NKVD “Sevišķā nodaļa” jeb “NKVD pašā NKVD”.¹⁸³ Protams, iekšējā pretizlūkošana, tāpat kā demokrātiskās valstīs, darbojās arī PSRS, t.sk. LPSR drošības iestādēs, taču tās darbības ietekme uz drošības iestāžu kadru politiku salīdzinājumā ar Komunistiskās partijas ietekmi bija niecīga.

LPSR MP pieņēma lēmumus par tā saukto kulaku izdzīšanu no kolhoziem un to mantas konfiskāciju, civiliedzīvotāju deportēšanu 1949. gadā, pārraudzīja LPSR drošības iestāžu darbu, dodot tām rīkojumus. Līdz ar to ne tikai LKP, LPSR drošības iestādes, bet arī LPSR MP nav uzskatāma par dabiskas evolūcijas produktu, bet sašķaņā ar Rietumos izplatītā PSRS režīma pētniecības totalitārisma virziena koncepciju šīs institūcijas var uzskatīt par totalitāra režīma represīvām institūcijām, kas izrietēja no PSRS totalitārā režīma būtības.

Izanalizējot LPSR totalitāro režīmu 1945.–1959. gadā, jāsecina, ka tam tuvs izrādās PSRS režīma pētnieku atzītais totalitārisma modelis – visas LPSR represīvās institūcijas PSRS centrālā vadība uzspieda no “augšas”. Savukārt nevar izdarīt secinājumus atbilstoši revizionistu pētniecības virziena koncepcijām, piemēram, LPSR institūciju – MP LKP vadībai pieprasīja izveidot tautas masas vai Komunistiskās partijas ierindas biedri.

Kaut arī pēc Staļina nāves PSRS, t.sk. LPSR, netika veiktas masveida represijas, tomēr notika individuālās represijas. 50. gadu vidū mainījās represiju formas – notika pāreja no masveida un tiešām represijām, kad personu arestēja, ieslodzīja, izsūtīja, tiesāja vai fiziski iznīcināja politisku iemeslu pēc, uz individuālām represijām, kad valstij nelojālās personas biežāk nevis arestēja, bet ierobežoja personas tiesības un brīvības (pārvietošanās brīvība, karjeras iespējas, profesionālā izaugsme, izglītības iegūšana) vai arī pakļāva cita veida ierobežojumiem.¹⁸⁴ Šie ierobežojumi pēc savas būtības atzīstami par rupjiem cilvēktiesību pārkāpumiem. Var secināt, ka LPSR 50. gadu vidū un otrajā pusē salīdzinājumā ar Staļina valdīšanas laiku samazinājās politisko represiju apjoms. Tā, piemēram, 1956. gada novembrī un decembrī LPSR VDK darbinieki konstatēja 170 gadījumus, kad nacionālistiski noskaņotas personas rīkojušās pretvalstiski, tomēr tikai deviņus cilvēkus sauca pie kriminālatbildības, bet ar trīsdesmit sešiem veica profilaksi.¹⁸⁵ 50. gados mainījās represiju metodes, tomēr pilnībā atteikties no tām LPSR režīms nedrīkstēja. Atteikšanās no represijām režīma uztverē liecinātu par tā vājumu. Represīvās institūcijas uzskatīja, ka politiskās represijas veicina sabiedrības stabilitāti.

Jāsecina, ka PSRS, tajā skaitā LPSR režīma pastāvēšanu spēja nodrošināt tikai ar totālu kontroli un represijām.

Ja par totalitārisma pamatiezīmi uzskata masveida represijas un teroru, jāpiekrīt totalitārisma pētniecei H. Ārentei, ka pēc 1953. gada PSRS milzīgā policejiskā impērija aizgāja pagātnē un 50. gadu beigās PSRS nav vairs uzskatāma par totalitāru valsti.¹⁸⁶

Darbā pierādīts, ka 1953.–1959. gadā Latvijā masveida represijas nomainīja izlases – individuālās represijas, kuras H. Ārente, lai gan atzīst par asiņainām un nāvējošām, piemēram, Ungārijā 1956. gadā, tomēr neuzskata par totalitāru režīmu raksturojošām.¹⁸⁷ Latvijā secinājumus par individuālo represiju totalitāro raksturu 1953.–1959. gadā izdarīt grūtāk, jo autoram ir zināms tikai atsevišķs gadījums, kad drošības iestādes bez tiesas nogalināja nacionālo partizānu grupu dalībniekus Kārli Mūsiņu (1919–1954) un Ēvaldu Lāčgalvi.¹⁸⁸

Taču, ja par totalitārisma pamatiezīmi uzskata totālu sabiedrības kontroli, tad PSRS un LPSR kā tās sastāvdaļā 1953.–1959. gadā tā nemazinājās. Par to liecina darbā apskatītās LKP uzdevumā pildītās LPSR drošības iestāžu darbības – individuālās represijas, ideoloģiska rakstura informācijas vākšana LPSR VDK 4. daļā, “pretpadomju elementu” uzraudzība, profilaktiskie pasākumi, pasta sūtījumu kontrole, ietekme uz kadru atlasī un to pārbaude valsts iestādēs un uzņēmumos, psihiatrijas izmantošana citādi domājamošajiem u.c. levērojot šos daudzpusējos sabiedrības kontroles aspektus, LPSR režīma īstenotā kontrole sabiedrībā 1953.–1959. gadā uzskatāma par totālu.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Экспертное заключение к заседанию конституционного суда РФ 26 мая 1992 г. // www.memo.ru/history/exp-kpss (24.11.2003.).
- 2 *Bleiere D.* Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā. Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002, 368.–404. lpp.
- 3 Okupācijas varu politika Latvijā 1939–1991: Dokumentu krājums. – Rīga, 1999, 589 lpp.
- 4 Latvija padomju režīma varā 1945–1986: Dokumentu krājums / Atb. red. I. Šneidere. – Rīga, 2001, 463 lpp.
- 5 *Niedre O.* Kurš atbildēs par represijām? // Latvijas Vēsture, 1992, 3. nr., 73.–75. lpp.
- 6 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš 1944–1956. – Rīga, 1996, 576 lpp.; *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli 1944–1956. – Rīga, 1999, 660 lpp.
- 7 *Strods H.* PSRS Valsts Drošības ministrijas pilnīgi slepena Baltijas valstu iedzīvotāju izsūtīšanas operācija “Krasta Banga” (Priboj) // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata, 1999: Genocīda politika un prakse. – Rīga, 2000, 164.–185. lpp.
- 8 *Riekstiņš J.* Ekspropriācija (1940.–1959. gads). – Rīga, 1998, 126. lpp.; *Riekstiņš J.* “Kulaki” Latvijā (1940.–1953. gads). – Rīga, 1996, 128. lpp.; Represijas Latvijas laukos: Dokumenti un materiāli (1944.–1949.). – Rīga, 2000, 242 lpp.
- 9 *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 539.–591. lpp.
- 10 *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā (1944–1953) // Turpat, 477.–538. lpp.; *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta

- izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // Turpat, 373.–476. lpp.; *Bergmanis A., Zālīte I.* Okupācijas varas represīvā sistēma – LPSR Valsts drošības komitejas darbība (1953–1959) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 373.–432. lpp.
- 11 Vissavienības Komunistiskās (boļševiku) partijas Centrālās Komitejas Politbiroja 1940. gada lēmumi Latvijas jautājumos // Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata, 2001: Nācija gūstā. – Rīga, 2002, 131.–139. lpp.
- 12 Latvijas Komunistiskā partija // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1984, 5.2 sēj., 273. lpp.
- 13 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), 302. f., 1. apr., 192. l., 8. lp.
- 14 Turpat.
- 15 *Ruško J.* Ēterā kļūst par šauru. – Rīga, 1989, 57. lpp.
- 16 LVA, 302. f., 1. apr., 2. l., 15. lp.; 13. l., 1., 5., 23., 33. lp.
- 17 Turpat, 101. f., 6. apr., 6. l., 5., 6. lp.
- 18 Turpat, 7.–13. lp.
- 19 Turpat, 87.–89. lp.
- 20 Turpat, 5. l.
- 21 Turpat, 1. lp.
- 22 Turpat, 7. lp.
- 23 Turpat, 2. lp.
- 24 Turpat, 8. apr., 19. l., 46. lp.
- 25 Latvijas Okupācijas muzeja Gadagrāmata, 2003: Pakta zona. – Rīga, 2004, 163. lpp.
- 26 Latvijas Komunistiskā partija, 276. lpp.
- 27 LVA, 101. f., 6. apr., 21. l., 56.–58. lp.; 8. apr., 19. l., 26. lp.
- 28 Turpat, 6. apr., 21. l., 8., 14. lp.
- 29 Turpat, 26. lp.
- 30 Turpat, 8. apr., 19. l., 34. lp.
- 31 Turpat, 33.–35. lp.
- 32 Turpat, 65., 66. lp.
- 33 Turpat, 12. lp.
- 34 Tautas Komisāru Padome // Latvijas PSR mazā enciklopēdija. – Rīga, 1970, 3. sēj., 493. lpp.
- 35 Ministru Padome (LPSR), (PSRS) // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1985, 6. sēj., 711. lpp.
- 36 Okupācijas varu politika Latvijā ..., 235. lpp.
- 37 Ministru Padome (LPSR), (PSRS), 711. lpp.
- 38 Советские органы государственной безопасности в Великой отечественной войне // Сборник документов и материалов. – Москва, 1988, т. 4, с. 1007.
- 39 Борьба за советскую Прибалтику в Великой отечественной войне 1941–1945. Книга первая: Первые годы. – Рига, 1966, с. 286, 287; *Samsons V.* Partizānu kustība Ziemeļlatvijā Lielajā Tēvijas karā. – Rīga, 1950, 101. lpp.
- 40 Лубянка ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ, 1917–1960: Документы. – Москва, 1997, с. 1007.

- 41 *Ruško J.* Ēterā kļūst par šauru ..., 37. lpp.
- 42 *Petravičiūte I.* Sovietīnu saugumu struktura ir funkcijas Lietuvoje (1941–1954) // *Genocidas ir rezistencija*. – 1997, nr. 1, p. 69.
- 43 LVA, 101. f., 6. apr., 5. l., 1. lp.
- 44 Turpat, 15500. f., 2. apr., 7786. l., 2. lp.
- 45 Turpat, 101. f., 7. apr., 31.a l., 11. lp.
- 46 Turpat, 19., 20. lp.
- 47 Turpat, 7962. f., 1. apr., 21. l., 106., 107. lp.
- 48 Turpat, 114. f., 5. apr., 108. l., 9. lp.
- 49 *Высшие и центральные государственные органы Латвийской ССР 1940–1985 гг.* – Рига, 1989, с. 163.
- 50 Turpat, 162., 163. lpp.
- 51 *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // *Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā ...*, 542., 543. lpp.
- 52 *Малин М.* Советская трагедия: История социализма в России 1917–1991. – Москва, 2002, с. 19.
- 53 *Conquest R.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York, 1986; Present Danger. – Oxford, 1979; *Conquest R.* Kolyma: The Arctic Death Camps. – London, 1978; Den stova deportationen. – Stockholm, 1972; *Russic after Khrushchev*. – New York, 1961; Power and Policy in the U.S.S.R. // *The Study of Soviet Dynasties*. – London; New York, 1961; *Конквест Р.* Большой терор. – Рига, 1991, т. 1, 2; *Conquest R.* The Great Terror: A Reassessment. – New York, 1990.
- 54 *Davies R. W.* The Socialist Offensive: The Collectivization of Soviet Agriculture, 1929–1930. – Cambridge, Mass., 1980; *Carr E. H., Davies R. W.* History of Soviet Russia. – New York, 1969, vol. 4.
- 55 *Wheatcroft S. G.* Victims of Stalinism and the Soviet Secret Police: The Comparability and Reability of the Archival Data – not the Last Word // *Europe–Asia Studies*, 1999, vol. 51, no. 2, pp. 315–345.
- 56 *Fainsod M.* Smolensk Under Soviet Rule. – Cambridge, 1958.
- 57 *Schapiro L.* The Communist Party of the Soviet Union. – N.Y., 1960.
- 58 *Ulan A.* The Bolsheviks: The Intellectual and Political History of the Triumph of Communism in Russia. – New York, 1965.
- 59 *Конквест Р.* Большой терор, т. 2, с. 348.
- 60 *Getty J. A., Naumov O. V.* The Road to Terror Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939. – New Haven; London, 1999.
- 61 *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: Город. – Москва, 2001, 333 с.; *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: Деревня. – Москва, 2001, 421 с.; *Fitzpatrick S.* The Russian Revolution 1917–1932. – New York, 1982; *Fitzpatrick S., Rabinowitch A.* Russia in the Era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture / Ed. R. Stites. – Bloomington, 1991.
- 62 *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: Город ..., с. 269, 270.
- 63 *Фицпатрик Ш.* Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: Деревня ..., с. 357.

- ⁶⁴ Всемирная энциклопедия: Философия XX века / Главн. науч. ред. и сост. А. Грицанов. – Москва; Минск, 2002, с. 780, 781.
- ⁶⁵ *Басенко Н., Доманов В., Запрудский Ю. и др.* Политология. Краткий словарь. – Ростов на Дону, 2001, 383 с.
- ⁶⁶ Всемирная энциклопедия ..., с. 780.
- ⁶⁷ The Blackwell Dictionary of Political Science Users. – Oxford; Malden, 1999, pp. 322, 323.
- ⁶⁸ The Concise Oxford Dictionary of Politics / Ed. by J. McLean. – Oxford; New York, 1996, p. 501.
- ⁶⁹ *Куртуа С.* Преступления коммунизма // *Куртуа С., Верт Н., Панне Ж. и др.* Черная книга коммунизма. – Москва, 1999, с. 36.
- ⁷⁰ Politisko zinātņu terminu vārdnīca / Sast. M. Ašmanis. – Rīga, 1992, 64., 65. lpp.
- ⁷¹ 1945.–1952. gadā Latvijas Komunistiskā (boļševiku) partija, no 1952. gada – Latvijas Komunistiskā partija. Ja darbā netiek runāts par partijas darbību konkrētā laikposmā, bet visā analizējamā laikā (1945–1959), tad lietots apzīmējums LKP (analogiski Padomju Savienības Komunistiskā partija – PSKP).
- ⁷² 1945.–1946. gadā – LPSR Valsts drošības tautas komisariāts, 1946.–1953. gadā – LPSR Valsts drošības ministrija, 1953. gadā – LPSR Iekšlietu ministrija, no 1954. gada – LPSR Valsts drošības komiteja. Ja darbā netiek runāts par konkrētu laikposmu, bet analizēta drošības iestāžu darbība visā analizējamā posmā (1945–1959), lietots apzīmējums VDK (analogiski – PSRS VDK).
- ⁷³ Politisko zinātņu terminu vārdnīca, 43. lpp.
- ⁷⁴ The Blackwell Encyclopaedia of Political Institutions / Ed. by V. Bogdanov. – Oxford; New York, 1987, pp. 410, 411.
- ⁷⁵ Turpat, 412. lpp.
- ⁷⁶ Политология. Энциклопедический словарь. – Москва, 1993, с. 246.
- ⁷⁷ The Oxford Companion to Politics of the World / Ed. by J. Krieger. – New York; Oxford, 1993, p. 663.
- ⁷⁸ LVA, 101. f., 12. apr., 2. l.
- ⁷⁹ Turpat, 1. l., 50. lp.
- ⁸⁰ Turpat, 65. lp.
- ⁸¹ Turpat, 65., 66. lp.
- ⁸² Turpat, 11. apr., 48. l., 55., 56. lp.
- ⁸³ *Semanis E.* Politiskie režīmi: Metodiska izstrādne. – Rīga, 1990, 28. lpp.
- ⁸⁴ *Басенко Н., Доманов В., Запрудский Ю. и др.* Политология ..., с. 352.
- ⁸⁵ *Semanis E.* Politiskie režīmi ..., 28. lpp.
- ⁸⁶ The Blackwell Encyclopaedia ..., p. 410.
- ⁸⁷ Turpat, 411. lpp.
- ⁸⁸ The Oxford Companion ..., p. 725.
- ⁸⁹ *Ārente H.* Totalitārisma izcelsme. – Rīga, 2000, 544. lpp.
- ⁹⁰ Materialien der Enquete-Kommission "Aufarbeitung von Geschichte und Folgen der SED-Diktatur in Deutschland". Bd. 2: Machtstrukturen und Entscheidungsmechanism im SED-Staat und die Frage der Verantwortung. – Baden-Baden; Frankfurt a. M., 1995, S. 219–274.
- ⁹¹ The Blackwell Encyclopaedia ..., p. 291.
- ⁹² *Ašmanis M.* Politikas terminu vārdnīca. – Rīga, 1999, 128. lpp.

- ⁹³ Latvijas Republikas Krimināllikums. Pieņemts 1998. gada 17. jūnijā. – Rīga, 1998, 71. pants.
- ⁹⁴ Jansons R., Zālīte I. LPSR valsts drošības dienesta izveidošana un tā galvenie represīvie uzdevumi 1944.–1956. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā ..., 454. lpp.
- ⁹⁵ Dimanta S., Zālīte I. Četrdesmito gadu deportāciju struktūranalīze // Okupācijas varu nodarītie postījumi Latvijā 1940–1990. – Stokholma; Toronto, 2000, 141. lpp.
- ⁹⁶ Jansons R., Zālīte I. LPSR valsts drošības dienesta izveidošana ..., 463., 464. lpp.
- ⁹⁷ Turpat, 454. lpp.
- ⁹⁸ Okupācijas varu politika Latvijā ..., 262. lpp.
- ⁹⁹ LVA, 101. f., 70. l., 105., 106. lp.
- ¹⁰⁰ Turpat, 270. f., 1.s apr., 371. l., 181.–183. lp.
- ¹⁰¹ Пасам В. Трудные страницы истории Молдовы 1940–1950-е гг. – Москва, 1994, с. 385; Bergmanis A. LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā ..., 478. lpp.
- ¹⁰² Архивы Кремля и старой площади: Документы по делу КПСС. – Новосибирск, 1995, с. 21.
- ¹⁰³ Посетители Кремлевского кабинета И. В. Сталина // Исторический архив, 1988, № 4, с. 85.
- ¹⁰⁴ LVA, 101. f., 12. apr., 2. l., 267. lp.
- ¹⁰⁵ Turpat, 272. lp.
- ¹⁰⁶ Okupācijas varu politika Latvijā ..., 261. lp.
- ¹⁰⁷ LVA, 435. f., 1. apr., 6. l., 14.–17. lp.; 111. f., 7. apr., 18. l., 2. lp.
- ¹⁰⁸ Turpat, 101. f., 7. apr., 44. l., 6. lp.
- ¹⁰⁹ Latvijas Republikas Iekšlietu ministrija, Informācijas centra arhīvs, 1. f., 3. apr., 2. l., 8. lp.
- ¹¹⁰ LVA, 101. f., 7. apr., 31.a l., 12., 13. lp.
- ¹¹¹ Turpat, 9. apr., 69. l., 159.–162. lp.
- ¹¹² Balanda V. Par Ernestu un viņa māti // Uz ežiņas galvu liku... – Rīga, 1993, 1. grām., 20. lpp.
- ¹¹³ Turpat.
- ¹¹⁴ Конвенция о законах и обычаях сухопутной войны. 1907 г. // Международное право в избранных документах. – Москва, 1957, т. 3, с. 47.
- ¹¹⁵ LVA, 101. f., 13. apr., 59. l., 24. lp.
- ¹¹⁶ Turpat, 11. apr., 48. l., 55., 56. lp.
- ¹¹⁷ Turpat.
- ¹¹⁸ Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs, 1991, 35./36. nr., 1664. lpp.
- ¹¹⁹ Кринкина А., Литвиненко А., Бондарев П. Развитие и совершенствование организационной структуры Компартии Латвии. – Рига, 1984, с. 78–93.
- ¹²⁰ Зубкова Е. Кадровая политика и чистки в КПСС (1949–1953) // Свободная мысль, 1999, № 4, с. 97.
- ¹²¹ LVA, 15500. f., 2. apr., 7786. l., 2. lp.
- ¹²² Зубкова Е. Кадровая политика и чистки в КПСС ..., с. 97.
- ¹²³ Bergmanis A., Zālīte I. Okupācijas varas represīvā sistēma – LPSR Valsts drošības komitejas darbība no 1953. līdz 1959. gadam (nepublicēts manuskripts), 16. lpp.
- ¹²⁴ LVA, 7962. f., 1. apr., 41. l., 84.–86. lp.
- ¹²⁵ Turpat, 7962. f.

- 126 Pārskats par Latvijas Valsts arhīva LPSR valsts drošības orgānu aprīņķu, rajonu un pilsētu daļu partijas pirmorganizāciju materiāliem // SAB TSDC arhīvs, 7., 8. lp.
- 127 Latvijas Republikas Krimināllikums ..., 71. pants.
- 128 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš, 1944.–1956. – Rīga, 1996, 490. lpp.
- 129 *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš: Dokumenti un materiāli, 1944–1956. – Rīga, 1999, 148.–196. lpp.
- 130 LVA, 101. f., 7. apr., 44. l., 6. lp.
- 131 Turpat, 31.a l., 1., 2. lp.; 9. apr., 35.a l., 1., 2. lp.
- 132 Turpat, 16. apr., 41.a l., 177. lp.
- 133 Turpat, 7962. f., 1. apr., 41. l., 84.–86. lp.
- 134 Turpat, 270. f., 1.s apr., 1144. l., 6.–8. lp.
- 135 Okupācijas varu politika Latvijā ..., 465. lpp.
- 136 *Strods H.* Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība (1944. gads – 50. gadu vidus) // Totalitārie režīmi un to represijas ..., 622., 623. lpp.
- 137 LVA, 101. f., 11. apr., 57. l., 86. lp.
- 138 Turpat, 13. apr., 73. l., 19.–21., 28. lp.
- 139 Latvijas Vēsture, 1992, 1. nr., 41. lpp.
- 140 *Niedre O.* Kurš atbildēs par represijām? // Latvijas Vēsture, 1992, 3. nr., 73. lpp.
- 141 The Oxford Companions ..., p. 916.
- 142 Okupācijas varu politika Latvijā ..., 324. lpp.
- 143 *Bergmanis A.* LPSR valsts drošības dienesta attīstība un loma genocīda īstenošanā Latvijā ..., 478. lpp.
- 144 Молотов, Маленков, Каганович, 1957. – Москва, 1998, с. 453.
- 145 Ministru Padome // Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1985, 5. sēj., 711. lpp.
- 146 LVA, 101. f., 6. apr., 5. l., 7. lp.
- 147 Turpat, 8. apr., 19. l., 18. lp.
- 148 Turpat, 205. lp.
- 149 Из материалов Секретариата НКВД–МВД СССР 1946–1949 гг. Том 4: “Особая папка” Л. П. Берии. Каталог документов. – Москва, 1996, с. 681.
- 150 LVA, 270. f., 1.c apr., 438. l., 49. lp.
- 151 Архив новейшей истории России. Том 4 ..., с. 681.
- 152 Turpat.
- 153 *Riekstiņš J.* “Kulaki” Latvijā ..., 17. lpp.
- 154 LVA, 270. f., 2. apr., 396. l., 112.–114. lp.
- 155 Turpat, 126.–128. lp.
- 156 *Riekstiņš J.* “Kulaki” Latvijā ..., 62. lpp.
- 157 LVA, 270. f., 2. apr., 396. l., 127., 128. lp.
- 158 *Riekstiņš J.* “Kulaki” Latvijā ..., 76. lpp.
- 159 Turpat, 78., 79. lpp.
- 160 LVA, 101. f., 10. apr., 51. l., 194. lp.
- 161 Turpat, 91. lp.
- 162 *Riekstiņš J.* “Kulaki” Latvijā ..., 92. lpp.
- 163 LVA, 270. f., 2. apr., 832. l., 135. lp.

- ¹⁶⁴ Okupācijas varu politika Latvijā ..., 277. lpp.
¹⁶⁵ Turpat, 261. lpp.
¹⁶⁶ LVA, 270. f., 1.s apr., 406. l., 188. lp.
¹⁶⁷ Okupācijas varu politika Latvijā ..., 278. lpp.
¹⁶⁸ LVA, 270. f., 1.c apr., 440. l., 7. lp.
¹⁶⁹ Turpat, 1.s apr., 459. l., 5., 6., 31., 32., 72. lp.; 371. l., 89., 90., 92., 93., 96., 97., 104., 107.–110., 114., 128.–130., 135.–137., 148., 149., 154.–156., 160., 161. lp.
¹⁷⁰ Turpat, 439. l., 329. lp.
¹⁷¹ Turpat, 438. l., 1. lp.
¹⁷² Turpat, 439. l., 328. lp.
¹⁷³ Turpat, 430. l., 330. lp.
¹⁷⁴ *Riekstiņš J.* "Kulaki" Latvijā ..., 96. lpp.
¹⁷⁵ *Jansons R., Zālīte I.* LPSR valsts drošības dienesta izveidošana ..., 453. lpp.
¹⁷⁶ LVA, 270. f., 1.s apr., 406. l., 190.–192. lp.
¹⁷⁷ Turpat, 195.–197. lp.
¹⁷⁸ Turpat, 1.c apr., 439. l., 111.–113. lp.
¹⁷⁹ Turpat, 612. l., 8., 19. lp.
¹⁸⁰ Turpat, 18. lp.
¹⁸¹ Latvijas Vēsture, 1992, 1. nr., 40., 41. lpp.
¹⁸² *Strods H.* Latvijas nacionālo partizānu karš ..., 239. lpp.
¹⁸³ *Ārente H.* Totalitārisma izcelsme ..., 484. lpp.
¹⁸⁴ *Кузовкин Г.* Партийно-комсомольские преследования по политическим мотивам в период ранней "оттепели" // *Корни травы.* – Москва, 1996, с. 107, 108.
¹⁸⁵ LVA, 7962. f., 1. apr., 52. l., 22.a lp.
¹⁸⁶ *Ārente H.* Totalitārisma izcelsme ..., 37., 38. lpp.
¹⁸⁷ Turpat, 38. lpp.
¹⁸⁸ *Turčinskis Z.* Ziemeļvidzemes nacionālie partizāni: 1945.–1953. gads // *Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.).* – Rīga, 2002, 299., 334. lpp.

Ritvars Jansons

Interrelation of Totalitarian Repressive Institutions and Their Role in the Local Government of the Latvian SSR (1945–1959)

Summary

The research contains facts and analyses which prove a statement that the totalitarian regime of the USSR created and developed the Communist Party of Latvia (CPL), as well as security institutions and the Council of Ministers of the Latvian SSR as repressive institutions, likewise in other formally sovereign Soviet republics. Moreover, both the Communist

Party of Latvia and the Council of Ministers of the Latvian SSR had to fulfil the role of repressive and formal local government and executive power. Repressive institutions of the LSSR were subordinated to the totalitarian regime of the USSR and were obliged to carry out its directives on repressions. These institutions co-ordinated all activities in accordance with acts of legislation or decisions previously approved by the Communist Party of the Soviet Union and then by the Communist Party of Latvia.

The Communist Party of Latvia gained control over other repressive institutions of the LSSR in the following way.

1. Control over security institutions was insured, on the one hand, by the means of decisions of the Communist Party on the institution's activities (for example, resolutions, stretching its priorities, co-ordination of its activities with the Communist Party), decisions on its staff and, on the other hand, by means of decisions of primary party organisations, operating in security institutions.

2. The Communist Party of Latvia subordinated the Council of Ministers, propounding its opinion, approving acts of legislation which were declared to the Council of Ministers before it had an opportunity to take its own resolution. For instance, X Congress of the CPL adopted a resolution on inevitable class struggle due to collectivisation before the Council of Ministers had made its decision on deportations in 1949.

Thus a statement is proved: the Communist Party of Latvia which in the process of decision making held the leading position, had all possibilities and means to dominate in the vertical pyramid of power of the totalitarian regime, as well as regulated activities of all other repressive organisations. The thesis is proved that the Communist Party of Latvia, likewise the Communist Party of the Soviet Union, had gained its leading role in the process of decision making during the course of time. Consequently, after Soviet occupation the Communist Party of Latvia had taken its activities as subsidiary of the Communist Party of the Soviet Union, fulfilling its orders. Under totalitarian regime the CPL gained the main role in the decision-making process, likewise the CPSU in the USSR had before.

Daina Bleiere

Tautas tiesnešu un prokuroru darbība apriņķos/lauku rajonos (1944–1953)

Izmantoto avotu raksturojums

Šis raksts ir turpinājums pirms diviem gadiem veiktajam pētījumam par tiesas un prokuratūras sistēmu un tās darbiniekiem.¹ Iepriekšējā darbā tika raksturoti tiesas un prokuratūras darbinieki kopumā, kā arī pārsvarā šīs sistēmas darbība republikas iestāžu līmenī, bet šā raksta uzdevums ir parādīt, kā tiesa un prokuratūra darbojās vietējā (apriņķu/rajonu) līmenī, kāda bija tās vieta vietējās varas hierarhijā un ko tā varēja un ko nevarēja paveikt.

Latvijas PSR Tieslietu ministrijas un Prokuratūras materiāli diemžēl dod visai fragmentāru ieskatu vietējo justīcijas iestāžu darbībā. Īpaši to var teikt par LPSR prokuratūras materiāliem, kuru lielākā daļa 50. gadu otrajā pusē un 60. gadu sākumā tika iznīcināta. Tieslietu ministrijas materiāli ir labāk saglabājušies, un tajos ir vairāk ziņu par apriņķu/rajonu tautas tiesu darbību. Tomēr ne visi jautājumi atspoguļoti vienādi pilnīgi. Samērā daudz materiālu ir Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (LKP CK) fondā, īpaši LKP CK biroja lēmumos un to sagatavošanas dokumentos, un sarakstē par tiesas un prokuratūras darbību. Tomēr daudzos gadījumos šie materiāli nesniedz pilnīgu iespaidu par lietas būtību. Tie pārsvarā atspoguļo šādas tēmas: trūkumi likumsargājošo institūciju darbā un tām izvirzītie uzdevumi; dokumenti par atsevišķu darbinieku (prokuroru) apstiprināšanu darbā vai atbrīvošanu no tā; materiāli par partijas sodu uzlikšanu un noņemšanu; ar dažādiem konfliktiem saistīti dokumenti.

Kopumā centrālo iestāžu dokumenti sniedz samērā fragmentāru ieskatu par to, kā īsti darbojās prokuratūra un tiesa vietējā līmenī, kāda bija šo iestāžu loma vietējās varas struktūrā. Lai noskaidrotu šos jautājumus, ir jāpievēršas vietējo iestāžu arhīviem. Viens no būtiskiem avotiem, kas izmantots raksta sagatavošanā, ir apriņķu/rajonu LKP apriņķu/rajonu komiteju dokumentācija. Šo materiālu priekšrocība ir tā, ka tie ir labi saglabājušies un aptver visu aplūkojamo laikposmu kopumā. Tie sniedz visai skaidru ieskatu, cik lielā mērā Kompartijas vietējās struktūras attiecīgajā apriņķī/rajonā pievērsās tiesas un prokuratūras darbības izskatīšanai, kādus uzdevumus tām izvirzīja, kā arī

satur visai bagātīgu vielu par justīcijas iestāžu attiecībām ar vietējo varu. Kompartijas apriņķa/rajona komitejas bija augstākā faktiskā vara vietējā līmenī, tādēļ šie materiāli sniedz ieskatu arī par to, kā vispār funkcionēja vietējā vara, kādas bija tās attiecības ar republikas līmeņa instancēm. Tajā pašā laikā apriņķu/rajonu LKP komiteju dokumenti atspoguļo pārsvarā to tiesnešu un prokuroru, kā arī citu justīcijas darbinieku – Kompartijas biedru darbību. Ja apriņķu/rajonu prokurori vienmēr bija Kompartijas biedri, tad tādi ne vienmēr bija viņu palīgi un prokuratūras izmeklētāji, kuru oficiālais amata nosaukums aplūkojamajā laikposmā bija “tautas izmeklētājs”. Arī visi tautas tiesneši nebija Kompartijas biedri, lai gan tika darīts viss iespējams, lai vairākums būtu partijas biedri vai komjaunieši, jo tad bija lielākas iespējas kontrolēt viņu darbu. Konflikti, kuros bija iesaistīti bezpartijiskie, tika risināti oficiālās pakļautības kārtībā, un tikai retos gadījumos tie rod atspoguļojumu LKP komiteju materiālos. Tomēr jāatzīst, ka LKP apriņķu/rajonu komiteju dokumenti ir viens no galvenajiem mums pieejamajiem arhīvu avotiem, kas sniedz sistemātisku un samērā pilnīgu ieskatu kā vietējā politikā, tā arī justīcijas iestāžu darbībā.

Vēl viena avotu grupa, kas izmantota šajā pētījumā, ir apriņķu/rajonu tiesas un prokuratūras Kompartijas pirmorganizāciju materiāli (pārsvarā tie ir sapulču protokoli). Šie dokumenti ir samērā fragmentāri, jo ne vienmēr tiesas un prokuratūras darbinieku vidū bija nepieciešamais skaits (trīs) partijas biedru, lai nodibinātu pirmorganizāciju. Ja partijas biedru bija mazāk, tie tika pievienoti citai partijas pirmorganizācijai – parasti milicijas, dažos gadījumos Valsts drošības ministrijas darbinieku pirmorganizācijai. Šajos gadījumos pirmorganizāciju dokumentos tiesas un prokuratūras darbība atspoguļota maz. Tomēr arī tad, kad tiesas un prokuratūras darbiniekiem bija sava partijas pirmorganizācija, tās materiālu vērtība no mūsu pētījuma viedokļa dažādos gadījumos ir atšķirīga. Dažās partijas pirmorganizācijās “ražošanas” darbu tikpat kā neaplūkoja, sapulcēs galvenokārt runāja par politmācībām, šefības darbu kolhozos un partijas biedru un kandidātu uzvedību. Citās tieši otrādi – dažādi ar tiešo amata pienākumu veikšanu saistīti jautājumi tiek aplūkoti itin bieži. Acīmredzot tas bija atkarīgs no tā, ko no partijas pirmorganizācijām prasīja apriņķa/rajona partijas komiteja, kā arī no pirmorganizācijas sekretāra izpratnes par to, kuri jautājumi ir prioritāri. Dažās organizācijās samērā bieži notika arī atklātās partijas sapulces, kurās tiesas un prokuratūras bezpartijisko darbinieku piedalīšanās faktiski bija obligāta. Arī šie materiāli un sapulču dalībnieku izteikumi sniedz zināmu ieskatu tiesas un prokuratūras darbībā.

Kopēja Kompartijas apriņķa/rajona komiteju un tiesas un prokuratūras pirmorganizāciju dokumentu iezīme ir tā, ka tie sniedz samērā plašu materiālu par “pirmajām” personām, respektīvi, prokuroriem un (mazākā mērā) tautas tiesnešiem. Ziņas par zemāka ranga darbiniekiem un tehnisko personālu ir samērā fragmentāras. Tas ir ietekmējis šā pētījuma raksturu.

Apriņķu/rajonu prokuroru un tiesnešu komplektēšanas avoti

Pirmajā okupācijas gadā – 1940. gadā padomju parauga tiesa un prokuratūra apriņķos tika komplektēta novembrī–decembrī. Tā kā komunistu ar juridisko izglītību bija ļoti maz, bet no citām PSRS republikām atsūtītie juristi pārsvarā aizpildīja vakances Rīgā un lielākajās pilsētās, apriņķos par prokuroriem un tiesnešiem lielākoties tika ieceltas vietējo LKP organizāciju ieteiktas personas – vietējie komunisti vai tiem tuvu stāvošas personas. Daudzos gadījumos šiem cilvēkiem nebija nekādas juridiskās izglītības un arī vispārējā nereti bija labākajā gadījumā nepabeigta vidējā. Arī praktiskā darba pieredzes nebija nekādas.

Samērā tipiska ir, piemēram, 1940. gada novembrī ieceltā Kuldīgas apriņķa prokurora Alfrēda Krūma biogrāfija. Viņš dzimis 1907. gadā Liepājā strādnieku ģimenē, mācījies vidusskolā Liepājā, no kuras 1925. gadā izslēgts par komunistisku darbību. 1927. gadā notiesāts uz pieciem gadiem katorgā, pēc atbrīvošanas strādājis gadījuma darbus, bet 1934.–1940. gadā – par pārdevēju grāmatveikalā. Par to, ka A. Krūma nopelni komunistiskajā kustībā bijuši ievērojami, liecina tas, ka viņa partijas stāžs tika atzīts no 1939. gada un viņam nebija jāiestājas partijā no jauna kā vairākumam bijušo pagrīdnieku. No 1940. gada jūnija līdz iecelšanai prokurora amatā A. Krūms bija Liepājas avīzes “Komunisti” redkolēģijas loceklis.²

Cits 1940. gadā karjeru uzsākušā cilvēka biogrāfijas paraugs ir pēckara gados ilggadējā Alūksnes apriņķa un vēlāk rajona tautas tiesneša Aleksandra Grigjāna dzīves gājums. Viņš dzimis 1915. gadā strādnieku ģimenē. Paralēli atslēdznieka darbam Rīgas cementa fabrikā mācījies vakara vidusskolā. 1940. gada vasarā piedalījies tirdzniecības uzņēmumu nacionalizācijā, kļuvis par plānotāju Cementa fabrikā. 1940. gada decembrī iecelts par Rīgas apgabaltiesas locekli.³

Apmēram pusgadā līdz kara sākumam vairāk vai mazāk apmierinošu tiesas un prokuratūras darbību nodrošināja tas, ka zemākos amatos bija pārsvarā juridisko izglītību un darba pieredzi Latvijas Republikā ieguvuši cilvēki, kā arī kontrole no LPSR prokuratūras, Tieslietu ministrijas un Augstākās tiesas puses. Tomēr var prognozēt, ka šo cilvēku vairākums ar laiku būtu zaudējis savu amatu, ko aizpildītu atsūtītie darbinieki ar praktisku pieredzi vai izglītību padomju jurisprudencē, kā arī no jauna uz vietas sagatavotie darbinieki, ja pirmās padomju okupācijas periods būtu turpinājies ilgāk. Būtiskākais, kādēļ ar atbraucējiem nevarēja ātri aizpildīt vakances apriņķos, bija tas, ka vajadzēja latviešu valodas zināšanas. Padomju Savienībā 1938. gadā vairākums latviešu izcelsmes juristu, kas ieņēma kaut cik atbildīgus amatus, bija represēti, bet palikušo apzināšana un nosūtīšana uz Latviju prasīja laiku.

Sākoties otrreizējai okupācijai 1944. gadā, pieeja tiesas un prokuratūras vietējo iestāžu darbinieku komplektēšanai būtiski atšķīrās no 1940.–1941. gada. Juristi, kas kara laikā bija atradušies vācu okupētajā teritorijā (izņemot bijušos padomju partizānus), nebaudīja uzticību, tādēļ vadošie amati bija liegti, viņi varēja pildīt tikai tehniska rakstura darbus vai arī sākt karjeru ar zemākiem amatiem, un arī šī iespēja bija reālāka jauniešiem, kuriem nebija nekādas “politiskās” bagāžas. Jāatzīmē, ka pirmskara juristi arī īpaši netiecās strādāt prokuratūrā un tiesā, priekšroku dodami advokatūrai un notariātam.

Aprinķu prokuroru un tiesnešu kadri sadalījās vairākās izteiktās grupās.

Pirmajā grupā ietilpst jau 1940.–1941. gadā Latvijas teritorijā prokuratūrā un tiesā nodarbinātie. Tā jau minētais A. Grigjāns pēc ievainojuma bija pabeidzis divus kursus Maskavas Valsts ekonomikas institūtā, taču 1944. gada augustā tika atsaukts LPSR Tieslietu tautas komisariāta rīcībā kā kandidāts uz tautas tiesneša amatu. No 1944. gada augusta līdz 1945. gada septembrim viņš bija republikas ārkārtējās komisijas, kura nodarbojās ar vācu okupantu nodarīto zaudējumu uzskaiti, inspektors, pēc tam tautas izmeklētājs Rīgas pilsētas Ļeņina rajonā, neilgu laiku juriskonsults, bet 1947. gadā tika apstiprināts par tautas tiesnesi Alūksnes apriņķī.⁴ Šajā biogrāfijā izpaužas arī citos gadījumos saskatāma tendence – pēc kara daudzi ieņēma zemākus amatus nekā 1940.–1941. gadā. Tomēr bija gadījumi – gan ļoti reti –, kad tika atgūts iepriekšējais amats. Tā A. Krūms pēc kaujā gūtā ievainojuma tika demobilizēts un 1942.–1944. gadā strādāja par rajona prokurora palīgu Udmurtijas APSR. 1944. gada oktobrī iekļauts operatīvajā grupā kā Kuldīgas apriņķa prokurors.⁵

Otrā grupa bija 1940.–1941. gada aktīvistu – evakuējušies uz Padomju Savienību, dienējuši Sarkanajā armijā, ievainoti un pēc tam kā karadienestam nederīgi nosūtīti uz juridiskajiem kursiem (pārsvarā trīs mēnešus). Šo cilvēku vairākums pēc kursu beigšanas kādu laiku praktizējās prokuratūrā vai tiesā dažādos Krievijas apgabalos vai autonomajās republikās. Tā, piemēram, Jēkabs Pēda, dzimis 1914. gadā Talsu apriņķa Stendes pagastā laukstrādnieka ģimenē, bija ieguvis sešu klašu izglītību, pēc tam iestājies vidusskolā, no kuras bija spiests izstāties materiālo apstākļu dēļ. 1940. gada decembrī viņš tika iecelts par Talsu apriņķa Finanšu daļas inspektora palīgu. 1942. gadā smagi ievainots. 1943. gadā pabeidzis trīsmēnešu juridiskos kursus Čkalovā un līdz 1944. gada jūlijam strādājis par rajona prokurora palīgu Penzas apgabalā. 1944. gada jūlijā iekļauts Talsu apriņķa operatīvajā grupā kā prokurora palīgs un pēc Vācijas kapitulācijas sāka pildīt šo amatu.⁶ Otrajai grupai varētu pieskaitīt arī tos 1940.–1941. gada aktīvistus, kas tika nosūtīti darbā justīcijas iestādēs pēc demobilizācijas vai arī pēc tās kādu laiku bija darbojušies citos, ar justīciju nesaistītos amatos. Vasīlijs Ņikitins (dzimis 1911. gadā) bija no Abrenes apriņķa zemniekiem, ieguvis piecu klašu izglītību. No 1940. gada decembra līdz 1941. gada augustam strādāja par milicijas iecirkņa pilnvaroto Viļānos. Pēc ievainojuma strādājis par noliktavas vadītāju, pēc tam par militāro vadītāju

vidusskolā Molotovas apgabalā. No 1944. gada oktobra līdz 1946. gada jūnijam bija Sagādes ministrijas pilnvarotā vietnieks Abrenes apriņķī, bet 1946. gadā iecelts par tautas tiesnesi Viļakas apriņķī, Baltinavā.⁷

Trešā grupa bija Krievijas latvieši. Vienai daļai ceļš uz tiesu vai prokuratūru bija tāds pats kā vairākumam Latvijas latviešu – ievainojums karā, juridiskie kursi, nosūtījums uz Latviju. Citi bija darbojušies justīcijas iestādēs, vai arī iepriekšējā darbā bijusi kaut kāda saistība ar šo jomu. Tā, piemēram, Jānis Lūss (dzimis 1896. gadā) 1919.–1921. gadā bija dienējis Sarkanajā armijā – Atsevišķajā latviešu kavalērijas pulkā, ar kuru nokļuvis Vidusāzijā, pēc tam līdz 1923. gadam strādājis valsts drošības iestādēs Kazahijā. Vēlāk veselības stāvokļa dēļ pārcēlies uz Baltkrieviju, kur 1925. gadā strādājis par tautas tiesas sekretāru, bet pēc sešu mēnešu juridisko kursu pabeigšanas 1927. gadā neilgu laiku strādājis par izmeklētāju, pēc tam – līdz pat 1931. gadam par tiesnesi dažādos rajonos. Vēlāk J. Lūss bija uzkalpojies līdz Baltkrievijas PSR Augstākās tiesas locekļa amatam, taču 1939. gada augustā netika rekomendēts Augstākās tiesas vēlēšanām tāpēc, ka dzimis Latvijā. Lūss turpināja darbu prokuratūrā, kara laikā bija Balašovas pilsētas prokurora palīgs. 1944. gada augustā norīkots par Madonas apriņķa prokuroru.⁸

Tāpat diezgan raksturīga ir Eduarda Lindes biogrāfija. Viņš dzimis 1897. gadā Madonas apriņķa Ļaudonā kalpu ģimenē. Pirmā pasaules kara laikā E. Linde dienējis 8. Valmieras latviešu strēlnieku pulkā. Pēc ievainojuma un ārstēšanās hospitālī Ufā nevarēja atgriezties vāciešu okupētajā Latvijā, tāpēc bija devies uz Altaju, kur 1919. gadā iesaistījās partizānu vienībā, kas cīnījās pret Kolčaku. 1920. gadā Kompartijas nosūtīts uz armiju, līdz pat 1938. gadam sekmīgi virzījies uz augšu pa karjeras kāpnēm robežapsardzes karaspēkā Burjatijas teritorijā. 1935. gadā beidzis leTK Maskavas augstāko robežapsardzības karaspēka skolu. 1938. gadā demobilizēts tāpēc, ka ir latvietis, kuram ir radi ārzemēs, t.i., Latvijā. 1939. gadā E. Linde sācis strādāt advokatūrā Orlas apgabalā par advokātu–stažieri. Kara laikā iesaukts armijā un ieskaitīts Atsevišķajā latviešu strēlnieku pulkā, no kura nosūtīts uz Maskavas Kājnieku virsnieku kvalifikācijas celšanas kursiem, pēc kursu beigšanas atstāts tajos strādāt par pasniedzēju. Pēc demobilizācijas 1946. gada augustā atbraucis uz Rīgu, nosūtīts uz Valku par apriņķa prokurora vietnieku, bet drīz vien iecelts par jaunizveidotā Alūksnes apriņķa prokuroru.⁹

Ceturtā grupa – tie ir cilvēki, kuriem agrāk nebija nekādas saistības ar Latviju un kuri vai nu tika pārcelti no citām republikām darbā uz Latviju, vai arī bija šeit nokļuvuši armijas sastāvā un demobilizējušies. Jāievēro, ka armijā bija liels skaits juristu. Sākoties masveida demobilizācijai, daudzi palika Latvijā. Savukārt citu karjera atbilda jau aprakstītajam tipam – fronte – ievainojums – juridiskie kursi. Tā Aleksandrs Devjatovskis, kurš 1945. gada janvārī tika iecelts par Ludzas apriņķa prokurora vietnieku, bet aprīlī – par Abrenes apriņķa prokuroru, bija dzimis 1918. gadā Vologdas apgabalā zemnieka ģimenē. Beidzis pedagoģisko institūtu neklātienē, strādājis par skolotāju.

1938. gadā iesaukts armijā un 1940. gadā 125. strēlnieku divīzijas sastāvā nonācis Latvijā. 1942. gadā smagi ievainots, pēc izveseļošanās beidzis trīsmēnešu juridiskos kursus Ivanovā, līdz 1945. gada janvārim strādājis par rajona prokurora palīgu Vologdas apgabalā.¹⁰

Jelgavas rajona prokurors 50. gadu sākumā Vasīlijs Aļeksejevs dzimis 1921. gadā. 1945. gada aprīlī pēc demobilizācijas no PSRS Valsts drošības ministrijas karaspēka sācis strādāt par Rēzeknes apriņķa prokurora palīgu līdz 1947. gadam. 1949. gadā pēc Republikāniskās partijas skolas beigšanas sācis strādāt par Jelgavas apriņķa/rajona prokuroru.¹¹

Tie juristi, kuri neprata latviešu valodu, bieži vien izvēlējās darbu Latgalē, jo uzskatīja, ka Latgale esot "krieviska" un ka tur iedzīvotāji labi zinot krievu valodu. Tas tā nebija, jo daudzos pagastos iedzīvotāji pārsvarā bija latvieši, kas nepārvaldīja krievu valodu. Visumā latviešu valodas nezināšana 1944.–1953. gadā bija šķērslis, lai kļūtu par apriņķa/rajona prokuroru vai prokurora palīgu, jo šie amati paredzēja uzstāšanos tiesas sēdēs, kas, protams, bija neiespējami gadījumos, kad tiesājamie bija latvieši. Tomēr bija arī izņēmumi, kad prokuroru pienākumus pildīja cilvēki, kas nepārvaldīja latviešu valodu. Protams, arī par tautas tiesnesi lauku apvidos nevarēja strādāt cilvēks, kurš nepārvaldīja latviešu valodu. Taču prokurora palīgu un it īpaši prokuratūras izmeklētāju vidū bija ne mazums latviešu valodas nepratēju. Tā Alūksnes rajona prokuratūras izmeklētāja Tamāra Čarpo 1951. gadā atzina, ka viņai ir grūti strādāt latviešu valodas nezināšanas dēļ un nevarot arī uzstāties ar referātiem kolhozos, jo kolhoznieki krieviski nesaprot.¹² Grūti saprast, kā cilvēks, kas nepārvalda latviešu valodu, varēja strādāt par izmeklētāju vai arī citā ar jurisprudenci saistītā amatā, tomēr šādu darbinieku kļūva arvien vairāk, īpaši Latvijas austrumu rajonos, kā arī tajos apvidos, kur bija lielas karaspēka daļas, jo tur juristu rindas nereti papildināja demobilizētie virsnieki, kā arī virsnieku sievas – juristes.

Šīs četras grupas bija noteicošās vietējās prokuratūras un tiesas vadošo amatu aizpildīšanā pirmajos pēckara gados. Raksturīgi arī tas, ka 1944.–1946. gadā prokuroru un tiesnešu amatā lauku apvidos bija maz sievietes. Sievietes sāka ieplūst justīcijas iestādēs lielākā skaitā 40. gadu beigās un 50. gadu sākumā, kad sākās arī citas pārmaiņas kadru komplektācijā.

40. gadu beigās un 50. gadu sākumā lielākā skaitā prokuratūrā un tiesā sāka iesaistīties vietējie iedzīvotāji – pārsvarā jaunieši, kas kara laikā vēl bija pusaudži, mācījās skolā un bija pārāk jauni, lai būtu sastāvējuši kādās nevēlamās organizācijās neatkarīgajā Latvijā (lai gan bija gadījumi, kad nelabvēļi cēla gaismā tādus faktus kā dalība mazpulkos) un dienētu vācu armijā. Daudzi no viņiem bija sākuši savu karjeru kā tehniskie darbinieki, pēc tam kļuvuši par izmeklētājiem vai tiesnešu palīgiem un pēc juridisko kursu vai Neklātienes Juridiskā institūta beigšanas (vai arī sākot mācīties

tajos) izvirzīti atbildīgākos amatos – par tautas tiesnešiem vai prokurora palīgiem. Apriņķu, bet kopš 1950. gada – rajonu prokurora amatā joprojām pārsvarā bija kadri, kas sākuši darbu prokuratūrā 1944.–1946. gadā un atbilda iepriekš nosauktajām četrām grupām, lai gan notika visai intensīvs vadošo kadru “atsijāšanas” process. Taču sakarā ar administratīvā dalījuma izmaiņām un rajonu skaita palielināšanu nepieciešamība pēc vietējā līmeņa tiesas un prokuratūras darbiniekiem pieauga, radās daudz jaunu vakancu – un jauniem cilvēkiem pavērās lielākas iespējas strauji izvirzīties.

1948. gadā bija 25 apriņķa prokuratūras.¹³ 1949. gada 31. decembra LPSR Augstākās Padomes dekrēts noteica, ka Latvijā apriņķu vietā tiek izveidoti 58 lauku rajoni, tādējādi mainījās arī prokuratūru skaits.¹⁴

1952. gada 1. jūlijā tika nodibinātas trīs apgabala prokuratūras – Rīgas, Daugavpils un Liepājas.¹⁵ Eksperiments ar apgabaliem izrādījās neveiksmīgs, tie pastāvēja mazāk nekā gadu, un jau 1953. gada 1. maijā apgabalu prokuratūras likvidēja. Pēc tam LPSR prokuratūrai bija pakļautas 58 lauku rajonu prokuratūras.¹⁶

Pēc administratīvo vienību lieluma prokuratūras bija sadalītas trijās kategorijās. Apriņķos 1949. gadā I kategorijas prokuratūrās bija 18 prokuroru ar 19 prokurora palīgiem, II kategorijas prokuratūrās – 19 prokuroru ar 19 prokurora palīgiem, bet III kategorijas prokuratūrās bija 21 prokurors ar četriem palīgiem. I kategorijas prokuratūrām pienācās vieglā automašīna ar šoferi, bet II un III kategorijas – zirgs ar kučieri.¹⁷ Pēc rajonu izveidošanas arī tie tika sadalīti trijās grupās.¹⁸ II grupas rajonos bija paredzēta viena rajona prokurora, viena prokurora palīga, viena tautas izmeklētāja, vienas sekretāres mašīnrakstītājas un vienas apkopējas štata vieta. III grupas prokuratūrās bija tikai viens rajona prokurors, viens tautas izmeklētājs, viena sekretāre mašīnrakstītāja un viena apkopēja.¹⁹

Sakarā ar rajonēšanu 55 prokuratūras darbinieki tika pārcelti zemākā amatā.²⁰ Tajā pašā laikā šī štata vienību ekspansija pavēra karjeras iespējas godkārtīgiem cilvēkiem, jo prasības pret izglītību un kvalifikāciju samazinājās un samērā viegli varēja kļūt par rajona prokuroru. Tautas tiesnešu skaitā nebija vērojamas tik lielas izmaiņas, jo lielākie apriņķi jau līdz 1950. gadam bija sadalīti vairākos iecirkņos.

Pēckara gados vērojama liela kadru mainība lauku apriņķu/rajonu prokuratūras un tiesas iestādēs. Visai ātri “atsijājās” tie, kas nebija piemēroti attiecīgajam darbam vai arī pamēģinājuši saprata, ka nevēlas to pildīt. Bez tam ļoti daudzi tika atlaisti tādēļ, ka tika atklāta viņu kādreizējā dalība “buržuāziskās” organizācijās, politisku iemeslu dēļ represēti radinieki. Par būtisku šķērslī karjerai varēja kļūt arī “*хозяйственное обременение*”, t.i., apaugšana ar mantu. Prokuroram vai tiesnesim bija jādzīvo pieticīgi, tieksme pēc komforta vai vispār materiāliem labumiem tika vērtēta visai negatīvi. Tieši tā līdztekus citiem apstākļiem sabojāja jau minētā prokurora Lūsa karjeru. 1950. gada

martā viņu atcēla no Valkas rajona prokurora amata un pārcēla darbā uz zemākas kategorijas – Pļaviņu rajonu.²¹ Taču drīz vien viņš tika vēl pazemināts amatā – par Alojās rajona prokuratūras izmeklētāju.

Kadru rezervi veidoja arī sava veida “horizontālā migrācija” starp dažādiem kara un civilās justīcijas atzariem – kara tribunāliem, dažādām militārās justīcijas iestādēm, Latvijas PSR prokuratūru, tiesām, miliciju, drošības iestādēm. Tā bija vairāk izjūtama Rīgā, tomēr atstāja zināmu ietekmi arī uz vietējām justīcijas iestādēm.

Līdz 1953. gadam paaudžu maiņa nebija tik labi saskatāma, taču tā skaidri sāka izpausties 50. gadu vidū, kad par galveno juridisko kadru, to skaitā arī tiesas un prokuratūras darbinieku papildinājuma avotu kļuva Latvijas Valsts universitāte. Augstākā izglītība kļuva par pašsaprotamu prasību, nemaz nerunājot par vidusskolas izglītību.

Paaudžu maiņu atviegloja ne tikai jaunu vakanču rašanās sakarā ar administratīvā dalījuma izmaiņām, bet arī lielā kadru mainība visos līmeņos. Tās iemesli bija vairāki. Kā parāda arī iepriekš izklāstītās dažu prokuroru un tautas tiesnešu biogrāfijas – un tās bija visai tipiskas –, vairākums nokļuva vadošos amatos bez jebkādas vai arī ar minimālu iepriekšēju juridisko sagatavotību, nereti arī vispārējās izglītības līmenis bija visai pieticīgs. Ne visi spēja sekmīgi pildīt savus pienākumus – galvenokārt organizatorisko spēju trūkuma un psiholoģiskās nesagatavotības dēļ. Īpaši tas attiecās uz apriņķu/rajonu prokuroriem, kuru funkcijas bija visai plašas – paralēli juridiskām funkcijām bija jāvada un jākontrolē arī padoto darbs, bez tam bija nepieciešamas arī diplomāta dotības, lai sadzīvotu ar vietējo varu un savu tiešo priekšniecību – LPSR prokuratūru. To pašu var teikt arī par tautas tiesnešiem. Svarīgas bija arī morālās īpašības, jo mazpilsētās un lauku rajonos bija viegli sagraut jurista autoritāti. Tas viss bija jādara pastāvīga politiska spiediena apstākļos, ekonomiski politiskas kampaņas sekoja cita citai, un juristiem bija tajās jāpiedalās. Nav brīnums, ka daudzi to nespēja izturēt. Vieniem problēmas radīja nepietiekamā izglītība, citiem – psiholoģiskā nenoturība, vēl citiem, iespējams, vilšanās un neapmierinātība ar savu darbu. Viens no parastākajiem tiesu un prokuratūras darbinieku nepatīkšanu cēloņiem aplūkojamajā laikposmā bija dzeršana (lai gan, jāatzīst, mazāk izplatīta nekā, piemēram, milicijā un drošības iestādēs), kā arī konflikti – vai nu ar padotajiem, vai arī ar partijas komiteju vai izpildkomiteju. Tas izraisīja gan anonīmu, gan neanonīmu sūdzību rakstīšanu, tām sekojošas pārbaudes, un nereti sekoja pārcelšana uz citu vietu, pazemināšana amatā vai arī pārcelšana citā darbā.

Vietējā līmenī pirmajos pēckara gados kadru trūkums un it īpaši vietējo (Latvijas) kadru trūkums bija izjūtams ārkārtīgi stipri. Nevar teikt, ka nekas netika darīts, lai tos sagatavotu. Tā 1944. gada oktobrī LPSR Tieslietu tautas komisariāts nosūtīja apriņķu partijas komitejām apkārtrakstu par to, ka tiek organizēti trīsmēnešu juridiskie

kursi, lai sagatavotu darbiniekus tiesu un prokuratūras darbam. Katram apriņķim tika lūgts nosūtīt trīs, piecus kursantus. Īpaši bija norādīts, ka tie var būt kā vīrieši, tā sievietes. "Priekšroka dodama Partijas biedriem, komjauniešiem, mūsu bij. karavīriem un partizāniem. Kandidātiem jābūt ar izglītību, ne zemāku par 7 klasēm, vecumā no 23 līdz 25 gadiem."²² Tomēr partijas biedru un komjauniešu bija maz, arī visai pieticīgās prasības pēc vispārējās izglītības bija grūti ievērot. Turklāt ir skaidrs, ka 23–25 gadus vecu jauniešu (vīrieši) vairākums bija iesaukts vācu armijā. Tādēļ atrast piemērotus kandidātus nebija viegli, daudzi juridisko kursu beidzēji nespēja tālāk sekmīgi darboties justīcijas iestādēs.

Aplūkojot vietējā līmeņa tiesas un prokuratūras darbinieku karjeras gaitas kopumā, jāatzīmē, ka pirmajos pēckara gados daudzu prokuroru un tautas tiesnešu karjeras kāpums nereti bija straujš, bet – īslaicīgs. Dažos gadījumos tas beidzās pat ar notiesāšanu par dažāda veida ļaunprātībām (kukuļņemšana, dienesta stāvokļa ļaunprātīga izmantošana u.tml.), kā arī ar atlaišanu no darba. Tomēr jāievēro, ka diezgan daudzi tiesas un prokuratūras darbinieki pārgāja darbā advokatūrā un notariātā, kas bija apzināta izvēle, jo darbs šādos amatos bija daudz mierīgāks un vieglāks. Mazāk bija to, kas pēc darba vietējā līmenī turpināja savu karjeru republikas iestādēs. Vienlaikus pēc samērā "vētrainajiem" pirmajiem pēckara gadiem izkristalizējās to darbinieku loks, kas samērā stabili darbojās visu vai gandrīz visu aplūkojamo laikposmu.

Konflikti un sadarbība ar vietējo varu

LPSR prokuratūras veiktajā tolaik Grīvas rajona prokurora E. Lindes atestācijā 1955. gadā atspoguļojas rajona prokuroram izvirzītās prasības. Lai gan atestācijas laiks ir ārpus mūsu pētījuma hronoloģiskajām robežām, prasības salīdzinājumā ar 1945.–1953. gadu nebija būtiski mainījušās. Cita starpā, tika atzīmēts, ka atestējamam ir autoritāte rajona partijas un padomju iestādēs, iedzīvotāju vidū, ka Linde aktīvi piedalās rajona partijas un padomju dzīvē, ka viņam ir lietišķs kontakts ar miliciju noziegumu atklāšanā.²³ Teiktais nozīmēja, ka rajona prokuroram ir labas attiecības ar rajona partijas komitejas sekretāru un izpildkomitejas priekšsēdētāju, kā arī ar milicijas priekšnieku un ka viņi atzīst prokurora autoritāti. Tā tas nebija vienmēr. Īpaši daudz konfliktu starp prokuroriem, kā arī tautas tiesnešiem un vietējo vadību bija pirmajos pēckara gados, kad dažādu varas atzaru tiesības un pienākumi, un savstarpējā sadarbība vēl nebija noregulēta. Kā apriņķu prokurori, tā arī partijas komiteju sekretāri ne vienmēr prata pareizi veidot savstarpējās attiecības. Tomēr konflikti bija arī vēlāk, jo svarīga, protams, bija ne tikai oficiālās hierarhijas ievērošana, bet arī personīgās attiecības un rakstura īpatnības.

Apriņķa/rajona justīcijas hierarhijā visaugstāk atradās prokurors (un prokuratūra vispār). To noteica prokuratūras īpašā vieta padomju justīcijas sistēmā – prokuratūra ne tikai izmeklēja lietas un uzturēja apsūdzību, bet tai bija arī uzraudzības funkcijas pār iepriekšējo izmeklēšanu, ko veica milicija, pār tautas tiesas darbu (prokuratūras pienākums bija noprotēt spriedumus, kuri neatbilda likuma prasībām, un uzraudzīt procesuālo normu ievērošanu), kā arī tiesības noprotēt nelikumīgus vietējo varas iestāžu, respektīvi, apriņķa/rajona un pagasta/ciema padomju un izpildkomiteju likuma normām neatbilstošus lēmumus. LPSR prokuratūra bija, tā teikt, “Vissavienības” ministrija, jo bija tieši pakļauta PSRS ģenerālprokuratūrai atšķirībā no LPSR Tieslietu ministrijas, kas bija koprepublikāniskā ministrija, respektīvi, vienlaikus pakļauta PSRS Tieslietu ministrijai un LPSR Ministru Padomei. Tautas tiesnešus, kas gan tika ievēlēti, oficiāli uzraudzīja Tieslietu ministrija (tāpat kā advokātus un notārus), taču oficiālajā varas hierarhijā tā atradās zemāk nekā LPSR prokuratūra.

Prokurora statusu vietējā līmenī apstiprināja tas, ka šis amats ietilpa LKP CK nomenklatūrā, respektīvi, iecelšanai amatā un atbrīvošanai no tā bija nepieciešama LKP CK biroja piekrišana. No likumsargājošo iestāžu vadības šāds statuss vēl bija apriņķa/rajona milicijas priekšniekam un Valsts drošības ministrijas vietējās nodaļas priekšniekam. Prokurora palīgi un tautas tiesneši ietilpa apriņķa/rajona nomenklatūrā. Amata iekļaušana partijas nomenklatūrā nozīmēja, ka attiecīgā amata ieņēmējam bija jābūt Kompartijas biedram vai kandidātam vai sliktākajā gadījumā komjaunietim. Par pārkāpumiem darbā, ja tie tika uzskatīti par nopietniem, sodīja ne tikai disciplināri, bet arī ar partijas sodu. Tas bija viens no kanāliem partijas kontroles īstenošanai, kā arī kadru atlases nodrošināšanai. Cilvēks, kas bija iekļuvis partijas nomenklatūrā, aplūkojamajā laikposmā nereti saglabāja šo statusu pat tad, ja nespēja sekmīgi pildīt savus pienākumus. Ja darbu nespēja veikt, parasti pārcēla līdzīgā amatā, piemēram, rajona prokuroru varēja pārcelt tādā pašā amatā, bet mazākā rajonā. Dažkārt tika praktizēta arī pārcelšana zemākā amatā, piemēram, par prokurora palīgu, kam varēja sekot atjaunošana iepriekšējā amatā, taču liekas, ka tas notika tikai 1944.–1946. gadā, kad bija liels kadru trūkums. Vēlākajos gados zemāks amats nomenklatūras kategorijā visbiežāk bija neatgriezenisks – tās bija karjeras beigas.

Jāatzīmē, ka kadru mainība apriņķa/rajona tiesas un prokuratūras iestādēs aplūkojamajā laikposmā bija ļoti liela.

Pēc apstiprināšanas LKP CK birojā apriņķa/rajona prokuroru apstiprināja amatā arī attiecīgās administratīvās vienības partijas komiteja. Pirms apstiprināšanas CK birojā, protams, tika noskaidrots, vai attiecīgā prokurora kandidatūra ir pieņemama partijas komitejas sekretāram. Tas, ka tautas tiesneši ietilpa apriņķa/rajona nomenklatūrā, nenozīmēja, ka tā ir galīgā instance apstiprināšanai, jo tautas tiesnešu kandidātu sarakstus

apstiprināja LKP Centrālā komiteja. Līdz 1949. gadam tautas tiesneši bija nevis vēlēti, bet gan iecelti, protams, arī pēc tam vēlēšanas bija tīri formālas, jo vēlētājiem nebija alternatīvas, bet piedalīšanās vēlēšanās bija faktiski obligāta.

Aprīņķa/rajona pirmā amatpersona – patiesībā attiecīgās teritorijas saimnieks – bija partijas komitejas sekretārs, tomēr Valsts drošības ministrijas pārstāvja, milicijas priekšnieka un prokurora pakļautība saviem resoriem zināmā mērā ierobežoja viņa varu. Ja notika konflikts starp partijas komitejas sekretāru un prokuroru, pirmais meklēja atbalstu LKP CK un vienlaikus LPSR prokuratūrā, savukārt prokurors meklēja atbalstu pie savas priekšniecības. Ja republikas prokuratūra atrada, ka taisnība ir nevis partijas komitejas sekretāram, bet gan prokuroram, tā savu slēdzienu paziņoja LKP Centrālajai komitejai. Ja Centrālā komiteja tomēr atbalstīja partijas komitejas sekretāru (un lielākoties katra resora pirmā reakcija bija aizsargāt savu cilvēku), republikas prokurors varēja meklēt palīdzību PSRS prokuratūrā. Tās viedoklim bija lielāks spēks nekā LKP CK, un tā varēja apelēt tikai PSKP CK, kas gan negarantēja Latvijas Kompartijas vadībai labvēlīgu iznākumu. Šķiet, ka parasti konflikti neaizgāja tik tālu, tie tika risināti republikas prokuratūras un Centrālās komitejas līmenī. Tomēr vairāki piemēri liecina, ka visos nesaskaņu gadījumos starp aprīņķa/rajona partijas sekretāru un prokuroru galu galā zaudēja prokurors.

Visai raksturīgs aprīņķa prokurora un partijas komitejas konflikts 1945.–1946. gadā notika Kuldīgas aprīņķī. 1945. gada augustā prokurors Krūms bija sankcionējis kratīšanu Kuldīgas pagasta partordzes Martas Vasiļjevas dzīvoklī, jo bija ienākusi sūdzība par to, ka viņa piesavinājusies “kulaku” mantas – paklāju un spilvenus.²⁴ Kratīšanā atklāja, ka partordze patiešām ir paņēmusi minētās mantas. Taču šis atgadījums izraisīja atklātu konfliktu starp prokuroru un partijas aprīņķa komiteju. Krūmam tika izteikts partijas komitejas rājiens par to, ka viņš ir atļāvis izdarīt kratīšanu, to nesaskaņojot ar partijas komiteju, un ka pati kratīšana grauj Kompartijas autoritāti zemnieku vidū.²⁵ Tomēr aprīņķa komiteja bija spiesta atbrīvot Vasiļjevu no darba. Tajā pašā dienā, bet protokolā ar citu numuru, Krūmam tika izteikts stingrais rājiens par to, ka viņš slikti pildījis aprīņķa partijas komitejas pilnvarotā pienākumus Kuldīgas pagastā.²⁶

Jau drīz vien – 1945. gada 10. oktobrī LKP aprīņķa komiteja pieņēma lēmumu, kurā lūdza republikas prokuratūru atsaukt Krūmu no amata.²⁷ Tas balstījās uz LPSR tieslietu tautas komisāra A. Jablonska ziņojumu par Snēpeles pagasta izpildkomitejas priekšsēdētāja likuma pārkāpumiem un it kā notikušo kautiņu ar aprīņķa prokuroru. Šāds lūgums tika pamatots ar Krūma nespēju vadīt prokuratūras darbu un neatbilstošām morālajām īpašībām. Tika pārņemta arī prokuratūras darba atrautība no aprīņķa partijas komitejas. Krūmam pārmeta arī to, ka viņa darbības dēļ aprīņķa komitejai nācies atbrīvot no darba partordzi Vasiļjevu.

Tomēr republikas prokuratūra nepiekrita šim lēmumam. Prokurora Aleksandra Mišutina vēstulē Kuldīgas apriņķa partijas komitejas sekretāram Pēterim Vikmanim 1945. gada decembrī ir norādīts, ka Krūma darbā gan ir konstatēti trūkumi un 1946. gadā pirmajā ceturksnī tiks veikta atkārtota pārbaude, tomēr apsūdzības, ka viņa uzvedība ir prokurora amatu diskreditējoša, nav pierādītas.²⁸ Mišutins norādīja arī, ka viņš ir devis norādījumu Krūmam “nodibināt ciešus sakarus ar LK(b)P apriņķa komiteju un ik dienu savā darbā vadīties no partorgānu norādījumiem”²⁹.

Tomēr ar to konflikts nebeidzās. Apriņķa komiteja pastāvīgi atrada iemeslus, lai apsūdzētu Krūmu tās rīkojumu nepildīšanā. Lai gan republikas prokuratūra norādīja, ka no prokurora prasa pildīt tādus uzdevumus, kas neietilpst viņa funkcijās un ko prokuratūra nespēj izdarīt,³⁰ tomēr 1946. gada februārī tā bija spiesta A. Krūmu pārcelt zemākā amatā – par Cēsu apriņķa prokurora vietnieku. Mišutina parakstītajā Krūma raksturojumā sakarā ar nodomu iecelt viņu par Alūksnes apriņķa prokuroru (tas tika izdarīts 1946. gada septembrī) bija skaidri norādīts, ka viņa atcelšanai no Kuldīgas apriņķa prokurora amata par iemeslu ir “izveidojušās nenormālās attiecības ar apriņķa vadošajām organizācijām”³¹, tomēr oficiālā motivācija bija – prokuratūras vadības nodrošināšana. Jāatgādina, ka republikas prokuratūra varēja pārcelt prokuroru uz citu vietu vai pazemināt amatā tikai pēc tam, kad tā bija saņēmusi LKP CK atļauju.

Ja apriņķa/rajona prokurors bija sabojājis attiecības ar partijas komiteju, gandrīz visos gadījumos zaudētājs bija viņš, pat tad, ja partijas komitejai nebija taisnība. To pierāda arī Talsu apriņķa prokurora Jēkaba Pēdas gadījums. 1947. gada decembrī apriņķa partijas komiteja viņam uzlika partijas sodu. Tas bija saistīts ar kāda pagasta partordzes izvirzītajām apsūdzībām, kuras gan bija izrādījušās nepamatotas, taču Pēda tika sodīts par to, ka apriņķa komitejas sēdē nebija uzvedies pietiekami pazemīgi. Pēda apelēja pie LKP CK partijas kolēģijas, kura atzina, ka sods uzlikts nepamatoti, un LKP CK birojs to atcēla.³² Acīmredzot prokurora un apriņķa vadības attiecības jau pirms tam bija bijušas saspringtas. Sods vēl nebija atcelts, kad divu prokuratūras darbinieku veiktā nepamatotā kratīšana krājkasē apriņķa partijas komitejai deva iespēju izteikt brīdinājumu Pēdam.³³

Tomēr prokuroriem bija iespējas, lai gan ierobežotas, ar apriņķa/rajona vadību attiecības risināt no spēka pozīcijām. Toties tautas tiesneši bija pilnībā pakļauti partijas vietējai varai. To visai spilgti raksturo gadījums Kuldīgas apriņķī, kur 1950. gada janvārī tautas tiesnesim Jānim Čikutam uzlika partijas sodu par to, ka viņš notiesāja divus partijas biedrus (vienu par valsts mantas piesavināšanos, otru – par izvarošanas mēģinājumu), lai gan “*Latvijas K(b)P Apriņķa komitejas birojs [apriņķi tika pārveidoti par rajoniem no 1950. gada 1. janvāra. – D. B.] nebija pieņēmis lēmumu par augstākminētajiem komunistiem par viņu izdarītajiem noziegumiem un nebija atrisināts jautājums*

par viņu lietu izskatīšanu tiesā. Bez tam Apriņķa partijas komitejai ar b. Čikutu J. J. bija noruna, ka lietas netiks izskatītas līdz lēmuma pieņemšanai partijas Rajona komitejas birojā. Taču b. Čikuts J. J. noniecināja Rajona partijas komitejas norādījumus un, tos neizpildot, notiesāja komunistus Pšečenko F. F. – 1950. gada 7. janvārī uz 15 gadiem brīvības atņemšanas un Vavilovu M. N. – 1950. gada 11. janvārī uz 10 gadiem brīvības atņemšanas, lai gan viņam nebija pamata izskatīt viņu kā komunistu lietas tiesā.

Ar savu uzvedību tiesas praksē viņš parādīja pilnīgu Rajona komitejas biroja lēmumu un mūsu partijas lēmumu ignorēšanu, tādējādi kompromitējot mūsu partiju un rajona partijas organizāciju kopumā, norādot tiesājamo spriedumos viņu piederību partijai, ar ko rupji pārkāpa VK(b)P CK norādījumus un instrukcijas.”³⁴

Šajā gadījumā rajona partijas komitejas dusmas izraisīja tas, ka tika pārkāptas instrukcijas par partijas biedru saukšanu pie kriminālatbildības. Tajā pašā Kuldīgas rajonā rajona prokurora ierosinājums saukt pie kriminālatbildības partijas biedru – bijušo “Zagotskot” kantora pārvaldnieku M. Speļņikovu par finanšu disciplīnas pārkāpumiem, kas bija saistīti ar zaudējumiem valstij vairāk nekā 48 tūkstoš rubļu apjomā, neguva partijas komitejas atsaucību. Rajona komitejas birojs iecēla komisiju jautājuma izmeklēšanai, un acīmredzot tās slēdziens bija negatīvs, jo apsūdzēto personu gadu vēlāk iecēla par rajona rūpkombināta direktoru.³⁵ Rajona komiteja neatbalstīja arī prokurora ieteikumu ierosināt krimināllietu pret partijas biedru autotransporta kantora priekšnieku Kozļikinu.³⁶ Minētie piemēri var radīt iespaidu, ka Kuldīgas apriņķim/rajonam bija īpaša nosliece uz konfliktiem starp justīciju un partijas komiteju (dokumenti liecina, ka visai sarežģītas bija arī rajona prokurora J. Pēdas attiecības ar rajona partijas komiteju 50. gadu sākumā). Patiešām, Kuldīgas apriņķa/rajaona partijas komitejas dokumenti atspoguļo daudz vairāk šāda veida konfliktu nekā citos apriņķos vai rajonos. Taču tas nenozīmē, ka citur šādu konfliktu nebija. Tie vienkārši neieguva tik asu konfrontācijas raksturu, lai rastu atspoguļojumu apriņķa/rajaona partijas komitejas dokumentos un arī LPSR Tieslietu ministrijas un prokuratūras materiālos.

Prokuratūras un tautas tiesneša pienākums bija saskaņot ar rajona vadību visu svarīgāko lietu izmeklēšanu un tiesas procesa rezultātu, tas netika slēpts, par to atklāti runāja no tribīnes. Tā 1952. gada 4. februārī republikas tautas tiesnešu apspliedē Rēzeknes rajona tautas tiesnesis Zutis teica: “Protams, tiesnešiem ir jāieklausās rajona partijas un padomju darbinieku balsī, viņiem ir jādzīvo draudzīgi un vienam otram jāpalīdz, ja tā nebūs, tad nevarēs strādāt. Taču nevajag tiesnesi nepareizi orientēt.”³⁷ Kā labus partijas komitejas sekretārus Zutis novērtēja N. Bisenieku un L. Avdjukeviču. Vienreiz tiesnesis speciāli gaidījis Avdjukeviču desmit dienas, un “pēc tam, kad aprunājos ar viņu, nozīmēju lietu uz tiesas sēdi un izskatīju, un iznāca labi”³⁸. Tādējādi tiesneši un prokurori ne vienmēr uztvēra atkarību no partijas komiteju norādījumiem kā slogu.

Tieši otrādi, viņi bija pieradināti pie norādījumiem un instrukcijām. Piemēram, Balvu rajona tautas tiesnesis Ņikitins 1951. gada oktobrī izteica pārmetumu rajona vadībai: *“Mana 6 gadus ilgā darba laikā tautas tiesā neviens no darbiniekiem nav bijis tiesas sēdes zālē. Taču tas nav slikti, kad kāds no rajona komitejas piedalītos tiesas sēdes zālē un būtu izteicis savas piezīmes vai arī labu padomu pilsoņu audzināšanai tiesas procesa laikā.”*³⁹ Šis citāts labi parāda tiesas un prokuratūras darbinieku izpratni par tiesas neatkarību un to, kādām būtu jābūt tās attiecībām ar vietējo varu. Tālāk gan tiesnesis atzīmēja, ka rajona partijas komiteja un izpildkomiteja bieži vien pārmetot, ka tām tiesa maz palīdz, bet pašas negribot klausīties tiesas izteiktajās piezīmēs un secinājumos.

Visumā konfliktu analīze liecina, ka to iemesls bijis galvenokārt vai nu aprīņķa/rajona vadības neapmierinātība ar prokuratūras vai tiesas darbu, vai arī ar šo iestāžu vadības rīcību un darba stilu; vietējās vadības mēģinājumi uzlikt prokuratūrai un tiesai tādas funkcijas, kas neietilpa to darba pienākumos, un pozicionēt sevi kā galveno noteicēju un tiesas un prokuratūras darba kontrolētāju un vērtētāju; partijas komitejas norādījumu nepasīšana vai nepildīšana.

Tomēr jāatceras, ka prokuroru un tiesnešu atkarību no vietējās vadības noteica ne tikai oficiālās prasības darboties atbilstoši partijas vispārējai līnijai un attiecīgo partijas komiteju norādījumiem. Atkarība bija arī sadzīvē. Tiesu un prokuratūras darbiniekiem bija nepieciešami dzīvokļi, kartiņu sistēmas apstākļos – līdz 1947. gada beigām – būtiska nozīme bija arī apgādei ar pārtikas produktiem, īpaši ar rūpniecības precēm. Dažādu varas struktūru vietu vietējās varas hierarhijā iezīmēja tieši pieeja dažādiem materiāliem labumiem. Tiesas un prokuratūras darbinieki šajā ziņā nebija pati privileģētākā grupa. 1951. gadā Alūksnes rajona tautas tiesnesis A. Grigjāns atzīmēja: *“Attiecībā uz inteliģenci var teikt, ka sadalās divos kontingentos, kā valsts drošības darbiniekiem, skolotājiem lielas priekšrocības, bet kā juridiskiem darbiniekiem netiek dotas nekādas priekšrocības, par gadu – pusotra netiek iedalīts dzīvoklis, kaut gan mūsu darbiniekiem ir grūts – garīgs darbs. Šāds stāvoklis noveda pie tā, ka pat mūsu darbinieki palika stāvokļa dēļ spiesti par likuma pārkāpējiem.”*⁴⁰

Sūdzības par tiesas un prokuratūras darbinieku sliktu apgādi ar dzīvokļiem aprīņķos/rajonos bija konstantas. Stāvoklis īpaši pasliktinājās pēc mazo rajonu izveidošanas, jo to centros nereti nebija ne pietiekama skaita ēku, lai izvietotu rajona iestādes, ne arī dzīvokļu rezerves rajona iestāžu darbiniekiem. Tas bija vēl viens no apstākļiem, kas noteica kadru lielo mainību vietējās tiesas un prokuratūras iestādēs, kā arī to, ka tās bieži vien kļuva par sava veida rezervuāru, kurā uzkrājās kadri, kas nekompetences vai sliktu morālo īpašību dēļ agrāk vai vēlāk tika atlaisti no darba justīcijas iestādēs, taču vai nu kadru trūkuma dēļ, vai arī kādu savu iepriekšēju nopelnu un partijas piederības dēļ kādu laiku tika saudzēti.

Rajonu izveidošana radīja problēmas arī tiesu un prokuratūras izvietojumā. Visai tipiska situācija bija Zilupes rajonā, kur tautas tiesa līdz 1950. gadam bija aizņēmusi atsevišķu māju ar sešām istabām. Pēc rajona prokuratūras izveidošanas trīs istabas bija atdotas tai, tādējādi pasliktinot tautas tiesas darba apstākļus.⁴¹

Tiesas un prokuratūras darbinieku uzdevumi

Kompartijas organizāciju dokumenti skaidri rāda, ko uzskatīja par prioritāriem tiesas un prokuratūras darbinieku uzdevumiem. Partijas institūciju izvirzītās prioritātes bija izteikti orientētas uz zemniecības pakļaušanu un kontrolēšanu. Partijas komiteju un pirmorganizāciju materiālos reti rakstīts par cīņu pret kriminālnoziedzību, tajos izteikti dominē problēmas, saistītas ar nodevu, nodokļu un kļaušu pildīšanu, kā arī dažādi ar kolhoziem saistītie jautājumi pēc vispārējās kolektīvizācijas.

Kompartijas politikā pret zemniecību Latvijā skaidri izdalāmi divi posmi – 1944.–1948. gads un 1949.–1953. gads. Pirmajā posmā galvenie uzdevumi bija divi: pirmkārt, maksimāla lauksaimniecības produkcijas nodevu, nodokļu un meža darbu kļaušu apjoma izspiešana no zemniekiem; otrkārt, zemniecības šķiriska diferenciacija un “kulaku kā šķiras likvidācija”. Otrajā posmā – individuālo zemnieku iznīdēšana, maksimāla kolhozu un kolhozu zemniecības ekspluatācija un darba regulēšana, kas izpaudās pirmām kārtām cīņā ar Lauksaimniecības arteļa statūtu pārkāpumiem (galvenokārt piemājas zemes palielināšana, sienu pļaušana un lopu ganīšana kolhoza pļavās un ganībās) un kolhozu īpašuma izlaupīšanu un zādzībām. Jāatzīmē, ka, ja pirmajā posmā izvirzītie uzdevumi bija specifiski Baltijas republikām, kurās lauksaimniecība vēl nebija kolektīvizēta, tad otrajā posmā cīņa ar Lauksaimniecības arteļa statūtu pārkāpumiem bija Vissavienības kampaņa, kurai gan piemita zināmas specifiskas iezīmes tā apstākļa dēļ, ka vispārējā kolektīvizācija bija tik tikko notikusi un kolhozu sistēma vēl nebija nostabilizējusies. Minētie divi posmi un tiem specifiskie uzdevumi skaidri parādās arī kā Kompartijas (līdz ar to arī tiešās priekšniecības) izvirzītie uzdevumi aprīņķu/rajonu tautas tiesām un prokuratūrai. Ja 1945.–1946. gadā visvairāk uzmanības tika pievērsts mežizstrādes normu nepildītājiem, tad 1947.–1948. gadā padomju Temīdas zobens bija pavērsts pret kulakiem, 1949.–1950. gadā – pret individuālajiem zemniekiem, vēlāk pret kolhozniekiem – kolhozu īpašuma “izlaupītājiem”.

Zināmu ieskatu sakarā ar labības sagādes kampaņām izraisītajā spriedzē sniedz piemēram, 1945. gada 28. augusta LPSR Tautas Komisāru Padomes un LK(b)P CK telegramma aprīņķu partijas komitejām un izpildkomitejām, ar kuru aizliedza zemnieku saimniecībām pārdot graudus, miltus un ceptu maizi, pirms republikā nav izpildīts labības sagādes plāns. LK(b)P CK birojs 21. augustā pieņēma lēmumu “Par labības sagādes gaitu Bauskas aprīņķī”, bet četras dienas vēlāk – “Par nepietiekamu kulšanas agregātu

sagatavošanu”. Šajos lēmumos izteiktie norādījumi tika apspriesti apriņķu komitejās. Kuldīgas apriņķa komiteja, cita starpā, nolēma: *“Apriņķa prokuroram un tautas tiesnesim b. Dakšam uzdot sagatavot tiesas aparātu un saukt pie atbildības visus, kas apzināti sabotē labības novākšanu, kulšanu un labības nodošanu valstij. Ar šo mērķi rūpīgi sagatavot un organizēt paraugtiesas uz vietām.”*⁴²

1946. gadā līdztekus lauksaimniecības produktu sagādēm milzīga uzmanība tika pievērsta mežistrādes normu nepildītājiem. Tā 1946. gada martā Valkas apriņķa tiesas un prokuratūras darbinieku partijas pirmorganizācija pieņēma lēmumu, kas paredzēja ar īpašu bardzību vērsties pret kokmateriālu sagādes kampaņas sabotētājiem.⁴³

1948. gadā īpaša uzmanība tika pievērsta mantas konfiskācijai par lauksaimniecības nodokļa nemaksāšanu. Par to 1948. gada pēdējā ceturksnī tiesās bija ienākušas 9610 lietas, t.i., 45,8% no izskatāmajām civillietām. Jelgavas apriņķī bija 691 lieta, Valmieras apriņķī – 644, Kuldīgas apriņķī – 526, Talsu apriņķī – 502 lietas.⁴⁴ Tiesnesim vai prokuroram bija jāseko līdzi instrukcijām un norādījumiem un jābaidās būt pārāk iecietīgam, nevis pārāk bargam.

Partijas un justīcijas iestāžu sadarbību labi raksturo Jelgavas rajona prokurora V. Aļeksejeva vēstule Jelgavas rajona izpildkomitejas Lauksaimniecības nodaļas vadītājam Odincovam 1950. gada 30. novembrī. Tajā norādīts, ka rajona partijas komitejas birojs uzdevis Lauksaimniecības nodaļai un prokuratūrai ierosināt krimināllietu pret kādu kolhoza brigadieru par labības sagādes plāna “noraušanu” (neizpildi), bet Lauksaimniecības nodaļa nav iesniegusi prokuratūrā oficiālus materiālus. Prokurors draudēja kavēšanās gadījumā ierosināt rajona partijas komitejas birojā lietu par Odincova atbilstību amatam.⁴⁵

Dokumentos atspoguļojas tas, ka tiesas un prokuratūras darbinieki ne vienmēr domāja, ka minētie uzdevumi ir paši galvenie, ar ko būtu jānodarbojas tiesībsargājošajām iestādēm. Apriņķu/rajonu tiesas un prokuratūras darbinieki lielākoties uzskatīja, ka viņu uzdevums pirmām kārtām ir cīnīties ar kriminālnoziedzību un ar sabiedriskās kārtības pārkāpumiem. Tā, piemēram, Valkas apriņķa prokuratūras izmeklētājs Vanzovičs 1946. gada februārī norādīja, ka pagastos “sociālistiskās likumības” pārkāpšanā vislielākās problēmas rada iznīcinātāju bataljonu kaujinieki. Turklāt “bataljona komandieris ir devis nelikumīgu atļauju konfiscēt zemniekiem aitas, lai nodrošinātu pārtiku iznīcinātājiem”⁴⁶. Tomēr šādi izteikumi neguva atsaucību. Tiesībsargājošo iestāžu galvenais uzdevums bija vērsties pret sagādes normu nepildītājiem, pie tam, kas bija ļoti būtiski, vadīties pēc šķiriskā principa. Tā 1946. gada martā bargu kritiku saņēma un pēc tam arī tika atlaists no darba Valkas apriņķa tautas tiesnesis Dūle, kas bija uzlicis naudas sodus piena nodevu nepildītājiem, neņemot vērā, vai tie bija “darba zemnieki” vai “kulaki”. Par tautas tiesas neapmierinošu darbu uzskatīja arī to, ka tā neizbrauc uz vietām un nerīko paraugprāvas.⁴⁷ Uz šķirisku pieeju vainīgo sodīšanā pastāvīgi norādīja

kā LPSR prokuratūra un Tieslietu ministrija, tā arī apriņķu/rajonu partijas komitejas. 1947. gadā vairāk uzmanības tika pievērsts lietām par “kulakiem”, kas neapstrādāja visu zemi, kā arī par lopu nokaušanu bez apriņķa iestāžu sankcijas. Sakarā ar nodokļu paaugstināšanu “kulakiem” daudzi bija spiesti nokaut lopus, lai pārdotu gaļu un ādas un iegūtu naudu. Savukārt varas iestādes, baidīdamās, ka tas var novest pie masveidīgas lopu izkaušanas, atļāva kaut lopus tikai retos gadījumos, turklāt ar veterinārārsta atļauju nepietika, bija nepieciešama apriņķa Lopkopības nodaļas atļauja. Visai interesants ir Valkas apriņķa prokurora palīga Naftola Gildina izteikums 1949. gada marta sākumā, ka “kolhoza lietas pagaidām vēl nav ienākušas, bet var sagaidīt, ka būs, būs lietas par lopu krišanu, kā arī lietas par masveidīgu lopu izkaušanu”⁴⁸, kas liecina, ka par gatavojamajām deportācijām un vispārējo kolektivizāciju prokuratūras darbinieki, vismaz partijas pirmorganizācijas sekretāra līmenī, zināja iepriekš. Jāatzīmē, ka deportācijas uzreiz pēc tām netiek pieminētas ne partijas pirmorganizāciju, ne arī apriņķa komiteju protokolos.

Kā norādīts iepriekš, pēc kolektivizācijas visai ātri priekšplānā izvirzījās “sociālistiskā īpašuma izlaupīšana” un kolhoza statūtu pārkāpumi.

Balvu rajona tiesas un prokuratūras partijas pirmorganizācijas sapulcē 1952. gada janvārī tautas tiesnesis Ņikitins atzīmēja, ka galvenais uzdevums tiesas un prokuratūras darbiniekiem ir pastiprināt sodu politiku (*карательная политика*) pret kolhozu īpašuma izlaupītājiem un lasīt lekcijas kolhozos par to, ka nevajag pārkāpt Lauksaimniecības arteļa statūtus.⁴⁹ Šīs tēmas pastāvīgi parādījās partijas pirmorganizācijas sapulcēs arī citu rajonu tiesas un prokuratūras partijas pirmorganizācijās. Prokuratūrai un tiesai šādus uzdevumus izvirzīja arī rajona partijas komitejas. Tā, piemēram, Kuldīgas rajona partijas komitejas birojs 1950. gada maijā, apspriežot jautājumu par stāvokli rajona kolhozos, cita starpā, uzlika par pienākumu rajona prokuroram sistemātiski meklēt vainīgos zaudējumu nodarīšanā kolhoziem un saukt pie kriminālatbildības, kā arī prokuroram atskaitīties reizi mēnesī rajona komitejas birojā.⁵⁰ Tā paša gada 7. jūlijā partijas organizācija atzīmēja, ka ir gūti zināmi panākumi šajā ziņā – ierosinātas krimināllietas pret diviem kolhoza priekšsēdētājiem, kuri ir notiesāti; prokuratūra bija ierosinājusi lietas par zaudējumu atlīdzināšanu trijiem kolhoziem. Par patvaļīgu siena plaušanu Raiņa vārdā nosauktajā kolhozā notiesāja trīs cilvēkus. Tiesas un prokuratūras darbinieki bija nolasījuši vairākas lekcijas kolhozos, kā arī notikušas pārrunas par statūtu pārkāpumiem. Tajā pašā laikā tika atzīmēts, ka kolhozos ir daudz lopu krišanas gadījumu, bet tiesās nav iesniegtas krimināllietas pret vainīgajiem.⁵¹

Tomēr jāatzīmē, ka dažādos rajonos vadības attieksme pret kolhoznieku sodīšanu acīmredzot tomēr atšķīrās, ar ko ir saistītas ievērojamās atšķirības ierosināto krimināllietu skaitā dažādos rajonos, arī sodu bardzība, piemēram, par kolhoza īpašuma neliela apjoma zādzībām.

Secinājumi

1. Vietējo prokuratūras un tiesas orgānu komplektēšanā 1944.–1953. gadā ir vērojamas zināmas likumsakarības. Sākoties Latvijas teritorijas otrreizējai padomju okupācijai, iedzīvotājiem, kas kara laikā bija atradušies Latvijas teritorijā, neļāva strādāt atbildīgā darbā tiesībsargājošajās iestādēs. Prokuratūras darbiniekus komplektēja no Sarkanajā armijā dienējušiem, pēc ievainojuma komisionētiem un juridiskos kursus beigušajiem, kā arī no personām, kurām bija kaut kāda saskare ar juridisko darbu. Tie bija gan 1940.–1941. gada aktīvisti Latvijā, gan Krievijas latvieši, gan arī cilvēki, kuriem iepriekš nebija nekādu saistību ar Latviju. Vietējā līmenī pirmajos pēckara gados zināmā mērā bija ierobežotas iespējas strādāt tiem, kuri nepārvaldīja latviešu valodu, tomēr tādi bija gan apriņķa prokurora, gan – vēl vairāk – prokurora palīgu un izmeklētāju statusā. Pakāpeniski prokuratūras un tiesu iestādēs sāka ieplūst juridiskajosursos sagatavoti vietējie iedzīvotāji. Izglītības līmeņa ziņā būtiskas izmaiņas notika tikai 50. gadu vidū, kad par galveno tiesas un prokuratūras kadru papildinājuma avotu kļuva Latvijas Valsts universitāte.

2. Prokuratūra apriņķa/rajona līmeņa justīcijas iestāžu vidū ieņēma augstāku stāvokli nekā tautas tiesas, jo veica pārraudzības funkcijas pār tām. Prokuratūras augstāko vietu hierarhijā noteica arī tas, ka apriņķa/rajona prokurors ietilpa LKP CK nomenklatūrā, bet tautas tiesneši – tikai vietējās partijas komitejas nomenklatūrā. Tajā pašā laikā prokuroriem bija zemāks statuss nekā Valsts drošības ministrijas pārstāvjiem un, neskatoties uz uzraudzības funkcijām pār miliciju, iekšlietu iestāžu vadītājiem.

3. Viens no prokuroriem un tautas tiesnešiem izvirzītajiem galvenajiem noteikumiem bija sadarbība ar apriņķa/rajona vadību, īpaši ar partijas komiteju. Neprasme, nevēlēšanās sadarbīties vai arī vienkārši sliktas personiskās attiecības varēja kļūt un bieži vien arī kļuva par iemeslu atcelšanai no amata. Ja prokuroriem bija lielākas iespējas aizstāvēt savu viedokli, tad tautas tiesneši atradās pilnīgā rajona vadības pakļautībā, jo no tās attieksmes bija atkarīga viņu izvirzīšana nākamajā termiņā. Tomēr arī prokuroru konfliktos ar vietējo partijas vadību zaudētāji parasti bija prokurori.

4. Apriņķa/rajona tautas tiesas un prokuratūras darbinieku galvenais uzdevums bija panākt Kompartijas un valdības nosprausto mērķu izpildi. Tie bija – maksimāla naturālo nodevu, darba kļaušu un naudas maksājumu ievākšana, kolektivizācijas sagatavošana, pēc tās pabeigšanas – kolhoznieku un kolhozu maksimālas ekspluatācijas nodrošināšana. Turklāt bija stingri jāvadās pēc šķiriskā principa. Ne vienmēr prokuratūras un tiesas darbinieki šos uzskatīja par galvenajiem uzdevumiem, taču viņiem pastāvīgi tika atgādināts tos paturēt redzeslokā. Vienlaikus apriņķa/rajona partijas komiteju un tiesas un prokuratūras partijas pirmorganizāciju dokumenti liecina, ka ne visu apriņķu/rajonu vadība piešķīra vienlīdz svarīgu nozīmi šiem jautājumiem. Arī dati par ierosinātajām

krimināllietām un notiesāto skaitu dažādos rajonos ir atšķirīgi.⁵² Tomēr jāievēro, ka aprīņķu/rajonu vadības iespējas veidot patstāvīgu politiku bija visai ierobežotas, tādēļ arī attieksme pret tiesas un prokuratūras darbu varēja atšķirties detaļās, bet ne galvenajās līnijās.

Atsauces un skaidrojumi

- 1 Sk.: *Bleiere D.* Tiesas un prokuratūras sistēma un tās darbinieki 1940.–1941. un 1944.–1953. gadā // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 7. sēj.). – Rīga, 2002, 368.–404. lpp.
- 2 Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-15500. f., 2. apr., 1706. l., 1.–4. lp.
- 3 Turpat, PA-P-134. f., 2. apr., 40. l., 1.–4. lp.
- 4 Turpat, 1., 2. lp.
- 5 Turpat, PA-15500. f., 2. apr., 1706. l., 1.–3. lp.
- 6 Turpat, PA-126. f., 4. apr., 41. l., 1., 2. lp.
- 7 Turpat, PA-15500. f., 2. apr., 3173. l., 3. lp.
- 8 Turpat, 2418. l., 1.–9. lp.
- 9 Turpat, 2287. l., 4.–6. lp.
- 10 Turpat, 1. apr., 2145. l., 1.–5. lp.
- 11 Turpat, PA-4125. f., 1. apr., 14. l., 214. lp.
- 12 Turpat, PA-2916. f., 1. apr., 5. l., 23. lp.
- 13 Turpat, 1221. f., 6. apr., 24. l., 9. lp.
- 14 Turpat, 26. l., 13. lp.
- 15 Turpat, 2. l., 134., 135. lp.
- 16 Turpat, 29. l., 18. lp.
- 17 Turpat, 2. l., 6. lp.
- 18 I grupa – Bauskas, Valmieras, Dagdas, Daugavpils, Dobeles, Jelgavas, Kandavas, Kārsavas, Kuldīgas, Krāslavas, Liepājas, Ogres, Preiļu, Rēzeknes, Rīgas, Saldus, Talsu un Cēsu rajona prokuratūras. II grupa – Abrenes, Alūksnes, Aizputes, Balvu, Valkas, Ventspils, Viļānu, Gaujienas, Grīvas, Gulbenes, Jēkabpils, Zilupes, Limbažu, Ludzas, Madonas, Maltas, Smiltenes, Tukuma un Cēsaines rajona prokuratūras. III grupa – Aknīstes, Alojās, Alsungas, Apes, Auces, Baldones, Varakļānu, Dundagas, Ilūkstes, Krustpils, Līvānu, Neretas, Pļaviņu, Priekules, Rūjienas, Saulkrastu, Siguldas, Skrundas, Elejas, Ērgļu, Jaunjelgavas rajona prokuratūras.
- 19 LVA, 1221. f., 6. apr., 2. l., 1., 2. lp.
- 20 Turpat.
- 21 Turpat, PA-15500. f., 2. apr., 2418. l.
- 22 Turpat, PA-120. f., 3. apr., 37. l., 5. lp.
- 23 Turpat, PA-15500. f., 2. apr., 2287. l., 18. lp.
- 24 Turpat, PA-120. f., 3. apr., 37. l., 3. lp.
- 25 Turpat, 5. l., 138. lp.
- 26 Turpat, 134., 135. lp.

- 27 Turpat, PA-4132. f., 1. apr., 1. l., 5.–7. lp.
- 28 Turpat, PA-120. f., 3. apr., 34. l., 30., 31. lp.
- 29 Turpat, 31. lp.
- 30 Turpat, 29. lp.
- 31 Turpat, PA-15500. f., 2. apr., 1706. l., 10. lp.
- 32 Turpat, PA-126. f., 6. apr., 77. l., 10., 11. lp.
- 33 Turpat, 2., 3. lp.
- 34 Turpat, PA-4132. f., 1. apr., 4. l., 28.–31. lp.
- 35 Turpat, 10. l., 13.–17. lp.; 4. apr., 6. l., 17. lp.
- 36 Turpat, 1. l., 5., 6. lp.
- 37 Turpat, 938. f., 3. apr., 37. l., 50. lp. o. p.
- 38 Turpat.
- 39 Turpat, PA-7170. f., 1. apr., 1. l., 2. lp.
- 40 Turpat, PA-2916. f., 1. apr., 5. l., 37. lp.
- 41 Turpat, 270. f., 2. apr., 6217. l., 7. lp.
- 42 Turpat, PA-120. f., 3. apr., 5. l., 133. lp.
- 43 Turpat, PA-1493. f., 1. apr., 1. l., 8. lp.
- 44 Turpat, 938. f., 3. apr., 10. l., 30. lp., 30. lp. o. p.
- 45 Turpat, PA-4125. f., 1. apr., 14. l., 247. lp.
- 46 Turpat, PA-1493. f., 1. apr., 1. l., 9. lp.
- 47 Turpat, 14., 15. lp.
- 48 Turpat, 4. l., 2. lp.
- 49 Turpat, PA-7170. f., 1. apr., 2. l., 1. lp.
- 50 Turpat, PA-4132. f., 1. apr., 5. l., 14. lp.
- 51 Turpat, PA-7170. f., 1. apr., 2. l., 7., 8. lp.
- 52 Par tiesu praksi šajās lietās sk.: *Bleiere D.* Represijas pret zemniecību Latvijā 1944.–1953. gadā // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001, 571.–578. lpp.

Daina Bleiere

People's Judges' and Prosecutors' Offices Functioning in the Rural Districts of Latvia (1944–1953)

Summary

The main sources for the article were archive files of the District Committees of the Communist Party of Latvia, as well as documents of the CPL primary organisations of justice institutions. These documents show that in 1944–1945 as well as in the first post-war years persons who had remained in the territory of Latvia during the war (except former Soviet partisans and some other rare exceptions) were not allowed to responsible positions in the

people's courts as well as in the Prosecutor's Office. All these positions were filled either with local people who had fought on the Soviet side or worked in the Soviet Union during the war, or with people who were sent from other republics after the war or non-Latvians demobilised in Latvia from the Red Army. Latvians who during the German occupation had remained in Latvia started to work in courts and Prosecutor's Office on more massive scale only in the 50s – mainly young people who had graduated from the Latvian State University and did not have any "political past." Characteristic feature of the period under investigation is that there were rather few women employed in local justice institutions. Although in the 1940s and 1950s in the rural districts it was difficult to fulfil their functions for persons who were not fluent in Latvian, there were many of them, especially among District Prosecutor's deputies and investigators.

At the local level the Prosecutor's Office had stronger official position than People's Court. District Prosecutor was included in the CPL CC nomenclature, while people's judges – only in District Committee nomenclature. District Prosecutor formally had some degree of independence from local authorities due to the fact that LSSR Prosecutor's Office was directly subordinated to Moscow. However, Prosecutor's position was weaker in comparison with District State Security representative as well as Head of Militia (NKVD District office). Several conflicts between District Prosecutor and District Party Committee Secretary, analysed in the paper, show that in all cases Prosecutor lost even if he was backed by Prosecutor of the LSSR. District Party Secretary was in fact a kind of local totalitarian ruler, and LSSR Prosecutor's Office had to take into account his/her opinion on its representatives.

Documents show that judges and prosecutors in rural districts often perceived their main task as fight against criminality, but local party authorities were of opinion that justice had to concentrate on repressions against farmers who were not fulfilling their duties and obligations to the state, as well as *kulaks*, on ensuring of collectivisation, but after collectivisation – on *kolkhoz* members who were breaching collective farm statutes. Often this also was a source of tension between local party and justice authorities.

Jānis Riekstiņš

Deportēto Latvijas pilsoņu centieni atgūt zaudēto īpašumu (1953–1959)

Latvijas iedzīvotāju 1941. gada 14. jūnija, 1945. gada 5.–6. februāra un 1949. gada 25. marta deportācijas pēdējos gados ir piesaistījušas vairāku mūsu valsts pētnieku uzmanību. Tā tapuši vairāki nozīmīgi darbi,¹ tomēr atsevišķi šā genocīda nozieguma aspekti pagaidām pētījumos plašāk nav aplūkoti.

Arhīvu dokumenti apliecina, ka vienlaikus ar daudzu tūkstošu Latvijas iedzīvotāju aizvešanu uz Sibīrijas specnometinājuma vietām plašas deportācijas akcijas notikušas arī citos PSRS reģionos. Par to stāsta igauņu pētnieces Hildas Sabo sagatavotais dokumentu krājums “VÕIMATU VAIKIDA. Невозможно молчать”², moldāvu pētnieka V. Pasata plašā dokumentu publikācija “Moldovas vēstures smagās lappuses, 1940–1950”³, vēstures zinātņu doktora N. Bugaja sastādītais dokumentu krājums “Josifs Staļins – Lavrentijam Berijam: “Viņus vajaga deportēt...: Dokumenti, fakti, komentāri”⁴. Daudzi ar deportācijām un to seku likvidāciju saistītie dokumenti publicēti Krievijas prezidenta Politisko represiju upuru rehabilitācijas komisijas sagatavotajos dokumentu krājumos “Rehabilitācija: kā tas bija”⁵. Vērtīgas liecības par šo tēmu atrodamas arī vairākās citās publikācijās.

Šī pētījuma mērķis ir noskaidrot minētajās deportācijās aizvesto Latvijas iedzīvotāju atstātās mantas izlietošanu, it sevišķi no specnometinājuma uzskaites noņemto un no PSRS Iekšlietu ministrijas iestāžu administratīvās uzraudzības atbrīvoto personu centienus atgūt kādreiz tām nelikumīgi atņemto īpašumu. Šis jautājums līdzšinējās publikācijās plašāk aplūkots nav.

Pētījuma sagatavošanai galvenokārt izmantoti šādi Latvijas Valsts arhīva fondi: 270. (LPSR Ministru Padome), 856. (LPSR Augstākā tiesa), 1224. (LPSR prokuratūra), 327. (LPSR Finanšu ministrija), 101. (LKP Centrālā komiteja), kā arī 1987. (1941. gada 14. jūnijā deportēto iedzīvotāju arhīva lietas), 1994. (1945. gada 5.–6. februārī deportēto iedzīvotāju arhīva lietas) un 1894. (1949. gada 25. martā deportēto iedzīvotāju arhīva lietas) fonds.

Noteikumi par 1941. gada 14. jūnijā deportēto iedzīvotāju atstātā īpašuma izlietošanu

Gatavojot tā saucamo sociāli bīstamo elementu, “kulaku” vai kādas citas padomju komunistiskajam režīmam nevēlamas iedzīvotāju kategorijas deportāciju, PSRS varas iestādes parasti ar dažādiem lēmumiem, rīkojumiem un instrukcijām noteica, kādas un cik daudz mantu izsūtāmais drīkst ņemt līdzi, kā arī kārtību, kādā jāizlieto aizvesto dzīvesvietās palikušais īpašums. Saskaņā ar PSRS valsts drošības tautas komisāra vietnieka I. Serova (1905–1990) 1941. gada februāra instrukciju “Par deportācijas veikšanas kārtību, lai no Lietuvas, Latvijas un Igaunijas izsūtītu pretpadomju elementus” izsūtāmajiem bija atļauts ņemt līdzi mājturības lietas, kuru svars nepārsniedza 100 kilogramu. Lauksaimniekiem bija atļauts ņemt līdzi arī sīko lauksaimniecības inventāru – cirvjus, zāģus un citas lietas.⁶

Citu gadu deportācijās šis līdzņemamo lietu svars bija noteikts citāds.

Tomēr jānorāda, ka nekāds PSRS centrālo iestāžu oficiāls lēmums par izsūtīto palikušās mantas konfiskāciju un tās izlietošanas kārtību tolaik – 1941. gadā netika pieņemts. Toties visai aktīvi rīkojās Latvijas varas iestādes. Tā, piemēram, 1941. gada jūnija sākumā sagatavotajā dokumentā “Pasākumi izsūtīto īpašuma realizācijas organizācijai” bija paredzēta speciālas komisijas izveidošana LK(b)P Centrālajā komitejā, kā arī Rīgas pilsētas izpildu komitejas, rajonu un apriņķu komisiju izveidošana, kurām vajadzēja gādāt par to izsūtīto personu, kuras dzīvoja Latvijas pilsētās, īpašuma uzskaiti un realizāciju. Bija noteikts arī tas, kāds “nestrādājošo izsūtīto elementu īpašums” paredzēts izņemšanai par labu valstij.⁷ Šajās komisijās sastāvēja Latvijas Komunistiskās (boļševiku) partijas, lekšlietu tautas komisariāta, Tirdzniecības tautas komisariāta, kā arī padomju iestāžu pārstāvji. Tika sagatavota “Instrukcija izsūtīto īpašuma un saimniecību uzskaitē un izmantošanai”, attiecināta uz izsūtīto zemnieku t.s. kulaku mantu. Saskaņā ar šo instrukciju katrai pagasta komisijai bija jāstādā sīks un pilnīgs izsūtīto īpašuma apraksts. Apraksta sastādīšanā bija jāpiedalās tai personai, kurai izsūtītais bija uzticējies sava īpašuma realizēšanu. Gadījumā, ja izsūtītais nevienu netika pilnvarojis, šādu personu vajadzēja norīkot pagasta izpildu komitejai. Komisijai bija jāstādā trīs īpašuma saraksti:

1. Personiskais sadzīves īpašums (mēbeles, apģērbs, virtuves trauki un citi personiskās lietošanas priekšmeti, produkti un citi sadzīves materiāli).
2. Dārglietas, dārgmetāli (zelts, sudrabs un platīns), dārgakmeņi, kristāls, vērtīgas gleznas un citi augstvērtīgi priekšmeti, mūzikas instrumenti.
3. Ražošanas īpašums un inventārs, ēkas, darba un produktīvie lopi, ražošanas inventārs un mašīnas, sēklas materiāls, citi ražošanas materiāli, zeme un sējumi.

Personisko sadzīves īpašumu uzticības personām vajadzēja pārdot tieši vai komisijas veikalā un naudu, kura tiku saņemta, uzticības personai nosūtīt izsūtītajam pēc adreses, kuru norādītu Valsts drošības tautas komisariāts.⁸ 2. sarakstā ierakstītās dārglietas bija jānodod aprinča izpildu komitejas Finanšu daļā, bet ražošanas īpašums un inventārs, kā arī ražošanas materiāli un sējumi tika uzskatīti par nacionalizētiem un pārdošanai netika pakļauti.⁹

Šajā laikā tika sagatavots arī LPSR Tautas Komisāru Padomes rīkojuma projekts par izsūtīto īpašuma izņemšanu un realizāciju, kurā bija noteikts, ka nacionalizējot ir paredzēts ņemt šādu īpašumu:

- a) ražošanas darbnīcas, tirdzniecības un citas iestādes ar iekārtām;
- b) zemnieku sētu un lauksaimniecības iestāžu īpašums, konkrēti: ēkas, darba un produktīvie lopi, lauksaimniecības mašīnas un rīki, sējumi, visa veida transportlīdzekļi;
- c) greznuma priekšmeti un dārglietas – zelts, sudrabs, platīns un tā izstrādājumi, dārgakmeņi, pērles, porcelāna, kristāla, perlamutra, bronzas, zilonkaula un citi mākslinieciski izstrādājumi;
- d) mājturības īpašums – antīkās mēbeles, sarkankoka un Karēlijas bērza mēbeles, klavieres, pianīni un citi mūzikas instrumenti, radiouztvērēji, stikla antīkie trauki, mākslinieciskie izstrādājumi (ar rokām veidotas gleznas, gravīras, skulptūras u.c.) un paklāji, kažokādas un kažokādu apģērbs: no sabuļa, melnbrūnās lapsas, jenota, bebra, karakula, šinšillas, kotika un pērtiķa ādas, izņemot stipri nonēsātas un nobružātas lietas; visāda veida optiskie izstrādājumi (fotoaparāti, tālskati, mikroskopi u.c.), bibliotēkas, medicīnas kabinetu iekārtas un citi medicīnas instrumenti;
- e) rūpniecības produkcijas rezerves.

Viss uzskaitē ņemtais īpašums bija jānodod finanšu nodaļām realizācijai.¹⁰

Tā kā tolaik visos svarīgākajos jautājumos vadošie norādījumi tika saņemti no Maskavas, var pieņemt, ka arī par deportēto mantas izlietošanu LPSR varasvīri tādus tika saņēmuši, kaut gan pagaidām šādus dokumentus arhīvos nav izdevies atrast.

Jānorāda, ka daudzi izsūtītie jau bija aplaupīti un izputināti, izpildot LPSR Tautas Komisāru Padomes un LK(b)P CK lēmumu "Par vērtību un īpašuma nacionalizāciju bijušajiem īpašniekiem, tautas ienaidniekiem, augļotājiem un citiem nestrādājošiem elementiem",¹¹ ko veica 1941. gada aprīlī. "Instrukcijā par bijušo īpašnieku, tautas ienaidnieku, augļotāju un citu nestrādājošo elementu vērtību nacionalizācijas kārtību un termiņiem" bija noteikts, ka "*nacionalizācijai ir pakļautas visas vērtības un mantas, kuras sadzīvē ir liekas, un tieši: izstrādājumi no platīna, zelta, sudraba, valūta, pulksteņi, servīzes, kristāls. Dārgakmeņi – aproces, gredzeni, kaklarotas, piespraudes, auskari, mākslinieciskas gleznas, paklāji, audumi, apģērbs, mēbeles, mūzikas instrumenti, dažādas mašīnas, produkti vairāk par nedēļas krājumu, grāmatas utt.*"¹²

Šā iemesla dēļ 1941. gada 14. jūnijā, kad izsūtāmo dzīvokļos ieradās mantu ap-rakstīšanas komisijas, tie izrādījās gandrīz tukši.

Daudzas vērtīgas mantas Valsts drošības tautas komisariāta operatīvo grupu darbinieki, kuri deportējamos arestēja un aizturēja, aizveda uz Valsts drošības tautas komisariāta pilsētu un apriņķu daļām, daļu atstāja aizzīmogotos dzīvokļos, bet zināmu daļu piesavinājās paši. Tā kā nedēļu pēc 14. jūnija deportācijas sākās Vācijas uzbru-kums PSRS, visa izsūtīto atstātā "realizācijai paredzētā manta" veikalos netika izpārdota.

Jautājums par 1941. gada 14. jūnijā izsūtīto mantu aktualizējās pēc Otrā pasaules kara. LPSR Augstākās Padomes Prezidija sekretārs K. Prieže (1907–1977) 1946. gada 4. maija vēstulē PSRS Ministru Padomes Juridiskajai daļai šajā sakarā rakstīja:

"Latvijas PSR Augstākās Padomes Prezidijam darbā nākas saskarties ar jautāju-miem, kā rīkoties ar īpašumu, kuru Latvijas PSR atstājušas 1941. gada jūnijā (līdz kara sākumam) administratīvā kārtā uz PSRS aizmugures apgabaliem izsūtītās personas. Dažos gadījumos izsūtītie pilnvaroja savus tuviniekus vai trešās personas pārvaldīt atstāto mantu. Jautājums galvenokārt attiecas uz tām administratīvā kārtā izsūtītajām personām, kuras vispār netika tiesātas un attiecībā uz kurām nav tiesas lēmuma par mantas konfiskāciju, pie tam – īpašnieki vēl ir dzīvi un sarakstās ar saviem tuviniekiem vai paziņām, kuri dzīvo Latvijas PSR. [..]

*Lūdzu paziņot, vai minētais jautājums tiek regulēts kaut kādos Vissavienības likumdošanas aktos, un pozitīvas atbildes rezultātā izsūtīt attiecīgos likumdošanas aktus dienesta lietošanai."*¹³

Kā jau norādīts, nekādi Vissavienības likumdošanas akti par šo jautājumu tolaik netika pieņemti, tādēļ LPSR Augstākās Padomes Prezidijs vairākus gadus sarakstījās ar LPSR Ministru Padomi, LPSR prokuratūru un LPSR Augstāko tiesu, līdz LPSR Augstākās Padomes Prezidija 1949. gada marta dekrēta projektā "Par to vācu tautības personu un citu pilsoņu īpašumu, kuri administratīvā kārtā izsūtīti no Latvijas PSR par padomju varai naidīgo darbību 1940.–1941. gadā" tika ierakstīts, ka šis īpašums ir "nacionalizējams un ieskaitāms valsts īpašuma fondā"¹⁴.

Šajā laikā neviens lūgums par 1941. gada jūnijā deportētajiem atņemtās mantas atdošanu viņu radniekiem netika ievērots.

Noteikumi par 1949. gada 25. martā deportēto iedzīvotāju atstātā īpašuma izlietošanu

1949. gadā tika iecerēta, sagatavota un īstenota visplašākā Latvijas iedzīvotāju deportācijas akcija. Saskaņā ar PSRS Ministru Padomes 1949. gada 29. janvāra lēmumu nr. 390-138ps PSRS Valsts drošības ministrijai tika uzdots izsūtīt no Latvijas PSR "kulakus ar ģimenēm, tādu bandītu, nacionālistu ģimenes, kuri atrodas nelegālā

stāvoklī, nošauti bruņotās sadursmēs, notiesāto bandītu ģimenes, legalizējušos bandītus, kuri turpina naidīgu darbību, un viņu ģimenes, kā arī represēto bandītu atbalstītāju ģimenes”¹⁵.

Šajā laikā deportācijas notika arī Igaunijā un Lietuvā, bet nedaudz vēlāk Moldāvijā, Krievijas Pleskavas apgabalā, kā arī vairākos citos PSRS reģionos.

PSRS Ministru Padome noteica, ka “izsūtītajiem ir atļauts ņemt līdzi viņiem personiski piederošas vērtislietas, sadzīves priekšmetus (apģērbu, traukus, sīko lauksaimniecības, amatniecības un mājturības inventāru) un pārtikas rezervi katrai ģimenei līdz 1500 kilogramiem”¹⁶.

Daudzām ģimenēm tik daudz mantu nemaz nebija, un tajās nedaudzajās minūtēs, kurās bija jāsakravājas, nekādu lielo mantu daudzumu nevarēja nemaz savākt.

LPSR Ministru Padome 1949. gada 17. martā, laikā, kad LPSR Valsts drošības ministrijas darbinieki jau bija sagatavojuši visas izsūtāmo uzskaites lietas, pieņēma lēmumu nr. 282 “Par kulaku ģimeņu izsūtīšanu ārpus Latvijas PSR”, ar kuru noteica, ka specnometinājumā ir jāizsūta “10 000 kulaku ģimeņu”¹⁷. Šajā lēmumā par “bandītu” un “nacionālistu” ģimeņu izsūtīšanu nekas nebija teikts, taču izsūtīja arī tās. 1949. gada 24. martā LPSR Ministru Padome pieņēma lēmumu nr. 297 par izsūtīto mantas konfiscēšanu un izlietošanu, kurā norādīts:

[..]

1. *Izsūtāmo īpašumu, izņemot to, kuru izsūtāmie ņem līdzi, konfiscēt.*

Izsūtāmo īpašumu izlietot valsts saistību parāda kārtējo maksājumu dzēšanai; pēc parādu un kārtējo maksājumu dzēšanas daļa īpašuma (dzīvojamās un saimniecības ēkas, ražošanas uzņēmumi, lauksaimniecības un amatniecības inventārs, kā arī lopī) jānodod bez atlīdzības kolhoziem un jāieskaita nedalāmajā fondā.

Pārējais īpašums un kartupeļi jānodod finanšu iestādēm realizācijai.

Pārtikas un lopbarības graudi un tehniskās kultūras jānodod valstij (Labības sagādes kantorim).”¹⁸

Par izsūtīto “bandītu” un “nacionālistu” ģimeņu mantas konfiskāciju PSRS Valsts drošības ministrijas Sevišķā apspriede lēmumus pieņēma galvenokārt 1949. gada rudenī, kad šīs ģimenes jau atradās Sibīrijā nometinājumā.

Konfiscētā īpašuma aprakstīšana, saglabāšana un izpārdošana laukos tika uzdota apriņķu un pagastu izpildu komitejām, kuras savukārt šim darbam norīkoja atbildīgos pilnvarotos un izveidoja īpašas komisijas.

Līdz 1949. gada 20. aprīlim komisijas izsūtītajiem bija konfiscējušas 12 280 zirgu, 23 995 govīs, 13 653 jaunlopus, 1666 kumeļus, 10 655 cūkas, 8627 sivēnus līdz sešu mēnešu vecumam, 23 730 aitas un kazas, 10 110 jēru līdz viena gada vecumam, 6254 lauksaimniecības mašīnas, 25 810 lauksaimniecības inventāra.¹⁹ Līdz 1949. gada

26. augustam LPSR finanšu iestādes bija ņēmušas uzskaitē izsūtīto personu saimniecībās konfiscēto īpašumu pēc 13 723 aktiem, ar pagaidu novērtējumu par summu 152 593 000 rubļu, to skaitā ēkas par summu 99 633 000 rubļu, lauksaimniecības inventāru par 5 967 000 rubļu, lopus par 28 813 000 rubļiem, lopbarību par 1 101 000 rubļu, graudus un lopbarības graudus par 1 540 000 rubļu un citu īpašumu par summu 15 539 000 rubļu (pēc tālaika cenām).²⁰ Vēl līdz 1949. gada 25. marta deportācijai daudzas “kulaku” saimniecības parādu dēļ bija pilnīgi izputinātas. Tā, piemēram, 1948. gada ceturtajā ceturksni īpašums tika atņemts 4296 “kulaku” saimniecībām, t.sk. 4444 zirgi, 6282 govis, 10 579 citi lopi, bet 1063 saimniecībām pēc tiesas lēmuma vēl bija jāatņem 644 zirgi, 998 govis un 1560 citu lopu, tiesās bija jāizskata 1516 “kulaku” – parādnieku lietas.²¹

Ieņēmumi no izsūtīšanas laikā konfiscētā īpašuma realizācijas galvenokārt nonāca Vissavienības budžetā, bet ēkas daudzos gadījumos kolhoziem un citām organizācijām tika nodotas formāli, tās kļuva nederīgas un vēlāk, veicot meliorācijas darbus, tika nojauktas. Sakarā ar lopu konfiskāciju izsūtīto saimniecībās lopu sagādes kantoru bāzes bija pārpildītas. Šā iemesla pēc Latvijas republikāniskā Lopu sagādes kantora pārvaldnieks Kurenkovs Latvijas dzelzceļa pārvaldes priekšniekam Bondarenko un LPSR Ministru Padomei pieprasīja 179 slēgtos vagonus, lai lopus izvestu uz citiem PSRS rajoniem.²² Izsūtīto konfiscētais īpašums (mēbeles, apavi, apģērbs, trauki u.c.) ar aktu tika nodots patērētāju biedrībām un invalīdu arteļiem, tos brīvi pārdodot iedzīvotājiem. Daudzos gadījumos izsūtīto atstāto mantu izsaimniekoja un izlaupīja Valsts drošības ministrijas operatīvo grupu darbinieki vai arī mantu aprakstīšanas komisijas locekļi.

1949. gada 25. martā kopā ar LPSR Valsts drošības ministrijas operatīvajām grupām pagastos ieradās arī republikānisko un apriņķu iestāžu pilnvarotie, kuriem bija uzdots organizēt izvesto ģimeņu palikušās mantas uzskaiti, apsardzi un aprakstīšanu.

LK(b)P Cēsu apriņķa komitejas un izpildu komitejas pilnvarotais Kūduma pagastā M. Eglītis atskaitē par savu līdzdalību deportācijas akcijā rakstīja:

“Kūduma pagastā es iebraucu 1949. gada 25. martā, pulksten 3.30 no rīta, un tūdaļ stājos sakaros ar pagasta partorgu un operatīvās grupas karaspēka virsniekiem, lai saskaņotu darbu un panāktu vienlaicīgu un sekmīgu uzdevuma veikšanu. Pēc dotiem norādījumiem man bija jāizved ar aktīvu izskaidrošanas darbs un jādod norādījumi par aizvesto budžu saimniecību aprakstīšanu, bet šeit nepanācu vienošanos. Grupas virsnieki ar kapteini Tarasovu priekšgalā man aizliedza šādu kopēju instruktāžu izvest, varēju instruēt tikai aktīvistus, kas bija piekomandēti katrai grupai atsevišķi, kad tie tieši izgāja izpildīt uzdevumu.

Dotos norādījumus par vienlaicīgu saimniecību aprakstīšanu šie aktīvisti nebija izpildījuši, jo karaspēka grupas vadība pēc sava uzdevuma izpildīšanas tos vienkārši vedusi sev līdzī. Tamdēļ aizvesto budžu saimniecības varēja aprakstīt tikai pēc tam, kad šī karaspēka grupa savu uzdevumu bija izpildījusi. Lai nodrošinātu aprakstāmo saimniecību mantu no izzagšanas, tūliņ tur nosūtījām uzticamus aktīvistus kā sargus. Pēc tam sastādījām 2 komisijas, kuras sāka aprakstīšanu. Šīs komisijas savu darbu beidza 27. martā. Slikti gāja ar mantas novērtējuma un nodošanas aktu sastādīšanu, jo šeit mums bija jāstrādā tikai vienai komisijai, jo Patērētāju biedrība bija atsūtījusi tikai vienu pārstāvi. Tāpat strādāja tikai viens Finanšu daļas pārstāvis. Šos aktus tamdēļ beidzām sastādīt tikai 30. martā ..”²³

Daudzos gadījumos aizvesto atstātā manta tika izlaupīta, izvazāta vai nopirkta par stipri pazeminātu cenu.

1949. gada 25. martā no Viļakas apriņķa Balvu pagasta reizē ar citiem zemniekiem izsūtīja arī E. Priedīti un A. Apini. Tikko viņi bija aizvesti, tā šajās mājās ieradās vietējie varasvīri un sāka izlaupīt palikušo mantu. Sagādes aģents paņēma velosipēdu, speķi un drēbes, bet Balvu ciema padomes priekšsēdētājs Tiltiņš no Apiņa mājām aizveda veselu vezumu mantu.²⁴ Rīgas apriņķa Babītes pagastā sovhoza “Saliena” brigadieris V. Zubkovs un šī sovhoza strādnieks A. Gorbačevs – mantu aprakstīšanas komisijas locekļi – izsūtītā Klīves saimniecībā piesavinājās mantas par 5000 rubļiem. Mašīnu un celtniecības rūpnīcas palīgsaimniecības direktors P. Šrubs un šā sovhoza strādniece M. Ļevicka izsūtītā Skauda mājās piesavinājās drēbes un citas mantas par 15 000 rubļiem. Sovhoza “Saliena” brigadieris S. Muranovs, strādnieki P. Kuzmins un Ņ. Zvereva izsūtītā Velciņa mājās piesavinājās dažādas mantas par 15 000 rubļiem. Pavisam šajā pagastā aprakstīšanas laikā tika izlaupītas izsūtīto mantas par 60 000 rubļiem.²⁵ Valmieras labošanas darbu nometnes nr. 2 vada komandieris M. Donskihs 1949. gada 27. martā izsauca uz savu dzīvokli ieslodzīto Kasparoviču un lika sajūgt zirgu. Tad M. Donskihs, viņa sieva un Kasparovičs aizbrauca uz Valmieras pagasta Aizupju mājām pie pilsoņa Alfrēda Čulīša. Mājās tolaik bija tikai A. Čulīša māte – 87 gadus veca vecenīte. M. Donskihs lika viņai pārdot mantas, bet vecā sieviņa atbildēja, ka tās mantas neesot viņas un pārdot viņa neko nevarot. Tad Donskihs paskaidroja: “Saimniekus paņēma, un atpakaļ viņi nekad neatgriezīsies.” Atbraucēji piekrāva mantām pilnu vezumu un aizbrauca. Ieradies nometnē, Donskihs izsauca šoferi Šemetovu un seržantu Saveļjevu un brauca atkal uz A. Čulīša mājām pēc mantām. 1949. gada 25. martā šajās mājās daudz mantu jau bija piesavinājies tās pašas nometnes uzraugs seržants M. Osipovs.²⁶ Cēsu apriņķī izsūtīto mantu piesavināšanās bija izplatīta tik plaši, ka LK(b)P CK 1949. gada 1. jūnija lēmumā bija spiesta norādīt: “Uzskatīt par pierādītu, ka Cēsu apriņķī ir pieļauta kulaku saimniecībām konfiscētā īpašuma masveidīga izsaimniekošana. Tajā

izrādījās iejaukti arī vairāki apriņķa partijas un padomju darbinieki, kuri, neraugoties uz LK(b)P CK kategorisko aizliegumu, paņēma šo īpašumu savā personīgā lietošanā par pazeminātu vērtību vai pat bez jebkāda novērtējuma un samaksas.²⁷ Šās lietas izmeklēšana un izsūtīto mantas izlaupišanas un izsaimniekošanas apjoma noskaidrošana turpinājās vairākus gadus.

Izsūtīto īpašums visvairāk tika nodots vietējiem kolhoziem, kā arī labības sagādes kantoriem un lopu sagādes kantoriem, bet liela daļa – izlaupta.

1941. gada 14. jūnijā izsūtīto un tiesāto iedzīvotāju centieni atgūt zaudēto īpašumu

Gan 1941. gada 14. jūnijā, gan arī 1949. gada 25. martā deportētajiem noņemamuma vietās tika paziņots, ka viņi ir izsūtīti “uz mūžīgiem laikiem”. Tāpat cerību kādreiz atkal atgriezties dzimtenē viņiem tolaik nebija nekādu. Stāvoklis tomēr būtiski mainījās 1953. gadā pēc J. Staļina (1879–1953) nāves. Staļinisma pakāpeniska demontāža un politiskā režīma zināma liberalizācija izmainīja arī specnometināto stāvokli – tika mīkstināts noņemamuma režīms, no specnometinājuma uzskaites noņēma bērnus, brīvāka kļuva pārvietošanās, plašākas kļuva iespējas mācīties augstskolā un mainīt darbavietu.

Pakāpeniski sākās arī dažu specnometināto kategoriju atbrīvošana. Tā tomēr nekādā veidā neparedzēja viņu rehabilitāciju un nelikumīgi atņemtā īpašuma atdošanu. Tā, piemēram, 1955. gada 11. novembrī PSKP CK Prezidijs apstiprināja PSRS Ministru Padomes lēmuma projektu “Par dažu specnometināto kategoriju noņemšanu no uzskaites”. Šā lēmuma 2. punktā norādīts: “*Noteikt, ka personas, kuras ir noņemtas no uzskaites un atbrīvotas no lešlietu ministrijas administratīvās uzraudzības, var dzīvot jebkurā valsts vietā, izņemot to apgabalu (novads, autonomā republika), kur viņi dzīvoja līdz izsūtīšanai. Dzīvojamās mājas un citas telpas, kuras piederēja no specnometinājuma atbrīvotajiem viņu agrākajās dzīvesvietās līdz izsūtīšanai, atpakaļ nav jāatdod.*”²⁸

Šādi aizliegumi tika saglabāti arī citos lēmumos un dekrētos, kas attiecās uz dažādu izsūtīto kategoriju atbrīvošanu no specnometinājuma.

Aizliegums atgriezties agrākajās dzīvesvietās bija tieši saistīts ar nevēlēšanos atdot izsūtītajiem dzīvojamās mājas, dzīvokļus, kā arī citu kādreiz atņemto īpašumu. Izņēmumi sākumā tika pieļauti tikai tajā gadījumā, ja varas iestādes atzina, ka izsūtīšana notikusi “nepamatoti un kļūdas dēļ”. Tā, piemēram, LPSR Ministru Padome 1954. gada 23. augustā atļāva Talsu rajona izpildu komitejai atdot V. Lūrei agrāk Mērsraga pagastā piederējušo īpašumu un LPSR Finanšu ministrijai atmaksāt tā realizācijas vērtību.²⁹ Tajā pašā dienā tika pieņemts LPSR Ministru Padomes rīkojums

par dzīvojamās mājas, vienas govns un vienas aitas atdošanu J. Kivkucānam Balvu rajonā.³⁰ Ar LPSR Ministru Padomes 1954. gada 23. septembra rīkojumu LPSR Finanšu ministrijai tika uzdots atmaksāt realizētā īpašuma vērtību Līnai Liberei Rīgā, Suvorova ielā 3, dz. 12a, un A. Rozenbergam Rīgā, Lāčplēša ielā 29, dz. 16.³¹ Taču tie tomēr bija tikai atsevišķi izņēmumi, kuri galvenokārt attiecās uz pēckara gados izsūtītajiem.

Tolaik ne tiesām, ne prokuratūras iestādēm nebija konkrētu, konsekventu norādījumu par to, kā būtu jārisina strīdi par īpašuma atdošanu no specnometinājuma atbrīvotajiem. Ar šiem jautājumiem vajadzēja nodarboties prokuratūras un tiesu uzraudzības daļām civillietās, taču tām nebija nekādas prakses un pieredzes, kā šos jautājumus risināt. Varas iestādēm nebija skaidrs arī pats rehabilitācijas jēdziens. Tādēļ nereti atgriešanās atļaujas tiesa noformēja kā rehabilitāciju, kam sekoja izsūtītā prasība atdot īpašumu vai atmaksāt tā kompensāciju. Šajos jautājumos vietējās iestādes vadījās pēc dažādiem PSRS prokuratūras norādījumiem, taču tie tomēr nebija oficiāli likumdošanas akti.

Tālaika PSRS likumdošana faktiski neparedzēja dzīvesvietas izvēles ierobežojumus tām personām, kuras bija izcietušas sodu, taču tie tika plaši piemēroti. Uz to norādīja arī PSKP CK komisija 1955. gada novembra ziņojumā PSKP CK par Lielā Tēvijas kara dalībnieku un citu specnometināto kategoriju noņemšanu no uzskaites. Tajā teikts: *"[...] Ievērojot, ka patlaban minēto pilsoņu turēšana specnometinājumā nav nepieciešama, uzskatām par iespējamu noņemt viņus no Iekšlietu ministrijas iestāžu administratīvās uzraudzības, bez tiesībām atgriezties agrākajā dzīvesvietā un tiesībām prasīt dzīvojamo un citu ēku atdošanu, kuras viņiem piederēja līdz izsūtīšanai.*

Daži mūsu ieteiktie ierobežojumi ir saistīti ar to, ka no uzskaites noņemto atgriešanās agrākajās dzīvesvietās izraisīs viņu pretenzijas uz agrāk piederējušām dzīvojamām un citām telpām, kuras savulaik tika atdotas kolhozniekiem, strādniekiem un kalpotājiem un kurās tie pēdējos 10 gados ir ieguldījuši ievērojamus materiālos līdzekļus, lai šīs telpas atjaunotu un uzturētu.

Sakarā ar to uzskatām par mērķtiecīgu uzdot PSRS Iekšlietu ministrijai nodrošināt stingru pasu režīma ievērošanu no specnometinājuma atbrīvotajām personām."³²

Tas nozīmēja raudzīties, lai no specnometinājuma atbrīvotajiem neļautu atgriezties agrākajās dzīvesvietās, bet atgriešanās gadījumā viņus no turienes izraidīt.

Tolaik specnometinājumā atradās simtiem tūkstošu vāciešu, tatāru, čečenu, balkāru, kā arī citu tautību pārstāvju, kuru agrākajās dzīvesvietās bija apmetušies pārceļotāji no citiem PSRS reģioniem. Varas iestādes baidījās no tā, ka izsūtīto masveida atgriešanās radīs nesamierināmus konfliktus, kā patiesībā daudzās vietās arī notika.

Izsūtīto centienos atgūt kādreiz atņemto īpašumu būtiska nozīme bija tiem likumdošanas aktiem, ar kuriem pakāpeniski tika likvidēta PSRS represīvā sistēma. Sakarā ar to, ka 1953. gada 1. septembrī PSRS Augstākās Padomes Prezidijs pieņēma dekrētu par PSRS Iekšlietu ministrijas Sevišķās apsardzes likvidēšanu, PSRS Iekšlietu ministrs un PSRS ģenerālprokurors izdeva pavēli, ar kuru uzdeva savienoto republiku Iekšlietu ministriju un prokuratūru darbiniekiem slēdzienus par 30. gados Iekšlietu tautas komisariāta "trijnieka" notiesāto personu iesniegumiem un sūdzībām 20 dienu laikā nosūtīt PSRS Iekšlietu ministrijai un PSRS prokuratūrai. 1954. gada augustā tika izveidoti savienoto un autonomo republiku augstāko tiesu prezidiji, kuriem bija tiesības izskatīt arī savienoto republiku prokuroru un viņu vietnieku protestus kā krimināllietās, tā arī civilīlētās, kam bija liela nozīme arī jautājumu kārtošanā par atņemtā īpašuma atgūšanu. Kara tribunāliem tika piešķirtas tiesības pārskatīt PSRS IeTK–VDM–IeM karaspēka kara tribunālu spriedumus. Saskaņā ar PSRS ģenerālprokurora, PSRS tieslietu ministra, PSRS Iekšlietu ministra un PSRS VDK priekšsēdētāja pavēli bija jāpārskata visas to personu krimināllietas, kuras bija notiesātas par kriminālnoziedzīgiem, izcietu sodu nometnēs, kolonijās, cietumos, kā arī par tām, kuras atradās izsūtījuma nometinājumā.³³

Šiem dokumentiem bija liela loma arī to daudzo 1940. un 1941. gadā represēto Latvijas pilsoņu liktenī, jo tolaik viņiem Latvijā atgriezties bija aizliegts.

Ja lieta tika pārtraukta nozieguma sastāva trūkuma dēļ, tad no specnometinājuma varēja atbrīvot arī notiesātā ģimenes locekļus, atsevišķos gadījumos ar tiesībām kārtot jautājumu par atņemtā īpašuma atgūšanu vai kompensācijas saņemšanu, kas tomēr tikai retos gadījumos vainagojās panākumiem.

1956. gada 16. augustā LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija slēgtā tiesas sēdē izskatīja lietu par PSRS Valsts drošības ministrijas Sevišķās apsardzes 1949. gada 23. septembra lēmumu, ar kuru specnometinājuma režīms Omskas apgabalā tika piespriests Viktoram Cacuram, viņa tēvam Jāzepam Cacuram, mātei Verai Cacurai un māsām. LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija konstatēja: "Par pamatu Cacura ģimenes izsūtīšanai ir tas, ka viņu dēlu Viktoru Cacuru Kara tribunāls bija notiesājis pēc Kriminālkodeksa 58.-1.^a panta." Prokurors protestā norādīja, ka 1955. gada 7. oktobrī Kara tribunāla spriedums attiecībā uz V. Cacuru atcelts un Rietumsibīrijas kara apgabala Kara tribunāls viņa apsūdzības lietu pārtraucis, kādēļ lūdza V. Cacura ģimeni no specnometinājuma atbrīvot. LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija nolēma PSRS Valsts drošības ministrijas Sevišķās apsardzes 1949. gada 23. septembra lēmumu atcelt, V. Cacura ģimeni atbrīvot un atdot tai konfiscēto īpašumu vai tā vērtību.³⁴ Līdzīgs lēmums šajā laikā tika pieņemts par notiesātā I. Čudarāna 1949. gada 25. martā izsūtīto ģimeni,³⁵ kā arī par vairākām citām ģimenēm, kuras specnometinājumā atradās saskaņā ar PSRS Valsts drošības

ministrijas Sevišķās apspriedes lēmumu. Daudzus notiesātos, kuru ģimenes tika izsūtītas, šajā laikā amnestēja saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija 1953. gada 28. marta un 1955. gada 19. septembra dekrētiem par amnestiju. Apsūdzības lietu pārbaude rādīja, ka daudzus gadījumos arestētie bija notiesāti pilnīgi nepamatoti, pēc nepārbaudītiem un neapstiprinātiem izmeklēšanas faktiem, bet citiem ticis piemērots neatbilstošs Kriminālkodeksa pants.

Konfiscētā īpašuma vai tā vērtības atgūšana tomēr bija ārkārtīgi grūts un sarežģīts process. Daudzos gadījumos konfiscētā īpašuma novērtējuma dokumenti bija nozaudēti, iznīcināti vai arī savulaik sastādīti pavirši un neprecīzi. Šajā sakarā PSRS finanšu ministrs A. Zverevs (1900–?) 1956. gada 28. janvāra cirkulārajā vēstulē “Par kārtību, kādā atdodamas naudas summas vai īpašuma vērtība, kas atņemts PSRS lekšlietu ministrijas iestāžu arestētajiem” norādīja:

“[...] Konfiscētā īpašuma vērtību, kurš ticis nodots finanšu iestādēm realizācijai, šīs iestādes atsevišķiem pilsoņiem atdod pēc tam, kad tie ir iesnieguši izrakstus no attiecīgā lēmuma par konfiskācijas atcelšanu vai lietas pārtraukšanu un dokumentu pārbaudes, kas apstiprina šā īpašuma vērtības summas ieskaitīšanu valsts budžeta ieņēmumos.”

Lai savlaicīgi izpildītu lēmumus par naudas summu un īpašuma vērtības atdošanu, PSRS Finanšu ministrija atļauj finanšu institūcijām:

“.. tajos gadījumos, kad dokumenti par konfiscētā īpašuma novērtējumu un līdzekļu ieskaitīšanu budžetā nav saglabājušies, tāda īpašuma vērtību atdot par tādām summām, kādas noteiktas pēc izziņām (aprakstiem), kuras saņemtas no PSRS lekšlietu ministrijas attiecīgajiem orgāniem.”³⁶ Kādā citā A. Zvereva paskaidrojumā norādīts, ka šādas izziņas esot jāizsniedz Valsts drošības komitejas Arhīva uzskaites daļai.³⁷

Kuldīgas apriņķa izpildu komitejas Finanšu daļas vadītājs Ploters 1955. gada 1. februārī vēstulē Latvijas PSR Finanšu ministrijai rakstīja:

“Baltijas kara apgabala Kara tribunāla lēmumos ir palielinājušies masveida gadījumi attiecībā uz notiesātajiem 1948. gadā un vēlāk par konfiscētā īpašuma vai tā vērtības atdošanu viņiem, kā arī gadījumi, kad 1949. gadā administratīvi izsūtītie atgriezušies izvērza rajona Finanšu daļai tādas pašas prasības.

Vadoties pēc iepriekš teiktā, lūdzu Jūsu paskaidrojumus, kā rīkoties attiecībā uz Kara tribunāla lēmumiem, jo lietas par Valsts fondiem tiek glabātas tikai piecus gadus un līdz 1948. gadam tās ir iznīcinātas, ir tikai Valsts īpašuma reģistrācijas grāmata, pēc kuras nav iespējams noteikt, par kādu summu īpašums ir realizēts, un vispār vai atdot īpašumu vai to naudas summu, kāda saņemta, pildot Kara tribunāla lēmumu.

Un kā rīkoties attiecībā uz 1949. gadā administratīvi izsūtītajiem, kuri atgriezušies pēc Valsts drošības orgānu attiecīgiem lēmumiem?”³⁸

LPSR finanšu ministra vietnieks atbildēja:

“[...] risinot Jūsu vēstulē minētos jautājumus, ir jāvadās pēc PSRS Finanšu ministrijas 1954. gada 24. decembra norādījumiem nr. 31-2398/3s, kuri rajona izpildu komitejai ar nr. 4s nosūtīti 1955. gada 18. janvārī.

Īpašuma vai tā vērtību 1949. gadā administratīvi izsūtītajiem pilsoņiem atdod tikai tajā gadījumā, ja par to ir īpašs Latvijas PSR Ministru Padomes rīkojums.”³⁹

Pamatojoties uz PSRS Finanšu ministrijas 1956. gada 12. novembra vēstuli nr. 31-1283/3s un PSRS Ministru Padomes 1956. gada 12. novembra vēstuli nr. 13756, tika noteikta kārtība, kādā finanšu iestādēm jānorēķinās par nepamatoti notiesātajiem un pēc tam rehabilitētajiem pilsoņiem atņemto īpašumu.

Reabilitētajiem pilsoņiem izņemtā īpašuma un vērtslietu vērtības atlīdzināšanai bija jānotiek tādā kārtībā, kāda tika paredzēta PSRS Finanšu ministrijas 1956. gada 30. janvāra instrukcijas “Par konfiscētā un bezmantinieku īpašuma izmantošanas kārtību” 35. paragrāfā.

Atsevišķos gadījumos, kad rehabilitētie pilsoņi un viņu mantinieki griezās ar iesniegumiem par viņiem agrāk piederējušā īpašuma pārāk zemo novērtējumu, finanšu iestādēm bija tieši, pamatojoties uz izņemtā vai konfiscētā īpašuma sākotnējo novērtējumu vai no cita rajona finanšu daļas vai Valsts drošības komitejas iestādēm saņemtajiem dokumentiem, kopā ar patērētāju biedrībām jāpārbauda saņemto iesniegumu pamatotība.

Ja pārbaudē noskaidrojās, ka īpašums novērtēts par skaidri redzamām pazeminātām cenām, rajonu finanšu nodaļām kopā ar rajonu patērētāju biedrībām izņēmuma kārtā bija atļauts šo īpašumu pārceņot atbilstoši pastāvošajām cenām, taču ievērojot īpašuma nolietojumu.

Noteiktā cenas starpība un no īpašuma realizācijas agrāk saņemtā summa tika izmaksāta no PSRS budžeta.

Reabilitēto pilsoņu iesniegumi par viņiem konfiscēto dārgmetālu, dārgakmeņu un to izstrādājumu pārcenošanu bija jāizskata PSRS Finanšu ministrijas Dārgmetālu pārvaldei.

Lai izskatītu rehabilitēto pilsoņu iesniegumus par īpašuma un vērtslietu vai to vērtības atdošanu, par kuru izņemšanu vai īpašuma un vērtslietu konfiskāciju trūka dokumentu, Latvijas PSR Finanšu ministrijā tika izveidota īpaša komisija, kurai rajonu finanšu nodaļas nosūtīja pilsoņu iesniegumus.

Iesniegumus par tā īpašuma un vērtslietu vērtības atmaksāšanu, kuras arestētajiem bija izņēmušas PSRS lekslietu tautas komisariāta/Valsts drošības ministrijas apgabalu pārvaldes un nodaļas, izskatīja PSRS Finanšu ministrija.

Valsts drošības komitejas iestādēm uz rehabilitētā pilsoņa vai viņa radnieku iesnieguma pamata, kā arī uz to rīcībā esošo ziņu vai liecinieku aptaujas pamata bija jānovērtē

Īpašums vai vērtslietas (nosaukums, daudzums, stāvoklis), naudas līdzekļu summas un agrāk izņemtā valsts aizņēmuma cena.

Noguldījumi, akreditīvu summas, kā arī krājkasēs nodotās valsts aizņēmumu obligācijas bija jāatdod tajā gadījumā, ja noguldījuma, akreditīvu vai krājkasēs glabātās summas tika apstiprinātas ar dokumentiem, kuri atradās krājkasēs, valsts darba krājkasēs vai valsts kredīta pārvaldēs, finanšu iestādēs, Valsts bankas iestādēs, tiesu un izmeklēšanas iestādēs un Valsts drošības komitejas vai Iekšlietu ministrijas iestāžu rīcībā.

Nosakot kompensācijas apjomu par īpašumu, komisijai bija jāvadās pēc tā, kāda jautājuma izskatīšanas laikā ir šā īpašuma mazumtirdzniecības cena (ievērojot arī tā nolietojumu).

Pie tam dārgmetālu, dārgakmeņu un pērļu izstrādājumu, kā arī visu marku un sistēmu pulksteņu vērtības apmaksa notika saskaņā ar tolaik pastāvošajām pārdošanas (mazumtirdzniecības) cenām ar 25% atlaidi par nolietojumu. Importa pulksteņi bija jānovērtē atbilstoši pašmāju ražošanā izgatavoto pulksteņu vērtībai.

Apmaiņai pret agrāk izņemtajām valsts aizņēmuma obligācijām bija jāizsniedz tās pašas obligācijas, taču ar citiem numuriem.

Komisijas konstatētās ziņas un tās lēmums kopā ar visiem dokumentiem bija jānodod rajona finanšu nodaļai, lai izmaksātu noteikto kompensāciju par izņemto īpašumu un vērtslietām, atdotu naudas summas un valsts aizņēmuma obligācijas.

Saskaņā ar PSRS Finanšu ministrijas un PSRS Ministru Padomes Valsts drošības komitejas 1956. gada norādījumu nr. 31/1283/3s un nr. 137s "Par kārtību, kādā ir jāizdara aprēķini, lai rehabilitētajiem pilsoņiem segtu izņemtā īpašuma vērtību" pilsoņu iesniegumu izskatīšanai par šo jautājumu 1957. gada 28. maijā LPSR Finanšu ministrija un LPSR Ministru Padomes Valsts drošības komiteja izveidoja komisiju šādā sastāvā: V. Šeļepovs – LPSR finanšu ministra vietnieks – komisijas priekšsēdētājs, N. Veļikanovs – LPSR Ministru Padomes Valsts drošības komitejas priekšsēdētāja vietnieks – komisijas loceklis, V. Aļeksejevs – LPSR tirdzniecības ministra vietnieks – komisijas loceklis, G. Smirnovs – LPSR iekšlietu ministra vietnieks – komisijas loceklis.⁴⁰

Par to, kā norisēja šīs komisijas darbs, var liecināt, piemēram, komisijas 1957. gada 16. augusta sēdes protokols nr. 2. Kā pirmo izskatīja jautājumu par 1941. gadā izņemto īpašuma vērtības atdošanu pilsonim Tirulim un nolēma: *"Tā kā pilsonis Tirulis nezina, kur ir viņa mantas un kur tās radinieki likuši, tad šis jautājums ir jāizskata pēc tam, kad pilsonis Tirulis varēs pierādīt, kur viņa mantas atrodas."* Kā nākamo izskatīja jautājumu par īpašuma vērtības atlīdzināšanu pilsonei E. Berkānei, kura 1945. gadā bija notiesāta uz astoņiem gadiem bez īpašuma konfiskācijas. Komisija nolēma: *"Sakarā ar to, ka pilsones Berkānes īpašumu finansu orgāni nav aprakstījuši un, viņu arestējot, tas*

nevienam nav ticis nodots, bet īpašuma izlaušanās konkrētais vaininieks ir bijušais pretizlūkošanas pārvaldes "Smerš" dalībnieks Ziļejevs, rekomendēt pilsoni E. Berkānei griezties tautas tiesā ar prasību piedzīt viņas īpašuma vērtību no pilsoņa Ziļejeva, uz kuriem tiks nosūtīts viss šīs lietas materiāls." Bez tā vēl izskatīja jautājumu par īpašuma atdošanu 1941. gadā arestētajam, 1956. gadā rehabilitētajam pilsonim Cīrulim. Pēc aresta Cīruļa īpašums nodots glabāšanā aptiekas vadītājam. Komisija nolēma: "Sakarā ar to, ka pilsoņa Cīruļa īpašums netika realizēts, bet tika nodots glabāšanā aptiekas vadītājam, šās lietas materiālu nosūtīt Ērgļu rajona Finanšu daļai, lai noskaidrotu, kā glabāšanā īpašums atrodas. Pēc īpašuma atrašanās vietas noskaidrošanas rekomendēt biedram Cīrulim iesniegt civilo prasību."⁴¹

Republikāniskās komisijas darbā bieži nācās saskarties ar gadījumiem, kad aresta vai izsūtīšanas laikā aprakstītais īpašums bija pazudis, nebija nodots finanšu vai citām valsts organizācijām realizēšanai. Tā, piemēram, bijušajam Latvijas Republikas Ārlietu ministrijas darbiniekam E. Girgensonam, kurš dzīvoja Rīgā, Miera ielā 42–10, 1941. gada 14. jūnijā aresta laikā tika aprakstīts liels daudzums vērtslietu, ārvalstu valūta, kā arī citas vērtības. Visas vērtslietas tika ierakstītas 1941. gada 14. jūnija protokolā, taču to neviens netika parakstījis. Vēlāk ne vērtslietas, ne arī kvītis par to nodošanu neatrada.⁴² Tās bija piesavinājušies tie Valsts drošības tautas komisariāta darbinieki, kuri E. Girgensonu arestēja.

1958. gada 21. februāra vēstulē PSRS finanšu ministram A. Zverevam LPSR finanšu ministrs F. Manoilo lūdza izskaidrot, "[..] kā jāizskata iesniegumi par īpašuma vērtības atdošanu rehabilitētajiem pilsoņiem tajā gadījumā, ja īpašums ir izlaupīts un vainīgās personas nav iespējams atrast, kad īpašums vispār nav ticis aprakstīts, bet pēc rehabilitēto pilsoņu iesniegumiem un liecinieku liecībām tāds īpašums aresta laikā tika atstāts rehabilitētajiem"⁴³. PSRS finanšu ministra vietnieks F. Urjupins 1958. gada 3. aprīlī paskaidroja, ka tajos gadījumos, kad aprakstītais konfiscētais īpašums nav ticis saglabāts un tādēļ nav nodots realizācijai un par to vainīgās personas nav izdevies atrast, jautājums par tāda īpašuma vērtības apmaksāšanu komisijai esot jāizskata tādā kārtībā, kāda noteikta PSRS Finanšu ministrijas un PSRS Ministru Padomes Valsts drošības komitejas 1956. gada 12. novembra vēstulē nr. 31-1283/3s-137/s. Tāda jautājuma pozitīvas izlemšanas gadījumā komisijā īpašuma vērtības atdošana rehabilitētajiem pilsoņiem vai to radniekiem esot jāizdara uz attiecīgā (PSRS, republikāniskā) budžeta rēķina atkarībā no tā, pēc kādas iestādes (PSR Savienības vai savienotās republikas iestāde) lēmuma īpašumu vajadzējis konfiscēt.

Tajos gadījumos, kad aresta laikā īpašums neesot ticis aprakstīts un izņemts, bet atstāts tagad rehabilitēto pilsoņu radniekiem, neesot pamata iesniegt lūgumus par tāda īpašuma kaut kādas vērtības atlīdzināšanu.⁴⁴

1944. gadā Rīgā Valsts drošības tautas komisariāta darbinieki arestēja teātra režisoru O. Glāznieku-Glazunovu (1891–1947), viņa sievu I. Devoļsku, kā arī viņas tēvu, māti un māsu. 1945. gadā PSRS IeTK Sevišķā apspriede viņus notiesāja, konfiscējot arī īpašumu. Pēc I. Devoļskas rehabilitācijas un viņas ģimenes pēcnāves rehabilitācijas 1957. gadā viņa LPSR Valsts drošības komitejai iesniedza lūgumu par konfiscētā īpašuma vērtības atlīdzināšanu. Pēc kāda laika Valsts drošības komitejas darbinieki paziņoja, ka dokumenti par viņas īpašuma konfiskāciju esot nozaudēti. I. Devoļska sameklēja sešus lieciniekus, kuri apstiprināja viņas norādītā īpašuma konfiskācijas faktu. Valsts drošības komitejas darbinieki šos materiālus pārbaudīja un nosūtīja LPSR Finanšu ministrijas komisijai, kura uzdeva izmaksāt I. Devoļskai 638 rubļus. I. Devoļska ar to nebija apmierināta, jo uzskatīja, ka samaksai par piecistabu iekārtu, drēbēm un mājtuŗības priekšmetiem ir jābūt vismaz 8610 rubļu. Tomēr šāda viņas prasība netika atzīta.⁴⁵ Līdzīgi notika arī ar daudzu citu cietušo prasībām.

Pēc atbrīvošanas no ieslodzījuma vai specnometinājuma cietušajiem svarīgi bija saņemt oficiālu izziņu par rehabilitāciju, lai pēc tam varētu kārtot arī ar īpašuma atgūšanu saistītās lietas. Taču varas iestādēm šajā laikā viena viedokļa par to nebija. Tā, piemēram, LPSR prokurors V. Ļipins 1956. gada 3. jūlija vēstulē LPSR finanšu ministram F. Manoilo norādīja: *“[...] paskaidroju, ka saskaņā ar PSRS Augstākās Padomes Prezidija Centrālās komisijas par krimināllietu pārskatīšanu par personām, kuras bija notiesātas un izcietā sodu ieslodzījuma vietās un kuras tagad šī komisija ir atbrīvojusi ar pilnu rehabilitāciju norādījumu, kā dokuments par konfiscētā īpašuma pieprasīšanu kalpo šīs komisijas izziņa par tās atbrīvošanu ar norādījumu “ar pilnu rehabilitāciju”, un šajos gadījumos nekāds cits tiesas papildu lēmums par konfiscētā īpašuma atdošanu nav nepieciešams.”*⁴⁶

Saskaņā ar Latvijas PSR Ministru Padomes 1956. gada 20. jūnija norādījumu nr. 432 LPSR Augstākajai tiesai, pieņemot lēmumus par tiesu agrāk pieņemto lēmumu atcelšanu par atsevišķu pilsoņu saukšanu pie kriminālatbildības, savā lēmumā vajadzēja arī norādīt, vai šiem pilsoņiem ir jāatdod konfiscētais īpašums. Tomēr tas ne vienmēr tika darīts, un LPSR finanšu ministra vietnieks V. Šeļepovs 1957. gada 26. augustā šajā sakarā lūdza LPSR Augstākajai tiesai paskaidrojumu. 1957. gada 4. septembrī LPSR Augstākās tiesas priekšsēdētājs B. Azāns paskaidroja: *“[...] Tajos gadījumos, kad tiek tiesvedībā pārtrauktas krimināllietas, ir pilnīgi dabīgi, ka jāatdod īpašums, kurš konfiscēts uz atceltā tiesas sprieduma pamata, un nekādi papildu norādījumi par šā īpašuma atdošanu prezidija lēmumā nav nepieciešami.*

Ja piekristu Jūsu viedoklim, tad iznāktu, ka tiesas dokumentos par lietas pārtraukšanu būs nepieciešams norādīt visas tās tiesības, kuras iegūst rehabilitētie, t.i., tiesības saņemt darba algu par 2 mēnešiem, ja rehabilitētais strādāja, tiesības uz darba stāža atjaunošanu, tiesības ārpus kārtas saņemt dzīvojamo platību, tiesības uz pensiju utt.

Tādas prasības likums neparedz.

Norādījums par īpašuma atdošanu tiesas lēmumos tiek minēts tikai specnometināto lietās, jo šīs personas nebija tiesātas, bet nometinājumā tika nosūtītas ar PSRS leM bijušās Sevišķās apspriedes lēmumiem, kuros bija paredzēta arī īpašuma konfiskācija.

Šajās lietās tajos gadījumos, ja pati izsūtīšana tiek atzīta par nelikumīgu, Augstākā tiesa izlemj jautājumu par šās personas atgriešanos no specnometinājuma, kā arī par konfiscētā īpašuma vai tā vērtības, ja īpašums ir jau realizēts, atdošanu.”⁴⁷

Tomēr neskaidrības par rehabilitāciju un ar to saistītajiem īpašuma vai tā vērtības atdošanas jautājumiem turpinājās. Tā, piemēram, LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija atcēla PSRS leTK Sevišķās apspriedes 1942. gada 17. jūnija lēmumu par R. Pelšes notiesāšanu sakarā ar nozieguma sastāva trūkumu viņa darbībā, bet 1958. gada 14. augusta vēstulē LPSR Augstākā tiesa ieteica I. Pelšem dabūt izziņu par viņa tēva rehabilitāciju. Tādu pašu lēmumu LPSR Augstākās tiesas Krimināllietu tiesas kolēģija pieņēma par V. Austrumu un dažiem citiem pilsoņiem. LPSR Finanšu ministrijas komisijai radās pamatots jautājums – vai šos un citus pilsoņus, par kuriem bija pieņemti līdzīgi lēmumi, uzskatīt par rehabilitētiem vai ne. 1958. gada 8. oktobrī LPSR Augstākās tiesas priekšsēdētājs B. Azāns paskaidroja, ka “[..] saskaņā ar pastāvošo likumdošanu krimināllietas pārtraukšana tiesvedībā kā pēc motīviem, kad apsūdzētā sastāvā nav bijis nozieguma sastāvs, tā arī tad, ja nav pierādīta apsūdzība, nozīmē to, ka tiesa ir konstatējusi personas, kura ir saukta pie kriminālatbildības, nevainīgumu.

Rehabilitācija savukārt nozīmē tādas personas atjaunošanu tajās tiesībās, kuras bija ierobežotas sakarā ar nepamatoto saukšanu pie kriminālatbildības un notiesāšanu.

Vadoties no tā [..], minētās personas ir jāuzskata par rehabilitētām.”⁴⁸

Taču arī tajā gadījumā, ja izsūtītajam izdevās panākt rehabilitāciju (kas notika visai reti), īpašuma, jo īpaši dzīvojamo māju atgūšana bija visai sarežģīta. Jautājumu par namīpašuma atdošanu, ja tas atradās vietējo padomju pārziņā, bija jāizlemj vietējām padomēm. Tajā gadījumā, ja namīpašums bija pārdots citam pilsonim, par tā atdošanu likumīgajam īpašniekam bija jālemj tiesai. Turklāt vietējām padomēm un tiesām bija tiesības katrā atsevišķā gadījumā izlemt – atdot pilsonim māju natūrā vai apmaksāt tās vērtību pēc apdrošināšanas novērtējuma.

Ja jautājums tika risināts šādi, tad vietējām padomēm bija iespējams saglabāt mājas municipālajā fondā (kur bija ieguldīti līdzekļi to atjaunošanai un remontiem), kā arī novērst to pilsoņu izlikšanu ar tiesas lēmumu, kuri šajās mājās dzīvoja jau vairākus gadus ar vietējo padomju sankciju.

Tāpat jautājums par atņemtā īpašuma vai tā vērtības atdošanu katrā atsevišķā gadījumā bija jāizlemj tikai tiesai. Dzīvojamo māju un dzīvokļu atgūšana tolaik bija ārkārtīgi reta parādība.

Daudzos gadījumos tautas tiesas LPSR prokuratūras izziņas par pilsoņu rehabilitāciju vispār neatzina, bet pieprasīja LPSR Ministru Padomes speciālus rīkojumus. Kā piemēru šeit varētu minēt Martas Cilītes centienus atgūt zaudēto īpašumu. 1941. gada 14. jūnijā reizē ar daudziem citiem Latvijas iedzīvotājiem tika arestēts arī Līgatnes pagasta Cilīšu mājās dzīvojošais Kārlis Cilītis, bet viņa ģimeni izsūtīja. Pats K. Cilītis pēc PSRS IeTK Sevišķās apspriedes lēmuma 1942. gada 4. augustā tika nošauts, bet viņa īpašums ieskaitīts “bezsaimnieka” mantas kategorijā. Pēc atgriešanās no izsūtījuma M. Cilīte iesniedza lūgumu par īpašuma atdošanu, jo viņas vīrs pēc nāves tika rehabilitēts. 1958. gada maijā LPSR Iekšlietu ministrija nosūtīja M. Cilītes lūgumu ar savu slēdzienu LPSR Ministru Padomei, taču tā lietu nosūtīja atpakaļ bez izskatīšanas. 1958. gada decembrī LPSR prokuratūra šo lietu ar M. Cilītes lūgumu otro reizi nosūtīja LPSR Ministru Padomei, taču arī šoreiz tā netika izskatīta pēc būtības. 1959. gada 29. aprīlī LPSR prokurora vietnieks J. Sproģis ziņojumā LPSR Ministru Padomei rakstīja: *“[...] Sakarā ar to, ka Latvijas PSR prokuratūra nav tiesīga izlemt jautājumu par īpašuma atdošanu rehabilitētajiem pilsoņiem, bet M. Cilītes sūdzību Ministru Padome nav izskatījusi vairāk nekā gada laikā, lūdzu izskatīt šo jautājumu pēc būtības.”*⁴⁹ 1959. gada 5. maija atbildes vēstulē LPSR Ministru Padomes Lietu pārvaldes juridiskās grupas vadītājs P. Audriņš norādīja, ka *“[...] prokurora lēmums par J. Cilīša lietas pārtraukšanu sastādīts, pārkāpjot Kriminālkodeksa 204. pantu, jo tas ir sastādīts bez jebkādas motivācijas”,* ka *“[...] Latvijas PSR prokuratūras orgāni, pieņemot lēmumu par lietas pārtraukšanu, nepārbaudīja Cilīšu sociālo izcelšanos un sociālo stāvokli [...] Latvijas PSR Ministru Padomei nav nekāda pamata, lai atdotu M. Cilītei viņai agrāk piederējušo īpašumu, kurš kā bezsaimnieka manta ieskaitīts valsts ieņēmumos, vēl vairāk tādēļ, ka no šā īpašuma ieskaitīšanas brīža valsts fondā ir pagājuši vairāk nekā 14 gadi.”* Un vēl P. Audriņš norādīja: *“[...] ja prokuratūras orgāni uzskata, ka pilsones Cilītes vīrs bija arestēts nepareizi un ka tā rezultātā arī pilsonē M. Cilīte no Latvijas PSR tika izsūtīta nepareizi un nepamatoti zaudēja īpašumu, tad Latvijas PSR prokuratūras orgāni varēja Civilprocesa kodeksa 1. panta kārtībā iesniegt prasību Tautas tiesā par M. Cilītei piederošo ēku izslēgšanu no bezsaimnieka īpašuma saraksta un prasības termiņa atjaunošanu.”*⁵⁰

M. Cilītes lūgumu par zaudētā īpašuma atgūšanu LPSR Ministru Padome atstāja bez ievērības un viņas arhīva – uzskaites lietu nosūtīja atpakaļ LPSR prokuratūrai.

Tāds pats liktenis piemeklēja arī citu represijās cietušo lūgumus par īpašuma atdošanu.

Likumdošanas aktu trūkums par izsūtīto rehabilitāciju un viņu zaudētā īpašuma atgūšanu vietējām varas iestādēm deva iespēju patvaļīgi skaidrot arī dažādu rīkojumu un norādījumu būtību un faktiski atstāt šāda veida lūgumus bez ievērības.

1949. gada 25. martā izsūtīto “kulaku” centieni atgūt zaudēto īpašumu

1949. gada 25. marta deportācija Latvijā galvenokārt bija vērsta pret kādreiz turīgajiem zemniekiem, pēc padomju varas iestāžu terminoloģijas – kulakiem. Un, lai gan pēc PSRS veco republiku parauga arī Latvijā 1947. gada rudenī tika noteiktas “kulaku” saimniecību pazīmes un sastādīti “kulaku” saimniecību saraksti, tomēr, gatavojot 1949. gada 25. marta deportāciju, LPSR Valsts drošības ministrijas darbinieki, iekārtojot izsūtīto uzskaites lietas, visplašāk izmantoja 1939. gada lauksaimniecības skaitīšanas datus. Ievērojot, ka daudzas kādreiz turīgās zemnieku saimniecības bija izputinātas divās zemes reformās, karadarbības rezultātā, kā arī sodot tās par nodokļu un nodevu parādiem, 1949. gadā tās nekādiem “kulaku” saimniecības kritērijiem vairs neatbilda. Daudzas ģimenes jau bija padzītas no savām mājām, bet citas – tās atstāja pašas, pārceļoties uz Rīgu vai aprīnķa pilsētu, sameklējot darbu mežsaimniecībā vai kaut kur citur. Turklāt zemnieku saimniecību turība nekādā ziņā nevar tikt uzskatīta par sliktu, sodāmu lietu. Taču padomju komunistiskā režīma vēršanās pret “kulakiem” bija pastāvīga un totāla. Tieši ar “kulaku” ģimeņu izsūtīšanu pagājušā gadsimta 30. gadu sākumā Padomju Savienībā sākās lauksaimniecības “sociālistiskā pārveidošana” – kolektivizācija, kā arī plašā represiju kampaņa, kura nedaudz vēlāk pārauga plašā terorā pret dažādām iedzīvotāju kategorijām un dažādām tautībām, to skaitā arī pret tolaik PSRS dzīvojošiem latviešiem. 1949. gada 25. marta deportācija lielā mērā bija iecerēta sakarā ar lauksaimniecības vienlaidu kolektivizāciju. Pašus “kulakus” kā kolhozu iekārtas potenciālos pretiniekus izsūtīja, bet ar viņu īpašumu nostiprināja kolhozu materiālo bāzi.

Tieši bijušo “kulaku” mēģinājumi pēc atgriešanās no Sibīrijas atgūt zaudētos īpašumus visbiežāk beidzās nesekmīgi. Un ne tikai tādēļ, ka pa izsūtīšanas laiku daudzos gadījumos viņu dzīvojamās mājas un saimniecības ēkas tika nojauktas, pārvestas uz kolhoza centru vai arī atdotas kolhozniekiem, ciema padomēm vai dažādām iestādēm. Daudzos gadījumos nebija saglabāti arī konfiscētā īpašuma aprakstīšanas dokumenti. Taču galvenā bija varas iestāžu nevēlēšanās labot nodarīto netaisnību.

Tikai tajos gadījumos, ja LPSR Ministru Padome oficiāli atzina, ka izsūtīšana notikusi “kļūdas dēļ”, cietušais varēja sākt kārtot arī īpašuma vai tā vērtības atgūšanu. Šajā gadījumā bija nepieciešams īpašs LPSR Ministru Padomes rīkojums. Tā, piemēram, ar LPSR Ministru Padomes 1955. gada 1. jūlija rīkojumu nr. 922r Grīvas rajona izpildu komitejai tika uzdots atdot A. Želudovam viņam agrāk piederošo māju ar piebūvēm, vienu govī, divas aitas, vienu cūku un piecas vistas. Limbažu rajona izpildu komitejai vajadzēja atdot M. Balodei vienu govī, vienu aitu, vienu cūku, bet pārējo kolhozam nodoto īpašumu ieskaitīt kā M. Balodes paju iemaksas, iestājoties kolhozā. LPSR Finanšu ministrijai tika ieteikts izmaksāt M. Balodei izsūtīšanas laikā konfiscētā īpašuma vērtību, bet LPSR

Lauksaimniecības ministrijai samaksāt viņas dzīvojamās mājas un saimniecības ēku vērtību. Jēkabpils apriņķa izpildu komitejai tika uzdots atdot J. Apsalonam agrāk piederošo dzīvojamo māju un citas ēkas, vienu govī, divas aitas un vienu cūku. Zaudēto īpašumu atguva arī L. Mālkalne Valmieras rajonā,⁵¹ kā arī vairāki citi izsūtītie.

Tomēr izsūtīto iedzīvotāju lūgumu vairākums par īpašuma atdošanu vai kompensācijas saņemšanu tika noraidīts. To uzskatāmi raksturo arī šāds gadījums.

1949. gada 25. martā no Jēkabpils apriņķa Salas ciema tika izsūtīts P. Ozoliņš. 1955. gada 22. augusta iesniegumā Jēkabpils rajona izpildu komitejai viņš raksta:

“Tā kā ar Latvijas PSR Ministru Padomes 1955. gada 28. maija lēmumu nr. 337-42s esmu atbrīvots no specpārvietošanas uz Tevrozes [Tevrīzes. – J. R.] rajonu Omskas apgabālā un man ir piešķirtas tiesības atgriezties savā bijušajā dzīvesvietā Latvijas PSR Jēkabpils rajona Salas ciemā man piederošās Bandenieku mājās, tad arī tagad esmu atgriezies un pat esmu jau pārgājis dzīvot savā namīpašumā, tad arī ar šo Ministru Padomes lēmumu esmu atzīts par nepamatoti izvestu no sava namīpašuma 1949. gada 25. martā.

Tā kā tagad ar Ministru Padomes lēmumu esmu no jauna iecelts savās pilsoņa tiesībās, tad arī tagad man ir tiesības pieprasīt, lai visa mana mantība tiktu man izsniegta atpakaļ, un, tā kā kopš 1948. gada rudens esmu uz labprātīgas vēlēšanās pamata iestājies par pilntiesīgu kolhoznieku tagadējā Salas ciema kolhozā “Sala”, nododot kolhozam visu savu mantību, kura attiecās uz lauksaimniecību, bet esmu paturējis savā personīgā īpašumā man piederošās Bandenieku māju dzīvojamo māju un saimniecības ēkas, kā arī kā kolhoznieks esmu paturējis savā personīgā īpašumā un lietošanā arī vienu pirmā piena slaucamo govī, divpadsmit vistas un gaili un arī visu dzīvokļa iekārtu, kura mana mantība, kā esmu noskaidrojis, ir nodota kolhozam pēc manas izvešanas, tad arī tagad man ir tiesības pieprasīt, lai kolhozs atdod manas paņemtās govīs un vistu vietā vienu no savām govīm un 12 vistas ar gaili, bet lai rajona izpildu komiteja man atgriež atpakaļ manā faktiskā lietošanā, valdījumā un īpašumā man piederošo Salas ciema Bandenieku mājas, labības šķūņa, stajļa, pirts, kā arī lai man manas dzīvokļa iekārtas vietā, ja to nav iespējams atdot naturāli, tiktu izmaksāta tā summa, par kādu mana dzīvokļa iekārta ir bijusi izpārdota.

Savelkot kopā sacīto un atsaucoties uz Latvijas PSR Konstitūcijas 10. panta noteikumiem, es lūdzu rajona izpildu komiteju iznest lēmumu, ar kuru uzdot atgriezt man atpakaļ namīpašumu “Bandenieki”, kā arī uzdot kolhoza vadībai nodot manā īpašumā manas paņemtās govīs un vistu vietā vienu govī pirmā pienā no kolhoza lopiem, kā arī 12 vistas ar gaili, bet finanšu nodaļai izmaksāt man atpakaļ tās summas, kuras ir ieņemtas par izpārdoto mana dzīvokļa iekārtu un pārējo manu kolhoznieka mantību, tanī starpā arī par paņemtajiem no bedres sēklas kartupeļiem, jo šo mantību nav iespējams atgriezt man naturāli.

*Ceru, ka rajona izpildkomiteja ievēros manu lūgumu un spers visus vajadzīgos soļus, lai man tiktu atgriezta mantība, kuru esmu zaudējis nepareizas izvešanas dēļ.*⁵²

P. Ozoliņam 1949. gada 25. martā tika konfiscētas šādas mantas:

1. Nodots bezmaksas lietošanā kolhozam "Sala":

a) viena grūsna tele, dzīvsvarā 250 kg – novērtēta par 350 rbļ.;

b) vistas, dažādas, 12 gab. – novērtētas par 48 rbļ.;

c) kartupeļi 600 kg (bez novērtējuma).

2. Dzīvojamā māja, lopu kūts un labības šķūnis tika nodoti pēc akta Salas ciema padomei, kura dzīvojamo māju novērtēja par 769 rbļ. un pārdeva kolhozam "Sala".

3. Jēkabpils patērētāju biedrībai tika pārdots:

a) skapis, novērtēts par 45 rbļ.;

b) 2 gultas, novērtētas par 40 rbļ.;

c) galds, novērtēts par 15 rbļ.;

d) milti, 20 kg, novērtēti par 100 rbļ.

Kopējā summa sastādīja 200 rbļ.

Jēkabpils apriņķa izpildu komitejas priekšsēdētājs A. Romanovs 1955. gada 21. oktobrī LPSR Ministru Padomei paziņoja: "Tā kā pilsonis Pēteris Ozoliņš līdz šim nekādā darbā nav iesaistījies, kā arī nestrādā kolhozā, kaut gan līdz izvešanai ir bijis lauksaimniecības arteļa "Sala" kolhoznieks, Jēkabpils rajona darbaļaužu deputātu padomes izpildu komiteja skaita [tā tekstā. – J. R.], ka konfiscēto mantu pils. Ozoliņam neatgriezt."⁵³ Savukārt LPSR Ministru Padomes lietu pārvaldnieka vietnieks J. Cimdiņš 1955. gada 25. novembrī A. Romanovam paziņoja, ka jautājums par dzīvojamās mājas un citu ēku atdošanu P. Ozoliņam pozitīvi varētu tikt izlemts tajā gadījumā, ja viņš iestāsies kolhozā.⁵⁴

1956. gada 20. jūnija slepenajā vēstulē visiem Latvijas PSR pilsētu (rajonu) izpildu komiteju priekšsēdētājiem LPSR Ministru Padomes priekšsēdētāja vietnieks M. Plūdonis (1892–1963) ieteica "izskaidrot tām personām, kuras bija pārvietotas administratīvā kārtā un kuras ir atgriezušās uz dzīvi Latvijas PSR, ja tās prasa īpašuma atdošanu, ka konfiscētais īpašums atpakaļ nav jāatdod"⁵⁵. Bet ciema padomju un kolhozu priekšsēdētājiem tika uzdots "sniegt visa veida palīdzību tām personām, kuras bija pārvietotas administratīvā kārtā un kuras ir atgriezušās uz dzīvi Latvijas PSR, lai viņas uzņemtu par kolhoza biedriem, kā arī lai tās apgādātu ar govi utt."⁵⁶.

1956. gada 28. augustā M. Plūdonis visiem rajonu un pilsētu izpildu komiteju priekšsēdētājiem paziņoja, ka "no specnometinājuma atgriezušos personu iesniegumus jautājumos par īpašuma atdošanu Latvijas PSR Ministru Padome neizskatīs"⁵⁷. Kolhoziem un ciemu padomēm tika uzdots minētajām personām sniegt palīdzību, piešķirot apdzīvojamo platību un iekārtojot darbā kolhozos, sovhozos un citos uzņēmumos.

Daudzos gadījumos rajonu izpildu komitejas iebilda pret izsūtīto atgriešanos agrākajās dzīvesvietās. Tas tika darīts arī tādēļ, lai nebūtu jāatdod atņemtās dzīvojamās un saimniecības ēkas, kā arī cits īpašums.

Daudzu izsūtīto stāvoklis arī pēc atgriešanās Latvijā bija neapskaužams, pat traģisks, īpaši gados vecajiem, vientuļajiem cilvēkiem. Savukārt LPSR Ministru Padome, kurai vajadzēja kārtot 1949. gada 25. martā izsūtīto "kulaku" īpašuma atgūšanu, nekādu ieinteresētību un vēlēšanos atvieglot viņu likteni neizrādīja. Atsaucoties uz PSRS centrālo iestāžu lēmumiem par to, ka "no specnometinājuma uzskaites atbrīvotajiem "kulakiem" konfiscētais īpašums nav jāatdod", lūgumi par īpašuma atdošanu parasti tika noraidīti. Tā, piemēram, no Valkas apriņķa Smiltenes pagasta izsūtītā Kristīne Knostenberga iesniegumā LPSR prokuroram rakstīja:

"No bērnības esmu strādājusi kā strādniece pie lauksaimniekiem. 1932. gadā apprecējos ar lauksaimnieku Knostenbergu Dāvi Smiltenes rajona Lejascimdiņos. Pēc pieciem gadiem vīrs nomira, paliku ar mazgadīgu meitu un apsaimniekoju minēto saimniecību, 9 ha aramzemes. 1949. gadā iestājos kolhozā "Vorošilovs" Smiltenes rajonā. 1949. gada 25. martā mani ar meitu izsūtīja uz Tomskas apgabala Zirjanovas rajonu, līdz paņemot nepieciešamos apģērba gabalus. Visa manta palika kolhozam, finansu daļa to novērtējusi 25 000 rbļ. vērtībā. 1956. gadā mani atbrīvoja un atgriezās Latvijā, meita apprecējās un palika dzīvot turpat.

Tagad man ir 67 gadi un nav pat savas gultas, nerunājot par citu. Rakstīju Ministru Padomei, lai man piešķirtu govī. Tā atbildēja, ka lieta nodota Smiltenes rajona izpildu komitejai caurskatīšanai. Jau pagājuši vairāk nekā divi mēneši, bet atbildi neesmu saņēmusi. Esmu griezusies Smiltenes rajona komitejā, kur man [...] paskaidroja, lai strādājot kolhozā, tad man govī uz atmaksu došot, māja piederot kolhozam, kurā dzīvo citi iedzīvotāji, man dzīvokli dot nevarot. Esmu spiesta pie līdzjūtīgiem cilvēkiem dzīvot un pārtikt no žēlastības.

Lasot PSRS Konstitūciju, šādi nodrošinātas vecumdienas neatbilst padomju cilvēkiem. PSRS Konstitūcijas 10. pantā ir rakstīts, ka ir tiesības uz dzīvojamo māju, uz mājsaimniecības un sadzīves priekšmetiem, uz personīgā patēriņa un ērtības priekšmetiem, uz ko man nav tiesības.

[...] lūdzu paskaidrot, vai vispār man ir kādas tiesības uz zaudēto mantu un kur griezties pēc palīdzības, jo esmu bezizejas stāvoklī."⁵⁸

LPSR Ministru Padomes lietu pārvaldnieka vietnieks J. Cimdiņš 1957. gada 28. martā K. Knostenbergai paskaidroja, ka "Jūs esat atbrīvota no specpārvietauma bez konfiscētā īpašuma atdošanas"⁵⁹.

Tādas standarta atbildes saņēma daudzi 1949. gada 25. martā izsūtītie.

Dažkārt vietējās varas iestādes izsūtīto centienus atgūt atņemto īpašumu mēģināja kvalificēt pat kā "pretpadomju darbību", par ko viņiem būtu jāsaņem "pienācīgs sods".

Tā, piemēram, no Alūksnes apriņķa Mārkalnes pagasta izsūtītā E. Voitka pēc atgriešanās no Sibīrijas konstatēja, ka viņas mājās dzīvo sveši cilvēki, bet saimniecības ēkas nojauktas. Viņas lūgumu par īpašuma kompensācijas izmaksu LPSR Ministru Padome noraidīja. 1957. gada 12. jūnija iesniegumā PSRS ģenerālprokuroram viņa rakstīja: *"[...] nav un nevar būt tāda likuma, ka manu personisko īpašumu kāds varētu atņemt bez maksas un izrīkoties ar to kā ar savējo. Konstitūcijas 9. un 10. pants atļauj kā zemnieku saimniecību, tā arī īpašumu, kuru aizsargā likums. Pārvietotās personas nav noziedznieki. Pēc likuma šis īpašums būtu jāņem apsardzībā un jāatdod pēc īpašnieka pirmā pieprasījuma. Spēkā esošā Latvijas Civillikuma 70. pants īpašuma konfiskāciju pieļauj tikai pēc tiesas sprieduma par Kriminālkodeksa 40. panta noziegumiem, turklāt nekādā gadījumā tiesa nevar konfiscēt dzīvojamo māju.*

*Pamatojoties uz manis teikto, lūdzu nosūtīt šo manu sūdzību PSRS Ministru Padomei ar norādījumu, ka ir nepieciešams dot Latvijas PSR Ministru Padomei norādījumu, lai pārtrauc nelikumīgās darbības, nelikumīgi atņemot bijušajām pārvietotajām personām īpašumu, un uzdot konkrētajā gadījumā nekavējoties atdot manu īpašumu un saukt vainīgās personas, kuras ir izlauzījušas daļu īpašuma, pie likumīgas atbildības."*⁶⁰

Par šo E. Voitkas sūdzību Alūksnes rajona izpildu komitejas priekšsēdētājs Lujāns un izpildu komitejas sekretārs Saksis 1958. gada 21. martā ziņojumā LPSR Ministru Padomei rakstīja:

"Ziņojam, ka ir bijuši vairāki gadījumi, kad pārvietotie pilsoņi, atgriežoties no pārvietošanas, mutiski un rakstiski izaicinoši izturas pret Padomju valdību un atsevišķiem partijas darbiniekiem, ceļot pret tiem sūdzību Tautas tiesā.

Sevišķi tādi izaicinoši pretvalstiski izteicieni ienāk no pilsoņiem, kuriem viņu kādreizējie nekustamie īpašumi vai nu ir nacionalizēti, pārņemti no bezīpašnieka, vai nodoti kolhoziem sakarā ar īpašnieka pārvietošanu.

Minētie pilsoņi ne tikai naidīgi izturas pret Padomju valdību, bet stāsta par viņiem itin kā izdarīto netaisnību un ved musinošu aģitāciju arī parējos iedzīvotājos.

Lūdzam dot norādījumu, kā šādos gadījumos rajona izpildu komitejai rīkoties.

*Nosūtām norakstu no pilsones Voitkas E. sūdzības PSRS ģenerālprokuroram un lūdzam izskatīt jautājumu par minētās pilsones saukšanu pie atbildības par sūdzības beigās apvainojošo izteicienu pret Latvijas PSR Ministru Padomi."*⁶¹

Šo ziņojumu LPSR Ministru Padomes lietu pārvaldnieka vietnieks J. Cimdiņš 1958. gada 31. martā nosūtīja LPSR Valsts drošības komitejas priekšsēdētājam J. Vēveram (1899–1978). Nākamajā dienā, nosūtot atbildi LPSR Ministru Padomei, J. Vēvers paskaidroja: *"[...] uzskatu par nepieciešamu izskaidrot viņai [E. Voitkai. – J. R.] kompensācijas saņemšanas kārtību par izņemto īpašumu, ja viņai uz to ir tiesības, vai paziņot, ja viņai tādu tiesību nav. Nosaukt viņas rupjos izteicienus pret Ministru Padomi par pretpadomju aģitāciju nav pamata."*⁶²

Mēģinājums aplūsināt taisnības meklētāju ar represīvo iestāžu palīdzību šoreiz neizdevās. Laiks tomēr jau bija cits, taču cerību atgūt zaudēto īpašumu no Sibīrijas pārbraukušajiem “kulakiem” tolaik nebija tikpat kā nekādu. Viņu lūgumi par dzīvojamo māju un cita īpašuma atdošanu parasti tika noraidīti.

* * *

1945. gada 5.–6. februārī no Rīgas uz PSRS valsts drošības tautas komisāra V. Merkulova (1900–1953) mutiska rīkojuma pamata tika veikta vācu tautības pilsoņu un bezpavalstnieku deportācija. Nekāds oficiāls PSRS varas iestāžu lēmums par to netika pieņemts. Viņus izsūtīja uz Komi autonomo republiku, un, kaut arī nekāda lēmuma par aizvesto mantas konfiskāciju nebija, tā tika izsaimniekota – un pēc izsūtījuma dzīvi palikušie to atgūt nevarēja. Tā, piemēram, izsūtot bezpavalstnieku P. Artjuhovu, viņš Valsts drošības tautas komisariāta darbinieku aizzīmogatajā dzīvoklī palikušo savu īpašumu novēlēja “par labu valstij”. 1946. gada 21. decembrī LPSR Valsts drošības ministrijas A daļas vecākais operatīvais pilnvarotais vecākais leitnants Žarkovs, izskatījis to personu kratīšanas materiālus, kuri 1945. gada februārī tika izsūtīti no Rīgas, konstatēja, ka P. Artjuhova fotoaparāts pēc izņemšanas nogādāts uz Valsts drošības ministriju un nodots A daļas mantu glabātavā un, tā kā no P. Artjuhova neesot saņemts lūgums mantas atdot viņam vai viņa uzticības personai, nolemts tās “konfiscēt un nodot finanšu iestādēm ieskaitīšanai valsts ieņēmumos”⁶³. Tāpat notika ar citu izsūtīto īpašumu.

1945. gada februārī t.s. vāciešu operācijas laikā no Rīgas, Kundziņsalas 2. līnijas nr. 11a, izsūtīja E. Freihofu. Viņam līdzī aizbrauca arī sieva – latviete M. Freihofa, kura izsūtāmo sarakstos nebija. Prombraucot viņa pilnvaroja savu namīpašumu pārvaldīt K. Riekstiņai, kura dzīvoja Kundziņsalā, 9. šķērslīnijā 17a, dz. 11. Taču varas iestādes pārvaldīt M. Freihofas īpašumu Riekstiņai neatļāva. 1953. gada 20. maijā Rīgas pilsētas Staļina rajona izpildu komiteja M. Freihofas mātai M. Veidenfeldei paziņoja, ka namīpašums Kundziņsalā, 2. līnijā nr. 11a, 1948. gada 30. jūlijā nodots ilggadīgā nomā un tajā gadījumā, ja atgriezīšoties tā bijušie īpašnieki vai to pilnvarotā persona, varēšot izvirzīt jautājumu par nama atbrīvošanu.

E. Freihofs nomira izsūtījumā 1946. gadā, bet viņa sieva Latvijā atgriezās 1955. gadā. Visi viņas lūgumi par mājiņas atdošanu tika noraidīti. Rīgas pilsētas izpildu komitejas priekšsēdētāja vietnieks A. Timarevs 1956. gada 5. jūlijā LPSR Augstākās Padomes Prezidijam un LPSR Ministru Padomei paziņoja, ka “Rīgas pilsētas darbaļaužu deputātu padomes izpildu komitejai nav iespējams izslēgt namīpašumu Rīgā, Kundziņsalas 2. līnijā nr. 11a, no vietējās padomes fonda un nodot pilsones M. Freihofas personiskā īpašumā”⁶⁴.

Aplūkojamā periodā, kas dažkārt tiek dēvēts arī par Hruščova atkusni, tika uzsākta PSRS represīvās sistēmas liberalizācija, plaši sazarotās Gulaga sistēmas likvidācija,

no ieslodzījuma un nometinājuma vietām atbrīvoja miljoniem represēto, taču viņu rehabilitācija tika risināta ārkārtīgi negribīgi, pasīvi un nekonsekventi. Tas pilnā mērā attiecas arī uz zaudētā īpašuma atgūšanu.

Daudzos gadījumos izsūtīto dzīvokļi un namīpašumi tika atdoti migrantiem – iebrucējiem no citiem PSRS reģioniem, un varas iestādes nepieļāva pat domu, ka viņus no tiem varētu izlikt. Izsūtīto zemnieku manta galvenokārt tika nodota kolhoziem, bet daļa no tās – izlaupīta un izputināta. Arī to atgūt nebija iespējams.

Taču galvenais kavēklis īpašuma atgūšanai vai kompensācijas saņemšanai par to bija tas, ka šajā laikā masu deportācijas vēl nebija ne nosodītas, ne atzītas par nelikumīgām, tāpat kā izsūtītie – par nepamatoti cietušiem. Nebija pieņemti arī attiecīgi likumdošanas akti.

Pārmaiņas notika tikai t.s. M. Gorbačova pārbūves laikā. Ar LPSR Ministru Padomes 1988. gada 16. aprīļa lēmumu izveidoja komisiju, lai izskatītu pilsoņu lūgumus, kuros tika prasīts, lai izsūtīšanu administratīvā kārtībā no Latvijas atzītu par nepamatotu. Balstoties uz šās komisijas darba gaitā iegūtajām ziņām, ar LPSR Ministru Padomes 1988. gada 2. novembra lēmumu pilsoņu izsūtīšana 1949. gadā tika atzīta par nepamatotu un šie pilsoņi – par rehabilitētiem, bet ar 1988. gada 5. decembra lēmumu Ministru Padome apstiprināja Nolikumu par kārtību, kādā jāatdod īpašums vai jākompensē tā vērtība. 1988. gada 8. jūnijā LPSR Augstākās Padomes Prezidijs pieņēma dekrētu par visu 40.–50. gados administratīvā kārtībā no Latvijas izsūtīto pilsoņu rehabilitāciju.

Tad varēja arī sākt risināt zaudēto īpašumu atgūšanu.

Kompensācijas par konfiscēto īpašumu izmaksāja uz vietējo kolhozu, sovhozu un citu organizāciju, kurām tika nodots izsūtīšanas laikā konfiscētais īpašums, kā arī uz Latvijas budžeta rēķina. Taču, tā kā 1949. gada 25. marta izsūtīšana notika uz PSRS centrālo iestāžu lēmumu pamata, LPSR Augstākās Padomes Prezidija priekšsēdētājs A. Gorbunovs 1989. gada 23. jūnijā nosūtīja lūgumu PSRS Ministru Padomei, lai tā pieņemtu lēmumu par nepamatoti izsūtīto un rehabilitēto pilsoņu konfiscētā īpašuma vērtības atlīdzināšanu uz PSRS budžeta rēķina.⁶⁵

Diemžēl arī šis lūgums netika ievērots. Tātad deportācijās nodarītā netaisnība vēl arvien nav atlīdzināta.

Atsauces

¹ Aizvestie: 1941. gada 14. jūnijs. – Rīga, 2001; 1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci: Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs, Rīga (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 6. sēj.). – Rīga, 2002; Latvija padomju režīma varā: 1945.–1986. – Rīga, 2001; Okupācijas varu politika Latvijā, 1939.–1991. – Rīga, 1999; *Riekstiņš J.* "Kulaki" Latvijā: Dokumentu krājums. – Rīga, 1997; *Riekstiņš J.* Ekspropriācija: Dokumentu krājums. – Rīga, 1998.

- 2 *Sabbo H. VÕIMATU VAIKIDA. Невозможно молчать.* – Таллин, 1996, ч. 1, 2.
- 3 *Пасам В. И. Трудные страницы Молдовы 1940–1950 гг.* – Москва, 1994.
- 4 *Бугай Н. Иосиф Сталин – Лаврентию Бери: “Их надо депортировать...”:* Документы, факты, комментарии. – Москва, 1992.
- 5 Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы, в 3-х томах. – Москва, 2000, т. 1; Москва, 2003, т. 2.
- 6 *Okupācijas varu politika Latvijā ..*, 148. lpp.
- 7 *Latvijas Valsts arhīvs (turpmāk – LVA), PA-101. f., 1. apr., 52. l., 127., 128. lp.*
- 8 *Autoram nav izdevies atrast nevienu dokumentu, kurš apliecinātu, ka šis norādījums būtu ticis ievērots.*
- 9 *LVA, PA-101. f., 1. apr., 31. l., 22., 24. lp.*
- 10 *Turpat, 2. apr., 439. l., 31., 32. lp.*
- 11 *Turpat, 270. f., 1.s apr., 30. l., 10. lp.*
- 12 *Turpat, 11. lp.*
- 13 *Turpat, 290. f., 1.s apr., 57. l., 1., 5. lp.*
- 14 *Turpat, 140. l., 5. lp.*
- 15 *Krievijas Federācijas Valsts arhīvs (Государственный архив Российской Федерации), 9407. f., 2. apr., 10., 11. lp.*
- 16 *Turpat.*
- 17 *LVA, 270. f., 1.s apr., 406. l., 188. lp.*
- 18 *Turpat, 189. lp.*
- 19 *Turpat, 440. l., 8., 9. lp.*
- 20 *Turpat, 327. l., 1.a apr., 76. l., 136. lp.*
- 21 *Turpat, 68. l., 11. lp.*
- 22 *Turpat, 270. f., 1.s apr., 452. l., 198.–200. lp.*
- 23 *Turpat, PA-115. f., 5. apr., 20. l., 1.–3. lp.*
- 24 *Turpat, 101. f., 12. apr., 119. l., 109. lp.*
- 25 *Turpat, 270. f., 1.s apr., 459. l., 92., 92.a lp.*
- 26 *Turpat, 139. f., 1. apr., 10. l., 91. lp.*
- 27 *Turpat, 101. f., 12. apr., 20. l., 4. lp.*
- 28 *Реабилитация: как это было ..*, т. 1, с. 287.
- 29 *LVA, 270. f., 1.s apr., 97. l., 71. lp.*
- 30 *Turpat, 78. lp.*
- 31 *Turpat, 95. lp.*
- 32 *Реабилитация: как это было ..*, т. 1, с. 278, 279.
- 33 *Tā saucamajā izsūtījuma noņemšanā nosūtīja no ieslodzījuma vietām atbrīvotos. 50. gadu vidū viņus ieskaitīja specnoņemtajā kategorijā un nosūtīja pie izsūtītajām ģimenēm.*
- 34 *LVA, 270. f., 1.s apr., 1211. l., 79. lp.*
- 35 *Turpat, 856. f., 1.a apr., 82. l., 244. lp.*
- 36 *Turpat, 327. f., 1.a apr., 84. l., 44., 45. lp.*
- 37 *Turpat, 83. l., 2. lp.*
- 38 *Turpat, 19. lp.*
- 39 *Turpat, 3. lp.*

- 40 Turpat, 85. l., 71. lp.
41 Turpat, 76. l., 77. lp.
42 Turpat, 86. l., 19. lp.
43 Turpat, 20. lp.
44 Turpat, 39. lp.
45 Turpat, 270. f., 1.s apr., 1295. l., 60., 61. lp.
46 Turpat, 327. f., 1.a apr., 84. l., 26. lp.
47 Turpat, 85. l., 51. lp.
48 Turpat, 86. l., 166. lp.
49 Turpat, 270. f., 1.s apr., 1295. l., 40. lp.
50 Turpat, 37.–39. lp.
51 Turpat, 1032. l., 224., 225. lp.
52 Turpat, 1033. l., 270., 271. lp.
53 Turpat, 267. lp.
54 Turpat, 268. lp.
55 Turpat, 327. f., 1.a apr., 84. l., 27., 28. lp.
56 Turpat.
57 Turpat, 16. lp.
58 Turpat, 270. f., 2. apr., 6450. l., 104., 104.a lp.
59 Turpat, 105. lp.
60 Turpat, 856. f., 1.s apr., 1211. l., 47., 48. lp.
61 Turpat, 46. lp.
62 Turpat, 44. lp.
63 Turpat, 1994. f., 1. apr., 12462. l., 9.–11. lp.
64 Turpat, 270. f., 2. apr., 6447. l., 80., 81., 86. lp.
65 Turpat, 1771. l., 117., 118. lp.

Jānis Riekstiņš

Bemühungen der deportierten Bürger Lettlands nach Rückgabe des verlorenen Eigentums (1953–1959)

Zusammenfassung

Am 14.6.1941, 5.2.1949 und 25.3.1949 wurden ungefähr 60 Tausend Bewohner Lettlands nach Sibirien an Orte der Sonderansiedlungen deportiert. Aufgrund allerlei Beschlüsse, Verordnungen und Anweisungen wurde den Deportierten von den sowjetischen Behörden das ganze Eigentum enteignet.

Nach der Beseitigung des Systems der Sonderansiedlungen – sie begann allmählich nach dem Tode Josif Stalins in den 50er Jahren des vorigen Jahrhunderts – durften die Verbannten nach Hause zurückkehren. Die Rückgewinnung des enteigneten Eigentums oder die Bemühungen um Entschädigung waren für die Deportierten sehr erschwert.

Die staatlichen Behörden der UdSSR wollten die mit den Deportationen einhergehenden Ungesetzmäßigkeiten nicht beseitigen. Durch verschiedene Beschlüsse wurde auch jenen, die aus dem Sonderansiedlungsverfahren gestrichen wurden, verboten in die früheren Wohnorte zurückzukehren. Gleichzeitig wurde erklärt, dass das während der Verbannung enteignete Eigentum nicht zurückgegeben wird. Ausnahmen wurden nur in den Fällen zugelassen, wenn eine Deportation als "fehlerhaft" anerkannt wurde oder die deportierte Person die volle Rehabilitation erzielt hatte, was damals eine ziemliche Seltenheit war.

Das Eigentum der am 14.6.1941 Deportierten wurde bereits nach dem 2. Weltkrieg für "nationalisiert" erklärt, doch der Besitz der Bauern, die am 25.3.1949 verbannt wurden, wurde konfisziert und hauptsächlich an örtliche Kolchose übergeben. Oft wurde das Vermögen geplündert und durchgebracht. Auch Grundbucheintragungen sind nicht erhalten. All das bereitete große Schwierigkeiten bei der Vorlage der Dokumente für die Forderung nach Rückgabe des verlorenen Eigentums oder auf Wiedergutmachung.

Doch eine Rückgabe oder eine Entschädigung kam nur selten vor. Diese Entschädigung konnte nur auf Kosten der Kolchose, Sowchose und anderen Produktionsgenossenschaften durchgeführt werden, obwohl die Deportationen der Bewohner der Lettischen SSR auf Grund von Beschlüssen der Zentralbehörden der UdSSR realisiert wurden und ein großer Teil der Geldmittel, die man für das Eigentum der Deportierten erhielt, in den Staatshaushalt der UdSSR floss.

Das größte Hindernis auf dem Weg zur Rückgewinnung des Eigentums aber war, dass die stalinistischen Deportationen von damals weder verurteilt noch als gesetzwidrig eingestuft wurden und auch die Deportierten nicht als grundlos Gelittene anerkannt wurden.

Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte

Latvijas PSR Valsts drošības komitejas nozīmīgākie darbības virzieni (1960–1964)

Ievads

Zinātniskā darba “Latvijas PSR Valsts drošības komitejas nozīmīgākie darbības virzieni (1960–1964)” mērķis ir noskaidrot LPSR drošības iestāžu vietu un nozīmi tajos politiskajos procesos, kas risinājās Latvijā 1960.–1964. gadā. Šis laiks ir visai maz pētīts. Protams, tas nav pārmetums mūsdienu vēsturniekiem, jo jebkura vēstures jautājuma nopietna izpēte nav iedomājama bez ilgstoša pētnieciskā darba ne tikai Latvijā, bet arī ārvalstu arhīvos. Vismaz pagaidām Latvijas vēsturniekiem ir bijušas ierobežotas iespējas piekļūt tiem Latvijas PSR drošības dienestu dokumentiem, kas glabājas Krievijas arhīvos.

Šis pētījums uzskatāms par mēģinājumu apkopot Latvijas arhīvos un vēstures literatūrā esošo informāciju. Kad pētniecībai kļūs pieejams plašāks dokumentu klāsts, daudzi procesi noteikti iezīmēsies reljefāk un, iespējams, atklāsies apstākļi, kas atspoguļos būtiskas nianse 20. gadsimta 60. gadu Latvijas vēsturē.

Nodaļā “LPSR VDK kadru politika”, pamatojoties uz arhīva dokumentiem, memuāru un zinātnisko literatūru, apskatīta kadru politika un ar to saistītie jautājumi. Sniegts ieskats to LPSR Valsts drošības komitejas (VDK) darbinieku personīgajās lietās, kuras izskatīja drošības iestāžu partijas pirmorganizācijas.

Nodaļā “LPSR VDK politiskās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem” autori pievēršusies LPSR VDK veiktajām politiskajām represijām. Iespēju robežās atspoguļotas VDK darbības metodes pret režīma politiskajiem pretiniekiem, pievērsta uzmanība tam, kā Latvijas pilsoņi ar nevardarbīgām metodēm pretojās okupācijas režīmam. Akcentēta kampaņa pret ticīgajiem.

Nodaļā “VDK un saimniecisko noziegumu apkarošana” aplūkoti LPSR VDK realizētie pasākumi cīņā ar ekonomiskajiem noziegumiem, analizēti ekonomisko noziegumu cēloņi Latvijas PSR.

Pēdējā nodaļā – “LPSR VDK pret emigrantu organizācijām” aplūkoti padomju drošības iestāžu pasākumi pret latviešu emigrantiem, Rietumvalstu un PSRS ideoloģiskā cīņa, kā arī specdienestu darbība, cenšoties iegūt jaunus informācijas avotus.

Kopumā minētais pētījums sniedz ieskatu nozīmīgākajos LPSR VDK darbības virzienos, atspoguļojot represīvās iestādes vietu un nozīmi padomju hierarhijā.

Avotu un literatūras apskats

Pētījumā par LPSR drošības iestāžu darbību 60. gados izmantoti Latvijas Valsts arhīva (turpmāk – LVA), Lietuvas Sevišķā arhīva (*Lietuvos Ypatingasis Archyvas*) un Latvijas Republikas Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra bibliotēkas (turpmāk – LR SAB TSDC bibliotēka) materiāli.

Zinātniskajā darbā izmantoti LVA dokumenti no PA-101. fonda. Tajā atrodas Latvijas Komunistiskās partijas Centrālās komitejas (LKP CK) pieņemtie lēmumi un LPSR VDK adresētie dokumenti. LVA, PA-15500. fondā atrodas nomenklatūras darbinieku personīgās lietas.

Izmantojot Komunistiskās partijas dokumentus, jāievēro, ka tās augstāko instanču (kongresi, konferences, CK plēnumi) lēmumiem bija direktīvu raksturs, tie bija jāpilda represīvajām struktūrām un citām varas institūcijām.

Strādājot ar LVA dokumentiem, vērojams – jo tuvāks mūsdienām ir dokumenta sastādīšanas laiks, jo dokumenti kļūst lakoniskāki vai arī tajos lasāmas tukšas frāzes, ir tendence izvairīties no nevēlamu problēmu pieminēšanas. Izņēmumi ir dažādu kampaņu laikā, kad atsevišķi centīgi partijas darbinieki dokumentāli fiksējuši notikumus. Vairāk pieredzējušie partijas darbinieki, saskārušies praksē, kad vienai kampaņai sekoja cita, pilnīgi pretēji – centās dokumentos lietot vispārējas frāzes. Diemžēl LVA nav saglabājušies LPSR VDK centrālā aparāta partijas pirmorganizācijas sapulču 60. gadu sākuma protokoli. Tomēr darba tapšanā palīdzēja VDK Ventspils, Liepājas, Rēzeknes, Jelgavas un Daugavpils pilnvarotā aparāta partijas pirmorganizāciju dokumenti. Darbā izmantoti šādi LPSR VDK partijas pirmorganizācijas sapulču protokoli:

LVA, PA-519. fonds – VDK Daugavpils daļas partijas pirmorganizācija,

LVA, PA-987. fonds – VDK Liepājas daļas partijas pirmorganizācija,

LVA, PA-1178. fonds – VDK Ventspils daļas partijas pirmorganizācija,

LVA, PA-1948. fonds – VDK Rēzeknes daļas partijas pirmorganizācija.

Šajos rajonos pētījumā apskatāmajā laikposmā VDK bija salīdzinoši lielas reģionālās daļas ar atsevišķām partijas pirmorganizācijām. Daudzviet mazajos lauku rajonos VDK daļas bija likvidētas, vai arī tur darbojās tikai pilnvarotais. Lielāko Latvijas pilsētu VDK daļu dokumentos skarti ne tikai ideoloģiskie jautājumi, bet arī operatīvais darbs un drošības sistēmā aktuālā kadru politika.

20. gadsimta 60. gadu raksturojumu sniedz arī izskatītās VDK darbinieku personīgās lietas. Par centrālā aparāta darbiniekiem tās atrodamas LVA, PA-109. fondā, kur atrodas Rīgas pilsētas Proletāriešu rajona partijas komitejas dokumenti. Šī rajona teritorijā atradās LPSR VDK centrālā aparāta ēka. Šajā fondā lasāmi VDK dokumenti, kas adresēti LKP Centrālajai komitejai. Šeit gan jāievēro tas, ko savās atmiņās minējis

bijušais PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs, proti – drošības iestāžu nosūtītā oficiālā informācija Komunistiskās partijas varasvīriem iedzīvotāju neapmierinātību atspoguļoja tikai daļēji, jo to vadītāji baidījās sniegt pārāk daudz negatīvas informācijas.¹ Tas jāatceras, izmantojot savulaik LKP CK “sevišķajās mapēs” (*особые папки*) glabātos dokumentus (LVA, PA-101. f.), kas sniedz ziņas par LPSR VDK darbību. Nedrīkst aizmirst, ka notikumu attīstību būtiski varēja ietekmēt rajona vai pilsētas partijas komitejas pirmā sekretāra mutisks rīkojums.

LPSR VDK formāli bija pakļauta LPSR MP priekšsēdētājam, kuram adresētie drošības struktūru dokumenti atrodas LVA 270. fondā.

Raksturojot Latvijas arhīvu dokumentus, saistītus ar LPSR VDK darbību, jāpiemin 60. gados apcietināto režīma politisko pretinieku krimināllietas, kuras atrodas LVA 1986. fondā. Tajās lasāmas apcietināto un liecinieku liecības, tiesas spriedumi u.c., tomēr to izmantošana bez VDK operatīvajām lietām un tālaika konteksta var radīt vienkāršotus secinājumus.

Kopumā Latvijas arhīvu dokumenti sniedz fragmentāru ieskatu tālaika norisēs. Analizējot darbā izmantotos dokumentus, jāatzīmē nesen žurnālā “*Оголок*” bijušā Krievijas Valsts arhīva (*Российский Государственный архив*) vadītāja R. Pihoja publicētais raksts par vēsturisko dokumentu iznīcināšanu Padomju Savienībā. Šī rīcība radīja iespēju manipulēt ar arhīvu dokumentiem. Lai pētnieks izdarītu VDK vēlamus secinājumus, ne vienmēr bija nepieciešams dokumentus viltot, daudz efektīvāka bija to mērķtiecīga atlase.²

Darbā izmantotās avotu publikācijas liecina, ka politiskās vēstures pētniekiem Krievijas arhīvos ir ierobežotas iespējas piekļūt dokumentiem par 60. gados notikušajiem procesiem, jo daudzi dokumenti vēl nav atslepenoti. Var minēt PSKP CK pēc 1952. gada oktobra sastādītos Politbiroja dokumentus, kuri vēsturniekiem nav pieejami.³ Tas nenoliedzami apgrūtina vēsturnieku darbu. Tomēr arī šajā situācijā Krievijas vēsturnieki ir publicējuši vairākus dokumentu krājumus, kas sniedz ieskatu VDK darbībā. Te jāmin 2003. gadā izdots dokumentu krājums “Lubjanka VČK–OGPU–NKGB–MGB–MVD–KGB orgāni 1917–1991”⁴, kā arī par pretpadomju propagandu sodīto personu saraksts “PSRS prokuratūras uzraudzības lietas 58.¹⁰ 1953–1991”⁵.

No Latvijas vēstures avotu publikācijām minama latviešu vēsturnieku K. Kangera un R. Vīksnes redakcijā izdotā grāmata “No NKVD līdz KGB: Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986”⁶, kur publicēts PSRS okupācijas gados represēto personu saraksts. Minētie izziņas izdevumi ievērojami atvieglo pētnieku darbu.

Pētījumā izmantota pēdējos gados izdotā memuārliteratūra. No Latvijas PSR VDK darbiniekiem tikai F. Sausverds ir publicējis savus memuārus.⁷ Daudz aktīvāki šajā

jomā bijuši viņa kolēģi Krievijā, kur 90. gados izdots samērā daudz VDK darbinieku atmiņu. Diemžēl tajās pārsvarā aplūkota PSRS izlūkdieneņa darbība. Daudz retāk var atrast grāmatas par pretizlūkošanu, jo PSRS tā bija saistīta ar represīviem pasākumiem pret savas valsts pilsoņiem. Kā piemēru var minēt J. Griga grāmatu "Jā, es tur strādāju"⁸. Protams, nereti šādos darbos var vērot tendenci diskreditēt atsevišķu kaimiņvalstu politiķus vai sabiedriskos darbiniekus, tomēr minētās grāmatas autors sniedz ieskatu represiju realizētāju savstarpējās attiecībās, tādējādi palīdzot izprast notikumus daudz dziļāk.

No memuāriem jāmin bijušā PSRS VDK priekšsēdētāja V. Semičastnija atmiņas, kurās sniegts ieskats 60. gados sabiedrībā notiekošajos procesos.⁹ Nenoliedzami, bijušais PSRS VDK priekšsēdētājs bija informēts par norisēm padomju drošības struktūrās 60. gados.

Runājot par latviešu vēsturnieku sarakstīto vēstures zinātnisko literatūru, jāatzīmē, ka galvenā uzmanība līdz šim tikusi pievērsta represijām pret civiliedzīvotājiem un šajā laikā novērojamām pretošanās formām. Tā, piemēram, H. Stroda pētījumā "Latvijas skolu jaunatnes pretošanās kustība, 1944.–1950. gadu vidus"¹⁰ sniegts ieskats procesos, kas 60. gadu sākumā risinājās Latvijā. Savukārt D. Bleieres rakstā "Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta" tiek analizēta iepriekšminētā krimināllieta un ar to saistītie notikumi¹¹.

Pētījuma tapšanā ievērojama nozīme bija vairākiem padomju laikā VDK iekšējām vajadzībām izdotajiem speciālajiem izdevumiem – A. Fabričņikova un V. Miško "Pretpadomju organizācijas aiz robežām un darbs pret tām"¹², "Padomju pretizlūkošana". Šajos izdevumos sniegts ieskats PSRS valsts drošības struktūras vēsturē.

Atzīmējams ir Krievijas mūsdienu vēsturnieku devums PSRS represīvo iestāžu vēstures izpētē. Šajā jomā aktīvi strādā vēsturnieki A. Kokurins un N. Petrovs, kuri snieguši ievērojamu ieguldījumu PSRS drošības struktūras, funkciju un kadru politikas pētniecībā.¹³ Protams, viņi nav vienīgie. Par to liecina vēsturnieka A. Požarnova raksts "VDK un partija (1954–1966)"¹⁴, kurā apskatītas represīvo iestāžu un Komunistiskās partijas attiecības, kā arī vēsturnieka R. Pihoja politiskās vēstures grāmata – "Padomju Savienība: Varas vēsture 1945–1991"¹⁵. Lai gan tajā nav akcentēta drošības struktūru vēsture, tomēr nav arī apieta problēma par VDK štatu samazināšanu un drošības komitejas iesaistīšanos apvērsuma organizēšanā pret Ņ. Hruščovu. Krievijas vēsturnieku pētījumos akcentēta politikas veidošana valsts centrā, tomēr šī pētījuma objekts ir perifērijas drošības iestāde.

Kaut arī Latvijā un pārējās Baltijas republikās pēc bruņotās pretošanās sagraušanas bija mazinājušās atšķirības ar pārējo PSRS teritoriju, tomēr pastāvēja reģionālas īpatnības. Igaunijas, Latvijas un Lietuvas iedzīvotāju vidū netrūka cilvēku, kuri vēlējās,

lai viņu valsts atgūtu neatkarību. Tādēļ drošības iestāžu darbība Baltijā ievērojami atšķīrās no to darbības tā sauktajās vecajās Padomju Savienības republikās. Tieši tāpēc nozīmīgi ir Baltijas vēsturnieku darbi. Vislielākā aktivitāte PSRS drošības dienesta vēstures pētniecībā ir Lietuvā. Šeit minams G. Gečauska raksts "Padomju ārējā izlūkošana" no Lietuvas teritorijas "otrās padomju okupācijas gados"¹⁶.

Baltijas valstu vēsturnieki salīdzinoši lielu uzmanību pievēršu pētījumiem par padomju drošības iestāžu darbību pēckara gados. Nenoliedzami, ka to ir ietekmējis tas, ka par šo laiku ir saglabāties salīdzinoši vairāk dokumentu un šajos gados notikušie procesi ir kolorītāki.

LPSR VDK kadru politika

Padomju Savienībā 60. gados notiekošie politiskie procesi nav iedomājami bez VDK struktūru līdzdalības. Nozīmīga loma šajos notikumos bija PSRS visaugstākās vadības realizētajai drošības struktūru reformai. VDK pakļāva salīdzinoši stingrākai PSKP CK kontrolei. Tāpēc ir būtiski analizēt VDK kadru politiku un procesus represīvas struktūras iekšienē. Protams, daudz kas netika dokumentēts. Lai minam kaut vai neformālās darbinieku grupas, to sakarus ar centrālā aparāta darbiniekiem, kas nereti ietekmēja kadru pārcelšanu LPSR Valsts drošības komitejā. Bez šaubām, visaugstākā līmeņa vadības iecelšanu izlēma Maskavā. Kādas tad bija iespējas LPSR VDK vadībai ietekmēt kadru jautājumus? Protams, LPSR VDK vadošajiem darbiniekiem vajadzēja saņemt PSRS VDK piekrišanu. Kandidatūras PSKP CK nomenklatūras amatiem akceptēja PSKP Centrālā komiteja. Vietējos partijas nomenklatūras amatus apstiprināja savienotās republikas Komunistiskās partijas Centrālajā komitejā. Nomenklatūras saraksta darbinieku varēja iecelt citā amatā tikai ar PSKP CK vai republikas CK akceptu.¹⁷ Valsts drošības komitejas struktūru un štatu skaitu apstiprināja PSKP CK un PSRS Ministru Padome. Saskaņā ar PSKP CK 1959. gada 9. janvārī apstiprināto PSRS VDK nolikumu, pamatojoties uz PSRS VDK pavēlēm un attiecīgajiem partijas lēmumiem, VDK vietējo iestāžu vadītājiem bija tiesības izdot pavēles un rīkojumus gan par operatīvo darbu, gan dienesta darbu kopumā.¹⁸ Šajā laikā notika pakāpeniska vietējo drošības iestāžu kompetences un tiesību paplašināšana, kas pavēra lielākas iespējas pašiniciatīvai.¹⁹ Bieži vien LPSR VDK vadība lūgumus par kadru skaita palielināšanu pamatoja ar operatīviem apsvērumiem, adresējot tos PSRS VDK priekšsēdētājam vai vietniekiem, vai arī galveno pārvalžu vadītājiem. Nepieciešamības gadījumā tika pievienots LKP CK lēmums. Prakse rāda, ka parasti šos lūgumus akceptēja.²⁰ Tas savā ziņā parādīja, ka, lai gan PSRS VDK vadības ietekme bija liela, tomēr daļēji bija iespējams ietekmēt lēmumu pieņemšanu.

Ievērojama nozīme bija Komunistiskās partijas vietējo organizāciju vadības nostājai. Partijas līderi centās kontrolēt vietējās drošības iestādes, jo tā varēja novērst nevēlamas informācijas nokļūšanu Maskavā par notikumiem perifērijā. Lai izslēgtu šādu iespēju, impērijas centrālā vara nosūtīja darbā uz republikām savus cilvēkus. Parasti šo kontroli veica no Maskavas atsūtītais republikas Komunistiskās partijas CK otrais sekretārs. Vietējie krievi tika uzskatīti par nepiemērotiem, jo viņi varēja būt pakļauti vietējo iedzīvotāju ietekmei.²¹ Maskava no LKP CK otrā sekretāra amata atbrīvoja V. Krūmiņu un viņa vietā 1960. gada februārī iecēla Maskavas ielikteni M. Gribkovu.²² LKP CK otrais sekretārs kontroli pār VDK veica ar CK administratīvās daļas palīdzību. Parasti uz savienoto republiku VDK centrālo aparātu nosūtīja drošības struktūru darbiniekus no KPFSR centrālajiem apgabaliem vai Maskavas. Tā, piemēram, no 1961. gada līdz 1969. gadam LPSR VDK priekšsēdētāja vietnieka amatu ieņēma A. Palkins (1915–?), kurš pirms nosūtīšanas uz Latviju strādāja Ļeņingradas apgabala VDK par 2. daļas priekšnieku.²³

Pētījumā apskatītajā laikposmā notika izmaiņas LPSR VDK vadībā. 1963. gada 8. janvārī LKP CK pieņēma lēmumu J. Vēveru (1899–1978) atbrīvot no LPSR VDK priekšsēdētāja amata sakarā ar viņa aiziešanu pensijā sliktas veselības dēļ.²⁴

Bijušais LPSR VDK darbinieks F. Sausverds savā grāmatā “*Stoni i peški ..*” sniedz šādu J. Vēvera raksturojumu: “*Pieņemšanas pie šefa bija cieņā, kaut arī no tām baidījās. Visi bija vienprātis, ka viņš ir gudrs cilvēks un radušos situāciju analizē precīzi un bezkaislīgi. Darbiniekiem, īpaši jaunajiem, imponēja, ka viņš pats vienmēr uzņēmās atbildību atšķirībā no citiem vadītājiem, kuri mēdza nodrošināties. Nevarētu teikt, ka pret vainīgo darbinieku kļūdām viņš izturējās cietsirdīgi, taču indīgi tos izsmēja gan aci pret aci, gan sanāksmēs. Lai gan apveltīts ar fenomenālu atmiņu, viņš nebija ļaunatminīgs. Viņš atmiņu labprāt demonstrēja gadījumos, kad kāds pieļāva tipveida kļūdas. Ja šefs atcerējās, ka darbinieks pirms pieciem gadiem izgāzis kādu operāciju un viņam par to aizrādīts, bet tagad pieļāvis to pašu kļūdu, viņš netika saudzēts.*

Viņš bija lietas kursā par to, ka pieņemamās istabas dežurants nepārtraukti papildināja uz pieņemšanu pieteikušos sarakstu. Bija gadījumi, kad viņš no saraksta izvēlējās sev tajā brīdī nepieciešamos. Viņam patika, ka cilvēki drūzmējās viņa tuvumā, un to arī neslēpa. Viņš uzskatīja, ka tukša pieņemšanas telpa liecina, ka kabineta saimnieks nav vajadzīgs. Viņš nesaprata, kā galds var būt kails, bez dokumentiem, un vērtēja to kā neiedzījināšanos lietās. Gandrīz nekad neatraidīja padotos ar dokumentiem, sacīdams: “Man kaut kas nepatīk, ejiet, padomājiet.” – uzskatot šādu uzvedību par kundzisku. Tad tika strādāts uz vietas, ātri un precīzi izsvītrojot, formulējot vai labojot nepieciešamo. Viņa amata pēctecis, tajā laikā vietnieks, to visu nosauca par anahronismu: pieņemamajā telpā iestājās kapa klusums, galds mirdzināja savu pulēto virsmu, un lietas

un papīrus lasīja skaļā balsī. Jaunais kabineta saimnieks norādīja uz neprecizitātēm un lika izdarīt labojumus. Vienīgais, kas viņam palika kopējs ar priekštecī, – zaļā tinte, kurā amata mantinieks saskatīja šefa autoritātes iemeslu.”²⁵

J. Vēvera vietā par LPSR VDK priekšsēdētāju kļuva L. Avdjukēvičs (1916–1987). Viņš bija dzimis 1916. gada 1. novembrī Vitebskā Baltkrievijā. VK(b)P biedrs no 1940. gada, pirms tam darbojies Latvijas komunistiskajā pagrīdē, vēlāk ieguvis augstāko partijas izglītību. 1943. gadā bijis LK(b)P CK Latgales apgabala pagrīdes komitejas sekretārs, latviešu sarkano partizānu brigādes komisārs Latvijā un Baltkrievijā.²⁶ L. Avdjukēviča cīņu biedri ir bijuši V. Samsons (1920), E. Ratnieks (1922), P. Čerkovskis (1919), O. Oškals (1904–1947), V. Laiviņš (1911–1979) un citi. Daudzi no viņiem kļuva par nomenklatūras darbiniekiem, kas karjerā nereti centās cits citu atbalstīt. No 1944. gada līdz 1951. gadam L. Avdjukēvičs bija LKP Rēzeknes apriņķa, vēlāk rajona komitejas pirmais sekretārs. No 1951. gada līdz 1955. gadam strādāja LKP CK un LPSR Ministru Padomē. No 1955. gada augusta līdz 1963. gadam bija LPSR VDK priekšsēdētāja vietnieks²⁷ (no 1955. gada – kadru lietās,²⁸ no 1958. gada – operatīvajā darbā²⁹). No 1963. gada 22. janvāra līdz 1980. gada 20. novembrim bija LPSR VDK priekšsēdētājs. 1964. gadā L. Avdjukēvičam piešķīra ģenerālmajora pakāpi. Pēc atvaļināšanas no VDK strādāja LPSR Ministru Padomē par padomnieku.³⁰ Savā ziņā J. Vēvera atbrīvošana no LPSR priekšsēdētāja pienākumiem 1963. gadā liecināja par tendenci atbrīvoties no tiem visaugstākā līmeņa VDK vadītājiem, kuri bija saistīti ar masveida represijām. No 1956. gada līdz 1961. gadam Padomju Savienībā desmit iekšlietu vai VDK ministrus vai to vietniekus par “sociālistiskās likumības pārkāpumiem” izslēdza no Komunistiskās partijas, kas automātiski nozīmēja arī atbrīvošanu no darba.³¹

LPSR VDK priekšsēdētāja amatā ieceltais Latgales baltkrievs L. Avdjukēvičs, kaut arī pirms tam strādāja par LPSR VDK priekšsēdētāja vietnieku, bija partijas nomenklatūras darbinieks. 60. gadu sākumā nomenklatūras darbiniekus ne tikai LPSR, bet arī citās PSRS republikās izvirzīja vadošajos amatos drošības struktūrās. Bieži vien partijas atsūtītie kadri neizcēlās ar spējām apgūt šī darba specifiku, tomēr L. Avdjukēvičs spēja piemēroties jaunajam darbam, jo viņš – padomju partizāns Otrajā pasaules karā apguva operatīvā darba pieredzi. L. Avdjukēvičs LPSR VDK priekšsēdētāja amatā atradās visilgāk.

VDK virsnieku domas par partijas un komjaunatnes darbinieku iecelšanu drošības iestāžu vadošajos amatos raksturo bijušā VDK darbinieka A. Frolova viedoklis: *“Nereti pārbaudītus un pieredzējušus vadošos kadrus nomainīja ar cilvēkiem no partijas un komjaunatnes komitejām. Viņiem nebija priekšstata par pretizlūkošanu, toties viņi bija apveltīti ar ambiciozitāti, snobismu un nomenklatūras korporatīvo garu.”³²*

Lai gan Komunistiskās partijas vadība ar šādu kadru politiku pastiprināja kontroli pār drošības iestādēm, tomēr tas savā ziņā pat veicināja VDK izmantošanu partijas nomenklatūras varas cīņā.

Protams, procesus LPSR VDK nevar atraut no PSRS VDK notiekošajiem procesiem. Visaugstākās priekšniecības paustās idejas vistiešākajā veidā atbalsojās arī Latvijā. Var minēt kaut vai PSRS VDK priekšsēdētāja A. Šeļepina darbības laikā atdzimušo “Dzelzs Fēliksa” kultu, kad bieži bija dzirdams izteikums, ka augstu jāvērtē cilvēki “ar aukstu prātu, karstu sirdi un tīrām rokām”³³.

Ievērojamu ietekmi uz LPSR VDK darbību atstāja A. Šeļepina 1959. gada beigās ieviestā reforma, kuras laikā izveidoja jaunu drošības struktūru. Likvidēja visas operatīvās apakšvienības, kuras darbojās konkrētos virzienos – ekonomikā, ideoloģijā, transportā utt. Izveidoja vienotu Galveno pretizlūkošanas pārvaldi.³⁴

1960. gada 5. februārī PSKP CK un PSRS MP parakstīja lēmumu par valsts drošības struktūras turpmāku pilnveidošanu. PSRS VDK darbību koncentrēja divos galvenajos virzienos un līdz ar to arī divās galvenajās operatīvajās apakšvienībās – izlūkošanā un pretizlūkošanā ar attiecīgām operatīvi tehniskajām apakšvienībām, kuras palīdzēja aģentūras operatīvajos pasākumos, vienlaikus samazinot štatus. Samazināja operatīvā darba apjomu rūpniecības un citos tautsaimniecības objektos.³⁵

Latvijas PSR VDK štatus samazināja par 268 darbiniekiem, to skaitā 217 operatīvo darbinieku, bet 17 republikas rajonos likvidēja VDK pilnvarotā aparātu.³⁶ Agrāko VDK Medicīnas dienestu nodeva Veselības aizsardzības ministrijai, kura izveidoja 3. apvienoto poliklīniku.³⁷ No 1954. gada līdz 1963. gada janvārim PSRS VDK atbrīvoja no darba 46 tūkstošus darbinieku, neskaitot speciālajā karaspēkā dienējošos virsniekus, turklāt gandrīz pusi atlaista atvaļināja pēc 1959. gada. VDK štata darbiniekiem samazināja darba algu, pārtrauca bezmaksas medikamentu izsniegšanu un samazināja vai pilnībā likvidēja privilēģijas attiecībā uz piemaksu par izdienu.³⁸ 50. gadu beigās un 60. gadu sākumā Padomju Savienībā baumoja, ka komunismā, kas tika deklarēts kā tuvākās nākotnes perspektīva, valsts atmirs un saglabāsies tikai sabiedriskās institūcijas. 1959. gada 14. maijā Vissavienības VDK darbinieku apspriedē PSKP CK sekretārs A. Kirpičenko savā runā, mierinādams VDK darbiniekus un atspēkojot baumas par to, ka sabiedrība pārņems valsts funkcijas, atzīmēja: *“Pašreizējā laikposmā nav iedomājama valsts drošības aparāta lomas samazināšana [..]. Runas par valsts un tās varas lomas un nozīmes pavājināšanos ir kaitīgas, antiļeņiniskas un revizionistiskas. Šādas idejas atbalsta cilvēki, kuri vēlas mūs atbrūņot imperiālistisko valstu priekšā.”* Šādu runu izplatīšanos varēja piedēvēt Padomju Savienības ienaidniekiem, taču to bija izteicis impulsīvais Ņ. Hruščovs 1958. gada aprīlī notikušajā 13. komjaunatnes kongresā.³⁹ Vēlāk Ņ. Hruščova padomnieks F. Burlackis atzina, ka PSKP CK sekretāram bijusi

raksturīga steiga, vēlme iejaukties jebkurā jautājumā un ātri to atrisināt. Tas veicinājis atsevišķu nepārdomātu lēmumu pieņemšanu.⁴⁰ Bijušais PSRS VDK darbinieks V. Aļidins uzskata, ka Ņ. Hruščovs nav pietiekami novērtējis slepenā dienesta iespējas. Viņš VDK darbiniekiem publiski pauda viedokli, ka pretizlūkošanas aparāts ir pārāk liels.⁴¹ Protams, no valsts drošības viedokļa šīs funkcijas spēja nodrošināt mazāks speciālo dienestu darbinieku skaits ar daudz augstāku izglītības līmeni. 60. gadu sākumā PSRS mainījās specdienestu funkcijas, tie vairs neveica masveida represijas.

Daudziem nomenklatūras darbiniekiem atmiņā vēl bija Staļina valdīšanas gadi, un tas viņos izraisīja vēl lielāku antipātiju pret specdienestiem. Šo minēto faktoru ietekmē krasi samazināja drošības struktūrās strādājošo skaitu. Bijušais PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs atzina, ka reformas gaitā no darba atlaida arī specdienestam vērtīgus darbiniekus, kā arī zaudēja daļu aģentūras tīkla.⁴² VDK darbinieki bija neapmierināti ar pārmaiņām. Tieši tādēļ personu grupai, kas vēlējās gāzt Ņ. Hruščovu – tās vidū PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs –, vēlāk bija viegli iegūt drošības dienesta darbinieku atbalstu.⁴³

60. gadu sākumā plaši izvērstā modrības kampaņa aktualizēja ar valsts drošību saistītos jautājumus. Zemāka ranga VDK vadītāji izteica vēlmi iegūt partijas organizāciju lielāku atbalstu cīņai ar valsts ienaidniekiem,⁴⁴ cenšoties nodrošināties, lai laika gaitā kārtējo reizi nekļūtu par vienīgajiem atbildīgajiem represīvo pasākumu veikšanā. Savukārt LPSR VDK vadība centās to izmantot kā argumentu, lai novērstu drošības dienesta štatu samazināšanu. 1961. gada 1. jūlijā pārbaudes laikā Latvijā PSRS VDK brigādes vadītājs 2. galvenās pārvaldes 2. daļas priekšnieks pulkvedis Hamzjuks ierosināja PSRS VDK vadībai veikt pasākumus, lai nostiprinātu komitejas kadrus un aparātu – sevišķi vadošo posmu – ar pieredzējušiem darbiniekiem. Savu prasību viņš pamatoja ar operatīvo stāvokli Latvijas PSR, kā arī VDK darba apjoma palielināšanos sakarā ar ārzemnieku lielo pieplūdumu Latvijā.

PSRS VDK brigādes pārbaudes laikā Rīgā Latvijas PSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers ierosināja izveidot komitejas priekšsēdētāja otrā vietnieka amatu, 2. pārvaldi ar trijām daļām, Rīgā izveidot trīs rajonu daļas un atjaunot VDK pilnvarotā aparātu tajos 17 rajonos, kur tas bija likvidēts, kā arī palielināt Latvijas PSR VDK štatus par 58 vienībām. Priekšlikuma jēga bija – paaugstināt LPSR VDK statusu.

Hamzjuks piekrita daļai ierosinājumam un uzskatīja par iespējamu ieviest jaunu štata vietu – priekšsēdētāja otrā vietnieka amatu, izveidot Rīgā trijos rajonos VDK aparātu, to štatus komplektējot ar republikas VDK štatiem. Viņš piekrita atjaunot agrāk likvidētos VDK pilnvarotā aparātus Siguldas, Valkas, Aizputes, Ludzas un Viļānu rajonā, kvalitatīvi uzlabot VDK štatus Liepājā, Ventspilī un Talsos.⁴⁵ VDK darbinieku kadru jautājuma risināšanā aktīvi iesaistījās LKP CK sekretārs A. Pelše.

1962. gada maijā PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs informēja LKP CK sekretāru A. Pelši, ka likvidēto rajonu aparātu operatīvais sastāvs paliek LPSR VDK štatos. Viņš arī norādīja, ka Viļakas, Ilūkstes un Preiļu rajonu, kas atrodas netālu no Daugavpils un Rēzeknes, var apkalpot šo pilsētu VDK pilnvarotā aparāta darbinieki.⁴⁶ Kopumā Padomju Savienības augstākās varas attieksme pret drošības dienestu nebija labvēlīga, un tādēļ LKP CK pārstāvju lūgumi nerada dzirdīgas ausis.⁴⁷

Rīgā sakarā ar ievērojamo VDK štatu samazināšanu atbrīvojās telpas. 1964. gada martā LPSR VDK priekšsēdētājs L. Avdjukēvičs ziņoja LKP CK, ka līdz ar telpu atbrīvošanu uz centrālā aparāta ēku tiek pārvietota VDK apakšvienība, kas līdz tam atradās LPSR Sabiedriskās kārtības apsardzības ministrijā, atstājot 321 m² brīvas platības. 60. gadu sākumā LPSR VDK centrālajā ēkā atradās PSRS VDK Sarkankarogotās Baltijas flotes Rīgas bāzes sevišķā daļa un PSRS VDK Civilās aviācijas flotes Rīgas aviogrupas sevišķā daļa.⁴⁸

VDK lielākās daļas ārpus Rīgas atradās Ventspilī, Liepājā, Daugavpilī un Rēzeknē. Tā, piemēram, Ventspilī 60. gadu sākumā partijas pirmorganizācijas uzskaitē bija 18,⁴⁹ Liepājā – 15,⁵⁰ bet Rēzeknē – astoņi⁵¹ darbinieki. Pēc štatu samazināšanas 1964. gadā VDK Ventspils pilnvarotā aparāta partijas pirmorganizācijas uzskaitē bija vairs tikai 11 darbinieku. Salīdzinājumā ar iepriekšējo laika periodu bija paaugstinājies darbinieku izglītības līmenis – vairākumam bija augstākā vai nepabeigta augstākā izglītība.⁵²

60. gadu sākumā pēc Ņ. Hruščova ierosinājuma partijas organizācijas veidoja, ievērojot ražošanas principu – dibināja lauku un rūpniecības objektu partijas pirmorganizācijas. Šīs pārmaiņas skāra komjaunatni, arodbiedrības un miliciju. Ņ. Hruščovs vēlējās reformu attiecināt arī uz drošības dienesta darbiniekiem, taču PSKP CK sekretāru no šīs idejas atrunāja PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs, teikdams: "Vai mēs arī spiegos dalīsim pilsētas un lauku spiegos?" Vēl viņš piebilda, ka šāda lēmuma pieņemšana novestu pie ģenerāļu un virsnieku skaita palielināšanās.⁵³ V. Semičastnijs zināja par Ņ. Hruščova visai distancēto attieksmi pret militārajām pakāpēm Valsts drošības komitejā. Vēlāk viņš atcerējās, ka par VDK darbiniekiem Hruščovs bieži teicis: "Jums vajag noņemt uzplečus un lampasus."⁵⁴ Taču tas novestu pie dažādu izdienas piemaksu un citu materiālu labumu zaudēšanas. V. Semičastnijs gan Ņ. Hruščovam iebilda, ka, likvidējot slepdiensētā militārās pakāpes, samazinātos disciplīna, kā arī atbildība par valsts noslēpuma izpaušanu. PSKP CK pirmais sekretārs šiem argumentiem piekrita, un VDK darbiniekiem tika saglabātas militārās pakāpes.⁵⁵ Lai arī VDK ierindas darbinieki par šiem plāniem un izteikumiem nebija informēti, viņi tomēr zināja, ka Ņ. Hruščovs nav liels drošības komitejas draugs, un ar sajūsmu uzņēma Ņ. Hruščova atcelšanu no amata.⁵⁶ Laikabiedrs F. Burlackis atzīst, ka Ņ. Hruščovs darījis visu, lai veicinātu savu atstādināšanu no amata, sastrīdēdamies ar partijas, valsts aparāta darbiniekiem, militāristiem un VDK pārstāvjiem.⁵⁷

Pēc 1961. gada Ņ. Hruščovs līdz savai atstādināšanai no amata ģenerāļa pakāpē neapstiprināja nevienu VDK darbinieku.⁵⁸ Pēc tam apstākļi mainījās un lielai grupai VDK darbinieku piešķīra ģenerāļa pakāpi. Arī LPSR VDK priekšsēdētājs L. Avdjukēvičs un PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs saņēma ģenerāļa pakāpi. Paaugstināja arī V. Semičastnija statusu partijas hierarhijā – 1964. gada 16. novembrī viņu ievēlēja par PSKP CK locekli. Vēsturnieki A. Kokurins un N. Petrovs uzskata, ka varas maiņa Maskavā 1964. gada oktobrī nav ietekmējusi PSRS VDK nozīmīgāko apakšvienību vadošo sastāvu. Tas lieku reizi apstiprināja, ka VDK vadība atbalstīja L. Brežņevu un tos PSKP CK Prezidija locekļus, kuri organizēja Ņ. Hruščova atbrīvošanu no PSKP CK sekretāra amata.⁵⁹

Atlaistie darbinieki nereti pauda neapmierinātību ar notiekošo. Ja vieni to paturēja sevī, tad citi – aktīvākie rakstīja sūdzības dažādām instancēm. Tā 1961. gadā Madonas rajona bijušais VDK pilnvarotais N. Jusupovs uzrakstīja sūdzību PSKP Centrālajai komitejai. LKP CK 1959. gada jūlija plēnumā nosodīto nacionālkomunistu atbalstīšanā viņš vainoja LPSR VDK priekšsēdētāju J. Vēveru, LKP CK Administratīvās daļas vadītāju F. Sokurenko un Madonas rajona bijušo otro sekretāru L. Freibergu (1925). LKP CK sekretārs A. Voss (1916–1994) noliedza šī apgalvojuma patiesību.⁶⁰

Arī amatos palikušie VDK darbinieki bija neapmierināti ar valsts īstenoto drošības iestāžu darbinieku kadru politiku. Tas visvairāk, protams, izpaudās savstarpējās sarunās, taču reizēm kritiskā attieksme pret Komunistiskās partijas līdera Ņ. Hruščova saimniecisko politiku tika fiksēta arī dokumentāli. Tā VDK darbinieki Ventspilī partijas sapulcēs atļāvās divdomīgi izteikties par valstī izvērsto kukurūzas kampaņu. 1960. gada 31. martā, runājot par LKP CK 17. plēnumu, darbinieks Ņikitins teica: “Valstij daudz noderīgāk ir atmāskot vienu spiegu nekā ar mūsu kolektīva spēkiem uzrakt 20 hektāru kukurūzai.”⁶¹

Periodiski notika dažādas pārbaudes un darbinieku atestācijas. 60. gadu sākumā par rājieniem ar ierakstu partijas uzskaites kartītē bija jāziņo VDK kadru daļai, kura parasti vainīgo atbrīvoja no darba.⁶² Ventspils VDK pilnvarotā aparāta darbinieku Posumu, kurš bija aizņēmis no pensionāriem naudu un “aizmīrsis” to atdot, atbrīvoja no darba pēc tam, kad viens no cietušajiem griezās pēc palīdzības rajona partijas komitejā.⁶³

VDK darbiniekiem nebija vēlams izteikt viedokli, kas nesakrīta ar partijas komitejas pirmā sekretāra domām – tas draudēja ar nopietnām nepatīkšanām. To apliecina gadījums ar VDK Daugavpils aparāta darbinieku Ponamjorovu, kuru 1961. gada 19. martā nosūtīja uz Krāslavu, lai novērotu vēlēšanu gaitu. Ponamjorova dežūras laikā Kalniešu ciema padomē bija izcēlies incidents. No rīta Ponamjorovs kopā ar rajona milicijas priekšnieku devās uz rajona izpildu komiteju, lai informētu rajona partijas komitejas sekretāru R. Antipānu par naktī notikušo jauniešu kautiņu un vainīgo aizturēšanu. R. Antipāns šo versiju apšaubīja, jo pirms tam bija saņēmis rajona partijas komitejas

pārstāvja laikraksta *“Socialističeskij putj”* redaktora Dundura informāciju, ka kautiņā ticis šauts, lietoti aukstie ieroči un uzbrukumā vēlēšanu iecirknim sasista vēlēšanu urna. Šo informāciju rajona partijas komitejas sekretārs Kuzņecovs pirms tam bija telefoniski paziņojis Centrālajai vēlēšanu komisijai Rīgā. R. Antipāns uzdeva izmeklēt notikušo Ponamjorovam un milicijas priekšniekam.

Izbraucot uz vietas, noskaidroja, ka kautiņš noticis divu kilometru attālumā no Kalniešu vidusskolas, kur atradies vēlēšanu iecirknis, un ieroči nav lietoti. Aukstos ieročus, izņemot saliekamo nazi, neatrada. Bet vēlēšanu urna bija cietusi pavisam citos apstākļos. Kāds kautiņa dalībnieks bija iekļuvis automašīnas kabīnē un aizmidzis. No rīta skolotājs Boļšakovs, kuram vajadzēja braukt uz vēlēšanu iecirkni, atrada kabīnē guļošo un mēģināja viņu izvilkēt, bet tas pretojās un izmeta urnu, kura krītot atvērās. Par iepriekšējās izmeklēšanas rezultātiem milicijas priekšnieks ziņoja rajona partijas komitejas sekretāram Kuzņecovam.⁶⁴ Acīm redzams, ka rajona partijas komitejas pārstāvji nevēlējās atzīt savu kļūdu un bija neapmierināti, ka represīvo iestāžu darbinieki nepakļāvās viņu rīkojumam. Jau nākamajā dienā pēc vēlēšanām partijas pirmorganizācija izskatīja Ponamjorova personīgo lietu, pārmetot viņam alkohola lietošanu, veicot valstiski svarīgu uzdevumu. Viņu iztaujāja par sarunu ar LKP Krāslavas rajona komitejas pirmo sekretāru R. Antipānu, aizrādot, ka attiecībām ar rajona pirmo sekretāru jābūt lietišķām un nav pieļaujami strīdi. Atsevišķi Ponamjorova kolēģi ierosināja viņu sodīt ar mutisku rājienu, tomēr izteica partijas rājienu ar ierakstu uzskaites kartītē.⁶⁵

VDK darbinieku personīgajās lietās bieži vien bija sastopami sodi par alkoholisko dzērienu pārmērīgu lietošanu. Dokumenti liecina, ka, kaut arī 60. gadu sākumā oficiālā attieksme pret Jāņu svinēšanu bija negatīva, tomēr daļai drošības iestāžu darbinieku pret tiem nebija iebildumu. Ilustrācijai jāmin VDK tehniķa G. Bočanova personīgā lieta. Viņš pēc maiņas beigām 23. jūnijā lietoja alkoholu un nākamajā dienā darbā pie komutatora aizmiga, kādēļ VDK stundu un divdesmit minūtes palika bez sakariem. Atverot komutatora durvis, atklājās, ka G. Bočanovs, novilcis formas tērpu, gulēja. Partijas pirmorganizācija viņam izteica rājienu ar ierakstu uzskaites kartītē.⁶⁶

1962. gada 13. janvārī, būdams piedzēries, vecākais operatīvais darbinieks N. Jegorovs nepiedienīgi uzvedās taksometrā. Šoferis viņam atņēma darba apliecību un nodeva milicijai. Rezultātā VDK vadība N. Jegorovu atbrīvoja no darba.⁶⁷ Samērā bieži darbinieku lietas izskatīja dažādu ģimenes nesaskaņu sakarā.⁶⁸

Nereti šādās partijas sapulcēs apvainoto personu piespieda publiski nožēlot izdarīto un solīt laboties. Bieži vien protokolā fiksētais ievērojami atšķīrās no realitātes. Darbinieku personīgās attiecības nereti ietekmēja vainīgā soda mēru.

Ir saglabājušās dokumentālas liecības par to, ka VDK darbinieki attiecībās ar ierindas pilsoņiem klaji pārkāpa likumdošanu. Spilgts piemērs ir VDK darbinieka Maskalāna lieta. Maskalāns 1960. gada 23. jūnija vakarā Liepājā patvarīgi aizturēja

pilsoni F. Grīnbergu, nogādāja milicijā un vēlāk savu rīcību pamatoja ar to, ka blakus F. Grīnbergam gājusi sieviete un vedusi suni bez uzpurņa. Suns varējis uzbrukt Maskalāna radu četrgadīgajam bērnam.⁶⁹ Tā kā Maskalāns bija uzdevies par milicijas darbinieku, F. Grīnbergs uzrakstīja sūdzību Liepājas milicijas priekšniekam, kurš izrādījās F. Grīnberga bijušais skolnieks. Sūdzībā F. Grīnbergs par notikušo stāstīja: *“[...] Te pēkšņi mani no muguras puses aizturēja kāds apdzēries, privātās drēbēs tērpiēs, patukls pilsonis, kas satrauktā, bargā tonī pieprasīja man uzrādīt pasi, jo viņš esot sevišķi svarīgs kādas tur slepenas daļas milicijas darbinieks [...]. Tiku nicinoši uzrunāts uz “tu”, pie kam šis citādi mīļais vārdiņš teatralizēti tika uzsvērts [...] Tālāk viņš piedraudēja [...] salauzt manas rokas. Uz līdzgājējas vaimanājošu iebildumu tā nedarīt viņš nīrgājās un beidzot lielījās padarīt mani maziņu un nekaitīgu, pie kam tad stājās pie draudu realizēšanas – sagrāba mani – vecu, slimu vīru aiz rokām un “lietpratīgi” lauza. Milicijā uzsvēru, ka persona, kura mani ir aizturējusi, ir piedzērusies un par savu rīcību neatbild. Tāpēc prasu ārstu pārbaudi. Dežurants vienkārši pavēstīja, ka šodien visi dzerot [un] par to nav ko brīnīties, ja kāds ir piedzēries.”*⁷⁰ Liepājas milicijas priekšnieks sūdzību pārsūtīja uz VDK Liepājas daļu tās priekšniekam Rullim. 1960. gada 23. jūlija partijas pirmorganizācijas sapulcē Rullis Maskalānam aizrādīja par patvaļīgu dežūrposteņa atstāšanu, norādot, ka tāpat vien Grīnbergs sūdzību nebūtu rakstījis, bez tam Maskalānam nav bijis tiesību pārbaudīt Grīnberga dokumentus un viņu aizturēt. Maskalānam uzdeva atvainoties cietušajam pilsonim.⁷¹

Citam LPSR VDK darbiniekam A. Napoļskim tika pārmests, ka viņš kopā ar Rēzeknes pilsētas izpildu komitejas priekšsēdētāju un milicijas daļas priekšnieku 1962. gada 29. janvārī ieradies Ļeņina vārdā nosauktajā kolhozā, lai iebiedētu kolhozniekus. Vēlāk LKP CK Napoļskim izteica stingro rājienu, tomēr viņu no darba VDK neatbrīvoja.⁷² Šādi atgadījumi bija ierasti pirmajos pēckara gados. Tas liecina, ka VDK darbinieki plaši izmantoja iedzīvotāju bailes no varas pārstāvjiem.

Daudz bargāk sodīja par finansiāliem pārkāpumiem, saistītiem ar operatīvo darbu. Tā operatīvais pilnvarotais F. Marcinkēvičs, izpildot operatīvo uzdevumu ārzemēs, zināmu summu valūtas iztērēja dažādu mantu iegādei. Atgriezies mājās, viņš daļu naudas centās aizņemt no jūrnikiem, tomēr Marcinkēviču atbrīvoja no darba.⁷³ Tas nebija vienīgais gadījums, kad kāds drošības komitejas darbinieks nespēja pretoties kārdinājumam iegūt Rietumos ražotas preces. 1960. gada 20. janvārī VDK darbinieks V. Zubkovs aizturēja ārzemju jūrnieku Skobļevski kontrabandas darījuma laikā, bet pēc saskaņošanas ar VDK vadību viņu atbrīvoja. Pēc divām dienām V. Zubkovs satikās ar Skobļevski, kurš Zubkovam uzdāvināja ārzemēs ražotu sieviešu pulksteni, bet Zubkovs viņam – dažas ārzemju pastmarkas. Nesankcionētais darījums kļuva zināms VDK vadībai, un V. Zubkovu par to, ka viņš nebija informējis vadību par vērtīgas ārzemju dāvanas saņemšanu, atbrīvoja no dienesta Valsts drošības komitejā.⁷⁴

No fragmentārajiem dokumentiem nav iespējams iepazīties ar visām šajā laikā izskatītajām LPSR VDK darbinieku personīgajām lietām. Nenoliedzami, daudzos gadījumos partijas rājienu neizteica vispār, visbiežāk sodīja, atlaižot no darba. Zīmīgi, ka personīgās lietas netika uzsāktas pret nomenklatūrā esošajiem drošības struktūru darbiniekiem.

Noslēgumā jāsecina, ka PSRS 60. gadu sākumā īstenotā kadru politika krasi neatšķīrās no 50. gadu vidū realizētās, jo PSKP CK pirmā sekretāra Ņ. Hruščova atteikums pret represīvo struktūru darbiniekiem palika nemainīgs. Pieņemot darbā jaunos VDK darbiniekus, prasīja, lai viņiem būtu augstākā vai vidējā izglītība. Tas lielā mērā nozīmēja, ka, samazinot slepenā dienesta darbinieku skaitu, cerēja sistēmas darbu padarīt efektīvāku, paaugstinot darbinieku izglītības līmeni. Šajā laikā notika to VDK darbinieku atbrīvošana no darba, kuru izglītība neatbilda izvirzītajam līmenim. Jāatzīmē, ka šajos gados nepalielinājās latviešu īpatsvars LPSR VDK darbinieku vidū.⁷⁵ Tomēr 60. gados LPSR VDK tika dota nedaudz lielāka rīcības brīvība atsevišķu operatīvo un kadru jautājumu izlemšanā.

60. gados arvien tika samazināts masveida represijās piedalījušos drošības struktūru darbinieku skaits.

Ievērojamā drošības struktūru darbinieku skaita samazināšana noskaņoja VDK pret Ņ. Hruščovu, tādēļ nenācās grūti atrast apvērsuma atbalstītājus. Līdz ar Ņ. Hruščova atstādināšanu no amata 1964. gadā tika pārtraukta VDK darbinieku skaita samazināšana.

60. gados plaši praktizēja partijas nomenklatūras darbinieku nosūtīšanu darbā VDK vadošos amatos. Acīmredzot tas tika veikts ar mērķi, lai pastiprinātu Komunistiskās partijas kontroli pār drošības struktūrām. Tomēr savā ziņā tas veicināja VDK izmantošanu Komunistiskās partijas nomenklatūras varas cīņās.

LPSR VDK politiskās represijas pret Latvijas iedzīvotājiem

Nacionālisma izpausmes Latvijā uzskatīja par bīstamām PSRS iekšējai stabilitātei, un cīņa pret tām bija viena no LPSR VDK darba prioritātēm. Cīņu ar pretpadomiski noskaņotajiem iedzīvotājiem no 1960. gada 11. februāra koordinēja PSRS VDK 2. galvenā pārvalde, kurai nodeva PSRS VDK 4. pārvaldes funkcijas.⁷⁶ Par potenciāli bīstamiem reģioniem uzskatīja Baltijas republikas, Ukrainas rietumu apgabalus, Armēniju un Gruziju.⁷⁷ Vairākums PSRS republiku tautu nebija “valstiskas” nācijas, tās nebija dzīvojušas neatkarīgā valstī, un tas ietekmēja viņu nacionālo pašapziņu.⁷⁸ Vēlāk tālaika PSRS VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs atzina, ka Maskavā pret nacionālismu izturējās ļoti “slimīgi” un nereti “no mušas taisīja ziloni”.⁷⁹

Lai arī Padomju Savienībā oficiāli sludināja internacionālismu – visu nāciju vienlīdzību, tomēr krievu “nacionālistus-šovinistus” represēja visai reti.⁸⁰ No 1960. gada līdz 1964. gadam Latvijas PSR par to nesodīja nevienu krievu šovinistu. Grāmatas “58.¹⁰ PSRS prokuratūras uzraudzības lietas” materiāli liecina, ka Latvijā par pretpadomju propagandu apcietinātas piecas krievu tautības personas, no kurām četras – par pretpadomju skrejlapu izplatīšanu un viena – par draudiem, kas izteikti dzērumā, – pakārt visus komunistus.⁸¹

PSRS VDK 2. pārvaldes 2. daļas priekšnieks Hamazjuks atzina, ka nacionālismu latviešos veicinājis krievu šovinisms. Viņš uzsvēra Sarkanās armijas militārpersonu, īpaši militāro celtnieku bataljonu kareivju rīcību – noziegumus, huligānismu un alkohola lietošanu. Hamazjuks atzina, ka republikas iedzīvotājos, to skaitā komunistos, neapmierinātību izraisījusi Līgo svētku aizliegšana.

Hamazjuks uzskatīja E. Berklavu un viņa atbalstītājus par latviešu nacionālistu aktivizētājiem.⁸² 50. gadu beigās – 60. gadu sākumā LKP CK nacionālkomunistus nomenklatūras darbiniekus atbrīvoja no ieņemamajiem amatiem. Partijas sapulcēs asi nosodīja viņu darbību, bet nepakļāva arestiem un kriminālvajāšanai. Nacionālās politikas kursa maiņa pēc LKP CK jūlija plēnuma 1959. gada vasarā radīja rezonansi latviešu sabiedrībā. Par to liecina K. Baumaņa (1902–1981) lieta. Viņu sodīja par 1959. gada beigās laikrakstiem “Pravda” un “Cīņa” uzrakstītajām vēstulēm, kurās bija kritizēta LKP CK realizētā nacionālā politika. Izmeklējot K. Baumaņa lietu, VDK izmeklētāji bija ieguvuši kompromitējošus materiālus par nacionālkomunistiem E. Berklavu un P. Dzērvi. Viņi K. Baumanim bija snieguši tālaika izpratnē slepenas ziņas – dažādās jomās nodarbināto personu nacionālo sastāvu u.c. Šo informāciju LPSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers 1960. gada 7. janvārī nosūtīja LKP CK pirmajam sekretāram A. Pelšem.⁸³

Vēsturniece D. Bleiere izsaka versiju, ka K. Baumanis arestēts, lai pamatotu LKP CK biroja lēmumu par E. Berklava izslēgšanu no partijas, kas bija iesniegts PSKP CK Partijas kontroles komisijai. LKP CK izdarīt to nevarēja, jo E. Berklavs atradās nometinājumā Vladimirā un vairs nebija republikas partijas organizācijas uzskaitē.⁸⁴ Bijušais VDK priekšsēdētājs V. Semičastnijs savās atmiņās uzsver, ka Padomju Savienībā no 1957. gada antipartijiskā darbībā apvainotos augstākos vadītājus nepakļāva arestam un sodam,⁸⁵ tādēļ arī nacionālkomunistu lietā ievēroja līdzīgu politiku. V. Semičastnijs norāda, ka E. Berklavu nosūtīja “pāraudzināšanā” uz Vladimiru, kur viņš strādāja par apgabala izpildu komitejas Kultūras daļas vadītāju.⁸⁶

Nav pamata uzskatīt, ka Latvija bija vienīgā PSRS republika, kur no darba atbrīvoja nacionālismā apsūdzētas amatpersonas. Šādi procesi Padomju Savienībā no 1958. gada līdz 1961. gadam bija vērojami arī Turkmēnijā, Uzbekijā, Kirgīzijā, Tadžikijā, Azerbaidžānā un Moldāvijā.⁸⁷

Darbā ar pārējiem Latvijas iedzīvotājiem plaši izmantoja t.s. profilaksi.⁸⁸ 1960. gada beigās PSRS VDK centrālā aparāta komisijas veiktajā pārbaudē par LPSR VDK profilakses darba analīzi norādīts, ka visbiežāk lietotā profilakses forma bijusi izsaukšana uz Valsts drošības komiteju. LPSR VDK bija profilaktējusi 170 cilvēku, no tiem 53 ar sabiedrības līdzdalību.⁸⁹ Daudzus profilaktēja ar milicijas palīdzību, bet gadījumos, kad varai naidīgā darbība turpinājās, – sodīja kā antisabiedriskus elementus un huligānus.⁹⁰

Modrības kampaņas ietvaros, apspriežot 1960. gada 8. jūlijā LKP CK jautājumu par nacionālistiskām un citām naidīgām izpausmēm republikā, CK sekretārs A. Pelše un Administratīvās daļas vadītājs F. Sokurenko paziņoja, ka pēdējā laikā Latvijā ir bijuši gadījumi, kad izkārti buržuāziskās Latvijas karogi, izplatītas skrejlapas un anonīmas vēstules, uz ēkām rakstīti pretpadomju saukļi, aizdedzinātas valsts īpašuma ēkas. LKP CK birojs atzīmēja, ka VDK, leM, tiesas un prokuratūras darbinieki dažos gadījumos nav adekvāti novērtējuši naidīgo rīcību, kvalificējot to tikai kā huligānismu, pārgalvību vai palaidnību. Paziņojuma konteksts nozīmēja, ka partijas pirmorganizācijās ir notrulinājusies politiskā modrība. Drošības struktūrām pārmeta, ka specnometinātajiem un bijušajiem politieslodzītajiem, kuri atgriezušies Latvijas PSR, netiek pievērsta pienācīga uzmanība, lai gan viņu vidū joprojām ir pret padomju varu naidīgi noskaņotas personas. Pārmeta arī to, ka VDK un leM darbinieki 1960. gadā nav rīkojušies tā, lai laikus atklātu un novērstu naidīgās izpausmes, un tādēļ vainīgie ne vienmēr ir atrasti.⁹¹ Ierosinājumi pastiprināt represīvos pasākumus nāca arī no pašu drošības dienesta darbinieku puses. 1961. gada jūlijā LPSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers informēja LKP CK, ka pēdējos gados par sevišķi bīstamiem noziegumiem saukti pie atbildības tā sauktie buržuāziskie inteliģenti, kuri sodīti ar 3–5 gadiem brīvības atņemšanu, bet pēc soda izciešanas atgriezušies Latvijā un turpina savu agrāko darbību.⁹²

Īpašu uzmanību LPSR VDK pievērsa bijušajiem pretpadomju pagrīdes un nacionālo partizānu grupu vadītājiem – cilvēkiem, kuriem bija pamats neieredzēt padomju varu un pieredze slepenajā darbā. VDK pamatoti uzskatīja viņus par labiem organizatoriem un autoritatīviem vadītājiem. Īpaši tika uzraudzīti bijušie nacionālistu ideologi, autoritātes, pretpadomju organizāciju un “bandu” vadītāji.⁹³ Taču bijušie padomju koncentrācijas nometņu ieslodzītie⁹⁴ bija izgājuši bargu dzīves skolu – un viņus iebiedēt nebija viegli. PSRS VDK 2. galvenās pārvaldes 2. daļas priekšnieks Hamazjuks 1961. gada jūlijā LKP CK nosūtītajā dokumentā rekomendēja no ieslodzījuma atgriezušos nacionālistus par pārkāpumiem sodīt saskaņā ar Kriminālkodeksu, bet gadījumos, kad neizdodas savākt pierādījumus, vienkārši izsūtīt no Latvijas PSR kā nelabojamus padomju tautas ienaidniekus. Ar aģentūras un uzticības personu palīdzību bija paredzēts ne tikai informēt represētos, bet arī iebiedēt. Savukārt LKP CK vadība aicināja VDK, leM, tiesas

un prokuratūras vadību “uzlabot darbu”, respektīvi, pastiprināt sodus par pretpadomju darbību.⁹⁵ PSKP CK sekretārs Ņ. Hruščovs publiski apgalvoja, ka PSRS vairs neesot politieslodzīto.⁹⁶ Tālaika dokumenti gan liecina pretējo. Var minēt kaut vai PSRS VDK slepeno nolikumu, ko PSKP CK apstiprināja 1959. gada 9. janvārī un kurš bija spēkā līdz 1991. gada maijam. Nolikumā bija uzskaitīti galvenie VDK uzdevumi – izlūkošana ārvalstīs, cīņa ar ārvalstu specdienestu darbību PSRS teritorijā, kā arī ar pretpadomju un nacionālistisko elementu darbību PSRS.⁹⁷

LPSR VDK savā darbībā vadījās pēc PSRS VDK pavēlēm un norādījumiem. Pēc tām var spriest par VDK darbības virzieniem. Tā PSRS VDK 1960. gadā izdotajā pavēlē nr. 00430 uzlikts par pienākumu VDK darbiniekiem izvietot aģentūru to personu vidū, kuras agrāk sodītas par valsts noziegumiem, kā arī bijušo ārvalstu aģentu, aktīvu nacionālistisko grupu dalībnieku, reemigrantu, pārbēdzēju no kapitālistiskajām valstīm, pretpadomju garā noskaņoto baznīcas un “sektantu” autoritāšu vidū.⁹⁸

Pirms dažiem gadiem Krievijas vēsturnieki izdeva PSRS prokuratūras uzraudzības lietu rādītāju, kurā apkopotas ziņas par personām, sodītām saskaņā ar Kriminālkodeksa 58. panta 10. daļu – pretpadomju propagandu. Analizējot šo informāciju, ir iespēja salīdzināt, cik no sodītajiem bija LPSR iedzīvotāju. Jāievēro, ka Latvijā dzīvoja tikai 0,5% no visa PSRS iedzīvotāju skaita, tāpēc iegūtie skaitļi labi raksturo tālaika represīvo politiku ne tikai PSRS kopumā, bet arī Latvijas PSR.⁹⁹

Par pretpadomju aģitāciju sodītās personas

Gads	PSRS	LPSR	LPSR iedzīvotāji, %
1960	67	12	17,9
1961	249	23	8,9
1962	437	37	8,4
1963	306	31	10,1
1964	144	7	4,8

Jāatzīst, ka 1964. gadā, kad represēto skaits Latvijas PSR bija vismazākais, to īpatsvars bija vidēji piecas reizes lielāks nekā PSRS. Salīdzinājumā ar pārējo PSRS teritoriju LPSR visvairāk apcietināto bija 1960. gadā – par pretpadomju aģitāciju apcietināto vidū no Latvijas bija 17,9 procenti. Iespējams, ka to ietekmēja 1959. gada LKP CK jūlija plēnums, pēc kura pastiprināti vērsās pret citādi domājošajiem. Arī pārējā PSRS teritorijā 1961., 1962. un 1963. gadā represēto skaits palielinājās. Represiju skaita samazināšanās iezīmējās 1964. gadā.

Represiju pieaugums Padomju Savienībā bija vērojams pēc strādnieku nemieru apspiešanas Novočerkaskā 1962. gada jūnijā. Jau nākamajā mēnesī PSKP CK pieņēma lēmumu par cīņas pastiprināšanu pret pretpadomju elementu naidīgajām izpausmēm. Tam sekoja VDK priekšsēdētāja pavēle – norādījums izpildīt šo uzdevumu.¹⁰⁰

Represīvo iestāžu darbinieki meklēja arī nelikumīgi glabātus ieročus. Problēmu radīja tas, ka Padomju Savienībā līdz 1958. gadam medību ieročus brīvi varēja iegādāties jebkurš valsts iedzīvotājs. 60. gadu sākumā – modrības kampaņas laikā pastiprināti pārbaudīja medību kolektīvus, personas, par kurām uzzināja kompromitējošus materiālus, no šiem kolektīviem izslēdza. Pārbaūžu laikā konstatēja, ka Latvijā 856 “īpaši uzraugāmajiem” pieder automašīna vai motocikls, tādējādi tie kļuva vēl “bīstamāki”.¹⁰¹

Uztraukumu varas pārstāvjos radīja strādnieku streiku skaita pieaugums. 1960. gada aprīlī Valmierā 67 strādnieki atteicās iziet darbā Stikla šķiedras rūpnīcas celtniecībā. 1960. gada jūnija sākumā Latvijas dzelzceļa 8. ceļu distancē darbā atteicās iziet 53 strādnieki. 1960. gada 7.–8. jūlijā Liepājas rajona Vaiņodes padomju saimniecībā darbā neizgāja 14 krāvēji, pieprasot atcelt tarifu samazināšanu par kraušanas darbiem.¹⁰²

60. gadu sākumā Latvijas PSR VDK darbinieki pārsvarā atklāja skolēnu nacionālistiskās grupas. 1962. gadā apcietinātajā grupā darbojās D. Rijnieks, G. Rode, A. Zābaka, V. Kalniņš, U. Ofkants, Z. Rozenbergs, K. Skujenieks un J. Rijnieks. Daļai no viņiem bija augstākā izglītība. Grupu izveidoja 1958.–1959. gadā, tās mērķis bija cīņa par Baltijas republiku neatkarību un apvienošanu federācijā. Grupas dalībnieki bija izstrādājuši Baltijas valstu federācijas konstitūciju.¹⁰³

Apskatāmajā laikposmā LPSR VDK apcietināja vai profilaktēja ne vienu vien jaunatnes grupu. Protams, katrs šāds gadījums bija individuāls, tomēr bija principi, pēc kuriem vadoties drošības dienesta darbinieki konstatēja, vai ir tikusi veikta nacionālistiska darbība. Tad personas operatīvi izstrādāja, lai atklātu to līdzdalībniekus, iespējamus sakarus ar emigrantu nacionālistu centriem vai kapitālistisko valstu izlūkdienestiem. Noskaidroja arī, vai izstrādājamām personām vai to grupām ir programmatiski dokumenti, pavairošanas aparāti vai ieroči.

Izstrādājot nacionālistiskās grupas, operatīvie darbinieki izpētīja katra to dalībnieka darbību. Nacionālistu izstrādei galvenokārt izmantoja aģentus no domubiedru vidus vai arī tās vides pārstāvjus, no kuriem viņi cerēja saņemt atbalstu. Lai atklātu izstrādājamo darbību, izmantoja aģentus – nacionālās autoritātes. Aģentus vervējot no izstrādājamās grupas dalībniekiem, bija iespējams daudz dziļāk iepazīt tās darbību, jo aģents bija ieguvis grupas uzticību. Tomēr šādu aģentu vervēšana ne vienmēr deva VDK vēlamo rezultātu. Nereti šādus aģentus atšifrēja grupas vadītāji, tādēļ rekomendēja vervēt grupu locekļus tikai tādos gadījumos, kad pret tiem bija nopietni kompromitējoši

materiāli. Aģentu vervēšanu no nacionālajām grupām par pabeigtu uzskatīja tikai tad, kad potenciālais aģents atzinās, ka ir grupas dalībnieks. Nerekomendēja vervēt grupu vadītājus un personas, kuras veikušas sevišķi bīstamus valsts noziegumus. Uzskatīja, ka nav mērķtiecīgi iefiltrēt grupā aģentus no pazīstamu nacionālistu vidus – tas varēja veicināt grupas darbības aktivizēšanos. Šādu personu iesaistīšana bija attaisnojama gadījumos, kad vajadzēja pārņemt nacionālistiskās grupas sakarus ar ārvalstīm.¹⁰⁴ VDK darbiniekiem ieteica meklēt tādas pašas tautības slepenos ziņotājus, kāda ir konkrētas nacionālistu grupas dalībniekiem. Vervējot aģentus no tā sauktās nacionālistu vides, nereti izmantoja pārbaudītu informāciju par personas prettiesisko darbību, kā arī par personām, kuras mērķtiecīgi veidoja savu karjeru. Pēc savervēšanas aģentus apmācīja slepenajā darbā, tika veikta viņu pārbaude. Bija gadījumi, kad savervētie aģenti atteicās sadarboties ar drošības iestādēm vai arī atšifrēja savu darbību.¹⁰⁵

Valsts drošības iestādes pārbaudīja signālus, kas varētu liecināt par nacionālistiski noskaņoto personu darbību, tomēr ne visas nacionālisma izpausmes varēja uzskatīt par nacionālistu graujošo darbību. Par galvenajām šādas darbības pazīmēm atzina nacionālu uzskatu paušanu, pretpadomju nacionālistisku radiopārraižu klausīšanos, pretvalstiskas literatūras lasīšanu, nacionālo varoņu slavināšanu, pozitīvas atsauksmes par bruņotu pretošanās kustības grupu darbību, nacionālo dziesmu dziedāšanu, aicinājumus atgriezties pie nacionālām vērtībām, solidaritātes izrādīšanu pretošanās kustības dalībniekiem to tiesas procesā, draudu izteikšanu lieciniekiem šādās prāvās, provokatīvu dokumentu sagatavošanu un to nosūtīšanu dažādām instancēm, prāvu laikā paustus apvainojošus izteikumus par citu nacionalitāšu līderiem, līdzjūtības izteikšanu represēto nacionālistu radniekiem, apmelojumus par varas nacionālo politiku, Komunistisko partiju un padomju valsti, tīšu nacionālo republiku ekonomikas vai sociālās struktūras nepareizu atspoguļojumu, marksisma-ļeņinisma klasiķu tendenciozu citēšanu utt.

Lai noteiktu nacionālisma izpausmes, bija nepieciešams iepazīt to personu loku, kuras varētu nacionālistus atbalstīt. Par šādām personām uzskatīja: bijušo Baltijas valstu, Ukrainas un Baltkrievijas rietumu apgabalu politisko partiju līderus, no ārzemēm atgriezušos reemigrantus un repatriantus, emigrācijas pretpadomju nacionālistisko organizāciju dalībniekus, bijušos nacionālās pretošanās kustības dalībniekus, kuri atgriezušies no ieslodzījuma, legalizējušos un vainu nožēlojušos nacionālās pagrīdes kustības dalībniekus, personas, kuras ietilpst PSRS dzīvojošo nacionālo autoritāšu tuvu paziņu un atbalstītāju lokā, ebreju tautības personas, kuras ir/nav saņēmušas atļauju izbraukt no PSRS, katoļu un citu reliģiju garīdzniecības pārstāvjus, kuri izplata nacionālistisku ideoloģiju. Šīs minētās grupas VDK rekomendēja pastāvīgi uzraudzīt ar aģentūras palīdzību.¹⁰⁶

Par politiskiem noziegumiem notiesātos nosūtīja uz Dubrovlagu Mordovijas APSR, Zubovas–Poļanskas rajona Javas ciemu. Spriežot pēc 1962. gada 9. oktobra dokumenta, 60. gadu sākumā tur atradās apmēram 500 latviešu. LPSR VDK darbinieki kopā ar Mordovijas APSR VDK veica dažādus operatīvos un kontrpropagandas pasākumus ieslodzīto vidū.¹⁰⁷ PSRS VDK vadība 1962. gadā pavēlēja VDK darbiniekiem veikt pastiprinātu aģentūras operatīvo darbu, lai Dubrovлага noņemtu sevišķi bīstamo valsts noziedznieku vidū atklātu personas, kuras domā atjaunot pretpadomju darbību pēc soda izciešanas.¹⁰⁸

1962. gada novembrī uz Dubrovlagu devās daži LPSR VDK darbinieki, LPSR Zinātņu akadēmijas līdzstrādnieki un kāda ieslodzītā māte. J. Vēvers informēja LKP CK, ka Dubrovлага vadība izteikusi lūgumu, lai uz noņemni atsūta kādu no ārzemēm atgriezušos emigrantu, kurš varētu nolasīt ieslodzītajiem lekciju,¹⁰⁹ cerēdams, ka šāds pasākums būs daudz efektīvāks un atstās uz ieslodzītajiem lielāku ietekmi nekā oficiālas iestādes darbinieka uzstāšanās.

Atšķirībā no vecākās paaudzes lielākās daļas, kura daudzos jautājumos bija konformiski noskaņota, jaunieši pauda daudz radikālākus uzskatus. Viņi saasināti reaģēja uz latviešu otršķirīgo stāvokli. VDK par sevišķi bīstamiem uzskatīja politiski aktīvos jauniešus, tāpēc dokumentos pavīd doma, ka “ir svarīgi zināt vidusskolu vecāko klašu skolnieku uzskatus un nodomus”¹¹⁰. Latviešu jaunatni nesajūsmināja šajos gados veiktā Rīgas latviešu skolu pārveidošana par divplūsmu skolām, kurās vienlaikus mācības notika latviešu un krievu valodā.¹¹¹

Represīvās funkcijas pārsvarā bija drošības iestāžu prioritāte, tomēr pret politiski neuzticamām personām partijas darbinieki bieži vien bija iniciatori tā sauktajām netiešajām represijām – cilvēkus atlaida no darba vai arī publiski nosodīja. Nepatikšanas bija garantētas skolotājiem, ja skolēni bija veikuši pretpadomju darbības.¹¹²

Austrumu un Rietumu ideoloģiskās konfrontācijas laikā liela nozīme bija abu pušu iedzīvotāju ietekmēšanai, izmantojot radoraidījumus, Rrietumos dzīvojošos latviešus – ar brošūru un dažādu preses izdevumu starpniecību. Lai nodrošinātos pret “naidīgu ideju ievazāšanu” Padomju Savienībā, uz PSRS robežām veica stingru kontroli. Tūristiem un jūrnikiem neļāva ievest literatūru, kuru, pēc PSRS varas pārstāvju domām, nebija vēlams lasīt “lielās nedalāmās” iedzīvotājiem. Pat visstingrākie pasākumi nespēja pilnībā izslēgt šādas literatūras iekļūšanu PSRS, tomēr tās apjoms bija tik neliels, ka nespēja būtiski ietekmēt iedzīvotājus.

Citādi bija ar radoraidījumiem, kurus nevarēja aizliegt klausīties, taču to uztveršanu apgrūtināja ar speciāliem traucētājiem. VDK darbinieki atzina, ka ārzemju radoraidījumus brīvi var uztvert republikas rajonos, atsevišķas pārraides arī Rīgā.¹¹³ Latvijas iedzīvotāji no ārzemju radoraidījumiem latviešu valodā ieguva informāciju, kura bieži vien pauda diametrāli pretēju viedokli par politisko stāvokli Latvijā. VDK darbinieki uz-

skatīja, ka tieši ārzemju radio paustās idejas atstāj sevišķi lielu ietekmi uz jauniešiem.¹¹⁴ Tā Rīgas Politehniskā institūta laborants A. Obuks, "Amerikas Balss", "BBC" un "Svobodnaja Rossija" ietekmēts, 1962. gada februārī un martā bija izgatavojis un izplatījis skrejlapas, kurās aicināja nepiedalīties PSRS Augstākās Padomes vēlēšanās.¹¹⁵ Par radikālu rīcību izšķīrās tikai nedaudzi, vairākumam – sevišķi vecākajai paaudzei – bija rūgta pēckara gadu pieredze, kad ne vienu vien represēja par iesaistīšanos aktīvā cīņā pret okupācijas režīmu.

Daļai cilvēku radioraidījumi bija alternatīvas informācijas avots, dzirdēto konfrontēja ar oficiālo informāciju. PSRS presē, radio un televīzijas raidījumos parasti izvairījās apspriest aktualitātes, nemaz nerunājot par politiskiem jautājumiem.

Nebija sevišķi grūti ar ārzemju radioraidījumiem uzturēt spriedzi Latvijas sabiedrībā, jo daudziem latviešiem bija iemesls būt neapmierinātiem ar pastāvošo nacionālo politiku u.c. Taču kopumā šajā laikā vairākums latviešu centās piemēroties esošajiem apstākļiem un aktīvi neiesaistīties darbībās, kuras varētu kvalificēt kā likumpārkāpumu. Neapmierinātība par latviešu apspiešanu tika izteikta sarunās ar radiem vai draugiem, vai arī izrādot pasīvu pretošanos okupācijas režīmam – svinot oficiāli aizliegtos Jāņus, nepildot dažādus rīkojumus un Mirušo piemiņas dienā vai 18. novembrī Brāļu un Meža kapos aizdedzot svečītes.

Izmantojot antireliģiskās kampaņas gaisotni, 1962. gada 22. jūnijā LPSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers LKP CK ierosināja aizliegt visām reliģiskajām konfesijām Rīgas pilsētas kapsētās rīkot kapu svētkus. Savu ierosinājumu viņš pamatoja ar to, ka piemiņas ceremonijas Meža un Brāļu kapos izmanto nacionālisti nacionālās pašapziņas uzturēšanai. Šajās dienās ļaužu pūļi pulcējās pie "buržuāziskās" Latvijas valstsvīru kapiem. Pie J. Čakstes un citu brīvās Latvijas laika valstsvīru apbedījumiem varēja dzirdēt vārdus: "Tas bija īsts latvietis." Vai: "Tas bija cienījams cilvēks." 1959. gadā kapu svētku laikā Brāļu kapos izkāra "buržuāziskās" Latvijas karogu.¹¹⁶ Lai gan cilvēku pulcēšanās Meža kapos daudziem saistījās ar neatkarīgo Latviju un to varēja uzskatīt par latviešu tautas politisku demonstrāciju, tautai nevarēja aizliegt apmeklēt Rīgas luterāņu lielāko kapsētu.

Daudzi VDK darbinieki ar pēckara gadu "pieredzi" uzskatīja represīvo politiku par pārāk liberālu. Tā 1964. gada 29. februārī VDK Talsu rajona pilnvarotā aparāta partijas sapulcē kāds darbinieks Starikovs paziņoja, ka pret padomju varu noskaņotos ne vienmēr soda ar brīvības atņemšanu un tāpēc iedzīvotājiem rodas iespaids, ka var runāt, ko vēlas.¹¹⁷ Šī viedokļa atbalstītāju netrūka arī PSRS visaugstākā līmeņa vadītāju vidū. Ne velti 1966. gada Kriminālkodeksā iekļāva pantu, kas paredzēja sodīt personas par baumu izplatīšanu, kurās tika nomelnota padomju politiskā un sabiedriskā iekārta.¹¹⁸ Līdz ar to pavērās plašākas iespējas represīvo struktūru darbiniekiem. Angļu vēsturnieks Dž. Hoskings uzskatīja, kamēr Padomju Savienībā pie varas ir cilvēki,

kuri ir atbildīgi par Staļina režīma laikā veiktajām represijām, tikmēr nevar cerēt uz kardinālām pārmaiņām PSRS represīvajā politikā.¹¹⁹

Parasti N. Hruščova valdīšanas laiks asociējas ar politiskā režīma liberalizāciju. Tomēr valsts attieksmi pret reliģiskajām organizācijām laikā no 1958. gada līdz 1964. gadam PSRS mēdza saukt arī par “debesu sturmēšanu”. Tas bija smags pārbaudījums ticīgajiem. Tika pieņemti vairāki PSKP CK un PSRS MP lēmumi, kuri aicināja pastiprināt cīņu ar “reliģiskajiem aizspriedumiem”. Pasākumos pret ticīgajiem aktīvi iesaistījās arī VDK, kura 1962. gada 28. jūlija pavēlē nr. 00175 pieprasīja VDK darbiniekiem pastiprināt aģentūras operatīvo darbu, lai novērstu ticīgo “naidīgās darbības izpausmes”, sevišķu uzmanību pievēršot tam, lai ātrāk likvidētu nelegālo grupu un kopienu darbību. Pavēlē bija norādījums veikt aktīvus pasākumus pret baznīcu un sektantu grupu vadītājiem vai to organizatoriem, atmāskot viņu darbību, bet aktīvākos un bīstamākos saukt pie kriminālatbildības, kā arī uzdots sagraut ticīgo grupas un atmāskot to dalībnieku prettiesisko darbību.¹²⁰

Latvijas arhīvos nav saglabāties visai daudz dokumentu par cīņu ar ticīgajiem, toties ir lasāmas sodīto mācītāju lietas. Tā, piemēram, 1962. gadā apcietināja luterāņu mācītāju O. Baltiņu (1908–1993), kuram LPSR Augstākā tiesa par pretpadomju aģitāciju piesprieda piecus gadus pastiprināta režīma labošanas darbu nometnē.¹²¹ O. Baltiņš bija sarakstījis ar Kanādā dzīvojošo mācītāju A. Lūsi (1908–1993)¹²², un, lai gan vēstules tika iemestas Kanādas sūtniecības Maskavā pasta kastītē, VDK noskaidroja to sūtītāju. Šajā notikumā svarīga bija kāda ASV latviešu valodā izdotā laikraksta “Laiks” 1960. gada oktobra publikācija, kurā teikts: “[...] pēc Toronto Sv. Jāņa draudzes biļetena informācijas, okupantu ieceltā “arhibīskapa” Tursa [1960. gada 28. augusta] apkārtrakstā mācītājiem, diakoniem un evaņģēlistiem noteikts, ka svarīgākos gadījumos mācītāji savas svētrunas iepriekš uzraksta un labi pārdomā. Evaņģēlisti un diakoni tās iepriekš nolasa saviem prāvestiem, attiecīgi ar tiem konsultējoties. Runās nedrīkst nekādi tangēt sabiedrisko domu, kritizēt valdības lēmumus, apšaubīt tiesas spriedumus, bet jāpaliek ar tiem lojālā solidaritātē.”¹²³ Šādu informāciju varēja iegūt tikai no Latvijas luterāņu baznīcas mācītājiem. Turpmākais bija VDK darbinieku tehnikas jautājums – atlika noskaidrot, kurš mācītājs bija atsūtījis A. Lūsim šo informāciju. Taču tie, kas publicēja no O. Baltiņa uzzināto, nebija padomājuši, ka šīs ziņas varētu būt iemesls informācijas sniedzēja apcietināšanai.

Salīdzinājumā ar Staļina valdīšanas laiku “nepakļāvīgos” arestēja visai reti. Daudz biežāk mācītājus diskreditēja presē vai arī par spēkā esošās likumdošanas neievērošanu atņēma garīdzniekiem reģistrācijas apliecību (to izdeva Reliģijas kultu lietu pilnvarotais, un bez tās mācītāji nedrīkstēja legāli strādāt). Pret ticīgajiem veica represīvas akcijas. Ar dažādiem paņēmieniem, arī ar aģentūras palīdzību VDK ievāca

ziņas par aktīvākajiem draudžu locekļiem. Tad par viņiem informēja partijas komitejas pirmo sekretāru,¹²⁴ kurš savukārt to darīja zināmu uzņēmuma vai mācību iestādes vadītājam.

Ziņas par masveida akcijām pret ticīgajiem izplatījās ārpus PSRS, jo Latvijā ieradās tūkstošiem ārzemnieku – jūrnieku un tūristu, kuri – kaut pavirši – iepazinās ar situāciju Latvijā. Tomēr tieši šajos gados PSRS reliģiskās organizācijas sāka piedalīties dažādu starptautisku reliģisko organizāciju darbā. Iespējams, ka, iesaistot PSRS konfesiju augstāko vadību šajās organizācijās, Rietumi cerēja tās pakļaut savai ietekmei. Jāievēro, ka dažkārt politiskos jautājumus valstu starpā risināja, izmantojot baznīcas pārstāvjus, un Padomju Savienības augstākā vadība bija spiesta ar to samierināties.

PSRS legāli darbojošās reliģiskās konfesijas, sevišķi to pārvalde bija cieša aģentūras tīkla caurausta. Vieni šo faktoru pilnībā ignorēja, citi – absolutizēja. Ne velti kādā laikraksta "Laiks" publikācijā teikts: "Padomju Savienībā nav iespējams kalpot Dievam bez kalpošanas čekai."¹²⁵ Ikvienā sabiedrībā ir cilvēki, kuri notiekošo vērtē kategorijās "melns vai balts", tāpat bieži vien spriedumu ietekmēja politiskie apstākļi.

Izvēloties vervēšanas kandidātus ticīgo vidū, VDK operatīvais darbinieks nodibināja kontaktus, uzdodoties par kādas valsts iestādes vai organizācijas pārstāvi, piemēram, Brīvprātīgās armijas, aviācijas un flotes veicināšanas biedrības (DOSAAF) instruktoru. Vajadzības gadījumā vervējamajam sniedza palīdzību dažādu sadzīves situāciju risināšanā.

VDK vāca ziņas par garīdznieku un ticīgo amorālu uzvedību, ļaunprātībām un citiem nodarījumiem, lai grautu viņu autoritāti draudzes locekļu vai reliģisko kopienu locekļu acīs. Šādas ziņas izpauca tikai tad, ja tā netika atklāts viņu sniedzējs vai viņu iegūšanas metodes. Tika uzsvērts, ka pret aģentu no ticīgo vides jāizturas visai uzmanīgi, lai neaizskartu viņa reliģiskās jūtas. Gadījumos, kad bija nepieciešams sa-graut reliģisko kopienu, VDK uzdevumu atviegloja aģenti – reliģiskās autoritātes, kuras reliģiskajā kopienā ieņēma vadošu lomu.¹²⁶

Nav noliedzams, ka LPSR VDK nodrošināja politiskā režīma stabilitāti, lai gan izmantotie līdzekļi nebija tik radikāli kā līdz Staļina nāvei. Kampanju laikā aktivizējās VDK darbība konkrētos virzienos. Šī darba ietvaros salīdzinātie statistikas dati par pretpadomju propagandā apcietinātajiem liecina, ka Latvijas teritorijā apcietināto skaits salīdzinājumā ar pārējo PSRS teritoriju procentuāli bija daudz lielāks nekā citos valsts rajonos.

Apskatāmajā laikposmā drošības dienestu darbiniekiem lielas problēmas nesa-gādāja pretpadomju grupu atklāšana, daudz grūtāk bija tikt galā ar nevardarbīgās pretošanās dalībniekiem, kuri atklāti demonstrēja savu attieksmi pret pastāvošo režīmu, bet likumu nepārkāpa. Šādās darbībās bieži vien bija iesaistīts liels skaits

cilvēku. Šo laiku Latvijā var nosaukt arī par dubultmorāles laiku, jo cilvēki runāja vienu, bet bieži vien rīkojās pavisam citādi. Tomēr bija ne mazums cilvēku, kuri, nebaidīdamies draudošo briesmu, atklāti pauda savu viedokli par daudziem politiski aktuāliem jautājumiem.

VDK un saimniecisko noziegumu apkarošana

VDK darbības pamatuzdevumi ir izlūkošana un pretizlūkošana, kā arī politiskas informācijas vākšana un represijas pret okupācijas režīma politikajiem pretiniekiem. Aplūkojot drošības komitejas darbību 20. gadsimta 60. gados, nevar apiet kādu citu svarīgu tās darbības jomu – ekonomisko noziegumu izmeklēšanu.

Jau 1919. gadā Padomju Krievijas VĀK (Viskrievijas Ārkārtējā komisija) izveidoja ekonomisko daļu, kuras uzdevums bija cīnīties ar ekonomisko spiegošanu, kaitniecību un diversijām. Arī vēlāk šī sfēra palika valsts drošības iestāžu interešu lokā.¹²⁷ Laikposmā no 1954. gada 18. marta līdz šīs daļas izformēšanai 1960. gada 11. februārī to veica PSRS VDK 3. pārvalde, bet 1962. gadā izveidoja PSRS VDK 2. galveno pārvaldi.¹²⁸ Lai gan uz dažiem gadiem tika sašaurināta VDK darbības sfēra, tomēr laikā, kad notika vispārēja drošības dienesta štatu samazināšana, šī struktūra tika atjaunota.

PSKP CK 1959. gada 9. janvārī apstiprinātajā PSRS VDK nolikumā īpašs uzsvars likts uz “pretizlūkošanas darbu speciālajos objektos, sevišķi svarīgos rūpniecības uzņēmumos un transportā”¹²⁹. Tas liecināja, ka VDK darbība tika izvērsta dažādos tautsaimniecības uzņēmumos, tādējādi iegūstot dažādu informāciju.

Jau agrāk PSRS valsts drošības dienestā bija struktūra, kas nodarbojās ar ekonomiskiem jautājumiem, tomēr lielāko darba daļu veica milicija. Zemais atalgojums iekšlietu struktūrās un vairāki citi faktori radīja augsni korupcijai, tādēļ tās apkarošanai izmantoja arī drošības dienestu, kura darbinieki saņēma ne tikai salīdzinoši lielāku atalgojumu, bet viņus arī kontrolēja daudz stingrāk. Tieši tāpēc VDK darbiniekus aicināja pastiprināti izmantot aģentūru saimniecisko noziegumu atklāšanā.¹³⁰

Kampaņas laikā noskaidrojās, ka arī VDK darbinieki atbalstījuši personas, kas veikušas kriminālpārkāpumus. Tā VDK darbinieks A. Važnajs bija informējis par krimināliem pārkāpumiem sodīto Rīgas pilsētas Leņina rajona prokurori Besmertnaju par kāda noziedznieka Struckovska arestu, kuru pirms tam Besmertnaja bija atbrīvojis.¹³¹ Kaut arī informācija par to nonāca līdz VDK vadībai, A. Važnaju no darba drošības struktūrās atbrīvoja tikai 1964. gadā.¹³² Tas liecināja, ka arī drošības iestādēs ne vienmēr likumpārkāpēju atbalstītājus nekavējoties sodīja.

Daudzus ekonomiskos noziegumus veicināja pastāvošā sistēma, kura noliedza privāto iniciatīvu, un personas, kuras nodarbojās ar sīko biznesu, darbojās ārpus pastāvošās likumdošanas ietvariem. Šādos gadījumos preces vai izejvielas ieguva nelikumīgā ceļā. Bieži vien riskantajos pasākumos par attiecīgu samaksu iesaistījās – vai arī izlikās tos neredzam – dažāda līmeņa amatpersonas. Aplūkojot ekonomiskos noziegumus kā kapitālisma paliekas cilvēka apziņā un nevēloties atzīt šo problēmu veicinošos ekonomiskos cēloņus, 60. gadu sākumā tiem uzmanību pievērsa PSRS un Latvijas PSR augstākā vadība. Ekonomiskos noziegumus centās novērst tikai ar represīvām metodēm. Vispirms mēģināja izskaust sīkos saimnieciskos pārkāpumus. Tā 1961. gadā LPSR VDK partijas aktīva sapulcē LKP CK otrais sekretārs M. Gribkovs¹³³ lūdza pievērst uzmanību pierakstījumiem atskaitēs, ar kuriem tika krāpta valsts.¹³⁴ Starp citu, 1961. gadā Padomju Savienībā atjaunoja nāvessodu par dažu ekonomisko noziegumu veidiem.¹³⁵

Ekonomiskajam stāvoklim pasliktinoties, PSRS vadība bija spiesta meklēt iespējas valsts tautsaimnieciskā stāvokļa uzlabošanai. 1962. gada 28. februārī izsludināja PSRS Augstākās Padomes Prezidija dekrētu “Par kriminālās atbildības pastiprināšanu par kukuļņemšanu”¹³⁶. Nelegālā biznesa pārstāvjiem pretkorupcijas kampaņa vēl nopietnāka kļuva pēc 1963. gada 19. janvāra VDK pavēles nr. 0018, kurā izsludināja 1962. gada 20. decembra PSKP CK un PSRS MP lēmuma “Par arestu saskaņošanas kārtību” atcelšanu.¹³⁷ Jaunā kārtība atviegloja arestu saskaņošanu. Sakarā ar minēto pavēli uzskatīja par atceltu PSRS TKP un VK(b)P CK 1938. gada 1. decembra lēmumu “Par arestu saskaņošanas kārtību”.¹³⁸ Lēmumi izraisīja neapmierinātību valsts varai tuvu stāvošajās aprindās, kuras, izmantojot savu sabiedrisko stāvokli, bieži vien izvairījās no soda.

Šāds notikumu pavērsiens radīja satraukumu nomenklatūras darbiniekos, kuri pēc Staļina nāves vairs nebaidījās par savu dzīvību un sāka aprast ar stāvokļa stabilitāti.¹³⁹ Tomēr pastāvošie noteikumi liedza kontrolēt ievērojamu nomenklatūras daļu, par kuru saskaņā ar VDK iekšējām instrukcijām bija aizliegts vākt kompromitējošus materiālus. Ne viens vien vadošais darbinieks materiālā stāvokļa uzlabošanai bija iesaistījies saskaņā ar likumdošanu kriminālsodāmos pasākumos.

Cīņā pret korupciju aktīvi iestājās Valsts drošības komiteja. Šajā sakarībā LKP CK vadība 1963. gada augustā interesējās, kādas personas nav pakļautas valsts drošības kontrolei. LPSR VDK priekšsēdētājs sniedza pārskatu par tiem vadošajiem Komunistiskās partijas un izpildvaras amatiem, kuri atradās privileģētā stāvoklī.¹⁴⁰

Aktīvu pretkorupcijas kampaņu izvērša arī republikas rajonos. VDK Ventspils partijas pirmorganizācijā runāja, ka 60% LKP CK 1963. gada 4. plēnumā apspriesto problēmu izrietējis no drošības dienesta savāktajiem materiāliem. Kukuļņemšanu konstatēja ne tikai zvērsaimniecībās, frizētavās, bet arī partijas un padomju iestādēs.¹⁴¹

Plašu rezonansi sabiedrībā izraisīja Rīgas pilsētas Maskavas rajona partijas komitejas pirmā sekretāra P. Paško lieta, kura parādīja, ka tomēr negodīgi vadošie nomenklatūras darbinieki arī nav pasargāti no kriminālatbildības. P. Paško tieši vai no starpniekiem bija ņēmis naudu par komunistu personīgo lietu labvēlīgu izskatīšanu, nelikumīgi iekārtojies darbā cilvēkus, panācis dažādu personu nelikumīgu piekārstošanu Rīgā, kā arī veicis citas darbības kukuļdevēju interesēs.¹⁴² Nacionālkomunists I. Pinksis savās atmiņās uzsver, ka tiesībsargātāju rīcībā jau sen bijušas ziņas, ka P. Paško nodarbojas ar plaša vēriena kukuļņemšanu, taču visi mēģinājumi sākt izmeklēšanu atdūrušies pret CK sekretāra A. Pelšes un Rīgas pilsētas partijas komitejas sekretāra Vladislava Azāna veto. 1959. gadā P. Paško bija aktīvi atbalstījis nacionālkomunistu vajāšanu, taču tas viņu neglāba no soda par kriminālajiem pārkāpumiem.¹⁴³ 1963. gada jūnijā PSRS Augstākā tiesa notiesāja P. Paško, Ļ. Tjurikovu, A. Temnovu, I. Česku, I. Abramsonu, I. Ickoviču, M. Goldbergu, I. Dreijeru un I. Tobinu.¹⁴⁴ Divi apcietinātie – P. Paško un L. Tjurikovs – savulaik bija Rīgas pilsētas rajonu partijas komitejas sekretāri. Jāatzīmē, ka pirms apcietināšanas P. Paško no Maskavas rajona partijas komitejas sekretāra amata¹⁴⁵ pārcēla darbā uz LPSR Radio raidījumu un televīzijas komiteju, kur viņš strādāja par priekšsēdētāja vietnieku,¹⁴⁶ un apcietināšanas laikā P. Paško nomenklatūrā atradās daudz zemākā statusā.

VDK aktivitāti korupcijas apkarošanā raksturo L. Avdjukēviča uzstāšanās 1963. gada 11. maijā LKP Centrālajā komitejā. Viņš informēja LKP CK, ka pēc LPSR VDK rīcībā esošajām ziņām dažādās Rīgas iestādēs un vietējās rūpniecības uzņēmumos vadošajos amatos atradušies blēži, valsts izlaupītāji un kukuļņēmēji, kuru darbību par attiecīgu samaksu izlikušies neredzam atsevišķi pilsētas vadošie partijas un izpildvaras pārstāvji. L. Avdjukēvičs izteica vairākus priekšlikumus stāvokļa uzlabošanai: 1) personas, kuras agrāk sauktas pie atbildības par zagšanu vai citiem ļaunprātīgiem pārkāpumiem, nedrīkst atrasties amatos, saistītos ar materiālo atbildību; 2) stingri fondēto materiālu un deficītpreču izsniegšanai un sadalei jānotiek, iesaistot sabiedriskās kontroles mehānismu; 3) aizliegt veikalēm saņemt preces tieši no rūpniecības uzņēmumiem.¹⁴⁷

Protams, var apšaubīt šo priekšlikumu lietderību kukuļņemšanas un valsts īpašuma izsaimniekošanas mazināšanā, tomēr L. Avdjukēvičs neizvairījās minēt faktu, ka liela mēroga nelikumīgās darbībās iesaistīti arī nomenklatūras darbinieki.¹⁴⁸

Šajā laikā atklāja arī vairākus kukuļņemšanas gadījumus prokuratūrā, tiesā un iekšlietu iestādēs. Pie kriminālatbildības sauca LPSR Augstākās tiesas locekli Apšenieku, LPSR prokuratūras sevišķi svarīgu lietu izmeklētājus Medvedjevu, Smirnovu, Grasmani, prokuratūras izmeklēšanas daļas priekšnieku Zaicevu un citus. Par LPSR prokuratūras izmeklēšanas daļas priekšnieku iecēla LPSR VDK izmeklēšanas daļas priekšnieku K. Vītolu.¹⁴⁹ Nelikumīgajos saimnieciskajos darījumos un korupcijā

iesaistītās personas acīmredzot ar atvieglojumu uztvēra ziņu par N. Hruščova atcelšanu no PSKP CK pirmā sekretāra amata.

VDK darbinieku iesaistīšana kampaņā nedaudz paaugstināja viņu statusu varas sistēmā. Korupcija nebija sveša arī PSRS, par to liecināja līdz tiesas zālei nonākušās lietas.

Tradicionāls VDK darbības lauks bija cīņa ar kontrabandistiem. Īpaši aktīvi šajā jomā bija jūrnieki, kuri apmeklēja ārzemju ostas. Viņi izveda ārzemju un padomju valūtu vai arī tur izdevīgi pārdodamas lietas un iegādājās preces, kuras PSRS bija deficīts. 60. gados Padomju Savienībā sevišķi liels pieprasījums bija pēc paklājiem. VDK darbinieki lēsa, ka atsevišķu kuģu ekipāžas vienā reisā ieveda 100–150 paklāju. Kontrabandas preču pārvešanai kuģos izmantoja īpašus slēpņus. 1961. gadā PSRS VDK 2. galvenās pārvaldes vadība aicināja LPSR VDK darbiniekus veikt pasākumus, lai valūtas uzpirkšanā vai kontrabandas pārvadāšanā iesaistītos jūrniekus sauktu pie kriminālatbildības un liegtu viņiem braucienus uz ārzemēm. Tika izteikts brīdinājums, ka šos kontrabandistus ārvalstu specdienesti var izmantot savos pasākumos pret Padomju Savienību.¹⁵⁰ Kontrabandu veicināja arī tas, ka preču trūkuma dēļ PSRS pilsoņi par nopelnīto naudu nevarēja iegādāties sadzīvē nepieciešamās lietas. Preču pārvadātāji bieži vien atrada vājās vietas muitā vai arī prasmīgi noslēpa kontrabandu. Drošības struktūru darbiniekus sevišķi uztrauca tas, ka pa šiem kanāliem Padomju Savienībā būtu iespējams ievest arī nelegālo literatūru vai pat izmantot tos spiegošanai.

Ievērojot to, ka Baltijas republiku vietējos iedzīvotājus uzskatīja par potenciāli nelobīgiem pastāvošajai iekārtai, represīvās iestādes šeit nodrošināja daudz stingrāku kontroli nekā citos PSRS reģionos, kur tā sauktā ēnu ekonomika varēja attīstīties daudz plašāk. Sava loma bija tautu dažādajai mentalitātei, t.i., atteiksmi pret varas pārstāvju rīkojumiem, tādēļ Baltijas republikas krasi atšķīrās no Vidusāzijas un Kaukāza republikām. Protams, preču deficīts veicināja daudzu cilvēku iesaistīšanos spekulatīvos darījumos, un bieži vien tas notika ar amatpersonu atbalstu. Kaut arī 60. gadu sākumā ne vienu vien ēnu ekonomikas pārstāvi notiesāja, tas joprojām daudzus neatturēja no iesaistīšanās tik ienesīgajā biznesā.

Jāuzsver, ka drošības dienesta pienākumos ietilpa izmeklēšana gadījumos, kad atklāja liela mēroga valsts īpašuma izlaupīšanu, valūtas operācijas un kontrabandu. Kaut arī tiek apskatīti pieci gadi LPSR VDK vēsturē, tomēr darbības aktivitāte ekonomisko jautājumu izmeklēšanā 60. gadu pašā sākumā, kā arī vēlāk bija atšķirīga. 60. gadu sākumā VDK darbinieku štatu samazināšanas laikā PSRS VDK izformēja ekonomiskā jomā strādājošo pārvaldi, bet daļu tās darbinieku pievienoja pretizlūkošanas galvenajai pārvaldei. Pārmaiņas notika 1962. gadā, kad izveidoja atsevišķu pārvaldi, līdz ar ko tika aktivizēta darbība ekonomisko noziegumu izmeklēšanā.

LPSR VDK pret emigrantu organizācijām

PSRS drošības dienests un emigranti – šis vārdu salikums jau kopš pagājušā gadsimta 20. gadiem nereti parādījās Rietumu preses slejās. PSRS un Rietumu lielvalstu attiecību pasliktināšanās laikā bieži vien bija vērojami skandāli, kuri neizpalika arī 20. gadsimta 60. gados, kad PSRS specdienesta darbībā zināma loma cīņai pret latviešu emigrantu pretpadomju organizācijām bija ierādīta arī LPSR Valsts drošības komitejai. Latvijas drošībnieku darbalauks aptvēra Rietumeiropu, ASV, Kanādu, Austrāliju un citas valstis, jo kopš 1944.–1945. gada emigrācijā atradās 140 000 latviešu.¹⁵¹ Vēsturiski tas nav ilgs posms, turklāt daudziem emigrantiem Latvijā dzīvoja vecāki, brāļi, māsas un bērni. Saglabājās radnieciskie kontakti, notika sarakstīšanās ar draugiem. LPSR drošības dienesta rīcībā bija ziņas, ka 1960. gadā vien uz ārzemēm nosūtīts un saņemts 120 000 vēstuļu.¹⁵² Personas, kuras sarakstījās ar kapitālistisko valstu iedzīvotājiem, VDK ne tikai ņēma uzskaitē,¹⁵³ bet arī centās izmantot savu uzdevumu veikšanai. Šādi kontakti ar ārzemēm bija plaši, un, lai gan PSRS drošības iestādes vēstules un sūtījumus pārbaudīja, tomēr bija iespējama okupācijas režīmam nevēlamas informācijas ieplūšana dzelzs aizkara šajā pusē. Lai to novērstu, 1961. gada 22. augustā PSRS VDK vadība izdeva pavēli nr. 76ss “Par darba pastiprināšanu, lai novērstu gadījumus, kad Padomju Savienībā, izmantojot pastu, tiek izplatīti pretpadomju dokumenti”¹⁵⁴. Bija cilvēki, kuri baidījās sarakstīties ar ārzemēm – dažkārt iecerētās karjeras dēļ. Nereti ar saņemto ārzemju vēstuli griezās pie partijas komitejas vai drošības struktūras darbinieka pēc norādījuma, kā uz to reaģēt.¹⁵⁵ Atsevišķos gadījumos VDK radās interese – un padomju varai lojālais pilsonis uzsāka saraksti. Jāuzsver, ka PSRS VDK prioritāte bija informācijas vākšana par galvenajiem pretiniekiem – ASV, NATO, Izraēlu un Japānu.¹⁵⁶

Oficiālā prese nosodīja sakarus ar Rietumvalstīs dzīvojošiem latviešiem. 1960. gada 2. jūnijā laikraksts “Cīņa” publicēja Latvijas PSR VDK priekšsēdētāja J. Vēvera rakstu “Latviešu emigrantu barveži – amerikāņu izlūkdienestu spiegi”, kurā viņš vērsās pret paciņu sūtītājiem no Rietumiem, norādot, ka emigranti ar paciņām vēlas uzpirkt “padomju cilvēkus”.¹⁵⁷ 60. gadu sākumā LPSR laikraksti izvērta kampaņu pret ASV dzīvojošo A. Āberu, kurš savā mītnes zemē bija atvēris kantori, kurā no ārzemju latviešiem pieņēma naudu¹⁵⁸ (pēc kursa viens dolārs pret 10 rubļiem¹⁵⁹), lai to nogādātu Latvijā dzīvojošajiem radniekiem. To reklamēja emigrantu laikrakstos. Ābera sameklētās personas ar pieņemtiem uzvārdiem, palīdzot dažām Lielbritānijas un Zviedrijas privātajām firmām, caur “Intūristu” sūtīja uz Latviju paciņas ar precēm. Šajā pasākumā Ābers Latvijā bija iesaistījis divpadsmit savus radniekus un paziņas, kuras O. Evaldsones vadībā realizēja preces, saņemot 25% pārdoto preču vērtības. Pēc tam saņemto naudu nosūtīja uz A. Ābera norādītajām adresēm Latvijā. Tika lēsts,

ka 1959. un 1960. gadā A. Ābers uz Latviju kontrabandas ceļā nosūtījis preces par apmēram 2,5 miljoniem rubļu. Pret A. Ābera “biznesa” partneriem Latvijā ierosināja krimināllietu.¹⁶⁰

Vēlāk par šo A. Ābera aktivitāšu izmeklēšanu laikrakstā “Cīņa” publicēja rakstus “Vilki aitu ādā”, “Iztiksim bez jūsu palīdzības, mister Āber”, bet laikrakstā “Sovetskaja Latvija” – rakstu “Dāvanas no aizokeāna”.¹⁶¹

LPSR VDK rīcībā bija ziņas, ka NATO valstu izlūkdienesti uzskata Latviju par vienu no svarīgākajiem reģioniem, kur veikt graujošu darbību pret Padomju Savienību, aktīvi izmantojot emigrācijā dzīvojošo latviešu pretpadomju noskaņojumu un viņu organizācijas. (Šajā laikā ietekmīgākās latviešu emigrantu organizācijas bija Daugavas Vanagi, Amerikas latviešu apvienība, Latviešu sociāldemokrātu strādnieku partijas ārzemju komiteja.)

VDK speciālizdevumā “Pretpadomju emigrantu organizācijas ārzemēs un darbs ar tām” tika uzsvērts, ka pretinieks emigrantus izmanto izlūkošanai, provokācijām pret padomju diplomātiskajām pārstāvniecībām un padomju pilsoņiem ārzemēs, ideoloģiskajām diversijām pret sociālistiskajām valstīm, kā arī iesaista viņus militarizētās vienībās. VFR izvietotajā angļu un amerikāņu karaspēka sastāvā bija izveidotas latviešu sardzes un inženieru un transporta rotas. Militārās krīzes situācijā no šo vienību dalībniekiem bija iespējams atlasīt speciālas grupas aktīvām operācijām pret Padomju Savienību.¹⁶² 20. gadsimta 50. gadu sākumā šo grupu lietderību neapšaubīja, bet pēc desmit gadiem ASV politiskajās aprindās viedoklis bija mainījies. Kā atceras PSRS sūtnis ASV A. Dobriņins, kaut arī 60. gadu sākumā ASV un PSRS politiskās attiecības nebija ideālas, tomēr Ņ. Hruščovam un Dž. Kenedijam (1917–1963) bija pārliecība, ka nepieciešams pakāpeniski normalizēt padomju un amerikāņu attiecības.¹⁶³

Sakarā ar ASV ārpolitikas maiņu 1962. gadā arī ACEN (Eiropas paverdzināto tautu asambleja) mainīja darbības taktiku no absolūtas padomju varas neatzīšanas un pasīvas pretošanās uz sakaru veidošanu ar padomju varā nonākušajām tautām.¹⁶⁴ Protams, viena lieta bija pieņemt lēmumu par nostādnes maiņu, bet pavisam kas cits – reālajā dzīvē panākt emigrantu organizāciju vadības un ierindas biedru nostādnes maiņu.¹⁶⁵ Daudzu organizāciju vadītāji nespēja piemēroties jaunajai situācijai, viņu darbība bija vairāk piemērota aukstā kara apstākļiem. Bez tam divus gadus desmitus pret PSRS izvērstā propaganda daudzos latviešos bija radījusi noturīgus stereotipus. Viņi nespēja pieņemt, ka padomju režīms Latvijā kļuvis iecietīgāks nekā Staļina laikā. Bailīgākie pieļāva iespēju, ka, ierodoties Latvijā, viņus apcietinās, nereti šādi domāja arī cilvēki, kuriem nebija iemesla uztraukumam. Bez tam daudzi latvieši ārzemēs dzīvoja ilūzijās par gaidāmo Trešo pasaules karu, kas radītu iespēju Latvijas valsts atjaunošanai.¹⁶⁶

Šādā kontekstā interesantas ir emigrantu presē paustās idejas par kontaktiem ar Latviju. Viedokļi bija visdažādākie – gan pilnīgi noliedzīgi, gan arī tādi, ka sakari ar Latviju ir vajadzīgi. Tā, piemēram, “Laikā” 1962. gada 22. decembrī publicētajā V. Hāznera (1905–1989) rakstā “Sakari ar dzimteni” uzsvērts, ka, lai gan Latvija ir okupēta, tautas vairākums tomēr ir dzimtenē. Un, kaut arī ir apspiesta, tā tomēr dzīvo cerībā atgūt zaudētās tiesības un atjaunot neatkarīgu valsti. Lai tās centienus stiprinātu un palīdzētu izturēt, būtu nepiedodami emigrācijai palikt vienaldzīgi un nemēģināt meklēt sakarus ar to. Par stingrās līnijas piekritējiem bija teikts: *“Vieni uzskata par nepieļaujamu skatīties padomju baleta uzvedumus, citi par noziegumu – apmeklēt sporta spēles, kur padomju vienībās ir latvieši, nemaz nerunājot par ļoti dalītām domām, ja runa ir par satikšanos ar šiem latviešiem. Manuprāt, arī šajos gadījumos [par satikšanos ar šādiem latviešiem] mums jābūt skaidrībā, ka, ja kāds izšķīrās ar viņiem satikties un runāties, tad tā nav nosodāma lieta, jo darīšana taču ir nevis ar padomju funkcionāriem, bet gan ar mūsu tautas locekļiem, kaut vai tie piederētu Komunistu partijas rindām. Ir zināms, ka dažs labs [...] pēc šādām satikšanām un pārrunām aizbraucis mājās pārdomu pilns.”* Raksta noslēgumā uzsvērts: *“Sakariem ar dzimteni vislielākā nozīme ir tautas nacionālās apziņas stiprināšanai.”*¹⁶⁷

Par to, ka šim viedoklim nebija pilnīgs atbalsts trimdas sabiedrībā, liecina Daugavas Vanagu centrālās valdes 1963. gada 8. un 9. jūnija sēdē paziņotais, ka tūrisms uz Latviju nav vēlams. Paziņojumu motivēja ar to, ka Latvijas apmeklētāji būs spiesti pakalpot padomju propagandai. Tika uzsvērts: *“Ja kāds Daugavas Vanagu organizācijas dalībnieks, kas organizācijā pilda kādu amatu, kā tūrists dodas uz okupēto dzimteni, tad tiks atcelts no amata.”*¹⁶⁸

Lai mainītu šādas nostādnes, bija vajadzīgs ilgāks laiks. Bija gadījumi, kad personas, kuras devās apciemot radus Latvijā, pasludināja par vietējās latviešu sabiedrības nodevējiem.¹⁶⁹ Protams, PSRS puse centās pastiprināt šķelšanos Rietumu latviešu sabiedrībā. Informāciju par tur notiekošajiem procesiem vāca padomju drošības dienests. Ievērojamu pieredzi emigrācijas lietās Padomju Savienības specdienesti bija ieguvuši jau 20. gadsimta 20. un 30. gados, kad drošībnieki izstrādāja un veica operācijas krievu emigrācijas centru darbības kontrolei. Jau tad izmantoja emigrācijas līderu kompromitēšanu, organizāciju šķelšanu, aģentūras vervēšanu un slepeno līdzstrādnieku iefiltrēšanu emigrantu organizāciju vadībā.¹⁷⁰ Aktīvu darbību izvērsa VDK, vervējot aģentūru. 1960. gadā ārzemēs atradās pieci LPSR VDK operatīvie darbinieki, lai veiktu izlūkošanu, t.i., vervētu aģentūru un iefiltrētu to emigrācijas centros, kā arī veicinātu patriotisko kustību emigrantu vidū un kompromitētu emigrantu pretpadomju organizāciju vadītājus.¹⁷¹ LPSR VDK darbinieku sūtīšana uz Rietumvalstīm turpinājās arī turpmākajos gados. 1961. gadā J. Vēvers lūdza LKP CK par PSRS sūtniecības Stokholmā atašeju norīkot J. Brolišu.¹⁷² 1962. gadā LKP CK pieņēma lēmumus par

VDK darbinieka Z. Druvaskalna nosūtīšanu uz Lielbritāniju,¹⁷³ A. Vidriķa nosūtīšanu uz PSRS sūtniecību Kanādā¹⁷⁴ u.c. Darbam ar emigrantiem sūtīja lielākoties latviešus, jo viņiem bija vieglāk kontaktēties ar tautiešiem.

VDK darbinieku komandējumu laikā savervēja ne vienu vien aģentu. Emigrantu mītnu zemju pretizlūkošanas dienestu darbinieki centās neitralizēt PSRS specdienesta darbinieku aktivitātes. 70. gadu sākumā izdotajā VDK mācību līdzeklī, resumējot darbu ar emigrantiem, darbiniekus brīdināja, ka ir grūti pārbaudīt emigrācijas vidē savervētos aģentus pēc viņu sniegtās informācijas par emigrācijas organizācijām. Rietumvalstu specdienesti VDK darbiniekam dažkārt piesūtot viltus aģentus – emigrantus, kuri sniedz informāciju par emigrantu organizācijām, viņam zināmajām pretpadomju akcijām utt. Tādēļ šādu aģentu pārbaudei jābūt sevišķi rūpīgai. No aģenta jācenšas iegūt tādu informāciju, kas iekrišanas gadījumā diskreditētu mītnes valsti un atklātu viņu kā informācijas avotu (emigrantu centru sakari ar speciālajiem dienestiem, ziņas par pretinieka aģentūru šajās organizācijās, emigrantu organizāciju vadītāju dalība aģentūras atlasē, sagatavošanā un iesūtīšanā PSRS).

Tāpat PSRS drošības dienesta darbiniekiem tika atgādināts, ka gadījumos, kad VDK aģenti sniedz ziņas par provokācijām pret padomju pilsoņiem ārzemēs, nepieciešams operatīvi reaģēt, ievērojot, ka jānovērš sevišķi vērtīgas aģentūras atšifrēšana, t.i., jādezorientē pretinieks, lai aizdomas nekristu uz informācijas ieguves avotu.¹⁷⁵

Visa teiktā kvintesence atrodama kāda VDK darbinieka teiktajā saistībā ar Kultūras sakaru komitejas darbību: *“Mūsu uzdevums ir panākt, lai mums iespējamā III pasaules kara sākumā arī vēlā nakts stundā atvērtos latviešu māju durvis ASV, Kanādā vai Rietumvācijā, ja mūs kā padomju diversantus ar izpletņiem nomestu šajās zemēs.”*¹⁷⁶

Ne vienmēr rūpīgi plānotās VDK operācijas vainagojās panākumiem. Plašu rezonansi drošības struktūrās izraisīja savervētā Latvijas televīzijas darbinieka Jāņa Mazulāna atteikšanās atgriezties no Zviedrijas. J. Mazulāna sniegtās liecības zviedru varas iestādēm publicēja laikraksta “Latvju Vārds” 1960. gada 12. decembra numurā. Raksta “Ko stāsta atbrīvotais Jānis Mazulāns” apakšvirsraksti ir visai daiļrunīgi: “Zviedrijā ieradies čekas uzdevumā”, “Čeka kombinējusi avīzes izdošanu Stokholmā un uzdevusi organizēt sabotāžu spiestuvēs, kur iespiež trimdas latviešu laikrakstus”, “Braucēji uz okupēto Latviju apdraud savus tuviniekus Latvijā”, “Dāvanu saiņu saņēmēji tiek reģistrēti un pat no darba atlaisti”, “No Latvijas iebraukušiem “ekskursantiem” doti čekas uzdevumi”.¹⁷⁷

Skandāls ar J. Mazulānu sagrāva LPSR VDK 1. daļas priekšnieka P. Pumpena (1923) un vairāku viņa padoto karjeru.¹⁷⁸ Zīmīgi, ka tas notika tad, kad padomju puse aktivizēja pasākumus, lai emigranti apmeklētu Latviju. Protams, šo kustību veicināja arī ilgie trimdas gadi, un daudzi atteicās no principa nekontaktēties ar PSRS varas

pārstāvjiem (vīzu saņemšana notika PSRS sūtniecībā), jo vēlējās tikt ar saviem tuviniekiem un redzēt dzimteni.

1960. gada vasarā organizēja dažu ASV, Kanādas, Austrālijas, VFR un Zviedrijas latviešu emigrantu grupu ekskursijas uz Latviju. Liela daļa atbraucēju bija kreisi noskaņotie tā sauktie veclatvieši, kuri bija atstājuši dzimteni pēc 1905. gada revolūcijas. Viņu mītnes zemē bija organizētas “patriotiski” noskaņoto latviešu grupas. Emigrantu ierašanos Latvijā VDK izmantoja arī operatīvo pasākumu realizēšanai un secināja, ka ar dzimtenes apciemojumu palīdzību iespējams šķēlt latviešu emigrāciju. 1960. gada augustā panāca vienošanos ar kādu tūristu no Vācijas (konspiratīvu apsvērumu dēļ tūrista vārds dokumentā nav minēts) par progresīvā izdevuma “Draugs” izdošanu viņa mītnes zemē, un tā 1961. gadā klajā nāca žurnāla pirmais numurs.

Lai apmaksātu ārzemju viesu uzņemšanu un ceļa izdevumus, LPSR VDK priekšsēdētājs J. Vēvers lūdza LKP CK sniegt norādījumus LPSR Ministru Padomei par 3500 rubļu piešķiršanu.¹⁷⁹ Šis “saimnieciskais” lūgums uzskatāmi parādīja, kas īsti nodarbojās ar emigrācijas latviešu uzņemšanu.

Lai nodibinātu kontaktus ar Rietumvalstīs dzīvojošiem latviešiem, 1964. gada jūlijā izveidoja Kultūras sakaru komiteju ar tautiešiem ārzemēs,¹⁸⁰ tās darbā iesaistīja ne vienu vien LPSR kultūras darbinieku. Pirms tam darbojās Latvijas ārzemju draudzības un kultūras sakaru biedrība, bet 40.–50. gados ārzemju latviešu vidū bija pazīstama organizācija “Par atgriešanos dzimtenē”, kura aicināja tautiešus atgriezties Latvijā.¹⁸¹

Protams, minēto legālo sabiedrisko organizāciju aizsegā darbojās Latvijas PSR VDK, kuras uzdevums bija ne tikai plašas informācijas iegūšana par emigrantu mītnes zemēm, bet arī emigrantu organizāciju diskreditēšana. Sava nozīme notiekošajā bija arī abu lielvalstu – PSRS un ASV attiecībām. Uz minēto politisko notikumu fona notika vairākas Maskavas priekšniecības ierosinātas akcijas. 1960. gada 9. oktobrī PSRS VDK izdeva pavēli nr. 89ss “Par dažiem VDK pasākumiem, lai kompromitētu pretpadomju emigrantu organizācijas”¹⁸². Rīkojoties saskaņā ar to, radās ne viens vien propagandas izdevums. Lai minam kaut vai grāmatas “Kas tie tādi “Daugavas Vanagi”?” (1962), J. Silabrieža ““Politiskie bēgļi” bez maskas” (1963) u.c. Šajos izdevumos bija apkopoti atsevišķus Rietumu latviešus diskreditējoši fakti, turklāt daļa no teiktā bija dezinformācija. Nav lieki piebilst, ka Latvijai nelabvēlīgi noskaņotās aprindas šajos izdevumos minētos faktus izmanto mūsu valsts diskreditācijai vēl mūsdienās. PSRS VDK darbinieks Ļ. Bausins (1928–1999) ir teicis, ka psiholoģiskā kara speciālisti uzskata grāmatas par “ilglaicīgām skaņuplatēm”, kuras atšķirībā no avīzēm cilvēkus ietekmē ilgāk. Avīžu ietekmi uz lasītāja apziņu viņš vērtē kā vienu vai divas dienas ilgu.¹⁸³ Lietuviešu vēsturnieka K. Gečauska pētījums liecina, ka līdzīgus diskreditācijas pasākumus veica arī Lietuvā, kur lietuviešu emigrācijas organizāciju vadītājus apsūdzēja sadarbībā ar nacistiem.¹⁸⁴

Ievērojamu nozīmi kontrpropagandas pasākumos LPSR VDK ierādīja laikrakstam "Dzimtenes Balss", ko sāka izdot 50. gadu beigās. Bija veltī šo preses izdevumu meklēt avīžu kioskos Rīgā, jo Latvijā to neizplatīja. Laikrakstā "Laiks" ar ironiju rakstīja, ka Latvijā "Dzimtenes Balss" netiek ielaista.¹⁸⁵ Sakarā ar propagandas izdevumiem jāmin kreisi noskaņotais latviešu laikraksts "Amerikas Latvietis". Nereti izdevums publikācijās izmantoja "Dzimtenes Balstī" publicēto informāciju, to "Amerikas Latvieša" redakcija bija spiesta atzīt 1963. gada 22. jūnija numurā, kurā atsauc pirms gada publicētās ziņas par Bostonas mācītāju O. Blūmīti. Avīze publiski atzina, ka sniegusi nepatiesas ziņas par O. Blūmīti, bez pārbaudes pāpublicējot rakstu no laikraksta "Dzimtenes Balss".¹⁸⁶ Tā savā ziņā bija kurioza situācija, kad kreisi orientētais laikraksts atzina, ka "Dzimtenes Balstī" tiek publicēti klaji meli.

Informatīvajā karā pret emigrantiem izmantoja arī bijušo Latvijas ārlietu ministru V. Munteru (1898–1967). 1962. gadā pēc LPSR VDK plāna ar V. Muntera roku tapa PSRS propagandai tik nepieciešamie raksti PSRS centrālajā presē laikrakstā "Izvestija", LKP laikrakstā "Cīņa" un emigrācijas ietekmēšanai iespiestajā "Dzimtenes Balstī", kur nomelnoja pirmskara Latvijas sabiedrisko iekārtu un pamatoja neizbēgamo Latvijas saistību ar Padomju Savienību. 1963. gadā iznāca V. Muntera rakstu krājums "Pārdomas". Šī grāmatiņa, kā arī 1964. gadā iznākušās brošūras "Savu tautu ienaidnieki" galvenais uzdevums bija šķēlt emigrāciju un leģitimizēt Latvijas okupāciju.¹⁸⁷

Nevar apiet jautājumu par šā laika Latvijas diplomātisko pārstāvniecību darbu. 1963. gadā Londonā mira sūtnis K. Zariņš (1879–1963), kuru saskaņā ar 1940. gada maija Latvijas valdības lēmumu iecēla par likumīgās valdības pilnvaroto ārzemēs. Sakarā ar K. Zariņa nāvi radās jautājums par šo pilnvaru juridisko izbeigšanos. Sūtnis Dr. A. Spekke (1887–1972) gan uzsvēra, ka Latvijas diplomātiskie pārstāvji darbību nepārtrauks, līdz Latvija kļūs brīva.¹⁸⁸ Protams, Latvijas diplomātisko pārstāvniecību pastāvēšana lielā mērā bija atkarīga no valsts, kurā tās atradās un valsts attieksmes pret to. Nozīme bija arī konkrētās valsts politiskajām un ekonomiskajām attiecībām ar Padomju Savienību.

Apskatītais materiāls sniedz samērā nelielu ieskatu LPSR VDK darbībā pret latviešu emigrantiem. Daudzu jautājumu padziļināta izpēte būs iespējama tikai pēc ASV, Rietumvalstu un, protams, Krievijas drošības dienestu arhīvu dokumentu izpētes par šo tēmu.

LPSR VDK darbībā 60. gados ievērojama loma tika ierādīta Kultūras sakaru komitejai ar tautiešiem ārzemēs. Pirms tās 40. un 50. gados darbojās organizācija "Par atgriešanos dzimtenē". Ja divos iepriekšējos gadu desmitos centās panākt pēc iespējas vairāk latviešu atgriešanos dzimtenē, tad 60. gados no šī virziena atteicās. Par lietderīgu uzskatīja tikai ārzemju sabiedrībā pazīstamu latviešu kultūras darbinieku atgriešanos Latvijā. Ievērojamu uzmanību pievērsa kultūras sakaru nodibināšanai

ar tautiešiem ārzemēs. Šo pasākumu aizsegā tika veikta izlūkošana – informācijas vākšana Rietumvalstīs, tomēr šo sakaru dēļ vietējā vara atbalstīja dažādus kultūras pasākumus Latvijā, kurus citos apstākļos diez vai būtu pieļāvuši. Laika gaitā starp Latvijas kultūras darbiniekiem un Rietumos dzīvojošajiem tautiešiem izveidojās samērā cieši kontakti, lai gan drošības iestādes tos kontrolēja. Mērķtiecīgi tika strādāts, lai panāktu LPSR leģitimizāciju. Veica pasākumus pret emigrācijā dzīvojošiem radikālu uzskatu paudžiem, kurus centās kompromitēt.

Jāatzīmē, ka PSRS sūtniecībās Rietumvalstīs – Zviedrijā un citur – zem piesega (kā diplomātiskie darbinieki) strādāja LPSR VDK darbinieki. Jāatzīst, ka daudzi drošības struktūru darbinieki, pēc komandējuma atgriezušies Latvijā, bieži vien uz daudzām lietām sāka skatīties kritiskāk. Savā ziņā PSRS režīms bija nostādīts dilemmas priekšā – vairs nebija iespējams pilnībā izolēties no Rietumvalstīm, tomēr pat režīmam uzticamie cilvēki pēc atgriešanās no komandējumiem izdarīja nevēlamus secinājumus par Padomju Savienības sabiedriski politisko iekārtu.

Nobeigums

Apskatāmajā laikposmā Latvijas PSR VDK bija vērojama Komunistiskās partijas kontroles pastiprināšanās un VDK kadru skaita samazināšanās, kas turpinājās jau no 50. gadu vidus. Būtiskas pārmaiņas ieviesa 1959. gadā izsludinātās un 60. gadu sākumā realizētās strukturālās pārmaiņas LPSR Valsts drošības komitejā. Kaut arī galvenajās līnijās LPSR VDK stingri pakļāvās Maskavas centrālās vadības pavēlēm un rīkojumiem, šajā laikā tika palielinātas perifērijas drošības dienesta tiesības pieņemt lēmumus atsevišķos operatīvos un kadru jautājumos. 60. gados LPSR VDK nebija vērojams nacionālo kadru skaita pieaugums nedz ierindas darbinieku vidū, nedz stratēģiski nozīmīgos posteņos.

Pētījumā uzmanība pievērsta modrības un antireliģiskajai kampaņai. Lai arī PSKP tajās iesaistīja daudzas varas struktūras, tomēr diezin vai kampaņas būtu iedomājamas bez represīvo struktūru pārstāvju līdzdalības. Šajos gados realizētā nacionālpolitika, kā arī citi faktori radīja neapmierinātību lielākajā daļā latviešu.

VDK darbiniekiem salīdzinoši daudz mazāk pūļu bija jāpieliek, lai atklātu un sagrautu pretpadomju grupas. Protams, to pastāvēšana liecināja, ka okupācijas režīmam pavājinoties, varēja sagaidīt pretošanās kustības pastiprināšanos. Padomju struktūras informāciju par šādu grupu pastāvēšanu parasti rūpīgi slēpa. Daudz lielākas problēmas okupācijas režīma varasvīriem radīja tas, ka 50. gados salīdzinājumā ar Staļina valdīšanas gadiem cilvēki bija kļuvuši daudz brīvāki savos uzskatos un rīcībā. Latvijā pastāvēja nevardarbīgā pretošanās – cilvēki izrādīja savu attieksmi pret okupācijas varu, nepārkāpjot pastāvošo likumdošanu. Pārkāpt likumdošanu nevēlējās arī drošības dienesta

darbinieki, no kuriem daudzi atcerējās 50. gadu vidū, kad lielāko atbildības daļu par 30. gados pastrādātajiem noziegumiem uzvēla viņiem. Tomēr nebija iespējams pilnībā ignorēt nevardarbīgo pretošanos, jo tas nozīmētu kontroles mazināšanos Latvijā. Tādēļ pret aktīvākajām pastāvošajām režīmam neloyalajām personām vērsās ar netiešām represijām – profilaktēšanu, atlaišanu no darba, izslēgšanu no mācību iestādēm utt. To bieži vien veica ar partijas pirmorganizāciju tiešu līdzdalību vai LKP CK akceptu.

Pētījumā izmantotie arhīva dokumenti, kā arī PSRS VDK veiktās strukturālās izmaiņas 1962. gada vidū liecināja par PSRS visaugstākās vadības vēlmi pastiprināti cīnīties pret ekonomiskajiem noziegumiem. Jāatzīst, ka VDK spēja atklāt tādas likumpārkāpumus, ko nespēja milicija, tomēr arī VDK bija problēmas, lai izmeklētu noziegumus, kuros bija iesaistīti nomenklatūras darbinieki.

LPSR VDK, veicot darbību emigrantu vidē, nodarbojās ar izlūkošanas rakstura informācijas vākšanu. 1964. gadā izveidoja Kultūras sakaru komiteju ar tautiešiem ārzemēs. Kaut arī to izmantoja VDK uzdevumu veikšanai, tās darbība ir vērtējama dažādi, jo tā veicināja latviešu kultūras darbinieku neformālos sakarus ar tautiešiem Rietumos.

Nozīmīgs VDK darba virziens bija nacionālo emigrantu organizāciju diskreditācija; viens no mērķiem bija panākt Latvijas okupācijas leģitimizāciju. Jāatzīst, ka daudzi aspekti, kas saistīti ar LPSR VDK darbību 60. gados, Latvijā vēl nav izpētīti. Tomēr no šeit izmantoto avotu un vēstures literatūras materiāla iespējams secināt, ka bez LPSR VDK realizētajiem pasākumiem okupācijas varas iestādes diez vai spētu nodrošināt efektīvu kontroli pār Latvijas iedzīvotājiem.

Atsauces un skaidrojumi

- ¹ Семичастный В. Беспокойное сердце. – Москва, 2002, с. 345.
- ² Пихоя Р. Не попасть в историю // Огонек, 2003, 24–30 ноября, с. 30–32.
- ³ Жуков Ю. Тайны Кремля: Сталин, Молотов, Берия, Маленков. – Москва, 2000, с. 7.
- ⁴ Лубянка органы ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–КГБ 1917–1991. – Москва, 2003.
- ⁵ 58¹⁰ надзорные производства прокуратуры СССР, 1953–1991. – Москва, 1999.
- ⁶ No NKVD līdz KGB. Politiskās prāvas Latvijā 1940–1986: Noziegumos pret padomju valsti apsūdzēto iedzīvotāju rādītājs. – Rīga, 1999.
- ⁷ Саусверд Ф. Слоны и пешки: Страницы борьбы германских и советских спецслужб. – Москва; Минск, 2000.
- ⁸ Груг Е. Да, я там работал. – Москва, 1997.
- ⁹ Семичастный В. Беспокойное сердце.
- ¹⁰ Strods H. Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība, 1944. gads – 50. gadu vidus // Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1965. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 3. sēj.). – Rīga, 2001.

- ¹¹ *Bleiere D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā: Kārļa Baumaņa un Jāņa Kīna lieta // Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2003, 3. nr., 112.–138. lpp.
- ¹² *Фабричников А., Мишко А.* Антисоветские эмигрантские организации за рубежом и работа против них. – Москва, 1972.
- ¹³ *Кокурин А., Петров Н.* КГБ: структура, функции, кадры (1954–1967) // Свободная мысль, 1998, февр., с. 110–125.
- ¹⁴ *Пожарнов А.* КГБ и партия (1954–1966 гг.) // Отечественная история, 1999, № 4, с. 171.
- ¹⁵ *Пихоя Р.* Советский Союз: история власти 1945–1991. – Новосибирск, 2000.
- ¹⁶ *Gečiauskas G.* Sovietu užsienu žvalgyba "per Lietuvos teritorija" antrosios sovietines okupacijos metais // Lietuvos archyvai, 1999, 13. nr., p. 18.
- ¹⁷ LVA, PA-15500. f., 2. apr., 8672. l., 2. lp.
- ¹⁸ Лубянка ..., с. 694.
- ¹⁹ Энциклопедия секретных служб России. – Москва, 2003, с. 263.
- ²⁰ Лубянка ..., с. 694. – Ar dažādiem operatīvo, kadru un struktūras jautājumiem nodarbojās LPSR VDK kolēģija. Arhīvā saglabāties 1960. gada 23. maija J. Vēvera lūgums LPSR MP pastiprināt LPSR VDK kolēģiju šādā sastāvā: kolēģijas priekšsēdētājs Vēvers (VDK priekšsēdētājs). Kolēģijas locekļi: L. Avdjukēvičs (VDK priekšsēdētāja vietnieks), V. Sēja (komitejas priekšsēdētāja palīgs), I. Ivanovs (PSRS MP VDK Sevišķā daļa par Baltijas kara apgabalu), J. Lukaševičs (VDK 1. daļas priekšnieks), A. Čeckis (VDK 2. daļas priekšnieks), L. Levkovičs (VDK Operatīvi tehniskās daļas priekšnieks), (nosvītrots), V. Ņikaškins (VDK pilnvarotais Ventspils pilsētā un ostā). – LVA, 270. f., 1.s apr., 1391. l., 146. lp.
- ²¹ *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 118, 119.
- ²² LVA, PA-15500. f., 2. apr., 740. l., 4., 5. lp.
- ²³ Turpat, 8672. l., 2. lp.
- ²⁴ Turpat, PA-101. f., 46. apr., 1. l., 38. lp.
- ²⁵ *Саусверд Ф.* Слоны и пешки ..., с. 16, 17.
- ²⁶ Latvijas padomju enciklopēdija. – Rīga, 1981, 1. sēj., 560. lpp.
- ²⁷ LVA, PA-101. f., 46. apr., 1. l., 40. lp.
- ²⁸ Turpat, 31. lp.
- ²⁹ Turpat, 33. lp.
- ³⁰ Latvijas padomju enciklopēdija, 560. lpp.
- ³¹ Реабилитация как это было февраль 1956 – начало 80 годов. – Москва, 2003, с. 361.
- ³² *Фролов А.* КГБ контрразведывательное искусство. – Москва, 1993, с. 52.
- ³³ *Гриневский О.* Тысяча и один день Никиты Сергеевича. – Москва, 1998, с. 157.
- ³⁴ *Пожарнов А.* КГБ и партия (1954–1966 гг.) ..., с. 171. – Pārmaiņas skāra arī LPSR VDK. Jāmin kāda Liepājas VDK darbinieku diskusija par to, kuros virzienos vajadzētu saglabāt līniju principu. Kā vienu no virzieniem minēja garīdzniecību, bet citur runātāji ieteica saglabāt objektu principu, proti – katru konkrētu iestādi kontrolētu viens VDK darbinieks, kura pārziņā būtu visas darbības līnijas. Kā pozitīvu faktoru minēja arī to, ka uzņēmumu neapmeklēs vairāki VDK darbinieki, bet tikai viens, un tas savukārt uzlabotu viņa kontaktus ar iestādes vai uzņēmuma vadību. Diskusijā norādīja, ka līniju principā strādājošos operatīvos darbiniekus interesē tikai viņu pārziņā esošie

- darbības virzieni un kopējā aina bieži vien veidojas visai sadrumstalota vai arī tās nav vispār. – LVA, PA-987. f., 1. apr., 12. l., 14. lp.
- 35 *Пожарнов А.* КГБ и партия (1954–1966 гг.) ..., с. 171.
- 36 LVA, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 355. lp.
- 37 Turpat, PA-109. f., 30. apr., 6. l., 221. lp.
- 38 *Пихоя Р.* Советский Союз ..., с. 212, 213.
- 39 *Пижигов А.* Хрущевская “оттепель” 1953–1964. – Москва, 2002, с. 120.
- 40 *Бурлацкий Ф.* Никита Хрущев и его советники. – Москва, 2002, с. 147.
- 41 *Алидин В.* Государственная безопасность и время (1951–1986). – Москва, 2001, с. 174.
- 42 *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 170.
- 43 *Алидин В.* Государственная безопасность и время ..., с. 182.
- 44 LVA, PA-5268. f., 1. apr., 10. l., 67. lp. o.p.
- 45 Turpat, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 473.–476. lp.
- 46 Turpat, 23. apr., 143. l., 6. lp.
- 47 *Пижигов А.* Хрущевская “оттепель” ..., с. 136.
- 48 LVA, PA-101. f., 27. apr., 93. l., 18. lp.
- 49 Turpat, PA-1178. f., 1. apr., 17. l., 38. lp.
- 50 Turpat, PA-987. f., 1. apr., 14. l., 53. lp.
- 51 Turpat, PA-1948. f., 1. apr., 9. l., 55. lp.
- 52 Turpat.
- 53 VDK priekšsēdētājs militārās pakāpes varēja piešķirt tikai līdz pulkveža pakāpei. Tikai ar PSRS Ministru Padomes lēmumu, to saskaņojot ar PSKP CK prezidiju, tas ir, Ņ. Hruščovu, VDK darbiniekam varēja piešķirt ģenerāļa pakāpi. – *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 343.
- 54 *Lampass* – plata, parasti krāsaina uzšuve formastērpa bikšu sānos. – *Пихоя Р.* Советский Союз ..., с. 210.
- 55 *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 343.
- 56 *Григ Я.* Да, я там работал, с. 71. – Štatu samazināšana skāra arī Latvijas teritorijā izvietotos robežsargus. 1960. gada 10. augustā robežapsardzības karaspēka Ļeņingradas kara apgabala priekšnieka vietas izpildītājs N. Lavričenko informēja LKP CK Administratīvās un tirdzniecības finanšu daļas vadītāju, ka, samazinot robežapsardzības karaspēku, ievērota PSRS ekonomiskā un kultūras sakaru paplašināšanās ar ārvalstīm, tādēļ ОКПП (Atsevišķais robežapsardzes kontrolpunkts – *Отдельный контрольный пограничный пункт*) “Rīga” štati netiks samazināti. Taču ОКПП “Rīga”, kā arī citos kontroles pārbaudes punktos likvidēja operatīvās nodaļas un virsniekus nomainīja seržanti. – LVA, PA-101. f., 23. apr., 143. l., 19. lp. – 60. gadu sākumā visā PSRS teritorijā notika robežapsardzības apgabalu apvienošana. Ja pirms tam katrai Baltijas republikai bija savs apgabals, tad pēc reformas pa visām trijām tikai viens. – *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 185.
- 57 *Бурлацкий Ф.* Никита Хрущев и его советники, с. 325.
- 58 Лубянка ..., с. 163.
- 59 Turpat, 160. lpp.
- 60 LVA, PA-101. f., 25. apr., 121. l., 36. lp.
- 61 Turpat, PA-1178. f., 1. apr., 17. l., 14. lp.

- 62 *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 206.
- 63 LVA, PA-1178. f., 1. apr., 18. l., 24.–28. lp.
- 64 Turpat, PA-103. f., 32. apr., 450. l., 1., 2. lp.
- 65 Turpat, PA-519. f., 1. apr., 16. l., 43.–47. lp.
- 66 Turpat, PA-109. f., 34. apr., 7. l., 204. lp.
- 67 Turpat, 3. l., 48. lp.
- 68 Turpat, 4. l., 169. lp.
- 69 Turpat, PA-987. f., 1. apr., 13. l., 35. lp. o.p.
- 70 Turpat, 37., 38. lp.
- 71 Turpat, 35. lp. o.p., 36. lp.
- 72 Turpat, PA-109. f., 34. apr., 9. l., 119. lp.
- 73 Turpat, 32. apr., 14. l., 65. lp.
- 74 Turpat, 30. apr., 5. l., 38. lp.
- 75 PSRS VDK priekšsēdētājam A. Šeļepinam adresētajā PSRS VDK 2. pārvaldes priekšnieka S. Ваңņикова 1960. gada 12. decembra ziņojumā par LPSR VDK darbību minēts, ka 55% bijis latviešu un latviski runājošo. Stāvoklis nebija mainījies kopš 1958. gada, kad LPSR VDK bija tāds pats procents latviešu un latviski runājošo. Tas rāda, ka drošības struktūrās vairs nepalielinājās nacionālo kadru skaits, kā tas bija vērojams 20. gadsimta 50. gadu beigās. – LVA, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 137. lp.; *Bergmanis A., Zālīte I.* Okupācijas varas represīvā sistēma: Latvijas PSR Valsts drošības komitejas darbība (1953–1959) // Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā: Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 10. sēj.). – Rīga, 2004, 390. lpp.
- 76 Лубянка ..., с. 227.
- 77 *Митрохин Н.* Русская партия. Движение русских националистов в СССР 1953–1985. – Москва, 2003, с. 550.
- 78 *Малиа М.* Советская трагедия: История социализма в России 1917–1991. – Москва, 2002, с. 457.
- 79 *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 446.
- 80 *Митрохин Н.* Русская партия ..., с. 548.
- 81 58¹⁰ надзорные производства прокуратуры СССР ..., с. 608–648.
- 82 LVA, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 470., 471. lp.
- 83 Turpat, 23. apr., 51.a l., 88.–97. lp.
- 84 *Bleiere D.* Sabiedrības reakcija uz nacionālkomunistu sagrāvi 1959. gadā ..., 135. lpp.
- 85 *Семичастный В.* Беспокойное сердце, с. 94.
- 86 Turpat, 102. lpp. – Pats E. Berklavs gan stāsta, ka Vladimīrā bijis filmu iznomāšanas kantora direktors. – *Bēnfelde S.* Nemainīgi latvietis // *Nedēļa*, 2004, 16. nr., 32. lpp.
- 87 *Капелер А.* Россия – многомиллионная империя. – Москва, 2000, с. 284.
- 88 *Профилakse* – pasākumu kopums, kuru veic, lai novērstu valsts noziegumu izdarīšanu, kas skar valsts drošības intereses. Izšķir legālo (partijas, komjaunatnes u.c. sapulces, operatīvā darbinieka saruna ar profilaktējamo VDK ēkā vai ārpus tās, masu informācijas līdzekļi, atklātie tiesas procesi) un slēpto – nelegālo (veic ar aģentu un uzticības personu palīdzību slēptā formā) profilaksi. – *Контр-разведывательный словарь*. – Москва, 1972, с. 71, 72, 163, 237, 238.

⁸⁹ LVA, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 145. lp.

⁹⁰ Turpat, 471. lp. – Saskaņā ar PSRS VDK 1959. gada 9. janvārī apstiprināto nolikumu valsts drošības iestādēm ir tiesības:

“a) lai atklātu un novērstu pret PSRS vērstu darbību, veikt aģentūras-operatīvo darbu, izmantojot nepieciešamo aģentūru, izveidot konspiratīvos un tikšanās dzīvokļus darbam ar aģentūru,

b) likumā noteiktajā kārtībā veikt to personu kratīšanu, aizturēšanu un arestu, kuras ir atmaskotas par noziedzīgām darbībām vai arī tiek turētas aizdomās,

c) veikt izmeklēšanu ar valsts noslēpumu saistītās lietās, tālāk tās nododot pēc piekritības,

d) veikt īpašus pasākumus, lai atklātu un novērstu ārzemju izlūkdienestu un pretpadomju elementu noziedzīgo darbību,

e) nepieciešamības gadījumā, saskaņojot ar milicijas vadību, iesaistīt milicijas darbiniekus valsts drošības uzdevumu veikšanā,

f) uzskaitīt tos valsts noziedzniekus un personas, kuras tiek turētas aizdomās par piederību ārzemju izlūkdienestu aģentūrai, pretpadomju organizācijām vai iesaistītas citā naidīgā darbībā,

g) pārbaudīt šifrēšanas dienestu un slepeno lietvedību ministrijās un resoros, kā arī tiem pakļautajos uzņēmumos un iestādēs,

h) pārbaudīt tās personas, kurām viņu veicamā darba ietvaros ir saskarsme ar valsts vai militāro noslēpumu, kā arī tās, kuras izbrauc ārpus PSRS vai iebrauc PSRS,

i) prokuratūras uzraudzībā veikt izmeklēšanu par noziegumiem, kurus veikuši VDK virsnieki, seržanti, kalpotāji un VDK saimnieciskie darbinieki ar drošības iestāžu darbību saistītās lietās,

j) izdot literatūru, mācību un uzskates līdzekļus, saistītus ar Valsts drošības komitejas kompetenci.” – Лубянка ..., с. 699.

⁹¹ LVA, PA-101. f., 23. apr., 51.a l., 53., 54. lp.

⁹² Turpat, 24. apr., 98. l., 27. lp.

⁹³ Turpat, 88.a l., 35.–44. lp.

⁹⁴ Šajos gados ne viens vien bijušais represētais centās panākt rehabilitāciju, jo, to saņemot, varēja atgūt ierindas cilvēka statusu sabiedrībā, iespējas strādāt labākā darbā, pretendēt uz dzīvokli utt. – Хоскинс Дж. Россия и русские. – Москва, 2003, с. 280.

⁹⁵ Bergmanis A. Modrības kampaņa // Lauku Avīze, 2001, 6. okt.

⁹⁶ Лубянка ..., с. 160.

⁹⁷ Turpat, 155. lpp.

⁹⁸ Turpat, 703. lpp.

⁹⁹ 58¹⁰ надзорные производства прокуратуры СССР ..., с. 543–664.

¹⁰⁰ Лубянка ..., с. 702.

¹⁰¹ Bergmanis A. Modrības kampaņa.

¹⁰² Lietuvas Sevišķais arhīvs, K-1. f., 24. apr., 17. l., 54. lp.

¹⁰³ 58¹⁰ надзорные производства прокуратуры СССР ..., с. 617.

¹⁰⁴ Советская контрразведка. – Москва, 1976, с. 339, 340.

¹⁰⁵ Turpat, 336.–338. lpp.

¹⁰⁶ Turpat, 334., 335. lpp.

¹⁰⁷ LVA, PA-101. f., 25. apr., 84. l., 142. lp.

¹⁰⁸ Лубянка ..., с. 707.

- 109 LVA, PA-101. f., 25. apr., 84. l., 154.–157. lp.
- 110 Turpat, PA-975. f., 1. apr., 12. l., 48. lp.
- 111 Turpat, PA-109. f., 34. apr., 1. l., 105. lp.
- 112 *Strods H.* Latvijas skolu jaunatnes nacionālā pretošanās kustība ..., 648. lpp.
- 113 LVA, PA-101. f., 24. apr., 98. l., 17. lp.
- 114 Turpat, PA-975. f., 1. apr., 12. l., 48. lp.
- 115 58¹⁰ надзорные производства прокуратуры СССР ..., с. 606, 607.
- 116 LVA, PA-101. f., 25. apr., 42.a l., 337., 338. lp.
- 117 Turpat, PA-975. f., 1. apr., 12. l., 30. lp.
- 118 *Хоскинг Дж.* История Советского Союза 1917–1991. – Москва, 1994, с. 434.
- 119 Turpat, 346. lpp.
- 120 Лубянка ..., с. 707.
- 121 LVA, 1986. f., 1. apr., 44799. l., 1. sēj., 422. lp.
- 122 Turpat, 132. lp.
- 123 Laiks, 1960, 8. okt.
- 124 LVA, PA-131. f., 30. apr., 23. l., 32., 33. lp. – LPSR VDK cīņa ar visu konfesiju ticīgajiem vadīja: no 1959. gada 23. jūnija – PSRS VDK 4. pārvaldes 3. daļa, no 1960. gada 15. februāra – PSRS VDK 2. galvenās pārvaldes 11. daļa, no 1960. gada decembra – PSRS VDK 2. galvenās pārvaldes 8. daļa. – Лубянка ..., с. 228.
- 125 Komunisti mēģina pārņemt pareizticīgo draudžu vadību Amerikā. Senators T. Dads pieprasa izmeklēšanu par padomju garīdznieku armeklējumiem Savienotās Valstīs // Laiks, 1963, 13. jūl.
- 126 Советская контрразведка, с. 334, 335.
- 127 *Шаваев А., Лекарев С.* Разведка и контрразведка. – Москва, 2003, с. 72, 73.
- 128 Лубянка ..., с. 229. – Saskaņā ar A. Kolpakidi sastādīto "Krievijas slepeno dienestu enciklopēdiju" tās funkcijas veica 2. galvenā pārvalde (pretizlūkošana). Tās pakļautībā atradās dienests cīņai ar kontrabandu un nelikumīgām valūtas operācijām. – Энциклопедия секретных служб России. – Москва, 2003, с. 294.
- 129 Лубянка ..., с. 155.
- 130 LVA, PA-1178. f., 1. apr., 17. l., 32. lp.
- 131 Turpat, PA-109. f., 36. apr., 7. l., 154. lp.
- 132 Turpat, PA-15500. f., 42. apr., 7. l., 200., 201. lp.
- 133 Mihails Gribkovs – 1960. gada februāris – 1963. gada marts – LKP CK otrais sekretārs. – LVA, PA-15500. f., 2. apr., 7402. l., 4., 5. lp.
- 134 Turpat, PA-987. f., 1. apr., 14. l., 31., 32. lp.
- 135 *Хоскинг Дж.* История Советского Союза ..., с. 363.
- 136 LR TSDC bibliotēka, 1. f., 26. apr., 1. l., 104. lp. o.p.
- 137 Ar šo pavēli tika atcelta kārtība, kad izmeklēšanas daļa PSKP biedru vai biedra kandidātu, kurš izdarījis noziegumu, varēja arestēt tikai pēc saskaņošanas ar vietējiem partijas orgāniem.
- 138 LR TSDC bibliotēka.
- 139 История России: XX век. – Москва, 1996, с. 571.
- 140 1963. gada 11. augusta LPSR VDK priekšsēdētāja L. Avdjukēviča parakstītajā atbildē bija uzskaitītas šādas VDK kontrolei nepakļautas nomenklatūras grupas:

- PSKP CK locekļi un kandidāti,
- PSKP CK Centrālās revīzijas komisijas locekļi,
- Savienoto republiku Komunistiskās partijas CK locekļi un kandidāti,
- Savienoto republiku revīzijas komisijas locekļi,
- PSKP apgabalu un rajonu komiteju biroja locekļi,
- Pilsētu un rajonu partijas komiteju sekretāri,
- Partijas aparāta atbildīgie darbinieki,
- PSRS Augstākās Padomes un savienoto republiku Augstākās Padomes deputāti un Vissavienības arodbiedrību Centrālās padomes priekšsēdētājs un sekretāri, arodbiedrību CK priekšsēdētāji, republikānisko, novadu un apgabalu arodbiedrību padomju priekšsēdētāji,
- VĻKJS CK, savienoto republiku, novadu un apgabalu sekretāri,
- VĻKJS CK locekļi,
- PSRS ministri un viņu vietnieki,
- PSRS MP valsts komiteju priekšsēdētāji, PSRS centrālo savienību priekšsēdētājs un viņa vietnieks, MP galveno pārvalžu priekšnieki,
- Vissavienības un republikānisko PSRS ministriju, PSRS valsts komiteju un MP komiteju kolēģiju locekļi,
- Savienoto un autonomo republiku ministri un viņu vietnieki,
- Savienoto republiku MP valsts komiteju priekšsēdētāji,
- Savienoto republiku MP komiteju priekšsēdētāji, viņu vietnieki, kolēģiju locekļi, KPFSR MP galveno pārvalžu priekšnieki,
- Novadu un apgabalu priekšsēdētāji, viņu vietnieki, pilsētu un rajonu izpildu komiteju priekšsēdētāji un viņu vietnieki,
- Tautas saimniecības padomes priekšsēdētājs un viņa vietnieki. – LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 127., 128. lp.

¹⁴¹ Turpat, 1178. f., 1. apr., 17. l., 32. lp.

¹⁴² LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 15. lp.

¹⁴³ Tas drūmais piecdesmit devītais // Karogs, 1988, 10. nr., 126. lpp.

¹⁴⁴ LVA, PA-101. f., 26. apr., 109. l., 120., 121. lp.

¹⁴⁵ Turpat, 15. lp.

¹⁴⁶ Turpat, 94., 95. lp.

¹⁴⁷ Turpat, 24. lp.

¹⁴⁸ Šajā laikā PSRS visaugstākā līmeņa amatpersonas ekonomiskos jautājumus risināja, vadoties pēc ideoloģiskiem apsvērumiem, kas traucēja valsts saimnieciskajai attīstībai. – *Волкогоннов Д. Семь вождей.* – Москва, 1995, с. 385.

¹⁴⁹ *Dzenītis J.* Sava laikmeta vilnī. – Rīga, 2002, 72., 73. lpp.

¹⁵⁰ LR SAB TSDC bibliotēka, 1. f., 2. apr., 10. l., 8., 9. lp.

¹⁵¹ Latvijas mazā enciklopēdija. – Rīga, 1967, 1. sēj., 473. lpp.

¹⁵² *Veigners J.* Latvieši ārzemēs. – Rīga, 1993, 15. lpp.

¹⁵³ LVA, PA-975. f., 1. apr., 12. l., 46. lp.

¹⁵⁴ LR SAB TSDC bibliotēka, 1. f., 26. apr., 1. l., 218. lp.

¹⁵⁵ LVA, PA-105. f., 27. apr., 13. l., 47. lp.

- 156 Контрразведывательный словарь, с. 235.
- 157 *Vēvers J.* Latviešu emigrantu barveži – amerikāņu izlūkdienestu spiegi // *Cīņa*, 1960, 2. jūn.
- 158 LR SAB TSDC bibliotēka, 1. f., 2. apr., 10. l., 97.–101. lp.
- 159 Turpat, 135. lp.
- 160 Turpat, 97.–101. lp.
- 161 Turpat, 101., 102. lp.
- 162 *Фабричников А., Мишко В.* Антисоветские эмигрантские организации за рубежом и работа против них. – Москва, 1972, с. 62, 63.
- 163 *Добрынин А.* Сугубо доверительно. – Москва, 1996, с. 90.
- 164 *Veigners I.* Latvieši ārzemēs, 326., 327. lpp.
- 165 Šajā laikā trimdas latviešu ietekmīgākās organizācijas bija ALA, Daugavas Vanagi un Latviešu sociāldemokrātu strādnieku partijas ārzemju komiteja. – *Фабричников А., Мишко В.* Антисоветские эмигрантские организации за рубежом ..., с. 38–41.
- 166 Apspīestie apsvaic prezidenta Kenedija drosmīgo stāju // *Laiks*, 1962, 27. okt.
- 167 *Hāznars V.* Sakari ar dzimteni // *Turpat*, 22. dec.
- 168 Daugavas Vanagu centrālā valde nosoda // *Turpat*, 1963, 19. jūn.
- 169 *Aigars P.* Guntis Zariņš zvana // *Turpat*, 1964, 18. nov.
- 170 *Zālīte I.* Kā čeka taisīja “kultūras sakarus” // *Lauku Avīze*, 1998, 29. aug.
- 171 LVA, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 135. lp.
- 172 Turpat, 386. lp.
- 173 Turpat, 25. apr., 42.a l., 428. lp.
- 174 Turpat, 111. lp.
- 175 *Фабричников А., Мишко В.* Антисоветские эмигрантские организации за рубежом ..., с. 153, 154.
- 176 *Liepiņš J.* Es sadarbojos ar KGB un CIP dubultaģentu Imantu Lešinski. – Rīga, 2003, 107. lpp.
- 177 *Melnais P.* Par čekas darbību Rīgā 1960. gados pret latviešiem. – Rīga, 1993, 114.–122. lpp.
- 178 LVA, PA-101. f., 24. apr., 72.a l., 144. lp.
- 179 Turpat, 321., 322. lp.
- 180 Turpat, 693. f., 1.s apr., 515. l., 78. lp.
- 181 *Lešinskis I.* Kalptības gadi // *Latvija šodien*. – [B. v.], 1986, 47. lpp.
- 182 LR SAB TSDC bibliotēka, 1. f., 26. apr., 1. l., 295. lp. o.p.
- 183 *Баусин Л.* Спецслужбы мира на ближнем Востоке. – Москва, 2001, с. 187, 223.
- 184 *Gečiauskas G.* Sovietu užsienio žvalgyba “per Lietuvos teritorija” ..., p. 18.
- 185 Padomju propagandas plūdi pieņemas... // *Laiks*, 1963, 23. febr.
- 186 Atsaukums // *Amerikas Latvietis*, 1963, 22. jūn.
- 187 *Zālīte I., Bergmanis A.* PSRS specdienestu darbība Latvijā 1919–1940 // *Latvijas izlūkdienesti 1919–1940: 664 likteņi*. – Rīga, 2001, 98. lpp.
- 188 Latvijas diplomātisko pārstāvniecību darbība nemainīsies // *Laiks*, 1963, 11. maijs.

Aldis Bergmanis, Indulis Zālīte

Most Important Directions of Activities of the KGB of the Latvian SSR during 1960–1964

Summary

The present research paper deals with the history of the state security institutions of the Latvian SSR during 1960–1964 and analyses the changes in the personnel policy that occurred within the above security structure. During that period staff of the party's nomenclature was rather frequently appointed to leading positions in the KGB of the Latvian SSR. Although there was a decrease in the number of persons employed in security institutions, their level of education increased. Therefore, there is no reason to think that the occupation regime had reduced control over inhabitants of Latvia – more likely, there was a change of means that were used to ensure the control over the population of Latvia. Different preventive measures were used more frequently instead of arrests. It resulted in dismissal of employees or expulsion from educational establishments. Considerable activity of the KGB could be observed during the vigilance campaign, and in the 1960s there was also a wide range of activities directed against the faithful.

Although researchers mainly emphasise the political repressions implemented by the KGB, it was not the only sphere of its activities. For instance, in 1962 Nikita Khrushchev, the First Secretary of the CPSU, used the KGB resources to intensify combating of economic crimes, thus trying to improve the economic situation in the USSR.

The KGB of the Latvian SSR paid considerable attention also to Latvian emigrants, since in the 1960s there were more than 140 000 Latvians living in Western countries. Both the Soviet and Western secret services rather frequently used these people for implementing their tasks. In 1964, the Committee for Cultural Relations with Countrymen Abroad started its work in Rīga. Of course, founders of the Committee used it to achieve their goals; however, persons who were involved in the work of the Committee met people from Western countries and visited these countries themselves, thus they established personal contacts and sometimes made critical conclusions about the existing regime.

KRĀJUMĀ IEVIETOTO RAKSTU AUTORI

Bergmanis Aldis, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra speciālists

Bleiere Daina, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētniece

Butulis Ilgvars, Dr. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Centrālās un Austrumeiropas vēstures katedras vadītājs

Evarts Edvīns, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents

Ērglis Dzintars, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētnieks

Felders Bjerns Mihaels (*Felder, Björn Michael*), vēsturnieks, Tībingenes Eberharda Karla universitātes Austrumeiropas institūta doktorants (Vācija, Tībingene)

Ivanovs Aleksandrs, Dr. hist., Daugavpils Universitātes Vēstures katedras docents

Jansons Ritvars, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra speciālists

Jēkabsons Ēriks, Dr. hist., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes Centrālās un Austrumeiropas vēstures katedras docents, Latvijas Valsts vēstures arhīva Sabiedrisko attiecību un publikāciju daļas vadītājs, Latvijas vēstures institūta pētnieks

Kangeris Kārlis, Dr. hist., Stokholmas universitātes Baltijas studiju katedras pētnieks (Zviedrija, Stokholma)

Neiburgs Uldis, Latvijas Okupācijas muzeja pētnieks

Pavlovičs Juris, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents

Riekstiņš Jānis, Latvijas Valsts arhīva vecākais referents

Stradiņš Jānis, Dr. habil. chem., prof., Dr. hist. h.c., LZA akadēmiķis, LU Latvijas vēstures institūta vadošais pētnieks, LZA senāta priekšsēdētājs

Strods Heinrihs, Dr. habil. hist., prof., LZA goda loceklis, Latvijas Okupācijas muzeja Pētniecības programmas vadītājs

Ščerbinskis Valters, Dr. hist., Rīgas Stradiņa universitātes Eiropas studiju fakultātes Politikas zinātnes katedras docents, Latvijas Valsts vēstures arhīva Sabiedrisko attiecību un publikāciju daļas vadošais pētnieks

Šneidere Irēne, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta Padomju un nacistiskā režīma pētniecības nodaļas vadītāja

Vīksne Rudīte, Dr. hist., Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta pētniece

Zālīte Indulis, Satversmes aizsardzības biroja Totalitārisma seku dokumentēšanas centra vadītājs

Zunda Antonijs, Dr. habil. hist., prof., Latvijas Universitātes Vēstures un filozofijas fakultātes profesors, Latvijas Valsts prezidentes padomnieks vēstures jautājumos

Žvinklis Arturs, Latvijas Universitātes Latvijas vēstures institūta asistents

Sērijā LATVIJAS VĒSTURNIEKU KOMISIJAS RAKSTI iznākušas šādas grāmatas:

Latvija Otrajā pasaules karā:

Starptautiskās konferences materiāli, 1999. gada 14.–15. jūnijs,
Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2000. – 391 lpp.

(1. sējums)

Holokausta izpētes problēmas Latvijā:

Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada
16.–17. oktobris, Rīga,

un pētījumi par holokaustu Latvijā

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. – 407 lpp.

(2. sējums)

Totalitārie režīmi un to represijas Latvijā 1940.–1956. gadā:

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2000. gada pētījumi

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2001. – 743 lpp.

(3. sējums)

Leo Dribins. Antisemitisms un tā izpausmes Latvijā:

Vēstures atskats

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 182 lpp.

(4. sējums)

Stockholm Documents: The German Occupation of Latvia, 1941–1945. What Did America Know?

Ed. by Andrew Ezergailis

Rīga: Publishers of the Historical Institute of Latvia, 2002. – XX+506 p.

(5. sējums)

1941. gada 14. jūnija deportācija – noziegums pret cilvēci

Starptautiskās konferences materiāli, 2001. gada 12.–13. jūnijs,
Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 415 lpp.

(6. sējums)

Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1956. gadā

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2001. gada pētījumi

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2002. – 495 lpp.

(7. sējums)

Holokausta izpētes jautājumi Latvijā:

Starptautiskā semināra referāti, 2001. gada 29. novembris, Rīga,
un 2001.–2002. gada pētījumi par holokaustu Latvijā

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. – 414 lpp.

(8. sējums)

Padomju okupācijas režīms Baltijā 1944.–1959. gadā: politika un tās sekas:

Starptautiskās konferences materiāli, 2002. gada 13.–14. jūnijs, Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2003. – 462 lpp.

(9. sējums)

Okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1959. gadā:

Latvijas Vēsturnieku komisijas 2002. gada pētījumi

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. – 605 lpp.

(10. sējums)

Latvija nacistiskās Vācijas okupācijas varā, 1941–1945:

Starptautiskās konferences referāti, 2003. gada 12.–13. jūnijs, Rīga

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. – 229 lpp.

(11. sējums)

Holokausta izpēte Latvijā:

Starptautisko konferenču materiāli, 2003. gada 12.–13. jūnijs,
24. oktobris, Rīga, un 2002.–2003. gada pētījumi par holokaustu
Latvijā

Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 2004. – 415 lpp.

(12. sējums)

Symposium of the Commission of the Historians of Latvia

Volume 13

Totalitarian Occupation Regimes in Latvia in 1940–1964

Institute of the History of Latvia Publishers

Rīga 2004

Atklātais sabiedriskais fonds
"Latvijas vēstures institūta apgāds"
Akadēmijas laukumā 1 Rīgā, LV-1050.
Reģistrācijas apliecības nr. 000806438.
Iespiesta un iesieta a/s "Paraugtipogrāfija",
Puškina ielā 12 Rīgā, LV-1050

Totalitārie okupācijas režīmi Latvijā 1940.–1964. gadā: Latvijas vēsturnieku
To 780 komisijas 2003. gada pētījumi. – Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds,
2004. – 581 lpp. (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 13. sēj.).
ISBN 9984–601–56–2 UDK 94(474.3)"1940/1964"